

24-25

2003

A
BÉKÉS MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

24–25

Békéscsaba
2003

BÉKÉS MEGYEI
ÖNKORMÁNYZAT
MÚZEUMOK
IGAZGATÓSÁGA

MUNKÁCSY
MIHÁLY
MÚZEUM

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 24–25.
Publications of the Museums of the County Békés 24–25.

Sorozatszerkesztő:
SZATMÁRI IMRE

Szerkesztette:
Nagyné Varga Éva és Liska András közreműködésével
Szatmári Imre

Technikai szerkesztő:
Molnárné Balázs Zsuzsanna

A tanulmányok lektorai:

Bába Károly
Csobai László
Csobai Lászlóné

Giczi Zsolt
Hévvízi Sándor
Molnár Zsolt

Szabó Ferenc
Szabó László
Tisovszki Zsuzsanna

Angol nyelvű fordítás:
B. Kiss Attila

A kiadványt támogatta:
Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma

Nemzeti Kulturális
Alapprogram

ISSN 0139-0090

Kiadja a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: dr. Szatmári Imre megyei múzeumigazgató
Nyomta a KAPITÁLIS Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM – INHALT – CONTENTS

Krupa András	
Grin Igor 60 éves	7
Kertész Éva	
A Biharugrai Tájvédelmi Körzet tájtörténeti, florisztikai és cönológiai jellemzése ...	11
Outcomes of the botanical exploration of the nature reserve of Biharugra	33
Domokos Tamás–Lennert József–Répási Józsefné	
A Fekete-Körös-völgy magyar szakaszának szárazföldi malakofaunája II. (Három füzes malakológiai vizsgálata)	41
Malacofauna of the hungarian section of the Fekete-Körös Valley	59
Váncsa Klára–Domokos Tamás	
A Dédai- és a Zámi-szorosban, valamint az erdélyi-medencei Maroslekencén (Románia) felvett malako-transzekt tanulságai	75
Outcomes of the malaco-transsect collected in the Déda and Zám Pass, and in Maroslekenca in the Transylvanian Basin (Romania)	83
Nagy László András	
„Veszett Daru”. Egy füzesgyarmati veszettállatorvos alakja a népi emlékezetben	89
Figure of a rabies-veterinary surgeon in the folk memory in Füzesgyarmat ..	113
Nagyné Martyin Emília	
Emberek és sorsok a magyarországi románok archív fényképein	119
People and their histories in the archive photos on Romanians living in Hungary	129
Csobai Lászlóné	
Adatok a történelmi Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyék román anyanyelvű népességének történetéhez	135
Data to the history of the population speaking Romanian native language in Szabolcs, Szatmár and Bihar Counties	151

Corneliu Pădurean

- Házasságkötési viselkedésformák az aradi református népességnél
a XIX. században 153
Das eheliche Benehmen der reformierten Bevölkerung der Stadt Arad
im XIX. Jahrhundert 166

Németh Csaba

- A gyulai evangélikus templom felépítése 167
Building of the Evangelic church in Gyula 196

Kocsor János

- Adatok a Független Kisgazdapárt Békés vármegyei szervezetének történetéhez
az 1930-as évek második felében 199
Data to the history of the Békés County branch of Independent
Small-holders' Party in the second half of the 1930s 211

Nagyné Varga Éva

- Könyvtárak egy viharsarki múzeum égisze alatt (1899–1951) 213
Bibliotheken unter dem Schutz eines Museums im Wetterwinkel
(1899–1951) 227

Cs. Szabó István

- Danca, Mirhó, Sirató. Adatok vízföldrajzi nevek ismeretéhez 235
Danca, Mirhó, Sirató. Data to hydrographic names 245

HADAK ÚTJÁN XIII.

A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája
Gyula, 2002. szeptember 17–19.

Tomka Péter

- Előszó 251

Fancsalszky Gábor

- Germán népek a Kárpát-medencében a Kr. u. I. évezredben 255

S. Perémi Ágota

- Avar kori leletek Kékkútról és a Balatonudvari-Fövenyes temető 99. sírja 271
Avar-age findings from Kékkút and grave no. 99 of the Balatonudvari-Fövenyes
cemetery 287

Kiss Gábor

- Avar kori préselőminta Zselickislakról 295
Avar-age pressing shape in Zselickislak 308

Hajnalka Herold-László Költő

- Ein frühmittelalterliches Hüttenlehm-Bruchstück mit eingeritztem Kreuzmotiv
von der Fundstelle Alsóbogát, Csalánosi-dűlő 321
Egy kereszt alakú bekarcolással díszített kora középkori paticsstöredék
az Alsóbogát, Csalánosi-dűlő lelőhelyről 323

Füredi Ágnes

- Honfoglalás kori temető Kálon 331
Cemetery in Kál from the age of the Hungarian conquest 344

Simonyi Erika

- Beszámoló az M0. autóút Gyál 3. és Gyál 10. lelőhelyén feltárt Árpád-kori
lakóházakról 353
Account on the Arpadian Age dwelling houses explored in Gyál 3
and Gyál 10 along Motorway M0 363

Hegyi Andrea-Marcsik Antónia-Kocsis S. Gábor

- Az orrcsontok fejlődési rendellenességei humán oszteoarheológiai mintákban 375
Nasal bone hypoplasia-aplasia in human osteoarheological samples 378

Tóth Gábor-Lazáry György-Targubáné Rendes Katalin

- Pectus excavatum előfordulása Fenékpusztá 4. századi és középkori embertani
anyagában 383
The emergence of pectus excavatum in the 4th century and mediaeval
anthropological material of Fenékpusztá 389

Merczi Mónika

- Az Esztergom, Kossuth Lajos utcai késő római népesség sérülései és betegségei 393
Verletzungen und Erkrankungen der spätrömischen Bevölkerung von Esztergom,
Kossuth Straße 402

Molnár Erika-Marcsik Antónia

- Paleopatológiai elváltozások egy avar kori széria (Szarvas 68. lelőhely)
embertani anyagában 411
Paleopathological alterations in an Avar age skeletal series (Szarvas 68.) ... 423

Évinger Sándor

A Toponár és Fészerlak avar kori temetők népességének
paleosztomatológiai vizsgálata 429
The paleostomatological investigation of the anthropological findings
from the Avar period cemeteries of Toponár and Fészerlak 439

Varga Péter–Bernert Zsolt–Fóthi Erzsébet–Gyenis Gyula

Lipp Vilmos vezetésével feltárt, Keszthely környéki temetők embertani
anyagának antropológiai elemzése 449
Anthropological Analysis of the Human Skeletal Material Inherited
from Vilmos Lipp's Excavations in the Keszthely Region 459

Targubáné Rendes Katalin–Tóth Gábor–Suskovics Csilla

Fenekpuszta (Pusztaszentegyházi-dűlő) 12–16. századi temetőjének embertani
vizsgálata (Előzetes közlemény) 479
An anthropologic survey of the 12–16th century graveyard
of Fenekpuszta (Pusztaszentegyházi-dűlő) (Preliminary publication) 482

Rövidítések – List of Abbreviations – Abkürzungen 489

GRIN IGOR 60 ÉVES

Grin Igor neves néprajzkutató, muzeológus 2003. november 3-án ülte meg 60. születésnapját. Olyan néprajzi szakemberként köszönhetjük, aki egyedülálló Békés megyében, hiszen mindegyik itt élő etnikai csoport népi kultúrájával foglalkozik magas szinten. Tudományos munkásságának középpontjában elsősorban a szerbek folklórja áll, ugyanakkor figyelmet szentel a megyebeli magyarok, a románok, a szlovákok, ill. a németek népi műveltségére, népköltészetére is.

Életét történeti és geográfiai értelmezésben metaforikusan szólva öt fénylő csillagpont határozta meg: Az első Zágráb, ahol 1943. november 3-án világra jött, a második Mosonmagyaróvár, ahol gyermek- és serdülő korát töltötte, azután Szeged,

amely elindította folklorista útján, majd Battonya, ahol együtt élhetett a szerb kisebbség epikus tradíciójával, s végül Békéscsaba, ahol az itt töltött hosszú évek során kibontakozhatott tudományos életpályája.

Nagy családba született. Édesapja iparos, szabómester, és megközelítően hasonló szintű hivatást választott két fiútestvére és húga is. Ő volt az, aki kilépett a tisztességes foglalkozási körből, és választott a család életében eladdig szokatlan „mesterséget”, a néprajzot. Mosonmagyaróvárott végezte el az általános és középiskolai tanulmányait. Lehetséges, hogy már ott is elérte hallomásból vagy közvetlen érintkezés révén a közeli horvát falvak sajátos népköltészetének híre. Mindenesetre a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar-orsz szakja mellett már másodéves korától bekapcsolódott a Néprajzi Tanszéken folyó képzésbe is. Különösen nagy hatással volt rá a tanszék akkori vezetője, Ferencki Imre, aki felismerte a tehetséges fiatalemberben a néprajzos vénát, és arra ösztönözte, hogy gyűjtse a délszláv folklór közismerten gazdag kincsének még fellelhető magyarországi énekeit. A nyugat-magyarországi Horvátkímlén és Bezenyén végzett első gyűjtés igazolta, hogy az itteni horvátok epikus költészete igencsak

első gyűjtés igazolta, hogy az itteni horvátok epikus költészete igencsak archaikus és élő. S már az egyetemi évei során kivívta első tudományos sikerét, a hazai szerb és horvát hőseinekekről szóló dolgozatával díjat nyert, az anyag megjelent az egyetem periodikájában, a Néprajz és Nyelvtudományban is. A tanári pályára való lépésekor megadatott neki – tudatos elhatározása alapján – hogy olyan településen, Battonyán kezdjen, ahol folytathatja kutatótevékenységét, mégpedig az itteni szerb lakosság körében. Battonyán, ill. Deszken szinte kimeríthetetlen bányára lelt, a hazai szerbség népköltészetének legszebb gyöngyszemeit gyűjthette. Mivel ezt a munkálkodását mindmáig folytatja, neki köszönhetjük a magyarországi horvátok és szerbek értékes népi énekhagyományainak szinte előzmények nélküli feltárását, megmentését, tudományos feldolgozását és hozzáférhetővé tételét. Nemcsak a hazai közönség ismerhette meg őket, nemzetközi figyelmet is felkeltettek.

A megyében csakhamar felfedezték a törekvő fiatalember egy nemzetiségi népi kultúráját gyűjtő munkájának jelentőségét. 1971-től részfoglalkozású, 1972 nyarától teljes állású néprajzos muzeológusként dolgozhatott a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban. Ez a munkahely vált Grin Igor igazi tudományos műhelyévé, második otthonává. Végigjárja – ahogy köznyelven mondani szokás – a hivatali szá márlétrát. 1977-ben megszerezte a bölcsészdoktori címét a magyarországi szerbek és horvátok népköltészetéről szóló disszertációjával, s ez évben a néprajzi-nemzetiségi osztály vezetőjének nevezték ki. Utána igazgatóhelyettese, majd megbízott és 1996. május 1-től kinevezett igazgatója lett a múzeumnak, melyet öt éven át irányított.

Miként a bevezető mondatomban már említettem, egyéni kutatói érdeklődésének megfelelően különböző módon foglalkozott a megyében élő nemzetiségek népéletével. A battonyai szerbeken túl kutatást folytatott a Békés és Hajdú-Bihar megyei románok, a megyebeli magyarok és szlovákok között. Munkakörébe tartoztak az állandó és időszakos kiállítások, amelyekben az itteni németek és románok kultúrája is helyet kapott. Ezt tanúsítják kiállításvezetői, forgatókönyvei is. Az *Etnikai csoportok Békésben a XVIII–XX. században* című tárlat főrendezője. Több hazai és külföldi kiállítás aktív előkészítője, részvevője. Külön említjük a saját gyűjtésű anyagából rendezett *Békés megyei románok* című kiállítást. Ő rendezte be Kétegyházaán a hazai románok egyetlen tájházát is. S említsünk meg még egy kiállítást, melynek megnyitása nemzetközi kutatóközönség előtt zajlott, s amelyet a Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia tiszteletére készítettek el *Népi üvegek a Kárpát-medencében* címmel.

Sikeres és tartalmas muzeológusi és igazgatói tevékenységéről számos adat tanúskodik: 1985-ben felügyelte a békéscsabai szlovák tájház újjáépítését, koordinátora volt a gyulai Erkel-ház helyreállításának, nyolc éven át segítette az Omasztakúra Munkácsy Emlékházának történő kialakítását. Mindehhez járult a felettesi és szakmai elismerés, mely szerint a korábban kissé zilált körülmények közepette működő megyei múzeumi szervezet feltornázta magát a magyar múzeumok „derékházába”.

Tudományszervezői működése is tükrözi a céltudatos és sokoldalú vezetői törekvését. Másfél évtizeden át fő szervezője volt a román nemzeti kisebbség körében megvalósult román néprajzi tábornak, s részt vett a hasonló szlovák néprajzi gyűjtőtáborok munkájában is. Kezdetektől figyelemmel kísérte a méltán nagy nemzetközi tudományos érdeklődést kiváltó Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferenciát, s 1995-től e sorok írójának egészségügyi okból való távozása miatt vezető titkáráként a helyébe lépett. Ugyancsak e sorok szerzőjével közösen kiemelkedő színvonalon szerkesztette a város népeletének legszélesebb körű feldolgozását tartalmazó *Békéscsaba néprajza* (1993) című monográfiát. A vaskos kötetben jelent meg a szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok, kölcsönösség jegyében íródott *Epikus szájhagyomány, népballadák, népdalok* című elemző és dokumentatív, nagyívű tanulmánya.

Külön kell szólnunk művelődéspolitikai közreműködésének arculatáról is. Szakjához illően természetes volt, hogy több éven át a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei nemzetiségi bizottságának, majd néprajzi szakosztályának az elnöke, egy évtizeden át tagja a Békés Megyei Tanács nemzetiségi bizottságának, majd 1994-től a Békéscsaba Megyei Jogú Város művelődési és sportbizottságának is. Rendszeresen vesz részt a Szegedi Akadémiai Bizottság Néprajzi Munkabizottságában; 1996-tól az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága tagjává választották.

Életpályáját megfontolt, meghatározott kutatói habitus jellemzi, melynek zérfonala a hazai szerbek és horvátok epikus hagyományának minél részletesebb, minél teljesebb feltárása. Minden tanulmányában, írásában a magyarországi délszláv népköltészet újabb és újabb oldalát ismerhetjük meg. Életművét a gondos, fokozatos egymásraépítés, a kutatott kör állandó szélesítése jellemzi a hősénekeken, a szerelmi, a lakodalmas, a katona és tréfás dalokon át egészen a meséig. Ennek remek tanúságtevői a főként magyar, de szerb és román nyelvű tanulmányainak sora és könyvei. Most csupán két kötetét említem, a kezdetekből származó, az ún. Battonyai Füzetek sorozatában kiadott, *Délszláv epikus hagyományok Battonyán c. gyűjteményét* és a főművének is tekinthető *Szerb népi énekek* (Debrecen, 2001) című pompás könyvét.

A délszláv etnikai csoportok folklórájának feldolgozásával párhuzamosan természetes ösvény vezetett a román és szlovák szájhagyomány kutatásáig, és ezzel együtt a nemzetiségi sors, a nemzetiségek népi kultúrájának, művelődéspolitikájának érzékeltetéséig, múzeumi bemutatásáig. Így válik teljessé Grin Igor sok évtizedes stúdiuma.

A PhD tudományos fokozatot 2000. november 1-jén szerzi meg, melyet akár kutatói, tudományos bűvárokodása betetőzéseként is értékelhetjük.

Amint a fentiekből kitűnik, Grin Igor sokszínű egyéniség. Figyelme az élet, a társadalom több területére is kiterjed, de mindenekelőtt tudós kutató, akinek nagy lehetősége volt arra, hogy egész eddigi életén át azzal foglalkozzék, amelyet kedvel, s amely a hazai és külföldi néprajzi körökben, muzeológusainál számára tiszteletet és megbecsülést szerzett.

A hazai délszláv folklór, valamint más nemzetiségek népi kulturális javainak gyűjtése, feldolgozása tehát nem csupán szűk etnográfiai, szakmai teret ölel át, jelentősége túlnő e kereteken, amire büszke lehet Grin Igor és mi is, akik nagyra értékeljük műveit.

Tudományos oeuvre-jének megvalósításához a családi háttérrel a kezdetektől biztosítja a hűséges feleség, Mária Klára asszony, erőt nyújtanak neki lányai, vejei, és akikre nagyon büszke, unokái Márk és Milán.

Grin Igor státusza 2001. március 1-től tudományos főmunkatárs, mely a múzeum hivatásos kollégái támogatásával együtt kezességet jelent további zavartalan alkotómunkájához. Ehhez egészséget, jókedvet és sikereket kívánok, kívánunk.

Krupa András

A BIHARUGRAI TÁJVÉDELMI KÖRZET TÁJTÖRTÉNETI, FLORISZTIKAI ÉS CÖNOLÓGIAI JELLEMZÉSE

– Kertész Éva –

A bihari hegyek lábánál, a Sebes-Körös völgyének középső szakaszán található a Biharugrai Tájvédelmi Körzet. A védett terület Biharugra, Körösnagyharsány, Geszt, Zsadány, Mezőgyán községek határában található, területe 7991 ha.

Tájtörténeti összefoglaló

A 18–19. századi táj és változásai

A Tisza és a Körösök szabályozása gyökeresen átalakította az alföldi táj képét, egyedülálló természeti értékek tűntek el. A természetes vízfolyások szerepe az utóbbi száz-százharminc év vízszabályozási munkái következtében elhalványult. A szabályozások előtti állapotra már csak történeti adatok, régi térképek, utazók, botanikusok leírásai alapján következtethetünk.

A táj vegetációjáról csak néhány írásos emlékből olvashatunk adatokat. A Sebes- és a Fekete-Körös közének keleti felében három vízfolyás kanyargott: a Gyepes, a Köles-ér és a Korhány. A térség a vízszabályozások előtt erektől átszőtt terület volt szárazulatokkal, rétekkal. Az 1822-es Huszár Mátyás térképen (1. térkép) jól látható, hogy a belső rétek félig-meddig lefűződött ereken át élő kapcsolatban voltak az anyavizekkel. Jelentős erdős szigetek voltak Sarkadkeresztúr és Okány között. Biharugrán és Okányban több hatalmas tölgyfaderék kiásását említik egy-két m-ről a felszín alatt, amelyek a korábbi erdőségek, „erdős-mocsarak” bizonyítékai.¹ A Kis-Sárrét déli peremén megtelepült falvak észak felé eső határain domináló növény a nád volt. Ezen a térképen szerepelnek olyan lefolyástalan mocsaras helyek, amelyek máig fennmaradtak. Ilyen Biharugra Simató-hát „Gulyaállás” nevű mocsara, amely zsombékos, nádas hely volt. Az Ugrai-rét nedves, vízállásos rét, de nem lápos. Ugra keleti széléin és déli határában a magasabb hátak egy részét már akkor is művelték (Simatai-földek, Csík-gát-földek).

Osváth Pál az 1875-ben megírt munkájában százévnél időn belül a Berettyó és a Sebes-Körös nagy árvizeit említi 1773–1872 között, amelyek hatására a mocsarak vízszintje egyre magasabbra rögült.

A 18. század elején díszlett egy erdő Komádi mellett is, amely szintén elmo-csarasodott. A mocsarasodás folyamatát elősegítették a szaporodó vízimalmok és a mesterséges vízelterelések.

1838-ban Fényes Elek írja Ugráról: „Határa bőven terem, bár igen sok benne a szik. A Sebes-Körös és a Fényes-ér gyakran megárad, több száz holdat önt el

¹ MÜLLER-BERTALAN-HÁZI 1988.

a víz. 1858-ban a Sebes-Körös ismét elárasztotta a határt, kétszázhusz holdat öntött el a szentmiklósi határig, többnyire rétet és legelőt.”²

A táj arculata a 19. század végén

A Sebes-Körös új medrének kialakítása 1860-ban kezdődött, és a 19. század végéig tartott, ami a lényeges változások kezdetét jelentette a tájban.

A 19. század végén Borbás Vincze, a neves magyar botanikus, beutazva az Alföld déli csücskét, pontos leírást közölt a Nagy- és Kis-Sárrét akkori maradványairól. Vésztő, Szeghalom, Füzesgyarmat, Okány, Komádi határában még töredékeiben fellelhetők voltak a hatalmas kiterjedésű nádasok, zombékosok, ingólápok, mocsárrétek maradványai.

A Biharugrai Tájvédelmi Körzet északi határában a Sebes-Körös partján, a Kis-Sárrét belsejében egy-egy szigeten volt található Kót- és Iráz-puszta. A néhány ezer holdat kitevő nádas és rétség még háborítatlan volt. Erről a területről ezt írja: „Másrészről e vidék, ha a szántás-vetés nem bolygatná, egészen a hegyek vegetációjának tarka lepébe öltözködnék. A Sebes-Körös a hegyes vidékről származó hegyi növény magvait sodorja magával. Ily módon helyenként egész hegyi vegetáció díszlik.”³

A Sebes-Körös „Tekerő” Sárrétjének belsejében még rengeteg megközelíthetetlen nádas és ingóvány volt. A nádasok belsejében ingólápok zöldelltek, zombékok (*Carex elata*) emelkedtek. A nádasok szélén, a partokon a következő fajokat jegyezte le: vízi harmatkása (*Glyceria maxima*), széleslevelű gyékény (*Typha latifolia*), sárga nőszirm (*Iris pseudacorus*), mocsári aggófű (*Senecio paludosus*), nádi boglárka (*Ranunculus lingua*), pántlikafű (*Phalaroides arundinacea*), mocsári gólyahír (*Caltha palustris*).

A vizek partján közönséges lizinka (*Lysimachia vulgaris*), réti aggófű (*Senecio erraticus subsp. barbareaefolius*), kányafüvek (*Rorippa-ák*), mocsári tisztesfű (*Stachys palustris*), vízi menta (*Mentha aquatica*), mocsári nefelejcs (*Myosotis palustris*) nőtt. Az állóvizekben a víztükröt a vízi aloe, a kolokán (*Stratoides aloides*) lepte el. Ott, ahol a víztükrő tisztább maradt, fehér tündérrózsa (*Nymphaea alba*), békatutaj (*Hydrocharis morsus-ranae*), úszó békaszőlő (*Potamogeton natans*) és békalencse (*Lemna*) tenyészett.

Kotus helyeken (így nevezték a süppedős, sáros helyeket) csomorika (*Cicuta virosa*), fekete nadálytő (*Symphytum officinale*), békakorsó (*Sium latifolium*), vízi mételykóró (*Oenanthe aquatica*), virágkaka (*Butomus umbellatus*), tőzgepáfrány (*Thelypteris palustris*) termett.

A szabályozott Sebes-Körös szomszédságában, a sáros réteken olyan növényeket talált, mint a szurokfű (*Origanum vulgare*), az erdei fejvirág (*Cephalaria pilosa*), a rózsás füzike (*Epilobium roseum*), a terebélyes harangvirág (*Campanula patula*), az erdei angyalgökér (*Angelica sylvestris*), amelyek magvait a folyó a szomszédos bihari hegyekből sodorta ideig.

A „sáros” helyeken a mocsári aszat (*Cirsium palustre*) és a kiscéskű aszat (*Cirsium brachycephalum*) nőtt.

² KOVÁCS 1992.

³ BORBÁS 1881.

A Körösök vízének három fő ágán kívül holtágak, kiszakadt vízfolyások, fokok, nedves hajlások és más vízállásos helyek voltak.

Mezőgyán és Szalonta között kétféle természetes termőhelyet látott: sziket és mocsaras vidéket. A sóvirág (*Limonium gmelini*), a réti őszirózsa (*Aster punctatus*), a sziki kocsord (*Peucedanum officinale*) és a buglyos kocsord (*Peucedanum alsaticum*) kórói jellemző növények voltak. Megjegyzi, hogy a kemény sziket több helyen gabonatermesztésre akarták kényszeríteni.

A Sebes-Körös mellett talált még néhány érdekességet, mint pl. az enyves éger (*Alnus glutinosa*), a mocsári fűzike (*Epilobium palustre*), a szemvidító (*Euphrasia Kochii*), az orvosi macskagyökér (*Valeriana officinalis*), a kövér aggófű (*Senecio doria*), a steveni-boglárka (*Ranunculus strigosus*), a hamvas fű (*Salix cinerea*).

A Borbás Vincze által leírt Sebes-Körös Sárrétje a vízszabályozások után drasztikusan megváltozott. Az ősi medrek kiszáradtak, a lápok, zsombékosok, nádasok vízutánpótlása megszűnt. Jó néhány faj is felkerült a vesztesek listájára, így például a mocsári aggófű, a csomorika, a nádi boglárka és a tőzgepáfrány.

Az 1887-ből származó katonai térképen (2. térkép) egy változatos felszínű táj látható. A Korhány, a Salamon-ér és a Fényes-ér kialakították a lefolyástalan tavak sorát (Simató, Ludas-tó, Csík-tó, Rét, Szőr-rét, Kerek-tó, Füzes-tó). A mély fekvésű területek között elszórva emelkedtek ki hátak, magaslatok (Simató-hát, Kánya-hát, Fényes-érhát), zugok (Simató-zug, Kóró-zug), halmok, dombok.

Ezen a térképen már megtalálható az Ugrai-erdő, amely tölgyerdő volt, és amelyet a Sebes-Körös rendszeresen elöntött. Az utolsó öreg tölgyeket a huszadik század elején vágták ki.⁴ A Szilas szilfákkal borított magaslat volt Ugra keleti határában. Ugra falutól északra a Rét (Gonda-zug) – a mai Ugrai-rét – a mostani állapothoz hasonlóan nádas, sásos, mocsaras rész volt. Ugrától nyugatra a Simató (Simata) kifli alakú ívének pusztai mocsara magaslatot, zugot fog közre. Az elszikesedett területek jelentős területet foglaltak el. Ilyen volt Ugra határában a Nagyszik és a Szik-pusztá.

A 20. századi táj változása

A táj jellegének változása e század elejétől kezdve vált igen erőteljessé, amit több tényező együttes hatása okozott. Fontos változásnak mondható, hogy a hajdan vízjárta laposok fokozatosan kiszáradtak, elszikesedtek. A felszántott, megművelt gyepek részaránya megnőtt, a szikes gyepek birka- és marhalegelőkké váltak.

Ugrától délre, 1910-ben kezdték el a halastavak építését. 1930-ban a vízfelület már ezer hold volt. Az elkészült tavak néhány lefolyástalan hely nevét is megőrizték: Zöldhalom-tó, Csík-tó, Ludas-tó. A tavak a volt Urbári-közlegelő és a Nagy-szik területén épültek.⁵ Az átalakulás ellenére a táj jellege megőrzött néhány igen értékes fragmentumot, nádasokat, magassárréteket, mocsárréteket és sztyeppréteket, amelyek a természetvédelem szempontjából igen értékesek.

Az 1930-as években a Nagygyanté–Zsadány–Biharugra, ill. a Nagygyanté–Mezőgyán–Geszt és az országhatár által határolt területen egy nagy, kb. négyezer-öttszáz

⁴ MÜLLER 1980.

⁵ KOVÁCS 1992.

holdas pusztaság volt, melynek Toprongyos-csatorna kiöntésein, Nagy- és Kiszomor, Simota, Csillaglapos, Kerek-rét, Kisvátyoni-sarok és Iklód nevű laposain és zombékosain többnyire nyáron is megmaradt a víz. Ehhez a pusztasághoz csatlakoztak a halastavak. A Korhány-ér vátyoni szakaszán az 1930-as években többnyire víz állott, és egyes szakaszain sásos nádas volt.⁶

A magasabb hátaakra beékelődő, szaporodó mezőgazdasági területeken, legelőkön, a Tisza-uradalom majorjait körbevevő kisebb erdőfoltokon, út menti fasorokon kívül erdő nem volt. A vátyoni Tisza-uradalomban is csak kisebb erdők voltak: a Szépapó-tölgyes egy ha, a Nyáraserdő tizenöt ha, a Nemeszugi-akácós egy ha.⁷

A mocsarak peremén, a belső szárazulatokon ősi, főleg tölgyes, szíles, fűzfás, bodzás erdőségek lehettek. Ennek maradványaként tekinthetők a Szépapó-erdő idős kocsányos tölgyei, bodza- és galagonyabokrai.

A volt Orosi-gazdaságban, a Belső- és Külső-Tölgyfás-majorok körül, a régi alföldi erdők maradványaként a mainál nagyobb területen álltak öreg erdőfoltok, amelyekből 1945 körül vágták ki a szílesek, ill. ritkították meg az őstölgyest.⁸ 1970-ben a Tölgyfás-majornál a Korhány mellett 35 db öreg tölgyet vágattak ki egy békési kádármester. (Baráth György zsadányi juhász szerint kb. 300 évesek voltak.) 1984-ben még 21 idős tölgyet találtam (tkm 3,20, 4,20, a legnagyobb 7,0 m).

A régi erdők reliktumfoltjaként említendő még Nagygyanté határában, a volt hidasháti pusztaközpontoz vezető orosi bekötőútnál a csatornával és az út által határolt kb. fél hektáros erdő, ahol idős vadkörte (*Pyrus pyrastra*) (1,0 m tkm), hegyi szil (*Ulmus scabra*) (2,0 m tkm) és veresgyűrű som (*Cornus sanguinea*) (0,60–0,80 m tkm) példányait találjuk.⁹

A tájban bekövetkező változások másik jelentős tényezője volt a Tisza-uradalom nagyarányú erdősítése az 1930-as évek elejétől. Így erdősült be Vátyonpusztán kilencszázhatvan kh mezőgazdasági terület 1933–44 között. Ezerkétszáz kh új erdőt telepítettek Vátyonban, Orosiban és Nagygyantén. Legelőket törtek fel a csillaglaposi, tamáshalmi erdősítéseknél.¹⁰ A megmaradt részek zombékosairól a vizet elvezették. Orosiban, Iklódpusztán 1944-ben vágta ki három kh középkorú tölgyerdőt, a Makkost, a mezőgyáni–nagygyantéi út mindkét oldalán.

Mivel az erdők nagy részét szántóra, ill. szíkes gyepre telepítették, ez kifejezésre jut az aljnövényzetükben. Az ültetett erdők jelentős része kocsányos tölgy, kisebb arányban csertölgy, elegyfaaként magyar kőris, vénic szil, szürke és fehér nyár, éger, valamint néhány helyen találunk már akácot és kanadai nyárust.

A század 60–70-es éveire a szántók területében lényeges változás nem történt, a magasabb, vízmentes háta a további gyepfeltöréseket erősen kordában tartották. Voltak ugyan még próbálkozások egy-egy időszakban, de ezek a többnyire szíkes gyep, ill. üde sztyepprétek hamar visszaálltak legelővé és kaszálóvá. A belvív-

⁶ MÜLLER 1980.

⁷ MÜLLER 1980.

⁸ MÜLLER 1980.

⁹ KERTÉSZ 2000.

¹⁰ MÜLLER 1980.

rendezési munkák következtében a pusztai mocsarak ugyan összezsugorodtak, ennek ellenére a terület mocsarai közel természetesnek tekinthetők.

A vegetáció florisztikai és cönológiai jellemzése

A terület florisztikai szempontból a Tiszántúl (Crisicum) flórajárásába tartozik. A vizsgált terület növényzete a Sebes-Köröshöz való közelségéből adódóan átmeneti. Szárazabb területei a Tiszántúl más területeihez hasonlóak; mocsarai, üde sztyepprétei a keleti határszélek, különösen a Beregi-sík rétjeivel és a Bihar-hegység lábánál található gyepekkel mutatnak hasonlóságot. Ennek oka részben a bihari hegyek közelsége és a Dél-Tiszántúl belső területeihez képest (450–500 mm) viszonylag humidabb klíma (560–580 mm csapadék).

A területről botanikai adatok elszórtan találhatóak.¹¹ Borbás (1881) megfigyelései és részletesebb florisztikai adatai Kót- és Iráz-pusztáról szóltak, amelyek a Tájvédelmi Körzet északi határán túli területeken találhatóak. A terület flórája és vegetációja szinte feltáratlan volt az 1980-as évek elejéig. 1986-tól 1999-ig több alkalommal gyűjtöttem a területen. Az előző és az 1999–2001 között végzett munka eredményeként 470 edényes növényfajt találtam. A védett területen előforduló adott faj gyakoriságát az alábbiak szerint jelölöm: Gy = gyakori, Sz = szórványos, ® = ritka.

Jellegzetes fajok a nádasokban, a tavakban és a csatornáknban a rucaöröm (*Salvinia natans*) (Sz), a sulyom (*Trapa natans*) (Sz), a közönséges rence (*Utricularia vulgaris*) ®, a vízitök (*Nuphar luteum*) ®, a kolokán (*Stratoides aloides*) ®, a békatutaj (*Hydrocharis morsus-ranae*) (Sz) és a bókoló farkasfog (*Bidens cernua*) ®. A Zöldhalom-tó nádasában egy vágásban fordul elő az erdei deréce (*Chamaenerion angustifolium*) ®.

A magassásosok növénye a villás sás (*Carex pseudocyperus*) ®. Jellegzetes növényei az éles sás (*Carex gracilis*), a bókoló sás (*Carex melanostachya*), a rókasás (*Carex vulpina*), a mocsári tisztessű (*Stachys palustris*), a kiscsészű aszat (*Cirsium brachycephalum*) (Sz), a mocsári kutyatej (*Euphorbia palustris*) (Sz) és a mocsári nefelejcs (*Myosotis palustris*). A magassás-társulások ritka növénye a kétsoros sás (*Carex disticha*) ®.

A kiszáradó fűzlápmaradványok mélyebb vizű szegélyén él a hamvas fűz (*Salix cinerea*) ®, az orvosi macskagyökér (*Valeriana officinalis*) ®, magasabb partjain a steveni-boglárka (*Ranunculus strigosus*) ®.

A szikes rétek hernyópázsitos (*Beckmannia eruciformis*) típusa ritka. Szintén kevés a területen a vakszik. A védett területen ritka növény a karcsú kerep (*Lotus angustissimus*)® és az erdélyi útifű (*Plantago schwarzenbergiana*).

A sziki őszirózsás–sziki kocorsodos rétek számos védett faj jelentős állományát őrzik. Ilyenek a réti őszirózsa (*Aster punctatus*) (Gy), a fátyolos nőszirm (*Iris spuria*) (Sz), a sziki kocorsod (*Peucedanum officinale*) (Sz) és az aranyfűrt (*Aster lynosiris*) ®.

A kedvező vízrajzi helyzet miatt a terület bővelkedik mocsár- és kaszálórétekben. Az Ugrai-réten, jellegzetes élőhelyén él a mocsári kosbor (*Orchis laxiflora*

¹¹ GOMBOCZ 1945; BORBÁS 1881; BOROS 1922; UBRIZSY 1949.

subsp. palustris) ®, a réti iszalag (*Clematis integrifolia*) ®, a hússzínű ujjaskosbor (*Dactylorhiza incarnata*) ®, a szürke aszat (*Cirsium canum*) (Gy), a molyhos sás (*Carex tomentosa*) (Sz), a réti legyezőfű (*Filipendula ulmaria*) ®, az örménygyökér (*Inula helenium*) ® és a festőzsoltina (*Serratula tinctoria*) (Sz).

Érdekes florisztikai csemegét jelentenek az üde sztyepprétek. Ezen élőhelyek jellegzetes növényei a borjúpázsit (*Anthoxanthum odoratum*) ®, a koloncos legyezőfű (*Filipendula vulgaris*) (Sz), az agárkosbor (*Orchis morio*) ®, a közönséges borkóró (*Thalictrum minus*) (Sz), a mirigyes kakascímer (*Rhinanthus rumelicus*) (Gy), a balkáni kakascímer (*Rhinanthus wagneri*) ®, a mezei zsálya (*Salvia pratensis*) (Sz), a zömök hölgyalm (*Hieracium hoppeanum*) ®, az üstökös pacsirtafű (*Polygala comosa*) ®, a bakfű (*Betonica officinalis*) ®, az osztrák veronika (*Veronica austriaca subsp. austriaca*) ®, az őszi kikerics (*Colchicum autumnale*) (Sz), a rezgőpázsit (*Briza media*) ®, a mezei perjeszittyó (*Luzula campestris*) ® és a bársonykerep (*Lotus siliquosus*) ®.

A szárazabb löszpusztagyepék, sztyepprétek előforduló érdekesebb fajai a macskahere (*Phlomis tuberosa*) ®, a magyar cickafark (*Achillea pannonica*) ®, a homoki cickafark (*Achillea ochroleuca*) ®, a közönséges oroszlánfog (*Leontodon hispidus*) (Sz), a nagy nyúlkapor (*Trinia ramosissima*) ®, a változó gurgolya (*Seseli varium*) ®, az élesmosófű (*Chrysopogon gryllus*) ®, a taréjos tarackbúza (*Agropyron pectinatum*) ®, a magyar zsálya (*Salvia aethiopsis*) ®, a karsú orbáncfű (*Hypericum elegans*) ®, az öldöklő aszat (*Cirsium furians*) ®, a sallangos szikipozdor (*Podospermum laciniatum*) (Sz), a mezei csormolya (*Melampyrum arvense*) ®, a parlagi rózsa (*Rosa gallica*) ®, a rozsdás rózsa (*Rosa rubiginosa*) ®, a berki rózsa (*Rosa corymbifera*) ®, a molyhosodó rózsa (*Rosa obtusifolia*) ®, a zalai rózsa (*Rosa zalana*) ®, a sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys*) ®, a bérci here (*Trifolium alpestre*) ®, a hegyi here (*Trifolium montanum*) ®, a pirosló here (*Trifolium rubens*) ®, a fogaslevelű bükköny (*Vicia narbonensis subsp. serratifolia*) ® és a nyúlánk madártej (*Ornithogalum pyramidale*) (Sz).

További értékes fajok az erdőkben az erdei pajzsika (*Dryopteris filix-mas*) ®, a szálkás pajzsika (*Dryopteris carthusiana*), az erdei tisztessű (*Stachys silvatica*) (Sz), a változó boglárka (*Ranunculus auricomus*) ®, a magas gyöngyperje (*Melica altissima*) (Sz), az odvas keltike (*Corydalis cava*) (Sz), a ligeti szőlő (*Vitis silvestris*) ®, az erdei szálkaperje (*Brachypodium silvaticum*) (Gy), a kardos madársisak (*Cephalanthera longifolia*) ®, a varjútövis (*Rhamnus catharticus*) ®, a borzas szeder (*Rubus hirtus*) ®, a kányabangita (*Viburnum opulus*) ®, a hegyi szil (*Ulmus glabra*) (Sz), a rezgő sás (*Carex brizoides*) ®, a kónya habszegfű (*Silene nutans*), az enyves éger (*Alnus glutinosa*).

A védett területen található jelentősebb növénytársulások (asszociációk) jellemzése

Rencés-kolokános lebegőhínár

A biharugrai Ugrai-rét hínártársulása a *Lemno-Utricularietum vulgaris*. Nádasokban, levezető csatornáknban alkot mozaikot más hínártársulásokkal. A kolokán a Nagy- és Kis-Sárréten a mocsarakban, az állóvizekben gyakori növény volt, mára

azonban a Dél-Tiszántúlon csak ezen az élőhelyen fordul elő. Mintafelvétele Biharugra, Ugrai-rét:

Statoides aloides 3-4, Utricularia vulgaris +-1, Hydrocharis morsus-ranae +, Lemna gibba +, Spirodella polyrhiza +-1.

A halastavak hínártársulásáiban, a tavak vízlevezető árkaiban találhatjuk meg a sulymost (*Trapa natantis*). Az állóvizekben gyakori növények a békatutaj (*Hydrocharis morsus-ranae*), a békalencse (*Lemna fajok*) és az érdes tócsagaz (*Ceratophyllum demersum*).

Nádasok, gyékényesek

A *Scirpo-Phragmitetum*-nak szép állományai vannak az Ugrai-réten, a Szőr-réten, de előfordul a csatornák medrében, a halastavak szélén és a szikes mocsarakban. Az Ugrai-réten a *Phragmites australis* monodomináns állományt alkot, szélein keveredik a magassásosok fajaival. A faj összetétele a következő:

Phragmites australis 4-5, *Typha angustifolia* +-1, *Typha latifolia* +, *Schoenoplectus tabernaemontani* +-1, *Carex gracilis* +-1, *Cirsium brachycephalum* +, *Lythrum salicaria* +, *Lysimachia vulgaris* +, *Lycopus exaltatus* +, *Mentha aquatica* +, *Polygonum hydropiper* +, *Potentilla reptans* +, *Symphytum officinale* +, *Stachys palustris* +, *Althea officinalis* +.

Magassásrétek, zsiókás, sziki kákás mocsarak

Biharugra Simató-hát (Simata) „ősi” magassásrét-maradványa az 1822-es Huszár Mátyás térképen is szerepel. A zsióka mellett (*Bolboschoenus maritimus*) a sziki káka (*Schoenoplectus tabernaemontani*) foltjai, a *Carex gracilis*, a *Carex melanostachya*, a *Carex vulpina* és a *Carex pseudocyperus* állományai töltik ki. Ez utóbbi, a villás sás, a Dél-Tiszántúlon ritkán előforduló növényfaj. Ennek a körülbelül húsz hektár kiterjedésű maradványnak az állandó vízutánpótlása biztosított.

Biharugra Fertály nevű részében szintén fajgazdag magassásrét-maradványokkal találkozhatunk. A rókasás (*Carex vulpina*), az éles sás (*Carex gracilis*) egy méter magas zombékjait nádasok szegélyezik. Ezen az élőhelyen is előfordul a villás sás (*Carex pseudocyperus*), nagy állományokat alkot a békaszigtyó (*Juncus effusus*), és előfordul a kiséfészű aszat (*Cirsium brachycephalum*).

Mezőgyán határában Vátyon-pusztán és a Nyári-laposban; Geszt határában Baglyas szikes pusztáján és Mezőgyán határában, a helybeliek elnevezése szerint Kis-láp hosszan elnyúló mocsaraiban szintén a régi korok üzenetével találkozhatunk. Már messziről látszanak a mocsári kutyatej (*Euphorbia palustris*) és a sárga nőszirm (*Iris pseudacorus*) állományai. Mezőgyán Kis-láp magassásos élőhelyének északkeleti szélén készült az alábbi mintafelvétel:

Carex vulpina +-3, *Carex riparia* +-2, *Carex flacca* +, *Carex distans* +, *Euphorbia palustris* 1-2, *Glyceria maxima* +-1, *Alopecurus pratensis* 1-2, *Iris pseudacorus* +-1, *Agrostis stolonifera* +, *Calystegia sepium* +, *Cardamine parviflora* +, *Eleocharis palustris* +, *Gratiola officinalis* +, *Galium palustre* +, *Lythrum virgatum* +, *Lycopus europeus* +, *Lysimachia nummularia* +, *Phalaroides arundinacea* +, *Ranunculus repens* +, *Ranunculus laterifolius* +, *Rumex stenophyllus* +, *Rorippa amphibia* +, *Sium latifolium* +, *Stachys palustris* +, *Symphytum officinale* +, *Dipsacus laciniatus* +.

A Tájvédelmi Körzet más nedves, vízállásos részletében, lefolyástalan erek maradványaiban hosszan elnyúló zsiókás, sziki kákás mocsarakat találhatunk. Fő állományalkotó növényei mellett gyakori a réti és vesszős fűzény és a rókasás (*Carex vulpina*).

Szikes rétek

Az ecsetpázsitos kaszáló (*Alopecuretum pratensis*) a Tájvédelmi Körzetben nagy területet borító réttársulás. Biharugrán a Kis- és a Nagy-Zsombokos határrészben homogén állományt alkot, amely valószínűleg zsombékos kiszáradásából képződött. Más helyeken gyakori kísérőfajok a lápréti, kaszálórégi elemek (*Symphytum officinale*, *Lychnis flos-cuculi*, *Ranunculus acris*). A harmatkákás sziki rét (*Agrostio-Glycerietum poiformis*) és a hernyópázsitos sziki kaszáló (*Agrostio-Beckmannietum*) csak néhány helyen fordul elő, így Biharugra Fertály szikes mocsarai szélén.

Mocsár- és kaszálórétek

A biharugrai Ugrai-réten az árterek kaszálóira jellemző (*Cirsio cani-Festucetum pratensis*) növénytársulásnak a dél-tiszántúli viszonylatban egyedi előfordulását találjuk. A nádas szélén a mocsári kosbor (*Orchis laxiflora*), a hússzínű ujjaskosbor (*Dactylorhiza incarnata*) védett állománya található. Előfordul a réti iszalag (*Clematis integrifolia*) és néhány tő örvénygyökér (*Inula helenium*). Állományalkotó a sűrke aszat (*Cirsium canum*) és a mezofil réteken gyakori réti csenkesz (*Festuca pratensis*). A felvétel helye a biharugrai Ugrai-rét (20x20 m borítási %):

Cirsium canum 1-2, *Festuca pratensis* +-1, *Carex vulpina* 1-2, *Juncus inflexus* +, *Juncus compressus* +, *Phragmites australis* +-1, *Cirsium brachycephalum* +, *Equisetum arvense* +-1, *Iris pseudacorus* +, *Orchis laxiflora* +-1, *Clematis integrifolia* +, *Carex tomentosa* +, *Carex hirta* +, *Centaurea banatica* +, *Dactylorhiza incarnata* +, *Agrostis stolonifera* +-1, *Althea officinalis* +-1, *Arrhenatherum elatius* +-1, *Calamagrostis epigeios* +-1, *Calystegia sepium* +, *Epilobium hirsutum* +, *Epilobium parviflorum* +, *Eleocharis palustris* +, *Filipendula ulmaria* +, *Galium palustre* +, *Lychnis flos-cuculi* +, *Lysimachia nummularia* +, *Lythrum virgatum* +, *Inula helenium* +, *Mentha aquatica* +, *Poa palustris* +, *Poa pratensis* +, *Potentilla anserina* +, *Potentilla reptans* +, *Prunella vulgaris* +, *Serratula tinctoria* +, *Senecio erucifolius* +, *Senecio erraticus* subsp. *barbareifolius* +, *Scutellaria galericulata* +, *Symphytum officinale* +.

Kiszáradó fűzlápmaradványok

(*Calamagrostio-Salicetum cinereae*) Az Ugrai-réten a nádasok, mocsarak mélyebb vizű szegélyén maradtak meg. Több értékes faj élőhelye, így a steveniboglárkái (*Ranunculus strigulosus*), a macskagyökéré (*Valeriana officinalis*), a hamvas fűz (*Salix cinerea*), az örménygyökéré (*Inula helenium*) és a *Mentha*-féléké. Dél-Tiszántúlon különösen megritkult ez a növénytársulás, a hajdani tőzegráfrányos fűz és az égerlápok is kiszáradtak, eltűntek.

Szikes puszták

A puszták nagy területét borító társulása az ürmöspusztá (*Artemisio-Festucetum pseudovinae*). Ebben a társulásban fordul elő a védett erdélyi útifű (*Plantago*

schwarzenbergiana). Gyakoribb fajai: a *Podospermum canum*, a *Ranunculus pedatus*, a *Limonium gmelini*. Mezőgyán mellett az Eperjesi-gyepen és Biharugrán a Szőr-réten viszonylag kis területen található padkás sziket. A szikpadkák alján a bárányparéjos gyepek (*Camphorosmetum annuae*), a szikfokok mélyedéseiben pedig időnként az egérfarkfű (*Myosurus minimis*) fordul elő. A szikes réteken megtalálható a *Cirsium brachycephalum*, a *Glyceria fluitans*, a *Beckmannia eruciformis*, az *Aster punctatus*, az *Aster tripolium subsp. pannonicum*.

Sziki őszirózsás–sziki kocsordos rétek

Természetvédelmi és botanikai szempontból a Dél-Tiszántúl egyik legértékesebb társulása a *Peucedano-Asteretum punctati*. Biharugrán a Vaskapu-dűlőben öt-tízezer sziki kocsord és sziki őszirózsza él. Geszten, Baglyas szikes pusztáján és Mezőgyánban az Eperjesi-gyepen található élőhelyeik. Jellegzetes fajai: a sziki kocsord (*Peucedanum officinale*), a réti őszirózsza (*Aster punctatus*), a fátyolos nőszirm (*Iris spuria*) és a festőszoltina (*Serratula tinctoria*). A Tájvédelmi Körzet határain kívül, az országhatár keleti peremén jelentős állományai kerültek elő, így Mezőgyán Tormás nevű részében és Újszalontán, a Csorda-legelőn. Mezőgyán, Eperjesi-gyepen készült a mintafelvétel:

Peucedanum officinale 1-2, *Aster punctatus* +1, *Alopecurus pratensis* +1, *Dypsacus laciniata* +, *Festuca pseudovina* +-2, *Limonium gmelini* +1, *Iris spuria* +1, *Plantago schwarzenbergiana* +, *Artemisia salina* +, *Symphytum officinale* +, *Centaurea jacea* +, *Potentilla argentea* +, *Fragaria collina* +, *Hypericum tetrapterum* +, *Agrostis stolonifera* +, *Symphytum officinale* +, *Taraxacum officinale* +.

Löszpusztagyep

A *Salvio-Festucetum rupicola* másodlagos állományai a szikes puszták magasabb térszínein fordulnak elő. Biharugra Simató-hát löszpusztagyepjei a tavak szélén még kevésbé degradáltak, illetve legeltetettek, fajgazdagságukat megőrizték. Fajai között megtalálható a *Filipendula vulgaris*, a *Cruciata pedemontana*, a *Cirsium eryophorum*, a *Stellaria graminea*, a *Thymus glabrescens*, a *Fragaria vesca*.

Mezőgyán Eperjesi-legelőn és a Kisgyantéi-gyepen, kissé degradált löszpusztagyepben fordul elő a macskahere (*Phlomis tuberosa*). Mintafelvétele (20x20 m borítási %):

Festuca rupicola +-2, *Festuca pseudovina* +-1, *Galium verum* +-1, *Thymus glabrescens* +, *Euphorbia cyparissias* +, *Potentilla argentea* +, *Carex praecox* +, *Filipendula vulgaris* +, *Phlomis tuberosa* +, *Plantago media* +, *Carduus hamulosus* +.

A cickórós füvespuszta (*Achilleo-Festucetum pseudovinae*) a fokozatos elszikesedés és a kiszáradás hatására megjelenő állomány a szikes pusztában. Jellemző fajai: az *Achillea collina*, a *Podospermum canum*, a *Festuca pseudovina*.

Sztyepprétek

A társulás megjelenését valószínűleg montán eredetűnek lehet tekinteni. A hasonlóság igen nagy Soó R. *Anthoxantho-Cariceto-Festucetum* (Kolozsvar) és *Prunetum-Crataegetum* (Szénafüvek, Békás) erdélyi tabelláival.¹² A beregi sík rét- és

¹² SOÓ 1951.

legelőtársulásai között az *Anthoxantho-Festucetum pseudovinae, festucetosum sulcatae* társulást Juhász N.,¹³ a Dráva-síki kaszálórétet (*Anthoxantho-Festucetum rupicola*) Dénes A.¹⁴ elemezte.

A Biharugrai Tájvédelmi Körzet védett területén a sztyepprétek fajgazdag állományait nagyrészt a keleti határszéli, szinte alig zavart területeken találjuk. A geszti Csillaglaposi-legelőn a rét tavaszi aspektusában a következő fajok jellemzők: *Anthoxanthum odoratum, Festuca pseudovina, Filipendula vulgaris, Orchis morio, Thalictrum minus, Trifolium montanum, Rhinanthus rumelicus, Plantago media, Chrysanthemum leucanthemum, Leonthodon hispidus, Salvia pratensis, Hieracium hoppeanum, Trifolium rubens, Luzula campestris, Fragaria collina, Carex tomentosa, Hieracium auriculoides, Veronica austriaca*. A biharugrai Vaskapu-dűlőben a nedves foltokkal keveredő állományjaiban jelen van a *Clematis integrifolia*, a *Ranunculus polyanthemos*, a *Rhamnus catharticus* és a *Polygala comosa*.

Érdekes terület Biharugra Mályvás nevű határrésze. Pusztai cserjések, mocsárrétek, szikes erdei rétek és sztyepprétek mozaikos foltjai váltakoznak. *Pyrus pyraister, Ulmus glabra, Crataegus monogyna, Aster punctatus, Iris spuria, Serratula tinctoria, Asperula cynanchica, Colhicum autumnale, Trinia ramosissima* az előforduló jelentősebb fajok.

Sztyeppréteket találunk még Geszt Baglyas, Iklód nevű határrészében; Biharugrán – az előbb említett területen kívül – Rózsás-halom, Székelyháti-tábla, Nagy-szik, Szőr-rétje, Ugrai-rét védett területein kívül a román határ mentén, a Csárda-dűlő, a Fényes-éri-tábla és a Béni-gát magasabb fekvésű hátságain.

A vizsgált társulás jellemzésére kilenc jellemző felvétel szolgál, amelyek az alábbi helyszínen készültek: 1. Biharugra, Szőr-rét, 2. Biharugra, Nagy-szik, 3. Biharugra, Ugrai-rét, 4. Biharugra, Vaskapu-dűlő, 5. Geszt, Csillaglaposi-legelő, 6. Geszt, Iklód, 7. Geszt, Baglyas, 8. Biharugra, Fényes-éri-tábla, 9. Biharugra, Béni-gát.

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9.
Phragmitetea-Molinio-Juncetea									
<i>Hypericum tetrapterum</i>	+	+	-	-	+	-	+	+	+
<i>Orchis laxiflora</i>	-	-	+	-	-	-	-	+	-
Magnocaricion									
<i>Carex vesicaria</i>	-	-	-	-	-	-	-	+ -1	-
Molinio - Arrhenathera									
<i>Briza media</i>	-	-	+	-	-	-	-	+	+ -1
<i>Carex tomentosa</i>	+	-	-	-	+	-	-	+	-
<i>Centaurea banatica</i>	+	+	+	+	-	-	-	+	+
<i>Cirsium canum</i>	+	+	+	+	-	-	-	+	+

¹³ JUHÁSZ NAGY 1958.

¹⁴ DÉNES 1997.

A Biharugrai Tájvédelmi Körzet...

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9.
<i>Clematis integrifolia</i>	-	-	-	+	-	-	-	-	-
<i>Colchicum autumnale</i>	-	-	+	+	-	-	+	+	+
<i>Festuca pratensis</i>	-	-	+1	-	-	-	-	+	+1
<i>Lotus siliquosus</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>Ononis spinosa</i>	+	-	-	-	+	+	-	+	-
<i>Polygala comosa</i>	+	-	+1	+	+1	-	+	-	-
<i>Ranunculus strigosus</i>	-	+	-	-	-	-	-	+	-
<i>Senecio erraticus</i> subsp. <i>barbareifolius</i>	-	+	-	-	-	-	-	+	+
<i>Symphytum officinale</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>Thalictrum lucidum</i>	--	-	-	-	-	-	-	-	+
Arrhenatheretea									
<i>Alopecurus pratensis</i>	+2	+1	+	+	1	+	+1	+	+1
<i>Plantago media</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Rhinanthus rumelicus</i>	+1	+1	+2	+	2-3	3-4	1	+	+1
<i>Rhinanthus alectorolophus</i>	-	-	-	-	+	-	-	+	+
Puccinellio – Salicorniae									
<i>Melandrium viscosum</i>	-	-	-	+	+	-	+	-	-
<i>Ornithogalum orthophyllum</i>	+	-	-	+	+	-	+	-	-
<i>Trifolium strictum</i>	-	-	+	-	-	-	-	-	-
Festuco – Puccinellietea									
<i>Artemisia santonicum</i>	+	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Carex divulsa</i>	-	-	+	-	+	-	+	-	-
<i>Cerastium dubium</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Lotus angustissimus</i>	-	-	-	-	-	+	-	-	-
<i>Podospermum canum</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Ranunculus pedatus</i>	+	-	-	-	+	-	-	-	-
Festuco – Brometea									
<i>Ajuga genevensis</i>	+	+	+	+	+	+	+	-	-
<i>Achillea collina</i>	+	-	-	+	+	+	-	-	-
<i>Achillea ochroleuca</i>	-	-	-	-	+	-	-	+	-
<i>Achillea pannonica</i>	-	+	-	-	-	-	-	+	+
<i>Asparagus officinalis</i>	+	-	-	-	+	-	-	+	+
<i>Bromus inermis</i>	-	-	+	-	-	-	-	+	-
<i>Centaurea scabiosa</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	-

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9.
<i>Cerinth minor</i>	-	-	-	+	-	-	-	+	-
<i>Carex praecox</i>	+	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Chrysopogon gryllus</i>	-	+	-	-	-	-	-	+	-
<i>Cruciata pedemontana</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Convolvulus arvensis</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Euphorbia cyparissias</i>	+	+	-	-	+	+	+	+	+
<i>Eryngium campestre</i>	+	+	-	-	+	+	-	+	+
<i>Fragaria viridis</i>	+	+	+	+	+	-	+	+	-
<i>Festuca rupicola</i>	1	3-4	2-3	+	3-4	+1	1-2	+1	+1
<i>Filipendula vulgaris</i>	+2	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>Galium verum</i>	+1	+	+	+	+	+	+	+1	+1
<i>Hieracium auriculoides</i>	-	-	-	+	+	-	-	-	-
<i>Hieracium caespitosum</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Hieracium pilosella</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Inula salicina</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	-
<i>Koeleria cristata</i>	-	-	+	-	+	-	+	+	-
<i>Knautia arvensis</i>	+	+	-	-	+	-	+	-	+
<i>Lathyrus nissolia</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Ligustrum vulgare</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	+
<i>Leontodon hispidus</i>	-	+	+	-	+	-	-	+	-
<i>Myosotis ramosissima</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Myosotis stricta</i>	+	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Muscari comosum</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Nonea pulla</i>	+	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Poa angustifolia</i>	1-2	+1	-	+1	+	+	-	+	+
<i>Pimpinella saxifraga</i>	+	-	-	-	+	-	+	+	-
<i>Plantago media</i>	+	+	+	-	+	-	-	+	-
<i>Prunella laciniata</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Potentilla argentea</i>	+	-	+	-	+	-	-	-	+
<i>Ranunculus polyanthemus</i>	+	-	-	+	+	-	+	+	+
<i>Salvia pratensis</i>	+1	+	+	-	+1	-	+1	+1	+
<i>Salvia verticillata</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Salvia aethiopsis</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	-
<i>Stachys recta</i>	+	+	-	-	+	-	-	-	-
<i>Stachys germanica</i>	+	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Stellaria graminea</i>	+	-	+	-	+1	+	-	-	-
<i>Scabiosa ochroleuca</i>	+	-	+	-	-	-	-	-	-
<i>Seseli annum</i>	-	+	+	-	-	-	-	-	-
<i>Seseli osseum</i>	+	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Trifolium alpestre</i>	+	-	-	-	-	-	-	-	-

A Biharugrai Tájvédelmi Körzet...

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9.
<i>Trifolium montanum</i>	+	-	-	-	+	-	-	-	-
<i>Valerianella locusta</i>	-	-	+	-	+	-	-	-	-
<i>Veronica austriaca</i> subsp. <i>austriaca</i>	-	+	+	-	-	-	-	+	+
<i>Verbascum lychnitis</i>	-	-	+	-	-	-	-	+	-
<i>Veronica spicata</i>	+	+	+	-	+	-	-	-	-
<i>Vincetoxicum</i> <i>hirundinaria</i>	-	-	+	-	-	-	-	+	-
Festucion rupicolae									
<i>Asperula cynanchica</i>	+	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Carduus hamulosus</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	+
<i>Hieracium hoppeanum</i>	-	-	-	-	+	+	-	+	-
<i>Thalictrum minus</i>	+	+	-	-	+	-	-	+	+
<i>Trinia ramosissima</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>Thymus glabrescens</i>	+ -1	+	+	+	+ -1	+	-	+	+
<i>Verbascum phoeniceum</i>	+	+	+	-	+	-	+	-	-
Festucetalia valesiaceae									
<i>Artemisia campestris</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Hypericum elegans</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Iris spuria</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Secalietea									
<i>Lamium purpureum</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	+
<i>Odontites rubra</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Onopordietalia									
<i>Cirsium eriophorum</i>	-	-	-	-	-	-	+	-	-
<i>Cirsium furiens</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	+
Querco-Fagea									
<i>Astragalus glycyphyllos</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	+
<i>Betonica officinalis</i>	+	+ -1	-	-	-	-	-	+	+ -1
<i>Ficaria verna</i>	+	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Veronica chamaedrys</i>	+	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Crataegus laevigata</i>	-	-	-	-	-	-	-	+ -1	+
<i>Crataegus monogyna</i>	+	+	-	+	-	-	-	+	+
<i>Rosa gallica</i>	+	-	-	-	-	-	-	+	-
<i>Rosa rubiginosa</i>	+	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Rosa canina</i>	+	+	-	-	-	-	-	-	+

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9.
Rubus caesius	-	+	-	-	-	-	-	+1	+
Pyrus achras	+	+	-	-	-	-	-	+	-
Prunus spinosa	+	+	+	-	-	-	-	+1	+1-
Quercus pubescenti – petreae									
Trifolium rubens	-	-	-	-	+	+	-	-	-
Rosa obtusifolia	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Rosa zalana	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Viola hirta	-	-	-	-	-	-	-	+	+
Agrostion albae									
Festuca arundinacea	-	-	-	-	-	-	-	+1	-
Galium rubioides	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Indifferens									
Anthoxanthum odoratum	+1	+	+1	+	+1	+	1-2	+1	+1
Agrimonia eupatoria	-	+	-	+	-	-	+	+	+
Bromus mollis	-	-	+	-	+	-	-	-	-
Carex hirta	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Chrysanthemum leucanthemum	+	+	-	-	-	-	-	-	-
Centaurea pannonica	-	-	+	-	+	+	-	+	+
Dactylis glomerata	-	+	+	-	-	-	-	+	-
Fragaria moschata	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Festuca pseudovina	+	+	+	2-3	+	+	3-4	+1	+
Glechoma hederacea	+	-	-	-	-	-	-	-	+
Inula britannica	-	+	+	-	-	-	-	-	-
Luzula campestris	+1	-	+	-	+	+	-	+	+
Lotus corniculatus	-	-	-	-	+	-	-	+	-
Potentilla heptaphylla	-	-	-	-	+	-	-	-	-
Serratula tinctoria	-	+	+	-	-	-	-	+	+
Tragopogon orientalis	-	+	-	-	-	-	-	+	-
Taraxacum officinale	+	-	-	-	-	-	+	-	-
Orchis morio	-	-	+	-	2-3	+2	-	-	-
Verbascum blattaria	-	-	-	-	+	-	-	-	-
Verbascum phlomoides	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Vicia grandiflora	-	-	-	-	+	-	-	-	-

Keményfa-ligeterdők

Az 1887-ből származó katonai térképen az Ugrai kocsányos tölgyes erdőn kívül a mai védett területen jelentősebb erdőfolt nem látható. A legöregebb erdőfoltok az erek melletti magasabb hátakon kialakult erdőssztyepp-maradványoknak tekinthetők. Ilyen nyomokat találunk a Holt-Korhány melletti Szépapó-tölgyesben, ahol száz évnél idősebb kocsányos tölgyek vannak, és ide sorolhatók az orosi öreg tölgyek, szilek, galagonyabokrok és vadkörtek.

A táj az 1930-as évektől sokat változott olyan értelemben is, hogy mára a Dél-Tiszántúl erdőkben egyik leggazdagabb tája lett. A Tisza-uradalom 1930-tól nagyarányú erdősítésbe fogott. Vátyon-pusztán 960 hold mezőgazdasági területet erdősítettek 1934–44 között. 1200 hold új erdőt telepítettek Vátyonban, Orosiban és Nagygyantén.

Mivel az erdők nagy részét szántóra, illetve gyepre telepítették, ez aljnővényzetükben is kifejezésre jut. Jelentős részük kocsányos tölgy, kisebb arányban csertölgy, elegyfaként kőris, szil, éger, szürke és fehér nyár. Jellemző fajok: *Vitis silvestris*, *Stachys sylvatica*, *Brachypodium sylvaticum*, *Melica altissima*, *Cephalaria pilosa*, *Rhamnus catharticus*, *Ranunculus auricomus*, *Corydalis cava*, *Carduus crispus*, *Alliaria petiolata*, *Polygonatum latifolium* és *Cephalanthera longifolia*.

Összefoglalás

A bihari hegyek lábánál a Sebes-Körös völgyének középső szakaszán található a Biharugrai Tájvédelmi Körzet. A folyók által alakított táj a folyószabályozások és a lecsapolások ellenére megőrzött néhány eredeti növénytársulást, természeti értéket. A Sebes-Körös Sárrétjéből nádasok, magassárrétek, mocsárrétek maradtak meg. A nagy kiterjedésű szikes pusztákon hernyópázsitos és ecsetpázsitos kaszálók, a magasabb térszínű réteken sziki kocsordos rétek, löszpusztagyep-maradványok és sztyepprétek asszociációit találjuk.

A terület botanikai feltárását az 1980-as évek közepétől kezdtem el, rendszeres, átfogó terepmunkát 1999–2001-ben végeztem.

A kutatások során nyilvánvalóvá vált, hogy a Biharugrai Tájvédelmi Körzet flórája Alföld-peremi helyzete miatt sok érdekességet tartogat.

A leltárba vett edényes növényfajok száma 470, ebből 68 regionálisan értékes és 17 védett növényfaj.

A Biharugrai Tájvédelmi Körzet edényes növényfajainak listája

<i>Acer campestre</i>	<i>Agropyron repens</i>
<i>Acer negundo</i>	<i>Agropyron pectinatum</i>
<i>Acer platanoides</i>	<i>Agrostis stolonifera</i>
<i>Acer tataricum</i>	<i>Ajuga genevensis</i>
<i>Achillea pannonica</i>	<i>Alisma plantago-aquatica</i>
<i>Achillea collina</i>	<i>Alliaria petiolata</i>
<i>Achillea ochroleuca</i>	<i>Allium scorodoprasum</i>
<i>Achillea setacea</i>	<i>Allium vineale</i>
<i>Agrimonia eupatoria</i>	<i>Alnus glutinosa</i>

<i>Alopecurus pratensis</i>	<i>Cardamine parviflora</i>
<i>Althea officinalis</i>	<i>Cardamine pratensis</i> subsp. <i>matthioli</i>
<i>Ambrosia artemisiifolia</i>	<i>Carduus crispus</i>
<i>Amorpha fruticosa</i>	<i>Carduus hamulosus</i>
<i>Anthoxanthum odoratum</i>	<i>Carduus nutans</i>
<i>Anthriscus cerefolium</i>	<i>Carex acutiformis</i>
<i>Arabis hirsuta</i>	<i>Carex brizoides</i>
<i>Aristolochia clematitis</i>	<i>Carex distans</i>
<i>Arrhenatherum elatius</i>	<i>Carex disticha</i>
<i>Artemisia austriaca</i>	<i>Carex divulsa</i>
<i>Artemisia campestris</i>	<i>Carex flacca</i>
<i>Artemisia pontica</i>	<i>Carex gracilis</i>
<i>Artemisia santonicum</i>	<i>Carex hirta</i>
<i>Artemisia vulgaris</i>	<i>Carex melanostachya</i>
<i>Artcium lappa</i>	<i>Carex pairae</i>
<i>Articum tomentosum</i>	<i>Carex praecox</i>
<i>Asparagus officinalis</i>	<i>Carex pseudocyperus</i>
<i>Asperula cynanchica</i>	<i>Carex riparia</i>
<i>Aster linosyris</i>	<i>Carex tomentosa</i>
<i>Aster punctatus</i>	<i>Carex vesicaria</i>
<i>Aster tripolium</i> subsp. <i>pannonicum</i>	<i>Carex vulpina</i>
<i>Astragalus cicer</i>	<i>Carlina vulgaris</i> subsp. <i>intermedia</i>
<i>Astragalus glycyphyllos</i>	<i>Centaurea banatica</i>
<i>Atriplex litoralis</i>	<i>Centaurea cyanus</i>
<i>Atriplex tatarica</i>	<i>Centaurea jacea</i>
<i>Ballota nigra</i>	<i>Centaurea macroptilon</i>
<i>Barbarea vulgaris</i>	<i>Centaurea pannonica</i>
<i>Beckmannia eruciformis</i>	<i>Centaurea scabiosa</i>
<i>Betonica officinalis</i>	<i>Centaurium erytraea</i>
<i>Bidens cernua</i>	<i>Cephalanthera longifolia</i>
<i>Bidens tripartita</i>	<i>Cephalaria pilosa</i>
<i>Bolboschoenus maritimus</i>	<i>Cerastium fontanum</i>
<i>Botriochloa ischaemum</i>	<i>Cerathophyllum demersum</i>
<i>Brachypodium sylvaticum</i>	<i>Ceratophyllum submersum</i>
<i>Briza media</i>	<i>Cerinthe minor</i>
<i>Bromus arvensis</i>	<i>Chaerophyllum temulum</i>
<i>Bromus commutatus</i>	<i>Chrysanthemum leucanthemum</i>
<i>Bromus inermis</i>	<i>Chrysanthemum vulgare</i>
<i>Bromus mollis</i>	<i>Chrysopogon gryllus</i>
<i>Bromus sterilis</i>	<i>Cichorium intybus</i>
<i>Butomus umbellatus</i>	<i>Circea lutetiana</i>
<i>Calamagrostis epigeios</i>	<i>Cirsium arvense</i>
<i>Calystegia sepium</i>	<i>Cirsium brachycephalum</i>
<i>Camphorosma annua</i>	<i>Cirsium canum</i>
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	<i>Cirsium eriophorum</i>

<i>Cirsium furiens</i>	<i>Euphorbia pannonica</i>
<i>Clematis integrifolia</i>	<i>Euphorbia salicifolia</i>
<i>Clinopodium vulgare</i>	<i>Euphorbia seguieriana</i>
<i>Colchicum autumnale</i>	<i>Euphorbia villosa</i>
<i>Conium maculatum</i>	<i>Euphorbia virgata</i>
<i>Consolida orientalis</i>	<i>Falcaria viridis</i>
<i>Consolida regalis</i>	<i>Festuca arundinacea</i>
<i>Convolvulus arvensis</i>	<i>Festuca pratensis</i>
<i>Cornus sanguinea</i>	<i>Festuca pseudovina</i>
<i>Coronilla varia</i>	<i>Festuca rupicola</i>
<i>Corydalis cava</i>	<i>Ficaria verna</i>
<i>Crataegus laevigata</i>	<i>Filipendula ulmaria</i>
<i>Crataegus monogyna</i>	<i>Filipendula vulgaris</i>
<i>Crepis tectorum</i>	<i>Fragaria moschata</i>
<i>Crypsis aculeata</i>	<i>Fragaria vesca</i>
<i>Cruciata pedemontana</i>	<i>Fragaria viridis</i>
<i>Cucubalus baccifer</i>	<i>Frangula alnus</i>
<i>Cynoglossum officinale</i>	<i>Fraxinus angustifolia</i> subsp. <i>pannonica</i>
<i>Dactylis glomerata</i>	<i>Fraxinus excelsior</i>
<i>Dactylorhiza incarnata</i>	<i>Fraxinus pennsylvanica</i>
<i>Daucus carota</i>	<i>Galega officinalis</i>
<i>Descurainia sophia</i>	<i>Galium aparine</i>
<i>Dipsacus laciniata</i>	<i>Galium boreale</i>
<i>Dryopteris carthusiana</i>	<i>Galium mollugo</i>
<i>Dryopteris filix-mas</i>	<i>Galium palustre</i>
<i>Dorycnium germanicum</i>	<i>Galium rubioides</i>
<i>Echinops sphaerocephalus</i>	<i>Galium verum</i>
<i>Echium italicum</i>	<i>Geranium dissectum</i>
<i>Echium vulgare</i>	<i>Geum urbanum</i>
<i>Echinochloa crus-gali</i>	<i>Glechoma hederacea</i>
<i>Eleagnus angustifolia</i>	<i>Glyceria fluitans</i>
<i>Eleocharis palustris</i>	<i>Glyceria maxima</i>
<i>Epilobium angustifolium</i>	<i>Glycyrrhiza echinata</i>
<i>Epilobium hirsutum</i>	<i>Gratiola officinalis</i>
<i>Epilobium parviflorum</i>	<i>Gypsophila paniculata</i>
<i>Epilobium tetragonum</i>	<i>Helianthus tuberosus</i>
<i>Equisetum arvense</i>	<i>Hieracium auriculoides</i>
<i>Equisetum palustre</i>	<i>Hieracium bauhini</i>
<i>Erigeron canadensis</i>	<i>Hiericum cymosum</i>
<i>Eryngium campestre</i>	<i>Hieracium caespitosum</i>
<i>Erophila verna</i>	<i>Hieracium hopeanum</i>
<i>Euonymus europaeus</i>	<i>Hieracium pilosella</i>
<i>Eupatorium cannabinum</i>	<i>Hieracium piloselloides</i>
<i>Euphorbia cyparissias</i>	<i>Hordeum histrix</i>
<i>Euphorbia palustris</i>	<i>Humulus lupulus</i>

Hydrocharis morsus-ranae	Lotus tenuis
Hypericum elegans	Luzula campestris
Hypericum perforatum	Lychnis flos-cuculi
Hypericum tetrapterum	Lycopus europeus
Inula britannica	Lycopus exaltatus
Inula helenium	Lysimachia nummularia
Inula salicina	Lysimachia vulgaris
Iris pseudacorus	Lythrum salicaria
Iris spuria	Lythrum virgatum
Juglans nigra	Lythrum hyssopifolia
Juncus articulatus	Matricaria recutita
Juncus atratus	Matricaria maritima subsp. inodora
Juncus compressus	Medicago falcata
Juncus conglomeratus	Medicago minima
Juncus effusus	Melampyrum arvense
Juncus gerardi	Melandrium album
Juncus bufonius	Melandrium noctiflorum
Juncus inflexus	Melandrium viscosum
Juncus tenuis	Melica altissima
Kickxia elatine	Melilotus officinalis
Knautia arvensis	Mentha aquatica
Koeleria cristata	Mentha x dalmatica
Lamium album	Mentha longifolia
Lamium purpureum	Mentha pulegium
Lathyrus hirsutus	Muscari comosum
Lathyrus nissolia	Myagrum perfoliatum
Lathyrus pratensis	Myosotis ramosissima
Lathyrus sylvestris	Myosotis stricta
Lathyrus tuberosus	Myosoton aquaticum
Lavatera thuringiaca	Myosurus minimus
Lemna minor	Nonea pulla
Lemna gibba	Nuphar luteum
Lemna trisulca	Odontites rubra
Leontodon hispidus	Oenanthe aquatica
Leonurus cardiaca	Oenanthe silaifolia
Lepidium perfoliatum	Ononis arvensis
Libanotis pyreniaca	Ononis spinosa
Ligustrum vulgare	Ononis spinosiformis
Limonium gmelini	Orchis laxiflora
Linaria vulgaris	Orchis morio
Linum austriacum	Ornithogalum orthophyllum
Lithospermum officinale	Ornithogalum pyramidale
Lotus angustissimus	Papaver rhoeas
Lotus corniculatus	Pastinaca sativa
Lotus siliquosus	Peucedanum officinale

<i>Peucedanum alsaticum</i>	<i>Ranunculus pedatus</i>
<i>Phalaroides arundinacea</i>	<i>Ranunculus polyanthemus</i>
<i>Phlomis tuberosa</i>	<i>Ranunculus repens</i>
<i>Phragmites australis</i>	<i>Ranunculus sardous</i>
<i>Picris hieracioides</i>	<i>Ranunculus sceleranthus</i>
<i>Pimpinella saxifraga</i>	<i>Ranunculus strigosus</i>
<i>Plantago lanceolata</i>	<i>Ranunculus trichophyllus</i>
<i>Plantago maritima</i>	<i>Rhamnus catharticus</i>
<i>Plantago media</i>	<i>Reynoutria japonica</i>
<i>Plantago tenuiflora</i>	<i>Rhinanthus alectorolophus</i>
<i>Plantago schwarzenbergiana</i>	<i>Rhinanthus rumelicus</i>
<i>Poa angustifolia</i>	<i>Rhinanthus wagneri</i>
<i>Poa bulbosa</i>	<i>Robinia pseudo-acacia</i>
<i>Poa palustris</i>	<i>Rorippa amphibia</i>
<i>Poa pratensis</i>	<i>Rorippa sylvestris</i> subsp. <i>kernerii</i>
<i>Poa trivialis</i>	<i>Rosa agrestis</i>
<i>Podospermum canum</i>	<i>Rosa canina</i>
<i>Podospermum laciniatum</i>	<i>Rosa gallica</i>
<i>Polygala comosa</i>	<i>Rosa corymbifera</i>
<i>Polygonum hydropiper</i>	<i>Rosa rubiginosa</i>
<i>Polygonum mite</i>	<i>Rosa obtusifolia</i>
<i>Populus alba</i>	<i>Rosa zalana</i>
<i>Populus canadensis</i>	<i>Rubus caesius</i>
<i>Populus canescens</i>	<i>Rubus hirtus</i>
<i>Portulaca oleracea</i>	<i>Rumex crispus</i>
<i>Potamogeton crispus</i>	<i>Rumex sanguineus</i>
<i>Potamogeton natans</i>	<i>Rumex acetosa</i>
<i>Potentilla anserina</i>	<i>Rumex stenophyllus</i>
<i>Potentilla argentea</i>	<i>Sagittaria sagittifolia</i>
<i>Potentilla heptaphylla</i>	<i>Salix alba</i>
<i>Potentilla impolita</i>	<i>Salix cinerea</i>
<i>Potentilla recta</i>	<i>Salix fragilis</i>
<i>Potentilla reptans</i>	<i>Salvia aethiopis</i>
<i>Prunella laciniata</i>	<i>Salvia nemorosa</i>
<i>Prunella vulgaris</i>	<i>Salvia pratensis</i>
<i>Prunus spinosa</i>	<i>Salvia verticillata</i>
<i>Puccinellia distans</i>	<i>Salvinia natans</i>
<i>Puccinellia limosa</i>	<i>Sambucus nigra</i>
<i>Pulicaria vulgaris</i>	<i>Scabiosa ochroleuca</i>
<i>Pyrus pyraeaster</i>	<i>Schoenoplectus tabernaemontani</i>
<i>Quercus cerris</i>	<i>Scleranthus annuus</i>
<i>Quercus robur</i>	<i>Scutellaria galericulata</i>
<i>Ranunculus acris</i>	<i>Senecio doria</i>
<i>Ranunculus arvensis</i>	<i>Senecio erraticus</i> subsp. <i>barbareifolius</i>
<i>Ranunculus auricomus</i>	<i>Senecio errucifolius</i>

<i>Serratula tinctoria</i>	<i>Trifolium montanum</i>
<i>Seseli annum</i>	<i>Trifolium pratense</i>
<i>Seseli osseum</i>	<i>Trifolium repens</i>
<i>Seseli varium</i>	<i>Trifolium rubens</i>
<i>Silene nutans</i>	<i>Trifolium striatum</i>
<i>Sium latifolium</i>	<i>Trigonella procumbens</i>
<i>Solanum dulcamara</i>	<i>Trinia ramosissima</i>
<i>Solidago gigantea</i>	<i>Typha angustifolia</i>
<i>Sonchus arvensis</i>	<i>Typha latifolia</i>
<i>Sparganium erectum</i>	<i>Typha laxmanii</i>
<i>Spirodela polyrhiza</i>	<i>Ulmus glabra</i>
<i>Stachys germanica</i>	<i>Ulmus laevis</i>
<i>Stachys palustris</i>	<i>Ulmus minor</i>
<i>Stachys recta</i>	<i>Urtica dioica</i>
<i>Stachys sylvatica</i>	<i>Utricularia vulgaris</i>
<i>Stellaria graminea</i>	<i>Valeriana officinalis</i>
<i>Stellaria media</i>	<i>Valerianella locusta</i>
<i>Stenactis annua</i>	<i>Ventenata dubia</i>
<i>Stratiotes aloides</i>	<i>Verbascum austriacum</i>
<i>Symphytum officinale</i>	<i>Verbascum blattaria</i>
<i>Tamarix tetrandra</i>	<i>Verbascum lychnitis</i>
<i>Taraxacum bessarabicum</i>	<i>Verbascum nigrum</i>
<i>Taraxacum officinale</i>	<i>Verbascum phlomoides</i>
<i>Teucrium chamaedrys</i>	<i>Verbascum phoeniceum</i>
<i>Teucrium scordium</i>	<i>Verbena officinalis</i>
<i>Thalictrum lucidum</i>	<i>Veronica anagallis-aquatica</i>
<i>Thalictrum minus</i>	<i>Veronica austriaca</i> subsp. <i>austriaca</i>
<i>Thesium arvense</i>	<i>Veronica chamaedrys</i>
<i>Thesium linophyllum</i>	<i>Veronica serphyllifolia</i>
<i>Thlaspi arvense</i>	<i>Veronica spicata</i>
<i>Thymelaea passerina</i>	<i>Viburnum opulus</i>
<i>Thymus glabrescens</i>	<i>Vicia cracca</i>
<i>Thymus pannonicus</i>	<i>Vicia grandiflora</i>
<i>Thymus serphyllum</i>	<i>Vicia hirsuta</i>
<i>Torilis japonica</i>	<i>Vicia lathyroide</i>
<i>Tragopogon orientalis</i>	<i>Vicia narbonensis</i> subsp. <i>serratifolia</i>
<i>Trapa natans</i>	<i>Vicia sativa</i>
<i>Trifolium alpestre</i>	<i>Vincetoxicum hirundinaria</i>
<i>Trifolium arvense</i>	<i>Viola arvensis</i>
<i>Trifolium aureum</i>	<i>Viola cyanea</i>
<i>Trifolium campestre</i>	<i>Viola elatior</i>
<i>Trifolium diffusum</i>	<i>Viola hirta</i>
<i>Trifolium fragiferum</i>	<i>Viola odorata</i>
<i>Trifolium hybridum</i>	<i>Vitis riparia</i>
<i>Trifolium medium</i>	<i>Vitis sylvensis</i>
<i>Trifolium micranthum</i>	<i>Xanthium spinosum</i>

IRODALOM

- BERTALAN SZILÁGYI 1827.
Bertalan Szilágyi J.: A Biharvármegyei Sárrét leírása. Szeghalom, 1827.
- BLAZOVICH 1985.
Blazovich L.: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba–Szeged, 1985.
- BODROGKÖZY 1973.
Bodrogközy Gy.: A Kis-Sárrét növénytakarója. In.: Vésztő története. (Szerk.: Szabó F.) Vésztő, 1973. 49–63.
- BODROGKÖZY 1980.
Bodrogközy Gy.: Szikes puszták és növénytakarójuk. BMMK 6 (1980) 29–49.
- BORBÁS 1880.
Borbás V.: Iráz pusztá növényzete. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálatai XX (1880) 1–9.
- BORBÁS 1881.
Borbás V.: Békésvármegye flórája. Budapest, 1881.
- BORBÁS 1885.
Borbás V.: Az alföldi zsombék. Természettudományi Közlemények XV/I/8 (1885) 1–8.
- BORBÁS 1891.
Borbás V.: Közlemények a Békés- és Biharvármegyék flórájából. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálatai. (1891) 480–504.
- BOROS 1922.
Boros Á.: Adatok Békés- és Bihar megyék síkjának flórájához. Magyar Botanikai Lapok XXI/1–2 (1922) 32–33.
- DÉNES 1997.
Dénes A.: Az Anthoxantho-Festucetum rupicolae társulás előfordulása a Dráva-síki kaszálóréteken. Kitaibelia II/2 (1997) 274–275.
- ENDES 1993.
Endes M.: Az őszi kikerics /Colchicum autumnale/ a Tiszántúlon. Calandrella VII/1–2 (1993) 27–30.
- FÖLDI 1980.
Földi E. (szerk.): Magyarország földrajzinév-tára II. Békés megye. Budapest, 1980.
- GOMBOCZ 1945.
Gombocz, E.: Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii. In.: Budapest Verlag des Ungarischen Naturwissenschaftlichen Museums. Budapest, 1945. 229–285.
- JANKOVICH–HÉVVÍZI 1983.
Jankovich B. D.–Hévvízi S.: Békés megye Pesty Frigyes helynév-gyűjtésében. Békéscsaba, 1983.
- JUHÁSZ NAGY 1958.
Juhász Nagy P.: A Beregi-sík rét- és legelőtársulásai. Acta Universitatis Debreciensis 4 (1958) 195–228.
- K. NAGY 1886.
K. Nagy S.: Biharvármegye földrajza. Nagyvárad, 1886. 25–27, 30–32.

KAPOCSY-DOMÁN-FORGÁCH-TÓTH 1998.

Kapocsi J.-Domán E.-Bíró I.-Forgách B.-Tóth T.: Florisztikai adatok a Körös-Maros Nemzeti Park területéről. *Crisicum* I (1998) 75-83.

KERTÉSZ 1989.

Kertész É.: A dobozi ártéri ligeterdők florisztikai vizsgálata. In.: Dobozi Tanulmányok. (Szerk.: Réthy Zs.) Békéscsaba, 1989. 17-30.

KERTÉSZ 1992.

Kertész É.: A Biharugrai Tájvédelmi Körzet áttekintése. A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Természettudományi Adattárának Gyűjteménye. Ltsz.: 2011-1991.

KERTÉSZ 1996a.

Kertész É.: Adatok a Biharugrai Tájvédelmi Körzet flórájához (1986-1995). *Natura Bekesiensis* 2 (1996) 37-64.

KERTÉSZ 1996b.

Kertész É.: Védeltségi adatok a Dél-Tiszántúl botanikai szempontból jelentős területeiről. *BMMK* 16 (1996) 5-15.

KERTÉSZ 1997.

Kertész É.: A Biharugrai Tájvédelmi Körzet botanikai és természetvédelmi értékelése. A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Természettudományi Adattárának Gyűjteménye. Ltsz.: 2107-1997. 1-65.

KERTÉSZ 2000.

Kertész É.: Adatok a Dél-Tiszántúl flórájához. *BMMK* 21 (2000) 5-48.

KOVÁCS 1992.

Kovács B.: Ugra története. Biharugra, 1992.

KOVÁCS-MOLNÁR 1981.

Kovács A.-Molnár Z.: Békés megye magasabb rendű növényeinek rövid áttekintése. *Natura* 4 (1981) 45-78.

MÜLLER 1980.

Müller G.: Geszt környékének és madárvilágának változása az elmúlt negyven év során. *BMMK* 6 (1980) 157-171.

MÜLLER-BERTALAN-HÁZI 1988.

Müller G.-Bertalan Á.-Házi A.: Sárréti írások 3. Helytörténeti, szociológiai, természetrajzi antológia. (Szerk.: Miklya J.) Szeghalom, 1988.

OLÁH 1987.

Oláh A.: Zöld varázslók, virág-orvosok. (Népi gyógynövényismeret Békés megyében.) Békéscsaba, 1987.

OSVÁTH 1875.

Osváth P.: Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárád, 1875.

SIMON 1992.

Simon T.: A magyarországi edényes flóra határozója. Budapest, 1992.

SOÓ 1938a.

Soó R.: Vízi, mocsári és réti növényközvetkezetek a Nyírségen. *Botanikai Közlemények* XXXV/5-6 (1938) 249-272.

SOÓ 1938b.

Soó R.: A Tiszántúl flórája. Ed. *Inst. Bot. Universitates Debreciensis*, 1938.

SOÓ 1951.

Soó, R.: Les associations vegetales de la Moyenne – Transsylvanie – *Annal. Hist. Nat. Mus. Nat. Hung.* 1951. 1–71.

SOÓ 1964–1980.

Soó R.: A magyar flóra és vegetáció rendszertani, növényföldrajzi kézikönyve I–VI. Budapest, 1964–1980.

SZŰCS 1977.

Szűcs S.: Régi magyar vízivilág. Budapest, 1977.

TIMÁR 1952.

Timár L.: A Délkelet-Alföld növényföldrajzi vázlata. *Földrajzi Értesítő* 1 (1952) 489–511.

UBRIZSY 1949.

Ubrizsy G.: Adatok a Tiszántúl /Crisicum/ flórájának ismeretéhez, különös tekintettel Szarvas és környékére. *Borbásia* 1–2 (1949) 7–15.

ZÓLYOMI 1969a.

Zólyomi B.: Földvárak, sáncok, határmezsgyék és a természetvédelem. *Természet Világa* 100 (1969) 550–553.

ZÓLYOMI 1969b.

Zólyomi B.: A tiszai Alföld természetes növényzete. In.: Magyarország táj-földrajza II. A tiszai Alföld. (Szerk.: Marosi S., Szilárd J.) Budapest, 1969.

Outcomes of the botanical exploration of the nature reserve of Biharugra

– Éva Kertész –

Resume

At the bottom of the Bihar Mountains, in the middle section of the Sebes-Körös Valley one can find Biharugra Nature Reserve. Notwithstanding the river-regulations, the landscape created by the rivers has retained some original plant communities and natural values. Out of the Sárrét of the Sebes-Körös, reed-plots, high sedge fields, marshlands remained. In the extensive saline areas, we can find hayfield with worm grass or brush grass, in the higher fields there are associations of saline fields, loess grass residues and steppe meadows.

I started the botanical exploration of the area from the middle of the 1980s, I carried out regular, comprehensive groundwork in 1999–2001.

In the researches it became obvious that thanks to its position at the edge of the Great Plain the flora of the Biharugra Nature Reserve holds numerous things of interest.

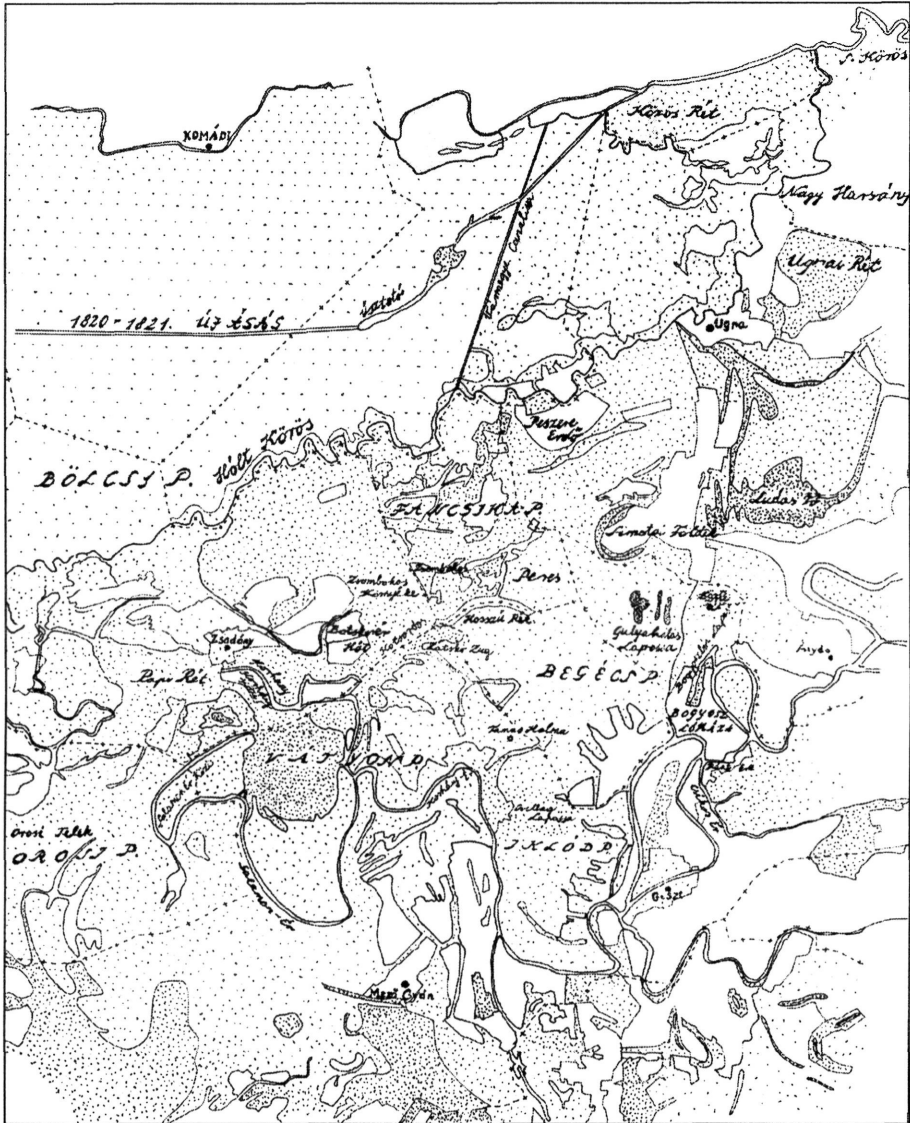
The number of the registered vascular plants is 470, out of which 68 are regionally valuable and 17 are protected plant species.

Kertész Éva

Munkácsy Mihály Múzeum

5600 Békéscsaba, Széchenyi u. 9.

kerteszb@bmmi.hu

1. térkép

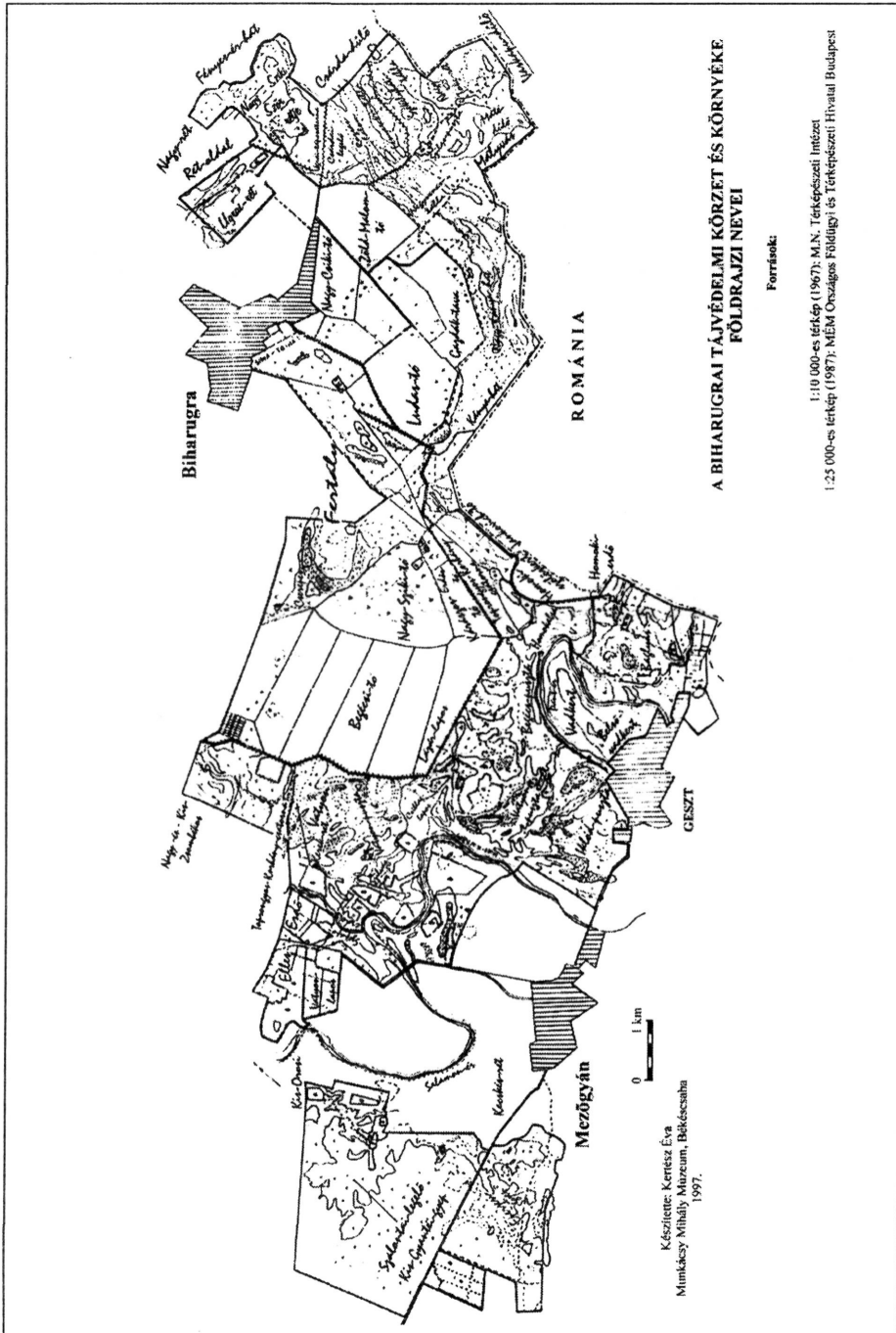
Ugra, Geszt, Mezőgyán, Zsadány – Huszár Mátyás 1822-es vízrajzi térképén
 □ háta, ▣ állandó, ill. időszakosan vízjárta területek

2. térkép

Ugra és környéke. Katonai térkép 1887-ből (Hadtörténeti Térképtár Budapest)

- háta
- erők, vízfolyások
- lefolyástalan tavak, nádasok, magasságok
- erdők

3. térkép

1. kép.
Jellegzetes nádas a Begécsi-tó szélén

2. kép.
Kolokán (*Stratoides aloides*)

3. kép. A Tájvédelmi Körzet legszebb nádas az Ugrai-réten található

4. kép. Magassásrét a mezőgyáni Eperjesi-gyepen

5. kép. A Korhány egykori szépségét idézi a Toprongyos-Korhány-csatorna

6. kép. Rekettyés és kaszálórét az Ugrai-réten

7. kép. Kakascímeres, agárkosboros rét a geszti Csillaglaposi-legelőn

8. kép. Korcs nőszirm (Iris spuria) a mezőgyáni Eperjesi-gyepen

9. kép. Holt-Korhány menti erdőrészlet a geszti Szépapó-erdőben (Fotók: Kertész Éva)

**A FEKETE-KÖRÖS-VÖLGY MAGYAR SZAKASZÁNAK
SZÁRAZFÖLDI MALAKOFAUNÁJA II.
(Három füzes malakológiai vizsgálata)**

– Domokos Tamás – Lennert József – Répási Józsefné –

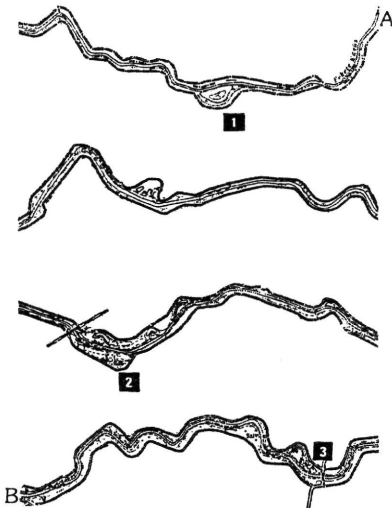
Bevezetés

A Fekete-Körös hullámterében elhelyezkedő 3 Salicetum malakofaunájának megmintázását 1999 júliusában és októberében végeztük el. A témaválasztást az indokolta, hogy Domokos Tamás a határ menti egyik füzesben a *Helicigona banatica* élő populációját találta meg 1994-ben.¹ Vizsgálatunk során elsősorban arra szeretünk volna választ kapni, hogy a hidrochor elterjedés során sikerült-e tartósan megtelepednie, illetve a többi füzesben is megjelennie e fajnak.

A füzesek geográfiai, klimatikus és hidrológiai viszonyai

Geográfia

A Fekete-Körös közel 20,5 km-es magyarországi szakaszán, az országhatártól a szanazugi összefolyásig 2 m körüli a folyó esése, a hullámtér szélessége pedig 100–250 m között változik. Az egykori morotvák helyén található öblözetek közül csak háromban alakult ki 2–5 ha-os kis Salicetum *albae-fragilis* a korábbi telepített nyárasok részleges vagy teljes letermelését követően (1. ábra).

1. ábra.

A Fekete-Körös magyarországi szakasza
80 000-es térképen

A: országhatár

B: szanazugi torkolat

Gyűjtőhelyek:

1.: S₁ = 1. Salicetum – Bal part 18 tkm

2.: S₂ = 2. Salicetum – Bal part 6,5 tkm

3.: S₃ = 3. Salicetum – Jobb part 4 tkm

¹ DOMOKOS 1994.

1. A Fekete-Körös bal partján, a 18. tkm-nél fekvő Dénesmajori-csigás-erdő (S₁) megközelítően 5 ha-os füzes. A kis Salicetumban a lombzáródás a tenyészidőszakban átlagosan 80%-os. Viszonylag zárt lombzatának megfelelően aljnövényzete (főként *Urtica dioica* és *Rubus caesius*) foltokban fedi az iszapos, homokos talajt. 89–90 mBf szintje ellenére az utóbbi évek magasabb árvizei rendszeresen elöntik a ma már alig kivehető morotvát.

2. A vasúti híd közelében a 6. és 7. tkm között, a bal parton fekvő, megközelítőleg 2 ha-os erdőcskét (S₂) a gyűjtésünk előtt néhány évvel lebotolták. A botolás következtében a 87–88 mBf szintű kis erdőben ekkor ember magasságú csalán (*Urtica dioica*), foltos bürök (*Conium maculatum*) és hamvas szeder (*Rubus caesius*) fogadta a „behatolókat”. A botolással magyarázható a gyűjtőhely 1999 őszén tapasztalt gyenge, 40 %-os lombzáródása.

3. A remetei közúti híd közelében, a jobb parton fekvő fűz-nyár elegyes erdőcske (S₃) megközelítően 3 ha-nyi. A 3. Salicetum híd felőli oldalán lévő bokros zóna – tapasztalatunk szerint – szűrőként szerepel, s megakadályozza az uszadék bejutását a 87 mBf szintű Salicetumba. A gyakori elöntés miatt jelentős az iszaplerakódás, ami azt eredményezi, hogy avar csak a tenyészidőszakot követően borítja el az erdőcskét, s a légyszárú aljnövényzet (*Urtica*, *Rubus*) is csak inzuláris állományokat alkot annak ellenére, hogy a lombkorona záródása 1999 őszén csak 30 %-os volt.

A füzesek fái, alacsonyabb vízállásnál pedig a domborzat egyes elemei – uszadékfogóként szerepelve – jelentős térfogatú és kiterjedésű uszadékszigeteket halmoznak fel az erdőkben, és ezek jó búvóhelyként szolgálnak a száraz időszakokban a csigák számára.²

Klimatikus viszonyok, vízállás

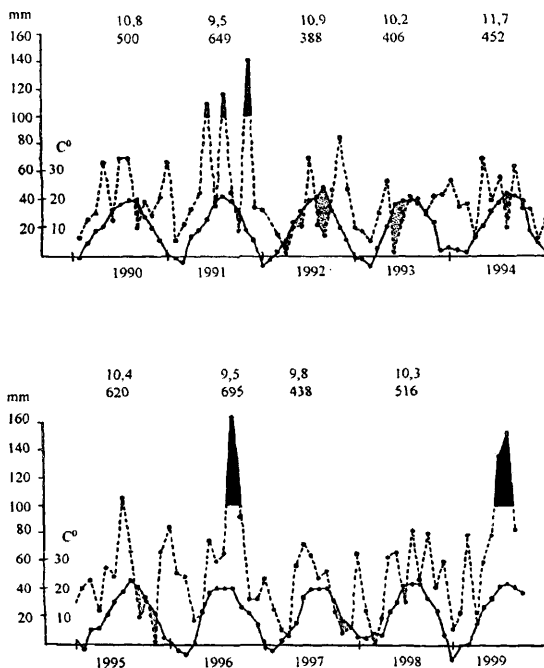
A Fekete-Körös magyarországi szakasza Dobosi és Felméry (1977) alapján, a Köppen-féle klímabeosztás szerint döntően a sztyepp-erdőssztyepp klímahatású területre esik.

A terület klímaelemeinek (hőmérséklet, csapadék) 1990 és 1999 közötti változását a Walter–Lieth-féle ábrázolásban követhetjük a 2. ábrán. (Az adatokért az Országos Meteorológiai Szolgálatnak tartozunk köszönettel.)

Megállapítható, hogy a terület viszonylag szélsőséges klíma hatása alatt áll. 1996 és 1999 kivételével különböző hosszúságú aridus klímaszakaszok jelentek meg a tenyészidőszakban vagy azon kívül. 1991, 1995, 1996 és 1999 hosszabb vagy rövidebb szuperhumidus időszakosokkal is rendelkezett.

Az évi átlaghőmérséklet az utóbbi 10 évben 9,5 és 11,7 °C között, a csapadék 388 és 695 mm/év között változott, de meg kell jegyezni, hogy a lokális csapadék hiányát az árvízi elöntések jelentősen pufferolhatják. Például az 1995. évi aridus ősz hatását a decemberi árvíz tompította. 1995 és 1999 között 6 alkalommal öntötte el az árvíz a gyűjtőhelyeket: 1995. december végén (6 nap), 1996. január elején (2 nap), 1997. április és július végén (3-3 nap), 1999. február vége és március közepe között (17 nap), 1999. december vége és 2000. január eleje között (6 nap). (A felsorolt árvízi adatokért a gyulai Körös-vidéki Vízügyi Igazgatóság Vízrajzi csoportjának tartozunk köszönettel.)

² DOMOKOS-VARGA 1994.

2. ábra. A Fekete-Körös régiójának Walter-Lieth-féle klímadiagramja 1990 és 1999 között

Gyűjtés és feldolgozás

A Salicetumok (S₁, S₂, S₃) csigaegyütteseinek vizsgálata 1999 októberében történt meg. Gyűjtőhelyenként 10 darab 25x25 cm-es kvadrátot vettünk fel – a nedvesség-gradiens vizsgálata céljából – szisztematikus elrendezésben (transzekt) úgy, hogy a töltés és a folyó felőli erdő közötti területet 9 egyenlő részre osztottuk, s igyekeztünk a transzekt irányát a gát vonalára merőlegesen tartani. A kvadrátok talajvastagságát mindig az adott mintavételi helyen tapasztalt kompaktságnak és a humusztartalomtól adódó színnek megfelelően választottuk meg. Az öntésiszapon és az öntéshomokon kialakuló azonális vázталajok esetében viszonylag jól kivehető, az előbbi két tulajdonság alapján, a talajnak az a néhány cm-es sávja, amely lazább szerkezeténél fogva a csigák számára szárazabb időszakban búvóhelyül szolgálhat. Itt jegyeznék meg, hogy a három Salicetum októberi vizsgálatát megelőzően, az S₁ fűzesben 1999 júliusában is végeztünk transzektos vizsgálatot. E vizsgálat célja a szezonális változások tisztázása volt.

A gyűjtés során észlelhető nagyobb méretű E₁ és E₂ létállapotú egyedek adataik feljegyzése után azonnal visszajuttattuk az avarba.³ A megszártított föld-avar-növényi törmelék mintákat rosta és 0,8 mm-es lyukú szita segítségével frakcionál-

³ DOMOKOS 1995.

tuk, és a fajokra történő szétválogatást követően⁴ – a házak jellegének megfelelő tónusú papíron – szétválogattuk a különböző létállapotú egyedeket.

A feldolgozás során élő kategóriába soroltuk azokat az egyedeket, amelyek létállapota E₁-E₂-ET₁ volt.⁵

Elkészítettük a *kvantitatív malakológiai táblázatokat*. A táblázatokról az egyes fajok kvadrátonkénti előfordulásán kívül leolvasható még az egyes minták (1–10. kvadrát) *összfajszáma*, és az adott faj mintasoron belüli *összegyedszáma* is. A táblázatok az *abundancia* (A = db/m² – fajonként és összefajszám alapján), *konstancia* (C = azon kvadrátok %-a, amelyben a vizsgált faj előfordul), *dominancia* (D = a mintasor /10 kvadrát/ összegyedszámának hány %-át teszi ki a kérdéses faj egyedszáma) értékeket is tartalmaznak. Bába írásbeli közléséből kiemelt – *-gal jelölt –, főként meztelen csigákra vonatkozó adatait a dominancia és a konstancia számításoknál nem vettük figyelembe a részadatok torzító hatása miatt. A táblázatokban a zárójelben szereplő számok, az adott faj mintánkénti egyedszámából, az élő egyedek (E₁-E₂-ET₁) számát mutatják meg.

A biotópok szerkezeti karakterisztikái közül a könnyebb áttekinthetőség kedvéért az S₁ és az S₂ fajainak abundanciáit csökkenő fajsorrendben is ábrázoltuk.

A transzekt mentén fekvő kvadrátok összabundanciájának változását használtuk fel a malakofauna *diszperziójának* vizsgálatára. Az 1. és 2. Salicetum kvadrátjainak összegyedszám-változását a folyótól a töltés felé haladó transzekt mentén *regressziós analízissel* vizsgáltuk. Az ábrázolás megkönnyítése céljából a kvadrátonkénti összegyedszám logaritmusait ábrázoltuk a kvadrátok számsorrendjében. A vizsgálat célja többek között a lokuszok közötti eltérések, esetleges térszerkezeti hatások indikálása volt.⁶

Az S₁ és S₂ esetében meghatároztuk még a *diverzitás*-értékeket is a log abundancia-fajsorrend és a Shannon-Weaver-féle index segítségével.⁷ A Shannon-Weaver indexeket (H_{sw}) a következő formula segítségével határoztuk meg:

$$H_{sw} = \sum D_i \log D_i \quad D_i = \text{az } i\text{-edik faj összegyedszáma alapján számított dominanciájának a századrésze}$$

i = 1-től tart az adott biotóp fajszámáig

Az *ökológiai fajcsoportok* viszonyát a Ložek-féle (1964) MSS (fajszám szerinti), az MSI (egyedszám szerinti) ökológiai spektrumok elemzésével tanulmányoztuk. Ložek 10 kategóriáján belül, a kiértékelés megkönnyítése céljából, a következő összevonásokat és elnevezéseket alkalmaztuk: 1–2–3. erdős és bokros területek lakói, 4–5–6. sztyepp és nyílt területek lakói, 7. mezofil fajok, 8–9. higrofil fajok, 10. vízi fajok.

A molluszkákat a fajszám és az egyedszám szerint soroltuk *trofitási szintekbe* (táplálkozási típusba).⁸ A vizsgált vagy idézett biotópok fajai így három kategóriába (H = herbivor, SZ = szaprofág, O = omnivor) kerültek.

⁴ PINTÉR 1984.

⁵ DOMOKOS 1995.

⁶ DOMOKOS 1997; LENNERT-DOMOKOS 1999.

⁷ SOUTHWOOD 1984.

⁸ FRÖMMING 1954.

A különböző helyekről előkerült fajgyűttesek *állatföldrajzi besorolását* Bába felfogásában készítettük el, és táblázat formájában adtuk meg.⁹

A zöldfolyosó, illetve a fluktuációs foltok létének bizonyítására *hasonlósági indexeket* számoltunk a következő formulával:¹⁰

$$E = \frac{(a d)^{1/2} + a - b - c}{(a d)^{1/2} + a + b + c}$$

E = a két összehasonlított lokusz hasonlósági indexe, a = a két lokusz közös (közös prezens) fajainak a száma, b = csak az 1. lokuszban előforduló fajok száma, c = csak a 2. lokuszban előforduló fajok száma, d = az 1. és 2. lokusból hiányzó, de a bázisul választottban előforduló (közös abszens) fajok száma.

Bázisnak a vizsgálatba bevont régió teljes fajlistáját választottuk. E fajlistát irodalmi,¹¹ gyűjteményi (Munkácsy Mihály Múzeum, Mollusca adatbázisa), valamint saját 1999-es gyűjtési adatainkból állítottuk össze.

Az irodalmi adatok felhasználásához néhány megjegyzést tennénk. A *Cochlicopa lubrica* és *lubricella* fajok adatait a meghatározás bizonytalansága miatt öszszevontuk, és *Cochlicopa lubrica* név alatt szerepeltetjük. Vásárhelyi *Vertigo anti-vertigo* adatát nem vettük figyelembe, mert nem tisztázható, hogy a gyulai adata a Fekete-Körös völgyéhez tartozik-e. A *Deroceras agrestre* példányok – Majoros Gábor közlése szerint – valószínűleg *Deroceras reticulatum*ok.

Esetünkben a következő térelemek és térelemcsoportok faunája vált ismertté, s ezért alkalmas összevetésre:

- a füzesek S_1 (4–5. táblázat), S_2 (6. táblázat), ΣS (4–7. táblázat),
- a hullámtér (H) és az uszadék (U) (2. táblázat),
- a mentett oldal erdei (E_m) és a vésztározó erdei (E_i) (3. táblázat).

Az 1. táblázat 2–3. oszlopa a hullámtér, az 5, 6, 7, 11. oszlopa a mentett oldali erdők, a 4, 8, 9, 10, 12. oszlopa pedig a vésztározó erdeinek malakofaunájához szolgáztatott adatokat.

A következő hasonlósági indexkombinációkat számítottuk ki: $E(S_1, S_2)$, $E(\Sigma S, H)$, $E(\Sigma S, U)$, $E(\Sigma S, E_m)$, $E(\Sigma S, E_i)$, $E(H, U)$, $E(H, E_m)$, $E(H, E_i)$, $E(E_m, E_i)$.

A közölt faunalistákból (1–7. táblázat) és Bába (1994) szűk tőrészhatáru hegyvidéki fajokkal foglalkozó dolgozatából kiindulva kíséreltük meg összeállítani a Fekete-Körös zöldfolyosóján a fluktuációs foltokba érkező fajok listáját.

A malakológiai vizsgálatok ökológiai eredményei

A táblázatokból megállapítható, hogy az 1. és 2. Salicetum 1999 őszén gyűjtött taxonjai *faunisztikai* szempontból gyakorlatilag megegyeznek. Csupán egy darab *Limacidae* lemezke, illetve egy darab *Vallonia costata* és *Planorbis planorbis* hiánya

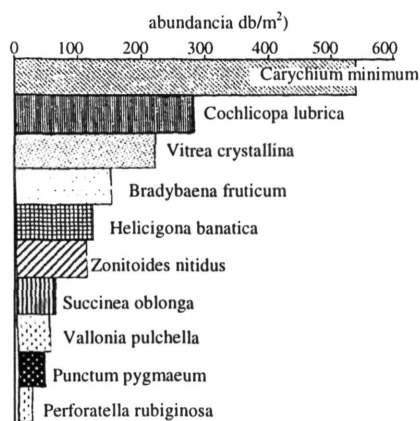
⁹ BÁBA 1982.

¹⁰ BARONI-URBANI-BUSER 1976; PODANI 1978.

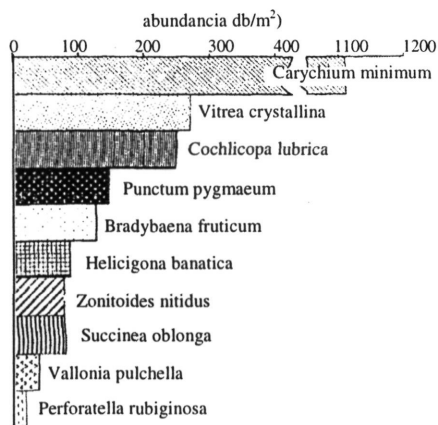
¹¹ BÁBA 1980; KOVÁCS 1980; KOVÁCS-DOMOKOS 1987; VARGA 1980a, 1980b, 1981, 1985.

az 1. Salicetumban; illetve az *Arion circumscriptus*, *Laciniaria plicata* hiánya a 2. Salicetumban okoz csekély eltérést. A szárazföldi taxonok száma mindkét gyűjtőhelyen: 16. A 3. Salicetum malakofaunája a gyakori és viszonylag tartós előntés következtében jelentősen eltér az előbbiektől. Először is 7 vízi faj keveredik 9 szárazföldi fajjal. A szárazföldi fajok közül csupán a *Monacha cartusiana* és az *Oxyloma elegans* jelent újdonságot az 1. és 2. Salicetumhoz képest. A továbbiakban a 3. Salicetumot a csekély egyedszám, de jelentős ökomixtura miatt kihagytuk a kvantitatív összehasonlító vizsgálatokból.

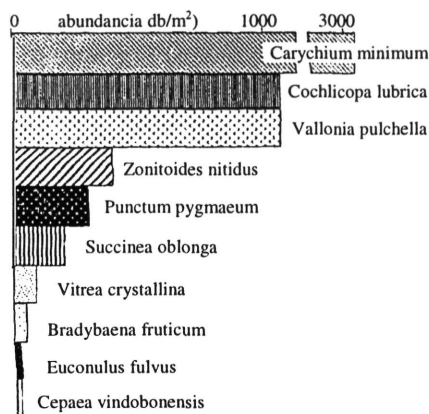
A faunisztikai szempontból nagy hasonlóságot mutató 1. és 2. gyűjtőhely őszi faunáját *abundancia* szempontjából vizsgálva meglepően nagy eltéréseket regisztrálhadtunk. A 2. Salicetum (8. táblázat) kvadrátjainak *összabundanciája* közel háromszorosa az 1. Salicetuménak (6268,8 illetve 2240,0 db/m²). A fajok *abundanciáját* vizsgálva a *Carychium minimum* viszi el a pálmát 1112,0 (S₁), illetve 3049,6 (S₂) db/m² értékkel. A továbbiakban a jobb áttekinthetőség és gyorsabb kiértékelhetőség céljából az S₁ és az S₂ *abundancia* értékeit fajsorrendben mutatja be a 3–5. ábra.

3. ábra

4. ábra

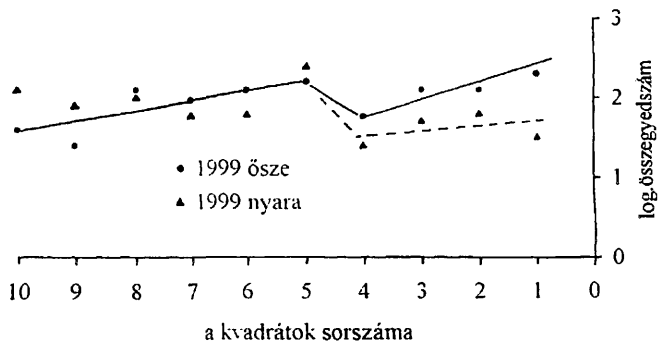

5. ábra

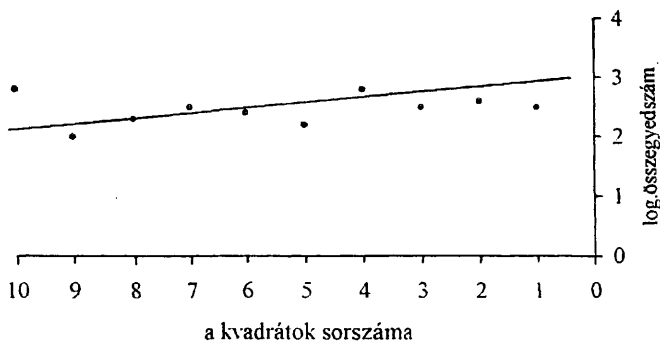
3. ábra. Az 1. Salicetum 10 nagyobb *abundanciájú* fajának sorrendje 1999 nyarán

4. ábra. Az 1. Salicetum 10 nagyobb *abundanciájú* fajának sorrendje 1999 őszén

5. ábra. Az 2. Salicetum 10 nagyobb *abundanciájú* fajának sorrendje 1999 őszén

6. ábra. A kvadrátok log. összegyedszám változása a folyó felől (1–10) kiindulva az 1. Salicetumban 1999 nyarán (háromszög) és 1999 őszen (kör)

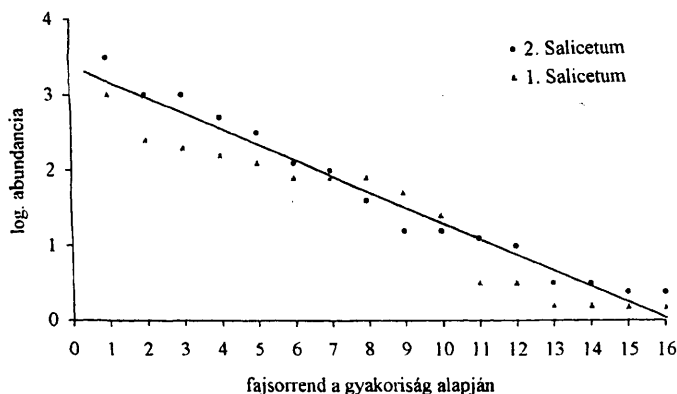
7. ábra. A kvadrátok log. összegyedszám változása a folyó felől (1–10) kiindulva a 2. Salicetumban 1999 őszen (kör)

Az S_2 tájalelem őszi vizsgálatának eredményei jelentősen eltérnek az S_1 hasonló évszakban tapasztalt értékeitől. Az S_2 tájalemben 1000 db/m² fajsűrűség feletti értékkel három faj is rendelkezik (8. táblázat – *Carychium minimum*: 3049,6, *Cochlicopa lubrica*: 1086,4, *Vallonia pulchella*: 1070,4 db/m²), az erdei elemek (*Vitrea crystallina*, *Bradybaena fruticum*, *Helicigona banatica*) pedig jelentősen visszaszorultak, a nyitottabb terepet kedvelő euriók *Vallonia pulchella* értéke viszont 44,8-ről 1070,4 db/m²-re nőtt.¹² Az elmondottak magyarázatát a gyűjtőhelyek leírásánál már említett kezelésszerű és térszerkezetbeli különbségekben kell keresni.

Az S_1 és az S_2 tájalemben tapasztalt inekvális *diszperziót* elemezve (6. és 7. ábra) jelentős különbségekre derül fény. A jelentős szórás ellenére mindkét esetben elfogadható a linearitás és megállapítható, hogy a töltéstől a folyó irányában haladva – feltehetően térszerkezetből adódó klimatikus okokból – nő az egyedszám. Az S_1 folyó felé eső, megritkuló erdő szélénél (5-ös minta) diszlokáció tapasztalható a lineáris regresszióban. Az összegyedszám logaritmus 0,5–1,0 értékkel évszaktól

¹² LOŽEK 1964. 8. táblázat.

függően lejjebb csúszik. Mivel a nyári és őszi felvételezéskor is tapasztaltuk a törést, kizárt a véletlen hiba lehetősége. Érdekes, hogy a *Helix lutescens* és a *Laciniaria plicata* megjelenése is a többinél valamivel magasabb térszintű és jobb megvilágítottságú 5-ös és 2-es számú kvadráthoz kötött.

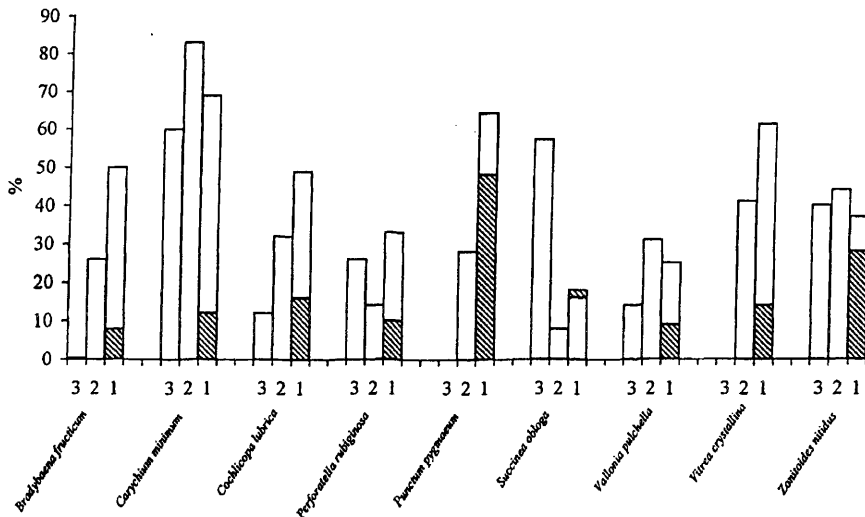

8. ábra. Az S₁ és az S₂ összehasonlítása a diverzitás szemszögéből (1999, ősz)

Az 1. és a 2. Salicetum abundancia viszonyaihoz közvetlenül kapcsolódik azok diverzitásának log A-fajrend segítségével történő vizsgálata (8. ábra). Az eddigi tapasztalatoknak nem mond ellent a diverzitás grafikus megjelenítése sem, hiszen az abundanciák logaritmusai egy regressziós egyenes körül szóródnak, ami a nagy hasonlóság biztos jele. A Shennon-Weaver indexszel (H_{sw}) számított eredmények a következő sorrendet eredményezték: 1,00 (S₃ – ősz), 0,87 (S₁ – nyár), 0,74 (S₁ – ősz), 0,67 (S₂ – ősz). Legnagyobb tehát a diverzitás az elöntés miatt kevert faunájú 3., legkisebb pedig a nemrég botoláson átesett 2. Salicetumban. Meglepő, hogy nagyobb a diverzitás hasonlósága az egymástól közel 12 km-re fekvő 1. és 2. Salicetumban, mint az 1. Salicetum két különböző aspektusában.

Az élő egyedek %-ának változását vizsgálva (9. ábra) a következő tanulságok szűrhetők le az őszi gyűjtések alapján:

1. Mindhárom Salicetumban az élő egyedek legnagyobb százaléka a *Carychium* minimum esetében tapasztalható.
2. 9-ből 5 faj esetében az S₁-ben maximális az élő egyedek %-a.
3. A *Succinea oblonga* a legnedvesebb biotópban (S₃) éri el maximális értékét.
4. A mezofil *Punctum pygmaeum*, a higrofil *Succinea oblonga* és a Zonitoides nitidus legkevésbé érzékeny a szezonálitásra, sőt a Zonitoides nitidus élő egyedeinek %-a indifferens is a Salicetumok elhelyezkedésétől, ökológiai viszonyaitól.

9. ábra. Az élők százalékanak változása, 9 nagyobb abundanciájú faj esetében, a három vizsgált Salicetumban 1999 őszén (Az első Salicetum nyári adatait ferde vonalazás jelzi.)

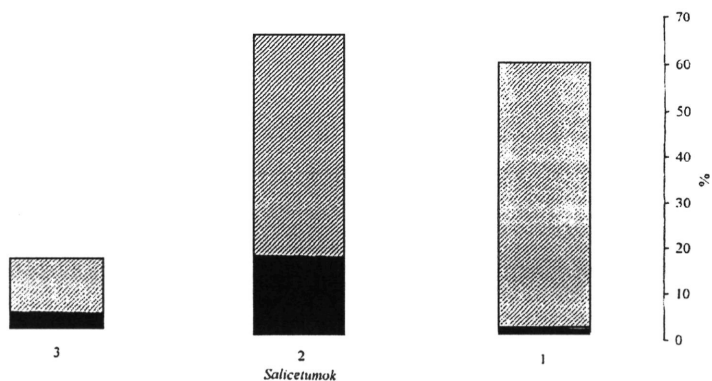
A Fekete-Körös Salicetumainak vizsgálata során megállapítottuk, hogy 100%-os konstanciával – lokusztól, gyűjtési sezontól függően – 3–6 faj rendelkezik (8. táblázat). Ezek a nagy konstanciájú inekvális eloszlású fajok a következők: *Bradybaena fruticum*, *Carychium minimum*, *Cochlicopa lubrica*, *Succinea oblonga*, *Vallonia pulchella*, *Vitrea crystallina*, *Zonitoides nitidus*. (E fajok az általános tapasztalatnak megfelelően magas abundanciájúak is.)

A *dominancia*-viszonyokat áttekintve (8. táblázat) kitűnik, hogy a rangsorban itt is a *Carychium minimum* az első (S_1 – nyár: 32,97 %, S_1 – ősz: 49,64 %, S_2 – ősz: 48,64 %), a *Cochlicopa lubrica*, *Vallonia pulchella* vagy *Vitrea crystallina* a maguk 11 és 18 % körüli értékével szubdominánsak csak. A magas dominanciájú *Carychium* – *Cochlicopa* duó %-a alapján is nagy a hasonlóság az S_1 és az S_2 között, és nagy a különbség köztük és az S_3 között (10. ábra). Ugyanezen az ábrán mutatjuk be a gyepek jellemzésére korábban már használt¹³ *Vallonia* – *Vertigo* duó egyedszám alapján számított %-át. Az ábrának ez a része eklatánsan mutatja a 2. Salicetum botolásból eredő „gyepesebb” voltát.

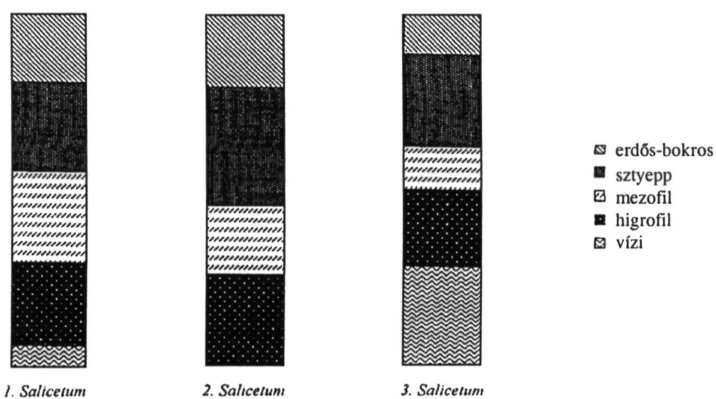
A Salicetumok szerkezeti karakterisztikáinak ismeretéhez szorosan kapcsolódnak az *ökológiai fajcsoportok* vizsgálatai. Ezek a fajszám és egyedszám alapján készített ún. ökospektrumok (11–12. ábra) is aláhúzzák az eddig kimutatott hasonlóságokat és eltéréseket.

Az *MSS* karakterisztikák (11. ábra) nagy hasonlóságot mutatnak az S_1 és az S_2 esetében. Csupán a sztyepp elemek aránya nőtt meg a higrofil elemek kárára az S_2 -ben, összhangban annak nyitottabb voltával. A fajcsoportok arányait tekintve (a vízi

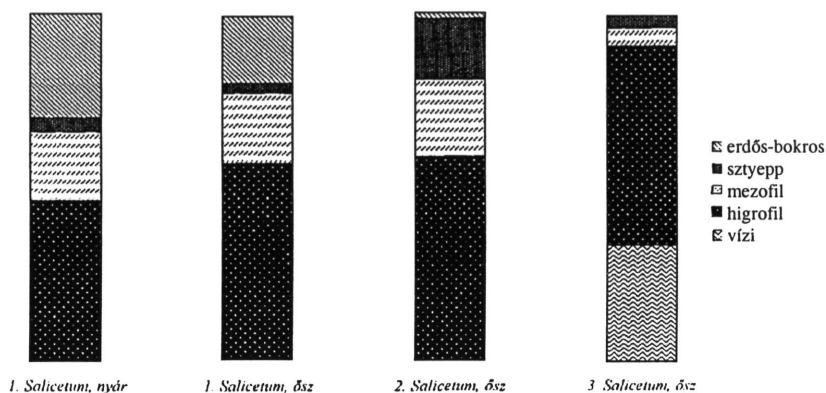
¹³ DOMOKOS 1997.

10. ábra. A *Carychium-Cochlicopa* (ferdén vonalazott) és a *Vallonia-Vertigo* (sötét) duó összegyedszám alapján számított %-a a három vizsgált Salicetumban 1999 őszén

11. ábra. MSS karakterisztikák (fajszám alapján számított kategóriák) 1999 őszén, lokuszonként

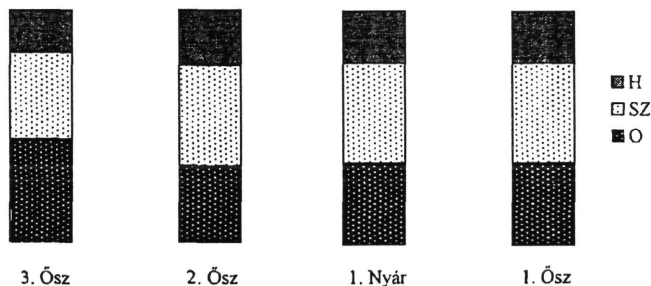

12. ábra. MSI karakterisztikák (egyedszám alapján számított kategóriák) 1999-ben, lokuszonként

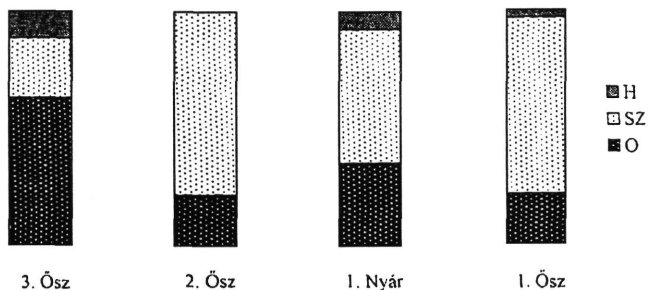
fajokat figyelmen kívül hagyva) az S₂ és az S₃ hasonlósága is jól érzékelhető, összhangban azok hasonló lombzáródási értékével. Az S₁-ben a nyári és őszi aspektus eredménye azonos.

Az MSI karakterisztikák (12. ábra) már nagyobb különbséget mutatnak, hiszen az egyes fajok eltérő abundanciái miatt a fajcsoportok MSS karakterisztikáinál tapasztalt kiegyenlítettség torzul, s így a higrofil elemek 50% körüli értéket érnek el az egyes Salicetumokban. Az erdős-bokros biotópokra jellemző fajok %-a fokozatosan csökken a minták sorszámanak megfelelően 20-ról 0,5%-ra. Az S₁ nyári és őszi aspektusú karakterisztikáit összehasonlítva szembevetjük, hogy ősszel a higrofil fajok %-a nagyobb, az erdős-bokros területek fajainak %-a pedig kisebb. Feltételezésünk szerint a nyári superhumidus időszak a higrofil fajcsoportba tartozó fajok szaporodásának kedvezett. Ezért a két hónappal későbbi MSI spektrum az előbbi feltételezésnek megfelelően a nyári klimatikus viszonyoknak adekvát tükörképe (2. ábra).

Az azonos típusú táplálékot fogyasztó fajcsoportok közül a következő három fordul elő a vizsgált Salicetumokban: a viszonylag nagyobb testű primer konzumensek (herbivor), a kisebb testű rekuperánsok (szaprofág), valamint a vegyes táplálkozású, mindenevő omnifágok. A *trofikus szintek* szerinti fajcsoportok biotópon belüli aránya is igen változó képet mutat Salicetumonként, illetve szezononként (13–14. ábra). A fajszám alapján készített spektrumok (13. ábra) – hasonló fajkészletüknek megfelelően – igen nagy hasonlóságot mutatnak. Az 1. és 2. Salicetum

13. ábra. Fajszám alapján számított trofítások az egyes Salicetumokban 1999-ben

14. ábra. Egyedszám alapján számított trofítások az egyes Salicetumokban 1999-ben

spektruma azonos: szaprofág–omnifág–herbivor, a 3. Salicetumban pedig omnifág–szaprofág–herbivor a trend. Természetesen a nagy abundanciájú domináns és szubdomináns fajok táplálkozási típusa rányomja bélyegét az egyedszám alapján készített és szintén szalagdiagramos formában ábrázolt spektrumokra (14. ábra). Így a nagy abundanciájú és dominanciájú szaprofág *Carychium minimum*, *Vallonia pulchella* és *Vitrea crystallina* miatt a minták összegyedszámának nagy része szaprofág (8. táblázat). Az egymással több szempontból is nagy hasonlóságot mutató S_1 és S_2 tájelemben a szaprofág csoport 50% feletti, az omnifág csupán 30% körüli részese-désű. A csekély példányszámban előforduló nagy testű herbivorok csak 0,5 és 15% körüli értékkel képviseltetik magukat. Az utóbbi herbivorok, mivel kis valószínűséggel és csekély abundanciával fordulnak csak elő, megbízhatatlan adatokat szolgáltatnak. Az S_3 egyedszám alapján számított spektruma, a csekély példányszám miatt, inkább hasonlít a saját fajszám alapján készített H–SZ–O értékeihez, mint az S_1 és az S_2 egyedszám alapján számított H–SZ–O értékeihez.

A Salicetumok és a hullámtér szárazföldi malakofaunájának állatföldrajzi besorolását a 9. táblázat mutatja be, illetve hasonlítja össze.¹⁴ A jelentősebb fajcsoportok csökkenő sorrendje mindkét esetben: szibéria-ázsiai – holomediterrán – pontomediterrán – adriato-mediterrán. A mediterrán fajcsoportba tartozó elemeket kiemelve és összevonva viszonylag magas arányt kapunk: 26,1% az egy évben vizsgált Salicetumban, és 39,39% a viszonylag tüzetesebben vizsgált hullámtérben.

A Fekete-Körös ártéri térelem-csoportjainak összehasonlító malakológiai vizsgálata

Az 1–8. táblázatok a Fekete-Körös árterére vonatkozó faunisztikai, cönológiai és ökológiai adatokat mutatják be a korábbi kutatók és saját gyűjtéseink alapján.

A várakozásunknak megfelelően a hullámtérben (H) a leggazdagabb a fauna (28 taxon – 10. táblázat). Ebből a hullámtéri 28 taxonból 17 az uszadékból is előke-rült, és 6 taxon csak az uszadékból került elő.

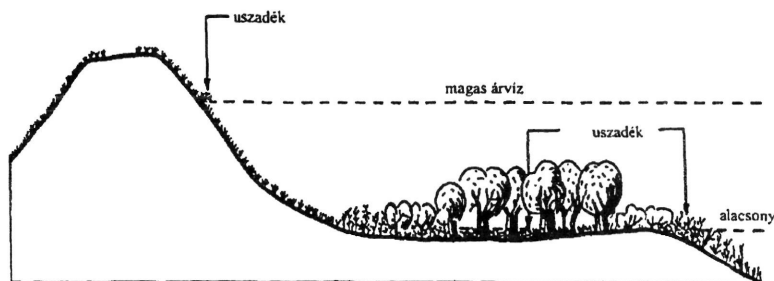
Az uszadékminták (2. táblázat 1, 6, 8, 11. és 13. oszlopa) összevont molluskumának, azaz 4250 egyednek az 51,04%-a (2169 darab) *Vallonia pulchella*, 13,58%-a (577 darab) *Monacha cartusiana*, 9,93%-a (422 db) *Cochlicopa lubrica*, 8,59%-a (365 db) *Zonitoides nitidus*, 5,91%-a (251 db) *Perforatella rubiginosa* volt. Jelentősebb, 3–4% körüli értéket ért el még a *Vitrea crystallina* (158 db) és a *Vertigo pygmaea* (151 db), valamint 1,67%-os (71db) volt a *Carychium minimum*.

A Salicetumok (4–8. táblázat) jelentősebb fajainak uszadékban való megjelenési arányát vizsgálva megállapítható, hogy a *Carychium minimum* átlagos dominanciája 45,46-ról 1,67%-ra, a *Cochlicopa lubrica* 15,61%-ról 9,93%-ra, a *Vitrea crystallina* 5,51%-ról 3,72%-ra csökkent, a *Vallonia pulchella* pedig 11,34 %-ról 51,04%-ra nőtt (az első szám a Salicetumban, a második pedig az uszadékban tapasztalt érték). Szembetűnő a *Carychium minimum* drasztikus visszaesése és a *Vallonia pulchella* %-ának megnégyszereződése. A változások okát az uszadék származásában, a hullámtéri térelemek felületarányában kell keresni. Ha feltételezzük,

¹⁴ BÁBA 1982.

hogy az uszadék az egyes térelemek faunájának szelektív elragadásával keletkezik, akkor az előbb említett domináns fajok kvantitatív elemzése arra enged következtetni, hogy az uszadék a legnagyobb felületűnek mondható gyepekből származik. A Salicetumok fajai csak jelentéktelen %-ban jelennek meg az uszadékban: részben a kisebb felületükből adódóan, részben pedig a bennük és a környezetükben működő szűrők és uszadékfogók miatt. Ezt támasztja alá, hogy az uszadékban talált molluszkák összegyedszámának közel 70%-át a sztyepp elemek, elsősorban a kis termetű *Vallonia pulchella*, a növényevő *Monacha cartusiana* és a kis termetű szaprofág *Vertigo pygmaea* teszi ki. A Salicetumokra jellemző fajok (a higrofil *Carychium*, a mezofil *Cochlicopa* és az erdőlakó *Vitrea*) aránya csupán 15% körül van az uszadékban. (In situ közel 50%!)

Az alacsony vízállásnál az uszadék gyepes, bokros és szalicétumos térelemekből származó molluszkumot ragad magával a szűrőöv intenzív működése közepette. Ekkor az uszadék, az árnyékosabb biotópokat kedvelő, elsősorban erdei és higrofil fajok nagyobb gyakoriságát kell, hogy mutassa; szemben a magas vízállással, amelynél az uszadékban a fotofil herbivor és szaprofág elemek veszik át, vehetik át a szerepet (15. ábra). Természetesen a molluszkák házáinak morfológiája, mérete; az uszadékszűrők és uszadékfogók, a vízáramlás sebessége és az ár időbeli fluktuációja is belejátszik abba, hogy a hullámtér, esetleg ártér melyik pontján, milyen beltartalommal köt ki az uszadék. Az előbb elmondottak rávilágítanak arra, hogy a hydrochor elterjedés mennyire komplex folyamat, s milyen sok ellenható tényezővel kell számolni.¹⁵

15. ábra. Elvi rajz a hullámtéri gyűjtőhelyek elhelyezkedéséről
(Az ábra a tengerszint feletti magasságok figyelembevétele nélkül készült.)

A mentett oldali erdőkben a vizsgálataink előtt gyűjtött taxonok száma 29 volt. Míg a tározó 5 vizsgált gátközei biotópjában előforduló taxonok száma csupán 19, addig a tározón kívüli erdőtagokban 22 (10. táblázat). Az eddigi ismereteink szerint a tározó erdőtagjaiból hiányzik az *Arion circumscriptus*, a *Carychiumok*, az *Euconulus fulvus*, a *Helix pomatia*, a *Nesovitrea hammonis*, a *Perforatella rubiginosa*, a *Vallonia pulchella* és a *Zonitoides nitidus*. Mivel a felsoroltak között több

¹⁵ DELI 1997.

euriök faj is található, ezért elképzelhető, hogy a további kutatások a faunalista bővülését fogják eredményezni.

Elkészítettük még az egész régióra vonatkozó fajlistát is. (Itt régió alatt a dolgozatunk által érintett térelemeket magába foglaló területet értjük.) Az összevont fajlista 41 taxonját a 10. táblázat tartalmazza.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált térelemek viszonylag jól reprezentálják az ártéri viszonyokat, megkíséreltük az ártér térelemeinek hasonlósági vizsgálaton alapuló malakofaunisztikai elemzését. A különböző tájelemek fajösszetételét a 10. táblázat, a hasonlósági indexek értékeit a 11. táblázat tartalmazza.

Az indexek értékei alapján megállapítható, hogy legkisebb a hasonlóság a hullámtér és a tározó gát közelében fekvő erdőtagjai között [$E(H, E_t) = -0,15$]. Ez érthető, hiszen 11 közös (prezens) elemük mellett a hullámtérben 17, illetve a mentett oldali erdőben pedig 8 csak az adott tájelemre jellemző faj. Meglepő, hogy a tározókapu magas árvízi megnyitásokor létrejövő összeköttetés ellenére a közös fajok száma csekély (*Bradybaena fruticum*, *Cepaea vindobonensis*, *Cochlicopa lubrica*, *Deroceras reticulatum*, *Helicigona banatica*, *Helix lutescens*, *Monacha cartusiana*, *Punctum pygmaeum*, *Succinea oblonga*, *Vallonia costata*, *Vitrina pellucida*). A hullámtérből 8 faj hiányzik, amelyek a mentett oldal tározói erdeiben megtalálhatóak. Ezek a következők: *Acanthinula aculeata*, *Aegopinella minor*, *Cochlodina laminata*, *Euomphalia strigella*, *Hygromia kovacsi*, *Limax maximus*, *Pupilla muscorum*, *Truncatellina cylindrica*. A *Cochlodina laminata* és a *Hygromia kovacsi* a szűk tűréshatárú montán fajok csoportjába tartozik. Legmelegpőbb szerintünk a *Hygromia kovacsi* hiánya, mivel a *Hygromia kovacsi* előfordul a Fekete-Körös medencéjében, fel kell tételezni, hogy a hydrochor szétterjedése valamilyen okból akadályozott. Ezt a fajt sem a folyó gát nélküli szakaszán, sem pedig a tározóból visszaáramló víz nem tudja magával ragadni a hullámtérbe.

A hasonlósági index értéke $E(\Sigma S, E_t) = -0,02$ a Salicetumok és a tározó erdőtagjainak malakofaunája között (9 közös faj, 10 faj csak a Salicetumokban, 10 faj pedig csak a tározó erdőtagjaiban fordul elő).

Jóval nagyobb a hasonlóság a mentett oldalon található tározóban és az azon kívül fekvő gátközeli erdőtagok között [$E(E_m, E_t) = 0,17$]. Itt 12 közös faj mellett 10 csak a tározásra nem használt, 7 (*Bradybaena fruticum*, *Cochlodina laminata*, *Euomphalia strigella*, *Helicigona banatica*, *Helix lutescens*, *Limax maximus*, *Pupilla muscorum*) pedig a tározásra használt erdőtagokban fordul elő. Véleményünk szerint a *Bradybaena fruticum*, a *Cochlodina laminata*, a *Helicigona banatica* a hullámtérből származik.

A hullámtér és a mentett oldali gátközeli erdők hasonlósági indexe $E(H, E_m) = 0,19$. A 16 közös faj ellenére 12 faj csak a hullámtérben és 6 (*Acanthinula aculeata*, *Aegopinella minor*, *Carychium tridentatum*, *Ceciliooides acicula*, *Hygromia kovacsi*, *Truncatellina cylindrica*) csak a mentett oldali erdőben található.

A Salicetumok és a mentett oldali erdők hasonlósági indexe csak valamivel kisebb: $E(\Sigma S, E_m) = 0,17$. A 12 közös faj mellett 7 csak a Salicetumokban, 10 pedig csak mentett oldali erdőben gyűjthető.

A hullámtér és az uszadék fajainak hasonlósága $E(H, U) = 0,24$ (17 közös faj mellett 11 csak a hullámtérben, 6 pedig csak az uszadékban lelhető fel). A vi-

szonylag kis hasonlóság több tényezővel is magyarázható. A hullámtérben eddig 6 meztelen csigafajt sikerült kimutatni. Ezek a fajok a szállítás és a feldolgozás körülményei miatt az uszadékanyagban nem jelennek meg. Több olyan faj is előfordul az uszadékban, amelyet ez ideig a hullámtér nem tudott adaptálni. Ezek a *hydrochor terjedést bizonyító fajok*: *Carychium tridentatum*, *Cecilioides acicula*, *Clausilia pumila*, *Clausilia indet.*, *Truncatellina cylindrica*, *Vitrea contracta*. Közülük a *Cecilioides acicula*, a *Clausilia pumila* és a *Vitrea contracta* szűk tűrészatarú hegyvidéki faj.¹⁶

A hullámtér és a Salicetumok, a várakozásnak megfelelően, már jóval nagyobb hasonlóságot mutatnak: $E(H, \Sigma) = 0,59$ értékkel. Ez a magas érték a 19 közös (prezens) fajnak és a hullámtér viszonylag csekély (9) saját fajának köszönhető.

A legnagyobb hasonlósági értéket a hullámtérben egymástól 12 km-re fekvő 1. és 2. Salicetum malakofaunája mutatja: $E(S_1, S_2) = 0,89$. Az itt tapasztalható maximális hasonlósági érték annak köszönhető, hogy a 14 közös faj mellett az S_1 -ben az *Arion circumscriptus*, a *Laciniaria plicata*; az S_2 -ben csupán a *Vallonia costata* jelenik meg, mint „saját” faj. A tapasztalat két dologra világít rá:

1. A hullámtér Salicetumaira – az izoláltság(!), a gyakori elöntés és a víz transzportkísérletei ellenére is – hasonló törvényszerűségek hatnak. Vagy másképpen megfogalmazva: a Salicetumok faunája rendelkezik bizonyos tér-idő konzervativitással.
2. A konzervativitás természetesen csak a lépésről lépésre terjedés szünetiben érzékelhető. A szétterjedési pauszokban a Salicetumok ephemer izolátumoknak foghatók fel.

A tájelemek közötti, Baroni-Urbani & Buser (1994) indexek alapján történő vizsgálatok eredményeire alapozva megállapítható, hogy a hullámtér térelemei malakofaunájuk alapján igen jól elkülöníthetők.

Összegzés

A Fekete-Körös magyarországi hullámterének jellegzetes térelemei a néhány hektáros Salicetumok (*Salix albae-fragilis*). Ezek faunisztikai, ökológiai elemzését a környező térelemekbe ágyazottan, azokkal kölcsönhatásban vizsgáltuk.

Az egyes térelemek malakofaunája igen változatos képet mutat. Például a tározó erdőtagjainak fajszáma 19, a hullámtéré pedig 28 faj.

A hullámtér Salicetumaiból, az 1999 őszi vizsgálatok befejezéséig, 24 fajt sikerült kimutatni. E 24 fajból az 5 meztelen csigafaj az 1999-es nyári és őszi gyűjtések során metodikai okok miatt nem került elő.

A Salicetum malakofaunájának közel 20%-át a szűk tűrészatarú *montán elemek* (*Helicigona banatica*, *Laciniaria plicata*, *Limax cinereoniger*, *Limax flavus*, *Vitrea crystallina*) alkotják. A *Helicigona banatica* az egyetlen *kárpáti faj*.

Meglepő, hogy a hullámtérben nem sikerült megtalálni a *Hygromia kovacsit*, annak ellenére, hogy a folyó több szakaszán is megvan e fajnak a lehetősége arra, hogy a hullámtérbe kerüljön. Például a folyó magyarországi szakaszán, a Mályvádi

¹⁶ BÁBA 1994.

szükségtározó használatakor, a visszaáramló vízzel tudna a Hygromia kovacsi bejutni a hullámtérbe. Ráadásul a bejutás valószínűségét növeli az a körülmény is, hogy a Hygromia kovacsi a tározó legnagyobb konstanciájú szubdomináns faja.

A mentett oldali erdőkben a fajszám: 29 (a tározóban 19, a tározón kívüli erdőtagokban 22 faj). A tározó funkciójából eredő vízelöntés – az eddigi vizsgálatok alapján – limitálja a malakofaunát.

A korábban vagy általunk vizsgált térelemek faunájának összesítésével kapott ún. régiós fajlista 41 taxont számlál (10. táblázat). (A Cecilioides acicula, a Clausilia pumila, a Clausiliidae indet. és a Vitrea contracta csak az uszadékból került elő.)

A térelemek, a hullámtéren belül és kívül, malakofaunisztikai szempontból különböző mértékben izolálódtak. Az izolálódás, mozaikosság a régió diverzitási viszonyaira jelentős hatással van. Így fordul elő, hogy több szűk tűréshatárú, zöldfolyosón érkező hydrochor szétterjedésű montán elem¹⁷ is adaptálódik az egyes térelemekben. Ezeket, a későbbiekben felsorolásra kerülő fajokat, a *Praeacarthicum* legtávolabbi fluktuációs foltjaiban élő, a fluktuációs foltot indikáló fajainak tekintjük. Ezek a *Bradybaena fruticum* és a *Helix lutescens* kivételével montán fajok csoportbontásban a következők:

- a) *A hydrochor szétterjedés lehetőségét jelző ephemerek:*
Cecilioides acicula, Clausilia pumila, Clausiliidae indet., Vitrea contracta
- b) *A hullámtéri Salicetumokban hydrochoriával megtelepedettek:*
Laciniaria plicata, Limax cinereoniger, Limax flavus, Limax maximus, Vitrea crystallina
- c) *A Salicetumokban és a tározóban egyaránt megtelepedettek:*
Bradybaena fruticum, Helicigona banatica, Helix lutescens
- d) *A mentett oldali tölgy-kőris-nyár-akácerdőkben megtelepedettek:*
Bradybaena fruticum, Cochlodina laminata, Hygromia kovacsi

A Salicetumok ökológiai karakterisztikái közül az *abundancia*-értékek igen változatosak. A Salicetumok összabundanciája 6268,8 és 268,8 db/m² között változhat. Az S₂-ben a *Carychium minimum* 3049,6 db/m² értéke miatt *monocönózis* esete áll fent. A fajszűrűség-vizsgálatok a *diszperzió* inekvális voltát bizonyították, s azt, hogy a töltéstől a folyó irányában a regressziós egyenes mentén nő a fajszűrűség logaritmus.

Az S₁ és az S₂ lokuszban a log A-fajrend egymástól elválaszthatatlan módon szóródik a regressziós egyenes mentén. A Shannon–Weaver alapján számított *diverzitás* legnagyobb értékét a rendszeresen vízjárta S₃-ben, a legkisebb értékét pedig a néhány évvel ezelőtt lebotolt S₂-ben éri el.

Az *élő egyedek* legmagasabb %-a a *Carychium minimum*-nál jelentkezik. A *Punctum pygmaeum*, a *Succinea oblonga* és a *Zonitoides nitidus* esetében az élő egyedek %-a legkevésbé szezonfüggő. A *Zonitoides nitidus* előfordulása ráadásul még anizotrópiát is mutat.

A Salicetumok nagy *konstanciával* rendelkező fajai: *Bradybaena fruticum*, *Carychium minimum*, *Succinea oblonga*, *Vallonia pulchella*, *Vitrea crystallina*, Zo-

¹⁷ BÁBA 1994.

nitoides nitidus. A *Carychium* 30–50% között változó maximális *dominanciája* mellé zárkózik fel a szubdomináns *Cochlicopa lubrica*. A két faj együtt 60% körüli értéket képvisel. Ezért a két faj a *Salicetumok* sztenotóp karakterfajának tekinthető, s mint ilyen, a *Salicetumok* tipizálására használható fel.

Az ökológiai faktorok *MSS* diagramja szerint a sztyepp és a higrofil elemek dominálnak a *Salicetumok*ban. Az *MSI* diagramok azt mutatják be, hogy a Fekete-Körös folyásirányában az erdei elemek aránya csökken a higrofil elemek térnyerése ($\approx 50\%$) miatt.

A *trofitási szintek* vizsgálata során a szaprofág elemek *dominanciája* tapasztalható. Ez alól azonban kivétel a 3. *Salicetum*, ahol a gyakori előntéseket követően az omnifág elemek kerültek előtérbe.

A 2. *Salicetum*ban az 1990-es évek végén végrehajtott lombtalanító botolás miatt a fajsűrűség megugrott, az erdei elemek aránya és a diverzitás pedig csökkent. (A diverzitás az S_2 -ben a legkisebb 0,67-del.)

Az *állatföldrajzi vizsgálatok* 73,6% kontinentális és 26,3% szubatlati arányt mutatnak. A mediterrán fajcsoportokba tartozó elemek viszonylag magas, megközelítően 1/3-os aránya a déli elemek *Carpathicum–Praecarpathicum* útvonalú terjedését támasztja alá.

Befejezésül, a Fekete-Körös hullám- és ártere védelmében, két lényeges elemet kell kiemelni. Az egyik a Fekete-Körös zöldfolyosójának és a *Praecarpathicum*nak a kongluenciája; a másik a hullámtéri fauna közel egyharmadát kitevő déli elemek – fluktuációs foltok közreműködésével történő – kelet-nyugati irányban lejátszódó „gyors” bejutása az Alföldre.

IRODALOM

BÁBA 1980.

Bába K.: A csigák mennyiségi viszonyai a *Crisicum* ligeterdeiben. *BMMK* 6 (1980) 85–99.

BÁBA 1982.

Bába, K.: Eine neue Zoogeographische Gruppierung der ungarischen Landmollusken und die Wertung des Faunenbildes. *Malacologia* 22/1–2 (1982) 441–454.

BÁBA 1994.

Bába K.: A hullámtéri ökológiai folyosórendszer veszélyeztető tevékenységek malakológiai indikációja. In.: II. K-magyarországi erdő-, vad és halgazdálkodási és természetvédelmi konferencia összefoglalója. (Szerk.: Palotás G.) Debrecen, 1994. 255–261.

BARONI-URBANI-BUSER 1976.

Baroni-Urbani, C.-Buser, M. W.: Similarity of binary data. *Syst. Zool.* 25 (1976) 251–259.

DELI 1997.

Deli T.: A *Praecarpathicum* fejlődése az Alföldön a teresztris *Mollusca*fauna biogeográfiai és paleobiogeográfiai elemzése alapján. Szakdolgozat. Debrecen, 1997.

DOBOSI-FELMÉRY 1977.

Dobosi Z.–Felméry L.: Klimatológia. Budapest, 1977.

DOMOKOS 1994.

Domokos T.: Javaslat a Fekete-Körös egyik hullámtéri füzesének védetté nyilvánítására (A *Helicigona banatica* és *Vitrea crystallina* előfordulása). Malakológiai Tájékoztató 13 (1994) 57–59.

DOMOKOS 1995.

Domokos T.: Gastropodák létállapotáról, a létállapotok osztályozása a fenomenológia szintjén. Malakológiai Tájékoztató 14 (1995) 79–82.

DOMOKOS 1997.

Domokos T.: Biharugra és környékének malakofaunája, különös tekintettel az Ugrai-rét és a Szőr-rétje puhatestű közösségeire. Fol. Hist.-nat. Mus. Matr. 22 (1997) 265–284.

DOMOKOS-VARGA 1994.

Domokos T.–Varga A.: Az uszadékokról, különös tekintettel a Drávából származó uszadék molluszka tartalmának vizsgálatáról. Malakológiai Tájékoztató 13 (1994) 67–69.

FRÖMMING 1954.

Frömming, E.: Biologie der Mitteleuropäischen Landgastropoden. Berlin, 1954.

KOVÁCS 1980.

Kovács Gy.: Békés megye Mollusca-faunájának alapvetése. BMMK 6 (1980) 51–83.

KOVÁCS-DOMOKOS 1987.

Kovács Gy.–Domokos T.: Újabb adatok Békés megye Mollusca faunájához. Malakológiai Tájékoztató 7 (1987) 23–28.

LENNERT-DOMOKOS 1999.

Lennert J.–Domokos T.: A szabadkígyósi Kápolnai-ér egy szakaszának malakofaunája és az eret ért andropogén hatások vizsgálata. BMMK 20 (1999) 19–36.

LOŽEK 1964.

Ložek, V.: Quartärmollusken der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. Praha, 1964.

PINTÉR 1984.

Pintér L.: Magyarország recens puhatestűinek revideált katalógusa (Mollusca). Fol. Hist.-nat. Mus. Matr. 9 (1984) 79–90.

PODANI 1978.

Podani J.: Néhány klasszifikációs és ordinációs eljárás alkalmazása a malako-faunisztikai és cönológiai adatok feldolgozásában I. Állattani Közlemények 65 (1978) 103–113.

SOUTHWOOD 1984.

Southwood T. R. E.: Ökológiai módszerek. Budapest, 1984.

VARGA 1980a.

Varga A.: Vásárhelyi István gyűjteménye a Herman Ottó Múzeumban I. HOMÉ XIX (1980) 375–390.

VARGA 1980b.

Varga A.: Vásárhelyi István gyűjteménye a miskolci Herman Ottó Múzeumban II. (Mollusca-Puhatestűek). Fol. Hist.-nat. Mus. Matr. 6 (1980) 147–158.

VARGA 1981.

Varga A.: Vásárhelyi István gyűjteménye a miskolci Herman Ottó Múzeumban III. (Mollusca-Pisces). Fol. Hist.-nat. Mus. Matr. 7 (1981) 71–79.

VARGA 1985.

Varga A.: Vásárhelyi István gyűjteménye a miskolci Herman Ottó Múzeumban IV. (Mollusca-Puhatestűek). Fol. Hist.-nat. Mus. Matr. 10 (1985) 53–60.

Malacofauna of the hungarian section of the Fekete-Körös Valley

– Tamás Domokos – József Lennert – Mrs. József Répási –

Resume

The authors compare the malacofauna and ecological relations of the three *Salicetum albae-fragilis* in the Fekete-Körös Valley.

Near 20% of the 24-member snail-group found in the osier-beds consists of narrow-tolerance mountain elements. These mountain elements are the representatives of the farthest fluctuational spots of the Praecarpathicum.

The dominant *Carychium minimum* and the subdominant *Cochlicopa lubrica* proved to be the stenotop character species of the *Salicetums*.

In the osier-beds the total abundance is between 268.8 and 6268.8 pcs/m².

In the structure of the snail-groups the steppe and hygrophil elements, in terms of trophity levels the saprophag elements are dominants.

In the osier-beds the continental elements amount to three times more than the sub-Atlantic ones. The considerable, 1/3 share of the Mediterranean species group supports the assumption that the southern elements spread through the Carpathicum – Praecarpathicum “road”.

Domokos Tamás
Munkácsy Mihály Múzeum
5600 Békéscsaba, Széchenyi u. 9.
domokos@bmmi.hu

Lennert József
Belvárosi Általános Iskola és Gimnázium
5600 Békéscsaba, Haán L. u. 2/4.
hygromia123@freemail.hu

Répási Józsefné
Székely Mihály Szakmunkásképző és Szakközépiskola
5540 Szarvas, Kossuth u. 5/7.

1. táblázat. A Fekete-Körös völgyére vonatkozó kvantitatív és kvalitatív irodalmi adatok

Fajnév	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12
<i>Acanthinula aculeata</i> (O. F. Müller)	-	-	-	8	-	-	-	-	+	-	-	-
<i>Aegopinella minor</i> (Stabile)	-	-	-	9	20	+	-	-	-	+	+	+
<i>Carychium minimum</i> O. F. Müller	1	-	116	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Cecilioides acicula</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac)	58	9	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-
<i>Chondrula tridens</i> (O. F. Müller)	-	40	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Cochlicopa lubrica</i> (O. F. Müller)	-	41	9	-	1	+	+	+	-	+	-	-
<i>Cochlicopa lubricella</i> (Porro)	-	-	1	15	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Cochlodina laminata</i> (Montagu)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>Deroceras agreste</i> (Linné)	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Helix lutescens</i> Rossmässler	34	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Hygromia kovacsi</i> Varga et L. Pintér	-	-	-	12	28	+	+	+	-	+	+	+++
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. Müller)	19	24	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Nesovitrea hammonis</i> (Ström)	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Perforatella rubiginosa</i> (A. Schmidt)	-	35	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Punctum pygmaeum</i> Draparnaud	-	1	-	3	8	-	-	+	-	-	-	-
<i>Pupilla muscorum</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>Succinea oblonga</i> Draparnaud	-	5	3	-	-	-	+	+	+	+	-	+++
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>Vallonia pulchella</i> (O. F. Müller)	3	42	28	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vertigo antivertigo</i> (Draparnaud)	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vertigo pygmaea</i> (Draparnaud)	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vitrea crystallina</i> (O. F. Müller)	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vitrina pellucida</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	5	+	-	-	-	+	-	-
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. Müller)	-	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összefajsám	6	12	10	5	6	4	3	5	2	6	2	6

1. Vásárhelyi István adatai: Gyula (52, 59, 60.)

2-5. Kovács Gyula adatai. 2-3: Gyula, József A. Szanatórium, hullámtér (60. 03. 13, ill. 62. 06. 24), 4: Sarkad, Mályvádi-erdő, akácós, mentett (63. 07. 05), 5: Gyula, Városerdő, akácós, mentett (75. 07. 25.)

6-11. Bába Károly adatai: 6: Gyula, Majális-erdő, mentett (73. 08. 22), 7: Gyula, Városerdő, mentett (73. 08. 24), 8: Gyulavári, 17/A, mentett (73. 08. 24), 9: Mályvád, 24/A, mentett (73. 08. 24), 10: Bányarét, mentett (73. 08. 24), 11: Sarkad, 27/A, mentett (73. 08. 25.)

12. Podani János adatai: + Gyulavári, Mályvádi-erdő (79), +++ Gyula, Bányarét (79.)

2. táblázat. A Fekete-Körös hullámteréből és uszadékból gyűjtött malakofauna szárazföldi fajai 1986 és 1998 között
(1-14: Munkácsy Mihály Múzeum adatbázisa,
15: Bába Károly írásbeli közlése az előforduló hátatlan csigákról)

Fajnév	2.	3.	4.	5.	7.	9.	10.	12.	14.	15.	1.	6.	8.	11.	13.	Σ	C	D
<i>Arion circumscriptus</i> Johnston	3 *	-	-	-	-	-	-	-	-	1 *	-	-	-	-	-	4	-	-
<i>Arion subfuscus</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5 *	-	-	-	-	-	5	-	-
<i>Bradybaena fruticum</i> (O. F. Müller)	10	-	1	-	16	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	30	42.9	0.56
<i>Carychium minimum</i> O. F. Müller	5	12	29	-	10	-	23	1	-	-	36	-	34	1	-	151	64.3	2.83
<i>Carychium tridentatum</i> (Risso)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2	7.1	0.04
<i>Cecilioides acicula</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	3	14.3	0.06
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	3	-	-	6	21.4	0.11
<i>Chondrula tridens</i> (O. F. Müller)	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	11	14	21.4	0.26
<i>Clausilia pumila</i> C. Pfeiffer	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	7.1	0.02
Clausiliidae indet.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	7.1	0.02
<i>Cochlicopa lubrica</i> (O. F. Müller)	30	20	23	-	121	5	6	3	42	-	251	12	133	9	17	672	92.9	12.58
<i>Deroceras laeve</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+	14.3	-
<i>Deroceras reticulatum</i> (O. F. Müller)	1 *	-	-	-	-	-	+	-	+	1 †	-	-	-	-	-	2	14.3	-
<i>Euconulus fulvus</i> (O. F. Müller)	-	-	5	-	1	-	4	1	1	-	6	2	6	1	-	27	64.3	0.51
<i>Helicigona banatica</i> (Rossmässler)	35	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	43	14.3	0.81
<i>Helix lutescens</i> Rossmässler	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4	14.3	0.07
<i>Helix pomatia</i> Linné	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 *	-	-	-	-	1	-	-
<i>Laciniaria plicata</i> (Draparnaud)	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	7.1	0.07
<i>Limax cinereoniger</i> Wolf	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3 *	-	-	-	-	3	-	-
<i>Limax flavus</i> Linné	1 *	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. Müller)	2	-	+	-	-	4	-	-	1	-	20	1	549	2	5	574	64.3	10.75
<i>Nesovitrea hammonis</i> (Ström)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	7.1	0.02
<i>Oxyloma elegans</i> (Risso)	-	-	1	2	-	1	-	11	-	-	-	-	2	4	1	22	50.0	0.41
<i>Perforatella rubiginosa</i> (A. Schmidt)	3	6	52	9	9	14	30	5	13	-	94	31	85	14	27	392	100.0	7.34
<i>Punctum pygmaeum</i> (Draparnaud)	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	10	14.3	0.19

2. táblázat, folytatás

Fajnév	2.	3.	4.	5.	7.	9.	10.	12.	14.	15.	1.	6.	8.	11.	13.	Σ	C	D
<i>Succinea oblonga</i> Draparnaud	4	-	6	1	9	4	13	-	15	-	6	2	9	1	-	70	78.6	1.31
<i>Truncatellina cylindrica</i> (Férussac)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	-	1	-	-	12	14.3	0.22
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller)	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7.1	0.02
<i>Vallonia pulchella</i> (O. F. Müller)	4	3	17	3	74	3	21	-	7	-	408	25	1726	7	3	2301	92.9	43.08
<i>Vertigo pygmaea</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	69	-	82	-	-	151	14.3	2.83
<i>Vitrea contracta</i> (Westerlund)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	7.1	0.02
<i>Vitrea crystallina</i> (O. F. Müller)	23	12	2	-	24	-	-	-	-	-	157	-	-	-	1	219	42.9	4.10
<i>Vitrina pellucida</i> (O. F. Müller)	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7.1	0.04
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. Müller)	15	4	83	24	20	4	65	30	17	-	155	24	154	21	11	627	100.0	11.74
Összefajsám	13	10	11	5	9	8	9	6	9	-	17	10	13	10	11	5341	-	-

hullámtér - *gyűjtési helyek* - *uszadék*

2-3: Gyulavári, Dénesmajori-csigás-erdő, füzes, avar

(B: 18. tkm - 2.: 96. 06. 01.; 3.: 96. 10. 02.)

4: Sarkad, füzes, avar (J: 13. tkm - 94. 11. 10.)

5: Gyulavári, Malomfok, bokros, avar (B: 10.5 tkm között - 92. 04. 30.)

7: Gyulavári, füzes, avar (B: 6.5 tkm - 95. 04. 04.)

9: Gyulavári, tározókapu, bokros, avar (B: 6. tkm - 93. 04. 09.)

10: Sarkad, Remetei közúti híd, füzes, avar (J: 4. tkm - 94. 11. 03.)

12: Gyula, detritusz (B: 1.2 tkm - 95. 04. 22.)

1: Gyulavári, gátrézsű, uszadék (B: 19. tkm - 97. 02. 12.)

6: Gyulavári, Sitka, uszadék (B: 7. tkm - 94. 04. 16.)

8: Sarkad, a füzessel szemben, uszadék (J: 6.5 tkm - 95. 05. 25.)

11: Sarkad, Gálosi kanyar, uszadék (J: 3. tkm - 94. 11. 03.)

13: Sarkad, Szanazug, gátrézsű, uszadék (J: 0.5. tkm - 86. 04. 12.)

14: Gyula, Szanazug, facsoport, avar (B: 0.2. tkm - 95. 04. 22.)

15: Gyulavári, Dénesmajori-csigás-erdő, füzes, avar (B: 18.

tkm - 1997-1998)

3. táblázat. A Fekete-Körös mentett oldali erdeiben gyűjtött malakofauna szárazföldi fajai 1987 és 1998 között
(Munkácsy Mihály Múzeum adatbázisa)

Fajnév	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	Σ	C	D
Acanthinula aculeata (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3	7	11	18.8	0.33
Aegopinella minor (Stabile)	5	20	-	-	-	-	13	-	1	21	55	9	4	4	31	36	199	68.8	5.94
Arion circumscriptus Johnston	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	6.3	0.03
Bradybaena fruticum (O. F. Müller)	1	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	12.5	0.21
Carychium minimum O. F. Müller	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	5	6.3	0.15
Carychium tridentatum (Risso)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	44	50	12.5	1.49
Cepaea vindobonensis (Férussac)	1	1	5	6	4	-	-	1	-	14	-	-	-	-	-	-	32	43.8	0.96
Cochlicopa lubrica (O. F. Müller)	-	35	-	-	-	52	2	13	-	15	544	137	3	19	42	14	876	68.8	26.15
Deroceras reticulatum (O. F. Müller)	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	12.5	0.09
Euconulus fulvus (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	6.3	0.03
Euomphalia strigella (Draparnaud)	-	-	1	15	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	18.8	0.51
Helicigona banatica (Rossmässler)	-	-	-	-	114	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	114	6.3	3.40
Helix lutescens Rossmässler	3	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	18.8	0.24
Helix pomatia Linné	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	6.3	0.09
Hygromia kovacsi Varga et L. Pintér	188	168	42	6	-	32	51	47	4	24	85	64	2	20	33	52	818	93.8	24.42
Limax maximus Linné	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6.3	0.03
Limacidae	1	5	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	9	31.3	0.27
Monacha cartusiana (O. F. Müller)	1	-	-	-	-	-	-	1	-	4	-	-	-	-	-	-	6	18.8	0.18
Nesovitrea hammonis (Ström)	-	-	-	-	-	16	-	-	-	-	-	32	1	5	-	-	54	25.0	1.61
Perforatella rubiginosa (A. Schmidt)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	7	6.3	0.21
Punctum pygmaeum (Draparnaud)	1	21	5	2	-	9	-	8	-	6	29	8	-	48	10	12	159	75.0	4.75
Succinea oblonga Draparnaud	2	-	-	18	-	8	-	3	-	6	46	165	3	15	-	-	266	56.3	7.94
Truncatellina cylindrica (Férussac)	-	36	81	-	-	13	-	59	-	1	78	10	-	48	-	-	326	50.0	9.73
Vallonia costata (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	1	7	12.5	0.21
Vallonia pulchella (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	9	-	15	-	-	-	15	-	-	-	-	39	18.8	1.16

3. táblázat, folytatás

Fajnév	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	Σ	C	D
Vitrina pellucida (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	63	-	26	2	67	13	21	-	13	18	29	252	56.3	7.52
Zonitoides nitidus (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	39	2	35	1	-	-	79	31.3	2.36
Összfajszám	9	8	7	7	4	8	5	9	4	11	9	11	7	10	8	9	3350	-	-

1–5: tározói erdők

– gyűjtési helyek –

6–16: tározón kívüli mentett erdők

- 1: Gyulavári, Lencsés, 53/B, nyáras, avar (B: 17 tkm - 98. 06. 06.)
2: Gyulavári, Mályvád, 33/A, tölgyes, avar (B: 16.5 tkm - 98. 06. 06.)
3: Gyulavári, Sitka, 1/A csatornapart, csalános avar (B: 9.25 tkm - 98. 06. 22)
4: Gyulavári, Sitka, 126/A, tölgyes, avar (B: 9 tkm - 98. 06. 22.)
5: Gyulavári, Sitka, 129, bodzás avar (B: 7.5 tkm között - 95. 06. 19.)
6: Gyula, Városerdő, 151/A, nyáras, avar (B: 5.75 tkm - 95. 05. 17.)
7: Gyula, Városerdő, 151/B, tölgyes, avar (B: 5.75 tkm - 95. 04. 04.)
8: Gyula, Városerdő, 152/A, akácós, avar (B: 5.75 tkm - 95. 04. 04.)
9: Sarkad, Lugosi-erdő, tölgyes, avar (J: 6 tkm - 95. 05. 25.)
10: Sarkad, József A. Szanatórium, Holt-Fekete-Körös, tölgyes, avar (J: 5–6 tkm - 95. 05. 25.)
11: Sarkad, Remetei-erdő, Somos, holtág K-i oldala, tölgyes-bodzás, avar (J: 2.5 tkm - 92. 05. 17.)
12: Sarkad, Remetei-erdő, Somos, holtág Ny-i oldala, nyáras, avar (J: 2.25 tkm - 93. 05. 15.)
13: Doboz, Holt-Fekete-Körös, Kis-Varjús (J: - 87. 05. 19.)
14: Doboz, Nagy-Varjús, Holt-Fekete-Körös, tölgyes, avar (J: - 87. 05. 19.)
15: Doboz, Kispál-zug, Holt-Fekete-Körös kiszáradt medre, avar (J: - 87. 07. 31.)
16: Doboz, Fűzkert, Holt-Fekete-Körös kiszáradt medre, akácós, avar (J: - 87. 07. 31.)

4. táblázat. A Fekete-Körös 18. tkm-nél elhelyezkedő Salicetumának (S₁) nyári mintasora

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Lymnaea peregra</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Lymnaea truncatula</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Physa fontinalis</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Physella acuta</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Planorbium corneum</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Planorbis planorbis</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (-)
<i>Valvata piscinalis</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Arion circumscriptus</i> Johnston	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bradybaena fruticum</i> (O. F. Müller)	5 (-)	5 (-)	3 (-)	3 (1)	39 (3)	5 (1)	5 (-)	8 (1)	6 (1)	11 (-)
<i>Carychium minimum</i> O. F. Müller	20 (-)	27 (-)	12 (-)	3 (-)	61 (23)	18 (-)	31 (10)	53 (6)	33 (4)	77 (-)
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac)	1 (-)	-	-	-	1 (-)	-	-	-	-	1 (-)
<i>Cochlicopa lubrica</i> (O. F. Müller)	1 (-)	15 (-)	10 (4)	4 (1)	64 (7)	17 (7)	8 (3)	19 (2)	11 (1)	24 (4)
<i>Euconulus fulvus</i> (O. F. Müller)	1 (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (-)
<i>Helicigona banatica</i> (Rossmässler)	11 (4)	8 (2)	6 (6)	5 (2)	9 (1)	6 (6)	6 (5)	8 (2)	2 (1)	16 (4)
<i>Helix lutescens</i> Rossmässler	-	-	-	-	1 (-)	-	-	-	-	-
<i>Laciniaria plicata</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	4 (-)	-	-	-	-	-
Limacidae	-	-	-	-	-	-	-	1 (-)	-	-
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Oxyloma elegans</i> (Risso)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Perforatella rubiginosa</i> (A. Schmidt)	-	-	-	-	2 (-)	1 (-)	6 (-)	7 (2)	-	3 (-)
<i>Punctum pygmaeum</i> (Draparnaud)	-	2 (1)	1 (1)	1 (-)	6 (2)	2 (2)	-	1 (-)	9 (5)	7 (3)
<i>Succinea oblonga</i> Draparnaud	-	6 (-)	3 (-)	1 (-)	8 (3)	6 (-)	-	3 (-)	2 (1)	9 (3)
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vallonia pulchella</i> (O. F. Müller)	-	2 (1)	2 (-)	1 (1)	19 (-)	-	7 (-)	1 (1)	-	1 (-)
<i>Vertigo pygmaea</i> (Draparnaud)	-	1 (-)	-	-	2 (-)	-	-	-	-	-
<i>Vitrea crystallina</i> (O. F. Müller)	1 (-)	9 (6)	12 (4)	3 (-)	55 (6)	12 (-)	6 (1)	9 (2)	18 (1)	12 (-)
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. Müller)	2 (-)	2 (-)	5 (2)	2 (1)	24 (3)	3 (2)	3 (2)	9 (5)	6 (-)	14 (5)
A minta összegyzédszáma	42 (5)	77 (10)	54 (17)	23 (6)	295 (48)	70 (18)	72 (21)	119 (21)	87 (14)	177 (19)

5. táblázat. A Fekete-Körös 18. tkm-nél elhelyezkedő Salicetumának (S₁) őszi mintasora

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Lymnaea peregra</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Lymnaea truncatula</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Physa fontinalis</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Physella acuta</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Planorbium corneum</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Planorbis planorbis</i> (Linné)	1 (-)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Valvata piscinalis</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Arion circumscriptum</i> Johnston	-	1 (1)	-	-	-	-	-	-	-	1 (1)
<i>Bradybaena fruticum</i> (O. F. Müller)	26 (21)	12 (10)	2 (1)	5 (2)	8 (3)	13 (1)	13 (1)	3 (2)	-	-
<i>Carychium minimum</i> O. F. Müller	232 (200)	67 (64)	144 (112)	-	63 (22)	59 (17)	22 (5)	85 (54)	10 (3)	13 (9)
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac)	-	-	-	-	-	1 (-)	-	-	-	-
<i>Cochlicopa lubrica</i> (O. F. Müller)	51 (33)	24 (18)	7 (5)	6 (3)	12 (6)	24 (7)	14 (-)	7 (3)	2 (1)	8 (-)
<i>Euconulus fulvus</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	1 (1)	-	-	-	-
<i>Helicigona banatica</i> (Rossmässler)	10 (2)	4 (-)	-	2 (1)	21 (7)	10 (1)	7 (1)	2 (-)	2 (1)	-
<i>Helix lutescens</i> Rossmässler	-	-	-	-	1 (-)	-	-	-	-	-
<i>Laciniaria plicata</i> (Draparnaud)	-	1 (1)	-	-	-	-	-	-	-	-
Limacidae	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Oxyloma elegans</i> (Risso)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Perforatella rubiginosa</i> (A. Schmidt)	-	-	-	-	1 (-)	1 (-)	-	4 (2)	2 (1)	4 (1)
<i>Punctum pygmaeum</i> (Draparnaud)	20 (18)	6 (6)	14 (9)	17 (13)	5 (1)	7 (5)	3 (1)	18 (5)	-	1 (1)
<i>Succinea oblonga</i> Draparnaud	12 (8)	4 (1)	6 (1)	1 (-)	12 (2)	2 (-)	2 (1)	7 (-)	2 (-)	2 (-)
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vallonia pulchella</i> (O. F. Müller)	-	1 (1)	-	7 (5)	12 (1)	2 (-)	2 (-)	2 (-)	1 (-)	1 (-)
<i>Vertigo pygmaea</i> (Draparnaud)	-	-	1 (1)	-	-	-	-	1 (1)	-	-
<i>Vitrea crystallina</i> (O. F. Müller)	7 (5)	6 (3)	14 (14)	3 (1)	82 (58)	20 (8)	12 (5)	16 (4)	2 (2)	5 (3)
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. Müller)	3 (1)	1 (-)	-	1 (1)	5 (2)	27 (15)	8 (-)	2 (-)	2 (1)	4 (-)
A minta összegyedszáma	362 (288)	127 (105)	188 (143)	42 (26)	222 (102)	167 (55)	83 (14)	147 (71)	23 (9)	39 (15)

6. táblázat. A Fekete-Körös 7. tkm-nél elhelyezkedő Salicetumának (S₂) mintasora

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Lymnaea peregra</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Lymnaea truncatula</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Physa fontinalis</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Physella acuta</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Planorbis planorbis</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Planorbis planorbis</i> (Linné)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Valvata piscinalis</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Arion circumscriptus</i> Johnston	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bradybaena fruticum</i> (O. F. Müller)	2 (1)	1 (-)	1 (1)	-	2 (-)	-	2 (-)	1 (-)	8 (4)	6 (-)
<i>Carychium minimum</i> O. F. Müller	90 (64)	209 (180)	151 (140)	356 (279)	78 (66)	124 (102)	228 (220)	167 (149)	55 (4)	448 (385)
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac)	3 (-)	-	3 (3)	2 (1)	-	-	1 (-)	-	-	-
<i>Cochlicopa lubrica</i> (O. F. Müller)	142 (69)	142 (29)	65(19)	67 (8)	35 (4)	23 (4)	35 (33)	18 (8)	18 (9)	134 (41)
<i>Euconulus fulvus</i> (O. F. Müller)	-	5 (-)	-	-	1 (-)	-	4 (3)	-	-	-
<i>Helicigona banatica</i> (Rossmässler)	-	-	1 (-)	-	-	-	1 (1)	-	-	-
<i>Helix lutescens</i> Rossmässler	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (1)	-
<i>Laciniaria plicata</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Limacidae	2 (-)	-	-	-	1 (-)	-	-	-	1 (-)	-
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Oxyloma elegans</i> (Risso)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Perforatella rubiginosa</i> (A. Schmidt)	-	1 (-)	1 (-)	2 (1)	-	3 (-)	-	-	-	-
<i>Punctum pygmaeum</i> (Draparnaud)	30 (3)	42 (17)	25 (4)	24 (5)	-	7 (-)	17 (16)	11 (3)	1 (1)	18 (1)
<i>Succinea oblonga</i> Draparnaud	47 (3)	44 (1)	6 (3)	12 (2)	1 (-)	6 (-)	1 (1)	2 (1)	-	6 (-)
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	1 (-)	-	-	-	-
<i>Vallonia pulchella</i> (O. F. Müller)	84 (24)	152 (48)	104 (24)	174 (68)	26 (7)	50 (19)	27 (6)	18 (8)	11 (2)	23 (2)
<i>Vertigo pygmaea</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (1)	1 (1)
<i>Vitrea crystallina</i> (O. F. Müller)	7 (4)	13 (8)	-	1 (-)	3 (1)	3 (-)	6 (2)	2 (-)	4 (2)	14 (5)
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. Müller)	30 (16)	34 (11)	26 (6)	36 (11)	43 (35)	24 (17)	32 (4)	6 (-)	3 (2)	18 (9)
A minta összetegyedszáma	437 (184)	643 (294)	383 (200)	674 (375)	190 (113)	241 (142)	354 (286)	225 (169)	103 (26)	668 (444)

7. táblázat. A Fekete-Körös 4. tkm-nél elhelyezkedő Salicetumának (S3) mintasora

Fajnév	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Lymnaea peregra</i> (O. F. Müller)	-	1 (-)	-	-	-	-	-	4 (-)	-	-
<i>Lymnaea truncatula</i> (O. F. Müller)	4 (4)	5 (1)	6 (1)	6 (-)	-	1 (-)	-	-	3 (-)	-
<i>Physa fontinalis</i> (Linné)	1 (-)	-	-	1 (1)	2 (-)	-	-	-	-	-
<i>Physella acuta</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	1 (-)	-	1 (1)	-
<i>Planorbarius corneus</i> (Linné)	2 (-)	2 (-)	-	-	-	-	1 (-)	2 (2)	-	-
<i>Planorbis planorbis</i> (Linné)	-	-	3 (1)	-	1 (-)	-	1 (1)	-	1 (1)	1 (-)
<i>Valvata piscinalis</i> (O. F. Müller)	-	-	1 (-)	-	-	-	1 (1)	1 (1)	2 (-)	-
<i>Arion circumscriptum</i> Johnston	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bradybaena fruticum</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Carychium minimum</i> O. F. Müller	-	-	-	-	-	8 (6)	-	-	1 (1)	11 (5)
<i>Cepaea vindobonensis</i> (Férussac)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Cochlicopa lubrica</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	1 (-)	-	-	-	7 (1)
<i>Euconulus fulvus</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Helicigona banatica</i> (Rossmässler)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Helix lutescens</i> Rossmässler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Laciniaria plicata</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Limacidae	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Monacha cartusiana</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	1 (-)	-	-	-	-
<i>Oxyloma elegans</i> (Risso)	-	3 (3)	1 (-)	-	1 (1)	1 (-)	2 (1)	4 (1)	5 (4)	-
<i>Perforatella rubiginosa</i> (A. Schmidt)	-	-	-	-	-	6 (-)	1 (1)	-	1 (1)	7 (2)
<i>Punctum pygmaeum</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Succinea oblonga</i> Draparnaud	-	-	-	3 (2)	1 (1)	-	-	-	-	3 (1)
<i>Vallonia costata</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vallonia pulchella</i> (O. F. Müller)	-	-	-	-	-	3 (1)	-	-	-	4 (-)
<i>Vertigo pygmaea</i> (Draparnaud)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vitrea crystallina</i> (O. F. Müller)	-	1 (-)	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Zonitoides nitidus</i> (O. F. Müller)	1 (1)	-	5 (3)	4 (3)	1 (1)	4 (-)	2 (2)	3 (1)	-	17 (4)
A minta összegvedszáma	8 (5)	12 (4)	16 (5)	14 (6)	6 (3)	25 (7)	9 (6)	14(5)	14 (8)	50 (13)

8. táblázat. A három füzes ökológiai adatainak összehasonlító táblázata

Fajnév	a 4. tkm menti füzes (Ősz) - S ₁				a 7. tkm menti füzes (Ősz) - S ₂				a 18. tkm menti füzes (Ősz) - S ₁				a 18. tkm menti füzes (Nyár) - S ₁			
	Σ db	A	C	D	Σ db	A	C	D	Σ db	A	C	D	Σ db	A	C	D
<i>Lymnaea peregra</i>	5 (-)	8.0	20	2.97	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Lymnaea truncatula</i>	25 (6)	40.0	60	14.88	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Physa fontinalis</i>	4 (1)	6.4	30	2.38	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Physella acuta</i>	2 (1)	3.2	20	1.19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Planorbis cornutus</i>	7 (2)	11.2	40	4.16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Planorbis planorbis</i>	7 (3)	11.2	50	4.16	-	-	-	-	1 (-)	1.6	10	0.07	1 (-)	1.6	10	0.09
<i>Valvata piscinalis</i>	5 (2)	8.0	40	2.97	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Arion circumscriptus</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	2 (2)	3.2	20	0.14	-	-	-	-
<i>Bradybaena fruticum</i>	-	-	-	-	23 (6)	36.8	80	0.58	82 (41)	131.2	80	5.85	90 (7)	144.0	100	8.85
<i>Carychium minimum</i>	20 (12)	32.0	30	11.90	1906(1589)	3049.6	100	48.64	695 (486)	1112.0	90	49.64	335 (43)	536.0	100	32.97
<i>Cepaea vindobonensis</i>	-	-	-	-	9 (4)	14.4	40	0.22	1 (-)	1.6	10	0.07	3 (-)	4.8	30	0.29
<i>Cochlicopa lubrica</i>	8 (1)	12.8	20	4.76	679 (224)	1086.4	100	17.33	155 (76)	248.0	100	11.07	173 (29)	276.8	100	17.02
<i>Euconulus fulvus</i>	-	-	-	-	10 (3)	16.0	30	0.25	1 (1)	1.6	10	0.07	2 (1)	3.2	20	0.19
<i>Helicigona banatica</i>	-	-	-	-	2 (1)	3.2	20	0.05	58 (13)	92.8	80	4.14	77 (33)	123.2	100	7.57
<i>Helix lutescens</i>	-	-	-	-	1 (1)	1.6	10	0.025	1 (-)	1.6	10	0.07	1 (-)	1.6	10	0.09
<i>Laciniaria plicata</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	1 (1)	1.6	10	0.07	4 (-)	6.4	10	0.39
Limacidae	-	-	-	-	4 (-)	6.4	30	0.10	-	-	-	-	1 (-)	1.6	10	0.09
<i>Monacha carusiana</i>	1 (-)	1.6	10	0.59	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Oxyloma elegans</i>	17 (10)	27.2	70	10.10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Perforatella rubiginosa</i>	15 (4)	24.0	40	8.92	7 (1)	11.2	40	0.17	12 (4)	19.6	50	0.85	19 (2)	30.4	50	1.87
<i>Punctum pygmaeum</i>	-	-	-	-	175 (50)	280.0	90	4.46	91 (59)	145.6	90	6.50	29 (14)	46.4	80	2.85
<i>Succinea oblonga</i>	7 (4)	11.2	30	4.16	125 (11)	200.0	90	3.19	50 (13)	80.0	100	3.57	38 (7)	60.8	80	3.74
<i>Vallonia costata</i>	-	-	-	-	1 (-)	1.6	10	0.025	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Vallonia pulchella</i>	7 (1)	11.2	20	4.16	669 (208)	1070.4	100	17.07	28 (7)	44.8	80	2.00	33 (3)	52.8	70	3.24
<i>Vertigo pygmaea</i>	-	-	-	-	2 (2)	3.2	20	0.05	2 (2)	2	20	0.14	3 (-)	4.8	20	0.29
<i>Vitrea crystallina</i>	1 (-)	1.6	10	0.59	53 (22)	84.8	90	1.35	167 (103)	267.2	100	11.92	137 (20)	219.2	100	13.48
<i>Zonitoides nitidus</i>	37 (15)	59.2	80	22.02	252 (111)	403.2	100	6.43	53 (20)	84.8	90	3.78	70 (20)	112.0	100	6.88
Összesített adatok	168(62)	268.8	-	-	3918(2233)	6268.8	-	-	1400(828)	2240.0	-	-	1016(179)	1625.6	-	-

9. táblázat. A Fekete-Körös hullámtéri szárazföldi malakofaunájának állatföldrajzi beosztása Bába (1982) szerint

Fajcsoportok	1.		2.			
		fajszám	faj%		fajszám	faj%
1. Szibériai - ázsiai		11	57.8		16	48.48
1.1 Kelet-szibériai		4	21.0		6	18.18
Arion subfuscus	-			+		
Carychium minimum	+			+		
Bradybaena fruticum	+			+		
Nesovitrea hammonis	-			+		
Perforatella rubiginosa	+			+		
Punctum pygmaeum	+			+		
1.2 Nyugat-szibériai		2	10.5		2	6.06
Succinea oblonga	+			+		
Vertigo pygmaea	+			+		
1.3 Euroszibériai		0	0		2	6.06
Deroceras laeve	-			+		
Deroceras reticulatum	-			+		
1.4 Holarktikus		5	26.3		6	18.18
Cochlicopa lubrica	+			+		
Euconulus fulvus	+			+		
Vallonia costata	+			+		
Vallonia pulchella	+			+		
Vitrina pellucida	-			+		
Zonitoides nitidus	+			+		
3. Kaszpi-szarmata		1	5.2		1	3.03
Cepaea vindobonensis	+			+		
5. Ponto-mediterrán		1	5.2		2	6.06
5.3 Pontusi-pannóniai		1	5.2		2	6.06
Helix lutescens	+			+		
Helix pomatia	-			+		
9. Közép-európai montán		1	5.2		1	3.03
9.5 Dác-podóliai		1	5.2		1	3.03
Helicigona banatica	+			+		
Σ Kontinentális		14	73.6		20	60.60
5.22 Illír-mősiai		1	5.2		2	6.06
Clausilia pumila	-			+		
Laciniaria plicata	+			+		

A Fekete-Körös-völgy magyar szakaszának szárazföldi malakofaunája II.

9. táblázat, folytatás

Fajcsoportok	1.		2.			
		fajsám	faj%		fajsám	faj%
6. Adriato-mediterrán		1	5.2		2	6.06
<i>Limax cinereoniger</i>	-			+		
<i>Vitrea crystallina</i>	+			+		
7. Atlanto-mediterrán		1	5.2		1	3.03
<i>Arion circumscriptus</i>	+			+		
8. Holomediterrán		2	10.5		8	24.24
<i>Carychium tridentatum</i>	-			+		
<i>Cecilioides acicula</i>	-			+		
<i>Chondrula tridens</i>	-			+		
<i>Limax flavus</i>	-			+		
<i>Monacha cartusiana</i>	+			+		
<i>Oxyloma elegans</i>	+			+		
<i>Truncatellina cylindrica</i>	-			+		
<i>Vitrea contracta</i>	-			+		
Σ Szubatlanti		5	26.3		13	39.39

1. 1999 őszén megtalált fajok a Salicetumokban (19 faj)

2. 1952–1998 között előkerült fajok (33 faj)

10. táblázat. A Fekete-Körös-völgy különböző térelemeiben előforduló fajok

sor- szám	fajnév	S ₁	S ₂	S ₃	ΣS	H	U	E _m	E _t	egyéb
1	<i>Acanthinula aculeata</i>	-	-	-	-	-	-	+	+	-
2	<i>Aegopinella minor</i>	-	-	-	-	-	-	+	+	-
3	<i>Arion circumscriptus</i>	+	-	-	+	+	-	+	-	-
4	<i>Arion subfuscus</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
5	<i>Bradybaena fruticum</i>	+	+	-	+	+	+	-	+	-
6	<i>Carychium minimum</i>	+	+	+	+	+	+	+	-	-
7	<i>Carychium tridentatum</i>	-	-	-	-	-	+	+	-	-
8	<i>Cecilioides acicula</i>	-	-	-	-	-	+	+	-	-
9	<i>Cepaea vindobonensis</i>	+	+	-	+	+	+	+	+	-
10	<i>Chondrula tridens</i>	-	-	-	-	+	+	-	-	-
11	<i>Clausilia pumila</i>	-	-	-	-	-	+	-	-	u.
12	Clausiliidae indet.	-	-	-	-	-	+	-	-	u.
13	<i>Cochlicopa lubrica</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	-
14	<i>Cochlodina laminata</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	ir.
15	<i>Deroceras laeve</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
16	<i>Deroceras reticulatum</i>	-	-	-	-	+	-	+	+	-
17	<i>Euconulus fulvus</i>	+	+	-	+	+	+	+	-	-
18	<i>Euomphalia strigella</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	-
19	<i>Helicigona banatica</i>	+	+	-	+	+	-	-	+	-
20	<i>Helix lutescens</i>	+	+	-	+	+	+	-	+	-
21	<i>Helix pomatia</i>	-	-	-	-	+	-	+	-	-
22	<i>Hygromia kovacsi</i>	-	-	-	-	-	-	+	+	-
23	<i>Laciniaria plicata</i>	+	-	-	+	+	-	-	-	-
24	<i>Limax cinereoniger</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
25	<i>Limax flavus</i>	-	-	-	-	+	-	-	-	-
26	<i>Limax maximus</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	-
27	<i>Monacha cartusiana</i>	-	-	+	+	+	+	+	+	-
28	<i>Nesovitrea hammonis</i>	-	-	-	-	+	+	+	-	-
29	<i>Oxyloma elegans</i>	-	-	+	+	+	+	-	-	-
30	<i>Perforatella rubiginosa</i>	+	+	+	+	+	+	+	-	-
31	<i>Punctum pygmaea</i>	+	+	-	+	+	+	+	+	-
32	<i>Pupilla muscorum</i>	-	-	-	-	-	-	-	+	ir.
33	<i>Succinea oblonga</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	-

10. táblázat, folytatás

sor- szám	fajnév	S ₁	S ₂	S ₃	ΣS	H	U	E _m	E _t	egyéb
34	Truncatellina cylindrica	-	-	-	-	-	+	+	+	-
35	Vallonia costata	-	+	-	+	+	-	+	+	-
36	Vallonia pulchella	+	+	+	+	+	+	+	-	-
37	Vertigo pygmaea	+	+	-	+	+	+	-	-	-
38	Vitrea contracta	-	-	-	-	-	+	-	-	u.
39	Vitrea crystallina	+	+	+	+	+	+	-	-	-
40	Vitrina pellucida	-	-	-	-	+	-	+	+	-
41	Zonitoides nitidus	+	+	+	+	+	+	+	-	-
	Fajszám	16	15	9	19	28	23	22	19	-

u: csak uszadéokban fordult elő

ir: irodalmi adat

11. táblázat. A vizsgált térelemek jellemzői és hasonlósági értékei (E)

	S ₁ - S ₂	ΣS - H	ΣS - U	ΣS - E _m	ΣS - E _t	H - U	H - E _m	H - E _t	E _m - E _t
a	14	19	15	12	9	17	16	11	12
b	2	0	4	7	10	11	12	17	10
c	1	9	8	10	10	6	6	8	7
d	24	13	14	12	12	7	7	5	12
E	0,89	0,59	0,42	0,17	-0,02	0,24	0,19	-0,15	0,17

a: közös fajok száma

b: a bal oldali térelem „saját” faja

c: a jobb oldali térelem „saját” faja

d: egyik térelemben sem szereplő faj

**A DÉDAI- ÉS A ZÁMI-SZOROSBAN,
VALAMINT AZ ERDÉLYI-MEDENCEI MAROSLEKENCÉN (ROMÁNIA)
FELVETT MALAKO-TRANSZEKT TANULSÁGAI**

– Vánca Klára – Domokos Tamás –

In memoriam STREIT MIKLÓS preparátor,
dekoratőr és kiállításrendező

Bevezető

A Maros, úgy hosszát, mint vízgyűjtő területének nagyságát tekintve, a Kárpát-medence legnagyobb folyóinak egyike.¹ Az 1990-es évekig a folyót és a folyóvölgyet nem vizsgálták egységes ökológiai rendszerként; csupán a vízrajzi, geográfiai, földtani, ill. egyes szakaszok florisztikai és faunisztikai leírásai születtek meg. Az 1990-es évek elejétől több ökológiai jellegű kutatóprogram indult. Ezek során született meg a folyó alsó szakaszának malakofaunisztikai felmérése is.² A folyót hosszában sok helyen szabályozták, az ártereket lecsapolták, kiterjedésüket gátak, töltések építésével csökkentették. A glejes talajú,³ jó termőföldeket adó hullámtereket mezőgazdasági művelés alá vonták, így kevés természetes vagy természetközeli társulás maradt fenn a Maros völgyében. Mindezek ellenére azonban, európai viszonylatban tekintve, még így is sok olyan terület található a folyóvölgyben, amely értékes és védelemre érdemes.⁴

1999 nyarán egy, a Maros folyó teljes hosszát átfogó kutatóprogram indult, amelynek keretében a folyóvölgy szárazföldi malakofaunájának felmérése is elkezdődött.

Ezeknek a felméréseknek az időszerűségét indokolja az a körülmény, hogy a malakológiai vizsgálatok sokrétűen alkalmasak a területek ökológiai tanulmányozására is. A szárazföldi csigák, csigatársulások bizonyos mértékben kötődnek az egyes növénytársulásokhoz; mutatják a területek nedves vagy száraz voltát, nyitottságát vagy zártságát, szennyezettségének és degradáltságának fokát. Ezért alkalmasak a puhatestűek a terület tájelemeinek jellemzésére, értékelésére.

A gyűjtőút során (2000-ben és 2001-ben), a Maros völgyében összesen 14 helyen vettünk mintát, a forrástól kiindulva, a folyó teljes, 719 km-es romániai szakaszán (1. térkép).⁵

¹ ÚJVÁRI 1972. 299.

² BÁBA-KONDOROSSY 1995. 203–224; ill. Domokos T. nem publikált adatai. Az 1. térképen a római számmal jelölt gyűjtőhelyek.

³ JAKAB 1995. 25–31.

⁴ SÁRKÁNY-KISS et al. 1997. 79–87.

⁵ Itt szeretnénk köszönetet mondani dr. Gallé Lászlónak (Szeged) és dr. Sárkány-Kiss Endrénének (Kolozsvár) a gyűjtőút megszervezéséért, valamint dr. Margóczi Katalinnak (Szeged) a botanikai adatok rendelkezésünkre bocsátásáért.

A folyó völgy egyes részein – ahol a terepviszonyok megfelelőek voltak – transzketes mintavételt végeztünk.⁶ A transzketes mintavétel a folyóra merőleges képzeletbeli egyenes mentén történt a folyótól kiindulva addig, ameddig a terepviszonyok ezt lehetővé tették.

Összesen három helyen történt szisztematikus mintavételezés (transzket): a Maroshévíz-Déda-szorosban (Defileul Toplița-Deda) levő Galónya (Gălăoia) falu fölött (1. ábra), az erdélyi-medencei (Podișul Transilvaniei) Maroslekence (Lechința) határában (2. ábra) és a Zámi-szorosban (Defileul Zam) fekvő Szolcsva (Sălciva) falu határában (3–5. ábra).

Vizsgálati módszerünkkel arra kerestük a választ, hogy melyek a hydrochor (víz útján való) terjedéssel idekerült fajok; melyek azok, amelyek a folyó völgyön kívüli területekről kerültek a hullámtérbe. Ezenkívül vizsgáltuk, hogy mennyire függ a fajok és fajcsoportok megtelepedése és szétterjedése a növényzettől, a nedvességtől, valamint az antropogén hatásoktól.

Gyűjtőhelyek leírása

A három transzket gyűjtőhelyei a Maros folyó által átszelt, jól elkülöníthető földrajzi tájegységekben fekszenek. Az első transzket a Keleti-Kárpátokban levő Maroshévíz-Déda-szorosban, a Galónyai-sziklánál van. A második az Erdélyi-medencében, ahol a folyó már sík területen halad. A harmadik a Déli-Kárpátokat a Nyugati-Szigethegységtől elválasztó Zámi-szorosban található, ahol a folyó ismét hegyek között hömpölyög, mielőtt kitörne az Alföldre.⁷

Az első transzket a Galónyai-sziklánál található, a Maros bal partján (1. ábra).⁸ Itt négy különböző tájelem biotópjából vett egyeléses minta alkotja a transzketet.

Az első mintavételt a folyóban levő égeres-páfrányos növényállományú szigeten ejtettük meg.⁹ A mintákat a talajt borító uszadékából és az uszadék által szabadon hagyott növényzetről gyűjtöttük.

A második minta vétele a hullámtérben és az ezt határoló vasúti töltés partján történt. A töltésoldalt égeres-fűzbokros állomány borította, melyen jól lehetett látni, hogy időnként a töltés magasságában letarolják. A talajt avarréteg és az áradásból visszamaradt uszadék¹⁰ fedte. Mintánkat ebből gyűjtöttük.

A harmadik mintavétel a vasúti töltés másik oldalán fekvő hegyoldali erdőben történt, a hegyről lefutó patak Teleki-virágos partján. A hegyoldali bükkerdőben a talajt vastag avarréteg borította, az aljnövényzet pedig hiányzott. A mintát az avarrétegből és fakérgéről gyűjtöttük be.

A negyedik mintavételi pontot a hullámtér fölé nyúló sziklán jelöltük ki. A kiugró sziklán csak elszórtan találtunk néhány csenevész tölgy- és bükkcsemétét. A

⁶ Az 1. térképen az 5., 7. és 12. gyűjtőhely.

⁷ SÁRKÁNY-KISS et al. 1997. 79–83.

⁸ Az 1. térképen az 5. gyűjtőhely.

⁹ A hely a vízállástól függően sziget vagy félsziget.

¹⁰ DOMOKOS-VARGA 1994. 67–79.

¹¹ Rendzina = a sziklát borító, Ca-humátokban gazdag vékony talajréteg.

sziklafal csupasz, ill. helyenként mohával és a rendzinába¹¹ kapaszkodó lágyszárúakkal borított részéről gyűjtöttünk mintát.

A második a maroslekenicei transzekt, mely a Maros folyó jobb partján található,¹² és három, növénytanilag jól elkülönülő biotópot foglal magába (2. ábra).

Az első egy füzes állomány a folyó közvetlen, keskenyen húzódó partján. Ez a keskeny sáv nagyon nedves és hűvös terület. Összefonódott, sűrű növényállomány jellemezte.

Az egy szinttel (kb. 4-5 m-rel) magasabban húzódó lépcsőt sűrű, akác-cserjés növényzet fedte. Ebből a második biotópból, az előre várható fajgazdagság és magas abundancia miatt, kvadrátos módszerrel vettünk mintát. Ez a terület az alatta fekvő lépcsőnél jóval szárazabb volt, ugyanakkor a folyóhoz való közelsége miatt még elég párás és hűvös ahhoz, hogy fajszáma jelentős legyen.

A harmadik biotóp a közeli magasfal alatti keskeny (alig 1,5 m-es) gypsáv, amelyet egy földút választ el az előbbi akác-cserjéstől. A Mezőséget határoló magasfal fokozatosan omlik le, és így a rajta és a benne élő csigafajok is lesodródhatnak. Ez a terület teljesen más jellegű, mint a parton húzódó állományok, éppen ezért eltérő fajösszetétele már első látásra is szembetűnt.

A harmadik transzekt felvétele a Zámi-szorosban, Szolcsva falu határában történt, a Maros bal partján (3. ábra).¹³ Ezen a területen, a folyó hullámterében nagyon mozaikos növényállományt találtunk. Négy, egymástól növénytanilag jól elkülönülő, egyenként homogénnek tekinthető tájelemet különböztettünk meg. Éppen a nagy változatosság miatt gyűjtöttünk ezekből a tájelemekből kvadratozással mintát.

A transzekt első biotópja közvetlenül a folyóparton húzódó parti füzes: dzsungszerű, liánokkal átszőtt, zárt, nehezen járható, természetközeli állománnyal. Környezetéhez képest mikroklímája hűvösebb és magasabb páratartalmú.

A ligeterdő kb. 50 m-es sávja után művelés alatt levő területek húzódtak. A következő két biotóp a transzekt két oldalán, egymással párhuzamosan terült el: a transzekt jobb oldalán egy kaszált, bal oldalán pedig egy kaszalatlan rét.¹⁴

Mivel a jobb oldali területet mintavétel előtt nemrég kaszálták, ezért viszonylag száraz volt, és alig sarjadzó fűfélék borították.

A bal oldali területet a mintavétel évében még nem kaszálták, így azt magasra nőtt, előregedett kaszálórégi fűfélékből álló növényzet fedte. Mikroklímája a szomszédos területhez viszonyított zártabb állománya miatt hűvösebb, nedvesebb volt.

A negyedik biotóp a Szolcsva és Pozsga falukat összekötő földúton túli területre esett. A befejezőként vizsgált rekettyés rét állománya növénytanilag nagyon kevert volt, hiszen a mocsári fajoktól a hegyvidéki rétek fajain át, a közönséges kaszálórégi fajokig minden kategória képviseltette magát. Valamikor ez művelt terület – valószínűleg szántó – volt, de művelését abbahagyták, és így magasfüves, sásos állományú rekettyés tájlellemé alakult át. A rét mikroklímája nedves, hűvös.

¹¹ Rendzina = a sziklát borító, Ca-humátokban gazdag vékony talajréteg

¹² A térképen a 7. gyűjtőhely.

¹³ A térképen a 12. gyűjtőhely.

¹⁴ Rajztechnikai okokból a transzekt két oldalán található területeket (kaszált és kaszalatlan rétet) egymás után jelenítettük meg (3–4. ábra).

Igaz, hogy a transekt a rekettyés réttel zárult, de fontos megemlíteni, hogy utána újra művelt területek következtek. Legvégül a folyó hullámterét égeres-bükkös erdővel borított hegyoldal zárja le. Ezt az eredmények értelmezése szempontjából tartjuk fontosnak megjegyezni.

Anyaggyűjtési és feldolgozási módszerek

Az anyaggyűjtés egyeléses és kvadrátos mintavétellel történt. Az egyeléses gyűjtés előnye, hogy általa könnyebben és gyorsabban feltérképezhető egy terület fajállománya, ugyanakkor kvadrátos gyűjtéssel az egyeléskor esetlegesen kimaradó kisméretű fajok/példányok is biztosan begyűjthetők. A kvadrátos gyűjtés előnye továbbá, hogy kvantitatív adatokat is szolgáltat. Esetünkben azonban nem koncentráltunk a kvantitatív adatokra, de ahol kvadrátos mintavétel történt, ott felhasználtuk ezeket az adatokat is az eredmények szemléletesebbé tételéhez.

A különböző területeken – a terepviszonyoktól és a rendelkezésünkre álló időtől függően – különböző mintavételi módszereket használtunk.

A begyűjtött anyag kiválogatása után elvégeztük a molluszka-vázak meghatározását.¹⁵ A meghatározott, címkézett, fóliázott/fiolázott anyagot a Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba) Mollusca gyűjteményében helyeztük el.

Eredményeinket az 1, 2, 3, 4. és 5. ábrán mutatjuk be. Minden gyűjtési helyen megrajzoltuk a transekt növénytanilag jól elkülönülő tájelemeit (biotópjait). Ezeken az ábrákon az adott faj jelenlétét folytonos vonal jelzi a biotópok rajza alatt.

A talált fajokat ökológiai fajcsoportokba soroltuk.¹⁶ A Ložek által használt tíz csoport helyett – összevonás miatt – csupán négyet különböztetünk meg: erdei, sztyepp, mezofil és higrofil fajok csoportját.¹⁷

Ahol kvadrátos mintavétel történt, ott szalagdiagramon szemléltetjük az adott biotópban talált fajcsoportok százalékos megoszlását (2, 4. ábra).

A harmadik lelőhelyen gyűjtött adatokat – a diverzitás megjelenítése céljából – log abundancia-fajsám grafikonon is ábrázoltuk.

Eredmények és értékelésük

Az ábrákból, minden gyűjtőhelyre vonatkozóan, leolvashatók a csigafajok tájelemenkénti eloszlásai.

A szisztematikus mintavételezés mentén jól érzékelhető, hogy a növényzet változásával a fajösszetétel is változik, de transektenként különböző módon.

Általában elmondható, hogy a közvetlen parton húzódó növényzetben – a parti ligeterdőkben – az erdei, higrofil és mezofil malakofauna-elemek dominálnak. Ez azonban csak abban az esetben van így, ha a parti ligeterdősáv megfelelően széles. Általában itt fordul elő a legtöbb faj az egyes transektek mentén.

¹⁵ GROSSU 1981, 1983, 1987; KERNEY et al. 1983; PELBÁRT 2000; SOÓS 1943.

¹⁶ LOŽEK 1964.

¹⁷ A vízi fajokat nem vizsgáltuk.

A *Galónyai-sziklánál* (1. ábra) a páfrányos, égeres szigeten az erdei fajok dominálnak, és a mezofil fajokkal együtt jelzik a tájelem zártságát és erdősültségét. A *Clausilia pumila* és a *Discus ruderatus* faj máshol nem fordul elő, amiből arra lehet következtetni, hogy víz útján történő (hydrochor) terjedéssel kerültek a szigetre.

A hullámtéri füzes-égeres sáv a transzekt fajokban leggazdagabb tájeleme. Ez nem meglepő, mert ez az átmeneti zóna, ahol a mindkét irányból érkező faunaelemek megfelelő feltételeket találva megtelepednek – a víz útján idekerülő fajok éppen úgy, mint a szárazföld felől érkezők. Itt már a sztyeppfajok is megjelennek.

A vasúti töltés szemmel láthatóan gátat szab egyes fajok terjedésének. Az, hogy mégis vannak olyan fajok, amelyek az erdőből kerülhettek a füzes-égeres sávba, valószínűleg a töltés alatt átvezetett pataknak köszönhető.

A Telekias-patakparton csak erdei fajokat találtunk, ami a sűrű állományú bükkerdő klímájának a következménye.

A hullámtér fölé nyúló sziklán ugyancsak az erdei fajok domináltak, de ezek mások, mint amelyekkel az erdőben találkoztunk. Ezek a szárazabb sziklás biotópokat is elviselő petrofil fajok.

A *Campylea faustina* tűrőképességét, euriök jellegét bizonyítja, hogy mind a négy tájelemben előfordult.

A *maroslekencei transzekt* (2. ábra) esetében a várt eredmények beigazolódtak. Nem a közvetlen parton húzódó sávban, hanem az egy szinttel fentebb levő akácosban találtuk a legnagyobb fajgazdagságot. A keskeny parti füzes gyakran víz alá kerül, ezért itt csak a higrofil fajok tudnak huzamosabb ideig megtelepedni.

Az akácosban történt kvadrátos mintavétel eredményeképpen sok faj és minden általunk vizsgált ökotípus előkerült. Mivel a Maros folyó ezen a szakaszon már az Erdélyi-medencében kanyarog, így várható volt az erdei fajoknak a sztyepp elemekhez viszonyított háttérbe szorulása. Az itt talált nagy fajgazdagság csakis a hydrochor terjedés eredményeképpen valósulhatott meg. Ezt támasztja alá a földút túloldalán húzódó, magasfal alatti gypsávból vett minta, amelyben csak sztyeppfajokat találtunk.¹⁸ Tehát az akácosban talált fajok egy része a Maros áradása során került a területre, ahol a magasabb szinten levő sűrű növényzet közé húzódva megmaradhatott. További migrációjukat az út és a magasfal akadályozza meg.

A kvadrátos mintavételnek köszönhetően az akácosban talált fajcsoportokat szalagdiagramon ábrázolhattuk. Ennek előnye nemcsak az, hogy szemléletesebbé teszi eredményeinket, és bemutatja az egyes tájelemekben található fajcsoportok arányát; hanem az is, hogy könnyen összehasonlítható más területről származó kvadrátos mintavétel eredményeivel. Ezért hasonlóan ábrázoltuk a Zámi-szorosban gyűjtött kvadrátos minták adatait is.

A harmadik mintavételi helyet sikerült a legteljesebben feldolgozni. A *Zámi-szorosban levő transzekt* (3. ábra) mentén négy nagyon jól elkülönülő, növénytanilag homogénnek tekinthető tájelemet találtunk.

Ezek a területek szemléltetik legjobban, hogy milyen ökológiai különbségek lépnek fel a hullámtérben, ha antropogén beavatkozás történik.

¹⁸ A *Helix pomatia* átmeneti fajként tekinthető az erdei és a sztyepp ökotípus között.

A természetközeli növényállományú tájelemekben – a parti füzesben és a rekettyés réten – nagyobb a fajszám, mint a művelt területeken.

A parti füzesben az erdei és higrofil fajok dominálnak, ami az állomány zárt-ságának és a víz közelségének tulajdonítható. Hasonlóan a mezofil fajok jelenléte is a zárt növényzetre utal. Az itt előforduló erdei fajokat (*Bradybaena fruticum*, *Helix pomatia*, *Perforatella vicina*, *Vitrea crystallina*) a folyó hosszában majdnem minden mintavételi ponton megtaláltuk, ami újra csak a hydrochoriát támasztja alá.¹⁹

A kaszálókról elsősorban az erdei fajok hiányoznak és a sztyeppfajok dominálnak, ugyanakkor a mezofil és a higrofil fajokból is kevesebb van, mint a parti füzesben. A két kaszáló fajállománya között is különbség van. A *Pupilla muscorum*-nak csak kaszálóréti előfordulása jelzi, hogy ez a terület jóval szárazabb a mellette levőnél. A kaszátlan réten levő mezofil *Cochlicopa lubrica* sejteti, hogy a terület zártabb és nedvesebb, mint a kaszált rét.

A rekettyés réten gazdag fajállományt találtunk, amely több mint valószínű, hogy a faj- és színgazdag növényzetnek tulajdonítható. Mivel magasfüves, cserjés állomány, ezért az erdei fajok is megtelepedhetnek. A sztyeppfajok magas jelenléti aránya jelzi, hogy a parti füzeshez képest ez nyílt területnek számít. Fontos megjegyeznünk, hogy a rekettyés réten és a parti füzesben talált erdei fajok teljes mértékben különböznek egymástól. Habár nem vizsgáltuk, de sejteni lehet, hogy a hegyoldali erdőből kerültek a területre.

A higrofil fajok különböző fajszámmal ugyan, de minden tájelemben jelen vannak, ami azt jelzi, hogy a hullámtér egységesen nedves.

Mivel ezen a területen kvadrátózással vettünk mintát, az eredményeket szalagdiagramokon is ábrázoltuk (4. ábra). A diagramok kvantitatívan is szemléltetik a fajcsoportok tájelemenkénti százalékos eloszlását. Itt is jól látható, hogy a nyílt területeken a sztyeppfajok dominálnak, a parti füzesben pedig az erdei és a higrofil fajok aránya hasonló és domináns.

A tájelemek közötti diverzitásbeli különbségek szemléltetésére rajzoltuk meg a log abundancia–fajszám grafikont (5. ábra). A grafikonon minden egyenes egy táj-elemet jelöl, és az egyenesek meredeksége az egyedszám tájelemenkénti eloszlásának egyenletességét mutatja. Tehát minél meredekebb egy egyenes, annál egyenetlenebb az egyedszám eloszlása a tájelemben.

A parti füzes és a rekettyés rét egyenletessége hasonló. A művelt területeken viszont kevesebb faj található. Ezért is meredekebbek a log abundancia–fajszám függvények a kaszálókon. A legkisebb diverzitás a kaszált réten tapasztalható.

Összefoglalás

A három transzektet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az ártérben húzódó ligeterdők azok a tájelemek – biotópok –, amelyekben legnagyobb a fajgazdagság. Ez azért van így, mert a ligeterdőkben két fluktuációs övezet²⁰ található, az egyik a szárazföld, míg a másik a folyó irányából érkezik a ligeterdőbe. Tehát a parti li-

¹⁹ VÁNCSA 2002.

²⁰ DELI 1997.

geterdők – elsősorban a Salicetumok – fontos kiindulópontjai a fajok terjedésének, ugyanakkor az érkező fajok számára megtelepedési lehetőséget biztosítanak. Ez okozza a ligeterdők viszonylag nagy fajgazdagságát.

Az antropogén beavatkozás hatására a biotópokban a malakofauna diverzitása csökken. A művelés alatt álló területeken egyértelműen alacsonyabb úgy a fajszám, mint a fajok belüli egyedszám. Ugyancsak káros hatása van a fajok migrációjára az olyan ökológiai gátaknak, mint pl. a vasúti töltés vagy a földút.

Ugyancsak bizonyítást nyert az a tény, hogy a malakofauna palasztikusan jelzi egy terület mikroklímáját annak ellenére, hogy a fajok migrációja igyekszik összemosni az egyes biotópok közti különbségeket. A nagy ökológiai tűrőképességű fajok a legtöbb tájelemben előfordulnak, s így növelik a hasonlóságot.

Valószínű, hogy ezek a nagy ökológiai tűrőképességű fajok azok, amelyek leginkább terjednek hydrochor úton is.

Megállapítható tehát, hogy a folyóvölgyek természetes környezetének megőrzése szempontjából fontos a Salicetumok, parti ligeterdők védelme. Ezek nemcsak a malakofauna, de a többi élőlény számára is fontos menedéket képeznek a folyóvölgyben levő zöldfolyosón.

Ahhoz, hogy pontosan meg lehessen határozni a fajok, populációk terjedési irányát és intenzitását: további kutatások szükségesek.

*

A három gyűjtőhelyen megtalált fajok összesítő listája: *Aegopinella minor* (STABILE, 1864), *Balea fallax* (ROSSMÄSSLER, 1836), *Balea stabilis* (L. PFEIFFER, 1847), *Bielzia coerulans* (M. BIELZ, 1851), *Bradybaena fruticum* (O. F. MÜLLER, 1774), *Bulgarica cana* (HELD, 1836), *Campylea faustina* (ROSSMÄSSLER, 1835), *Carychium minimum* O. F. MÜLLER, 1774, *Carychium tridentatum* (RISSO, 1826), *Ceciliooides sp.*, *Cepea vindobonensis* (FERRUSAC, 1821), *Chondrula tridens* (O. F. MÜLLER, 1774), *Clausilia dubia* DRAPARNAUD, 1805, *Clausilia pumila* PFEIFFER, 1828, *Cochlicopa lubrica* (O. F. MÜLLER, 1774), *Cochlodina laminata* (MONTAGU, 1803), *Cochlodina marisi* (SCHMIDT, 1857), *Cochlodina ortostoma* (MENKE, 1830), *Discus perspectivus* (MÜHLFELD, 1816), *Discus ruderatus* (FÉRUSAC, 1821), *Euconulus fulvus* (O. F. MÜLLER, 1774), *Euomphalia srigella* (DRAPARNAUD, 1801), *Granaria frumentum* (DRAPARNAUD, 1801), *Helicella obvia* (MENKE, 1828), *Helicopsis striata* (O. F. MÜLLER, 1774), *Helix lutescens* ROSSMÄSSLER, 1837, *Helix pomatia* LINNEUS, 1758, *Isognomostoma isognom.* (SCHRÖTER, 1784), *Laciniaria plicata* (DRAPARNAUD, 1801), *Macrogastra tumida* (ROSSMÄSSLER, 1836), *Monacha cartusiana* (O. F. MÜLLER, 1774), *Oxychilus draparnaudi* (BECK, 1837), *Oxychilus glaber* (ROSSMÄSSLER, 1835), *Oxyloma elegans* (RISSO, 1826), *Perforatella bidentata* (GMELIN, 1788), *Perforatella dibothrion* (KIMAKOWICZ, 1884), *Perforatella vicina* (ROSSMÄSSLER, 1842), *Punctum pygmaeum* (DRAPARNAUD, 1805), *Pupilla muscorum* (LINNAEUS, 1758), *Ruthenica filograna* (ROSSMÄSSLER, 1836), *Succinea oblonga* DRAPARNAUD, 1801, *Succinea putris* (LINNAEUS, 1758), *Trichia bielzi* (SCHMIDT, 1860), *Truncatellina cylindrica* (FERUSSAC, 1807), *Vallonia costata*

(O. F. MÜLLER, 1774), *Vallonia pulchella* (O. F. MÜLLER, 1774), *Vertigo pygmaea* (DRAPARNAUD, 1801), *Vestia turgida* (ROSSMÄSSLER, 1836), *Vitrea crystallina* (O. F. MÜLLER, 1774), *Vitrina pellucida* (O. F. MÜLLER, 1774), *Zenobiella rubiginosa* (SCHMIDT, 1853), *Zonitoides nitidus* (O. F. MÜLLER, 1774).

IRODALOM

BÁBA-KONDOROSSY 1995.

Bába, K.–Kondorossy, P.: Snail assemblages of gallery forests between Lippa (Lipova) and Makó. In.: The Maros/Mureş River Valley. (Ed.: Hamar, J.–Sárkány-Kiss, A.) – Tiscia monograph series. Szolnok–Szeged–Târgu Mureş, 1995. 203-224.

DELI 1997.

Deli T.: A Praecarpathicum fejlődése az Alföldön a terrestris Molluscafauna biogeográfiai és paleogeográfiai elemzése alapján. Szakdolgozat. Szeged, 1997.

DOMOKOS-VARGA 1994.

Domokos T.–Varga A.: Az uszadékokról, különös tekintettel a Drávából származó uszadék molluszkák tartalmának vizsgálatáról. Malakológiai Tájékoztató 13 (1994) 67–79.

GROSSU 1981, 1983, 1987.

Grossu, A. V.: Gastropoda Romaniae. II, III, IV. Bucureşti, 1981, 1983, 1987.

JAKAB 1995.

Jakab, S.: Soils of the flood plain of the Mureş (Maros) River. In.: The Maros/Mureş River Valley. (Ed.: Hamar, J.–Sárkány-Kiss, A.) – Tiscia Monograph series. Szolnok–Szeged–Târgu Mureş, 1995. 25–31.

KERNEY et al. 1983.

Kerney, M. P.–Cameron, R. A. D.–Jungbuth, J. H.: Die Landschnecken Nord- und Mitteleuropas. Hamburg–Berlin, 1983.

LOŽEK 1964.

Ložek, V.: Quartärmollusken der Tschechoslowakei. Rozpravy Ú.Ú. Geol. 31. 1964.

PELBÁRT 2000.

Pelbárt J.: Magyarország recens Mollusca faunájának tudományos névszótára. Nagykovácsi, 2000.

SÁRKÁNY-KISS et al. 1997.

Sárkány-Kiss, A.–Hamar, J.–Sírbu, I.: Fluvii Carpatorum, Starea ecologică a râului Mureş. – A Maros folyó ökológiai állapota. Szolnok–Târgu Mureş, 1997. 79–87.

SOÓS 1943.

Soós L.: A Kárpát-medence Mollusca-faunája. Budapest, 1943.

ÚJVÁRI 1972.

Újvári, I.: Geografia apelor României. Bucureşti, 1972.

VÁNCSA 2002.

Váncsa K.: A Maros völgye mint lehetséges ökológiai folyosó; faunaelem-közvetítő hatásának vizsgálata puhatestű populációk esetében. Államvizsgadolgozat. Kolozsvár, 2002.

**Outcomes of the malaco-transect collected in the Déda and Zám Pass,
and in Maroslekence in the Transylvanian Basin (Romania)**

- Klára Váncsa - Tamás Domokos -

Resume

In the summer of 1999 a research programme embracing the total length of the River Maros was launched, in which surveying the terranean malaco-fauna of the river valley started.

During the collecting tour we took samples in total of 14 places in the Maros Valley. Out of them in three places we performed transect sample collection.

Collection places of the three transect are located in the well-distinguishable lands crossed by the River Maros: the first is in the Maroshévíz-Déda Pass, at the Galónya Rock; the second is in the Transylvanian Basin where the river is flowing already in a flat area, while the third is in the Zám Pass separating the South Carpaths from the West Szigethegység.

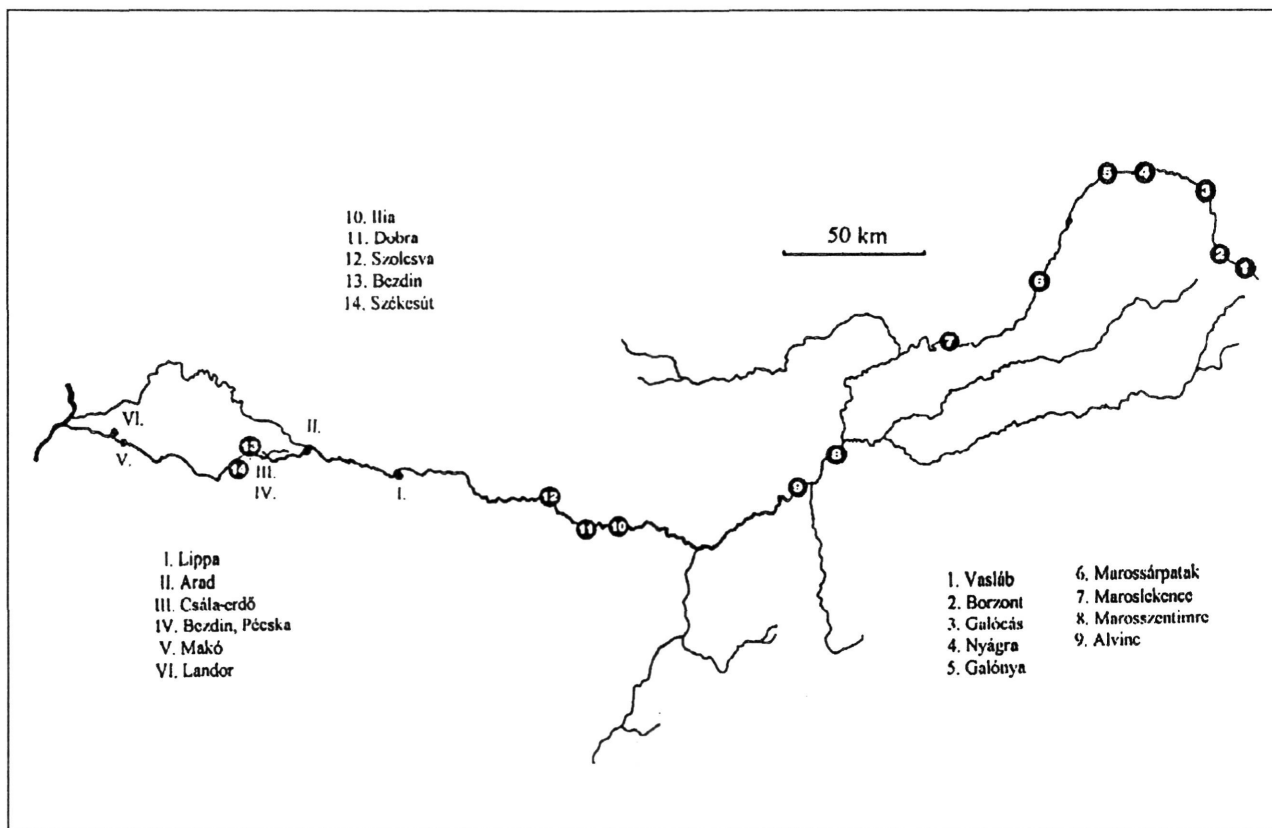
In the survey of the three transect we concluded that the park forests extending in the flood-basin are the land elements richest in species. It is because two fluctuational zones meet here: the first is coming from the earth, the other is from the river. The bank's park forests are important starting points of the spread of species, while providing settlement opportunities for coming species.

On account of the anthropogene intervention diversity of the malaco-fauna is diminishing.

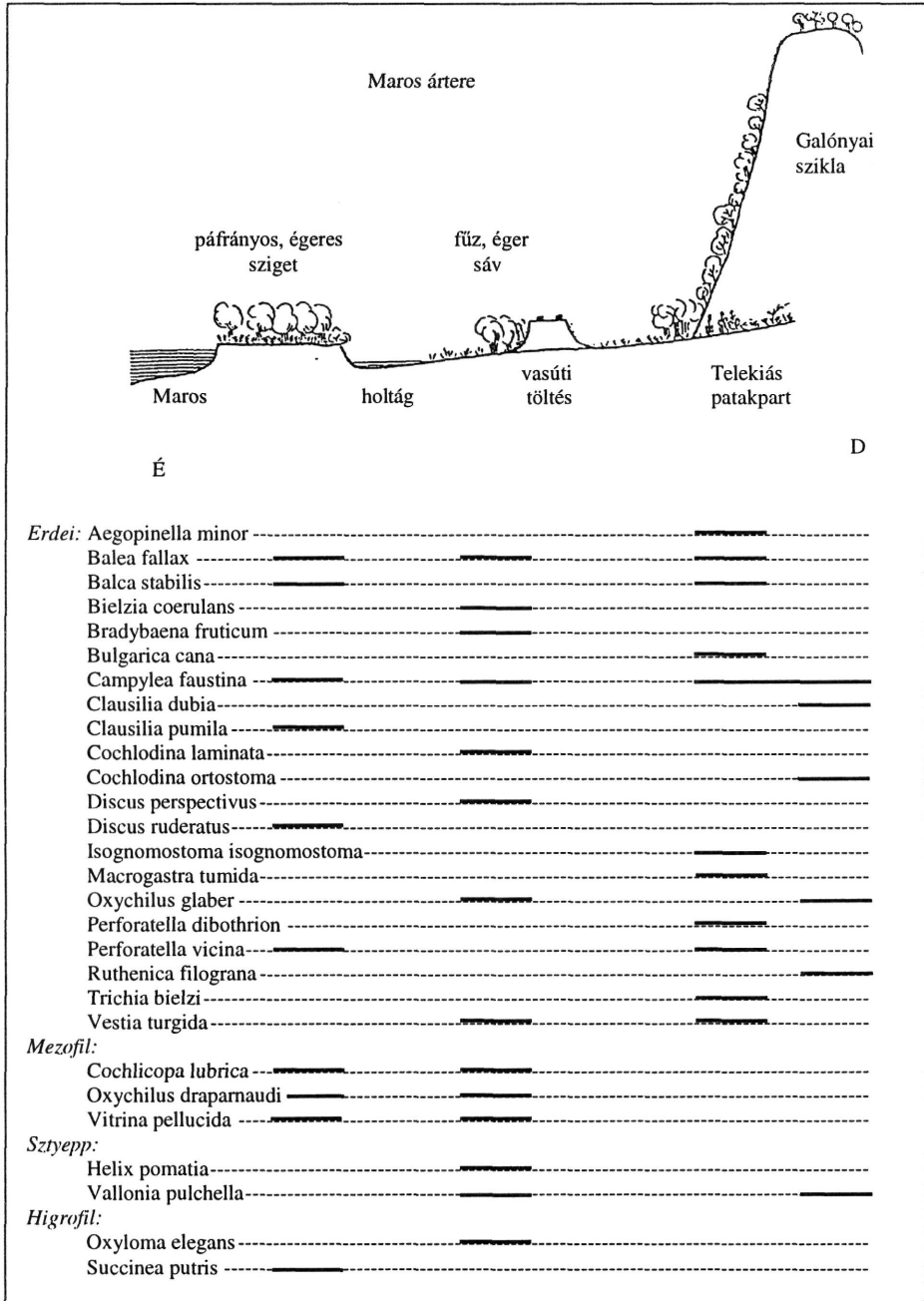
The malaco-fauna plastically indicates the micro-climate of a region: in spite of the fact that migration of species seeks to mix the diversity between certain biotopes. Species with great ecological tolerance can be found in most of the lands and their homogenising impact is considerable.

Váncsa Klára
5600 Békéscsaba,
Wlassich sétány 11. 4/10.
kaeszka@freemail.hu

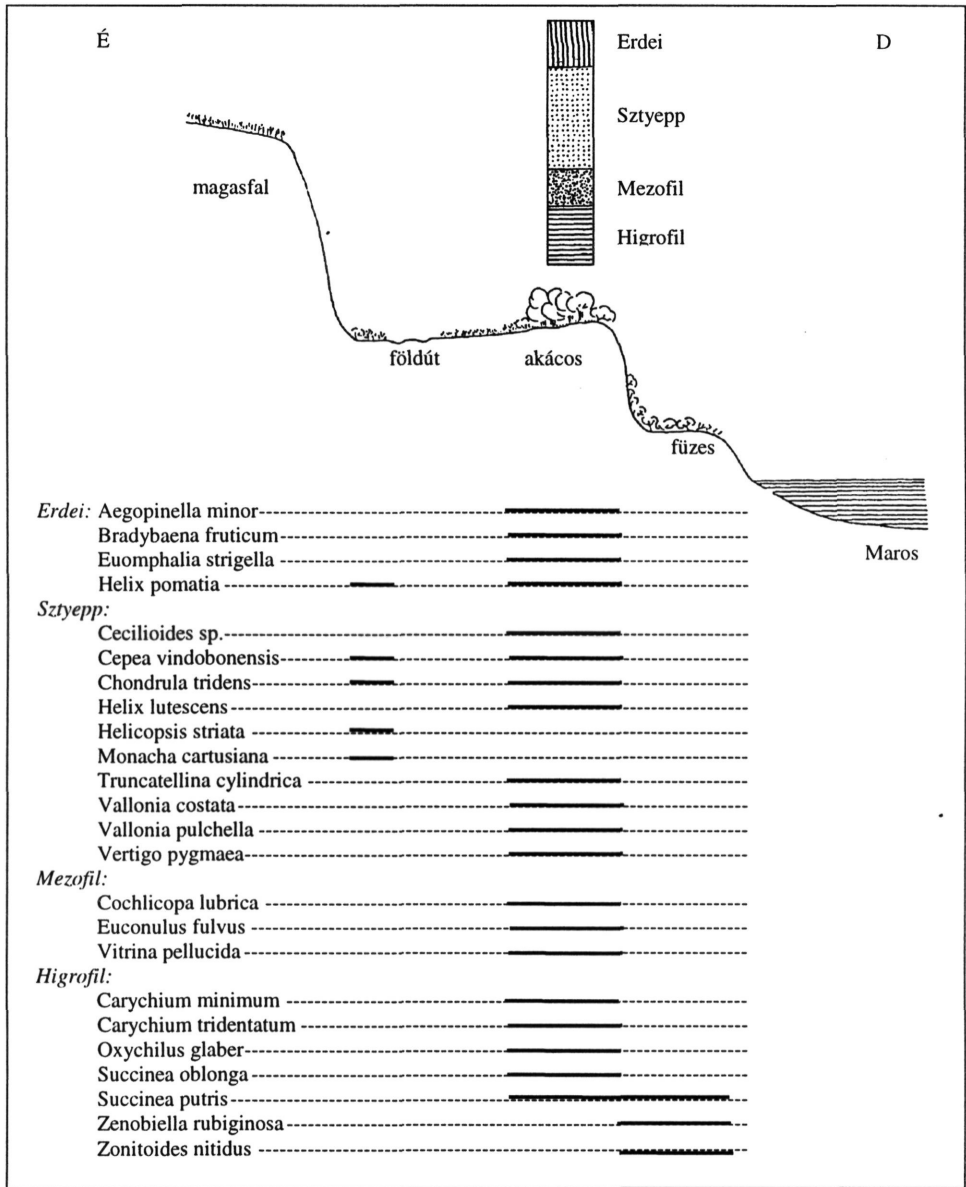
Domokos Tamás
Munkácsy Mihály Múzeum
5600 Békéscsaba, Széchenyi u. 9.
domokos@bmmi.hu

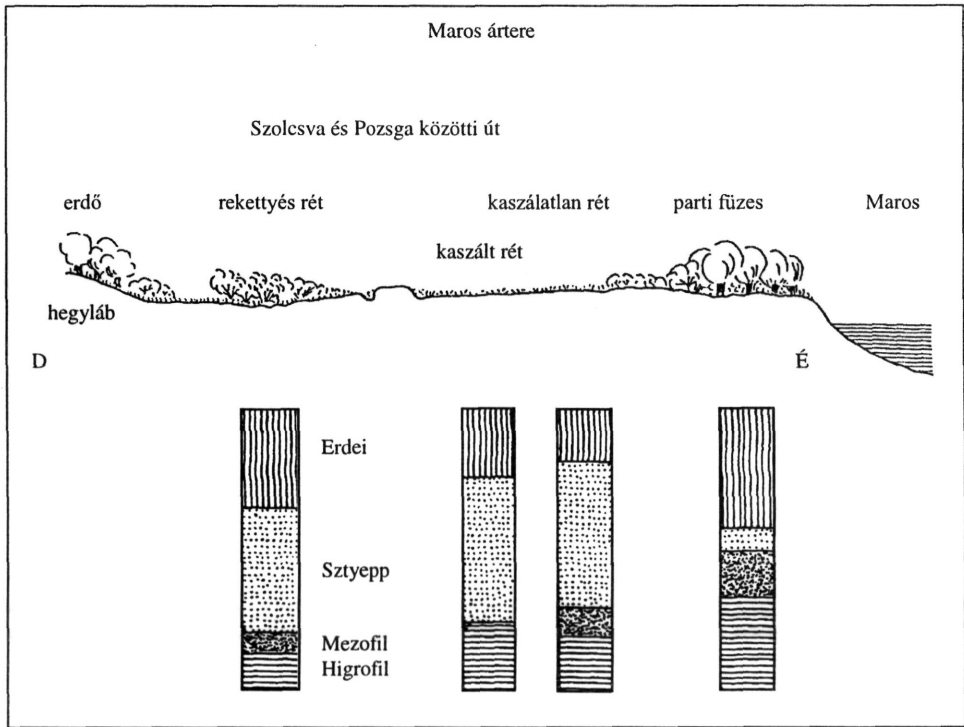
1. térkép. Gyűjtőhelyek a Maros hullámtérében (a római számok a korábbi, az arab számok pedig a 2000/2001. évi gyűjtések helyét jelölik). A transzektek az 5, 7. és 12. mintahelyről származnak

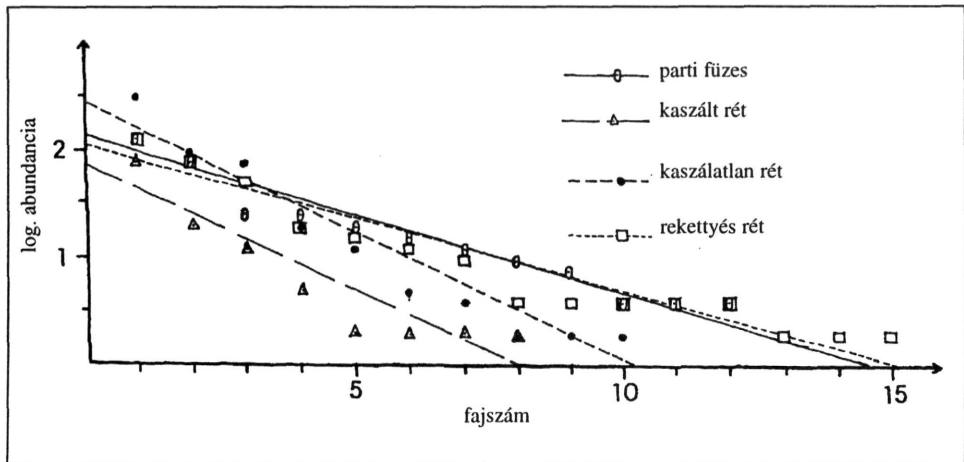
1. ábra. A Maros árterében, a Galónyai sziklánál készült É-D irányú malakofaunisztikai transzekt (2001. 09. 07.)

2. ábra. A Maros árterében, Maroslekenye határán készült É-D irányú malakofaunisztikai transzekt (2001. 09. 07.)

4. ábra. A Maros árterében fajszám alapján készült ökospektrum, amely 300 m-es transekt mentén készült (2000. 08. 07–12.)

5. ábra. A Zámi-szoros transektjének adatai alapján készült log. abundancia–fajszám grafikonok, amelyeken a log. abundancia változása figyelhető meg a csökkenő fajgyakoriság sorrendjében

„VESZETT DARU”

Egy füzesgyarmati veszettállatorvos alakja a népi emlékezetben

– Nagy László András –

Füzesgyarmat Békés megye északi részén található. Az egykori két, egymással összeköttetésben álló mocsárterületet – a Kis- és a Nagysárrétet – elválasztó erekkel, fokokkal és időszakos vízfolyásokkal szabdalt szárazulatra települt. Az első írott forrás, ami lakott helyként említi, a váradi regestrum.¹ A falu lakossága többször, a török időkben és a Rákóczi-szabadságharc alatt is jelentősen lecsökkent, 1711 után népessége folyamatos gyarapodásnak indult.² Az egykori Sárrét településeit, köztük Füzesgyarmatot is nagyfokú földrajzi-ökológiai determinizmus jellemezte. Az 1854-ben megkezdett vízrendezési munkák a XIX. század végére teljesen megváltoztatták a táj korábbi arculatát, s ez fellazította a népi életforma teljességére kiható földrajzi-vízrajzi meghatározottságot.³ A térség folyószabályozások előtti gazdálkodását erőteljesen jellemezte az ősfoglalkozások: a pásztorkodás, vadászat, halászat, pákászat viszonylag nagy aránya.⁴

A település első részletes leírását Gacsári István református prédikátor krónikája adja. A lakosság összetételét így jellemzi: „... Vallásokra nézve általán fogva Reformátusok, vagy Helvétziai vallást követők... csak kevesen vagynak nemesek, mind öszve is, mint egy 4, vagy 5 familia... állapotjokra, vagy életek módjára nézve, többnyire földművelők, kik szántás, vetés, marha, s juh tartás, szőlő művelés, és nádvágás által keresik élelmöket.”⁵ Fényes Elek 1851-ben megjelent munkájában ezt olvashatjuk: „Lakosai igen vagyonosok, sok magyar juhot s birkát, sertést, s híres szépségű szarvasmarhát tenyésztenek...”⁶

Az állattartás igen jelentős súlyára utal egy 1787-ben íródott levél, amelyben 70 füzesgyarmati lakos a következőket fogalmazta meg: „... Azon említett Bucsa nevű sziget... nélkül barmot tartani lehetetlenség volna... mely öszvességgel is oly kicsiny, hogy barmaink megtartására nézve Cséfa nevű pusztát 450 forintokkal kellett exarendáltatnunk (kibérelnünk) melléje, ha azon említett pusztát vagy hasznavehető valamely részecskéjét is barmainktól szántóföldnek felvesszük, végképpen meg-

¹ KANDRA 1898. 226–227.

² MRT 6. 1982; KERESKÉNYI 1989. 465.

³ BEREZKY 1975. 79–101.

⁴ VARGA 1973. 93–95.

⁵ GACSÁRI I. 172.

⁶ FÉNYES 1839. 14.

romlunk. Mivel egyedül a baromtartás Gyarmaton a csekély ékonómiának (gazdaságnak) fundamentoma...⁷

Ez a vezető szerep egészen a lecsapolásokig megmaradt. Ekkor hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg a földművelés javára, s az állattartásban is az istállózás veszi át a vezető szerepet. Az állatok népi gyógyítására vonatkozó tudásanyagot, motivációs tényezőket, a kezelés során felhasznált anyagokat és technikákat több tényező alakította és alakítja ma is. Nézzük meg ezek közül a legfontosabbakat.

Az általános földrajzi viszonyok nagyban befolyásolják az alkalmazott gyógyító eljárásokat. Az éghajlatnak, a vízrajzi viszonyoknak, a táj növény-, állat- és ásványvilágának meghatározó szerepe van a felhasználható természetes alapanyagokkal vagy a betegségek kialakulásával kapcsolatban.

A népi és a „magas kultúrából” származó tudásformák és alkalmazási módjaik is eltérnek egymástól. A „magas kultúra” tudományos elméleti megalapozottságú, míg a népi tudás lokális, halmazszerű, befogadó jellegű és empirikus.⁸ Az állatorvoslást néprajzkutatóink jó része úgy írja le, mint a népi orvoslás legracionálisabb, gyakorlatias változatát. Rugalmasságát bizonyítja, hogy az állattartásban bekövetkező fajtaváltást és a tartásmód változásait is követni tudta.⁹ A hagyományos népi tudás jellegénél fogva egészen a közelmúltig számos irracionális tudásformát is megőrzött. A betegségek kialakulásának, gyógyításuk mikéntjének magyarázatában erős hangsúlyeltolódás figyelhető meg a természettudományos ok-okozati megalapozottság irányába. A társadalmi háttér és az életmód a XX. század elején megkezdődött, a század közepétől pedig hihetetlenül felgyorsult változásai következtében a természettudományos gondolkodás logikai magyarázatai részesülnek előnyben, sok esetben akkor is, ha azok nem természettudományos, hanem hagyományos tudásanyagokon alapulnak.

A fent említett – a hagyomány erős visszaszorulását eredményező – tényezők, úgy is, mint a földrajzi környezet drasztikus és hirtelen megváltozása, valamint a napjainkban is tartó folyamatosan gyorsuló társadalmi és életmódváltozás, ellentétes, bár csekélyebb jelentőségű erőpárját alkotja a hagyományőrzést befolyásoló zárt táji kapcsolatrendszer.¹⁰

A kutatási témánkat érintő irracionális gyökerű szöveganyag legtöbbször egyszerű hiedelemközlés. Az empirikus alapon létrejött tudást birtokló, de tudását titokban tartó létező, hús-vér gyógyító alakja fonódik össze az emberfeletti erejű hiedelemalakkal, az objektív eredményt produkáló gyógyító, a tudós pásztor sziluettjével.

A táj néprajzkutatásának megkerülhetetlen fontosságú alapja Szűcs Sándor munkássága. A feldolgozott téma szempontjából kiemelkedő folklórforrás dr. Madar Ilona Sárrétudvari¹¹ és Gryneaus Tamás Vésztő hiedelemvilágát feldolgozó,¹² valamint Beck Zoltán sárréti tudós pásztorokat bemutató tanulmánya.¹³ Molnár Balázs

⁷ IMPLÓM 1971. 83.

⁸ SZABÓ 1996. 35–37.

⁹ DEÁKY 2002. 17–19.

¹⁰ BENCSEK 1985. 37–43.

¹¹ MADAR 1967. 23–226.

¹² GRYNÆUS 1965. 133–152.

¹³ BECK 1992. 387–392.

egy Füzesgyarmattal szomszédos település népi állatorvosáról, a szeghalmi Ambrus Sándor személyiségéről és tevékenységéről ad részletes leírást.¹⁴ A népi orvoslás általános alapelveinek felvázolása mellett igen jelentékeny megyei vonatkozású gyűjtött anyag jelent meg Oláh Andor műveiben, melyek amellet, hogy az itt közölt anyag mentális, strukturális háttérét adják, összehasonlítási alapot és tágabb értelmezési keretet is nyújtanak. A sárréti népi állatgyógyítás köréből származó fontos adatokat tartalmaz Márton László sárréti juhtartást feldolgozó kézírata.¹⁵

Füzesgyarmat hiedelemfolklorjának jeles napokhoz kötődő hiedelmeit Schwalm Edit és Martyin Emília, a terhességgel és kisgyermekkel kapcsolatosakat Laurinyeczné Sinkó Rozália dolgozta fel.

Történeti adatok

A hagyományos népi orvoslás fogalmi meghatározásában és értelmezésében Oláh Andor részletekbe menően rögzített definíciórendszerét és értelmezési körét követtem.¹⁶

A Füzesgyarmattal határos Biharnagybajom református prédikátora, Birtalan Szilágyi János 1827-es Sárrét leírásában¹⁷ néhány általa gyakorinak tartott megbetegedést említ (növényi mérgezés, szorulás, vizeletmegrekedés), amelyek között a veszettség is szerepel, s melyet gyógyíthatatlannak tart. Ezek közül az állatbetegségek közül legtöbbször az okát és népi gyógy módját is közli. A gyógyító pásztorok eljárásait eredményesnek és követendőnek tartja, sőt a pásztorok felfogadásának kitételeként fogalmazza meg azt, hogy értsenek a jószág gyógyításához. Az egyik eseteírás révén az állat és az ember gyógyításának szoros összefonódását is megfigyelhetjük.

„1-ször: *A gyilkos csomorika... a csomorikának mérges torzsáját, mely édes ízűn ízlel, csak a juhok szeretik csemegélni... ha valamely juhót észrevesznek, hogy csomorikát evett... a sót a szájába bényomják, vagy pedig ha az nincs a szájába pesel és semmi baja nincs.*”

„2-szor: *A szarvasmarháknak ártalmasnak írják... a kolokányt... hogyha ezt megeszi... felpuffantván a marhát megöli. A köznép ilyen esetekben azt tartja, hogy vízi pókot evett. Akármely ok legyen... az olyan marhákon pedig ezzel, hogy az ember a végbél hurkáján bé nyúl és kihuzza kezével a ganéját mindaddig ameddig csak lehet, ekkor töltön a marhának szájába tojással összehabart egy pohár jó borecetet, magába feláll a marha és semmi baja nincs. Ezt szemem láttára egy csordástól tanultam.... Ez a nyavalya pedig valamint a gyermekén... is... megesik a ganéját azonképpen csak ujjal, ameddig egy leány gyermek elérheti, kihuzattam belőle, ecetet a szájába és megszabadult nyavalyájától. Akármilyen okból származzon a barmoknak ezen nyavalyájuk, de az bizonyos, hogy ők is szorulásba, sőt ami veszedel-*

¹⁴ MOLNÁR 1973. 179–204.

¹⁵ MÁRTON 1968. 5–165.

¹⁶ OLÁH 1986. 5–305.

¹⁷ BIRTALAN 1920. 60–69.

mesebb, vizellet megrekedésbe,... vagy pedig (ahol) már az orvoslás is késő, veszettségbe esnek."¹⁸

Gacsári István a Füzesgyarmatot sújtó természeti csapások közt terjedelmesen és részletesen sorolja fel a különféle járványos megbetegedéseket, melyek a lakosságot és a jószágállományt is egyaránt érintették. A veszettséget nem említi, csak a tömeges halált, elhullást vagy jelentős anyagi kárt eredményező betegségeket (marhavész, himlő, kolera, rüh stb.). Külön kitér a lakosság ellenállására a himlő elleni védőoltással szemben, s leírja a kolerás megbetegedésekre alkalmazott paraszti gyógy módokat is.

„... noha a' nyavalya' orvoslására... a hideg víz ital... a legkeményebben tiltatott; mint felette ártalmas és halált okozó eszköz: mégis sokan egyenesen ez által épültek ki. Sokan a parasztok közül önnön magok által talált, ecetes fokhagymával való dörzsölés, és kenekedés által, gyógyították ki magokat szerencsésen."¹⁹

Közegészségügyi hivatalt betöltő személy – „Doctor, Chirurgus, Patikárius, valamint Barom orvos” – Gacsári tudósítása szerint ebben az időszakban nincs a településen. A „hely mivoltához képest szükséges mesterséget űzők” közt felsorolja azonban a „marha kuruzslókat”.²⁰

Hivatalos megítélés, törvényi szabályozás

A hivatalos orvoslás és a népi gyógyászat viszonyát napjainkig nagyfokú ambivalencia jellemzi, melyet saját eddigi gyűjtési tapasztalataim is igazolnak.

Ennek történeti aspektusban vett alapjai Oláh Andor szerint az ország és a megye területén egyaránt a XVIII. század utolsó negyedétől kezdve teremtődtek meg.

Csak a lényegi elemek kiemelésére törekedve ezek a következő pontokban foglalhatók össze:

- Az egészségügy egészét, beleértve az állategészségügyet is, német-osztrák mintára szervezték meg, csak bécsi vagy fiókéntzményeinek megfelelő magyar egyetemi képzésben vehettek részt az orvosok.
- A német anyanyelvű orvosok, gyógyszerészek mind nagyobb, a XIX. század elejétől túlnyomó arányban képviseltetik magukat a hivatalos orvoslásban, ekkor jelennek meg az első kirurgusok is az állatgyógyítás területén.²¹
- A XIX. században több törvényt hoztak a kuruzslók ellen, akik közül sokat perbe is fogtak.²² A népi gyógyítók üldözése,²³ a hivatalos orvoslás részéről megnyilvánuló ellenzés,²⁴ a túlbürokratizált részletes szabályozás együttesen vezettek ahhoz, hogy a parasztorvosok tevékenységüket legtöbbször titokban tartották.

¹⁸ BIRTALAN 1920. 68–69.

¹⁹ GACSÁRI I. 169.

²⁰ GACSÁRI II. 173.

²¹ OLÁH 1986. 89–110.

²² IMPLOM 1971. 357; OLÁH 1986. 100–102.

²³ MT 1896. 372.

²⁴ DEÁKY 2002. 65–78.

- A paraszti kulturális közeg ellenállása a hivatalos orvoslással szemben a XX. század közepére szinte teljesen eltűnt, bár ennek elemei napjainkban is tetten érhetőek.

Mentalitás

A „tudós gyógyítók” segítségét továbbra is igénybe vették a falusi közösségek, melynek okait kezdetben – valószínűleg a fentieknek megfelelően – főként a hivatásos orvosok és a paraszti társadalom közti kulturális és nyelvi különbségek indukálták. A XIX. század végétől, a XX. század elejétől ezek a tényezők jelentéktelen mértékben vagy egyáltalán nem jelentkeztek, azonban a népi gondolkodás jellegétől idegen tudományos gondolkodásmóddal szemben a népi gyógyítók „közegazonossága”, empátiája, gyakorlati tapasztalatai alapján csiszolt eredményessége egészen a közelmúltig megteremtette elismertségüket.

Ki kell emelni még azt aényt, hogy a „tudós orvos”, a népi specialista szabadabb, kötetlenebb szemléletének köszönhetően hatékonyabban ragadja meg az egyedi eseteket, könnyebben alkalmazkodik, míg a tudomány mindig az általánosra összpontosít.

Nem elhanyagolható a népi orvoslásnak, de főként az állatgyógyításnak az a jellegzetessége, hogy jobbra egyszerű, átlátható, gyors technikákat alkalmaz. A gyógyító eljárások során igénybe vett eszközkészlet legtöbbször minimális, s a beavatkozások hétköznapi körülmények közepette is végrehajthatók. A gyógyszerek készítéséhez a közvetlen természetes környezetben vagy a háztartásban megtalálható, könnyen beszerezhető és olcsó alapanyagokat használja fel.

A veszetheg²⁵

XIX. századi nevéen ebdüh (rabies, lyssa, hydrophobia), melyben a vadon élő állatok közül napjainkban leggyakrabban a rókák betegszenek meg. A XIX. században és az azt megelőző időkben tényleges veszélyt jelentettek a farkasok a jószágra és az emberre egyaránt, melyek a betegség ritka, de legveszedelmesebb terjesztői voltak. A háziállatok közül 90 százalékos arányban ma is a kutyák hordozzák. A ragadozók és a veszett kutyák által leggyakrabban megfertőzött háziállatok sorrendje a következő volt: szarvasmarha, sertés, ló, juh.

A kórokozó a veszett állat nyálán keresztül jut be a szervezetbe leggyakrabban harapás által, ritkábban karmolással, de apróbb sebesülések esetén a nyálkahártyán keresztül is felszívódhat, ha például a veszetheget hordozó kutya megnyalja az áldozatot.

A betegség meglehetősen riasztó tünetegyüttessel jár. Állatoknál kezdeti szakaszban nyugtalanság, evéskényszer (emészthetetlen tárgyakat is megesznek), ké-

²⁵ A betegség általános jellemzéséhez a Pallas nagy lexikona és az Egészségügyi lexikon (Budapest, 1978) címszavait használtam fel. Az orvostörténeti adatok és forráscsoportok vonatkozásában lásd még DEÁKY 2002. 79–83, 117–120.

sőbb remegés, felfokozott támadó kedv²⁶ (sokszor magukat is összemarják), fokozott nyálélválasztással párosuló nehéz nyelés (ez okozza a betegség egyik jellegzetes megnyilvánulását, a „habzó” szájat), nyelésképtelenség (a nyelőizmok görcse miatti víziszony), gyors soványodás nyilvánul meg. A kutyáknál ezt vontatott, üvöltésszerű ugatás kíséri. A 2–6 hetes lappangást követően 5–7 napon belül beáll a bénulásos halál.

Az embernél hasonló lappangási idő (2–5 hét) és tünetek (légzési nehézség, nyelési görcsök, őrjöngési rohamok, görcsök, nyáladzás) jelentkeznek.

A hivatalos orvoslás 1885 óta, a Pasteur által felfedezett védőoltás révén a mai napig kizárólag csak a lappangási szakaszban tudja gyógyítani. Ebben az időszakban felismerni azonban igen nehéz, ehhez a fertőzésgyanús állat megfigyelése, illetve boncolása szükséges.

A veszettség gyógyításával összefüggésben egy 18 pontból álló, minden helységbe eljuttatott, 1781-ben Bécsben kiadott tudósítást kell elsőként megemlítenünk. Ez a fertőzött állat harapása során keletkező seb kezelésére annak körbevagdálását, tüzes vassal való kiégetését, köpölyözését, vizes, sóoldatos kiöblítését tanácsolja. A borbélyok részére érvágást és a seb kőrishogárpórral való kezelését javasolja.²⁷

Józsa István megyei orvos 1783-ban a következő teendőket fogalmazta meg a veszett kutya okozta sebesülések kezelésére:

„Ha bizonyos már az, hogy a marás dühös kutyától vagyon, azonnal a megmaratott tagot, ha borbélymester jelen vagyon, skarifikálni (köpölyözni) kelletik, ha pedig nincs, más ember is éles késsel, kevésnyire is közel egymáshoz felvagdalthatja, azután köpüket (köpölyöket), vagy ezeknek hiányosságával üres poharat vagy kis bögrécskéket, minekutána gyertyára tartotta, többször egymás után reárákhat, hogy így a veszett kutyának a nyála a bepíszkolt vérrel együtt kiszívassék. Annakutána porrá tört kőrishogárral a sebet béhinteni, és ugyanazon kőrishogárból, amennyit két búzaszem nyom hat kanál ecetben meg kell főzni, és a beteggel megitatni.”²⁸

A felesleges kutyák irtásával pontosan a veszettség terjedését megakadályozandó foglalkozott a megyei közgyűlés 1815-ben.²⁹ Ezt szolgálta többek között az ebadó bevezetése is. A betegség terjedését egyéb prevenciók állat-egészségügyi intézkedések bevezetésével is próbálták megakadályozni. Az 1888. VII. tc. s ennek kiegészítése³⁰ meghatározta a kutyákra vonatkozó tartási szabályokat, megfogalmazták a fertőzésgyanús állatokkal kapcsolatos bejelentési kötelezettséget, a fertőzött állatok kiirtását, valamint azt, hogy tilos a fertőzésgyanús jószág bármely részét (tej, hús, bőr) felhasználni.

²⁶ A veszett kutya támadása által okozott riadalmat érzékletesen jeleníti meg Sinka István a Fekete bojtár vallomásaiban (SINKA 1943. 26–27).

²⁷ IMPLÓM 1971. 356.

²⁸ IMPLÓM 1971. 357.

²⁹ IMPLÓM 1971. 357.

³⁰ MoRT 1888. 1949–1950.

Veszettorvosok

A veszettség gyógyításával foglalkozó személyek alakjának megrajzolása több együtt ható tényező vizsgálatát követeli meg. Ahogy a népi gyógyításban a tényleges tudáselemek és hiedelmek keveredését figyelhetjük meg, a veszettorvos legalább ennyire valós és hiedelemszemély is egyben. A népi orvoslás tudásanyaga Hoppál Mihály hármas felosztásában a tudományos orvoslásból alászállt, az általánosan ismert köznépi és a csak a specialisták által ismert, eredendően népi tudáselemekből épül fel.³¹

Osztom Szabó László abbéli véleményét, mely szerint a hiedelmeknek racionális magjuk van.³² Jelen témára nézve relevánsnak tartom azt a megállapítását is, hogy az állatokra vonatkozó hiedelmek a pásztorok körében aktív cselekvést kiváltó ismeretként nem (legfeljebb mint passzív tudás, a régiek tudománya), hanem csak a falubelieknél jelentkeznek, s a falusi közösség tagjai a gyógyító tevékenységét akkor is hiedelmekkel veszik körül, ha a gyógy módnak racionális alapjai vannak.

A veszettorvos cselekedeteiben, tudományszerzésében és -átadásában a különféle emberfeletti erejű személyek közül legtisztábban talán a tudós pásztor jellegzetes tulajdonságai nyilvánultak meg. Az Alföld nagyállattartó vidékein különösen elevenen éltek e hiedelmek, s a főként állattartásra berendezkedett közösség legfőbb értékét fenyegető veszélyeket voltak hivatottak elhárítani.

Ahogy Pócs Éva megállapítása szerint: a centrumban – mely jelen esetben a Nagykunság és a Sárrét – dominál a magyar táltos.³³ Véleményem szerint e területen központi szerepet kap a tudós pásztor és a vele szoros kapcsolatba hozható veszettorvos alakja is. Ennek gyökerei az alföldi állattartó falvak, mezővárosok lakosságának értékrendjében keresendők. Joggal feltehető a kérdés, hogy a folyószabályozások utáni időszakban miként tartották meg bár halványodó, de sok más hiedelemalakkal szemben mégis viszonylag kiemelkedő szerepüket, amelyet – ha csak mint egy letűnt korszak emlékét is – megőrzött a régió népi emlékezete.

Az első lehetséges ok, hogy bár a vagyon legfőbb reprezentánsa már nem a jószágállomány nagysága, de egyetlen egy állat is relatívan magas értéket képvisel a paraszti gazdaság egyéb javaihoz viszonyítva.³⁴ Azok közt a csapások közt, melyek a népi társadalom alapsejtjét, a családot érhetik, az állatállományban okozottnál súlyosabb kárt csak az emberérettel kapcsolatos tragédia jelenthet. S tegyük hozzá, hogy az állatok viselkedését, jellegzetes szokásait, betegségeik okát, gyógyításuk, befolyásolásuk módját a legnagyobb eséllyel saját pásztoraik ismerhették meg. A falusi közösségekben, amelynek tagjai számára ez a pozitív előjelű, specializálódott, mélyebb tudás ilyen mértékben elérhetetlen volt, csodálatot vívtak ki. Nem egyértelműen átlátható tetteik, képességeik, legtöbbször titokban tartott tudásuk magyarázatául sokszor a már meglévő hiedelemelemek vagy azok változatai, kom-

³¹ HOPPÁL 1990. 693–694.

³² SZABÓ 1992. 277–282.

³³ PÓCS 1992. 599.

³⁴ A fenti megállapítás megrendítő erejű példáit találjuk Sinka István prózai írásaiiban (SINKA 1943, 1961, 1984).

binációi szolgáltak. A különösen veszélyes, a többi megbetegedéssel összehasonlítva kimondottan riasztó tünetekkel járó, csak a kezdeti szakaszban gyógyítható veszettséget (emellett még más betegségeket is) felismerni, gyógyítani képes egyén a fentiekben ismertetett módon szintén a figyelem középpontjába került.

A veszettorvoshoz kapcsolódó hiedelmek egyezést mutatnak a tudós pásztorhoz fűződőkkel. Mindkettejüknek vannak közös jellemzőik a táltossal, az ördögös kocssal és a boszorkánnyal is. Ezen természetfeletti erőt birtokló személyek tulajdonságai nem választhatók el élesen egymástól. Jellegzetességeik vizsgálatához fűzött megállapításaim inkább tendenciákat jelölnek, nem kizárólagos érvényűek. A kapcsolódó hiedelmek országosan ismertek, én azonban főként a Sárrettel összefüggő, valamint a Nagykusnág ide vonatkozó anyagát vettem alapul.³⁵ Megjegyzem, az itt következő rövid áttekintés során teljes egészében csak a kimondottan veszettgyógyítókhöz kapcsolódó sárreíti hiedelemréteget vettem szemügyre. A Sárret e természetfeletti erejű hiedelemalakjainak,³⁶ a táltosnak, a tudós pásztornak, az ördögös kocsnak és a boszorkánynak azon ismertetőjegyeit, amelyek a vizsgált témámmal, a veszettorvos alakjával semmiféle átfedést sem mutattak, itt nem szerepeltetem.

Gyógyítás, betegség okozása

A gyógyításhoz a tudós pásztor is értett, azzal a képességgel azonban, hogy betegséget okozni és gyógyítani is tud egyben (a veszettorvoson kívül), szinte kizárólag csak a boszorkány rendelkezett. Bár ártó cselekedeteket más emberfeletti erejű személyekkel kapcsolatban is megfigyelhetünk, az a jellegzetesség, hogy a maga okozta betegséget kényszer hatására³⁷ vagy fizetségért meg is gyógyítja, a boszorkány sajátja.

Ezt jól szemlélteti, s egyben történelmi visszatekintésül is szolgál az 1700-as évek elején, ítélethozatal után megégetett szeghalmi Koós Andrásné Török Mária boszorkánypere.³⁸

„Miután az előállított hiteles és szavahihető tanúk vádlott fejére tett esküvel kétségtelenül bebizonyították, hogy ördögi mesterséget űzött s valóságos boszorkány: hogy elhagyva emberi formáját, magát kutyává átváltoztatta, s egyeseket halálra kínozott, majd másokat különféle betegségekkel ördögileg elárasztott s megvesztett, s némelyeket pedig ugyanazon veszedelmekből ismét meggyógyított...”

A veszettorvos a betegségokozás és -gyógyítás egy speciális formáját gyakorolja: megveszejtí áldozatát, és orvosolja is az általa keltett kórságot. Ez egyben a legfontosabb képessége is. A legarchaikusabb formát a ráleheléssel való rontás, és az azzal való gyógyítás képviseli, melyet a boszorkányperekben és a veszettoktorok repertoárjában is megtalálunk.

³⁵ BELLON 1979. 220–238; GYÖRFFY 1984. 79–104; BARNA 1979. 20–69; SZMNA I/1 1974; SZMNA II/1 2001. 105–109, 112–120, 197–201.

³⁶ BECK 1992. 387–392; CSÁKABONYI 1960. 25–27; GRYNÆUS 1965. 133–152; MADAR 1967. 168–171, 174–182, 197–202; SZŰCS 1938. 394–399; SZŰCS 1936. 151–155; SZŰCS 1992. 38–59, 155–167.

³⁷ GRYNÆUS 1965. 143.

³⁸ CSÁKABONYI 1960. 27.

A vésztoi Doktor Nagy Sándor „kiállott a kapuba, csípőre tette a kezét, imbolygott, ásított. Ha Kót felé ásított, harmadnapra már jöttek be, hogy veszett marha van.”

Egy másik változat szerint: „Doktor Nagy Sándor mikor hús ehetnék vót, kiállt a kapuba és mikor jött a csorda beleásított a csorda közé. Másnap már hívták a veszett marhához.”³⁹

A lélegzet, a szél, a levegő életerő hordozó és mágikus közvetítő közeg, gyógyító-rontó erő, harmóniát fenntartó és felbontó elv. Oláh Andor a pneumatant a magyar nép kóroktani szemléletének legősibb, honfoglalás előtti rétegének tartja.⁴⁰ A szél a magyar hagyományban a fertőző betegségek, köztük a veszettség okozójaként is szerepel.⁴¹

Az érintés, megsimítás által okozott betegség, gyógyítás, bajelhárítás szintén ősi mágikus szemléletben gyökerezik, melyet számos etnológiai adat, bibliai és európai kultúrtörténeti párhuzam igazol.⁴² A sárréti tudományosok, köztük a veszett-orvos és a boszorkány is éltek vele. A következő vésztoi hiedelemközlésben a boszorkánysággal vádolt bába érintés által okozott megbetegedést:

„Nagyanyám elment a templomba, velük szembe lakott egy bábaasszony. A napa otthon maradt, lefürdette a gyereket a konyhában, majd ő is elment templomba. Ez alatt a bábaasszony átment hozzájuk. Mennek haza: kodácsolás hallatszik. Kimegy a házból a napa, elijeszi, fel ne keltse a gyereket, akkor meg benn hallja a kodácsolást, bemegy, hát a bölcsőben a gyerek kodácsol. Akkorra már merevül olyan volt az arca, mint a pulykatakony. Nem vót itt valaki? – kérdezi nagyanyám. Vót ideát a szomszédasszony – mondta a napa –, de nem csinált semmit, csak megsimogatta az arcát, és azt mondta: „Jaj, de gyönyörű kis teremtés.” Nagypám ment haza, nagyanyám mondta neki: „Elmentem a templomba, azalatt átjött Rébék néni, de csak megsimította a gyereket.” Nagypámnak sem kellett egyéb, ment által: „Keljék fel rögtön, jöjjék által.” Mondta arra, hogy nem, mert már lefeküdt. Mire nagypám: Látja, itt van a balta, ha nem jön rögtön, az ajtót felhasogatom. Erre megijedt, átjött. Nincs annak semmi baja, csak vedd fel, szoptasd, mondta. Akkor már szopott. Annyit csinált neki, hogy szopott, de nem kodácsol osztán, csak meg volt rontva...”

Az érintés útján végzett bajelhárítást jól példázza egy újabb, a vésztoi Doktor Nagy Sándorról szóló történet.

„Mentiünk iskolába. Azt Mondja nekünk Doktor Nagy Sándor: – Nem jókor mentek iskolába, kislányok. No nem baj! – és megsimogatott két oldalról. Hát láttuk aztán, amint előttiünk vasvillával hajkászták a veszett kutyákat.”⁴³

A „tudomány”

A három egymással és a veszettorvossal összefüggésbe hozható emberfeletti erejű hiedelemszemély: az ördögös kocsis, a tudós pásztor és a boszorkány mindegyikéről elmondható, hogy titkolt tudás birtokosai. Képességeik megszerzésének metódusa nagyon hasonló, minőségileg mégis eltérnek egymástól.

³⁹ Mindkét változatot Grynaeus Tamás gyűjtötte Vésztőn. Közli: OLÁH 1986. 69, 284.

⁴⁰ OLÁH 1986. 52–58.

⁴¹ OLÁH 1986. 62.

⁴² MAGYARY-KOSSA 1929. II. 13–23; GRYNÆUS 1965. 134.

⁴³ OLÁH 1986. 198.

A boszorkány tudományszerzésére legtöbbször egy másik boszorkány halálakor, érintés útján (ritkábban tanulással) kerül sor.⁴⁴ Ez a tudás azonban szinte mindig nem kívánt, vészterhes, bajt hozó. Arra, hogy valaki elfogadta, és utána maga is boszorkányként tevékenykedett volna, az általam ismert sárréti hiedelem-szövegekben nem találtam példát.⁴⁵

A tudós pásztor és az ördögös kocsis tudományát sokszor az általuk birtokolt mágikus tárgyak hordozzák.⁴⁶ Képességeik átadása érintés útján vagy erejüket hordozó mágikus tárgyaik örökül hagyásával is megtörténhetett. A boszorkányéhoz hasonló kényszer szülte tudásátadás sem ritka (addig nem halhattak meg, vagy csak kimondottan súlyos és hosszantartó szenvedés által, míg tudásukat át nem vette valaki). A tudomány vér szerinti átruházása, és az, hogy azt bárki átveheti, a boszorkánynál, a tudós pásztornál és az ördögös kocsisnál egyaránt előfordul.

Ezzel szemben a veszettorvos kizárólag vér szerinti férfi utódjának adhatja át mágikus hatalmát kézfogás által, s ha nem talál számára elfogadható „örökös”, tudását mindenféle retorzió nélkül akár vissza is tarthatja (egyetlen példát találtam a boszorkányéhoz hasonló tudásmegszakításra: amikor seprűnyelet adtak a veszettorvos kezébe, mert tudományát senki sem vállalta).⁴⁷ Tudását azonban neki is titokban kell tartania, mert különben kitörne rajta a veszettség.⁴⁸

Jószág megbabonázása, kutya-, farkasküldés

A tudós pásztor, az ördögös kocsis és a veszettorvos is hatalmába tudja keríteni az állatokat. Az ördögös kocsis ez irányú tevékenysége azonban jobbára az utazók lovainak megállításában, ártó személy által odaszegezett lovak elindításában és saját, útközben megdöglött lovainak hazahajtásában merül ki.⁴⁹

*„Kocsis vót Cirkóba. Vitte az intézőt, meg az írnotot Nagyváradra a papokhoz. Míg azok bent vótak, egyszer csak megy, hogy az ostorhegyes lovam megdöglött. Feküdt a ló. Mondja nekik: – Indulnunk kell, hogy éjjél előtt hazaérjünk! Kicsapta a suhogót, a ló felugrott. Hazahajtotta a lovakat éjjél előtt, ippen éjjél előtt. Mikor a hámot levette, a ló kidőlt...”*⁵⁰

A veszettorvos állatok befolyásolására vonatkozó képessége erős hasonlóságot mutat a tudós pásztoréval.⁵¹ A tudós pásztor állatok együtt tartásával, szétszéledt jószág összegyűjtésével kapcsolatos cselekedetei csodaeszközeihez kapcsolódik.⁵² Megfékezheték a megvadult jószágot, megszelídíthették a hamis kutyákat. Más állatait szétzavarhatták, s az is jellegzetes, hogy saját állataikat rajtuk kívül senki más nem tudta kordában tartani.⁵³

⁴⁴ MADAR 1967. 174–175.

⁴⁵ GULYÁS 2001. 105–106.

⁴⁶ MADAR 1967. 195, 197; SZŰCS 1992. 39, 44, 50.

⁴⁷ SZŰCS 1992. 164–165.

⁴⁸ SZŰCS 1938. 394.

⁴⁹ GYÖRFFY 1984. 198, 197; MADAR 1967. 197; FÜVESSY 2001. 118–119.

⁵⁰ Hajdú Sándor 1933. ref., Körösújfalú, saját gyűjtés.

⁵¹ GULYÁS 2001. 115–117.

⁵² BECK 1992. 388–389; SZŰCS 1992. 51, 56–57.

⁵³ BECK 1992. 390–391.

„A nagyapám mesélte, hogy az ű apja, már az nekem dédapám, táltos vót. Vót egy karikása, harminchat ágra fonva, vékony, mint az ujjam, abba vót a tudományya... Őrizte a ménest. Kört csapott a karikással, körbekerítette őket, ő meg ment a kocsmába. Nem mentek ki a körből. Akik arra mentek meg látták, hogy magától járt a kútgém, a csikók ittak. Mások meg voltak, akik haragudtak rá, megpróbálták őket elhajtani, de nem ment... Nem kapta meg a bérét. Kézzelel fejős gulyás volt, otthagya a teheneket egy hétig. A tehenek meg ordítottak, mert feszítette őket a tej, de mások nem tudták megfejteni őket, a többieket mind felrúgták. Na aztán mikor visszajött, megfejte őket, nem tudom hány liter tejet.”⁵⁴

A tudós pásztorhoz kapcsolódó hiedelmek egyik régmúltban gyökerező mozzanata a farkasküldés.⁵⁵ Pócs Éva megjegyzi, hogy a küldött farkas dominál az Alföldön, amely eredetileg a tudós pásztor, táltos lélekállata.⁵⁶ Többek véleménye szerint a tudós pásztor által küldött kutya és a veszettorvos által küldött veszett kutya szoros rokonságban áll a farkasküldéssel. Ezen a ponton hiedelmek érintkeznek a táltos hagyománnyal.⁵⁷ Az eredendően táltoshoz kapcsolódó állattá változás és állatalakban való viaskodás ritkábban a boszorkánnyal kapcsolatosan is előkerül; a tudós pásztor kutyává, illetve farkassá változásához is fűződik az állat alakjában való egy- más elleni küzdelem emléke.

A veszettorvossal kapcsolatosan megállapíthatjuk, hogy a tudós pásztorral azonos módon végzi a dühös állatok lecsillapítását, a hamis kutya megszelídítését.⁵⁸ Ez a tevékenysége azonban igen gyakran a vesztség okozta dühöngésre irányul. A farkas-, a kutyaküldő tudós pásztor tevékenységével megegyező módon képes a veszett kutyát elküldeni, irányítani.⁵⁹ A veszettorvosok egymás elleni küzdelme gyakran a veszett kutya küldése által bonyolódik le. Bellon Tibor a karcagi Orvos Nagy Péterrel kapcsolatosan közöl olyan adatokat, amelyekben a dévaványai veszettgyógyító által küldött veszett kutyát tudományja által elpusztítja, és a saját magáét elküldve legyőzi ellenfelét.⁶⁰ A Hortobágy vidékének hiedelmei közt több hasonló esetet ír le Barna Gábor.⁶¹ Madar Ilona Sárrétudvariban Szőke Sámuel veszettorvos és egy tót uradalmi kasznár viaskodásának több változatát is lejegyezte, ezekben a táltoséhoz hasonló bika alakban való küzdelem is megjelenik.⁶²

„... Elzavarta, (a kasznár Szőke Sámuel) oszt azt mondta, hogyha te tíz veszett kutyát küldesz, én küldök százat... Jött oszt Udvari felől egy nagy szőke bika... osztán mondta a kasznár az embereknek: – En fekete nyakravalót kötök a nyakamra, és én leszek a kormos nyakú bika – oszt azonnal bikává változott... a kormos nyakú bika az árokba vágta a szarvával a szőke bikát... Erősebb vót, több tudományya vót.”

⁵⁴ Hajdú Sándor 1933. ref., Körösújfalú, saját gyűjtés.

⁵⁵ SZÚCS 1992. 38–41.

⁵⁶ PÓCS 1992. 600.

⁵⁷ DIÓSZEGI 1978. 108–122.

⁵⁸ WAGENHUBER 1936. 156.

⁵⁹ CSALOG 2001. 112–113.

⁶⁰ BELLON 1979. 234–235.

⁶¹ BARNA 1979. 53–54.

⁶² MADAR 1967. 200–201.

A veszettorvos mágikus erejének egy további megnyilvánulási formáját jelzi a sárréti hiedelemanyagban hangsúlyosan jelentkező, országosan ismert hiedelem-elem, melyben a „tudóstól” való lopást kényszeres cselekedet követi.⁶³ A lopott holmit a tolvaj nem tudja letenni a hátáról, egy belső erő annak visszaadására kényszeríti, vagy nem tud elmozdulni a tett színhelyéről. Az előzőhöz hasonlóan országosan elterjedt az az elképzelés, amely a „tudományosok” emberfeletti gyorsaságára vonatkozik.⁶⁴

A veszettorvosok tevékenységének racionális alapjai

A veszettséget orvosolni képes népi gyógyítókra vonatkozó közlésekben gyakran találhatunk a tudományos orvoslás elveivel összhangban lévő racionális alapú adatokat.

Ambrus Sándor szeghalmi veszettorvos például a katonaság gyógykovács részlegénél tökéletesítette gyermekkorától kezdődően tudatos megfigyelésekkel szerzett tudását, szakkönyveket is olvasott. Baráti és rokoni szálak fűzték a Komádiban lakó Fekete János állatgyógyítóhoz.

„Fekete János és Ambrus Sándor a velük született adottságot tudatosan fejlesztették is. Mindketten igényelték falujuk gyógyszerészének rendszeres közreműködését. Fekete János gyógyszerkészítményeit a gyógyszertár is árulta.” – írja Molnár Balázs. Arra is utal, hogy Ambrus Sándor azokat a gazdákat, akiknél gyógyított, takarmányozási tanácsokkal látta el.⁶⁵

Orvos Nagy Péter karcagi veszettgyógyító kitakarította a jászlakat. Békési Sándor kunmadarasi veszettorvos is tanult állatorvostól a katonaságban, tanácsára a fertőző betegségben elhullott állatokat megperzselték, és úgy földelték el.⁶⁶ Ez a fertőzés terjedését megakadályozó módszer a Sárréten is ismert volt. „Ha veszett kutya vót a környéken, az emberek összefogtak, oszt agyonütötték, szalmát tettek rá oszt megújították.”⁶⁷

A veszettorvosok közül sokról feljegyezték, hogy gyógyszeres kezeléseket alkalmazott.⁶⁸ A veszettség ellen használt gyógyszereik alkotórészei közt gyakran megtalálható volt a porrá tört kőrishogár,⁶⁹ melyet Szűcs Sándor a hideg víz és a meszes víz mellett a Sárréten általánosan ismert veszettség elleni szernek tart.⁷⁰

Magyary-Kossa Gyula közöl egy általa az állatorvosi főiskola levéltárában fellelt, 1799-ben kelt levelet. Írója, Komlódy András, „Nagy Kun Megye Physicus”, a kunszentmártoni Nemes Pernyész Menyhárt által elmondott, veszettség felismerését és orvoslását célzó módszereket ír le. Ebben is szerepel a kőrishogárpor. A levél elküldése után a módszereket a pesti egyetem orvosi kara is megvizsgálta,

⁶³ BECK 1992. 390; MADAR 1967. 200.

⁶⁴ SZŰCS 1992. 151.

⁶⁵ MOLNÁR 1973. 184–188.

⁶⁶ BARNA 1979. 46.

⁶⁷ Molnár Sándor, sz. 1914. ref., Szeghalom.

⁶⁸ BARNA 1979. 46, 53.

⁶⁹ BARNA 1979. 53, 55–56; GRESZNÉ 1944. 14; MAGYARY-KOSSA 1929. I. 359–363.

⁷⁰ SZŰCS 1938. 398.

és „valamelyest hasznát látta”. Ez abból is kitűnik, hogy Pernyész további hús arany jutalomban részesült.⁷¹

Barna Gábor Tót Márton tiszaiigari veszettgyógyítóval kapcsolatban (aki a tudását bevallottan könyvből tanulta) ír le egy esetet, amikor a veszett kutya által megmart betegét a seb bevagdolásával és kőrisbogárporral akarta gyógyítani.⁷² Ez megegyezik a már említett, 1781-ben Bécsben kiadott tudósítás borbélyok számára előírt módszerével.

A beteg jószág kiválasztása közben a veszettorvosok többnyire megvizsgálják az állatok szemét, vagy a füstpróbát alkalmazzák.⁷³ A népi hiedelem a füstnek bajelhárító szerepet tulajdonít. Ám az állatok füstön való keresztülhajtásának logikus okai is lehetnek. A beteg, legyengült jószág eleve nem tud lépést tartani egészséges társaival (néha nem is füstöltek, csak nehéz terepen hajtották az állatokat), így tovább tartózkodik a füstben, és egyre jobban lemarad a többitől. Még inkább így kell lennie, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a veszettség légzési nehézségeket, fulladást okoz, kivált, ha a füst mérgező anyagot tartalmaz (sokszor porrá tört kőrisbogarat is szórtak a tűzbe, melynek kifejtett példányai kontaridint tartalmaznak).

Mint azt a fentiekben láthattuk, a veszettorvosok diagnosztikai és gyógyító tevékenysége nem nélkülöz minden racionális alapot. Tudásuk és gyakorlatuk tapasztalati megfigyeléseken alapuló, az általános népi tudás körébe tartozó és „felülről alászállott” tudáselemeket egyaránt tartalmaz.⁷⁴ Gyógyító módszereik, receptjeik titokban tartására a hagyomány⁷⁵ és a többnyire ellenséges hivatalos megítélés⁷⁶ egyaránt jelenthetett kényszerítő erővel.

A kizárólag családon belüli generációs tudásátadást, amennyiben van valós alapja, a fentiek mellett a közösség általános elvárásai is elősegíthették.⁷⁷

„Vesztett” Daru Sándor

Az itt közölt anyag csak részben saját terepmunkám eredménye. Daru Sándor alakját – hol egyértelműen, hol pedig áttételesen – tetten érhetjük korábbi néprajzkutatók közléseiben. A Sárrét már csak emlékekben élő hiedelemvilágában, az emberfeletti erejű személyek között gyakran bukkan fel a veszettséget gyógyító specialista alakja.

Daru Sándor nevét nem csak a helyi gyűjtők, hanem a közeli tájegységek kutatói is említik. A földrajzi közelség és a migrációs tényezők mellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy egy-egy kiemelkedően eredményes gyógyító specialista hírneve messze túlterjedt közvetlen környezetén. Így ez is lehetséges ok arra, hogy Daru Sándor neve a Nagykunság és a Hortobágy vidékének pásztorkodásával, hiedelemvilágával, népies orvoslásával foglalkozó néprajzi munkákban is felbukkan.

⁷¹ MAGYARY-KOSSA 1929. II. 207–208.

⁷² BARNA 1979. 55–56.

⁷³ MAGYARY-KOSSA 1929. II. 208.

⁷⁴ DEÁKY 2002. 81–82; CSALOG 1974. 209–211.

⁷⁵ MÁRTON 1968. 116.

⁷⁶ OLÁH 1986. 94, 100, 102.

⁷⁷ BARNA 1979. 50.

Azt az állítást, miszerint a veszett állatokat gyógyító népi orvosok nagy számban fordulnak elő azon területeken, ahol nagyarányú állattartás folyt, alátámasztani látszik az a tény, hogy mind a Nagyikunság, mind a Hortobágy, mind pedig a Sárrét területéhez kapcsolódóan nagyszámú veszetztséget gyógyító tudós orvos nevét ismerjük a különféle publikációkból és kéziratokból.

Azok a gyűjtések, amelyeket felhasználhattam, s amelyekben felbukkan Veszett Daru Sándor neve, elhelyezhetők egy jól behatárolható kronológiai vonalon. Ez az időbeli szóródás egyrészt lehetővé teszi, hogy a korábbi gyűjtések anyagát összevessük a különféle időszakokban, másrészt egyfajta folytonosságot is jelent a tartalom alakulására nézve.

Általános rendezőelvem volt egyfajta szintézis létrehozása a néprajzkutatók által korábban gyűjtött anyag, valamint a saját gyűjtéseim két alapvető rétege – a füzesgyarmati adatközlők, illetve a szűkebb családtól származó adatok – között. Már a gyűjtés megkezdése előtt foglalkoztatott az, vajon melyek lesznek azok a fedés- és ütközőpontok, amelyek e három adatsoport között jelentkeznek majd.

Csenkei Sándornak, Veszett Daru Sándor unokájának visszaemlékezései által közelebb kerülhettem a téma egy belső vonulatához, s külön köszönettel tartozom neki azért, hogy anyai nagyapjával kapcsolatos féltve őrzött tárgyait rendelkezésemre bocsátotta.

A családi visszaemlékezések jelen tanulmány egyik fontos rétegét alkotják, s különös szerencsének éreztem, hogy így nem csak a folklór általános törvényszerűségei által formált, a közösségi ízlésbe illeszkedő közléseket felhasználhattam fel.

Szintén köszönettel tartozom L. Sinkó Rozáliának, aki felhívta a témára a figyelmemet, és rendelkezésemre bocsátotta a témával kapcsolatos szóbeli gyűjtéseinek anyagát.

Ifjabb Daru Sándor, vagy más néven a Veszett Daru nevét az általam megkérdezett adatközlők (ezek kevés kivétellel az 1950 előtt született korosztályból kerültek ki) mindegyike hallotta már. Ha máshogyan nem is, úgy emlékeztek rá, hogy az idősebbek sűrűn emlegették. Sokan csak egy-egy hallomáson alapuló hiedelem-törödékre emlékeztek vele kapcsolatban. Ezek jobbára Daru Sándor általában vett jószág-gyógyító tevékenységére, betegségokozásra, kutyaküldésre vonatkoztak.

Azok, akik személyesen ismerhették ifj. Daru Sándort, jó eszű, értelmes parasztagdaként jellemezték. Többen elmondták, hogy titokban gyógyított, néhányan arra is emlékeztek, hogy Daru Sándor, ifj. Daru Sándor apja is híres veszettorvos volt.

Szűcs Sándor ezt írta róla 1936-ban: „*Most D. S. a Sárrét veszettorvosa. Egyik Békés megyei nagyközségünkben lakik. Gazdaember. Már a dédapja is orvos volt. Tudományáról sok mendemonda kering közszájon, de ő maga nem beszél róla. Úgy gyógyít ő is, mint elődei: szemtanú nélkül. Beszéltem olyan juhással, akinek a nyája közé tört a veszett kutya, és több birkát összement. Kivitték a karámhoz az öreg állatorvost, de az csak ennyit mondott, szép csendesen. – Hívják át D.-t. – Avval faképnél hagyta őket. Tanácsát azonban megfogadták, és így a birkák meggyógyultak. Uradalmakba is mindenüvé D.-t hívják.*”⁷⁸

⁷⁸ SZŰCS 1938. 397.

Greszné Czimmer Anna a népies orvoslás iránt érdeklődve kereste fel Füzesgyarmaton ifjabb Daru Sándort a negyvenes években. Röviden így számol be tapasztalatairól:

„Több helyen érdeklődtem a veszettség népies gyógyítása iránt... A Sárréten többen emlegettek egy Darub⁷⁹ Sándor nevű községi embert, aki Füzesgyarmaton lakott, és messze földről jártak hozzá a veszett kutya-marás gyógyítása végett. Elmentem Füzesgyarmatra, és ott felkerestem unokáját, ifjú Daru Sándort, s kérdezősködtem nagypja tudománya felől. Azt mondta, hogy nem tud semmit róla, gyermek volt, nem emlékszik. Hangja, magatartása azonban elárulta, hogy bizalmatlan és nem mond igazat. Később az Ethnographiában ráakadtam egy közleményre. Szűcs Sándor írja: „Most D. S. a Sárrét veszettorvosa... Ő nem beszél róla. Szemtanú nélkül gyógyít.” Most már értettem, hogy miért nem beszélt az én Daru Sándorom.”⁸⁰

Ifj. Daru Sándor személyiségeivel és gyógyító tevékenységével kapcsolatosan a legtöbb hitelt érdemlő információt Csenkei (Frank) Sándor, ifj. Daru Sándor unokája révén sikerült megtudnom. A nagypjával kapcsolatos személyes élményein kívül a családi „irattár” írásos dokumentumait, fotóit is rendelkezésemre bocsátotta. Visszaemlékezését a későbbiekben rövidített formában, szó szerint közlöm.

Ifj. Daru Sándor száz holdon gazdálkodott, apja, id. Daru Sándor a családi feljegyzések szerint 1852-ben született és 1906-ban, 54 évesen halt meg. Fia 1876-ban született, az 1800-as évek végén huszárként szolgált az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében. 1900-ban vette nőül Gidai Erzsébetet, akitől három gyermeke született. Közülük csak a legidősebb, Daru Erzsébet érte meg a felnőttkort. Részt vett az első világháborúban, majd 1939-ben, első felesége halála után újra megnősült, ebből a házasságából nem született gyereke. 1960-ban halt meg Füzesgyarmaton.

Csenkei Sándor emlékeiben még él néhány, a nagypja által használt, főleg állatokon végzett sebészeti beavatkozásoknál használt eszköz képe (kések, szorítópecek stb.). Arra is emlékezett, hogy gyűjtötték a kőrishogarat, de azt, hogy ezt a későbbiekben mire használták, már nem tudta megmondani.

Daru Sándornak ménherelésre hivatalos állatorvosi engedélye is volt, de ezenkívül falusi gyógyítóként más állatok betegségeit is gyógyította, gyógyszeres kezeléseket is alkalmazott. Gyógyszereihez valószínűleg patikából beszerzett alapanyagokat is felhasznált, az viszont tény, hogy gyógyításaihoz bizonyos esetekben gyógyszerész által összeállított készítményeket is alkalmazott.

Adattár

„Egyik helyen az ökröket marta meg a veszett kutya. A sebzett jószágokat behajtotta egy hodályba, ő is bement és behúzta maga után az ajtót. Mikor kevés idő múltán kijött, így szól: – Na most már nem lesz ezeknek semmi bajuk. – Valamelyik uradalomban egy szép szavú kolompot ígértek neki. Telt múlt az idő, de az ígéret csak ígéret maradt. Végre aztán ilyen üzenettel küldte ki kocsisát a tanyára: – Ha szombaton, naplemente előtt kezembe nem adják a kolompot, az intézővel ho-

⁷⁹ Minden valószínűség szerint elírás.

⁸⁰ GRESZNÉ 1944. 14–15.

zatom be, de úgy, hogy a nyakába lesz akasztva, és gyalog jön nyargalva. – De erre már nem került sor, mert a kocsiától rögtön küldték az ígért kolompot.”

Szűcs Sándor, 1938. 397–398.

„Darurul hallottam, hogy egész gulyákat megveszejtett, oszt ha jól megfizették, akkor nem veszejtette meg.”

„Tudós ember olvashat rá a jószágra. Daru Sándor eljött, körülízte a jószágot, oszt ahogy hazament, három nap meggyógyult.”

„Daru Sándor nagy tudományú ember vót, azt hallottam, hogyha ű csinálta a bajt, akkor azt mondta, mikor odamentek, oszt kifizették, hogy eredjetez haza, nincs semmi baj, de ha ű nem csinálta, akkor odament, oszt úgy gyógyította.”

„Daruhoz elmentek lopni, oszt addig cipelték a hátukon, amit loptak: mizet, szalonnát, míg Daru nem engedte, hogy letegyék. Odaragasztotta a hátukhoz.”

„Mikor a hosszúhátú ember elvitte a veszett Daru tanyájáról a dinnyét, oszt mikor hazairt, az öregnek nem vót nyugta, vissza kellett véle gyalogolni a Daru tanyájára.”

Sárrétudvari, Madar Ilona, 1967. 199–200.

„Daru Sándor, vagy ahogyan a faluban ismerték, Veszett Daru Sándor, jól értett az állatok gyógyításához. Hallomásom szerint a már meglévő veszetzéget is meg tudta gyógyítani az általa készített teával. Sajnos tudását már nem tudta átadni senkinek sem, magával vitte a sírba.

A tanyákon hatalmas kutyákat, kuvaszokat, komondorokat tartottak... Az egyik tanya gazdája különösen büszke volt a kutyájára, hogy az olyan erős és bátor, hogy oda senki ember fia nem teheti be a lábát. Daru Sándor egyik látogatásakor a tanya előtt leszállt a lováról, az egyik fához kötötte. Szembement a kutyával, aki meghunyászkodott. Ölébe vette és bevitte a pítvarba, és a gazda elé tette: im itt a kutyája. A kutya, amint földet ért a lába, farkát a lába közé csapta, vinyogva kiszaladt, és a szalmakazal tövébe feküdt, és onnan semmi kincsért nem lehetett előcsalni, míg Daru Sándor a tanyában tartózkodott.”

Füzesgyarmat, Sári István, 1977. 16.

„Cséffába tavaszoltam 1920 áprilisába... Egy májusi estén a nyáját bezártam, mert akolt csináltak a birkának. Éjfél tájba a falkám megrebben, a pulikutyám meg búvik befelé a bundám alá. Kis kunyóba vótam, alig tértem be. Rajtam vót az uj ruha, a lábomról lehúztam a csizmát, míg háltam... Egy nagy ződ tarka kutya akart rám ugrani... Veszett vót a kutya...”

A torkát feszt nyomkodtam. Nem bottal vertem szít a fejét, hanem mikor döglődőfélben volt, bicskával szurkáltam ódalba. Reggel kijött a gazdám. Aszonta, hogy menj Daru Sándorho rögtön, ott állj meg nála. Szíp, hegyes, büszke ember vót.

– Baj van, gazduram – mondom.

– Micsoda, te kölök?

– Vesztett kutyával viaskodtam az iccaka.

– Állj meg velem szembe! – Nízte a szemgolyómat. Meg kellett innom három pohár pájinkát, valami kis peszmetek vótak benne, nem mondta meg, hogy mi. Le kellett nyelni. – Még két reggel gyere ki!

De előbb ű maga kijött a falkáho. Füttyölt, a birkák mind feléje níztek, csak kettő nem. – Gábor szomszíd, azt a kettőt fogjátok ki, vágjátok le! – A döglött kutyát meg el kellett ígetni. ”

„Az öreg Varga 35 évig juhásza vót a Daru családnak. – Mongya, ides bátyám, mír olyan nagy ember ez a Daru Sándor? – Mer annak az apja első osztályú vesztetorvos vót. Megjárták Daru Péterrel sokan.

Eccer Akasztóba ment az új inspektor kifelé. – Mongya, kocsis, milyen tíz marha legel ott?

– Az a Daru Péter uramé, aki vesztetdoktor. – Majd adok én neki! Azt a tíz marhát be kell hajtani, és csak egy pengőír adják ki darabját... - Daru Péter kifízette. Rá egy hétre fognának be..., de nem tudtak. Negyven ököriga vót az uradalomba..., se nem ettek, se nem mozdultak. Aszongya a pusztagazda: – Kasznár úr, baj van, nem tudunk közémenni az ökröknek, mind meg vannak veszve, megölnek bennünket... Beküldött a járási orvosír Szeghalomba... – Le kell lúni sorba! – mongya a doktor... Nem akarták lelövődözni őket, hát elküdték a ngylovas hintót Daru Péterír. Ahogy a hintó elérte a határt, megtorpant a ngy lú. Kettő ideát maradt, kettő meg amoda. Nem mozdultak... Bement a kocsis, hogy odahíjja Daru Pétert.

– Öcsém, én veled nem tárgyalok, küdd be a gazdádat! – A kasznár gyalog ment be.

– Daru uram, hát ide jöttem.

– Mír gyalog?

– Nem megy tovább a ngy lú.

– Dehogynem, íntésél csak a kocsisodnak.

Intett, a hintó megindult befelé. Mikor kivitték a gulyához, füttyölt, a kezivel íntett, minden ökör megfordult felé. – Amék nem fordult felém, azt le lehet lúni. – Nyóc nem fordult meg. ”

„Az urak ki akarták szedni a tudományt Daru Péterbü. Összeszövetkeztek ellene az orvosok... Meghítták Daru Pétert is vacsorára... Nem ült le melléjük. – Tisztelt uraim! Farkas kutyák közé nem való... – Külön asztalt kapott. Gondolták, így még jobb, majd olyan bort kevernek neki, amilyet akarnak... Daru Péter tudta a cselt, úgy tett, mintha ríszeg lenne. Az urak mind ballal fogták a revorvert, jobbal a poharat. – Milyen ellenszere van, Daru uram, ennek meg ennek? – Ejnye, doktor urak, én nem kérdeztem maguktól soha semmit, maguk se kérdezzenek éntüllem. – Erre körül kapta a sok revorvercsű az öreget:

– Ha nem beszíl, tizenkét csűbüj jön a halál!

– Hallják az urak! Ha hirtelen nem teszik le azokat a revorvereket, egy perc múlva mindnyájan ugatni fognak!

Letették...”

Sánta Sándor, Körösladány, mindhárom történet Márton László gyűjtése
Márton László, 1967. 160–163.

„Daru fülibe ment, hogy van két szép deres csikó. A vályújukba tett valamit, azok harapták egymást. Kihívták Darut, hogy segítsen. Meg is szerezte a csikót magának. A kutyát, disznót, ökröt gyógyította. Iskolahagyott korától csinálta. Olyan kutyája volt, hogyha odajött egy másik kutya, kiharapta a belit. Lovat is herélt. Amikor gyógyított, nem láthatta senki. Frank Sándor, Akasztó pusztá vezetője volt a veje.”

Tokaji István, sz. 1912. Füzesgyarmat, IV. kült. 1. 1997.

L. Sinkó Rozália gyűjtése

„Melyiken kezdjem, mert sokat tudok. Hát kezdjük azon, hogy mikor kiindult a tanyára, mert Barna szigetbe volt a tanyájok, arra Bucsa felé. Cselidjei voltak kint. Kint vótak a jószágok. Hát itthon nem volt lova. Nem tartott lovat a háznál. Az öreg kiindult, oszt ballagott. Arra Bucsa fele, ottan körül járt hintó, két lovas hintó. Egy úr ült hátul, meg a kocsisa elől. Hát az öreg mellett elhajtottak, az öreget nem vették fel. Elmentek egy kilométer körül, nem mentek többet. Megállt a két lú, megállt, nem ment a két lú sehova se. Az öreg uolérte őket, el is hagyta. Kiment a tanyára. Jó dilután elindult vissza, haza, gyalog. Gyalog jött vissza is. Mikor jön visszafelé, még akkor is ott állt a két lú, nem mentek sehova. Megállt az öreg, aszongya nekik: – Idehallgassatok – letegezte az urakat, mert olyan volt az öreg Daru, letegezett mindenkit –, idehallgassatok, tanuljátok meg, ha valahova mentek, oszt annyian vagytok a kocsin, hogy valaki felfir, vegyíték fel, ne hagyjátok ott. Na menjete!”

Akkor indult el a két lú.”

Nagy László, sz. 1922. ref., Füzesgyarmat, Kőrösi Csoma u.12. 1997.

L. Sinkó Rozália gyűjtése

„Vesztett Daru Sándor nagygazda volt, 80-100 holdja volt. Jármos ökre nem volt senkinek olyan, legszebb heverő marháit, deres csikói voltak.

Az akasztói Gulya megbomlott, nem mertek közel menni hozzájuk, üzentek Darunak, az közel ment, rájuk simított, odabújt, bebújt közéjük. Nem tudták, mit csinált.”

Tokaji István, sz. 1912. Füzesgyarmat, IV. kült. 1. 1997.

L. Sinkó Rozália gyűjtése

„Vesztett Daru magába zárkózott, komor ember volt. Ránézéssel a vesztett kutyákat gyógyította. Tartottak tőle. Ha valakire haragudott, ránézett valamelyik állatára, és beteg lett.”

Tokaji Sándor, sz. 1934. ref., Füzesgyarmat, Erdős u. 3. 1997.

L. Sinkó Rozália gyűjtése

„Akkor van egy másik. A tanya háta megett volt egy kis erdő... ott voltak a méhkasok sorba. Este, jó késő este Szatai Vilmos, megmondom én őszintén azt is, hogy ki. Ez felvette a hátára a méhkaptárt, osztán el akarta lopni. Az öreg Daru nem ment ki, de mégis tudta, hogy felvette... Szatai Vilmos indulni akart, nem tudott elindulni, letenni se tudta a hogyishijákat. Reggel, mikor felkelt az öreg Daru, kiment, de még akkor se ment oda, pedig tudta, hogy ott van... nízgelődött a tanyába az öreg Daru. Egyszer oszt meggondolta magát, odamegy hozzá. Azt mondja:

– *Tedd le, te szerencsétlen, húzd el a csíkot innen! De ide többet be ne tedd a lábad!*

Akkor tette le, de úgy elment, mint akit puskából kilűttek.”

Nagy László, sz. 1922. Körösladány, ref., Füzesgyarmat, Kőrösi Csoma u. 12. 1997.

L. Sinkó Rozália gyűjtése

„*Daru Sándor, az gyógyított, de meg is vesztette a jószágot, akire haragudott, ha nem kapta meg, amit akart.*”

Nagy Györgyné Tóth Eszter, sz. 1910. ref., Füzesgyarmat, Garai tér 5. 1996.

L. Sinkó Rozália gyűjtése

„*Darut mindig oda hítták, ahol veszett állat volt, belefújt a levegőbe, és megállította a betegséget. Nagyanyámtól hallottam.*”

Makra Emma, sz. 1922. ref., Füzesgyarmat, Garai tér 5. 1996.

L. Sinkó Rozália gyűjtése

„*Daru Sándor bácsi az egy jó művelt parasztember volt. Ha valakinek a faluba a jószága megbetegedett, hozzá fordult, vagy a gazdaságba ugye, ahol több ilye jószágféle vót. Főleg szarvasmarhaféle, azokat ugyi próbálkozott meggyógyítani, az ő tudomány szerint ugyi, hát nagyjából sikerült is, nem hallottam sosem, hogy hát ugyi mondtak vóna olyat, hogy kár vót neki szólni, vagy ilyesmi. Tett valamit a vályújukba, ahun a szarvasmarhák ittak ugyi, mer vót egy nagy itatóvályú. Az tele vót vízzel, abba kevert valamit, a marhát nekieresztették, így gyógyította.*

Meg azt mondják, hogy mikor szájfájós vót, így vette a nyálát a marhának, a másiknak a száját bekente vele, és így mindet beótotta ezzel az izével, hogy mind keresztülmenjen ezen a szájfájáson. Ez jobban a 20-as évekbe vót.”

Lázár Ferenc, sz. 1913. ref., Füzesgyarmat, Simonyi u. 11.

„*Körömfájásnál avval a nyállal megfertőzte a teheneket, de ő azt, ha hívták, meg is tudta gyógyítani. Nyilas nagyapótul hallottam.*”

Pikó Zsigmond, sz. 1944. ref., Füzesgyarmat, Kossuth u. 83./A

„*Apám után amit hallottam, hogy Kecskésen kint vótak gulyások, aztán agyon akarták a jószágot lövöldözni, mert azt mondták, hogy megveszett. Nagy magyar vilásszarvú bikák voltak, aztán hát a községnek a gazdái le akarták lövetni őket helybe.*

Az öreget kihívták, aztán közéjük ment, simogatta, de egy se ment neki. Pedig előtte felé se mertek menni. Nem mertek bemenni a karámba, hogy megöli valamelyiket. Az öreg közéjük ment:

– *Aj, engedjék csak ki őket!*

Simogatta, meg minden, nagy híre vót.”

„*Meg olyasmit is hallottam, hogy vót egy nagy fehér kutya, hát ugye azelőtt a tanyákon voltak ezek a nagy kuvasz-, meg komondorkutyák. Az öreg el tudta küldeni, ahova ű akarta, oda ment a kutya.*

Olyan tudása vót az öregnek, azt mondták neki:

– Na, abba a tanyába oszt biztos nem megyen be!

Ott voltak ugye a Daru-féle tanyák, Bálint-tanya, meg sok arra kint, Bucsa fele. Az öreg az bárhova ment befele, lehetett bármiféle hamis kutya, ha úgy gondolta, még a kutyát is elküldte.”

Kovács Lajos, sz. 1948. ref., Füzesgyarmat, Kossuth u. 50.

„Vesztett Darunak hívták, azt mondták, meg tudta betegíteni a marhákat. Ezen a néven futott, hogy veszett doktor, mán nem volt neki doktorátusa, de azt mondták, hogy meg tudta veszettséggel betegíteni a marhákat. Ugye régebben sokkal babonásabbak voltak az emberek. Jobban hozzáfordultak az ilyen kuruzslásokhoz.”

Hati Lajosné, Füzesgyarmat, Kossuth u. 77.

„A veszett jószágokat is meggyógyította, meg a veszett kutyát is elküldte. Ráküldte a másokra. Ilyeneket hallottam. Bármelyik veszett jószágot meggyógyította, de ha haragudott valakire, odaküldte a veszett kutyát.”

Bringye György, sz. 1939. gör.kel., Füzesgyarmat, Szabolcs vezér u. 9.

„Mán az én időmbe nem nagyon hallottam, hogy úgy sokmindent csinált volna, ugyi tiltották is az állatorvosok az ilyesmiket, az ilyen kuruzslásfélüket. De a régebbi időkbe úgy több ilyen veszett állatok úgy vótak. Ha valahun meghallották, hogy hát van ilyen veszett állat, akkor elmentek ahhoz az úgynevezett Vesztett Daruhoz. Hát az vót, az foglalkozott vele.

Állítólag elküldte egy bizonyos másik helyre a veszett kutyát, ha ott ólálkodott a jószág körül. De hogy mit csinált, ráolvasott vagy mit, azt nem tudom. Elirányította egy másik helyre.

Ilyen tudománya vót, de hogy aztán mán tiltották is, ezt a tudományát mán nem hagyta a családjára. Mert ez úgy ment apáról fiúra a régebbi időkbe, de fia nem vót, csak egy lánya, Erzsébet. Akire akarta vóna, ráhagyhatta vóna, de végül a tudományát nem adta át.”

Z. Daru István, sz.1922. ref., Füzesgyarmat, Mátyás u. 53.

„Daru Sándor nagyapám 1876. március elsején született, felesége Gidai Erzsébet, az ő szülei: szintén Daru Sándor, annak felesége pedig Károlyi Eszter volt. Ők a századfordulón haltak meg.

Nagyapám az 1900-as évek kezdetén vonult be katonának, a huszároknál szolgált a közös hadseregben, utána az első világháborúban is részt vett. Akkor nagyanyám vitte a birtokot évekig, míg nagyapám odavolt a háborúba.

Ő gazdálkodó ember volt, a barna-szigeti részen volt a tanyája és a birtoka. Daru nagyapám és az ő apja is, ők a gazdálkodás mellett rendszeresen jártak grófi birtokra, gazdákhöz, mindenféle állattartó emberekhez. Lovakat, marhát, bornyúkat, birkát heréltek. Pénzért, de fillérekről volt szó.

Azt, hogy mért nevezték nagyapámat Vesztett Darunak, azt hallomásból tudom idősebb emberektől, de tőle is hallottam, állítólag veszett jószágot is gyógyított, de hogy milyen formába, hogy csinálta, rám nem hagyott belőle semmit.

Úgy volt a közhiedelemben, hogy ő ezt nem csinálta nyíltan, és hozzá hiába mentek, hogy ezt vagy azt meg kell csinálni, elutasította. De tudta, hogy kihez kell

menni, és később aztán megjelent, és megcsinálta, amit kellett. Mert végeredményben ezt a törvény tiltotta, büntetendő cselekmény volt. Az öreg vállalta ezt a kockázatot, a gyógyításért is úgy kért valamit, hogy rábízta az illetőre, hogy ki mennyit ad.

Az is közhiedelemben volt, hogy az öregúr, a nagyapám, a kutyákra is hatással volt. Azokat is meg tudta szuggerálni. Mondta, hogy engedjék meg, hogy meg-simogassa, aztán már engedelmeskedett a kutya neki. Nem féltek tőle a kutyák, barátságot kötöttek.

Egy anekdotát egyszer hallottam Bíró Nagy Imrétől, hogy a töviskesi grófi birtokra volt meghívva. Kihívták valami veszett jószágot meggyógyítani. Ki is ment, elvégezte a munkát, és kérdezték, hogy mivel tartoznak. Ő meg mondta, hogy semmivel, csak volt egy szép nagy komondorkutya, hogy azt adják neki. Nem adták, jól van, nem is kért semmit, de a kutya másnapra utánajött. Ez olyan 14 kilométer, ilyesmi távolságra van Füzesgyarmattól Töviskes.

Aztán Daru István mondta, aki a Dózsa György út 12. szám alatt lakott, hogy elment Daru nagyapámhoz, hogy olyan baj van, hogy a tanyára bement a veszett róka, és ott összeharapdálta a kutyákat, meg mit tudom én mi... És hát azt mondták neki, hogy biztos a kacsa is megfertőzött, meg a baromfi, és ő meg meg-evett egy sült kacsát. Utána mondták meg neki, hogy ez is biztos veszett harapású volt. Kétségbe volt esve. Elment Daru nagyapámhoz, mondta neki, hogy hát mi járatban van. Nagyapám meg azt mondta:

– Ugyan, ilyenkor tudsz eljönni, mikor bajban vagy? Máskor meg nem tartod a rokonságot, nem jössz! Na nem baj, segíték én rajtad!

Bement a kamrába, kihozott valami port, oszt egy bizonyos mennyiséget adott neki belőle, és mondta, hogy ezt keverje bele egy liter tejbe és nem lesz semmi baja. Meg is itta, nem is volt aztán vele semmi.

Nem volt kocsmába járó ember. Tisztelték a faluban, úgy is, mint Veszett Daru, nyilván volt tartva, és ugye jó tanácsért az állatok gyógyításáért, herélésért hozzá fordultak. Szerintem, lehet, hogy pont emiatt olyan tartózkodók is voltak vele szemben, de végeredményben egy elég jó kedélyű ember volt.

Nagyapám 60-ba halt meg, előtte – ezt mondásból tudom – gyűjtötték neki a kőrishogarat. Ezeket lerázták a fáról, és úgy gyűjtötték össze ponyván. Ezeket szárították, és úgy darálták be, de azt nem tudom, hogy mi célra.⁸¹

Különféle kései voltak, de nincs meg belőle semmi, aztán ilyen kantárok, meg előkészített pecek. Azok ilyen 15-20 centisek voltak, fából, meg jobban cirok-szárból. Ezeket herélésnél használta, a sebet feszítették ki vele, mert a heregolyókat nem egy lyukon vette ki. Amikor a seb kitisztult, egy hét volt vagy kettő, utána megint le kellett fogni a lovat és kiszedni belőle.

Énnekem az idős emberek többször mondták, hogy nagyapád, Veszett Daru így, Veszett Daru úgy, hogy teneked ez valami tudományt adott át? Persze, amikor meghalt, a halálos ágyán kezét fogott veled, hogy a tudomány rád ragadt? De ezekről nem tudok többet.

⁸¹ Egy későbbi találkozásunk során Csenkei Sándor elmondta, hogy érdeklődött még a rokonságában a téma iránt, és nagyanyai unokatestvére elmondta neki, hogy gyógyszer alapanyagként hasznosították a darált, szárított kőrishogarat, melyet tejjel elkeverve adtak be.

Az igazság az lehet, hogy úgy maradtam ki ebből a dologból, hogy kicsi korom óta a gépekért voltam odáig. Míg gazdálkodtunk, a lovat is hajtottam, de utálatból csináltam, nem szerettem a lovat sose. Apám is, nagyapám is minden oldalról lovas emberek voltak, szerették, de én nem tudtam velük dűlőre jutni. Lehet, hogy ezt nagyapám is látta, és azért nem mondott semmit. Ennek még egy olyan háttere is lehet, hogy 39-be, mikor nagyanyám meghalt, és akkor elvette feleségül Szabó Juliánát, nálunk családi konfliktus alakult ki. Utána keresték anyámék a lehetőséget, hogy újból kapcsolatba kerüljünk nagyapámékkal, de csak hideg volt az a kapcsolat, nem volt olyan. Lehet, hogy ez is közrejátszott abban, hogy ő ilyen kurzsló meg gyógyító tudományból nem adott át se nekem, se az öcsémnek.”

Csenkei (Frank) Sándor, sz. 1934. r.k., Füzesgyarmat, Simonyi u. 11.

IRODALOM

BARNA 1979.

Barna G.: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest, 1979.

BECK 1992.

Beck Z.: Sárreتي tudós pásztorok. In.: Kultúra és tradíció I. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére (Szerk.: Viga Gy.) Miskolc, 1992. 387–392.

BELLON 1974.

Bellon T.: Új tűz. In.: Szolnok megye néprajzi atlasza I/1. (Szerk.: Szabó L.–Csalog Zs.) Szolnok, 1974. 208.

BELLON 1979.

Bellon T.: Nagykunság. Budapest, 1979.

BENCSIK 1985.

Bencsik J.: Szeghalom és vidékének rokonsági kapcsolatai, 1790–1828. Sárreتي Füzetek VII (1985) 6–48.

BERECZKY 1975.

Bereczky I.: Nagysárreتي-kutatásunk néprajzi eredményei és további tennivalók. In.: Sárreتي Írások II. (Szerk.: Miklya J.) Szeghalom, 1975. 79–101.

BIRTALAN 1920.

Birtalan Szilágyi J.: A Biharvármegyei Sárreتي leírása 1827. (Közli: Györffy I.) Aquila XXVII (1920) 60–70.

CSALOG 1974.

Csalog Zs.: Állatgyógyítás. In.: Szolnok megye néprajzi atlasza I/1. (Szerk.: Szabó L.–Csalog Zs.) Szolnok, 1974. 209–211.

CSALOG 2001.

Csalog Zs.: Veszett kutya küldése. In.: Szolnok megye néprajzi atlasza II/1. (Szerk.: Szabó L.–Gulyás É.–Csalog Zs.) Szolnok, 2001.

CSÁKABONYI 1960.

Csákabonyi K.: Békés megyei boszorkányperek a XVIII. században. Gyula, 1960.

DEÁKY 2002.

Deáky Z.: A hivatalos és hagyományos gyógyítás a magyar történelmi forrásokban. Budapest, 2002.

DIÓSZEGI 1978.

Diószegi V.: A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1978.

FÉNYES 1839.

Fényes E.: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest, 1839.

FÜVESSY 2001.

Füvessy A.: Megállított kocsi és ló. In.: Szolnok megye néprajzi atlasza II/1. (Szerk.: Szabó L.–Gulyás É.–Csalog Zs.) Szolnok, 2001. 118–119.

GACSAI I, II, III.

Gacsári I.: A Füzes-Gyarmati Helvétziai Hitvallású Eklézsiának krónikája. BRMTÉ I (1879) 68–155, II (1880) 108–173, III (1881) 131–179.

GRESZNÉ 1944.

Greszné Czimmer A.: Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához. Debreceni Szemle (1944) 8–19.

GRYNAEUS 1965.

Grynaeus T.: „...Béka vala ekéje, kígyó vala ostora...” Adatok Vésztő néphitéhez. In.: Sárréti írások. (Szerk.: Miklya J.) Szeghalom, 1965.

GULYÁS 2001.

Gulyás É.: Boszorkány; – táltos; – tudós kocsis. In.: Szolnok megye néprajzi atlasza II/1. (Szerk.: Szabó L.–Gulyás É.–Csalog Zs.) Szolnok, 2001. 105–106, 107–109, 115–117.

GYÖRFFY 1984.

Györffy I.: Nagykunsági krónika. Karcag, 1984.

HOPPÁL 1990.

Hoppál M. (szerk.): Népi gyógyítás. In.: Magyar Néprajz VII. Budapest, 1990.

IMPLÓM 1971.

Implom J.: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. 1694–1848. Békéscsaba, 1971.

JELLINEK 1978.

Jellinek H. (főszerk.): Egészségügyi abc. Budapest, 1978.

KANDRA 1898.

Kandra K.: A váradi regestrum. Budapest, 1898.

KERESKÉNYI 1989.

Kereskényi M.: A demográfia és a gazdálkodás főbb jellegzetességei a XVIII. századi Füzesgyarmaton. In.: Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. (Szerk.: Erdmann Gy.) 1989. 451–541.

MADAR 1967.

Madar I.: Sárrétudvari hiedelme. Néprajzi Közlemények XII/1-2 (1967) 23–226.

MAGYARY-KOSSA 1929.

Magyary-Kossa Gy.: Magyar orvosi emlékek I–II. Budapest, 1929.

MÁRTON 1968.

Márton L.: A sárréti juhtartás ismeretanyaga és szókincse. Kézirat. Békéscsaba, 1968. Másolat a szeghalmi Sárréti Múzeum adattárában, ltsz.: N.454.94. Az eredeti a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattárában, ltsz.: 524.1968.

MOLNÁR 1973.

Molnár B.: Jász-kunsági betyárokról és Ambrus Sándor veszettállatorvosról. SZMMÉ 1973. 179–187.

MoRT 1888.

Magyarországi rendeletek tára. Budapest, 1888.

MRT 6.

Ecsedy I.–Kovács L.–Maráz B.–Torma I.: Magyarország régészeti topográfiaja 6. Békés megye régészeti topográfiaja IV/1. A szeghalmi járás. (Szerk.: Torma I.) Budapest, 1982.

MT 1896.

Magyar törvénytár. Budapest, 1896.

OLÁH 1986.

Oláh A.: „Új hold, új király!”, a magyar népi orvoslás életrajza. Budapest, 1986.

PL 1897.

A Pallas nagy lexikona XVI. (Írta Ábrányi K. et al.): Budapest, 1897.

PÓCS 1992.

Pócs É.: Hiedelmek az Alföldön. AJMK VII/II (1992) 593–600.

SÁRI 1977.

Sári I.: Füzesgyarmat történetéből. Kézirat a Sárréti Múzeum néprajzi adat-tárában. Ltsz.: 84.5.1977.

SINKA 1943.

Sinka I.: Fekete bojtár vallomásai. Budapest, 1943.

SINKA 1961.

Sinka I.: Érpárti történet. Budapest, 1961.

SINKA 1984.

Sinka I.: Eltűnik a hóri domb. Budapest, 1984.

SZABÓ 1992.

Szabó L.: Hiedelem és valóság. AJMK VII/I (1992) 275–289.

SZABÓ 1996.

Szabó László: Társadalom, etnikum, identitás. Debrecen, 1996.

SZMNA I/1 1974.

Szolnok megye néprajzi atlasza. (Szerk.: Szabó L.–Csalog Zs.) Szolnok, 1974.

SZMNA II/1 2001.

Szolnok megye néprajzi atlasza. (Szerk.: Szabó L.–Gulyás É.–Csalog Zs.) Szolnok, 2001.

SZŰCS 1936.

Szűcs S.: Boszorkánytörténetek a Nagysárrétről. Ethn 3 (1936) 151–155.

SZŰCS 1938.

Szűcs S.: Veszettorvosok a Nagysárréten. Ethn XLIX/1–2 (1938) 394–399.

SZŰCS 1992.

Szűcs S.: A régi Sárrét világa. Budapest, 1992.

VARGA 1973.

Varga Gy.: Megjegyzések a Sárrét anyagi kultúrájának vizsgálatához. In.: Bajomi krónika. (Szerk.: Dankó I.) Biharnagybajom, 1973. 93–102.

WAGENHUBER 1936.

Wagenhuber A.: A veszettség és az ijedezés gyógyítása az Alföldön. Ethn XLVII/3 (1936) 15–158.

Figure of a rabies-veterinary surgeon in the folk memory in Füzesgyarmat

– László András Nagy –

Resume

Sándor Daru jr. worked as a last representative of a famous rabies-veterinary dynasty from the end of the 1800s to the middle of the 1900s. We can meet his name in the beliefs of not only his close environment, the Sárrét, but the surroundings of the Nagykunság and Hortobágy also. I sought to make a proportional synthesis between the two fundamental layers of the materials collected earlier by the ethnographers and my collections: data coming from the data-suppliers in Füzesgyarmat and the closer family.

Most of the text material, rooted in irrationalism, involved in our research are simply conveying beliefs. The figure of the realistic healer being in possession of, though disguised, empirical knowledge interwove with the silhouette of more belief figures with superman power: the scholar, the shepherd, the satanic coachman, the steed and the witch.

The folk cure can be featured as a synthesis of the public knowledge descended from the scientific medicine and the knowledge originated in the folk tradition and available exclusively for specialists. Sándor Daru jr.'s concrete activities for healing rabies can be outlined only indirectly, using analogies of the written sources and folklore materials collected. Its reason lies in the fact that the rabies-vets concealed the principles of their diagnostic and healing activities, recipes of their medicines, their knowledge was inherited on male line to the first-born issue. They were forced to keep their methods in secret probably because of the tradition, in a less degree, while primarily the increasing hostility shown by the official medicine since the 19th century and the legal sanctions introduced against the folk healers. Although the verbal statements on Sándor Daru jr. belong largely to the sphere of folklore, according to the used historical sources and the family memories his knowledge seems founded on empirical personal adaptation of the methods applied in the official medicine at the end of 18th century.

All of the data-suppliers in Füzesgyarmat asked by me (who were born, with several exceptions, before 1950s) have already heard the name of Rabied Sándor Daru, at least remembering him as often mentioned by older people. Many remembered only a belief-fragment relating to him, based on hearsay. These included Sándor Daru's animal-healing activities in general, and his causing illness, sending dogs.

Nagy László András

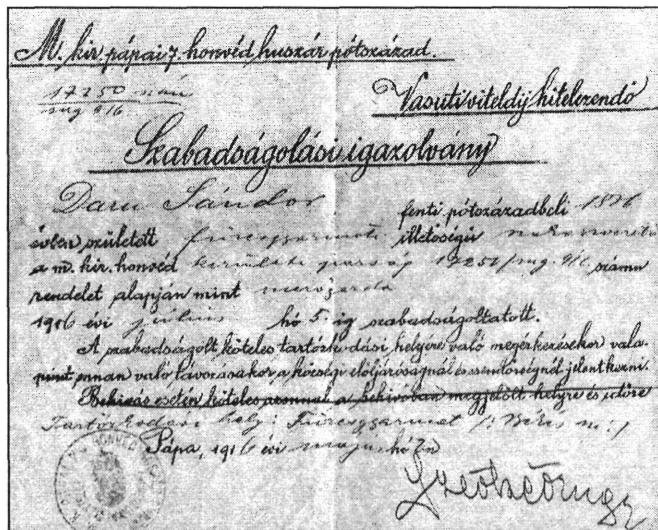
Sárréti Múzeum

5520 Szeghalom, Tildy u. 14.

museion@freemail.hu

1. kép.
Ifj. Daru Sándor
huszáregyenruhában,
1900-as évek eleje

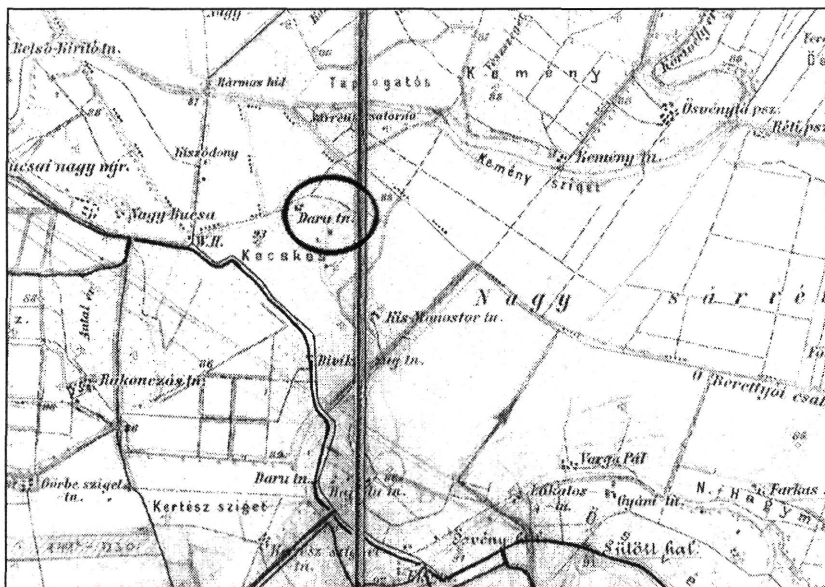
2. kép.
Ifj. Daru Sándor szabadságolási levele
1916-ból

3. kép.
Ifj. Daru Sándor,
1930-as évek

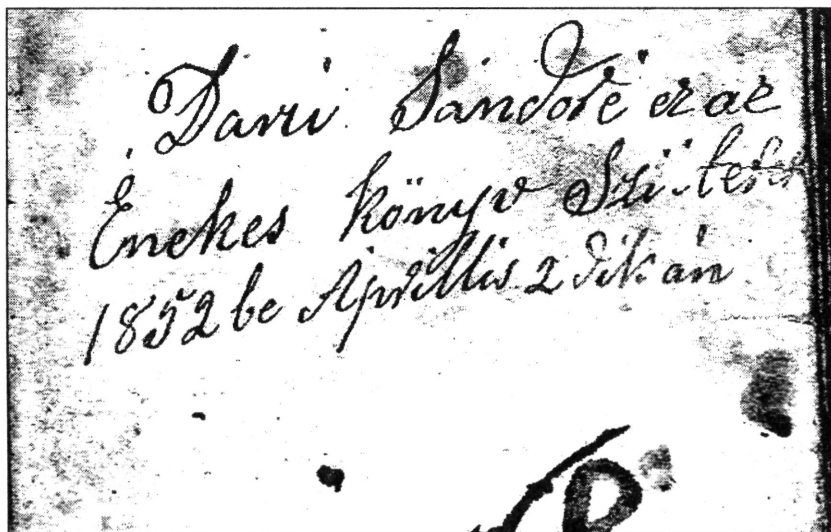
4. kép.
Vadászat után, 1930-as évek
(Az álló sorban balról a harmadik ifj. Daru Sándor)

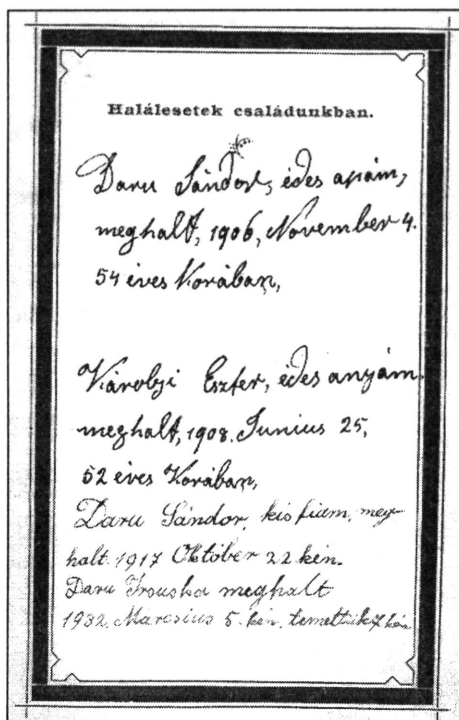
5. kép. A régi Daru-tanya Kecskésen

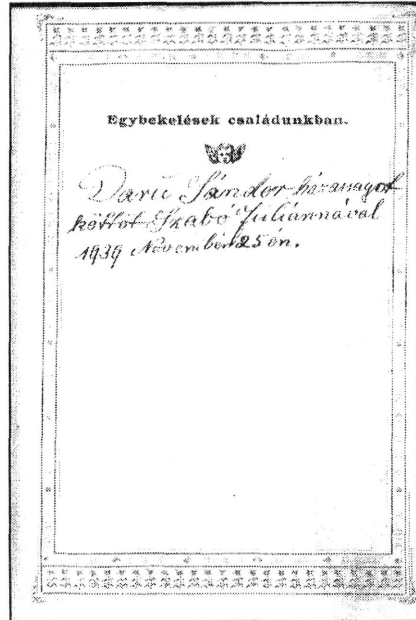
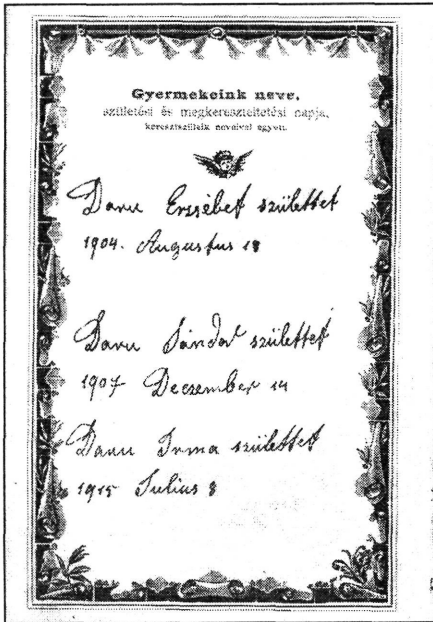
6. kép. A Daru-tanya, 1939

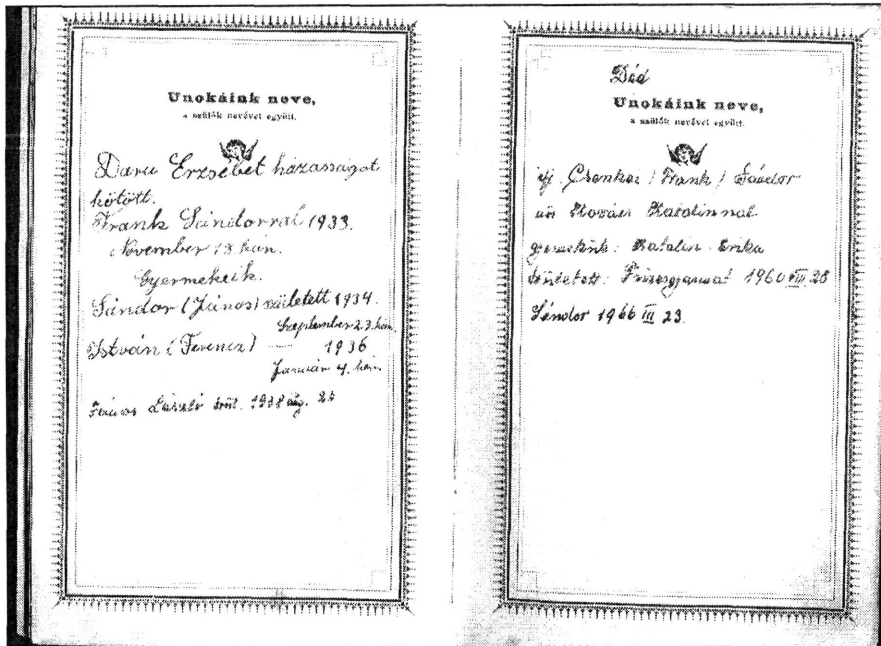
7. kép. Id. Daru Sándor bejegyzése énekeskönyve hátoldalán

8–9. kép. A családi biblia bejegyzései

10-11. kép. A családi biblia bejegyzései

12. kép. A családi biblia bejegyzései

EMBEREK ÉS SORSOK A MAGYARORSZÁGI ROMÁNOK ARCHÍV FÉNYKÉPEIN

– Nagyné Martyin Emília –

A fényképek sok hasonlóságot hordozó tömegtermékek, az egyéni és családi élet legfontosabb elemeit, eseményeit örökítik meg, ezért fontos információt hordoznak az életmódról és annak időbeli változásáról. Minden egyes felvételnek története van. A fénykép magába zárja a mindennapi élet eseményeit, de nem feltétlenül tükrözi hűen a valóságos személyeket, eseményeket. Különbséget kell tenni a fényképek és a lefényképezettek jellemzői között. Mivel egészen a legutóbbi évekig a fényképeket hivatásos fényképész készítette, a képen ábrázolt jelenet, helyzet interakció eredménye, a fényképésznek, a szereplőknek, valamint a jelenlévő kívülállóknak a közös produktuma, ami magától értetődően többretegű értékrendet és látásmódot közvetít.

Az archív fotók a személyes életrajzi interjúkkal, kommentárokkal kiegészítve a népelet több területének új megközelítésmódját teszik lehetővé. A fényképeket nem önmagukban kell vizsgálni, hanem annak a társadalmi közegnek a részeként, amelyben készültek és használatban voltak. A fényképek arról is vallanak, hogy mit tart fontosnak megörökíteni, milyen értékrendet képvisel a megrendelő. Dokumentálják egy-egy társadalmi csoport, nép, nemzetiség kultúráját, de az egyének életútjának fontos állomásait is. Fontos, hogy a képeknek a társadalmi-kulturális környezetét is vizsgálni kell, hiszen a kontextusból kiragadott vagy nem adatolt fényképek csekély információtartalommal bírnak. A fotográfia tanulmányozása a hazai románok története és néprajza más területeinek feldolgozásában is segítséget nyújthat.

A fényképezés a 19. század alapvető technikai újítása. A fénykép a kultúra nonverbális területeinek egyike. A nonverbális kommunikáció kutatása olyan tudományágak létrejöttét eredményezte, melyek az emberi viselkedés megismerését célozták. Ezek közé sorolhatjuk a kineziskutatást, amely az ember gesztusnyelvét, a testtartás jelentéstartalmát; a proxénikát, amely az emberek térbeli viselkedését, az élettér berendezésének módját; valamint a koreometikát, amely az emberek mozgásának ütemét, annak változását, spontán koreográfiáját vizsgálja a különböző kultúrákban.

A családi fényképek a személyes környezet jellegzetes tárgyai, de ugyanakkor a közösségi kultúra szerves részei is. A 150 éves időperiódust átívelő fényképek a közösségek életének több területéről hordoznak információt, ennek ellenére ezek elemzésére a legutóbbi időkig nem fordított különösebb figyelmet a néprajzi kutatás. Az alapvető szakirodalmak nem vesznek tudomást a fényképekről, még segédeszközként sem említik, csupán egyes témák illusztrálására használják fel. Az első néprajzi kötetsorozat, a máig is alapmunkának számító Magyarság néprajza I. kötete mindössze a lakásbelső díszítő elemeként említi meg a keretezett családi

fényképeket.¹ Az 1980-ban kiadott Néprajzi lexikon 3. kötete is csak röviden tárgyalja ezt a kérdést, a szobabelső tartozékként említve a képet. K. Csilléry Klára elsősorban az üvegek, nyomatok, ereklyetartók, szentképek, emléklapok, politikai nyomatok, kegyképek lakóházban betöltött szerepéről ír, e tárgyak között említve meg a fényképeket is.²

A néprajzi kutatásban természetes dolog volt a népelet tárgyi környezetének, a különböző tárgyak készítési folyamatainak és a tárgyak használatának a vizsgálata, amely azonban hosszú ideig nem foglalta magában a különböző személyekről, alkalmakról készült fotók időbeli sorozatait. Ez annál is inkább érdekes jelenség, mivel a fotográfiák már 150 éve dokumentálják az egyedi sorsok alakulását, a társadalomtörténeti és művelődéstörténeti eseményeket és változásokat. Az archív fotók a bútorokkal, dísz tárgyakkal egyenrangú, szerves részei a paraszti lakóház berendezésének. A fényképeken rögzített információk – maga a fénykép, annak installációja, a fotográfusra vonatkozó adatok, a fényképre írt feljegyzések, a fotók kapcsán feljegyzett vallomások – sokszor több adatot szolgáltatnak egy-egy közösség népeletéről, mint más használati vagy dísz tárgyak, hiszen funkcionális szerepük mellett a fényképek jelentéstartalmat és érzelmi töltést is hordoznak.

A fénykép az 1980-as évektől kezdve lett a kutatás igazi tárgya, amikor a különböző múzeumi gyűjtemények fényképanyagának feldolgozására, a téma más szempontú, kulturális antropológiai megközelítésére került sor. Kunt Ernő megfogalmazása szerint „...az antropológia az emberi létezés természetének, azaz a kultúrának a rendszeres tanulmányozása.” A kultúra pedig nem más, mint „... a viselkedés mindazon szerzett formái, amelyeket a közös tradíció által egyesített személyek csoportja ad át utódainak.”³ Az antropológus a mai mindennapok kultúráját megfigyelő néprajzos, aki a tradicionális és aktuális szimbólumrendszerek, ill. a kultúraváltozás törvényszerűségeinek elemzésével foglalkozik. A vizuális antropológus a mezőgazdasági, ipari, városi és paraszti társadalmak és kultúrák vizsgálatát tekinti kutatása tárgyának.

Az 1980-as évektől a fényképnek mint történeti forrásnak és mint műtárgynak a vizsgálata a vizuális kultúrakutatás egyik fő témájává vált. A fényképkutatás kezdetei Magyarországon a halál–temetés–temető néprajza kérdéskörének elemzésében ismertté vált Kunt Ernő, kulturális antropológus nevéhez fűződik, aki fotoantropológiai kísérleteinek eredményeit az Ethnographiában, majd önálló kötetben publikálta.⁴

A Néprajzi Múzeum folyóirata, a Néprajzi Értesítő a nagyobb múzeumok saját anyagának feldolgozását, elemzését teszi közzé.⁵ Több múzeumi évkönyv is foglalkozik a fényképezés kezdeteivel, a fotográfia helyi történetének feldolgozásával.⁶

¹ VISKI é. n. 252.

² K. CSILLÉRY 1980. 151.

³ KUNT 1987. 3.

⁴ KUNT 1987. 1–47; KUNT 1995.

⁵ FOGARASI 1997. 141–156; NAGY 1997. 187–193; FÜGEDI 1997. 157–166; KÜRTI 1997. 167–186; FOGARASI 2000. 729–776.

⁶ TARCAI 1993. 375–393; SZABÓ 2001. 349–364.

Egyre több olyan tanulmány születik, amely egy-egy település, tájegység, néprajzi régió fotóanyagának és fényképezési hagyományainak vizsgálatát tűzi ki célul.⁷

Az első hazai néprajzi témájú fotográfia 1843-ból való, és erdélyi népviseletet ábrázol.⁸ A kezdetektől az első világháborúig tartó korszakban a fényképészet a polgárság igényeihez igazodott, hiszen onnan kapta a legtöbb megrendelést. A „fényképezkedés” valóságos társadalmi presztízsé, státusszimbólummá vált. Az ebben a korszakban készült fényképek sok romantikus elemet tartalmaznak, ami első sorban a műtermek berendezéseiben, felszereléseiben, kellékeiben (barokkos hátterek, márványoszlop, virágállvány, díszes karosszék stb.) mutatkozik meg. A két világháború közötti időszakban a felbomlóban lévő paraszti kultúra sok polgári, városi elem ötvözését eredményezte. Így épült be innovációként a fotográfia is a paraszti kultúrába. Az 1950-es évektől az amatőr fényképek tömeges megjelenése a jellemző. A nem hivatásos fényképészek által készített fényképek eklektikus képet mutatnak. Az emelkedettséget mint alapvető magatartást felváltja az ábrázolt személy egyediségének hangsúlyozása.

A magyarországi románokról fotók először a 19. század végén, az 1880-as években készültek. A fényképek sémái sokáig nem változtak, ugyanis a műfaj újdonsága, ismeretlen volta miatt valóságos „fényképezkedési” viselkedéskultúra alakult ki. Idővel maga a fénykép készítése lett az esemény, vagyis a fénykép alaptémája. A szereplők beállítása, az olykor romantikus műtermi háttér a polgári ízlést, a kor általános ízlését tükrözte. A románok esetében a kezdeti időkben főként műtermi képek és szabadtéri családi és eseményfotók készültek, leginkább a módosabb családokban. A fényképek készítésének szokása azonban valóban elterjedté a két világháború közötti időszakban vált. Az igényeket a megrendelő fizetőképességének függvényében elégítették ki a fényképészek. Kezdetben vándorfényképészek működtek, később már műtermekben készültek a fotók.

A fényképek ábrázolásmódja természetesen változott a megrendelők igényeinek és a mindenkori korízlésnek megfelelően. A megrendelők lehettek maguk a szereplők, de lehetett valamilyen hatóság is, pl. a különféle igazolványok esetében. Az igazolványképek ábrázolásmódja idegenszerű volt a falusi emberek számára, akik sohasem jártak kalap vagy kendő nélkül, s az igazolványképek megkövetelték a hajadonfőtt való ábrázolást. Az élet jeles eseményeit, ünnepi alkalmait megörökítő fényképeknek presztízsertéke lett.

Fényképeket – változó számban és minőségben – a magyarországi román családok tulajdonában is találhatunk. A hazai románság fényképeinek vizsgálata kizárólag a családi fényképekre korlátozódik. Nem célunk a különböző társadalmi eseményekről, jeles alkalmakról, csoportokról, egyházi eseményekről, jelentős épületekről készült, művelődéstörténeti szempontból igen nagy jelentőséggel bíró fényképek bemutatása. A kutatás alapját az Erkel Ferenc Múzeumban őrzött, az utóbbi évtizedekben gyűjtött családi fényképek képezik. A fényképek gyűjtése a magyarországi románok viseletének kutatása kapcsán kezdődött, s jelenleg több száz, ro-

⁷ CSUPOR 1987. 54–82; FOGARASI 1998. 133–150.

⁸ FOGARASI 1997. 144.

mán családokat, családi eseményeket, egyéneket megörökítő fénykép van a múzeum néprajzi gyűjteményében.

Az archív fényképek elemzését tartalmazó vizuális antropológiai tanulmányok kutatási módszereinek és eredményeinek áttekintése után, a hazai románok körében gyűjtött eredeti fényképek és reprodukciók, a fényképek által közvetített adatok és a lejegyzett életrajzi interjúk, a fényképekhez kapcsolódó kommentárok, érzelmi megnyilvánulások alapján a következő szempontokat volt célszerű követni a magyarországi románokra vonatkozó fényképkutatásban a társadalom-család-egyén kapcsolatrendszerének rögzítése céljából:

- a fotók mint információhordozók;
- a fénykép mint az adatrögzítés eszköze;
- a kulturális értékrend tükröződése a fotókon;
- az egyén, a család és a közösség „képi emlékezete”;
- a fénykép mint vizsgálati tárgy (készítő, készítési idő, tartalom, funkció, elhelyezés, méret, kiegészítő tartozékok);
- az archív fotók tartalmi rétegei;
- a nyilvánosságra szánt képek és az egyéni és közösségi ízlés összefüggései;
- a használó viszonya a fényképhez;
- a fénykép mint jelrendszer (öltözködés, testtartás, arckifejezés, korosztályok és nemek viszonya, társadalmi rang stb.);
- a fényképek időbeni változása.

A paraszti használatú fényképek vizsgálata során több kérdés felmerül. Milyen gazdasági-társadalmi körülmények között van az adott közösség, amelyik hagyományos kultúrájába beilleszti a fényképet? Mely egyéni és közösségi alkalmak voltak megfelelőek a fotografálásra? Miről árulkodik egy-egy család teljes fényképgyűjteménye? Mi a hajdani és jelenlegi funkciója a képeknek? Milyen képtípusok jellemzők az adott vizsgált közösségre, családra, egyénre?

A fénykép valamennyi társadalmi réteg műveltségébe beilleszkedett, így azt dokumentálni is tudja. Az archív fényképek az adott társadalmi környezet által meghatározott egyént tükrözik, ezért a családi fényképeken keresztül a társadalom képe is megismerhető. Közelebb visznek a társadalom-néprajzi alapfogalmaknak – pl. a család fogalmának és funkciójának, a korcsoportoknak, a társadalmi szinteknek, a közösségi érdekcsoportoknak – a meghatározásához, de fontos adatokat hordoznak az egyes foglalkozási csoportokról, a munkaalkalmakról, a ruházkodási szokásokról is.

A fotók főként portrékat, családi képeket, esküvői képeket, jeles családi eseményeket örökítenek meg. Kirajzolódik a fényképek sorozatai alapján egy-egy személy teljes élettörténete, egy-egy család rokonsági rendszere, kapcsolatrendszere, vagyoni tagolódása. Kunt Ernő megfogalmazása szerint a fénykép úgy is felfogható, mint egy közösség „képi emlékezete”.⁹

A fényképeknek több csoportját különböztetjük meg:

1. Esküvői képek. (Jellemzőjük, hogy az első világháborút megelőző években a fiatalok nem fehér ruhában, hanem legszebb ünneplőjükben esküdtek.)

⁹ KUNT 1988. 238.

2. Családi csoportképek. (Szülők, nagyszülők, testvérek, gyermekek szerepelnek ezeken. A családon belüli erőviszonyokra, alá- és fölérendeltségi viszonyokra következtethetünk ezekből. Hangsúlyos helyen, központi szerepben a családfő, a család leginkább tisztelt tagja áll.)
3. Csonka családkép. (A családtól időlegesen elszakadó családtag számára készül. Gyakran az időközben megszületett gyermek bemutatását szolgálja.)
4. Katonaképek. (Egyéni és csoportos változata egyaránt elterjedt. Gyakori a katonaképek biankó emléklapokon való megjelenése.)
5. Ravatalképek, temetésen készült fotográfiák.
6. A naptári év eseményeihez kapcsolódó fényképek. (Jeles napokhoz, emberélet fordulóihoz, munkaalkalmakhoz kötődő szokások fényképes ábrázolása.)
7. A települések egyesületi életét bemutató képek. (A színjátszó körök, dalárdák, iskolai élet, szórakozási alkalmak stb. fényképanyaga.)

A fényképkészítés általában fontos eseményhez kötődött. Ilyen a korcsoportváltás, amelyhez a személyes esemény nyilvánossá, közösségivé tételét szabályozó átmeneti rítusok kötődtek. A korcsoportváltás jelentős korszaka a serdülőkorba lépés, majd a nagylány- és legénykorba kerülés időszaka. A fiúk férfivá érésének elfogadása egybeesett a sorkatonai szolgálat megkezdésével, ezért a közösség a már családalapításra is alkalmas besorozott legényt fogadta el férfinak. A katonasorba lépett fiú a család erejének hirdetője, folytatásának szimbóluma.

A fotográfia jellegzetes típusa, a katonakép minden családnál megtalálható. A katonaképek körébe sorolhatjuk a biankó emléklapokat, az első világháborús emlékképeket, amelyeket a harcokban érdemeket szerzett katonák számára készítettek. A biankó olajnyomat az első világháborúban nagy elterjedtségnek örvendett. Általában az Osztrák-Magyar Monarchia jelképeivel körülvett gyalogost vagy huszárt ábrázolt. A képbe a megfelelő helyre mindenki odaragaszthatta egyik családtagja fényképét, s az ilyen hadiemlék a lakásbelső egyik díszévé vált. Általában házaló kereskedőktől vagy vásárokon vették a biankó képet. A hímzéssel ellátott vastagabb papír ovális ablakába került a háború jelentős személyiségeivel körülvett honvéd portréja. Gyakori, hogy a kisgyermeket édesapja katonaképével fényképezik le, s ezt küldik a frontra az édesapának.

Legnagyobb számban esküvői képek készültek, hiszen az esküvő az élet leg hangsúlyosabb, legemlékezetesebb eseménye. Az esküvői fényképkészítés sajátos helyet kezdett elfoglalni a lakodalmi szokások körében, fontos eleme lett a hagyománynak, szabályozottá vált az időpontja, a helye, a résztvevők száma, személye és egymáshoz való viszonya. Az 1960-as évektől a képek a fényképészek kirakatába is kikerültek, közszemlére téve a családi eseményt, mely maga után vonta az elismerő vagy kritikai megjegyzéseket. A román családoknál igen ritka az olyan egész alakos esküvői páros kép, amelyet falitékaszerű üvegablakos foglalatra helyeztek.

Paraszti használatban országszerte elterjedtek a ravatalképek. A ravatalképeken a családtagok, hozzátartozók, barátok a hagyományoknak, a közösségi elvárásoknak megfelelő rendben és testtartással állják körül a nyitott koporsót. A halál megjelenítése, a koporsóban felravatalozott halott megörökítése főként az 1950-es

évektől figyelhető meg. A nyitott koporsó köré gyülekezett család, hozzátartozók, barátok az elvárt normák szerint, megfelelő sorrendben, öltözetben, testtartással stb. búcsúztatják az elhunytat a képek tanúsága szerint. Az elhunyt képi megörökítésének igénye mögött a halott jelenlétének kép általi meghosszabbítása húzódik meg.

A hagyományos társadalomban a hatvanas évektől van divatja a sírjelre rögzített temetői fényképeknek. Ezeken gyakorta a házaspár két fényképből montírozott fotón látható. A kevésbé sikerültek közé soroljuk azokat, amelyeken a két elhunytat nagy korkülönbséggel, más életkorban ábrázolják, vagy amelyeken a két szereplő fényképének mérete nagyon elütő.

A fényképek jelentős mennyiségű csoportját alkotják az ún. családképek. Azok, amelyekről hiányzik a családfő, azzal a céllal készültek, hogy a világháborúban harcoló férfiak számára elküldjék a frontra, de készülhettek a családjuktól távol munkát vállaló családfők, pl. az „amerikások” számára is.

A fényképeken gyakrabban szerepelnek csoportok, párok és ritkábban egyes személyek. A csoport beállítása tükrözi a szereplők egymás közötti viszonyát, kapcsolatát, de kifejezi – a paraszti élet minden közösségi eseményének rendjéhez hasonlóan – a társadalmi erőviszonyokat is. A képeknek ennek megfelelően mindig van egy középpontja, ahol a legfontosabbnak ítélt személy áll, s köré rendeződik a csoport. Az összetartozó jegyes- vagy házaspárok tagjai egymás mellett, a nagyobb lányok általában az anyjuk, a fiúk az apjuk mellett állnak. A középpontban és az első sorban az idősebbek vagy a társadalmilag legrangosabbak foglalnak helyet. A kisgyermek anyjuk ölében – a fénykép szempontjából központi helyen – ülnek vagy egy széken állnak, ezzel igyekezvén őket a többi családtaghoz emelni, s kifejezni a család folytatásának, fennmaradásának tényét. A gyermekek már a következő korosztályba lépve a csoportkép peremére szorulnak. A barátnők összetartozásuk jeleként egymás kezét fogják, vagy karba öltve állnak, a legények egymás vállára helyezik kezüket. Érdekes, hogy a testvérek esetében ilyen típusú gesztusokra nem volt szükség, hiszen a közöttük lévő kapcsolat magától értetődő volt. Az esküvői képeken is gesztusokkal fejeződik ki az összetartozás (pl. a vőlegény átöleli menyasszonya vállát stb.), de érdekes módon már a házaspárokat ábrázoló képeken ilyen gesztusok nagyon ritkán fordulnak elő.

A szereplők térbeli elhelyezkedése, gesztusai, öltözete stb. egyéni és közösségi jelentéstartalmakat hordoz, s ezáltal a fényképek közelebb visznek a hagyományos paraszti jelrendszer megismeréséhez. Egészen biztosan másképpen értelmezik a fotókat maguk a használók, mint a kívülállók, hiszen a használók számára a képek sok emléket, eseményt, személyt és ezek viszonyát idézik, így információtartalmuk számukra sokkal bőségebb.

„A napjainkban ezerszám készül fényképek folyamatosan rögzítik a valóságot, de annak mindig csak egy-egy pillanatát, egy-egy idő- és térbeli szegmentumát dokumentálhatják.”¹⁰ A fényképeken megjelenik a hagyományos kultúra több eleme, elég, ha a szereplők ruházatára, testtartására vagy a kiegészítő elemekre gondolunk. A fényképet készíttetni akarók az évszaknak megfelelő ünneplő ruhájukat öltik fel erre az alkalomra. Ez általában a vasárnapi, vagyis templomba járó öltözet

¹⁰ KUNT 1988. 236.

volt. A nem jellegzetes népviselettel bíró falvak, közösségek öltözetéről kizárólag ezek a fotók szolgáltatnak információkat. A fényképen szereplők öltözte jelentéstartalommal bírt, kifejezte a viselő nemét, társadalmi helyzetét, életkorát, családi állapotát, vallását a helyi hagyományoknak megfelelően.

Természetesen a képek összehatását a fényképész ízlése, szokásai is befolyásolták. Vannak a fényképeken megjelenő tipikusnak mondható elemek. Fontos volt a képeken a fegyelmezett testtartás, a nyílt tekintet, a komoly arckifejezés, amelyek egyaránt közvetítik a tiszteletadást és önbecsülést. Az alakok szerepelhetnek a képeken ülő vagy álló helyzetben. Általában megfigyelhető, hogy a legények lazább tartásban is szerepelhetnek a képeken, kezüket csípőre téve vagy társuk vállán nyugtatva. Az asszonyok gyermeküket legtöbbször ölükbe ültetik, a lányok kezükben keszkenőt tartanak, vagy egymást karon fogva pózolnak. A ruházat és a testtartás sokszor fontosabb volt a fényképet készítőnek vagy a szemlélők számára, mint az arc, a személyiség ábrázolása, ami a retusálással élettelené vált. Egészen az 1940-es évekig alig találhatunk a felvételeken mosolygó arcot, mert a hagyományos társadalom normái a komolyságot várták el a nyilvánosság előtt való megjelenéskor éppúgy, mint a szintén nyilvánosságra szánt képeken. Tehát nem az egyedi, hanem a közösségi jegyek felismerhetősége volt a fontos. Ez összefügg a fényképeknek a paraszti közösségek életében betöltött szerepével, vagyis azzal a ténnyel, hogy általában valamilyen közösségi vagy családi alkalom volt a fényképkészítés oka.

A fényképek emberi kapcsolatok fenntartására is alkalmas tárgyak. Jó példát szolgáltatnak erre a katonaképek, az emigrációból küldött fényképek vagy a rokonok egymásnak küldött fotói. Minden fényképnek története van. Az ezekkel kapcsolatos életrajzi interjúk hasznos kiegészítői az életmód-kutatásnak, az életformaváltozás vizsgálatának. Nagyon fontos eleme volt a fényképnek a háttér, a kellék (pl. kosárka, virágcsokor, asztalka, drapéria, cigaretta, kesztyű) és a póz. A beállítás az esemény megszépítését, emelkedetté tételét szolgálta. A fényképkészítést sokszor a hiúság, a fiatalság megőrkítésének vágya motiválta.

A fényképeket eredendően közszemlére szánták. A közösség mindig is szabályozta a képek nyilvánosságra tételének módját. Voltak nyilvánosság elé tárt, beárnyázott, falakon jól láthatóan elhelyezett fényképek. Ezek a legszélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhetőek, reprezentatív funkciójúak. Egy másik csoportba a személyesebb jellegű, intimebb, főként albumokban tárolt fényképek tartoznak, amelyek nyilvánossá tételéről, megmutatásáról a tulajdonosok döntenek, megválasztva az alkalmas személyt és időpontot. Minden családban vannak a fiókok mélyére rejtett fotográfiák, amelyek csak ritkán kerülnek elő, vagy mert nem tartják ezeket jól sikerülteknek, vagy mert mély pozitív vagy negatív érzelmi töltéssel bírnak.

A lakásbelsőben vagy albumokban elhelyezett képek elrendezése az egyéni és közösségi ízléshez igazodik. A századfordulón a fényképek csak kis számban voltak jelen a lakásbelsőben, hiszen csak a módosabb családok engedhették meg ezt maguknak. A két világháború között már számuk megszorozódik, de kereteik általában egyszerűek, díszítetlenek. Kivételt képeznek az egy-egy település módosabb parasztcsaládjainál fellelhető nagyméretű portrék.

A fényképek helye leggyakrabban a tisztaszoba legjobban látható szemközti fala vagy a lakás egyéb falfelülete. Nagyobb méretű családi fotókat, egyéni vagy pá-

ros képeket előszeretettel helyeztek az ágyak fölötti falrészre. A képek elhelyezését tudatosan komponálták meg a falakon, általában a szimmetria szabályait követve.

A fénykép lehet nyomtatott kartonra ragasztva, paszpartuban, üveg alatt vagy keretben, összekeretezve más fényképekkel. Sokszor kerülnek a képek közé más emléktárgyak, kiegészítő képek, díszítő elemek, amelyek sajátos egységbe rendezik a fotókat. Az ötvenes években terjedt el a több fénykép egy rámaiban való elhelyezésének divatja. Ekkor már megtalálhatjuk a ráma nélküli színes, festett üvegbe ágyazott fényképeket is a komódok fölött. A színesre festett üveglapok alá helyezett fényképeket gyakorta nem a hagyományos módon, hanem sarkosan akasztották a falra. A képek összeállításakor a legfontosabb szempont az volt, hogy a legszorosabban összetartozó családtagok így egymás mellé kerüljenek, mintegy az összetartozást szimbolizálva.

Többször megfigyelhető, hogy egy nagyobb méretű, régebbi kép rámajába a legújabbban készült fényképeket illesztik be, ezáltal valósítva meg több generáció együttes megjelenítését. Gyakran kerülnek egyes fényképek a bibliába, imakönyvbe, énekeskönyvbe, ezzel is kifejezve a képnek vagy az ábrázolt személynek a megbecsülését.

A fotók készülhettek többretegű, vastag, hajlíthatatlan papírra. A két világháború közötti időszakban a cakkos szélű, kartonpapír vastagságú fényképek terjedtek el. Az 50-es évektől már vékony papírra készült, kisméretű, cakkos szélű fotográfiát találhatunk jelentős mennyiségben.

A családtagok sokszor még életükben, de gyakorta szeretteik halála után, kisebb méretű fényképek alapján nagyított, erősen retusált, olykor színezett fényképeket készítettek. A többnyire családi vagy páros képek a mesterséges beavatkozás nyomán erőteljes torzulásokat szenvedtek.

A fényképek installálási módja korszakonként változó. A képek keretei egyediek, csak az utolsó időszakban figyelhető meg az uniformizálódás ebben a vonatkozásban. Még az 1920-as években is jellemző volt, hogy a képeket festett papírmáséfríz keretezte. Gyakori volt a kép és a keret szélei között a növényi ornamentikával díszített paszpartu. Minél nagyobb számban készültek fényképek, annál inkább megjelentek a silányabb installációk, és megfigyelhető a városi ízléshez való igazodás. Fénykép készülhetett jegyajándékként. Ez gyakran egy sablon volt, szív alakú kivágott ablakkal és szöveggel, ami mögé ragasztották az arcképet.

Jellemző, hogy a képek installációi információkkal szolgálnak a készítő, a műhelyt illetően, mivel a fotók hátlapján ezek a korabeli reklámat szolgálták. A román családoknál gyűjtött fényképek nyomtatott feliratainak tanúsága szerint a következő műhelyekben készültek a fényképek: „Maár Mariska Sarkad”, „Fekete Sándor Ő Császári és Királyi Fensége József Főherczeg udvari fényképésze Nagyvárád”, „Foto Lenics Dtr. Avram Iancu”, „Bán Ferenc Sarkad” (Méhkerék), „Burg Izsó fényképész Debrecen”, „Bogár Fotó Békés”, „Mihály János fényképész Nagyvárád” (Sarkadkeresztúr), „Werner Mihály fényképész Battonya”, „Biszelt Mihály fényképész műterme Battonya és Mezőhegyes”, „Bozsín Fotoszalon Battonya” (Battonya), „Kassák és Wippler Herkulesfürdő” (Kétegyháza), „Békés-Gyula József Főherczeg Ő Császári és Királyi Fensége fényképésze, Fő utca 38” (Gyula), „Mayer Sándor fényképész Érsek-újvárott” (Magyarcsanak).

A képeken igen sokszor találhatunk feljegyzéseket, melyek főként a képen szereplők nevét, a kép készítésének idejét rögzítik, esetleg megemlítik, hogy emlékül készült valakinek (pl. „de amintire la untyu” – emlékül nagybátyámnak). A két világháború között divat volt a fényképek képeslapformában való megjelentetése, ami hosszabb feljegyzésekre, levelek közvetítésére adott lehetőséget. Gyakran előfordul, hogy a család életének fontos eseményeit vagy különleges eseményeket a fényképek hátlapjáról tudhatunk meg. Ilyenek például: „1935 omurit florica april 5” („meghalt Flórika 1935. április 5-én”), „1958 au nins în III. 9-le” („havazott 1958. III. 9-én”), „nagy koca junius 27-én született”, „aista tyipu ai alo marisca tati ase ai tata tau în America Rămas bun Teodor ifj. Juhas” („ez a kép Mariskáé, ilyen a te apukád Amerikában. Viszontlátásra ifj. Teodor Juhász”).

A kéziratos feliratok, valamint az asszociatív kommentárok alapján megfigyelhetjük a használók fényképekhez való viszonyát. Előfordul, hogy a fényképek és a hátlapot borító papír között a ráma eldugott leveleket, feljegyzéseket, régi újságkivágásokat rejt.

A fényképek vizsgálata, elemzése szempontjából igen fontos, hogy ki, milyen körülmények között és mi célból készítette azokat. A készítő ugyanis természetesen vitte bele a képbe saját látásmódját. A fényképek funkciójuk szerint öt csoportba sorolhatóak: 1. dokumentáló (megőrkítő, rögzítő célzatú), 2. deklaráció (kifejező, tényközlő), 3. azonosító (éleletteret, szociális státust azonosító), 4. helyzetesítő (pl. távollévő személyt idéző), 5. emlékeztető (valamilyen érzést kelt a használóban).¹¹

Egészen más jelentéstartalommal bírnak a vándorfényképészek által a szereplők életerében készített fotók, mint a műtermiek, vagy azok, amelyeket egy téma megőrkítése céljából készített a közösség valamely tagja vagy később – a fényképezőgépek használatának általánossá válásával – a család valamelyik tagja. Más és más volt a fényképek készítésének motivációja és célja, s befolyásolta az ábrázolásmódot a fényképező saját kulturális hagyományát tükröző látásmódja. Itt említhetjük meg például a Duló György által készített, a méhkeréki románok életmódját az 1950-es évektől nyomon követő dokumentumfotókat, melyek kis hányadát egy fotóalbumból ismerhetjük.¹² A kutatás során megkülönböztetést kell tennünk a család megrendelésére szakember által készült képek (pl. családi képek, esküvői képek), a társadalom elvárásaira készültek (pl. igazolványképek) és az amatőr fényképek között.

Érdekes kérdés az embereknek a fotókhoz való viszonyulása. Örök emléként kezelik, érték a számukra. Sokkal nehezebben válnak meg saját vagy elhunyt és élő szeretteik fényképétől, mint más tényleges, pénzben kifejezhető értékű tárgytól. A képnek az emberi tudatban mindig egyedi és mindig más utóélete van. A nagyszülőket ábrázoló fényképeket nagy becsben tartják, de a korábbi, számukra ismeretlen generációk fényképeit már kevésbé. Ez utóbbi esetben a fotók információtartalma passzívvá válik, eredeti funkciójuknak már nem tudnak megfelelni. A

¹¹ HORÁNYI 1987. 51–52.

¹² DULÁU 2000. 42.

fényképek a pillanatnyi valóságot rögzítik, sokrétűen dokumentálják az élet egy-egy momentumát, szegmentumát, így forrásértékük nem kérdőjelezhető meg.

IRODALOM

CSUPOR 1987.

Csupor I.: A fényképkészítetés alkalmi és szokásai Cinkotán. *Ethn* 98 (1987) 54–82.

DULÁU 2000.

Dulău, Gh.: *Satul meu*. Gyula, 2000.

FOGARASI 1997.

Fogarasi K.: Az akvarelltől az emlékfotográfiáig. *NéprÉrt* 69 (1997) 141–156.

FOGARASI 1998.

Fogarasi K.: A kalotaszegi fotográfiák és installációk változásai a 20. sz. első felében. *NéprÉrt* 80 (1998) 133–150.

FOGARASI 2000.

Fogarasi K.: *Fényképgyűjtemény*. NMGy 2000. 729–776.

FÜGEDI 1997.

Fügedi M.: Képi eszközök a századelő matyósággépének vizsgálatában. *NéprÉrt* 79 (1997) 157–166.

HORÁNYI 1987.

Horányi Ö.: Reflexiók Kunt Ernő tanulmányához. *Ethn* 98 (1987) 48–53.

K. CSILLÉRY 1980.

K. Csilléry K.: kép (szócikk) *Magyar néprajzi lexikon*. Budapest, 1980.

KUNT 1987.

Kunt E.: Néprajz és foto-antropológia. *Ethn* 98 (1987) 1–47.

KUNT 1988.

Kunt E.: Családi fényképek üzenete. *NéprÚtm* (1988) 233–267.

KUNT 1995.

Kunt E.: *Fotoantropológia*. Miskolc–Budapest, 1995.

KÜRTI 1997.

Kürti L.: A halál és a fotográfus. *NéprÉrt* 79 (1997) 167–186.

NAGY 1997.

Nagy I.: A nyilvánosságra szánt fényképek bemutatásának közösségi szabályozottsága. *NéprÉrt* 79 (1997) 187–193.

SZABÓ 2001.

Szabó S.: A fényképészet kezdetei Nyíregyházán. *JAMÉ* 43 (2001) 349–364.

TARCAI 1993.

Tarcai B.: A miskolci fotográfia múltjából. Egy polgárcsalád a századfordulón. *HOMÉ* 30–31 (1993) 375–393.

VISKI é. n.

Viski K.: *Bútorzat. Magyarság néprajza I.* Budapest, é. n. 217–254.

People and their histories in the archive photos on Romanians living in Hungary

– Nagyné Emília Martyin –

Resume

The archive photos record the most important elements, events of the personal and family life. Completed with personal autobiographical interviews, comments they make us adopt a new approach to more areas of people's life, bear important information on the life-style and its changes time to time, document the culture of a certain social group, people, nationality, and the important moments of a personal life also.

I carried out a survey of the Romanians in Hungary based on more hundred photos recording families, family events, persons and retained in the Erkel Ferenc Museum. The family pictures are characteristic objects of a personal environment and organic parts of a community's culture as well. The first Hungarian photograph depicting an ethnographic topic, a Transylvanian folk dress, dates back to 1843. It was at the end of 1880s when the first photos were taken on the Romanians living in Hungary, however, the custom of taking photos became widespread as late as the period between the two world wars.

The archive photos mirror the individual determined by the given social environment, therefore through family photographs a picture can be drawn on the society. The series of photos give clues to the whole life of a person, relative or relation system, property status of a family. We can bring the photos under more categories: wedding photos, family group photos, incomplete family photos, soldier photos, catafalque photos, photographs taken on funerals, pictures connecting to the events of the calendar year, photos showing the community's life in the settlement.

The patterns of the photos did not change for a long time, since the novelty and unknown feature of this art form created a certain culture of manner around photography. Positioning of the actors and the often romantic studio background reflected the general fancy of the age. In case of the Romanians at the outset mainly studio photos and open-air family and event photos were taken.

The general effect of the pictures was certainly influenced by the photographers' taste and habits. There are typical elements on the photos, but the main point was to make not their individual but common features recognised. All pictures have got its own history and the relating biographical interviews are useful supplements of the researches in life-style, studies of changes in the form of living.

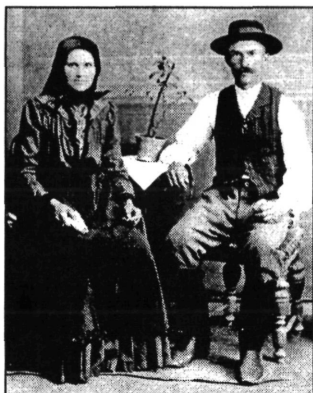
*Nagyné Martyin Emília
Erkel Ferenc Múzeum
5700 Gyula, Kossuth u. 17.
erkelmuzeum@bhn.hu*

1. kép. Esküvői kép. Magyarcsanádi román házaspár, Luczay Uros és Anya Mária esküvői fényképe. Virágos frizzel körülvelt fekete kemény kartonra kasírozva. Érsekújvár, 1880-as évek. Archív fotó, 160x108 mm, Mayer Sándor fotográfus. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 663/89.

2. kép. Páros kép. Gyulai román földműves házaspár műtermi képe a 19. század végéről. Kemény kartonra ragasztott megsárgult fénykép, hátulján a fényképészre vonatkozó pecséttel. Gyula, 1890-es évek. Archív fotó, 152x110 mm, Békés Gy. Ő cs. és kir. fensége József főherczeg udvari fényképésze Gyulán, főutca. Erkel Ferenc Múzeum, Történeti Dokumentációs Gyűjtemény: 5185.

3. kép. Páros kép. Román házaspár, Fojta Árkádia és Oroján Anna ülő, egész alakos fényképe hagyományos öltözetben, műtermi környezetben és beállítással. Battonya, 1900-as évek. Archív fotó, 132x88 cm, ismeretlen fotográfus. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 598/87.

4. kép. Katonakép. Sztán János (sz. 1888) fél alakos katonaképe. Hátulján a "Sztán János Kétegyháza Békés Megye Batyányi ut 77" kézírásos feljegyzéssel. Kétegyháza, 1910-es évek. Archív fotó, 82x60 mm, ismeretlen fotográfus. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 362/83.

5. kép. Családi kép. Battonyai román család családfe nélküli műtermi fényképe. Marosán Mircu anyja, nagyanja és testvérei körében. Kemény kartonra ragasztott megsárgult kép, hátulján a fényképészre vonatkozó nyomtatott szöveggel. Battonya, 1910-es évek. Archív fotó, 135x104 mm, Biszelt Mihály fényképészeti műterem Battonya és Mezőhegyes. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 798/93.

6. kép. Egyéni kép. Juhász Tivadar (sz. 1883), méhkeréki parasztember Amerikában készült, egész alakos műtermi képe. Hátulján az „aista tyipu ai alu marişca tati aşe ai tata tău în America Rămaz bun Teodor Ifj. Juhas” („ez a kép az én marikámé ilyen a te apukád Amerikában Isten veled Ifj. Juhász Tivadar”) kézírásos feljegyzés olvasható. Amerikai Egyesült Államok, 1916. Archív fotó, 137x86 mm, ismeretlen fotográfus. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 664/89.

7. kép. Családi kép. Juhász Tivadar felesége, Ruzsa Anna (sz. 1888) és lányai: Mária (sz. 1906) és Éva (sz. 1910). A nagyobb lánygyermek kezében imádságos könyv és édesapja Amerikából küldött keretezett fényképe. Méhkerék, 1910-es évek. Archív fotó, 140x97 mm, ismeretlen vándorfényképész. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 1099/2002.

8. kép. Esküvői kép. Pocsaji román fiatalok, Pap Mihály és Rác Matild esküvői képe. Debrecen, 1930. január 23. Archív fotó, 140x90 mm, ismeretlen fotográfus. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 621/88.

9. kép. Családi kép. Miskucza Illés, gyulai román módos paraszt családja körében. A Tecu ragadványnéven is ismert család tagjai: Miskucza Illés, felesége, Cséfán Rozália, lányai: Mária, Rozália és Lukrécia, valamint Lukrécia férje, Stefanovics János bankigazgató. Kemény kartonra ragasztott műtermi kép. Gyula, 1930-as évek. Archív fotó, 270x210 mm, ismeretlen gyulai műterem. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 660/89.

10. kép. Esküvői kép. Battonyai románok. A Ternován házaspár hagyományos műtermi esküvői fényképe. Battonya, 1936. Archív fotó, 132x87 mm, Bozsini Foteszalon. Erkel Ferenc Múzeum, A Magyarországi Román Nemzetiség Általános Adattára: 798/93.

11. kép. Egyéni kép. Román asszony egész alakos fényképe. Id. Czápos Jánosné, Barna Krisztina (1912–1977) Erkel u. 6. sz. alatti háza udvarán. Elek, 1941. Archív fotó, 134x85 mm, ismeretlen vándorfényképész. Erkel Ferenc Múzeum, Néprajzi Gyűjtemény: 95.15.7.

**ADATOK A TÖRTÉNELMI SZABOLCS, SZATMÁR ÉS BIHAR VÁRMEGYÉK
ROMÁN ANYANYELVŰ NÉPESSÉGÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ**

– Csobai Lászlóné –

***I. A vármegyék általános jellemzése, benépesítésük,
betelepítések a 18. században***

A 18. század elejére a közel kétszáz éves küzdelmek után Szabolcs, Szatmár és Bihar megyék lakosságának nagy része elpusztult vagy elmenekült. Ennek alátámasztására a következőkben az 1715-ös és az 1720-as Szabolcs vármegyei összeírások adatait adjuk közre, amely alapján a vármegyében összesen 2137 háztartást írtak össze:¹ az összes háztartásból 30 nemest, 15 mezővárosi polgárt, 1719 jobbágyot, 46 zsellért, 327 szabados háztartást.

Hasonló helyzet alakult ki Bihar vármegyében is, ahol a török időkben elpusztult középkori falvak helyén vagy mellett jöttek létre az új vegyes, magyar–román népességű települések.

A magánföldesurak a nagy arányban elpusztult lakosság pótlására népesség telepítésével próbálkoztak. A vármegyék tiltakoztak a telepítések ellen a számos jobbágyszökés miatt. Szabolcs vármegye a magánföldesúri telepítést feltételhez szabta. A feltétel az volt, hogy megyebeli lakost nem vesz fel. Tulajdonképpen ez a feltétel segített, vagyis kedvezett az idegenek betelepítésének, betelepülésüknek, mely ugyanakkor csábította is az idegeneket, akik esetleg jobb életfeltételeket reméltek. Néhány évtized alatt Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyék lakossága német, szlovák, román és ruszin anyanyelvű népességgel szaporodott. 1787-ben Szabolcs vármegyében kilenc orosz és öt román helység található.²

Bihar vármegyében hasonló helyzet alakult ki: a török által elpusztult középkori falvak helyén vagy mellett új települések jöttek létre a 18. század elején. Az újonnan alakult települések egy része vegyes népességűvé vált, néhány esetben szinte kizárólag románok által újratelepített, de zömében magyar–román népességű településekről beszélhetünk.

A román pásztorok már a 18. századtól kezdve téli legeltetésre bérbe yették az egymástól elég távol fekvő községek közötti nagy pusztai legelőket az Észak-Tiszántúlon is. Többen le is telepedtek közülük. Egyes földesurak viszont konvencióos cselédként, egyes juhtartó gazdák pedig közösen fizetett juhászokként is alkalmazták a románokat. Ilyen juhászokat, cselédeket írhattak össze már az 1715-ös és az 1720-as összeíráskor is. Számuk ugyan kicsi, de ugyanakkor kicsi volt a községekben élő magyarok száma is.

¹ BOROVSZKY 1900. 464.

² BOROVSZKY 1900. 465.

Az 1720-as összeírás Szabolcs megyében nem említ románokat, Szatmárban viszont ugrásszerűen megnőtt a számuk. Az alábbi táblázatból a magyar és a román lakosság arányáról is képet kapunk:

Község	Háztartás	Magyar	Román	Egyéb
Császári (Nyír-)	20	18	2	–
Csécse	19	14	5	–
Czégény	7	2	5	–
Kántor-Jánosi	20	17	3	–
Kömörő	13	10	3	–
Vasvári (Nyír)	29	17	8	–

Érdekes adatnak látszik, hogy ezekkel a községekkel a későbbiekben nem találkozunk. Nyíradony 1712-ben kezdett betelepülni.³ Az 1787-ben számon tartott öt román Szabolcs vármegyei település közül 1900 táján Nyíradony, Nyíracsdás és Nyírábrány még mindig román.⁴

Ugyanakkor Újfehértó, Gelse, Huguaj, Bököny, valamint Biri, Kálló-Semlyén és Kiskálló településeken a románság teljesen elmagyarosodott.⁵

A Nyíradony, Nyíracsdás, Nyírábrány helységekbe betelepülő, eredetileg román anyanyelvű lakosság beépült az adott települések társadalmi, gazdasági életébe. A betelepülő román anyanyelvű lakosság integrálódik ugyan az adott kor társadalmi, gazdasági viszonyainak megfelelően, de az anyanyelvükből, magukkal hozott szokásaikból adódó különbözőségük, vagyis másságuk bizonyos fokig tovább őrződött, konzerválódott.

A 18. században betelepülő román anyanyelvű lakosság többnyire görögkeleti vallású volt. A történelmi Bihar megyében néhány településen – mint Pocsaj, Bedő, Nagyléta – az eredetileg görögkeleti vallású román anyanyelvű lakosság betelepülése után néhány évtizeddel áttért a görög katolikus hitre.⁶

A Bihar vármegyei Zsákán, Darvason és Mezőpeterden a 18. században betelepült román anyanyelvű lakosság megmaradt eredeti görögkeleti vallásánál. E települések román ortodox egyházai ma a Magyarországi Román Ortodox püspökséghez tartoznak.

A 17. században a ruszinok, a század végén pedig a románok is egyesültek Rómával, de arra vonatkozólag, hogy a Nyíradony, Nyíracsdás és Nyírábrány községekbe betelepülő román anyanyelvű lakosság még görögkeleti vallású volt-e, vagy már áttért görög katolikusként települt-e be, eddig feltárt történelmi forrásra nem támaszkodhatok. Feltételezésem szerint az áttérés fokozatosan történt már a betelepüléssel egy időben. Ezt szorgalmazta az egyház is, mivel görögkeleti egyházközség nem lévén, az áttérés tűnt az egyszerűbb megoldásnak. Az egyházi források szerint, miután a román anyanyelvű görög katolikusok a nagyváradi püspökséghez,

³ BOROVSZKY 1900. 465.

⁴ BOROVSZKY 1900. 160.

⁵ BOROVSZKY 1900. 160.

⁶ NADÁNYI 1938. 501.

majd vikáriussághoz tartoztak, 1919-ig 17 román ajkú görög katolikus parókia létezett a mai országhatáron belül.⁷ Név szerint ezek között szerepel Nyíradony, Nyír-ábrány, Nyíracsád, Csegöld, Csengereújfalú, Porcsalma és Kővár-Kölcse is. Az utóbbi négy viszont a történelmi Szatmár megyéhez tartozott.

Valamennyi településre jellemző, hogy egészen a 20. század elejéig az anyakönyvezés kezdetben cirill betűkkel, de románul; azután latin betűkkel, de többnyire románul történik.

A nyíradonyi anyakönyvek közül az első kötetben 1828-ból található egy magyar nyelvű, kurzív írással történő bejegyzés: „Nyíradonyi Görög szertartású Ekleisiának keresztelték könyvének formája Nagyvárad Püspökségben.” Érdemes megjegyezni, hogy ezt az anyakönyvet kezdetben először cirill betűkkel, de románul; majd latin betűkkel, de románul és legvégül magyar nyelven vezették.

Ennek 6. oldalán a cirill betűs résznél a keresztelő pap neve „Rohály Nagy Ferentz”; az 1828-as magyar szövegnél „Nagy Tógyer paróchus”; a 46. oldaltól „Rohály Nagy Tódor”. 1844-ben ismét románul történnek a bejegyzések „Petrus Papp parochus” aláírással. 1912-ben a lelkész így írja alá nevét: „Stefanu Creșineau”, majd 1913-tól „Kresnyák István esperes lelkész”, tehát magyarul szerepel a név.

1945-ben ismét magyar nyelvű az anyakönyv vezetése, majd 1949-től ismét román nyelvűvé válik.

1919. június 10-én szigorú bejegyzés található, mely szerint Nyíradony a nagyváradai román egyházmegyéhez csatlakozik Leontin Csula adminisztrátor vezetésével. 1920. április 12-től az anyakönyv vezetése magyarul történik, a lelkész dr. Máté Gyula parochus. Nyíradony túlnyomórészt román telepítésű: 1736-ból, 1752-ből már 62 adózt írtak össze.⁸

Nyíracsád 1740-ben kapott többségében román nemzetiségű lakosságot.⁹ A következő telepítésre több mint húsz év múlva, 1762 körül került sor, amikor Birit – mint lakatlan helyet – a Szatmár megyei Portelekről áttelepített románokkal népesítették be.¹⁰

Hasonló telepítés történt a történelmi Békés megyében is: 1724-ben Löwenburg János Jakab, Békés megye főispánja a Gyulaváriban megtelepedett románokat áttelepíti Kétegyházára.¹¹

Újfehértót is részben román telepesek lakták, akik 1769-ben költöztek oda.¹² Kiskálló 1771-ben népesült be részben román nemzetiségű telepesek beköltözése révén, akik megalapították görög katolikus egyházukat.¹³

A következő település Nyírlugos, ahová valószínűleg az 1770-es évek közepén költöztek be román telepesek. A Nyírlugoson megtelepedett román nemzetiségű lakosság történetére vonatkozólag érdekes adatnak látszik, hogy az 1779-es „canonica visitatio” adatai szerint összesen 705 főt írtak össze, akik közül 700 fő gö-

⁷ OL ME K 28 1936 - D - 15688.

⁸ VERES 1962. 168.

⁹ PAPP 1939. 139.

¹⁰ PAPP 1939. 139.

¹¹ ARDELEAN 1899. 11-12.

¹² VERES 1962. 168-185.

¹³ VERES 1962. 168-185.

rög katolikus – nagyrészt román – volt; majd az 1784–85-ös népszámlálás adatai szerint csak 7 főt írtak össze.¹⁴

A 18. század utolsó, nagyobb számú román népességet megmozgató telepítési akciója 1790-ben volt.¹⁵ Ekkor költöztek románok Nyírábrányba.

Az említett települések román anyanyelvű lakosságának 18. századi lélekszámáról sajnos alig vannak adatok, mivel II. József 1784–85-ös népszámlálási adatait nemzetiségi szempontból nem lehet használni, hiszen az nem közli a lakosság etnikai összetételét.

A következő, azaz a 19. század elején Szatmár megye három, részben vagy egészében román lakta községéről tesznek említést a történeti források: Ura, amely teljesen román, és amely nem szerepel az 1773-ban összeírt helységek között; Csegöld, amely magyar-román és Porcsalma, amely magyar-román-ukrán és szlovák¹⁶ nemzetiségűek által lakott település volt. Az utóbbi kettő 1772-ben még színmagyar település volt, tehát valószínűleg a nemzetiségek betelepülése ezután történhetett. Ura mindenképpen újabb település, miután a 19. század eleji forrás megjegyzi, hogy „gyülelész oláhokból áll”.¹⁷

Újabb román telepesek beköltözéséről beszélhetünk 1814-ben Nakor községben is.¹⁸

Szembetűnő, hogy a csaknem húsz év múlva végzett újabb statisztikai felmérés alapján a román anyanyelvű lakosság szinte eltűnt Szabolcs megyéből. Feltételezésem szerint nem valószínű, hogy arra az időre már teljesen asszimilálódtak volna. Fényes Elek meg sem említi őket, tehát valószínűleg nem is volt tudomása a 18. századi telepítésekről, ugyanakkor az 1863-as helységnévtárban szerepel némelyikük.

A szatmári részen négy esetben románok által lakott községről beszélhetünk. Ezek közül három: Csegöld, Csengerújfalú és Ura magyar-román; Pátyod szlovák-román helység. Pátyod ugyan 1810-ben még teljesen szlovák település volt, tehát valószínűleg ez után költöztek be a románok.¹⁹

Porcsalma viszont a későbbiekben teljesen magyar településsé válik.²⁰

Ami a Szatmár megyei román népesség lélekszámát illeti, pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, a következő táblázat csupán a felekezeti megoszlást mutatja 1840-ben:

A település neve	Etnikum	Róm. kat.	Görög kat.	Ref.
Csegöld	magyar-román	80	359	7
Csengerújfalú	magyar-román	5	330	396
Pátyod	szlovák-román	244	296	4
Ura	magyar-román	-	162	63

¹⁴ VERES 1962. 168–185.

¹⁵ PAPP 1939. 139.

¹⁶ BARNA 1988. 17.

¹⁷ SZIRMAY 1809–1810. 203.

¹⁸ PAPP 1939. 139.

¹⁹ PÁLL 1980. 84–97.

²⁰ PÁLL 1980. 84–97.

Az 1863-as helységnévtár ugyanakkor meglepő adatokkal szolgál. Szabolcs megyében a 4 régi, románok által lakott települést: Kállósemylén, Máriapócs, Nyíracsád és Nyíradony községet említi. Kivétel közülük Máriapócs, ahol a szlovákokat is megjelöli. Ezzel szemben Szatmár megyében kettőre apad a románok által is lakott települések száma – Csegöld és Csengerújfalú –, és mindkettőben már a magyarok vannak többségben.

Az első pontos nemzetiségi adatokat a románok által is lakott településekről az 1880-as népszámláláskor kapjuk. Természetesen ekkorra már kevesebb a nemzetiségi települések száma (továbbköltözés, asszimilálódás következtében).

Szabolcs megyében	1880-ban	1660 román lakott.
Nyírábrányban		380 fő, a lakosság 18,5%-a,
Nyíradonyban		1158 fő, a lakosság 38,8%-a.

Szatmár megyében egyedül Csengerújfaluban élt jelentősebb számú román népesség: 305 fő, a lakosság 49,5%-a. Alig tíz év múlva az 1890-es népszámlálás alkalmával még kevesebb a román nemzetiségű népesség: Szabolcsban 714 fő, amely 1900-ra 73 főre csökkent. Szatmárban ugyanaz a helyzet: a 19. század végén egyetlen olyan települést sem írtak össze, ahol jelentősebb (50 főnél több) román népesség élt volna.

A 18. században Bihar vármegyében összesen tizenegy románok által is lakott település számlálható össze: Bedő, Darvas, Körösszakáll, Körösszegapáti, Méhkerék, Mezőpeterd, Nagyléta, Pocsaj, Zsáka, Sarkadkeresztúr és Vekerd községek. Valamennyi településen a betelepülő vagy betelepített román telepesek eredetileg görögkeleti vallásúak voltak, betelepülésük a 18. század első felére, illetve a század közepe tájára esett. A tizenegy Bihar megyei település közül az eddigi történetírás szerint Nagyléta és Körösszegapáti esetében beszélhetünk szervezett magánföldesúri telepítésről. Nagyléta földesura, báró Dietrichstein görögkeleti vallású románokat hozatott Biharból.²¹ Az 1757. évi adóösszeírásban 98 román adófizető és adófizetés alól mentesülő nemes, bíró, telepes is jelzi a betelepülő román anyanyelvű lakosság belső telkeit. „Oláh-Léta”-n belül a románok délről szorosán csatlakozó, rendezett, egyenes utcákat alakítottak ki.²² Körösszegapáti földesura, a Csáki család – miután a 18. század elején visszatérő lakosságot a pestis megtizedelte – görögkeleti vallású románokat hozatott a lakosság pótlására. A felsorolt tizenegy település közül csupán nyolc településen maradt meg a lakosság eredeti görögkeleti vallásánál: Mezőpeterd, Zsáka, Darvas, Körösszakáll, Körösszegapáti, Méhkerék és Sarkadkeresztúr románsága ma is a Román Ortodox Egyházhhoz tartozik. Három településen: Bedő, Nagylétán és Pocsajon a betelepülő románság eredetileg szintén görögkeleti vallású volt, de betelepülésük után néhány évtizeddel áttértek a görög katolikus hitre. Bedő községben a románság (az 1720-as évek táján) még a református magyarságot is magába olvasztotta, majd 1779-ben áttért a görög katolikus hitre,²³ de en-

²¹ NADÁNYI 1938. 498–500.

²² NADÁNYI 1938. 500–501.

²³ NADÁNYI 1938. 472.

nek ellenére 80%-uk mind a mai napig román anyanyelvűnek vallja magát.²⁴ Pocsajon a görögkeleti románok még korábban, 1755-ben²⁵ tértek át a görög katolikus hitre. Az utóbbi két településen, mivel már a betelepüléskor is a lakosságnak csupán a felét alkották, a románság asszimilációja olyan erőteljes volt, hogy mára anyanyelvüket is szinte elfeledték. A görög katolikus egyház fokozatosan vívta ki a magyar nyelv liturgikus nyelvként való használatát, így a román anyanyelvűek esetében az egyház már nem tölthette be az anyanyelv megőrzésének, konzerválásának szerepét. Bedőn az egyház vonatkozásában hasonló volt a helyzet, ám mégis kivételt képez, mivel a román többségű faluközösség összetartó ereje – az egyház ellenére – képes volt román anyanyelvét konzerválni.

A mai görögkeleti vallású románok által is lakott települések sorában csupán két településen (Vekerden és Méhkeréken) – mint a 18. századi betelepüléskor – a lakosság mintegy 90%-a ma is román nemzetiségű, vagy legalábbis származását tekintve román.

A bihari települések közül Zsáka már a török időben románok által is lakott település volt. A görögkeleti románok első fatemplomukat 1669-ben építették fel, majd 1791-ben hozták létre ma is álló egyházukat.²⁵ Darvason, Körösszakállon és Körösszegapátiban a román anyanyelvű lakosság a 18. század első felében csatlakozott a református vallású magyarsághoz, újra népesítve a lakatlan településeket. A görögkeleti vallású román anyanyelvűek mássága területileg is megosztotta a településeket, „Oláh-vég”-nek nevezve azt a részt, ahol a románok, és „Magyar-vég”-nek nevezve azt a részt, ahol a magyarok telepedtek le.

A mindhárom településen felépült első görögkeleti templomok a 18. század végéig álltak fenn, amikor azután ezek helyén új, szilárd kőtemplomok épültek. Az első templomok építésére, létrejöttére utal egy-egy korai harang (ami pl. Darvason 1764-ben,²⁶ Körösszakállon 1763-ban²⁷ öntetett), egy-egy feljegyzés a szertartáskönyvekben (mint Körösszegapátiban 1748-ból).²⁸ Mezőpeterden viszont 1733-ban római katolikus vallású magyarok és görögkeleti vallású románok telepítik újjá a török háborúk alatt elpusztult középkori falut. Mezőpeterd görögkeleti egyháza és temploma 1768-ban már létezett papjával együtt.²⁹ Az említett négy bihari település görögkeleti egyháza ma is a Magyarországi Görögkeleti Román Egyház egyházközsége.

A tizenegy Bihar megyei románok által is lakott település közül egy településen, Sarkadkeresztúron a görögkeleti vallású románok csak egy kápolnával rendelkeznek. A görögkeleti egyház forrásai alapján 1779-ben Sarkadkeresztúron harminc görögkeleti vallásúak által lakott porta létezett egy fatemplommal, papjuk pedig Procopie Popovici volt. Második fatemplomuk 1830-ban épült, amely 1900-ig állt, amikor életveszélyessé nyilvánították és lebontották. A sarkadkeresztúri görögkeleti egyház anyagi lehetősége alapján új templom építésére nem, csupán egy kápol-

²⁴ Az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet által végzett 2001-es népszámlálás kontrollvizsgálata eredményének alapján.

²⁵ NADÁNYI 1938. 518.

²⁶ MISAROŞ 1990. 22.

²⁷ MISAROŞ 1990. 186.

²⁸ MISAROŞ 1990. 22.

²⁹ MISAROŞ 1990. 168.

na berendezésére vállalkozhatott, de csak több mint negyven évi szünet után, 1943-ban. Ez a kápolna ad helyet ma is a görögkeleti szertartású istentiszteleteknek.³⁰

Vekerd a 18. század elején, 1732-ben még mint pusztá szerepel. A 18. század derekán Biharból görögkeleti románok ülték meg és népesítették be a lakatlan pusztát.³⁰ Az első görögkeleti egyházi forrás alapján a községnek 1779-ben 36 görögkeleti vallásúak által lakott portája létezett egy fatemplommal. Popovici Péter lelkészüket 1743-ban szentelték fel a községnek.³¹ Vekerd lélekszáma az 1930-as években 498, melyből 423 görögkeleti vallású.

Méhkerék középkori település, amely a törökök utáni időkben lakatlan pusztává vált, 1758–1768 között települt újjá. Mária Terézia 1745-ben adományozta Eszterházy Pál Antal hercegnek a derecskei domíniumot Méhkerékkal együtt. Eszterházy Pál herceg szorgalmazta és segítette a görögkeleti vallású románok megtelepedését Méhkeréken, és szabályozta is azt a velük kötött szerződésben. Az első Méhkerékre vonatkozó adat az 1768. május 17-én keltezett urbériális szerződésben található, amely „a mostan nem régiben impopiált (...) Méh-Kerek Nevű Helység lakosaira” is vonatkozik.³² Eszterházy Miklós herceg 1767-ben vette át a birtokot, és sor került Méhkerék betelepítésére. Az erről fennmaradt történetet a szájhagyomány napjainkig őrzi, s a levéltári (állami és egyházi) adatokkal történt összevetésből kiderül, hogy az több hiteles adatot tartalmaz. Ezek alapján nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy Méhkerék is szervezett magánföldesúri telepítésként jött létre. Méhkerékre is vonatkozik az az általános megállapítás, hogy a görögkeleti vallású románok szinte letelepedésükkel egyidőben alapították meg görögkeleti egyházukat is, mivel a levéltári forrás alapján a méhkerékiek királyi engedély nélkül építettek fatornyú, paticsfalú görögkeleti templomot, amelyet 1770-ben utólag engedélyeztettek.³³

Az 1770-es években Méhkeréken 24 földdel rendelkező, szabad menetelű családot tartottak számon, és összesen 6, házzal rendelkező zsellért írtak össze. Közel tíz év alatt 100, 1779-ben pedig már 60 portát írtak össze, amely mutatja, hogy a lakosság folyamatosan nőtt a betelepülő, görögkeleti vallású román anyanyelvűekkel.

A 20. század 30-as éveinek végén a község összlakossága: 2263 fő, melyből 2116 fő román anyanyelvű, vallási megoszlása szerint 2105 fő görögkeleti vallású. Ennek ellenére a község vallási megoszlása igen változatos képet mutat.³⁴

Bedő, Vekerd és Méhkerék községekről megállapítható, hogy valamennyi magyarországi település közül csupán e három az, amelyik a betelepüléstől napjainkig – egyrészt románságából, másrészt görögkeleti, illetve görög katolikus vallásából adódóan – megőrizte etnikai zártságát. A lakosság román anyanyelvét tekintve három egységes nyelvi szigetet alkot egészen a 20. század közepéig. A tradicionális életformából adódó zártság is konzerválta az archaikus anyanyelvet, de azt nem fej-

³⁰ MISAROS 1990. 109–116.

³¹ BERÉNYI-CSOBAI 2000. 92–106.

³² MICHERECHI 2000. 5–48.

³³ MICHERECHI 2000. 5–48.

³⁴ MICHERECHI 2000. 5–48.

lesztette tovább. Az életmódváltással fokozatosan felbomlik a falvak viszonylagos zártsága, és magával hozza a lakosság migrációját és asszimilációját.

Bedőn és Vekerden a falu lakossága részben előregedett, összezsugorodott, anyanyelvi szempontból pedig asszimilálódott. Az eredetileg román anyanyelvű lakosság mára már szinte csak vallásához való ragaszkodásában maradt meg románnak.

Méhkerék ezzel ellentétben még ma is a magyarországi románság egyetlen olyan nyelvi szigete, ahol a lakosság 96,4%-a az 1980-as tanácsi minősítés szerint román anyanyelvűnek vallotta magát. Archaikus nyelvét megőrizte, mert az nem tartott lépést az életmódváltással, a társadalom általános mozgásával, az anyanyelvi kultúrájának fejlődésével.

II. A román anyanyelvű lakosság a statisztikák tükrében

Az eddigiek alapján elmondható, hogy a népességösszeírások, az egyéb statisztikai adatok ütköztetése igen ellentmondásos. Természetesen számolnunk kell azzal, legalábbis véleményem szerint, hogy minden népszámlálás torzulhat az adott bel- és külpolitikai konstellációban, ezért azután abszolút hiteles sosem lehet.

Az alábbiakban vázolt adatsor egy másik oldalról közelíti meg a szabolcsi és a szatmári részeken élő román népesség lélekszámát a két világháború időszakában.

A bécsi nuncius 1919. május 10-én 17 román ajkú görög katolikus egyházközséget rendelt a nagyváradi görög katolikus püspök joghatósága alá, ezek közül 14 egyházközség 1912-től a hajdúdorogi egyházmegye püspöke alá tartozott.³⁵

A magyar királyi vallás és közoktatási miniszter 1930-as évi jelentése szerint összesen 17 román ajkú görög katolikus egyházközség van az ország területén. Ezek között szerepel Csegöld, Csengerújfalú, Porcsalma és Kővár-Kölcse a szatmári részokről; Szabolcsból viszont szerepel Nyíradony, Nyíracád és Nyírábrány település. A miniszteri leirat szerint Nyírábrányban, Nyíracádon és Csegöldön görög katolikus iskolák is működtek (természetesen felekezeti iskolákról van szó), amelyek azután (1919 után) román tanítók nélkül maradtak.³⁶

Amennyiben az előbbieken felsorakoztatott adatokat figyelembe vesszük, egyáltalán nem fogadható el az 1890-es, illetve az 1900-as népszámlálás, mely szerint Szabolcsban összesen 73 főre apadt a román népesség lélekszáma.

A valósághoz közelebb álló statisztikát lehetne készíteni elsősorban az egyházi nyilvántartások segítségével, de sajnos az anyakönyvek egy része hiányzik egy-egy adott parókián.

Az 1920-as évi népességösszeírás szerint 50 990-an görögkeleti vallásúnak, melyből 19 179-en románnak, de a népesség anyanyelvi megoszlása szerint 23 695-en román anyanyelvűnek vallották magukat. Románnak vallotta magát még 4516 nem görögkeleti vallású. Mint ahogyan a történeti áttekintésben is utaltam rá, a románok egy része Bihar vármegyében a letelepedés után néhány évtizeddel áttért a görög katolikus hitre.

³⁵ PIRIGYI 1982. 41–85.

³⁶ OL ME K 28 1936 – D – 15688.

Ez a magyarázata annak, hogy többen vallották magukat románnak, mint görögkeleti vallásúnak.

A már említett magyar királyi vallás és közoktatási miniszter 1930-as jelentése szerint összesen 17 román ajkú görög katolikus egyházközség van az ország területén: Csegöld, Csengerújfalú, Porcsalma, Nyírcsanád, Nyíradony, Nyírábrány, Álmosd, Bagamér, Hosszúpályi, Kokad, Nagyléta, Pocsaj, Vértes, Makó, Bedő, Battonya, Kővár-Kölcse. Az 1930-as évi népszámlálás adatai szerint 17 községben 17 689 a görög katolikus vallású lakosok száma, akik közül mindössze 1150-en vallották magukat román anyanyelvűnek.³⁷

Szembetűnő az ellentmondás: létezik 17 román ajkú görög katolikus egyházközség 1150 hívővel. Olyannyira nagy az ellentmondás, hogy szinte valószínűtlen. Amennyiben az 1150 főt (mert a statisztika szerint a 17 689 főből ennyien vallották magukat románnak) elosztjuk a 17 egyházközségre, akkor átlagosan 67 fő tartozik egy egyházközséghez. De a magyar királyi vallás és közoktatási miniszter 1930. évi jelentése szerint csupán Nagylétán 454 fő a román anyanyelvű görög katolikusok száma, a bedői plébánia hívei közül pedig 32 fő a magyar és 498 fő a román anyanyelvű görög katolikus. Ha tehát a két egyházközség összesen 922 hívőt számlál, akkor a maradék 198 hívőt kell elosztani 15 egyházközséggel, így átlagban egy egyházközségre 13 fő jut.

Az 1912-ben felállított hajdúdorogi egyházmegyével – mely mindvégig a magyar liturgikus nyelv törvényes elismeréséért harcolt – kezdődött el a román ajkú görög katolikusok folyamatos asszimilációja. Ezzel az egyház elvesztette a román anyanyelvet megőrző, konzerváló szerepét, amely csak a görögkeleti egyház esetében maradt meg napjainkig.

A görögkeleti egyház szerint a görög katolikus román parókiákból 1919 után a román lelkészek eltávoztak, a görög katolikus magyar lelkészek magyar nyelven kezdték meg a hittan tanítását, holott a háború előtt ezek román parókiák voltak.³⁸ Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a görög katolikus parókiák irattári, levéltári anyagának nyelve is a román volt 1919-ig. Bagamérben, Csegöldön, Újfalun, Makón, Ábrányban, Acsádon román görög katolikus felekezeti iskolák működtek, amelyek azután román tanítók nélkül maradtak.³⁹ A magyarországi románok ügyeinek magyar királyi kormánybiztosa, dr. Sigescu József 1920. évi jelentése szerint a görögkeleti és a görög katolikus egyházközségekben olyan állami tanítók nyernek kiküldetést, akik a román nyelvet nem bírják.⁴⁰ Román nyelvű oktatás és hitélet nélkül a kisebbség maga is igyekezett idomulni a többséghez: magyarul tanult az iskolában, magyarul imádkozott a templomban. Ezzel szemben a magyarországi román görögkeleti egyházközségek szerettek volna egy erős, jól működő román görögkeleti püspökséggé szerveződni. A budapesti és a vidéki görögkeleti román egyházközségek hivatalosan először 1927-ben kérték írásban a miniszterel-

³⁷ OL ME K 28 1936 - D - 15688.

³⁸ OL ME K 28 1936 - D - 15688.

³⁹ OL ME K 28 1936 - D - 15688.

⁴⁰ OL ME K 28 1936 - D - 15688.

nőköt román görögkeleti püspökség felállítására.⁴¹ A román görögkeleti egyházközségek miniszterelnökhöz intézett beadványa számunkra statisztikai szempontból igen fontos adatokat tartalmaz a kisebbség lélekszámára vonatkozólag. A beadvány szerint az egyház 100 000 román görögkeleti lelket számlál 18 anya- és 35 fiókegyházában.⁴²

Az egyház által képviselt álláspont a román kisebbség lélekszámát illetően messze eltávolodik a hivatalos statisztikától, a népszámlálás adataitól. Emellett azonban megjelöli az egyházközségek számát a fiókegyházakkal együtt olyan románlakta települések esetében is, amelyekre a népszámlálások nem utalnak.

Az általam felsorolt adatokkal szerettem volna rámutatni arra, hogy akkor, amikor a két világháború közti időszakban a magyarországi román nemzeti kisebbségről, annak vallási megoszlásáról szólunk:

- 18 görögkeleti anyaegyház,
- 35 görögkeleti fiókegyház és
- 17 görög katolikus román ajkú egyházközség által összefogott lakosság összlétszámát kellene megállapítani.

Visszaulva az 1910-es évi népszámlálásra, amikor 28 491 fő vallotta magát román anyanyelvűnek, ezt elosztva az összes, azaz 70 egyházközséggel (18 anya- + 35 görögkeleti egyházközség + 17 görög katolikus), kapunk egy átlagot, azaz 407 főt. Tehát 407 fő esik egy egyházközségre, amely körülbelül megfelel a legkisebb település átlagának. Szándékosan választottam az 1910. évi népszámlálás adatait, mivel ekkor még működött a viszonylag szilárd egyházi szervezet keretében az összes, tehát a 70 egyházközség.

A népszámlálás adatai jól tükrözik az 1945 utáni helyzetet, amely természetesen az 1920 után kialakult állapot egyenes következménye. A 17 román ajkú görög katolikus település lakossága – az 1945-ig is szinte kompakt lakosságú Bedő, a közel 50%-ban románok által is lakott Nagyléta (Oláh-léta) és Pocsaj kivételével – napjainkra nyelvileg szinte teljesen asszimilálódott. Mára már csak az idősebb generációnál követhető nyomon a származástudat. A görögkeleti vallású román anyanyelvűek esetében is a vegyes lakosságú településeken – elsősorban ott, ahol a román anyanyelvűek mindig a kisebbséget alkották – az asszimilálódás mértéke sokkal erőteljesebb volt, mint a kompakt vagy a vegyes lakosságú, de még többségben románok által lakott községekben.

Az 1990. évi népszámlálás szerint Magyarországon összesen 8730 fő vallotta magát román anyanyelvűnek, melyből Hajdú-Bihar megyében összesen 990 főt számláltak össze. 1990–1991-ben a két legkisebb településen – Darvason és Mezőpéterden – végzett kutatás alapján 200–250 fő vallotta magát románnak, azaz Darvason a lakosság fele, Mezőpéterden több mint a fele.

1992-ben pedig Vekerd községben a 200 fős lakosságból négy-öt család kivételével mindenki román származásúnak vallotta magát. Tehát a három legkisebb hajdú-bihari településen így összesen 650 fő vallotta magát románnak. Amennyiben hozzátesszük, hogy a három településen kívül még öt: Körösszakáll, Körösszeg-

⁴¹ OL ME K 28 1936 - D - 15688.

⁴² OL ME K 28 1936 - D - 15688.

apáti, Pocsaj, Nagyléta, Bedő és Zsáka településen élnek románok, akkor – az 1920 előtti 17 román görög katolikus település közül csak hármat: Pocsajt, Bedőt és Nagylétát említettem – szembevetendő az 1990-es évi népszámlálás nagyon nem reális volta. Ha figyelmen kívül hagyjuk az utóbbi évek kutatásainak eredményeit, és a népszámlálás alkalmával összeírt 950 főt elosztjuk a 9 Hajdú-Bihar megyei település számával, akkor egy településre 105 fő esik. Ha a felsorolt három település román anyanyelvű lakossága összesen eléri a népszámlálás szerint számlált 950 főt, akkor a kérdés csak az, hogy a többi öt településen senki nem vallotta magát román anyanyelvűnek? Természetesen a történelmi kutatások alapján azt is tudjuk, hogy a kilenc település közül csak Bedő román 80%-ban és Vekerd 98%-ban; a többi településen, Zsákán, Darvason, Mezőpeterden, Pocsajon és Nagylétán mára már szinte nincsenek román anyanyelvűek. Amennyiben ehhez a képhez hozzáillesztenénk a 2001-es népszámlálási adatokat, amely szerint Magyarországon összesen 8776-an vallották magukat románnak, akkor valóban megállapítható, hogy román nemzetiiség szinte alig található az említett három történelmi vármegye területén.

III. Az eredetileg román anyanyelvű népesség a történelmi források tükrében, azaz egy történelmi-néprajzi nyári tábor kutatási eredménye

Az utóbbi évtizedek régészeti ásatásai is bizonyítják, hogy Nyíradonyban már a 15. században egy szabályszerűen keleti fekvésű, feltehetően bizánci rítusú templom állt monostorral együtt.

A 17. században a Bocskai-féle szabadságharcban való részvételért Nyíradony is megkapta a hajdú kiváltságot. A települést a szabadságharc bukása után, bár a kiváltságokra továbbra is igényt tartott, visszahelyezték jobbágyi állapotba.⁴³

A történelmi források szerint Nyíradony túlnyomórészt román telepítésű 1736-ból. A község görög katolikus temploma 1812-ben épült,⁴⁴ amely valószínűleg már a második volt, mivel az első a török uralom alatt megsemmisült a településsel együtt.

Az 1994-ben végzett történelmi-néprajzi kutatások alkalmával több mint húsz különböző (de ugyanakkor leggyakoribb) vezetéknevű adatközlő család egybehangzó véleménye szerint (az adatközlők 70 év felettiek voltak) szüleik, illetve nagyszüleik idejében a településen mindenki görög katolikus román származású volt. A településen 1994-ben 7600 fő él, akik közül:

- 70% görög katolikus,
- 20% római katolikus,
- 10% református vallású.

Az alábbiakban közlöm annak a húsz családnak a vezetéknevét, akik adatközlőink voltak 1994-ben, és ugyanakkor valamennyien fellelhetők az 1800-as évek levéltári dokumentumaiban is.

⁴³ BOROVSZKY 1900. 160.

⁴⁴ BOROVSZKY 1900. 160.

1. Keczán	11. Pósán
2. Kerezsi	12. Kutyán
3. Szilágyi	13. Meszesán
4. Kujbus	14. Perge
5. Terdik	15. Lázár
6. Cirják	16. Táros
7. Pintye	17. Verdes
8. Barnuc	18. Nagy
9. Bodogán	19. Illés
10. Mercs	20. Nyisnyik

A felsorolt húsz család neve megtalálható a nyíradonyi görög katolikus egyház anyakönyveiben, így például az 1873. évi halotti anyakönyvben is. Ebben az évben összesen 28-an házasodtak, 83-at kereszteltek, és 244-en haltak meg, akik között szerepel:

Kerezsi Anna (Kerezsi Anișca, socia lui Czirák Ioan lugar),
Terdik Dana (socia lui Csep Petru),
Mercs János (sociu lui Nagy Ana, a avut 60 de ani),
Bodogán Tódor (Teodoru a lui Bodogán),
Bodogán Mária (socia lui Șerban Ioan),
Terdik János (socia Papp Maria),
Kujbus János (sociu lui Dana Lukács),
Szilágyi János (Joan a lui G. Szilágyi Ioan),
Keczán Mihály (Keczán Mihaiu al lui Keczán Ioan),
Illés Anna (socia lui Dobrán Gerogiu),
Verdes Juliánna (Iuliana a lui Verdes Ioane plugar),
Kurtyán Tódor (Teodoru a lui Kurtyán Ilie, plugar),
Lázár Anna (Anișca a lui Lázár Mihaiu),
Barnuc Mária (Barnuțu Maria, văduva a lui Orosz Teodor, plugar),
Pósán Virág (socia lui Szilágyi Georgiu),
Táros Juli (a lui Táros Teodor),
Cirják János (Cirják Ioan, plugar),
Meszesán Mária (socia lui Tasó Vasiliu),
Papp Mitru (sociu Iulianei Jakob),
Kujbus Virág (Kujbus Floare socia lui Kerezsi Lupu, plugar).

Az anyakönyveken kívül a levéltári iratok között megtalálható a nyíradonyi lakosok 1846. évi szemes termény beszédésének összeírása,⁴⁵ ahol szintén szerepelnek ezek a családok a felsoroltak között.

Az 1846. évi összeírásból csupán az említett húsz család nevével azonos nevéket választottam ki, akik minden bizonnyal román származásúak, de mára már teljesen asszimilálódtak. Az összesen összeírt 239 családból 111 család mondható román nemzetiségűnek.

⁴⁵ HBML V. 658/d/1. Nyíradony szemes terménybeszedés. 1846.

Az összeírt 239 családból 111 család 742 fővel román; de a maradék 128 család 796-os létszámából további kutatások és vizsgálatok alapján kideríthető, hogy mennyien voltak valóban magyarok, illetve románok.

A húsz család alapján is úgy tűnik, hogy a lakosság közel 50%-a volt román származású. Véleményem szerint a lakosság több mint 50%-a volt eredendően román származású, legalábbis az említett húsz adatközlő egybehangzó véleménye ezt igazolja.

Az említett 1846. évi terményösszeírásból kiderül, hogy az összeírt termények: a búza, a rozs, az árpa, a tengeri és a krumpli volt.

A termények közül búza és árpa egyetlenegy családnál sem található. A nem megfelelő talaj és éghajlati viszonyok miatt az 1846-os évben Nyíradonyban minden bizonnyal nem termesztettek sem búzát, sem árpát. Termett összesen:

- 545 köből és 101 véka rozs,
- 674 köből és 154 véka tengeri,
- 1562 köből krumpli.

Burgonyából termett a legtöbb, ami egyébként azzal is magyarázható, hogy a múlt században az egyik legfontosabb táplálék ez volt.

Nyíradony gazdasági életére vonatkozólag érdekesnek tűnik a község haszonbérbe adott allodiális szőlőinek telekkönyv szerinti kimutatása 1906–1908 között.⁴⁶ A kimutatás feltünteti a szőlősgazdák nevét, telekkönyvi számát, a szőlőtér nagyságát és a szőlősgazdák lakását. A kimutatásban ugyancsak fellelhető az általam kiválasztott húsz család neve, akiket felsoroltam az 1846. évi terményösszeírásból. Szembetűnő, hogy az 1906–1908-as kimutatás magyar nyelvű ugyan, de a név leírása több esetben közelebb áll a román nyelvű íráshoz, azaz leíráshoz vagy annak módjához, és esetleg nincs lefordítva, mint ahogyan azt többször is alkalmazták. Az alábbiakban felsorolnék néhányat:

- Orosz Lupuj (itt ebben az esetben érdekes a keresztnév),
- Barnutz (a későbbiekben általában Barnucz, de a korábbi dokumentumokban még Barnuț-ként szerepel),
- Merts Demeter (a későbbiekben Mercsként szerepel),
- Pósán Kosztán (ebben az esetben is érdekes a keresztnév).

Természetesen, mint mindenféle kimutatásból vagy összeírásból – úgy ebből is – többféle következtetést lehet levonni a vizsgálandó témának megfelelően.

Miután a kimutatás a telekkönyvileg bejegyzett szőlők nagyságánál feltünteti az összes örököst, érdemes megnézni, hogy egy-egy családon belül az örökösök neveit vizsgálva még véletlenül sem találunk magyar névre (természetesen a saját módszeremre támaszkodva). E dokumentum alapján úgy tűnik, hogy vegyes házasságokról nem beszélhetünk.

Ennek ellenére, aki a magyarok és a románok közti összeházasodás témáját szeretné körüljárni, kutatni, annak mindenképpen segítségére lehet ez a kimutatás is. Véleményem szerint sem elegendő egyetlen egy dokumentum az összeházasodás nemlétének megállapítására. Néhány példát azért mindenképpen felsorolok:

⁴⁶ HBML Nyíradony község iratai. 1860–1926. 1906–1908. V. B. 658/b 1.

- A 20-as telekkönyvi számmal a kimutatás felsorolja Pósan Jánost és Csorba Máriát. (Csorba Júlia 84 éves nyíradonyi adatközlő szerint szülei – Pósan Illés és Barnucz Flóra – leginkább románul beszéltek a családban);
- Terdik György és Meszesán Mária a 99. telekkönyvi számon;
- Cirják Mihályt, valamint nyolc Terdik családtagot sorol fel a kimutatás a 102. telekkönyvi számon.

Annak ellenére, hogy a különböző összeírások esetleg az első elolvasás után nem sokat árulnak el az összeírt személyekről, valamennyi összeírás névanyaga használható a kutatásban. Az 1885-ös nyíradonyi közmunka-összeírásból⁴⁷ megállapítható, hogy összesen 265 főt írtak össze, akik közmunkára kötelezettek.

A közmunkára kötelezettek neve mellett mindjárt az is ott szerepel, hogy hány ígásállattal rendelkezik. Számba véve annak a húsz családnak a nevét, amelyre a kutatás során támaszkodtam jelen dolgozatomban, kivétel nélkül megtalálhatók az összeírásban. Valamennyien rendelkeznek egy vagy két ígásállattal, de általában kettővel. A tényhez az is hozzátartozik, hogy az összeírt 265 főből 188 fő egyáltalán nem rendelkezik ígásállattal.

A községben a legtöbb ígásállattal a következők rendelkeznek:

- gróf Károlyi Tibor 36 ígásállattal,
- Tried Lajos 14 ígásállattal,
- Markos Ferencz 7 ígásállattal.
- Még hét 4-4 ígásállattal rendelkező főt lehet összeszámlálni azok közül, akik kivétel nélkül magyarként vehetők számba.

Amennyiben az összeírt	265 főből
	188 fő egyáltalán nem rendelkezett ígásállattal, úgy
összesen csupán	77 fő rendelkezett ígásállattal.
Összesen	212 ígásállatot írtak össze,
melyből	128 házas, házzal rendelkező,
	62 házatlan, ház nélküli,
melyből (a 265 fő)	214 ígás napszámot és
	954 kézi napszámot teljesített.

Ez a dokumentum is mutatja a kötelezettek vagyoni helyzetét, és természetesen egyben Nyíradony község 1885. évi állapotának társadalmi differenciáltságát, tagozódását. Nyíraczád és Nyírábrány hasonló nagyságú, de későbbi telepítésű Nyíradonynál, mint ahogyan már utaltam is rá. Nyíraczád lakossága 1994-ben 4272 fő, Nyírábrányé viszont csak 3900 fő. Mindkét településen a lakosság nagyobbik része görög katolikus vallású, a reformátusok és a római katolikusok mellett. Mindkét településen, a polgármesteri hivatal nyilvántartásai szerint, a görög katolikus vallásúak között a legnagyobb gyakorisággal a következő családnevek szerepelnek:

⁴⁷ HBML Nyíradony közmunka-összeírás 1885. V. 658/b 2.

- Timán,	- Pintye,
- Tógyer,	- Dobrán,
- Pósán,	- Meszesán,
- Kujbus,	- Mihucz,
- Mercs,	- Cirják,
- Balega,	- Burik.

A levéltári iratanyagból nem sok minden maradt meg a két községre vonatkozólag. A megmaradtak között szerepel egy-két szerződés vagy a választópolgárok névjegyzéke Nyíracсад és Nyírábrány községben 1919-ből,⁴⁸ melyek szintén alátámasztják az előbbieken felsorolt névanyagot. Feltételezésem szerint a névanyag alapján nem kizárt, hogy a két település Nyíradony község népességéből történő kirajzás eredményeként jött létre. Egy másik hipotézis lehet, hogy a népesség ugyanazon részéről húzódtott le és települt be ezekbe a községekbe a 18. században.

A szatmári községek közül csupán Porcsalma hasonló nagyságú Nyíracsadhoz és Nyírábrányhoz viszonyítva. Népessége 1994-ben megközelítette a 3000 főt. Porcsalmára a 18. században távoli vidékekről óhitű lakosok: oláhok, tótok, illetőleg oroszok kerültek be.⁴⁹ Ezeket a nemzetiségeket a Szalonzayak telepítették be a község keleti végére. A falu keleti végét még ma is „oláh végnek”, míg a zömében reformátusok lakta másik végét „magyar végnek” nevezik.⁵⁰

Ura és Csengerújfalú községek Pocsalmánál is kisebbek az előbbiben 800 főt számláltak össze 1994-ben, az utóbbiban pedig 960 főt. Mindkettőben 50%-os a görög katolikusok aránya.

A görög katolikus egyházaknál megőrzött néhány 18–19. századi anyakönyvben még olvasható néhány román származású családnév, mint például a Marián. Sarkadkeresztúri kutatásaim alkalmával egy adatközlő szerint a sarkadkeresztúri jómódú Marián család északról, Biharból vagy Szatmárból jött le Sarkadkeresztúrra.⁵¹

Összegzésül mindenképpen elmondható, és egyben hangsúlyozni kívánom, hogy az adott településeken folytatott kutatómunka fontos. Azt gondolom, hogy az ezeken a településeken végzett néprajzi kutatások eredményei alapján, és a megmaradt kevés levéltári anyaggal együtt egyre többet tudhatunk meg ezekről a településekről, amelyeknek valaha volt román népessége is.

⁴⁸ HBML Szerződések. Nyíracsad. V. 637/b. 2.

⁴⁹ HBML Választópolgárok névjegyzéke Nyíracsad és Nyírábrány községben. 1919. V.659/c 1. cs.

⁵⁰ BARNÁ 1988. 23.

⁵¹ Marián Lászlóné 68 éves adatközlő.

IRODALOM

ARDELEAN 1899.

Ardelean, I.-I.: Monografia comunii Chitighaz. Arad, 1899.

BARNA 1988.

Barna J.: Porcsalma község története. Nyíregyháza, 1988.

BERÉNYI–CSOBAI 2000.

Berényi, M.–Csobai, E. (szerk.): SIMPOZION. Comunicările celui de al IX-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria. In.: Comunitatea românească din Veherd. Giula, 2000.

BOROVSZKY 1900.

Borovszky S.: Szabolcs vármegye monográfiája. Budapest, 1900.

MICHERECHI 2000.

Micherechi, C.: In Micherechi. Pagini istorico-culturale. (Red.: M. Berényi) Giula, 2000.

MISAROȘ 1990.

Misaroș, T.: Din istoria comunităților bisericești ortodoxe române din R. Ungară. Budapest, 1990.

NADÁNYI 1938.

Nadányi Z. (szerk.): Magyar városok és vármegyék monográfiája. Bihar vármegye. Budapest, 1938.

PAPP 1939.

Papp Gy.: Szabolcsi görög katolikus parókiák. Vármegyei szociográfiák IX. Szabolcs vármegye. Budapest, 1939.

PÁLL 1980.

Páll I.: Az Észak-Tiszántúl német és román szórványlakossága a XVII–XIX. században. SzSzSz 1980/3. 84–97.

PIRIGYI 1982.

Pirigy I.: A görög katolikus magyarság története. Nyíregyháza, 1982.

SZIRMAY 1809–1810.

Szirmay A.: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmerete II. Buda, 1809–1810.

VERES 1962.

Veres M.: Szabolcs megye népességi viszonyai a XVIII. században. Történeti statisztikai könyv 1961–62. Budapest, 1962.

**Data to the history of the population speaking Romanian native language
in Szabolcs, Szatmár and Bihar Counties**

- Mrs. László Csobai -

Resume

The author undertakes on the basis of the few studies published so far and her own researches to summarise those important data that in our hope partly will be included in the future years' textbooks for peoples' and nationalities' learning. The study shortly presents the settlements and their historical specialities in Szabolcs, Szatmár and Bihar Counties, which were at one time inhabited partly or in some cases exclusively by Romanians, but presently have got almost in total or in large part an assimilated population. The author addresses the course of and the parallels in the history of the settlements located in the two counties, in the mirror of historical sources and historical statistics. The study includes new outcomes, being a summary of a twenty-year long historical-ethnographical research conducted in ten days annually. The research work was carried out on the spot, in the settlements of Szabolcs, Szatmár and Bihar Counties in question. The author had to cope with the lack or neglect of archive sources regarding Romanian population, in many cases she had to carry out primary source-disclosure in ecclesiastical archives of various settlements. Regrettably in general experience files of small settlements' church communities were not retained during the centuries. In the author's opinion permanent researches continue to be indispensable, because with on-the-spot historical, ethnographical and sociological researches we can get to know more on these settlements shrunk dramatically in their population up to now.

*Csobai Lászlóné
Munkácsy Mihály Múzeum
5600 Békéscsaba, Széchenyi u. 9.
csobai@bmmi.hu*

HÁZASSÁGKÖTÉSI VISELKEDÉSFORMÁK AZ ARADI REFORMÁTUS NÉPESSÉGNÉL A XIX. SZÁZADBAN

– Corneliu Pădurean –

A születés és a halál biológiai jellege mellett társadalmi jellegűvé is vált, de a házasság kiemelkedően társadalmi esemény.¹ A házasság két egyén akaratának eredménye, akik kapcsolatát társadalmilag a törvények és a szokásjog szabályozza. Az elvégzett kutatások bizonyítják, hogy a nász létrejötté társadalmi, kulturális, jogi és pszichológiai feltételekhez kötődik.

A házasságok létrejötté és a gazdasági feltételek között meghatározó viszony mutatható ki.² A gazdasági fellendülés vagy válságidőszakok, valamint az adott időszakban kötött házasságok között szoros az összefüggés.

A gazdasági fellendülés növeli a házasságkötések számát, míg a gazdasági hanyatlás, a gyenge termékek éveit csökkenti azt.³

A XIX. században a világi és egyházi hatalom számos szabállyal rendezte a házasságkötések és felbontások feltételeit. A nem katolikus vallások lehetőséghez jutottak, hogy a házasságkötési problémákat saját szabályaik, szokásaik szerint rendezzék.⁴

Az aradi házasságkötési szokások jobb megismerése – vallási előítéletek nélkül – volt a célunk, amikor a XIX. századi református lakosság házasságkötési szokásait próbáltuk megismerni.⁵

Ennek a demográfiai jelenségnek a felvázolásában felhasználtuk az egyházközségek anyakönyvi adatait a Nemzeti Levéltár aradi fiókjából, valamint a Magyar Statisztikai Hivatal adatait és más demográfiai adatokat. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy az aradi levéltár által átvett keresztelési anyakönyvek csak az 1830–1880 közötti évekre vonatkoznak. Erőfeszítéseink ellenére sem találtuk az anyakönyvek többi kötetét (az aradi református parókián sincsenek ilyen adatok), bár fölöttébb szükségesek lettek volna legalább 1894-ig, a kötelező polgári házasság bevezetéséig.

Arad város vallási összetétele a XIX. században

A református házasságkötések megismerése érdekében elsősorban ismernünk kell Arad város vallási összetételét és annak módosulásait a XIX. század folyamán.⁶

Ez a fejlődés a történelmi feltételektől meghatározott. A karlócai béke után Arad vármegye Habsburg-uralom alá kerül. Az állam által támogatott, de magán jellegű betelepítések is alakítják és módosítják a város vallási és etnikai arculatát,

¹ TREBICI 1979. 180.

² TREBICI 1979. 180.

³ TODEA 1973. 83.

⁴ BOLOVAN 1994. 172; VOINEA 1980. 9.

⁵ PĂDUREAN 2001a. 268–282.

⁶ PĂDUREAN 2002. 6, 76–85.

mely addig alapvetően ortodox jellegű volt. A XVIII–XIX. században Arad vallási összetétele az etnikaival együtt módosul. A római katolikus hívők száma nő, megjelennek a vallási reform után kialakult új vallások – református, evangélikus –, valamint növekedik az izraelita felekezethez tartozók száma is.

A református vallást illetően első adataink 1786-ból származnak, melyek két Erdélyből ide telepedett családot említenek.⁷ A XVIII. század végén számuk fokozatosan nő. 1827-ben a református és lutheránus hívők Arad Város Tanácsától imaház-építési engedélyt kérnek. Az első református imaház 1829-ben kezdi meg működését egy bérelt épületben, a mai Lucian Blaga utcában (régii Templom utca) Csernatom Vajda Péter lelkész vezetésével.⁸ A jelenlegi református templom építése 1847-ben kezdődött, több éven át tartott, belső részét 1852-ben adták át használatra.

A XIX. században az itt élő német, szerb, szlovák, zsidó lakosság mellett különösen erősödik a magyarság jelenléte (főleg az osztrák–magyar dualizmus létrejötte után). Arad fokozatosan többnemzetiségű és többfelekezeti várossá alakul. Ez a multikulturális jelleg máig megőrződött, bár a német etnikum szinte teljesen eltűnt Arad város és Arad megye területéről. A német etnikum csökkenése a XIX. század második felétől fokozatosan kimutatható.

Az 1. sz. táblázat segítségével követhető a református felekezet helye Arad város vallási összetételében az említett időszakban.

1. táblázat. Arad város népességének vallási összetétele a XIX. században

Vallás	1827		1839		1857		1869		1890		1900	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Református	191	1,3	523	3,4	1.269	4,7	2.633	8,0	3.909	9,3	5.936	11
Ortodox	6.985	50,5	7.125	46,7	8.144	30,2	8.211	25,0	9.251	22	10.797	20
Római katolikus	5.923	42,8	6.124	40,1	12.022	44,5	16.828	51,4	21.799	51,8	28.253	52,4
Görög katolikus	–	–	498	3,2	308	1,1	578	1,7	1.030	2,5	1.202	2,2
Evangélikus	–	–	160	1,0	373	1,5	743	2,3	1.221	2,9	1.667	3,1
Unitárius	–	–	–	–	46	0,2	11	0,0	20	0,1	31	0,1
Izraelita	725	5,2	812	5,3	2353	8,7	3710	11,3	4.725	11,4	5.962	11,1
Katolikus örmények	–	–	–	–	1	0,0	5	0,0	5	0,0	–	–
Ortodox örmények	–	–	–	–	43	0,1	6	0,0	1	0,0	–	–
Mások	–	–	–	–	–	–	–	–	21	0,0	55	0,1

Forrás: *A történeti statisztika forrásai.* (Szerk.: Kovacsics J.) Budapest, 1957; *Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung von 31 X (1957)* Wien, 1859; *A magyar szent korona országában az 1870 év elején végrehajtott népszámlálás eredményei hasznos házi állatok kimutatásával együtt Pest, 1871; A magyar korona országainak helységnevtára.* Budapest, 1892; *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I. A népesség részletes leírása.* Budapest, 1902.

* Az 1827-es adatoknál a református hívők száma magában foglalja az evangélikusokat is, míg a görög katolikusokat a római katolikusok közé sorolták.

⁷ BARACSI 1999. 244–245.

⁸ BARACSI 1999. 244–245.

Ha a református hívőkre vonatkozó pusztá számszerű adatokat követjük, látjuk, hogy számuk a XIX. században folyamatosan emelkedik. 1830 és 1900 között megtízszereződik, 523-ról 5936 lélekszámra emelkedik. A legnagyobb növekedést – több mint 2000 – a század utolsó évtizedében érték el. A más vallásokhoz viszonyított növekedés is jellemző: míg 1827-ben Arad vallási összetételében 1,3% volt a református hívő, 1900-ban már 11%-ra tehető.

Az 1873-as kolerajárvány sem viselte meg különösen a református közösséget, az aradi 652 áldozatból 82 volt református (az áldozatok 12,56%-a).⁹

Fontos megjegyeznünk, hogy Arad vármegye legnagyobb vallási közössége az ortodox egyházé. Ugyanakkor látható, hogy az Osztrák–Magyar Birodalomban jelenlevő vallások a református közösség növekedéséhez hasonló dinamikát mutatnak. Ezek a felekezetek (ortodox, római katolikus, görög katolikus, evangélikus, unitárius, izraelita) a tanulmányozott időszakban felfelé ívelő irányt mutatnak, minden felekezetben növekedik a hívők száma. Egyetlen visszahúzó erő ebben az időszakban az 1873-as kolerajárvány volt.

A hívők számának alakulása a felekezeteken belül – így a reformátusoknál is – a természetes szaporulat, a migrációs folyamatok, valamint a vallásváltoztatás eredménye.

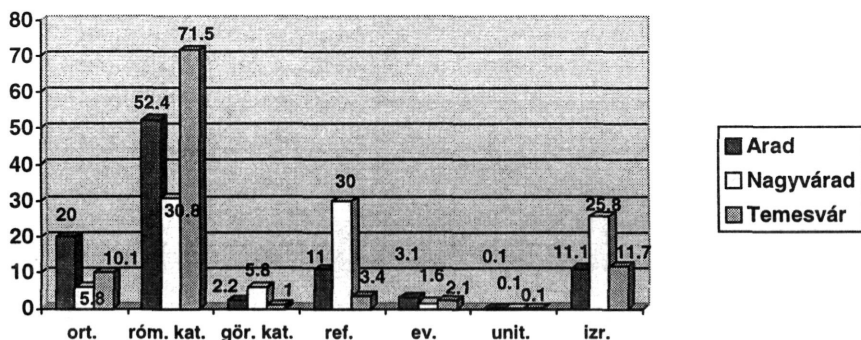
Ugyanakkor egyes felekezetek eltűnnek a város életéből és a vármegyéből. Ez a helyzet az örmény katolikus és az örmény ortodox vallásúakkal, akik kis számban voltak jelen az egész évszázadban.

Csökken az ortodox felekezet aránya is, bár számuk az 1. sz. táblázat két határidőpontja között 54,57%-kal nő. 1827-ben – mint a táblázat jelzi – Arad ortodox város, a lakosság 50,53%-a ehhez a felekezethez tartozik. A század végén, egy állandó csökkenési folyamat következtében a város vallási összetételében csak 20% a súlyuk. Ez a helyzet a természetes szaporulat negatív irányával magyarázható, mely hasonló a római katolikusok esetében is. Az aradi ortodox hitközösség anyakönyveinek vizsgálata szerint a természetes szaporulat 1857–1869 között 808 lélek; 1869–1880 között 682; 1880–1890 között már csak 194. Ebben a helyzetben az ortodox lélekszám növekedése – amikor a szerb ortodox lélekszám is csökken egyik összeírástól a másikig – nem volt lehetséges, csak a migrációs növekedés útján.

Az ortodox lélekszám csökken, ami Erdély és a Partium más városaiban is kimutatható. Az 1. sz. ábra három város – Arad, Nagyvárad, Temesvár – vallási összetételét szemlélteti.

E szerint Arad a legortodoxabb, míg Temesvár a legkatolikusabb város. Nagyvárad vallási összetételében szembevetendő az ortodox és görög katolikus felekezetűek kis aránya a többi valláshoz viszonyítva. A görög katolikus vallás kis hangsúlyú a másik két városban is. Ezekben a városokban vezető helyen találjuk a római katolikusokat és a református felekezetet, melyek között szinte teljes egyensúly alakult ki. Nagyvárad esetében jelentős (25,8%) az izraelita felekezet, mely kétszerese az aradi (11,1%) és a temesvári (11,7%) jelenlétnek.

⁹ NL 1873. Halálzási anyakönyv.

1. ábra. Arad, Nagyvárad és Temesvár vallási összetétele 1900-ban (%)

Forrás: *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása I. A népesség részletes leírása.* Budapest, 1902.

A házasságkötések alakulása a református népesség soraiban

A 2. sz. táblázat segítségével kövessük, hogyan alakult a házasságkötés az aradi református népesség soraiban.

Az aradi lelkészek által bejegyzett adatok alapján készült táblázat – mint már jeleztük – csak az 1830 és 1880 közötti adatokra vonatkozik.

2. táblázat. A házasságkötések alakulása Arad város református népességénél a XIX. században

Év	1830	1831	1832	1833	1834	1835
	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
	11	12	27	24	18	21
Év	1836	1837	1838	1839	1840	1841
	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
	28	27	34	19	29	21
Év	1842	1843	1844	1845	1846	1847
	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
	20	37	32	15	21	11
Év	1848	1849	1850	1851	1852	1853
	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
	19	23	34	22	26	23
Év	1854	1855	1856	1857	1858	1859
	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
	16	26	23	13	11	11
Év	1860	1861	1862	1863	1864	1865
	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
	18	17	20	23	18	18

2. táblázat, folytatás

Év	1866	1867	1868	1869	1870	1871
	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
	16	17	29	44	43	50*
Év	1872	1873	1874	1875	1876	1877
	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.	Nr.
	35	39	36	33	38	18
Év	1878	1879	1880	*	*	*
	Nr.	Nr.	Nr.			
	31	23	23			

Forrás: Egyházközségi anyakönyvek. Kereszteltek anyakönyve.

* - nincsenek adatok

A táblázat alapján észrevehető, hogy az évente kötött házasságok száma között elég nagy a különbség. Így 1842-ben 20 házasság kötött, míg a következő évben 37, majd 1845-ben jelentős a csökkenés: 32-ről 15-re. Az 1871-es esztendő a maga 50 házasságkötésével a legkimagaslóbb.

Ha a házasságkötések számát évtizedekre vonatkoztatva elemezzük, kiderül, hogy a legmagasabb az 1871–1880 közti 32,6-es évi átlag. A legszegényebb az 1851–60 közötti évtized 19,3-es évi átlaggal. Ennek a helyzetnek egyik magyarázata az 1848–49-es események következménye, amikor is érződik, hogy nagyon sok házasulandó korú fiatal elveszett a harcokban. A hatodik évtized a Birodalom számára több háborút hozott, melyek nagy számú fiatalot hívtak a hadseregbe, ahonnan sokan nem tértek vissza. 1851–60 között valóságos „vőlegényválság” alakul ki, majd 1871–80 között – főleg az időszak elején – egy lecsendesült időszak lehetővé teszi a házasságok számának növekedését.

A 3. sz. táblázatban nyomon követhetjük, hogy a református egyházban kötött házasságok hogyan befolyásolták a házasságkötések helyzetét Arad város viszonylatában.

Mivel az egész város helyzetére vonatkozó hivatalos adatok nem teljesek, csak 1871-től léteznek, ezért csupán a nyolcadik évtizedet elemezhetjük.

3. táblázat. Református házasságkötések Arad városban

Év	1871		1872		1873		1874		1875	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
	342	14,61	336	10,41	333	11,71	314	11,46	312	10,57
Év	1876		1877		1878		1879		1880	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
	288	13,19	251	7,17	290	10,68	359	6,4	352	6,53

Forrás: Hitközségi anyakönyvek. Keresztelői nyilvántartás; *Magyar statisztikai évkönyv* I–XX. Buda, 1872; Budapest, 1891.

Itt is észrevehető az előzőleg megállapított évi ingadozások jelenléte. 1871 a legtermékenyebb esztendő. Az aradi házasságok 14,61%-át a református egyházban kötötték. Az évtized végén csökkenés észlelhető a református házasságok számában, melyek a városban kötött házasságoknak csupán 6,4%-át adják.

A család intézménye iránti érdeklődés csökkenése észlelhető a 4. sz. táblázatból is. Ezzel próbáltuk ábrázolni a házasságkötések helyzetét a különböző felekezetekben Arad városában. Ezek az adatok – 1000 lakosra vonatkoztatva – megvilágítják a lakosság érdeklődését és hozzáállását a törvényes alapokon létrejött család intézményéhez.¹⁰

Elemzésünkbe nem vontuk be az ortodox felekezet adatait, mert a szerb ortodox parókia anyakönyvei jó néhány évet nem fednek be, főleg a XIX. század második felére vonatkozóan.

4. táblázat. Házasságkötések Arad városban felekezetek szerint

Év	refor- mátus	%	görög katolik.	%	római katolik.	%	evan- gél. gél. gél.	%	izraelita	%
1869	44	16,71	25	43,25	235	13,96	21	28,26	49	13,2
1880	23	5,88	19	23,63	188	9,73	10	10,8	37	8,77
1890	*	*	10	9,7	171	7,84	23	18,83	28	5,92

Forrás: *Egyházi anyakönyvek. Keresztelői nyilvántartás.*

Általában jelezhető, hogy a század vége felé minden felekezet esetében csökken az esküvők száma és ennek megfelelően a házasságkötési adatoké is. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy Aradot is elérte az a demográfiai átalakulás, mely a XIX. század végén és a XX. század elején megjelent Közép-Európában, illetve Erdélyben.¹¹ Kezdetben a halálozás csökkenése is olyan megnyilvánulás, mely ebben a földrajzi körzetben is új demográfiai rend megjelenésére utal.

A református felekezeten belül 1869–80 között a házasságkötések hirtelen csökkenése észlelhető, melyet bizonyos mértékben ellensúlyoz az evangélikus egyházon belül kötött házasságok számának növekedése.

Jóllehet, nem rendelkezünk 1890-re vonatkozó adatokkal, a más felekezetekhez való viszonyítás alapján úgy értékeljük, hogy a református népesség házasságkötési mutatói is azokhoz hasonlóak, vagy az 1880-as adatok szintjén mozognak.

Családi állapot a házasságkötéskor

A hitközségek anyakönyveit tanulmányozván különböző „családi állapot” bejegyzéseit találjuk: nős/hajadon, özvegy, elvált. Ezek a helyzetek az egyén addigi családi létéből adódtak. A házasulandó népesség családi állapota többletinformá-

¹⁰ PĂDUREAN 2001b.147–156.

¹¹ BOLOVAN 2000.

ciót szolgáltatathat olyan kérdések kutatásához, mint a szaporulat, a család állandósága, az időszak gondolkodásmódja vagy a társadalmi kapcsolatok.

A háromféle nyilvántartott „családi állapot” lehetőségeiből a házasulandók között kilencfajta kapcsolatpárosítás jöhetett létre a házasságkötésnél:

- nőtlen-hajadon,
- nőtlen-özvegy (asszony),
- nőtlen-elvált,
- özvegy-hajadon,
- özvegy-özvegy,
- özvegy-elvált,
- elvált-hajadon,
- elvált-özvegy,
- elvált-elvált.

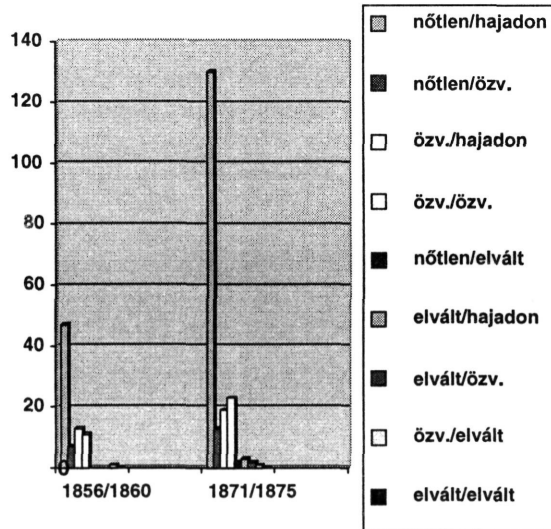
A házasságkötés pillanatában meglévő „családi állapot” helyzetét a református népesség körében két ötéves időszakra vonatkoztatva kutattuk: 1856–60 és 1871–1875.

A fent említett kilenc kombináció jelenlétét és súlyát a 2. sz. ábra (grafikon) mutatja. Látható, hogy a legérdekeltőbbek a családalapításban azok – mint ahogy természetes –, akik még egyszer sem voltak házasok.

A református egyházon belül kötött házasságok közül a nőtlen-hajadon esküvők száma 59,49%, illetve 67,35% a két ötéves időszak idején. A következő helyen az özvegyek között kötött házasságok szerepelnek 13,92%-kal, illetve 11,91%-kal. Az „özvegy” állapot sokszor bekövetkezhetett fiatal korban, így érthető, hogy az élet újrakezdésére törekedtek. 1873. augusztus 10-én jegyezte be a lelkész például özvegy Gari József 26 éves fuvaros és özvegy Góllón Szabó Rosalin – 19 éves – házasságát.¹²

A második tanulmányozott időszakban ezen házasságok száma csökkent, jelentősen megnövekedett az első házasságot kötők aránya. Néha a szerelem, de legtöbb esetben az anyagi érdekeltség váltotta ki, hogy az első házasságot kötő özvegy vagy özvegyasszony partnerségét keresse. 1856–60 között az özvegy-hajadon párosításban kötötték a házasságok 16,45%-át, valamint a nőtlen-özvegyasszony kombinációban azok 8,86%-át. A második időszakban az özvegy-hajadon házasságok aránya 9,84%, míg a nőtlen-özvegyasszony 6,78%. 1871–75 között ezen típusú házasságok száma csökken, hasonlóan a nőtlen férfiak is kevésbé vonzódnak az özvegyasszonnyal köttendő házasság felé. További kutatások alapján láthatjuk, hogy a második időszakban megjelenik – nem túl jelentős számban – az olyan házasság, melyben az „elváltak” az érdekeltek. Úgy tűnik, ez a csoport az addig még nem házasok között vagy az özvegyek soraiban keresett szívesen új élettársat. Egyetlen olyan házasságot sem jegyeztek be ebben az időszakban, melyben mindkét fél már túl lett volna egy szomorú házassági tapasztalaton, melyből kivált.

¹² NL Reg. 110. 57.

2. ábra. A házasulandók családi állapota
 Forrás: Egyházi anyakönyvek. Házasulandók anyakönyve.

A házasulandók kora

Egy közösség házasságkötési magatartásának meghatározásánál egy másik fontos tényező a házasulandók kora. Az idők folyamán az egyházi, majd a világi hatóságok is figyelmet szenteltek és szabályozták – mind a férfiak mind a nők esetében – a házasságkötés alsó korhatárát. Ahogy a társadalom fejlődött – főleg a gazdasági haladás függvényében –, az alsó korhatár emelkedett.

Az általunk tanulmányozott időszakban a Habsburg Birodalomban, majd az Osztrák–Magyar Monarchiában is az alsó korhatár lányoknál 15 év volt, míg a fiúk csak katonaviseltség után köthettek házasságot. Bizonyos esetekben felmentést adhattak a hatóságok, és eltekintettek az alsó határ betartásától.

Hasonlóan a „családi állapot” című fejezethez, a házasulandók korának kérdését a református egyházon belül ugyanarra a két ötéves időszakra vonatkozóan tanulmányoztuk. Az 5. sz. táblázat ezt a kérdést összegzi.

5. táblázat. A házasulandók kora az esküvő idején

Év	20 évig		21–24 év között		25–30 év között		31–40 év között		41–50 év között		51–60 év között		61 éven túl	
	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány
1856–1860	–	21	10	17	27	23	27	11	12	6	3	1	–	–
1871–1875	–	57	45	42	73	40	42	33	22	16	10	4	1	1

Forrás: Egyházi anyakönyvek. Házasulandók anyakönyve.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a legtöbb leány 24 éves korig igyekezett férjhez menni, míg a fiúk legtöbbször 25–30 év között nősült. A 40 éven túl házasságot kötő férfiak száma nagyobb, mint a nőké. A második vizsgált időszakban a 40 éven túl házasságot kötők száma nagyobb, mint az 1856–60-as időszakban, ami a városi lakosság mentalitásának változását jelzi az első házasság vagy az újránházasság kérdéséről. Pl. 1873. december 7-én Burján István római katolikus, 43 éves napszámos először házasságba lép a 42 éves Szatmári Sárával.¹³

Más esetekben a jegyesek kora sokkal alacsonyabb volt. 1874. november 27-én kötött házasságot két fiatal, ahol a fiú 21, a lány csupán 15 éves volt.¹⁴ Ez volt a legfiatalabb pár ebben az időszakban. A legidősebb pár egy 66 éves férfi és a „fiatalabb”, 63 éves felesége volt, mindketten özvegyek.¹⁵ Egyes esetekben a jegyesek közt elég nagy a korkülönbség. 1874. november 5-én a 42 éves unitárius Baráthy Sándor, elvált színész házasságot köt a 22 éves Aphtorpe Rate Laura kisasszonnyal.¹⁶ Más esetben a korkülönbség felfelé, a menyasszony felé tér el. Így 1857. június 29-én kötötte első házasságát egy 43 éves hajadon és egy 30 éves nőtlen férfi.¹⁷

Következtetésként megállapíthatjuk, hogy a református egyház házasulandói is – mint más felekezeteknél – a szerelem vagy az érdek miatt nem tartották mindig szem előtt a kort a családalapítás vagy újrualapítás esetében.

Vegyes házasságok

A házasságkötések sok esetben nagyon nehezen törhetik át a társadalmi sormópókat, úgy tűnik azonban, hogy a vallási és etnikai különbségek esetében nagyobb az engedékenység. Arad város népességét a XIX. században az etnikai és vallási sokszínűség jellemezte. Mivel a különböző etnikai és vallási csoportok együtt éltek, természetes, hogy a többkultúrájú megnyilvánulások egyik formájaként vegyes házasságok jöttek létre.

Különböző felekezetű és sok esetben különböző nemzetiségű jegyesek között az egész XIX. század folyamán jöttek létre házasságok. A vegyes házasságok jelensége – mint a házasságok más tényezői is – évenként különböző adatokat mutatnak. Városi viszonylatban a vegyes házasságok száma nagyobb, mint vidéki környezetben. 1876-ban az Aradon bejegyzett házasságok 20,83%-a, míg a vármegyében 33,14%-a vegyes házasság. 1885-ben az Aradon bejegyzett 117 vegyes házasság az összes házasság 26,59%-a, míg a vármegyében 41,93%. Úgy tűnik, hogy a városi népesség hamarabb túllépett az etnikai és felekezeti különbségek sormópóin, mint a vidék.¹⁸ A református népesség ez irányú házasságkötési magatartását próbáltuk megjeleníteni a 6. sz. táblázatban. Csak a református templomban kötött házasságokat jegyeztük. Lehetséges, hogy egyes református személyek –

¹³ NL Reg. 110. 61.

¹⁴ NL Reg. 110. 69.

¹⁵ NL Reg. 110. 67.

¹⁶ NL Reg. 110. 69.

¹⁷ NL Reg. 110. 65.

¹⁸ PĂDUREAN 2001a. 268–282.

párjukat követvén – más templomban kötöttek házasságot. Adataink az 1840–1880 közötti időszakra vonatkoznak, részben a már fent említett okok miatt, valamint azért, mert az 1830–1839-es időszakra vonatkozó anyakönyvek grafikai nehézségekkel terheltek, ami megzavarhatja elemzésünk tényszerűségét. Úgy értékeljük, hogy ezen feltételek mellett is szuggesztíven ábrázolhatjuk a református egyházon belül kötött vegyes házasságok adatait.

6. táblázat. Az aradi református templomban kötött vegyes házasságok 1840–1880 között

Refomátus vőlegény						Református menyasszony					Összes vegyes házasság	
Menyasszony						Vőlegény						
Év	Róm. kat.	Orto-dox	Gör. kat.	Evan-gélikus	Unitá-rius	Róm. kat.	Orto-dox	Gör. kat.	Evan-gélikus	Unitá-rius	Nr.	%
1840	5	-	-	-	-	3	1	-	-	-	9	31,0
1841	7	-	-	-	1	2	-	-	-	-	10	47,7
1842	4	-	-	-	-	2	-	-	-	-	6	30,3
1843	14	1	-	-	-	7	2	-	-	-	24	64,8
1844	6	-	-	-	-	-	1	-	-	-	7	21,8
1845	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	6,66
1846	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2	9,52
1847	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1848	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	10,5
1849	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	13,0
1850	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4	11,7
1851	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	9,09
1852	3	1	-	-	-	-	3	-	1	-	8	30,7
1853	7	-	-	-	-	-	1	-	2	-	10	43,5
1854	1	1	-	1	-	-	-	-	1	-	4	25,0
1855	4	-	-	1	-	-	1	-	-	-	6	23,0
1856	3	1	-	1	-	-	5	-	-	-	10	43,5
1857	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	7,69
1858	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	14,3
1859	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1860	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	11,1
1861	4	-	-	-	-	1	-	-	2	-	7	41,2
1862	2	-	-	1	-	6	-	-	1	-	10	50,0
1863	2	-	-	-	-	7	-	-	-	-	9	39,1
1864	2	1	-	-	-	4	-	-	-	-	7	38,9
1865	3	-	-	-	-	3	-	-	-	-	6	33,3
1866	4	1	-	-	-	4	1	-	-	-	10	62,5
1867	1	-	-	-	-	1	1	1	-	-	4	23,5
1868	13	1	-	-	-	5	-	-	-	-	19	65,5

6. táblázat, folytatás

Református vőlegény						Református menyasszony					Összes vegyes házasság	
Menyasszony						Vőlegény						
Év	Róm. kat.	Orto-dox	Gör. kat.	Evan-gélikus	Unitá-rius	Róm. kat.	Orto-dox	Gör. kat.	Evan-gélikus	Unitá-rius	Nr.	%
1869	6	-	-	-	-	4	2	1	-	-	13	29,6
1870	8	1	1	-	-	4	2	-	-	-	16	37,2
1871	15	1	-	-	-	6	1	2	-	-	25	50,0
1872	7	-	-	-	-	6	5	-	-	-	18	51,4
1873	12	-	-	-	-	8	2	1	-	-	23	59,0
1874	7	-	-	-	-	11	2	-	-	-	20	55,5
1875	9	1	1	-	-	5	3	1	-	-	20	60,6
1876	5	1	-	-	-	7	3	-	-	-	16	42,1
1877	9	1	-	-	-		2	-	-	-	12	66,6
1878	8	-	-	-	-	4	3	1	-	-	16	51,6
1879	8	-	-	-	-	6	-	1	-	-	15	65,2
1880	7	-	-	-	-	5	2	-	-	-	14	60,8

Forrás: Egyházi anyakönyvek. Házasulandók anyakönyve.

A táblázat elemzéséből kitűnik, hogy a vegyes házasságok esetében is a 2. sz. táblázathoz hasonló évi eltérések jelennek meg. Ez az ingadozás 0 házasságkötéstől (1847–1859) 25-ig terjed (1871), ami a református templomban kötött házasságok 50%-át jelenti. A legtöbb vegyes házasságot 1877-ben kötötték, mely az év házasságainak 66,6%-át jelentette.

A számok alapján elmondhatjuk, hogy a református egyház tagjai általában nyitottak voltak a vegyes házasságra, melyek sok esetben más etnikai kapcsolatot is jelentettek, mivel az aradi reformátusok nagy többsége magyar etnikumú volt. Ami a vallási preferenciát illeti, a legtöbb vegyes házasságot római katolikusokkal kötötték, akiket az ortodoxok követnek. A legkevesebb vegyes házasságot az evangélikus és unitárius vallásúakkal kötötték, igaz, hogy ezek aránya a város vallási összetételében is alacsony. A 6. sz. táblázat továbbá jelöli, hogy a férfiak voltak nyitottabbak a vegyes házasságra; viszont a református nők sokkal inkább vonzódtak az ortodox férfiakhoz, mint a református férfiak az ortodox nőkhöz. Az ortodox, illetve görög katolikus és református vegyes házasság estében nemcsak vallási szempontból vegyes a házasság, hanem etnikailag is, ugyanis az ortodoxok és a görög katolikusok általában román nemzetiségűek, kis számban szerbek. Végül meg kell jegyeznünk, hogy 1866 után megnövekedett a bejegyzett vegyes házasságok száma az aradi református parókián.

A következő kutatások feladata, hogy más szempontokból is vizsgálja a vegyes házasságok kérdését – pl. fontos azoknak az okoknak a kiderítése, amelyek motiválták ezt a demográfiai magatartást.

A házasságkötések időszakos megoszlása évente

A házasságkötések idejének megválasztása az éven belül – különböző időszakokra – megvilágítja a társadalmi élet szokásait; az egyházi, kánonjogi törvényekhez való viszonyulást (egyes esetek tiltják a bőjtben kötendő házasságot); valamint tükrözi a foglalkozásokhoz kötődő kapcsolatokat, mint például a mezőgazdaság, mely meghatározhatta a házasságkötés időpontját. A 7. sz. táblázat a házasságok havonkénti megoszlását mutatja.

7. táblázat. A házasságkötések időpontjának éven belüli megoszlása a különböző felekezeteknél Arad városában

1871-ben

Felekezet	Jan.	Feb.	Már.	Ápr.	Mái.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Oct.	Nov.	Dec.	Össz.
Reformați	10	5	1	1	8	3	2	2	8	4	1	5	50
Ortodocși	12	2	-	3	6	-	8	1	2	7	4	-	45
Rom. cat.	21	24	1	6	30	14	15	14	11	13	22	2	173
Greco cat.	-	4	-	-	1	-	1	-	1	1	3	-	11
Evanghelici	2	6	-	-	3	3	3	1	-	-	2	-	20
Izraeliți	4	7	5	3	1	1	2	6	2	6	2	4	43
Total	49	48	7	13	49	21	31	24	24	31	34	11	342
%	14,3	14,0	2,04	3,8	14,3	6,1	9,1	7,0	7,0	9,06	9,94	3,21	100

1876-ben

Felekezet	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Össz.
Református	2	8	2	4	2	3	6	2	2	4	1	2	38
Ortodox	4	3	-	2	5	-	2	1	2	6	8	-	33
Római kat.	7	30		13	15	16	15	9	7	14	17	2	136
Görög kat.	-	-	-	3	-	-	2	-	1	-	1	-	7
Evangélikus	-	4	1	2	1	4	1	4	1	-	1	2	13
Izraelita	1	1	3	1	3	3	1	4	5	2	3	1	28
Összesen	14	46	7	15	26	22	27	16	18	26	31	7	255
%	5,49	18,0	2,74	5,88	10,2	8,6	10,6	6,27	7,05	10,2	12,15	2,7	100

Forrás: *Egyházi anyakönyvek. Házasulandók anyakönyve.*

A házasságkötések időpontját vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a református egyház minden hónapban kötött házasságot, de március és december csökkenő számot mutat. Az esküvők száma viszonylag csökken a nyári hónapokban is.

A legtöbb házasságot 1871-ben januárban, májusban, szeptemberben, valamint 1876 februárjában kötötték.

Ez az időponti megoszlás hasonló a római katolikus és az evangélikus házasságkötéseknél is. Viszont az ortodox és görög katolikus vallásúak nem tartottak esküvőt március, július, december havában, mert ezek böjti hónapok, amelyeket szigorúan tiszteletben tartottak.

Jóllehet, a táblázat alapján a görög katolikusok nem tartottak esküvőt január és augusztus hónapban sem, ez azonban csak az évi ingadozás eredménye, mert más években ezekben a hónapokban is jegyezték esküvőket. Az izraelita felekezet az év minden hónapjában tartott esküvőt.

A 7. sz. táblázat következtetései nem kizáró jellegűek, de egy általános képet adnak a református hívők házasságkötési időpont-választásának szokásairól.

Az eddigi elemzések alapján néhány következtetést fogalmazhatunk meg. Először Arad város református népességének házasságkötési szokásai, magatartásformái nagy vonalakban hasonlóak a város más felekezetéhez. Másodsorban a házasságkötési mutatók XIX. század végi csökkenése és a házassági kapcsolatrendszer bizonyos elemeinek megváltozása hasonló az Arad város többi felekezetében tapasztalhatókhöz, melyek a demográfiai magatartás modernizálódásával és átalakulásával függnek össze.

IRODALOM

BARACSI 1999.

Baracsi, L.: Biserica Reformată, In.: Arad monografia oraşului de la începuturi până în 1989. Arad, 1999. 244–245.

BOLOVAN 1994.

Bolovan, S.: Legislația cu caracter matrimonial la românii din Transilvania în două jumătăți a sec. al XIX-lea, In.: Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană. (Coord.: Mitu, S.–Gogâltan, F.) Cluj–Napoca, 1994.

BOLOVAN 2000.

Bolovan, I.: Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice. Cluj–Napoca, 2000.

PĂDUREAN 2001a.

Pădurean, C.: Contribuții la studiul căsătoriilor mixte din comitatul Arad în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. In.: Identitate, alteritate, multiculturalitate. (Red.: Colta, R.) Arad, 2001. 268–282.

PĂDUREAN 2001b.

Pădurean, C.: Unele aspecte privind evoluția nașterilor nelegitime în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în județul Arad. Studia Universitatis “Vasile Goldiș” seria A XI (2001) 147–156.

PĂDUREAN 2002.

Pădurean, C.: Contribuții la studiul evoluției confesionale a comitatului Arad în secolul al XIX-lea. Teologia VI/1 (2002) 76–85.

TODEA 1973.

Todea, C.: Contribuții la cunoașterea demografiei istorice a Transilvaniei. Revista de Statistică 6 (1973) 83.

TREBICI 1979.

Trebici, V.: Demografie. București, 1979.

VOINEA 1980.

Voinea, M.: Familia și evoluția sa istorică. București, 1980.

**Das eheliche Benehmen der reformierten Bevölkerung
der Stadt Arad im XIX. Jahrhundert**

- Corneliu Pădurean -

Resümee

Die Arbeit nimmt sich eine Analyse des ehelichen Benehmens der reformierten Gläubigen die im XIX. Jahrhundert in Arad gelebt haben, vor. Die Untersuchung des Autors geht von den in der Geschäftsstelle Arad des Nationalarchivs aufbewahrten Pfarreistandesregistern aus. Diese Register decken nur die Zeitspanne 1830–1880, d.h. von den Anfängen dieser Kirche in Arad bis zum letzten belegten Jahr, ab.

Als erstes stellt der Autor kurz die Konfessionsstruktur der Stadt Arad im XIX. Jahrhundert vor, um dann den Zahlenablauf der in der schon erwähnten Zeitspanne geschlossenen Ehen und deren Beitrag zur Gesamtanzahl der Ehen in Arad zu zeigen. Als Folge des Zusammenrechnens des Indexes der Ehen gelangt er zur Schlussfolgerung dass gegen Jahrhundertende die Anzahl der geschlossenen Ehen im Verhältnis zu 1.000 Einwohnern abgenommen hat.

Das Alter der Ehepartner im Moment der Trauung betrachtend, stellt der Autor fest dass die meisten Mädchen bis zu 24 Jahren und die meisten Jungen zwischen 25 und 40 Jahren geheiratet haben. Den Zivilstand der zwischen 1856–1860 und 1871–1875 Verehelichten verfolgend, setzt der Autor fest dass die meisten Ehen unter Personen die nicht nochmals verheiratet gewesen sind geschlossen wurden. Einen ziemlich grossen Anteil von 40% machten in den Jahren 1856–1860 die Ehen in welchen wenigstens einer der Partner schon eine Ehe hinter sich hatte, aus. In der nächsten Zeitspanne fiel die Anzahl dieser Ehen auf ungefähr 32% herab.

Ein anderes vom Autor analysiertes eheliches Benehmen ist jenes der Mischehen. Die Anzahl dieser wechselte von Jahr zu Jahr: es gibt Jahre wo keine solche Ehen eingeschrieben worden sind aber auch Jahre wo sie über 60% der von den Reformierten geschlossenen Ehen ausmachten. Die meisten Mischehen wurden mit Personen römisch-katholischen und orthodoxen Glaubens geschlossen.

Zum Schluss stellt der Autor fest dass dem ehelichen Benehmen nach die Bevölkerung reformierten Glaubens sich dem Muster jener Zeit einschreibt.

(Übersetzt von Alina Padureanu)

Corneliu, Padurean
Universitatea „Aurel Vlaicu” Arad
corpad@rdslink.ro

A GYULAI EVANGÉLIKUS TEMPLOM FELÉPÍTÉSE

– Németh Csaba –

Az építés előkészítése

Az 1907-ben fiókegyházzá szerveződő gyulai evangélikusok régi vágya volt egy templom felépítése. Az 1910-es év elején meglehetősen nagyszabású tervvel álltak elő, mert a gyűjtést „székesegyház-alapra” kezdték meg. Az első világháború kitöréséig 13 000 koronát adtak össze. Ám a hívek nehezen összekuporgatott pénze a világháborút követő infláció során semmivé olvadt.¹

A gyűjtést előlről kellett kezdeni. Joggal merülhetett fel a kérdés, hogy a nehéz, napi megélhetési problémákkal terhes gazdasági viszonyok között van-e értelme ilyen hatalmas vállalkozásba fogni. Bár akadt néhány óvatosabb ember, de a hívek túlnyomó többsége számára nem volt kérdéses, hogy hozzá kell fogni. Nekik lett igazuk!

Pedig nem lehetett könnyű a döntést meghozni. Főként úgy, hogy az egyházközség újjászervezését elindító, 1923. április 8-i presbiteri ülésen Olofson Miksa (foglalkozását tekintve pénzügyi tanácsos), a gyülekezet pénztárosa még azt sem tudta megmondani pontosan, hogy mennyi pénz is van a kasszában. Arról tudott csak, hogy nincs más vagyona a gyülekezetnek, mint öt-hat mázsa búza árának megfelelő nagyságú takarékpénztári betét. Dr. Vangyel Endre másodfelügyelő ennek ellenére előre tekintve úgy nyilatkozott, hogy: „Szükséges volna templom, vagy imaház építésére is erőteljes akció megindítása.”²

Az első gyulai evangélikus lelkész, Kemény Gábor megválasztását követő első presbiteri gyűlés a templomépítésre szolgáló gyűjtés megindításáról hozott határozatot. A közben felügyelővé választott Vangyel Endrének már a helyszínről is konkrét elképzelése volt: egy Erdélyi Sándor úti (ma: a Béke sugárút vasútállomás felé eső része) telket óhajtott megszerezni a várostól.³

A leendő templom helyszínéről egyelőre mégsem született döntés. Talán ez a bizonytalan helyzet sarkallta arra Süle József gondnokot (aki egyébként kalapasmester volt) és feleségét, Erdélyi Juliannát, hogy 1924. október 27-én az Erdélyi

¹ Jelen tanulmány folytatása a BMMK 23. kötetében megjelent *A gyulai evangélikus egyházközség megalakítása* című dolgozatnak. SCHERER 1938. 394. A Békés című újság 1911. szeptember 3-i beszámolója szerint a pusztaföldvári evangélikus templom felépítése ekkor 58 000 koronába került. – Az alábbiakban: GYEEI = A Gyulai Evangélikus Egyházközség Irattárában hozzáférhető iratok. B. 11.: Jegyzőkönyvek (1923–1932), C. 12.: Jegyzőkönyvek, visszaemlékezések, F. 23.: Számadások (1910–1968), F. 29.: Templomépítési, -gyűjtési iratok, F. 30.: Templom- és paplaképítés költségvetése, Pénztárkönyv (1928–1934), Iktatókönyv (1923–1932).

² GyEEI B. 11. Az 1923. április 8-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

³ GyEEI B. 11. Az 1923. november 10-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

Sándor út 8. szám alatti telkük utcai felét – a tulajdonjoguk megtartása mellett – felajánlják az egyházközségnek imaházépítés céljára. Iratok hiányában nem ismerjük, mit kezdett a gyülekezet e felajánlással.⁴

Talán a gyűjtési akció első eredményeiből adódó lelkesedésnek tudható be, hogy a presbitérium 1925. szeptember 8-án hivatalosan felkérte a várost, hogy biztosítson telket a templomnak. Juhász László presbiter (ingatlanforgalmi irodatulajdonos) közbenjárásának eredményeként karácsonyi ajándékként, december 21-én érkezett meg a polgármester válasza. A képviselő-testület a br. Wenckheim Béla utcai (ma: a Béke sugárút Kossuth tér felőli szakasza) 2588–89. hr. sz. alatti telket imaház és lelkészlak építése céljából az egyházközség számára díjmentesen átengedte. A szerződés aláírása a következő esztendő június 10-éig váratott magára, melyet a város július 2-i közgyűlése hagyott jóvá.⁵ Eredetileg ezt a telket a Munkásbiztosító székháza számára utalták ki, de mivel az első világháború előtt elkezdett építkezést félbehagyták, ezért a telek visszaszállt a városra.⁶ Csak annyi feltételt kötöttek ki, hogy három év alatt legalább egy egyemeletes épület épüljön fel az utcafronton. A város felajánlását az egyházközség 1926. január 3-i rendkívüli közgyűlése köszönettel elfogadta. Annál is inkább, mert az sokkal kedvezőbb, központibb fekvést jelentett a másik szóba jöhető helyszínnél, a vásártérnél (ma: Zrínyi tér).⁷

A helyszín biztosítása után úgy tűnt, hogy semmi sem állhat az építkezés útjába. 1925 decemberének első napjaiban az egyházközség vezetői emelkedett hangú felhívást tettek közzé a gyulai polgárokhoz:

„Itt e megtépett hon határszélén, hol kettőzött fájdalommal tölti el lelkünket a nemzet gyásza; itt, hol a hideg tél fagyos szárnyain a kétségbeesés üzenete száll át hozzánk a rab Erdély bércei alól, csak egy vigaszunk lehet, mely láttatni engedi a jövőt: az Istenbe vetet hitünk, a magyar feltámadás reménye!

Jövönk záloga a ragaszkodás és a hűség azon meghitt hajlékokhoz, melyeket egy-egy családja a keresztyénségnek az Úr számára megépített, valamint az a nemes munkálkodás, amely a meglett bástyák mellé újakat emel... Ezt a nemes és szent célt tűzte ki maga elé a gyulai magyar evangélikus egyház is... S bár minden áldozatot meghoz, mégis kényszerülve van arra, hogy kérő szavával Gyula város polgárságához forduljon megértő támogatásért.”⁸

A templomépítést magasztos külpolitikai célok horizontjára emelő felhívásnak nem sok fogantója lett. Nem sejtették előre, hogy milyen rosszul sikerült az időzítés: a várost ugyanis karácsonykor előntötte a Fehér-Körös.⁹ A gyulaiak in-

⁴ GyEEI B. 11. A templom nem itt épült fel. Csak valószínűsíthetjük, hogy a gyülekezet vezetői a későbbi tulajdonjogi viták elkerülése miatt egy végleges, letisztázott helyzet kialakítását üdvösebbnek találhatták a nagylelkű adomány elfogadásánál. Előrelátásukat dicséri, hogy az egyenes ági leszármazottak nélkül elhunyt Süle házaspár javaihoz csak per útján juthattak hozzá az örökösök.

⁵ GyEEI Iktatókönyv 107 és 141/1925, valamint 77 és 97/1926; BML Gyula város 154.kgy/14941/1925. ikt. sz. alatti határozata 311 négyyszögöl területet 2720 aranykorona értékben átadott a gyülekezetnek.

⁶ GyEEI C. 12. Juhász László visszaemlékezése.

⁷ GyEEI B. 11. Dr. Vangyel Endre visszaemlékezése; A területnek az egyházközség nevére való telekkönyvezése csak 1929. május 29-én történt meg: GyEEI Iktatókönyv 310/1929.

⁸ Békés 1925. december 2.

⁹ Békés 1925. december 29.

kább saját maguk, barátaik, rokonaik mentésével és támogatásával voltak elfoglalva, mintsem a templomépítéshez történő adakozással.

Nemcsak emiatt tűnt merész vállalkozásnak belevágni az építkezésbe. Az első világháborút, az azt követő forradalmakat és a román megszállást, valamint a Trianon okozta megrázkódtatásokat nemcsak az emberek lelke sínylette meg, de a pénztárcája, a gazdasági élet sem tudta könnyen kiheverni. Az infláció addig nem látott magasságokba hágott. Amíg 1914 elején 100 korona 105 svájci frankot ért, addig 1924 nyarán már csak 0,007-et adtak érte! Az áringadozás miatt a bizonytalan értékű pénz helyett a búza árát tekintették értékmérőnek a kortársak.¹⁰ (Mi is követjük ezt, illetve a könnyebb nyomon követhetés érdekében adatainkat a csak pár évvel később bevezetett pengőre átszámítva is megadjuk.) A beruházásokat, az építkezéseket, vagyis a gazdasági fejlődés motorjának beindulását még csak remélni lehetett, amikor a gyulai evangélikusok elhatározták régóta dédelgetett nagy tervük kivitelezését.

Ami konkrétan Gyula városát illeti, ekkor még itt is pangott a gazdasági élet. Külön csapást jelentett a város számára, hogy az ország közepéből annak szélére került, s elveszítette vonzáskörzetének nagy részét. A válságból való kilábalás első, szerény jelei ugyan az 1925-ös esztendő második felében már kezdtek mutatkozni: megindult a belvárosi utcák kövezése, és az ősz folyamán sort kerítettek néhány középület (a posta és a gyalogsági laktanya) renoválására is, de az alig megkezdődő fejlődést megtörte az árvíz pusztítása.¹¹

Az újjáépítés 1927-ben kezdődött el. Ez év márciusában már arra panaszkodtak a Békés hasábjain, hogy az építkezések beindulása miatt alig lehet építőanyaghoz jutni. Ez ekkor még csak a magánérs építkezések megindulását jelezte. Elsősorban a mai Béke sugárút csinosodásának lehettek tanúi a kortársak: eltűnt a város csúfságának tartott Rapport-féle ház, s a Jókai utca sarkán a rozzant Illich-féle ház helyén is egy modernnek számító épületet emeltek.¹²

Az év nyarán a középítkezések is megindultak, bár ezek inkább csak bővítéseket, renoválásokat jelentettek. A vármegye székházának bővítését pl. júliusban kezdte meg a Pfaff és Schneider cég Gerlóczy Gedeon építész tervei szerint: főispáni lakrészt építettek, melynek földszintjén az államépítészeti hivatal (a mai város-házán a műszaki osztály) kapott helyet. Az első nagyobb szabású beruházást a kör-

¹⁰ Békés 1923. június 27; 1924. július 30; Egy mázsa búza ára a háború kirobbanása előtti 30 koronáról 1923 őszére 100 000 koronára emelkedett. Ezt a pénz értékének további mélyrepülése követte: 1924 májusában még csak 360 000 korona volt, de 1925 februárjában beállította a 600 000 koronás csúcst. Az év őszére aztán visszatért a 360 000 koronás árra. 1927-ben 1 pengő értékét 12 5000 koronában állapították meg. Ezt követte a búza ára is, mely 28–30 pengő körül stabilizálódott: Békés 1914. május 31; 1923. szeptember 26; 1924. május 28; 1925. február 4; 1925. szeptember 5; 1927. január 5; 1927. július 2.

¹¹ Békés 1925. november 24; SCHERER 1938. 376–377. 1923-ban az állam a pénzügyi palotára (ma: Békés Megyei Levéltár és Földhivatal épülete) egy emeletráépítést csináltatott. A város első modern emeletes házát 1924-ben Faulháber András építette a Petőfi utcában.

¹² Békésmegyei Hírlap 1927. március 24; SCHERER 1938. 377.

ház kétemeletes gyermek-elmebeteg osztályának felépítése jelentette, amihez csak novemberben kezdett hozzá ugyanez a cég, Mekis János építészmérnök tervei alapján.¹³

Az egyházak kezdtek anyagi értelemben is magukhoz térni. A görögkeleti egyház ebben az évben restauráltatta temploma belsejét, és a józsefvárosi katolikus templom külső renoválására is ekkor került sor, akárcsak a szentpálfalvai református elemi iskola megépítésére.¹⁴ Ezen – a város gazdaságának magára találását jelző – munkálatok közé illeszthető be a gyulai evangélikus templom felépítése. Olyannyira, hogy az építkezés megkezdésekor ez a beruházás számított a városban az első nagyszabású vállalkozásnak.

A gazdasági fellendülés hatása 1927 őszére kezdett megmutatkozni a város külső arculatán. Az újságíró szerint „*Ha egy olyan ember érkezik most városunkba, aki 1–2 év óta nem látta Gyulát, csodálkozva állapíthatja meg azt a fejlődést, mely oly örvendetesen tapasztalható.*” A belváros kikövezése, a sugárúti Pfaff-féle emeletes ház, az Ipartestület új székházának felépítése a mellette lévő Ludwigh-féle házzal mind azt a célt szolgálja, hogy „*városi jelleget adjon*” Gyulának. Pedig a polgárokat igen érzékenyen érintette az árvíz, s az azt követő tavaszi fagyok.¹⁵

1926 januárjában a belügyminisztérium az árvízkárosultak megsegítésére hirdetett országos gyűjtés sikere érdekében fel is függesztette a templomépítésre kiadott gyűjtési engedélyt. Január végén a presbiteri ülésen mindennek ellenére már arról számolt be a felügyelő, hogy Budapesten tárgyalt az építkezéssről.¹⁶

A felmerülő problémák tehát nem szegték kedvét a hívek elhatározásának. Megtorpanás helyett már a kiviteli tervek foglalkoztatták őket. A kapott építési ajánlat 900 millió koronára (72 000 pengőre) becsülte a templom és a parókia teljes bekerülési összegét. Azt szerették volna ugyanis, hogy ne csak a gyülekezet, hanem egyúttal annak lelkésze is otthonra leljen. A felügyelő úgy vélte, hogy ehhez 4–500 millió koronás kölcsönt kellene felvenniük.

Ahhoz, hogy építési ajánlatról tárgyalhassanak, kész tervnek is lennie kellett. Ki készítette el a templom terveit?

A gyülekezet Gerlőczy Gedeont (1895–1975) még az 1925-ös év második felében kérhette fel erre a munkára, mert 1926. január 14-én már a tervek megküldését sürgető levelüket kapta kézhez az építész, s meg is ígérte azok gyors elpostázását.¹⁷ Gerlőczy, mint említettük, más munkát is végzett Gyulán: a kórházbővítés mellett pl. 1927 márciusában azért küldte ki őt a belügyminiszter, hogy a megépítendő rendőrpalota helyéül szolgáló Braun-féle telken fűrésokat végeztesen. „*Az általánosan elismert műépítő*” a „*belügyminisztérium építészeti szakértője*”-ként áprilisban a vármegyeháza bővítési tervének elkészítésére is felkérést kapott.¹⁸

¹³ Békésmegyei Hírlap 1927. július 17; 1927. november 24; SCHERER 1938. 379, 404. 1926 őszén kezdték meg a kórház konyhájának építését.

¹⁴ Békés 1927. július 2; 1927. november 19.

¹⁵ Békésmegyei Hírlap 1927; 1927. október 23; 1927. december 6.: Úgyannyira, hogy a lakosság az 1926–1927-es adójának 90%-át nem tudta kifizetni az év végéig.

¹⁶ GyEEI B. 11. Az 1926. január 22-i és 27-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

¹⁷ GyEEI F. 30.

¹⁸ Békésmegyei Hírlap 1927. március 27; 1927. április 3.

Az építető kiválasztása

Az 1926. április 3-i presbiteri ülést a templomépítés előkészítésének szentelték. A felügyelő közvetítette fővárosi ajánlat nem nyerte el az egyháztanács jóindulatát, mert Safáry László másodfelügyelő (vízügyi főmérnök) és Süle József gondnok arra kaptak megbízást, hogy tárgyaljanak a békéscsabai Bányai építkezési vállalkozóval egy 600 főnyi befogadó képességű imaház és egy 4 szobás lelkészlakás bekerülési költségeiről. A felügyelő vállalta, hogy érintkezésbe lép a környék fakereskedőivel a faanyag beszerzése miatt, s a Békésvármegyei Takarékpénztár téglagyárában leköti a szükséges téglamennyiséget. A lelkész viszont a hívek lelkesedésének megcsappanását látta abban, hogy bár a gyűjtés határideje lejár, az akció érdemi eredményt még nem hozott.¹⁹

A gördülékenység elősegítése érdekében, hogy minden felmerülő probléma megtárgyalására ne kelljen összehívni a teljes presbitériumot, a május 27-i ülésen Építkezési Bizottságot alakítottak. A lelkész és Safáry László elnökle mellett Stéberl Mihály (műszaki vállalkozó volt) pénztáros, Miegender Rezső (vasutasként ment nyugdíjba) segédgondnok, valamint Falta Imre (műszaki rajzolóként dolgozott), Rózsa János (vasutas volt) és Juhász László egyházközségi számvevők vettek benne részt. Felkérték őket, hogy tárgyaljanak a gyulai Pfaff Ferenc-Schneider Mihály cég által benyújtott tervekről és próbáljanak egy legfeljebb 50 000 pengőbe kerülő építkezéstről megállapodni.²⁰ Eszerint a békéscsabai vállalkozó megkeresése sem járt a várt eredménnyel, de a tervezett építkezésnek híre mehetett, ha mások is adtak be ajánlatot, noha a nyilvános pályázati felhívás még meg sem jelent.

A másnapi tárgyaláson az említett bizottság szeretne volna elérni, hogy a tervben szereplő tanácstermet és hallt hagyják el, a templom méretét pedig 300–350 fős befogadóképességűre csökkentsék le. Az építészek vállalták, hogy a kiviteli terveket díjtalanul készítik el, csak akkor kérnek érte pénzt, ha az építkezést az ő terveik alapján mással végeztetnék el.²¹

A felügyelő a gyűjtés eredménytelenségén elkeseredve a június 20-i gyülekezeti közgyűlésen feltette a kérdést, hogy akarják-e egyáltalán a hívek a templom megépítését. A válasz egyértelmű igen volt. Szükség is volt e megerősítésre, mert időközben előrehaladott tárgyalásokat folytattak az építésszel. A közgyűlés elé a Pfaff és Schneider cég 92 000 pengős ajánlatát terjesztették be. Az Építkezési Bizottságot felkérték, hogy folytassa nevezett céggel a tárgyalást arról, hogy lehetővé váljon a templom és a lelkészlak különböző időpontban történő megépítése.²²

A következő presbiteri ülésen folytatódott a tervek feletti vita. A lelkész óriási jelentőséget tulajdonított annak, hogy a gyülekezetnek mielőbb saját temploma legyen: *„Nyíltan vallom, hogy e kis egyház életerős, hogy be fogja tölteni mindenkoron nemes és szent hivatását, de erre csak az esetben lesz képes, ha megépítheti munkájának, s jövőjének kiinduló pontját – az Isten hajlékát. Nehéz munka volt a*

¹⁹ GyEEI B. 11. Az 1926. április 3-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

²⁰ GyEEI B. 11. Az 1926. május 27-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

²¹ GyEEI B. 11. Az Építkezési Bizottság 1926. május 28-i ülésének jegyzőkönyve.

²² GyEEI B. 11. Az 1926. június 20-i közgyűlés jegyzőkönyve.

nyáj egybegyűjtése, s ha talán bármi okból is templom nélkül kellene maradnia, úgy ki van téve annak, hogy amily szépen fejlődött az egyház, ép oly szomorúan némul el s hal meg”. Stéberl Mihály javaslatát fogadták el: különválasztják a templom, a tornyok és a paplak építését. Ezáltal lehetővé válhat úgy dönteni, hogy valamelyiket elhagyhatják. A Pfaff és Schneider céggel való tárgyalás folytatására ezért őt, valamint a lelkészt és Juhász Lászlót kérték fel.²³

Ezt követően, június 29-én tették közzé a nyilvános versenytárgyalási felhívást a templom- és parókiaépítés kiviteli tervének elkészítésére. Az ajánlatokat július 15-én délelőtt 10 óráig kellett leadni a lelkési hivatalba.²⁴

Az Építkezési Bizottság július 22-én bontotta fel az ajánlatokat, s másnap folytatták a megbeszélést a kiértékelésükkel.²⁵ Újabb éles vita alakult ki. Falta Imre a tervek visszaadását szorgalmazta, mivel szerinte azok nem feleltek meg a presbitérium kívánalmainak. Ezzel szemben Safáry László azt javasolta, hogy ezek alapján írják ki az építési pályázatot, mivel az ajánlatok beérkezése után is módjában lesz az egyházközség vezetésének módosítást kérni.

A július 31-i közgyűlésen Safáry László ismertette a négy beérkezett ajánlatot: a békéscsabai Párkány Simonét, a szarvasi Melis és Popják-féle cégét, a gyulai Pfaff és Schneider cégét, illetve N. Szabados és Társaiét.²⁶ Az egyháztanács úgy értékelte, hogy az adott anyagi helyzetben csak az N. Szabados József és társai által készített 71 600 pengős tervnek a torony nélküli, 42 000 pengős változatát tudja elfogadni – mert ez volt a legolcsóbb ajánlat. Még ez is meghaladta azonban a gyülekezet anyagi lehetőségeit, ezért úgy döntöttek, hogy az építkezés költségeit 32 000 pengőben maximálják. Falta Imre, Rózsa János és Juhász László kapott megbízást, hogy közöljék a Pfaff és Schneider céggel terveik elvetését. Ám mégsem akarták teljesen megszakítani velük a tárgyalásokat. Az üzleti etikát némiképp megsértve az N. Szabados-féle terv és költségvetés ismertetését követően ugyanis felszólították őket, hogy ha ennél „lényegesen jutányosabban” hajlandók lennének elkészíteni a templomot, úgy soron kívül tegyék meg ajánlatukat. Nincs nyoma annak, hogy erre vállalkoztak volna.

A templomépítés végleges tervének elkészítésére augusztus 3-án Gerlóczy Gedeon építésszt kérték fel az N. Szabados-féle ajánlat olyan átdolgozásával, hogy a bekerülési összeg ne legyen több 32 000 pengőnél.²⁷

²³ GyEEI B. 11. Az 1926. június 25-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

²⁴ Békés 1926. június 29; Vállalkozók Lapja 1926. július 1.

²⁵ GyEEI F. 30. A dr. Melis-Popják cég ajánlata szerint a templomépítés 35 717 pengőt, a teljes munka pedig 87 301 pengőt tett volna ki. Párkány Simon 82 400 pengős ajánlata a templomépítést 46 400 pengőre taksálta. A Pfaff és Schneider cég a teljes munkát ekkor 83 360 pengőért vállalta volna, de a templomépítésre fordítandó külön összeget nem jelölték meg. N. Szabados szerint viszont olyan új tervet kell készíttetni, amely megvalósítható lenne összesen 71 600 pengőből.

²⁶ GyEEI B. 11. Az 1926. július 31-i közgyűlés jegyzőkönyve.

²⁷ GyEEI Iktatókönyv 116/1926; GyEEI F. 30. Gerlóczy 1927. február 26-án közölte, hogy a templom 40 000, a torony 8000, a lelkészlak pedig 20 000 pengő, azaz a teljes beruházás 68 000 pengőből felépíthető. Egyben kérte saját tiszteletdíjának (2720 pengőnek) mielőbbi kifizetését. A neves építész november végén elvállalta a lelkészlak megtervezését is.

Augusztusban megkezdődött a felkészülés az építkezés megindítására. A felügyelő téglakölcsonról állapotodott meg a Mezőberényi Téglagyár Rt.-vel, s kérte az esperest az építkezési kölcsönigény jóváhagyására.²⁸ Augusztus 11-én az egyházmegye építési bizottsága elfogadta, hogy a gyulai templom N. Szabadosék torony nélküli terve alapján kerüljön megépítésre a lelkészlakás nélkül.²⁹

Dr. Szeberényi Lajos Zsigmond főesperes maga is igyekezett segíteni a munkálatokat. Az Arad-Békési Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye szeptember 7-én megtartott közgyűlésén kifejtette, hogy „*Ez a templomépités nem csak a gyulai egyház ügye, hanem országos ev. ügy és különösen esperességünk ügye. Békésmegye túlnyomó részben az ág. h. ev. egyház tagja. Közkórházában minden gyülekezetünkben megfordulnak híveink. Egyházi becsületünk kérdése, hogy a megye székhelyén legyen gyülekezetünk, s annak legyen temploma! Ezért óhajtható lenne, hogy ez épülő templomra egyházmegyénk minden gyülekezete vegyen fel némi összeget a költségvetésébe, esetleg több évre egymásután is, hogy a gyulai ev. gyülekezetnek ne csak temploma, hanem paplaka és tornya is legyen!*” Javaslatát elfogadták, de annak nem találtuk nyomát, hogy a gyakorlatban is alkalmazták volna, hacsak az egyházmegye által kölcsönzött 3000 pengő nem ebből a forrásból került összegyűjtésre.³⁰

A véglegesített építési terv 1927. január 20-án érkezett meg Gyulára, melyet a városi építési hatóság március 3-án jóváhagyott. Ezek alapján jelent meg a március 16-i versenytárgyalási felhívás a templom felépítésére. Az ajánlatokat április 2-án délelőtt 11-ig kellett beadni.³¹

A másnapi presbiteri ülésen Juhász László javaslatára felállítottak egy, az építkezést ellenőrző bizottságot Safáry László másodfelügyelő elnökletével. Tagságát Horémusz István és Mekis János mérnökök, valamint Stéberl Mihály, Uhrin János (vízmester) és Falta Imre alkották. A beérkezett ajánlatokat az április 10-i ülésen értékelte a bizottság. Választási lehetőséget csak a Melis–Popják cég és N. Szabadosék terve között láttak. Véglegesen nem dönthettek, mert az építkezés anyagi fedezetét nem látták biztosítottnak. Ezért mindenekelőtt azt kérték a presbitériumtól, hogy mielőbb hozzon határozatot ennek biztosítása érdekében. Ők ugyanis csak az építkezésre fordítható költség nagyságának ismeretében választhatnak a tervek között.³²

²⁸ GyEEI Iktatókönyv 126 és 128/1926; GyEEI F. 30. Augusztus 24-én vállalta a téglagyár, hogy 100 000 db téglát szeptembertől kezdve leszállít. A szerződést végül 1927 áprilisában írták alá, melyben 1000, darabonként 50 pengős, azaz összesen 5000 pengős árban állapodtak meg. Ezt túlteljesíthették, mert a későbbiekben 7197 pengős adósságról esett szó.

²⁹ GyEEI F. 30.

³⁰ Az Arad-Békési Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye 1926. szeptember 26-án, Békéscsabán tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1926. 6, 11.

³¹ GyEEI Iktatókönyv 19 és 44/1927; BML Gyula város 1399/1927. határozata; A pályázatot meghirdették a Vállalkozók Lapja illetve a Békés 1927. március 16-i számaiban.

³² GyEEI F. 30. Bojár Géza (Budapest) 80 987 pengő, dr. Ragdon István–Fehér Mózes–Hoffmann István (Gyula) 76 507 pengő, Botyánszky Pál–Drienyovszky János (Békéscsaba) 102 469 pengő, Heilinger Antal (Gyula) 95 639 pengő, Schriffert Antal (Gyula) 80 172 pengő, dr. Melis–Popják (Szarvas) 90 464 pengő, Nagy Szabados József 86 087 pengő, de ő elvállalta volna a munkák részletezése nélküli, 80 000 pengős általánösszegben a kivitelezést.

A húsvéti közgyűlésen a hívek megerősítették, hogy belevágnak a templom-építésbe. Erre már azért is szükség volt, mert Kemény Gábor lelkész ekkor jelentette be, hogy a bajaiai meghívását elfogadva megválik Gyulától.³³

Az április 15-i presbiteri ülésen felhatalmazták az Építkezési Bizottságot, hogy kezdje meg a tárgyalást N. Szabadossal. Raffay Sándor, az egyházkerület püspöke felvállalta, hogy kölcsönt szerez, s csak akkor járul hozzá, hogy egyedül a templom épüljön fel, ha ez mégsem sikerülne neki.³⁴

Az Építési Bizottság április 21-én arról értesítette a két elfogadásra ajánlott pályázat benyújtóját, hogy egyelőre a torony nem építhető meg. Nyilatkozattételre kérték őket, hogy mennyiben módosítják ajánlatukat, ha csak a templom épül fel, s a szükséges téglákat a gyülekezet szerzi be. Alternatív ajánlatot kértek továbbá a templom és a lelkészlak együttes felépítése esetére.³⁵

Meglepő, hogy a május 13-i presbiteri ülésen a felügyelő arról számolt be, hogy Kiss Benő segédlelkész – Mekis János és Olofson Miksa (pénzügyi számtanácsos) presbiterek társaságában – előző napon tárgyalt N. Szabados építőmesterrel, aki olyan feltételekkel állt elő, melyek nem szerepeltek az eredeti szerződésben. Sajnos nem sikerült kiderítenünk, hogy milyen új feltételekről lehetett szó. Mindenesetre nagyobb vita után, mindössze három szavazatnyi többséggel úgy döntött a presbitérium, hogy nem hajlandó visszaadni az N. Szabados által letett bánatpénzt, mert a szerződés aláírása után lépett vissza a munkától.³⁶

Az egyházközség elnöksége ezután a sarvasi illetőségű dr. Melis János és Popják Pál által jegyzett vállalkozáshoz fordult. Ők hajlandónak mutatkoztak a templom felépítésére, ha annak alapja kőből készül, és a végösszeg meghaladhatja a 60 000 pengőt, ugyanakkor megfelelő nagyságú adományt is kilátásba helyeztek az építkezés céljára. A presbitérium megadta a felhatalmazást a velük történő megállapodásra. Az építkezést 58 000 pengőért vállalták. Korábbi referenciamunkáikként a zámi, a kunszentmártoni és a csugari vasútállomást, az öcsödi malmot, a békészentandrásai szőnyeggyárat és az ottani újtelepi iskolát, illetve a hontkirályfalvai evangélikus templomot említették.³⁷

A templom felépítéséről véglegesen az 1927. májusi gyülekezeti közgyűlés hozott határozatot. A szerződést május 16-án írta alá a felügyelő és Kiss Benő segédlelkész az építetőkkel, akik vállalták, hogy augusztus 15-ig tető alá hozzák a templomot, s október 30-ig elvégzik a belső munkálatokat is 49 666 pengős költségvetéssel. A gyülekezet pedig azt vállalta, hogy amennyiben egy éven belül felépítené a lelkészlakást is, úgy köteles lesz a Melis-Popják céget felkérni a mun-

³³ Békésmegyei Hírlap 1927. április 14.

³⁴ GyEEI B. 11. Az 1927. április 15-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

³⁵ GyEEI B. 11. Az Építkezési Bizottság 1927. április 21-i ülésének jegyzőkönyve.

³⁶ GyEEI F. 30; GyEEI Iktatókönyv 265/1927. N. Szabadosék szeptemberben beperelték az egyházközséget a 2000 pengős építési letét visszatartása miatt. Valószínű, hogy peren kívüli megállapodás történt, mert bírói ítéletnek nem találtuk nyomát.

³⁷ GyEEI F. 30.

akra, az általuk megtett ajánlati ár betartásával. Kötelezettséget vállaltak arra is, hogy a felmerülő kiadásokat hetente, utólagosan kifizetik.³⁸

Az építkezés levezénylésének feladata az újonnan, 1927. szeptember 25-én érkező lelkészre, Tátrai Károlyra hárult.

Az országos gyűjtés

A gyülekezet saját erőből képtelen volt egy ekkora munka finanszírozására. Az 1923. november 18-i közgyűlésen határoztak egy országos gyűjtési akció kezdeményezéséről. A felhívás szövegét 1924. január 8-án terjesztették fel jóváhagyásra a főespereshez.³⁹

A március 15-i presbiteri ülésen a felügyelő már arról számolhatott be, hogy az egyházkerület 396 000 koronát, a tótkomlói gyülekezet pedig 100 000 koronát küldött (ez együtt 2 mázsa búza árának megfelelő összeget jelentett) a templomépítés támogatására. Mégis úgy határoztak, hogy az akkori gazdasági helyzetben nem lenne tanácsos elkezdni a gyűjtést. Ezzel legalább 1–2 hónapot még várni akartak, arra számítva, hogy addig talán a korona értéke megerősödik.⁴⁰ A korona ehelyett – mint láttuk – újabb mélyrepülésbe kezdett. Fél év alatt a felére csökkent az értéke, s csak a következő év szeptemberére küzdötte vissza magát az 1924. áprilisi szintre.

1925 januárjában a gyulaiak mégis elérkezettnek látták az időt a gyűjtés meghirdetésére, bár a belügyminisztertől csak áprilisban kértek rá engedélyt. Jóváhagyása június 3-án érkezett meg.⁴¹

A gyűjtési munkát elő kellett készíteni, meg kellett szervezni. Irányítását dr. Paulinyi Gyula (bíró) és Saffár László vállalta. Úgy döntöttek, hogy a pénzügyteket azonnal megkeresik, de a lakossági gyűjtést csak aratás után kezdik el. A gyűjtőútra indulóknak az elszámolható kiadásaikon felül a begyűjtött összeg 5–10%-át vélte kiutalhatónak a presbitérium. A közgyűlés ezzel szemben Juhász László indítványát fogadta el, mely szerint kapják meg az általuk összegyűjtött pénz 20%-át, de abból fedezték a saját költségeiket is.

A lelkész október 11-én az imaházban beszámolót tartott a gyűjtés addigi eredményéről. Sajnos erről nem maradt fenn feljegyzés, de azt tudjuk, hogy az első (még a koronás időszakban lezajlott) akcióban 14 fő vett részt: kilencen még 1925 nyarán, további három fő a következő évben, ketten pedig 1927-ben. Az adománykérés jobbjára a környező vidéket ölelte fel, bár egyesek eljutottak Miskolcig, Nyíregyházáig is, de pl. a Dunántúlról csak Celldömölköt keresték fel. A gyűjtőívek tanúsága szerint 6186 pengőt sikerült összeszedniük. Ebből 914 pengő jutalékot adtak vissza a gyűjtőknek, a nyomtatványok és egyéb költségek pedig 335 pengőt emész-

³⁸ GyEEI C. 12. Tátrai Károly 1932-es visszaemlékezése; GyEEI F. 30. Az 1927. április 1-jén tett ajánlatukban 49 966 pengőért vállalták a templom, illetve 89 827 pengőért emellet a torony és az imaház megépítését is.

³⁹ GyEEI Iktatókönyv 4/1924.

⁴⁰ GyEEI B. 11. Az 1924. március 15-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

⁴¹ GyEEI Iktatókönyv 9/1925; GyEEI. F. 29. BML, Gyula város iratai. 219.058/925.VIII. B.M. rendelet.

tettek fel. Emellett a gyulai hívek is összeadtak 758 pengőt: 1925. augusztus 19-től, Pluhár Mária 100 000 koronájával kezdve, 1926 végéig mintegy 40 fő tett adományt. Közülük dr. Vangyel Endre, Kocsis Lászlóné, özv. Ranik Kornélné és Rózsa János 1–1 millió koronával (azaz 80 pengővel) támogatta a templom felépítését.⁴²

Nagyobb haszonnal jártak a postai befizetések, melyek az önkéntes adományok mellett felölelték a különféle szervezetektől kapott segélyeket is. Ezek nagysága elérte a 11 000 pengőt. Az első jelentősebb összeg 2 millió korona (160 pengő) értékben a mezőberényi hívektől érkezett 1925 augusztusában. Szeptemberben 10 millió koronát küldött az egyházkerületi gyámintézet. A Baldacci-alap 1, míg a helyi görögkeleti egyházközség 8 milliós adományt nyújtott. 1926. július elsején a lelkész és a felügyelő aláírásával felhívást tett közzé az egyházközség, melyben kiemelték, hogy nincs sem temploma, sem lelkészlakása a gyülekezetnek. Ezen a helyzeten csak úgy tud segíteni, „*ha keresi a lelkek együttérzését, áldozatkész jobbját és megtalálva azt, – anyagi erőre kap.*” A 800 gyulai evangélikus nevében, Raffay püspök ajánló soraival kérték a nemes adományokat, hangsúlyozva, hogy „*A magyar feltámadásának egyedüli záloga, a hon fiainak istenfélelmében való megtartása, s hogy mi is egy cseppjévé lehessünk a jövőt adó forrásnak, hogy – harcosaivá válhassunk a magyar lelkek újjászületésének az Evangélium ragyogó, diadalmas fegyverével – ismételten kérjük Isten és Hazáért dobogó szívének ügyünk megértő felkarolását.*” A Békéscsabai Evangélikus Nőegylet a tavasz folyamán 1,4 millió koronát küldött. A vármegye alispáni hivatalától 20 millió korona érkezett a nyáron, Békéscsaba városa pedig 5 millió koronát adott. Mivel a gyűjtés a természetbeni felajánlásokra is kiterjedt, a csorvásiak 1 mázsa búzát adtak.⁴³ Ez a kb. 48 millió koronás (3800 pengős) összeg ekkor 130 mázsa búza árának felelt meg.

Az első évben a készpénzben befolyt, illetve a felajánlott adományok összege 16 240 pengőt tett ki. Az egyházkerületi közgyűlés a báró Baldacci-alapból további 1200 pengőt szavazott meg. A felügyelő javaslatára a presbitérium hozzájárult 8000 pengő kölcsön felvételéhez. A teljes építési költséget, arra számítva, hogy még 8000 pengőt össze tudnak gyűjteni, 32 000 pengőben maximálták. A szeptemberben megtartott egyházmegyei közgyűlés viszont csak 4800 pengőnyi hitelfelvételt engedélyezett.⁴⁴

Az 1927. január 7-i presbiteri ülésen a felügyelő beszámolója szerint a gyűjtés eredménye 17 180 pengőt tett ki, de ez a felajánlások beérkezésével elérheti a 22 840 pengőt is. A befolyt összeg kétharmada Békés megyéből származott, a fennmaradó rész felét pedig a Bács-Kiskun megyei gyűjtés eredménye tette ki.⁴⁵

⁴² GyEEI F. 23.

⁴³ GyEEI Iktatókönyv 98 és 116/1925, valamint 15, 36, 67 és 89/1926.

⁴⁴ GyEEI B. 11. Az 1926. augusztus 1-jei közgyűlés jegyzőkönyve; Az Arad-Békési Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye 1926. szeptember 26-án, Békéscsabán tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1926. 19. Templomépítési költségekre 912 pengőt, a tervezett adók 50%-át vették fel a pótköltségvetésbe.

⁴⁵ Békés 1925. október 10; GyEEI F. 29. Az 1927. január 7-i presbiteri ülés jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy a múlt év augusztusa óta nem gyarapodott a gyülekezet vagyona.

Szeberényi esperes ekkor kilátásba helyezett egy kedvező feltételű kölcsönt, melynek elnyerése lehetővé tette volna a lelkészlakás és a templom felépítését. Ezt azonban ugyanúgy nem sikerült megszerezni, mint a Raffay püspök által beígértet.⁴⁶

A súlyosbodó anyagi gondok következtében augusztus végén Kiss Benő segédlelkész elvállalta, hogy gyűjtőutakra megy: „A lelkész egy-egy hetet gyűjtéssel töltött el, de csak 100–100 pengőnyi adománnyal, holott ennek 3–4-szerese kellett volna. Már-már csőd előtt állott az egyház... Isten szent lelke azonban nem hagyta tovább a vergődést. Egyik presbiter rámutatott arra, hogy... egyedül a már félig-meddig lejárt országos gyűjtési engedély lehet a gyülekezet minden reménye és ebből kell pénzt előteremteni.”⁴⁷ Az országos gyűjtés 1927. december 31-ig való meghosszabbítását a belügyminisztérium június 4-én hagyta jóvá.⁴⁸

Igazából csak az új lelkész megérkezése után, ősszel indult meg az egész országra kiterjedő, szakszerűen lebonyolított adománykérési akció. A munkát Juhász László nagy hozzáértéssel és eredményesen irányította. „Terjedelmes és mindenre kiterjedő gyűjtési programot készített, s azt a presbitérium el is fogadta. Az elfogadott programot azonban meg is kellett valósítani. Erre a terv készítője csak úgy vállalkozott, ha az előmunkálatokra fedezetet, irodát, segédmunkaerőt, írógépet és támogatást kap. A gyülekezet minden tagja kivette a részét a gyűjtési munkából, mely országosan valóban csak 1927 októberében indult meg. Hatvan gyűjtési nap eredménye megmutatta, hogy Isten szent lelke nem hagyta magára a gyülekezetet.”⁴⁹

21 pontból álló programot állítottak össze.⁵⁰ Gyűjtőket a tanítók, illetve az egyházi- és a rokkantakat tömörítő egyesületek megkeresésével, valamint újsághirdetéssel szándékoztak toborozni. A jelentkezőktől megkövetelték az erkölcsi bizonyítványt, s fotót is kértek egy fényképes igazolvány készítése céljából. Az országot 30 gyűjtőkörre osztották fel. A gyűjtők számára részletes utasítást dolgoztak ki. Az épülő templomról készített képeslapokat az általuk megszerzett címekre óhajtották kiküldeni, egy felhívást mellékelve, melyben további 4–5 cím megküldését kérték. 5000 db levelezőlapot nyomattak ki. A képeket zömmel olyan helyekre juttatták el, amelyek kiestek a gyűjtők útvonalából. Emellett iskoláknak, földbirtokosoknak küldték el őket, adakozási kedvük felkeltése érdekében. Kérték azt is, hogy közöljék azok nevét és címét, akik „híven ápolják elesett hozzátartozóik emlékét.” Részükre ugyanis felajánlották, hogy az első világháborúban elesettjeik nevét egy emléktáblán örökítik meg a templom falán, s még egy díszes alapítólevelet is kiállítának számukra, ha alapítványt tennének a templom javára. (1000 pengőért díszes márvány emléktáblát, 200 pengőért egy közös táblán való szerepeltetést ajánlottak úgy, hogy a hősök emlékünnepe mindenkiért – külön, név szerint felsorolva az adakozókat – elmondana a lelkész egy imát.) A családosokról sem akartak megfedelkedni. Részükre azt ajánlották fel, hogy vegyenek karácsonyfadíszet, mely a

⁴⁶ GyEEI F. 23. Templomépítési gyűjtés elszámolása, 1927. január 9.

⁴⁷ GyEEI C. 12. Juhász László visszaemlékezése. Kiss 980 pengőt gyűjtött, de a kiadásai levonása után csak 580-at adott át az egyházköziségnek.

⁴⁸ GyEEI F. 29.

⁴⁹ GyEEI C. 12. Tátrai Károly 1927-es visszaemlékezése és Juhász László visszaemlékezése. Nettó értékben kb. 5000 pengő folyt be 1927 végén.

⁵⁰ GyEEI F. 29.

templom dombornyomásos képét egy csokoládéból készült plaketten fogja ábrázolni. Ebből 5–10 000 darabot akartak gyártatni. (Nincs azonban tudomásunk róla, hogy valaki is élt volna e falajánlott lehetőségekkel.) Az akciókat a protestáns lapokban hirdették meg. Az evangélikus püspököktől azt kérték, hogy egy vasárnapi perselypénz átengedését hagyják jóvá egyházközségeikben. Azért, hogy a gyűjtési akcióból befolyt összeget elkülönítetten kezeljék, a Postatakarék Bankban külön számlát nyitottak az e célra beérkező pénzek fogadására.

Szeptember-október folyamán, a Pesti Hírlap hasábjain többször is megjelentetett hirdetésben keresett a gyülekezet a feladat ellátására alkalmas, intelligens embereket. Előírták, hogy a gyűjtést csak az előre kijelölt településeken folytathatják. Az akció megkezdése előtt jelentkezniük kellett az illetékes főszolgabírónál, valamint a községek elöljáróságánál, illetve a városokban a polgármesternél és a rendőrségnél. Elsősorban a nagyobb vállalatok, illetve a tekintélyes protestáns polgárok felkeresését ajánlották számukra, a helyi viszonyokat ismerő egyén (a lelkész vagy egy presbiter) társaságában. A templomot ábrázoló levelezőlapok átnyújtásával lényegre törően kellett ismertetniük a gyülekezet helyzetét. Ha pedig valaki azzal akart volna kitérni, hogy pillanatnyilag nincs pénze, akkor a falajánlások ívét kellett vele kitöltetniük. Az úton lévő gyűjtő minden nap tartozott feladni egy levelezőlapot a gyülekezet részére, hogy tudják, éppen merre jár, s milyen eredménnyel végzi a feladatát. Kiadásait tartozott jegyzékbe foglalni úgy, hogy azok nem haladhatták meg az általa összegyűjtött pénz 20%-át. Azt is előírták, hogy 30 pengőnél több pénzt ne tartsanak maguknál, hanem adják fel. A gyűjtőív hivatalos okirat volt, azt tintával kellett kitölteni, s vele a gyűjtés befejezése után 48 órával a lelkési hivatalban el kellett számolni. Nagyobb településeken a helyi újság útján is közzétehették, hogy adományokat gyűjtenek a templom javára. Arra is kitért az előírás, hogy a gyűjtő a természetbeni adományokra is fektessen súlyt: fogadjon lovaskocsit, s azzal járjon házról házra. A kapott adományokat aztán helyben értékesítse árverés útján, vagy adja el egy kereskedőnek. Azt is figyelmébe ajánlották, hogy igyekezzenek Amerikában élő evangélikus vallású magyarok címét is megszerezni.

A gyűjtőívek (1. kép) szeptember elsejére lettek készen. Az épülőfélben lévő templom fotói mellett szívhez szóló sorok kaptak helyet a fejlécben. Ezek később többször is megjelentek újsághirdetés formájában pl. a Jöjjetek Énhozzám című lap hasábjain:

„Magyar Testvérek! Az isteni Gondviselés nehéz őrhelyre állított minket. Határszélen vagyunk! Megszaggatott hazánk határoszlopai közelében végvárat kell építeniünk. Nem romboló fegyverek ellen oltatul, de a hitetlenség romboló lelke ellen – templomot!

Hozzáfogunk. Önmagunkat végsőkig megfeszítve áldoztunk, hogy Istennek oltárt építhessünk. De súlyos csapások sújtottak, nem bírjuk tovább. Félben kellett hagynunk a munkát! És most – magyar Sionunk kapuja tárva, fala félben hagyva!

Segítségért kiáltunk felétek! „Jertek építsük meg Jeruzsálem kőfalát!” (Nehémiás 2, 17.) Ne hagyjatok magunkra! Ne taszítsátok el kérésre kinyújtott kezünket! Isten és hazánk ügyére kérünk!

Adakozzatok jó lélekkel a gyulai evangélikus templom felépítésére!”⁵¹

⁵¹ GyEEI F. 29.

A hirdetésre jelentkezők közül elsőnek szeptember 25-én Deutsch Jánost kérték fel, az utolsó pedig december 13-án lépett munkába. Érdekes, hogy ebben az akcióban Mekis András nyugdíjas vasutas kivételével nem találunk olyan személyt, aki a korábbiakban is részt vett. Az 56 új „ügynök” közül többen csak közvetlen környezetükben végeztek gyűjtést, de nem egy olyan, már-már profinak számító is akadt, aki 2–3 megyét is bejárt. Bár maximum a költségek 20%-át lehetett elszámolniuk saját költségként, de ezt nem vették túl szigorúan. Nemezszer az 50%-ot is elfogadták. Mégis maradtak hátralékosok, igaz csak egy-két esetben, s akkor sem nagy összeggel.

Bár a gyűjtési ívek fennmaradtak, mégis nehéz megmondani, hogy mennyi pénz is folyt be pontosan a felmerülő kiadások levonása után. Erre a gyűjtési íveknek és a pénztári naplónak az összehasonlítása során sem kaphattunk egyértelmű választ, s még zavarosabb lesz a kép, ha a hivatalos zárszámadások adatait vesszük figyelembe. E szerint 7829 pengő folyt be az országos gyűjtés eme szakaszából.⁵² Sokan azonban a késedelmes elszámolás miatt csak 1928-ban fizették be az általuk összegyűjtött pénzt.

A természetbeni adományok beszédese nem váltotta be a reményeket, nyilván sokan menekültek az ezzel járó fáradozástól. A gyülekezet ezért az adomány-szerzés egyéb formáival is megpróbálkozott. Mivel minden fillérre szükség volt, téglajegyeket és bélyegeket is árusítottak 50 filléres és 1 pengős tömbökben. Az akció legkésőbb 1927 júniusában indult meg, ám túl nagy sikert ez sem hozott: 1927-ben téglajegyekből 1432 pengőt fizettek be. Az 1929. április 21-i közgyűlésen ezt az akciót 2095 pengős eredménnyel zárták le.⁵³

A jótékony célú bélyegek árusításáról csupán annyi hírünk van, hogy a gyulavári református egylet 29 pengőnyit árult belőlük. Kis Benő segédlelkésként pedig felszólították, hogy a még nála lévő 57 pengővel szíveskedjék elszámolni.⁵⁴

Eredményesebbnek bizonyultak a bevált, hagyományos gyűjtési módok: az október 31-én 17 órától a református templomban tartott istentisztelet perselypénzét például az evangélikus templom felépítésére ajánlották fel. Nem hagyhatták ki a műsoros estekben rejlő bevételi lehetőséget sem. Aznap este nyolc órától a Bethlen Gábor Szövetség rendezett nagyszabású kultúrestet a Göndöcs-kerti Pavilonban. (Most a Kohán Képtár épülete.) Erre az alkalomra *„Budapestről egész kis művész-társaság jött le, hogy a gyulai evangélikusok épülő temploma javára tehetségével közreműködjenek”*. Az újságíró szerint a Pavilon nagyterme megtelt. A közönségnek nem kellett csalódnia. *„A kultúrest minden száma elsősorú teljesítmény volt: Szűts Ernőné énekművésznő úgy az operai részlet éneklésével, mint irredenta dalaival elbájolt, lenyűgözött mindenkit... Meglepetés volt a közönségnek Kiss Pál zongoraművész szereplése, ki Szűts Ernőné kísérete... Edvi Illés Zoltán, akit dr. Kovalszky Róbert kísért zongorán... kifogástalan énekesnek bizonyult... Eddig még nem is gondolt*

⁵² GyEEI F. 23. Az 1927. évi templomszámadás. Ebbe beleszámították az egyháztagok pótdókjából származó 1157 pengőt is.

⁵³ GyEEI B. 11. 1929. április 21-i közgyűlés; GyEEI F. 23. Az 1927. évi templomszámadás: 12 500 pengő értékű téglajegy nyomattak ki.

⁵⁴ GyEEI Iktatókönyv 50, 131, 162, 255 és 272/1927.

művészettel játszott a cimbalmon dr. Kulcsár Sándor csabai orvos. Dr. Konrád Ernő megnyitó beszéde felhívta a figyelmet a szenvedő hazára... Vitéz dr. Görgey József országgyűlési képviselő... meggyőző erővel fejtegette..., hogy a templomok tehetnek legtöbbet az új, nagy Magyarországért... Tátrai Károly beszéde pedig arra világított rá, hogy e földi keresztyén templomok lépcsők amaz ideális állapot felé, mikor minden szív Krisztus temploma lesz.” A műsor a helybeli református énekkar fellépésével fejeződött be. Az est mintegy 500 pengős bevételt hozott.⁵⁵

Adományként 1927-ben az egyházmegye 120, Orosháza község 160, Pest vármegye 960, a Gusztáv Adolf Egyesület 540, a Gyulai Görögkeleti Egyházközség 250, az egyházkerület 500, Raffay Sándor püspök 300, Szeberényi Lajos Zsigmond főesperes 100, Pollner Ödön Szegedről 100, Bagyinka András Gerendásról 80, Nógrád vármegye 40, a Gyulai Református Egyházközség 20, Prónaifalva 40, a Békéscsabai Evangélikus Egyházközség 1000, valamint a gyulaiak közül Uhrin János, Tarkó Mária, Horémusz István és Falta Imre 80–80, Rózsa János, dr. Vangyel Endre, vitéz Pusztai Rezső, Bergel Péter, Stéberl Mihály és Lénárt Ferenc 40–40 pengőt és még húszan kisebb összegeket adtak, de Békéscsabáról, Budapestről, Szegedről, Bercellről, Cséparól, Soltról és Körösladányból, Nagykökényesről, valamint Sarkadról is érkeztek adományok. Összesen mintegy 5000 pengőt kapott a gyülekezet, s ekkor utalták át a Baldacci-alap előző évi 1200 pengőjét is.⁵⁶

A gyűjtési akció ezzel még korántsem zárult le: 1928. január 8-án a belügyminiszter engedélyezte a meghosszabbítását június 30-ig. A január 13-i presbiteri ülésen ennek vezetésére ismét Juhász Lászlót kérték fel. A nagyszabású előkészületeket jelzi, hogy 10 000 db lapot nyomtattak ki.⁵⁷

Volt adóssága bőven a gyülekezetnek, nem hagyhatta abba a gyűjtést. A lelkes maga is mindent megtett a sikerért. Márciusban csorvási és orosházi, májusban gyomai, augusztusban kiscsáki és nagyszénási, októberben pedig tótkomlói szolgálatával gyűjtött adományokat.

1928 februárjában a lelkész megkereste az előző évre gyűjtési engedéllyel rendelkező egyházakat, hogy ha engedélyeiket nem hosszabbították meg, akkor küldjék el a jól bevált gyűjtőik adatait. Apróhirdetésben is keresett jó megjelenésű, intelligens embereket napi 1,5 pengő szálláspénz, illetve élelemre és egyéb kiadásokra maximum az általuk összegyűjtött pénz 20%-ának a felajánlásával. Azzal példálózott, hogy az előző évben egy dunántúli magántisztviselő 2 hónap alatt 1700 pengőt gyűjtött össze, amiből saját költségeire 500 pengőt elszámolhatott. A 24 jelentkező közül 12 új névvel találkozunk.⁵⁸

A gyűjtőiveken 5858,72 pengő beszéde szerepel, de ebből tényleges, nettó bevételnek csak kb. 3000 pengőt tekinthetünk. További 628 pengő a téglajegyek

⁵⁵ Békésmegyei Hírlap 1927. október 27; 1927. november 6.

⁵⁶ GyEEI F. 29.

⁵⁷ GyEEI B. 11. Az 1928. január 13-i presbiteri ülés jegyzőkönyve; GyEEI Pénztárkönyv 1928. március.

⁵⁸ GyEEI F. 29.

árusításából, s mintegy 5000 pengő adományokból érkezett.⁵⁹ Ezt egészítette ki a gyulai hívek 1000 pengős adománya a templomi padokra és a szószékre.⁶⁰

Összesen tehát 84 személy vállalt adománygyűjtést. A legeredményesebb munkát Mekis András presbiter, nyugalmazott vasutas végezte, aki mindegyik gyűjtési akcióban részt vett, s egymaga csaknem 1687 pengőt szedett be. Őt a példaként említett dunántúli Hajba Sándor követte, akinek 1200 pengő összegyűjtését köszönheti a gyülekezet. 900 pengőnél többet gyűjtött Kéler Jánosné, Kovács Sándor és a lelkész, Tátrai Károly. Az 500 pengőnél többet gyűjtők közül még a gyulai Vidó Andrást említhetjük meg Kiss Benő segédlelkész mellett. Áldozatvállalásuk nélkül nem épülhetett volna fel a templom.

A szorító anyagi gondok közepette új utakat is próbált keresni a gyülekezet vezetősége, amelyek újabb bevételekkel kecsegtettek: tanárok, lelkészek segítségével Luther-kép eladási akciót akartak indítani.⁶¹

1928. március 8-án arról informálódtak Elek Sándor okányi református lelkésznel, hogy mennyire megbízható Nagy Imre, aki korábban nekik gyűjtött, és Kálvin-képeket árult. A pozitív válasz megérkezése után felkérték Nagyot a Luther-ről készítendő képekkel és levelezőlapokkal kapcsolatos munkák irányítására. Ő úgy vállalkozott volna erre, ha a nyomtatási költséget az egyházközség megelőlegezi, s a bruttó bevétel 70%-át elszámolhatja költségként. Március 27-én arról értesítették, hogy a presbiteri gyűlés kevesellte a 25–30%-os várható hasznot, s célszerűbbnek látta saját maga által kézbe venni a műveletet.

1928. április 5-én kértek engedélyt a belügyminisztériumtól a Luther Mártont ábrázoló faliképek és levelezőlapok árusítására. Hangsúlyozták, hogy „*templomunk itt a határszélen máris végvár a hitetlenség ellen*”, azonban súlyos adósság terheli a gyülekezetet az építkezés miatt. Sokat segítene, ha az igen olcsó árban előállított képek árának 50%-a az egyháznál maradhatna.⁶²

Nem ismerjük az akció részleteit, de az bizonyos, hogy nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Májusban már a református egyházközségeket is megkeresték – „*a 400 éves, szenvedésekkel teljes közös múlt*” alapján – Pál apostol intésével, melyben arra szó-

⁵⁹ GyEEI F. 23. A gyulai evangélikus egyház 1928. évi vagyonleltára: Az önkéntes adományok nagysága az adott időszakban 1100 pengőre tehető. Ehhez hozzászámítható az Egyházkerületi Gyámintézetől kapott 200, a kerületitől kapott 150 és a megyeitől kapott 180 pengő, valamint 800 pengő a német Gusztáv Adolf Egyesülettől. A Baldacci-alap 400 pengőt utalt ki, adóalapi segélyként pedig 600 pengőt kapott az egyházközség, míg 500-at az orosházi, 100-at pedig a tótkomlói evangélikus leányegylet küldött, s 250 a békéscsabai műsoros estekből, 120 az október 31-i estből, 100 a gyulai református egyházközségtől, 100 pedig kézimunkák árusításából származott. Ide számították Stéberl András felajánlását a szószék elkészítésére, s egy szegedi adományt, melyből a keresztelőmedencét (régiesen: keresztelőkövet) állították fel. A január 15-i közgyűlésen a felügyelő bejelentette, hogy a békéscsabai egyházközségtől 3000 pengő segély várható, az egyházmegyétől pedig 2000 pengő, ám ezek kifizetése 1933-ig elhúzódott. A templomépítés javára a főesperes még márciusban lemondott az Árvízmentesítő Társulattól számára járó 1000 pengőről, de ez is csak 2 év alatt folyt be. Kiss Benőn behajtották tartozását, s még többeket is felszólítottak hátralékaik rendezésére.

⁶⁰ GyEEI F. 23. A gyulai evangélikus egyház 1928. évi vagyonleltára.

⁶¹ GyEEI Iktatókönyv 247, 249, 282 és 300–301/1928.

⁶² Az akcióval kapcsolatos levelezés a GyEEI F. 29. aktában található.

lított fel, hogy: „Egymás terhét hordozzátok!” Az egyházközség adósságai ugyanis ekkorra megközelítették a 16 000 pengőt.⁶³

A következő évben is tovább folyt az adományok gyűjtése, bár már csak esetleges, nem szervezett keretek között. Mégis a legkülönbözőbb helyekről érkezett segítség: Korbély Géza Debrecenből 100 pengőt, míg az egyetemes felügyelő 300-at küldött. A békéscsabai evangélikus nőegylet március 23-án rendezett estélyt, amelyen ugyancsak erre a célra gyűjtöttek pénzt. A lelkész a németországi városok-ról tartott előadást áprilisban a csabai evangélikus leányegyletben annak fejében, hogy segítséget nyújtanak a gyűjtéshez.⁶⁴ A Népjóléti Minisztériumtól és a városi egyházak segélyezési alapjából viszont hiába várt támogatást a gyülekezet.

Ezért egyéb bevételi forrásokkal is kalkulált a lelkész. Augusztusban 400 db különböző méretű Luther-bélyeget rendelt Németországból 300 márká értékben, hogy az ezek értékesítéséből befolyó többletösszeget is e célra fordítsák. A Gusztáv Adolf Egyesülettől ekkor 610 pengő érkezett, s az Egyetemes Gyámintézet is küldött 150 pengőt. A békéscsabai egyház megadta a 2000 pengős segélyt, míg a Val-lás- és Közoktatásügyi Minisztérium 500 pengős támogatást nyújtott. Az 500 pengős adóalapi segély mellett Stéberl András 300 pengős támogatása, valamint a ke-rületi gyámintézet 200 pengője érdemel még figyelmet. További 200 pengő 2 db kézimunka elárverezéséből származott. Novemberben Békéscsaba városától kért segélyt a gyülekezet, s 50 pengőt kapott.⁶⁵ Az egyházközség ez évben segélyekből és adományokból összesen 6500 pengős bevételt könyvelhetett el.⁶⁶

Összegzőként tehát azt állapíthatjuk meg, hogy 1925 és 1933 között az or-szágos gyűjtésből nettó értékben 21 346 pengőhöz, a különböző hazai és külföldi egyházi segélyek jóvoltából 10 538 pengőhöz, míg adományokból 20 316 pengő-höz, kamatokból pedig 1027 pengőhöz, azaz összesen 55 961 pengőhöz, tehát a templomépítés költségeinek 95–97 százalékához jutott hozzá a gyülekezet.

1927 elejéig a gyűjtésből legalább 7000 pengőt az átlagemberek adtak össze. 1927-ben ez megközelítette a 9 000 pengőt, s a következőben 7000-et tett ki. A postai úton történt adományozásból 1926 végéig 11 000 pengő gyűlt össze, míg 1927-ben s a következő két évben 6000 pengő körül alakult az így befolyt összeg nagysága. Megállapítható, hogy a templom építési költségeinek kétharmadát (kb. 40 000 pengőt) emberek ezreinek néhány pengős felajánlásai tették ki. Sokan talán utolsó fillérjeiket áldozták fel e szent és nemes célra.⁶⁷

Az összeggyűlt pénzből legalább 12 000 pengő gyulai (nem csak evangélikus!) s további 20 000 pengő Békés megyei adakozóktól származott. A templomépítés költségeinek felét tehát ők fedezték. Felajánlásait 2000 pengővel követte Buda-pest lakossága Pest megyéével együtt, majd 1500 pengő körüli összeggel Győr–

⁶³ GyEEI Iktatókönyv 236, 267, 338, 355–356, 369/1928.

⁶⁴ GyEEI Iktatókönyv 387 és 408/1929. A nőegyleti est 80 pengőt jövedelmezett, a leányegyletbeli elő-adás haszna is meghaladta a hetvenet.

⁶⁵ GyEEI Az 1929-es pénztárkönyv; GyEEI Iktatókönyv 47, 147, 168, 195, 156, 288, 318, 368, 375, 390, 477, 491, 504, 524 és 652, valamint 651/1929.

⁶⁶ GyEEI F. 23. A gyulai evangélikus egyház 1929. évi vagyonleltára.

⁶⁷ GyEEI F. 29.

Sopron, illetve Csongrád–Csanád, míg 1000 körülivel Vas, Bács–Kiskun és Hajdú–Bihar megye lakosai követték. Jelentékenyebb összegek érkeztek még Nógrád, Szolnok, Szabolcs–Szatmár megyéből is. Jelképeesebb összegeket a komárom-esztergomi, a somogyi, a borsodi, a baranyai és a hevesi hívek is adtak. (E szerint csak Zala és Veszprém megyék területére nem jutottak el az adománygyűjtők.)⁶⁸

Segítségük nélkül lehetetlen lett volna felépíttetni a templomot. Nem mehetnek el úgy a templom előtt a ma élő hívek, hogy ne mondjanak nekik hálás köszönetet, vagy ne emeljék meg kalapjukat áldozatkészségük előtt!

Összegzésünk nem tartalmazza a gyulai evangélikusok által befizetett, megemelt egyházi adókat. Nem tudjuk, hogy ezeknek mekkora hányadából fedezték a közvetlen kiadásokat, s mennyi jutott belőlük az egyre növekvő hitelek kamatainak a fedezetére. Mindenesetre büszkén jelenthetjük ki, hogy amikor templomunkra pillantunk, nemcsak idegenek áldozatvállalása, hanem helyben lakó őseink, hitsorsosaink kitartása előtt is tisztelegnünk kell!

A fentiek alapján azt a városban elterjedt tévhitet is meggyőző erővel cáfolhatjuk, hogy a gyulai evangélikus templom felépítése kizárólag Stéberl Andrásnak s az ő adományainak lett volna köszönhető. Nem akarjuk kisebbiteni a nemzetközi hírű vállalkozónak a gyülekezet felvirágoztatásában kifejtett érdemeit, de le kell szögeznünk, hogy ezek csak a későbbi évek folyamán váltak meghatározó jellegűvé. A templomépítéshez, illetve a berendezés költségeihez (a szószék révén) így sem csekély, mintegy 1000 pengőnyi összeggel járult hozzá.

A pénz tehát ha lassan is, de összegyűlt az építkezéshez. Ám nem akkor állt az egyházközség rendelkezésére, amikor arra leginkább szükség lett volna.⁶⁹ Ez pedig fennakadásokat okozott az építkezés folyamán.

Az építkezés

Az építési napló szerint 1927. május 20-án kezdték el az építkezést. A rendelkezésre álló pénz az előre nem látható alapozási pótmunkálatok miatt szeptember elejére elfogyott. Miután a talajvíz már 1,50 m mélyen mutatkozott, az építésszek javaslatára az alapfalak vízben lévő részét betonból készítették el.⁷⁰

Az építkezésen Podmaniczky András munkavezető irányításával Csonka Mátyás, Horváth István, Knaifel Márton, Juhász István, Illich István, Szikes Mihály, Szikes István, Sebestyén Ferenc, Szenes János, Tokár Sándor, Géczy Lajos kőműves, Martincsek Béla szobafestő, Stéberl Mihály és Kocsis Lajos lakatos, Engelhardt Mátyás ács, K. Kiss Mihály és Orgován Károly asztalos, valamint Horánszky címfestő és Paulik kőfaragó mellett olykor 11 segédmunkás is dolgozott.⁷¹

⁶⁸ Külföldről alig 3000 pengő érkezett: az Amerikai Egyesült Államokból 130, Csehszlovákiából (Holicsról és Pozsonyból) 40, míg Bernből 370 pengő átutalásáról van tudomásunk a németországi Gusztáv Adolf Egyesület mintegy 2400 pengős adománya mellett.

⁶⁹ GyEEI F. 30. Az építkezés befejezéséig csak kb. 24 000 pengő gyűlt össze.

⁷⁰ GyEEI F. 30.

⁷¹ GyEEI F. 29.

A templom külső homlokzata az oszlopsorral az 1800-as évek klasszicista (dór) stílusát idézi. Az épület égetett téglából készült, s külsejét sárgás színű cementvakolat borította.

A templom középső hajójába szelfogó előtéren keresztül juthatunk be. Ez bal oldalán a mellékhajóhoz csatlakozik. Az oltárral szemben a főbejárat felett helyezkedik el a kórus, melyre csigalépcső vezet fel. A földszinten cirka 100 ülőhely és mintegy 120 állóhely került kialakításra. A kóruson kb. 40 személy fér el. A főbejáratl szemben oválisan kiképzett szentélyben kapott helyet az oltár. Tőle balra került felállításra a következő évben a keresztelő kút, jobbra pedig a szószék.

Az építkezés közben módosult a terv a belső tér megvilágítását illetően. Gerlóczy Gedeon ezt a következőkkel indokolta: *„Hosszas megfontolás alapján határoztam el, hogy az egész templomter szükséges megvilágítását a főhomlokzaton elhelyezett cca 6 m² nagyságú ablakon fogom eszközölni. A két hosszú oldalon elhelyezett 6 db, egyenként cca másfél m² nagyságú félköríves ablak a templommennyezet és ennek reflexe következtében a templomhajó kellemes és templomokban szokásos megvilágítására szolgál. A két szomszédos telken csúf oromfalak és kémények meredeznek, úgy, hogy a magasan elhelyezett ablakokkal ezeknek profán és dísztelen látványától akartam a híveket megkímélni.”* Október 19-én intézkedett Mekis János, hogy a nagy ablakokat falazzák be, csak kis, félköríves ablakok maradjanak.⁷² Az eredeti elképzelés szerinti állapot még jól látszik az építkezés közben készített felvételeken (2. kép).

A szeptember 19-i presbiteri ülésen Popják Pál előadta, hogy a Gerlóczy-féle tervben szereplő műköoszlopok előállítása az előírt fedezetet 2000 pengővel meghaladja. Ennek ellenére utasították őt az oszlopok elkészítésére azzal, hogy azokat Gerlóczyval számolja el. Ez a helyzet évekig tartó vitára és pereskedésre adott okot.⁷³

A templom épületét október 30-án átadták a mesterek. Öt havi munka után ekkorra csaknem teljesen elkészült. November 4-én már a főbejárati lépcső készítésével voltak elfoglalva, 16-án pedig a belső asztalosmunkákat: a padok és a szószék elkészítését rendelték meg Sal Józseftől. Engelhardt Mátyás közben a kórusra vezető csigalépcsőt készítette el.⁷⁴

A felügyelő november elején bejelentette, hogy dr. Raffay Sándor püspök december 11-én tud lejönni Gyulára. Ha a munkák addig befejeződnek, akkor sor kerülhet a templom felszentelésére. Schád János javaslatára úgy döntöttek, hogy az alapkö-okmányokat az oltár háta mögött, egy ajtóval ellátott fülkébe helyezik.⁷⁵

A püspök november 14-én megírta, hogy csak egy héttel később fog megérkezni. Ez nem is volt baj, mert így több idő maradt a munkák befejezésére, ugyanis éppen ekkor alakult ki a legnagyobb zűrzavar.

November végén, a kifizetések elmaradása miatt dr. Melis komolyan összevesszett a gyülekezeti felügyelővel, s az építkezés leállításával fenyegetett. Podmaniczky munkavezetőt egy időre el is tiltotta a munkálatoktól. Az egyházközség kényszerhely-

⁷² GyEEI C. 12. Gerlóczy 1927. szeptember 13-i levele; GyEEI. F. 30.

⁷³ GyEEI B. 11. Az 1927. szeptember 19-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

⁷⁴ Békésmegyei Hírlap 1927. november 13; GyEEI F. 30. 2238 pengő értékben.

⁷⁵ GyEEI B. 11. Az 1927. november 10-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

zetbe került. Ha időre be akarta fejezni az építkezést, magának kellett a műkő és az egyéb hátralévő munkákat megrendelnie és kifizetnie. Melis doktor perrel fenyegetett, ám ebben társa, Popják Pál nem támogatta. Úgy gondolta, hogy per nélkül hamarabb a pénzéhez juthat. Később viszont éppen vele gyűlt meg az egyházközség baja.

A legnagyobb problémát a műkőoszlopok jelentették. A gyülekezet vezetése november 26-án megsürgette a budapesti Wilidka műköves céget a 3 oszlop és a 2 műkőváz sürgős postázására. Kértek továbbá egy mestert is, aki ki tudja javítani azok durva hibáit. A műkő az egyháztanács szerint Popják hibájából nem érkezett meg időben. A kövek végül megérkeztek, de mert nem akadt, aki kiváltotta volna őket a vasútról, Wilidka december 10-én azzal fenyegetőzött, hogy visszazállíttatja őket. A felügyelő azon az állásponton volt, hogy ne váltsák ki az oszlopokat, mert ez az építészek dolga. Végül a gyülekezet mintegy 1700 pengőt mégis kifizetett, s így az utolsó pillanatban, december 13-án kiválthatták az oszlopokat, ám azok megmunkálatlanul érkeztek Gyulára. Popják később a egyházközséget okolta, amiért őt megkerülve fizette ki azokat, s szerinte ezért menekült meg a műköves attól, hogy hozzáértő szakembert küldjön a hibák kijavítására.⁷⁶ Erre azonban már amúgy sem maradt volna idő, így megmunkálatlanul, összedolgozatlanul, ideiglenes jelleggel állították fel azokat. Akkor még senki sem gondolta, hogy 1938-ig úgy is maradnak.

A templom belső berendezésének terhet a hívek vállalták magukra. Aki részt vállalt a padok előállítási költségeiben, a pad szélén elhelyezett kis réztáblácskán megörökíthette a nevét. December 30-án került sor annak kisorsolására, hogy melyiken kinek a neve legyen feltüntetve. A néhai dr. Ladics László felügyelő iránt érzett tisztelet jeléül a középső sor első (10. számú) padját a Ladics családnak ajánlották fel, az első presbiteri padot (19-es számú) pedig dr. Vangyel Endre akkori felügyelőnek. A sorsolás eredményeképpen jobb oldalról indulva az 1. pad Olofson Miksának, a 2. Paczuk Rózának és Bajik Rózának, a 3. Mazurek Ferencnének és özv. Merza Károlynénak, a 4. özv. Vangyel Mihálynénak és Vangyel Adriennek, az 5. Váradi-Szakmár Arisztidnek, a 6. dr. Paulinyi Gyulának és Safáry Lászlónak, a 7. özv. Kéler Istvánénak és Pánczél Józsefnének, a 8. Osusszky Jánosnak, a 9. Halmos Jánosnének jutott. A középső sorban állók közül a 11. pad Megele Lászlónénak és Szatmáry Lászlónénak, a 12. Tarkó Máriaának és Ivanov Lászlónénak, a 13. Jeszenszky Antalnak, a 14. Kalmár Ilonának és Kalmár Margitnak, a 15. Kocsis Lászlónak és Ranik Kornéliának, a 16. dr. Szórády Istánnak és Szórády Margitnak, a 17. Rózsa Jánosnak, a 18. Dobiz Zoltánnak jutott. A három presbiteri padon Wertner János, Bergel Péter, valamint Szilvásy Lajosné osztozott Lőrincz Istvánnal.⁷⁷

A csillárt és a villamossági berendezéseket Stéberl Mihály, a szószéket Stéberl András csináltatta (480 pengőért), míg a harmóniumot (1000 pengő értékben) Süle József és neje adta az egyháznak, a korábban a templomtelek céljára adományozott földje ellenében. Később a saját költségére elvállalta a kórus berendezésére szolgáló 45 pad leszállítását is. A papi széket Schád János (234 pengőért) készítette el. Békéscsabáról Achim Lászlóné, valamint Dohányos Jánosné díszes oltárterítőt, özv. Bakós Józsefné pedig keresztelési tálcakendőt adományozott. Egy szegedi ado-

⁷⁶ GyEEI Iktatókönyv 222, 249/1927. és GyEEI F. 29.

⁷⁷ GyEEI B. 11. Az 1927. december 30-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

mánynak köszönhetően egy keresztelő kutat is felállítottak Mogyoróssy Sándor kőfaragóval 120 pengőért.⁷⁸

Dr. Vangyel Ede felügyelő a visszaemlékezésében azt emelte ki, hogy a munka fő mozgatója özv. Kéler Istvánné volt. Az 1930. május 25-i közgyűlés meg is örökítette, hogy ő volt az, „*aki különösen a kezdetek kezdetén fáradhatatlan agitációval dolgozott a templomépítés ügyében, akinek fő boldogsága volt látni a megépült templomot, s hálát adni az Úrnak az eredményért.*” Az egyházmegyei közgyűlés is kiemelte, hogy „*ahol áldozni kellett, ahol fáradni kellett az egyház érdekében, ott ő mindenütt az elsők között volt.*”⁷⁹

Bár kezdetben néhányan aggályoskodtak, de meghatározó módon az építés gondolata mellett foglalt állást özv. Merza Károlyné, Mazurek Ferencné, Kovács Lászlóné a nővérével, valamint az evangélikus nőegylet elnöke, Megele Lászlóné. A gyakorlati kivitelezésben a fő szerepet Uhrin János, Miegender Rezső és Süle József presbiterek játszották. Juhász László szervezte meg a gyűjtést. Mekis János mérnök kiváló ellenőrzése mellett Juhász is nyitva tartotta a szemét. Az egyházközségnek a földreform során 41 kat. h. földet szerzett dr. Vangyel Endre, ami a kölcsönök fedezetéül szolgált.⁸⁰

A gyülekezetben kimagasló munkát végeztek közül a fentiek mellett özv. Ranek Kornélné, Halmos Jánosné, dr. Konkoly Tihamélné, Stéberl Andrásné, Stéberl Mihályné, Szokolay Jánosné, Paczuk Róza, Rajki Józsefné, Tarkó Mária, Fratini Jánosné, Vangyel Mihályné és Vangyel Adrienn, valamint az evangélikus nőegylet elnökeinek, dr. Madarász Kálmánnénak és dr. Paulinyi Gyulánénak a munkáját emelték ki a későbbi visszaemlékezések. A férfiak közül pedig Falta Imre, Váradi-Szakmáry Arisztid, Lőrincz István, Bergel Péter, Stéberl András, Kéler János, valamint Safáry László és dr. Szórady István nevét méltatták.⁸¹

Az építkezés finanszírozása

Alig épültek meg a templom falai, máris pénzügyi zavarok adódtak. Nem tudta betartani a gyülekezet a szerződésben vállalt kötelezettségét a hetente történő fizetésre vonatkozólag. Először csak a munkák megindulását követő 10. héten, augusztus 5-én egyenlítették ki az építetők I. sz. kereseti kimutatásában szereplő 13 571,50 pengőnyi összeget. Augusztus végén már egy kisebb összeggel tartozott is nekik az egyházközség, mert a pénztárban alig 1000 pengőnyi maradt a korábban összeszedett pénzből. Ez után, november 5-ig csak október végéről van egy 500 pengős kifizetés regisztrálva. Novemberben a kifizetendő 6755 pengőt már nem tudták a gyűjtésből befolyó összegekkel fedezni, a hó végén 3000 pengős hitelt kellett felvenni a gyüleke-

⁷⁸ GyEEI C. 12. Juhász László, illetve Tátrai Károly 1932-es visszaemlékezése; GyEEI F. 30. A padokra 1927-ben 395, 1928-ban 990, 1930 januárjában 300, a következő két évben pedig 234 pengő befizetés érkezett. A szöszekre Stéberl András 480 pengőt adományozott a pénztárkönyv adatai szerint. Az ácsmunka összköltsége azonban 2650 pengő volt.

⁷⁹ Az Arad-Békési Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye 1930. szeptember 4-én Békéscsabán tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Békéscsaba, 1930. 9.

⁸⁰ GyEEI B. 11. Dr. Vangyel Endre visszaemlékezése.

⁸¹ GyEEI C. 12. Benkő István 1951-es visszaemlékezése.

zetnek. Kiss Benő segédlelkész az év nyarán folyamatosan tárgyalt – úgy az építési vállalkozókkal, mint az egyházi főhatóságokkal, valamint a pénzügyekkel – egy nagyobb összegű, a parókiaépítést is megoldó hiteligénylés ügyében. „Közben a templom már-már tető alá került. A vállalkozókat minden szombaton az elvégzett munka arányában fizetni kellett. Elegendő pénzt felhajtani nem lehetett...”⁸²

A szeptember 19-i presbiteri ülésen a felügyelő beszámolt a Melis-Popják céggel folytatott tárgyalásáról. Az építésszek megígérték, hogy a rendszeres heti fizetések nélkül is folytatják az építkezést.⁸³

Hamarosan azonban az építetők között is feszültségek támadtak. A vállalat a csőd szélére került, s a cégvezetők igyekeztek menteni maguknak, ami még menthető volt. Popják október 6-án azt kérte, hogy ne fizessenek ki semmit se a társának, ha az ő aláírása nem szerepel a számlán. Természetesen ezt Melis doktor rossz néven vette, s november 10-én azzal fenyegetőzött, hogy ha nem fizetnek neki, akkor leállíttatja az építkezést. Ez ügyben november 12-ére jelezte Gyulára érkezését. Úgy látszik, hogy ekkor sikerült megbékíteni. E vitának, illetve a folyamatosan érkező bírósági letiltásoknak az lett az eredménye, hogy a gyülekezet ezután nem az építetőknek, hanem közvetlenül az építésszeknek dolgozóknak folyósította a munkabéreket. Félő volt ugyanis, hogy ha ezután is az építésszeknek fizetnének, illetve a pénzt bírói letétbe helyeznék, akkor ahhoz a letiltások miatt mások jutnának hozzá. Ha viszont emiatt nem kapnák meg a fizetésüket a munkások, akkor tényleg abba hagynák a templom építését.⁸⁴

Persze az építetők későbbi vádjainak is van némi alapja: az egyházközség azért nem nekik fizetett, mert tartozása ekkor már 12 000 pengőre rúgott, s a gyülekezet célja nem ennek kiegyenlítése, hanem az építkezés befejezése volt. November 22-én pl. Melisnek, az általa kért 17 000 pengő helyett csak 3000-et adtak át. Erre ő felszólította az egyházközséget 32 415 pengő három napon belül történő kifizetésére.⁸⁵ Végül úgy egyeztek meg vele, hogy december 3-án csak 12 000 pengőt kelljen neki kifizetni. (Melisék II. sz., november 30-i kereseti kimutatása ez alapján 12 735,17 pengőnyi tartozást mutatott.) Mégis csak 1500 pengőt kaptak kézhez. Ezzel szemben az alvállalkozóik felé (az ácsoknak, asztalosoknak, üvegeseknek stb.) történő kifizetések napirenden voltak, ami természetesen újabb pénzügyi-elszámolási bonyodalmakhoz vezetett.⁸⁶

1927 végéig az alvállalkozók 4675 pengőt kaptak, s 1928 februárjában 541 pengőt kapott a cementgyár, míg 3813 pengő munkabérre ment el. Melisék 1928. január 20-i, III. kereseti kimutatására 7300 pengőt kellett volna kiutalni. Ha ennek terhére betudják az alvállalkozóknak kifizetett 5217 pengőt, akkor ebből mintegy 2000 pengő marad kifizetetlen. A II. kimutatásból maradt 11 000 pengő adóssággal együtt összesen 13 000 pengő tartozást mutathattak ki. Melis doktor ebből 1927 decemberében mégis csak 8430 pengőt peresített. Fél évig szüneteltette a tárgyalást, végül 1928. júni-

⁸² GyEEI C. 12. Juhász László visszaemlékezése; GyEEI F. 29. Az országos gyűjtés eredménye decemberben mutatkozott meg. Az ekkor befolyó 10 000 pengőnek köszönhetően zavartalanul folytatódhatott a munkák finanszírozása, az építkezés befejezése. A következő év elején a hitelt is sikerült visszafizetni.

⁸³ GyEEI B.11. Az 1927. szeptember 19-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

⁸⁴ GyEEI Iktatókönyv 140, 192 és 204/1927; GyEEI F. 30. Az első bírósági letiltásról szóló értesítés Popják ellen még szeptember 24-én megérkezett a gyülekezethez.

⁸⁵ GyEEI Iktatókönyv 197 és 215/1927. Addig 20 000 pengőt kapott kézhez.

⁸⁶ GyEEI F. 29.

us 5-én 9225 pengőt tett le bírói letétbe a gyülekezet. (A többlet talán a bírósági költségek megtérítésére vagy a kamatokra szolgált.) Popják elszámolása szerint ekkorra az egyházközség összesen 41 000 pengőt fizetett ki nekik, míg az általuk elvégzett munka összköltsége 58 002,55 pengőt tett ki. (Ehhez hozzászámolták a gyülekezet által hitelbe vásárolt téglá árát [7197 pengő] is. A templomépítésre 50 889 pengőt fordítottak, a többlet a torony és a lelkészlakás alapjainak lerakásából adódott.)⁸⁷

A gyülekezeti felügyelő 1928. október 5-én kijelentette, hogy a végelszámolást 47 309,49 pengőben állapították meg. Mivel az egyházközség eddig már 48 500 pengőt kifizetett, így nem tartoznak az építetőknek.⁸⁸

A gyűjtés elapadásával a mutatkozó hiányokat kölcsönből kellett fedezni. Az egyházközség az év végén 3000 pengős váltókölcsonnt vett fel, s még tartozott a téglák árával is. A váltót 1928 januárjában törlesztette, de júniusban a békéscsabai Kereskedelmi Banktól 2000 pengős hitelt kellett felvennie, melyet további 5000 pengős követett. Csak így tudták kifizetni az építéseknek megítélt összeget.⁸⁹ Tartozásai ellenére június 21-én az amerikai protestáns kölcsönakcióba való bekapcsolódásról tárgyalt az egyháztanács: a 30 000 pengős hosszú lejáratú kölcsön felét az adósságok törlesztésére, a másik felét pedig az építkezés folytatására akarták fordítani.⁹⁰

Az 1928-as költségvetés szerint a gyülekezet kiadásai 17 710,05 pengőt, bevételei pedig 22 263,63 pengőt tettek ki, tehát 4500 pengővel nőtt a tiszta vagyona. A kölcsön felvételére azonban szükség volt, mert a pluszbevétel ez évben is csak az őszi–téli hónapokban realizálódott.⁹¹

Az 1929. január 13-i felülvizsgálati jegyzőkönyv megerősítette, hogy az építetők által kért 49 666 pengőből eddig 48 500-at fizettek ki. A teljes bekerülési összegnek elismert 57 531 pengőből 1500 pengőt visszatartottak a még meglévő hiányok kijavításának a fedezetére. 7531 pengő bírói letétbe helyezéséről döntöttek a fennmaradó adósság fejében, mivel a Popjákékat terhelő különféle letiltások miatt már nem tudták nyomon követni a kifizetések teljesítésének sorrendjét.⁹²

Február közepén Popják tiltakozott az ellen, hogy elvégezze a még hátralévő munkákat. A hiányok nagy része a vitatott műkőmunkálatokból adódott: az oszlop-részek és a lépcsőfokok egymáshoz csiszolása elmaradt, s a templombelső is csak egy ideiglenesnek szánt meszelést kapott. A presbitérium felszólította Popjákot, hogy a munkákat május 4-ig fejezze be, vagy az ő terhére fogják elvégeztetni azokat. Március végén vitéz Koncz Géza jelentkezett is, hogy hajlandó lenne befejezni a munkákat. Popják tiltakozott ez ellen, s a műkőre 2000 pengő felülfizetés elismerését kérte, amit viszont az egyházközség tagadott meg tőle.⁹³

⁸⁷ GyEEI F. 29.

⁸⁸ GyEEI, Iktatókönyv 314, 316 és 322/1928.

⁸⁹ GyEEI, Iktatókönyv 176 és 194/1928.

⁹⁰ GyEEI C. 12. Tátrai Károly 1932-es visszaemlékezése.

⁹¹ GyEEI F. 23. A gyulai evangélikus egyház 1928. évi vagyoneleltára; GyEEI Pénztári napló 1928.

⁹² GyEEI F. 29. Itt is tetten érhető a kifizetések elhalasztásának szándéka, hiszen pillanatnyilag legfeljebb 4500 pengő állt a gyülekezet rendelkezésére. A letétbe helyezésre csak június elsején kerül sor, s akkor is csak 5592,85 pengő értékben.

⁹³ GyEEI Iktatókönyv 66, 134, 160, 165, 259 és 264/1929.

A gyulai evangélikus templom felépítése

Az április 21-i közgyűlésen Mekis János ismertette a templomépítési végelszámolást, de Popják már április 27-én közölte, hogy nem fogadja azt el.⁹⁴

A költségek elszámolásának ügye nehezen akart lezáródni. Mivel dr. Melis János és Popják Pál nem voltak hajlandók aláírni az elszámolási jegyzőkönyvet, a gyülekezet dr. Madarász Kálmán ügyvédet bízta meg a még esedékes tartozás bírói letétbe helyezésével. A felügyelő ezután előterjesztette, hogy a 15 000 pengős adósságot 13–14%-osra emelkedő kamat terheli, ami elviselhetetlen terhet jelent. Szükség van adósságrendezésre. Ha a templomépítésre gyűjtött összegből meglévő 5000 pengőt bírói letétbe helyezik, a fennmaradó összegből rendezhető lesz a Békésmegyei Takarékpénztárnál a téglára felvett kölcsön. A fennmaradó 8000 pengős adósság törlesztését pedig, alacsonyabb kamatok mellett, a lelkész magára vállalta. Ebből 1929. december 1-jén 3000 pengőt felmondott, de mivel az összeg rendelkezésre állt, ez nem okozott problémát.⁹⁵

⁹⁴ Templomépítési, -gyűjtési iratok. GyEEI F. 29. Kifizetések. 1927.

augusztus 5.	13 571,50	Popják I. sz. kereseti kimutatására
augusztus 19.	3 300	dr. Melisnek
augusztus 23.	200	Popjáknak
szeptember 6.	1 000	Stéberl Mihálynak vasra
szeptember 10.	1 500	dr. Melisnek
október 7.	76,50	fuvar
október 29.	500	dr. Melisnek
november 5.	276,84	dr. Melisnek
november 9.	166,10	Wilidkának
november 12.	313,48	munkabér
november 20.	1 304,61	munkabér
november 24.	924,60	Wilidkának
november 26.	3 000	dr. Melisnek
november 26.	969,30	munkabér
december 3.	443,85	munkabér
december 3.	1 505,76	dr. Melis–Popják részére
december 7.	594,90	Wilidkának
december 9.	30,28	Braun és Cinczárnak faárura
december 9.	139,35	munkabérre
december 10.	242,11	munkabérre
december 15.	7,50	Wilidkának
december 17.	278,18	munkabérre
december 19.	600	Engelhardt ácsnak
december 21.	219,93	Kiss Mihály asztalosnak
december 23.	835	Kiss Mihály asztalosnak
december 24.	165	Licht Artúrnek
december 28.	18,65	Kiss Mihály asztalosnak
december 28.	148,27	Hack Ferenc üvegesnek
	32 331,79 pengő	
1928.		
február 20.	541,72	Globus cementgyárnak
június 5.	4 215	dr. Keszt ügyvédnek
június 18.	4 215	dr. Keszt ügyvédnek
valamint	7 197	az egyház által átadott tégláért
összesen	48 500,51 pengő	

⁹⁵ GyEEI B. 11. Az 1929. május 18-i presbiteri jegyzőkönyv; GyEEI Pénztárkönyv 1929. A békéscsa-

Az annál nagyobb problémát jelentett, amikor 1931. január elsejével a maradék 5000 pengőt is visszakérte. 1000-et még ki tudott fizetni neki a gyülekezet, de a maradék 4000 pengőre ismét a Békésmegyei Takarékpénztártól kellett hitelt felvenni. Az év végére ezt az összeget a sarkadi fiókegyháztól felvett 500 pengő és a kétegyháztól kért 200 pengő kölcsönrel 3178 pengőre csökkentették, s 1932. november 26-án ki is fizették. Hamarosan a kétegyháziak is pénzükhöz jutottak, a sarkadiak ellenben csak 1941-ben kapták vissza kölcsönüket. Ezzel záródott le végleg a templomépítési költségek elszámolása.⁹⁶

Időközben viszont újabb problémák merültek fel. 1930. május 29-én a presbitériumnak az okozott gondot, hogy elfogadja-e Popják jelentkezését a még elmaradt munkák elvégzésére a letétben hagyott 1500 pengőért. Mivel a fedezet ekkor sem volt meg rá, az egyháztanács közölte vele, hogy csak a Popják–Melis céget ismeri, amely azonban vállalásainak eddig nem tett eleget. A pénzt a bírói letiltások miatt egyébként sem fizethetné ki neki, így az ajánlatát elutasítja. Pedig sok későbbi huzavonától mentesíthették volna magukat az egyház elöljárói, ha vállalták volna a békés megegyezést.

Dr. Melis János ugyanis vitéz Koncz Péter hódmezővásárhelyi építőmesternek 1928. december 15-én átadta a templomépítési munkákkal kapcsolatos összes jogát. Koncz viszont 1931. május 4-én Popják Pált hatalmazta fel minden joggal, tehát ezután már egyedül ő volt jogosult az egyházközséggel szembeni követelések ügyében eljárni. Ezt május 16-án személyesen be is jelentette. Május 27-i levelében felajánlotta, hogy egy héten belül elvégzi a szükséges utómunkálatokat. A gyülekezet azonban ragaszkodott álláspontjához, hogy csak a Melis–Popják céget ismeri el, s Popjakkal külön nem tárgyal. A lelkész azzal mentette ki magát, hogy a konfirmáció és a hittanvizsgák miatt június előtt nem engedheti meg a munkákat, de azt is elárulta, hogy egyébként sincs pénze erre az egyházközségnek.⁹⁷

Ezzel adut adott Popják kezébe, aki állítása szerint azért ekkor szorgalmazta a munka elvégzését, mert elköltözik Szarvasról Budapest környékére, s még előtte le szeretné zárni ezt az ügyet. A tervben megadott, s a részletes megrendelésben szereplő kiírás miatti különbségekből fakadó műkőmunkákra a korábban kért plusz 2000 pengőt pontosítva 1568,90 pengőben állapította meg igényét. Ezenfelül kérte a letétben hagyott 1500 pengőt s annak 1929 januárjától járó évi 8%-os kamatát, azaz összesen 3368,90 pengőt. Ezenfelül nagylelkűen közölte, hogy a mielőbbi békés rendezésben bízva nem számolja fel a pénz eddigi ki nem fizetéséből adódó veszteségeit. November 18-án ügyvédje, dr. Marik Dénes már azt követelte, hogy a gyülekezet 3 napon belül helyezze el nála a kért összeget, különben pert indít. Válaszként a lelkész kifejtette, hogy 1928 nyarán nevezett vállalkozókat felkérték a hiányzó munkák elvég-

bai kereskedelmi bank felé meglévő 7928 pengő adósságot még május 28-án, a 7000 pengős téglaváltó kifizetését s az 5592,85 pengő bírói letétbe helyezését június elsején tették meg.; GyEEI F. 23. Az 1929-es vagyonmérleg az év végén már csak 6500 pengő, az 1930-as pedig 4500 pengő adósságot mutatott ki, de még a következő esztendőre is maradt 3000 pengőnyi.

⁹⁶ GyEEI F. 23. A gyulai evangélikus egyház vagyonleltárai.

⁹⁷ GyEEI F. 29.

zésére, amit nem teljesítettek. A letiltások miatt Popjának egyébként sem adható pénz, de nem is jár neki, s ezt június 14-én közölték is vele.⁹⁸

Popják azonban nem hagyta annyiban. Érthető, hogy minden fillért meg akart ragadni, hiszen állás nélkül maradt, s szegénységére való tekintettel a per költségeit az állam fizette helyette. A visszatartott 1500 pengőt peresítette. A bíróság 1932. május 27-i döntése szerint 280 pengőt kellett bírói letétbe tennie az egyházközségnek. A szakértők szerint az 1929-es elszámoláskor, akkori áron 1220 pengőből megcsinálható lett volna az elmaradt munka, ám a gyülekezet ennél 280 pengővel többet tartott vissza.⁹⁹

Dr. Hraskó Gyula, az egyházközség ügyésze, a fellebbezése után arról számolt be, hogy 1933. február hetedikén az építész a keresetét leszállította 638 pengőre, melyhez 191 pengő 85 fillérnyi pótmunkadíjat kért kifizetni. Az ügyben hét tárgyalásra került sor, mert a presbitérium pótmunkadíjat nem ismert el. Az ítéletet ismét megfellebbezték, miután a még hiányzó munkák a cég mulasztása miatt nem készültek el. A bíróság szerint viszont a visszatartott 1500 pengőből a fennálló hiányok kijavítására jelenleg 862 pengő kellene, tehát jogerősen még 638 pengő jár az építésznek, valamint 72 pengő a kamatokra.¹⁰⁰

Az új lelkész, Rohály Mihály 1933. évi jelentésében örömmel ismertette, hogy a Popják-féle per lezárult. Az építésznek az ügyvédi költséggel együtt 861,60 pengőt kell kifizetni. Szomorúan jegyezte meg, hogy jobb lett volna annak idején békességgel elszámolni vele. Azt azonban ő sem gondolta, hogy még mindig nincs vége az ügynek. Igaz, a gyülekezet sem sietett a törlesztéssel.

Az 1936. február 9-i presbiteri gyűlés egyetlen tárgya Popják ismételt perrel való fenyegetése volt. Kérte a még hátralékban lévő összeg kiutalását, továbbá a műkőmunkákért járó 1568,90 pengőt. Szerinte ugyanis ezt ügyvédje egyszerűen elfelejtette peresíteni. Felajánlotta viszont, hogy ha ennek törlesztését azonnal megkezdik, akkor hajlandó peren kívüli egyezség keretében 1000 pengőben kiegyezni. Az egyháztanács úgy döntött, hogy a még hátralévő 358 pengőt, s annak 1932. márciusától fennálló 5%-os kamatát haladéktalanul bírói letétbe helyezi. E célra a Békésmegyei Takarékpénztártól 500 pengő kölcsön felvételét határozták el. A műkővételárban előterjesztett 1568, ill. az újonnan felmerült 1000 pengő kifizetéséről azonban hallani sem akartak. A presbitérium szerintük erre annak idején nem hozott jogerős határozatot. A leszárolási költségvetés 20. oldalán a 2894,48 pengő elszámolásból a műkőmunkáknál a kérdéses „felülfizetés” töröltetett, s csak a 2000 pengőn felüli részt hagyták meg. A Popják által az egyház ellen indított perben annak idején ez a kérdés is tárgyalás alá került, s a bíróság érdemben el is bírálta azt.¹⁰¹

1936. június 2-án 430,60 pengőt helyezett letétbe az egyházközség.¹⁰² A december 17-i presbiteri ülésnek ennek ellenére ismét ezt az ügyet kellett tárgyalnia.

⁹⁸ GyEEI F. 29.

⁹⁹ GyEEI F. 29. Ennek teljesítését azonban 1935. október 1-jéig elhúzták.

¹⁰⁰ GyEEI B. 9. Az 1933. április 29-i és az október 25-i presbiteri ülés jegyzőkönyve; GyEEI F. 29.

¹⁰¹ GyEEI B. 11. Az 1936. február 9-i presbiteri ülés jegyzőkönyve.

¹⁰² GyEEI Iktatókönyv 63/1936; GyEEI F. 29. Az 1933. szeptember 19-i ítélet csak 1935. szeptember 26-án emelkedett jogerőre, ügyvédi költségként pedig (1933. december 21-én) 151 pengőt állapítottak meg.

Popjának a sikerek hatására megnőtt az étvágya. November 16-i levelében azt hozta fel, hogy mivel a templomépítési elszámolást Szeghalmon készítette, ezért bizonyos munkákat elfelejtett leszámolni. Csak most akadt rájuk, amikor az egyházzal szembeni összes ügyét rendezni akarja. Eszerint újabban

apróbb munkákért	697,46 P-t,
műkő-felülfizetésért	2 000 P-t,
Wilidkának túlfizetésért	240 P-t,
Hack Mihálynak üvegezésért	148,48 P-t,
<u>helyreállításra visszatartott összegre</u>	<u>787 P-t,</u>
összesen:	3 872,94 pengőt követelt.

Tehát nem volt hajlandó lemondani sem a műkő-felülfizetés megtérítéséről, sem a visszatartott 1500 pengőnek az előző perben el nem nyert feléről. Ám maga tette kérését komolytalanná ajánlatával, mely szerint, ha december 15-ig Frecska János építész mérnöknek 1500 pengőt, neki pedig a javításokra visszatartott 862 pengőt kifizeti az egyházközség, akkor eláll a további követelésektől.

Ugyanakkor azzal fenyegetőzött, hogy ha nem fizetne a gyülekezet, akkor a következő perben nemcsak ezeket a követeléseket peresítené, hanem elmaradt hasznát is. Arra hivatkozott, hogy a gyulaival párhuzamosan folytatott szeghalmi építkezéseknél azért keletkeztek túlfizetései a határidők be nem tartásából adódó kötbérek miatt, mert az egyházközség nem fizetett időben. Vállalkozásuk tehát a gyulai templomépítés miatt ment csődbe.

Ebben lehetne is valami igazság, de az mindenképp gyanússá teszi a feltételezést, hogy erre csak jó tíz évvel az események után ébredt rá. Ugyanakkor olyan párhuzamokat sorakoztatott fel, amelyeket egy bírósági tárgyalás során nehezen tudott volna kimagyarázni a gyülekezet. A késedelmes kifizetést nem lehetett volna cáfolni, azt már annál inkább, hogy ezek érdemben kihathattak-e az említett szeghalmi építkezésre. Mint láttuk, a Melis-Popják céget terhelő első bírói leltítés már 1927 szeptemberében megérkezett, amikor a gyülekezetnek még nem volt velük szemben számottevő adóssága. Utólag persze nehéz véleményt mondani, de a rendelkezésünkre álló adatok szerint az egyházközség anyagi gondjai nem okozták, legfeljebb sietethették a Melis-Popják cég csődbe jutását.

A lelkészt mindenesetre megijeszthette a fenyegetőzés, mivel a levelet véleményezésre megküldte az akkor Berettyóújfaluban dolgozó Mekis János presbiternek, aki annak idején az építkezést műszakilag felügyelte. Az ő véleménye az volt, hogy ha a tanácsára Tátrai lelkész beleegyezett volna, hogy a végelszámolásnál záros határidőig adjanak engedélyt a még hiányolt munkák elvégzésére Popjának, akkor már semmit sem perelhetne, s az ügyet régen le lehetett volna zárni. Tátrai azonban azon az állásponton volt, hogy a templomot úgy sem lehet lefoglalni, s úgy is jó az, amilyen állapotban van, Popják tehát perelhet, ha akar: az 1500 pengőt nem kell megfizetni neki. Azt az eljárást is nehezítette Mekis, hogy a vállalkozó megkerülésével rendelte meg a gyülekezet a műköszlopokat, s az egyéb kisebb munkákat. Ám ha ezek a kifizetések nem voltak nagyobbak annál, amivel a vállalkozó bízta volna meg a mestereket, akkor nem lehet miattuk perelni. Végül azt ja-

vasolta, hogy a bizonytalan kimenetelű per helyett egy kisebb összeg kifizetésével próbálják meg kielégíteni Popjátok.¹⁰³

A presbiterek azonban nem óhajtottak egyezkedni. Kifejtették, hogy nem ismerik el a jogos követelésnek, amit az építész kér. Az építkezés végelszámolását már közel egy évtizede lezárták. Popják a vitás ügyek miatt pert indított, s azt megnyerve utólagos követelése már nem lehet. Azt, hogy túlzott elfoglaltsága miatt felejtette el ezeket a számlákat belevenni az elszámolásba, nem fogadta el a presbitérium. Köztudomású, hogy társával állandóan pereskedett, pénzzavarban volt, azaz ha tényleg jogos, csaknem 4000 pengős követelése lett volna, arról biztosan nem feledkeznek el. Ha a kifizetéseknél nehézségek voltak is, ez a vállalkozó hibájából adódott, hiszen mintegy 50 000 pengős bírói letiltás érkezett a nevükre. Az egyházközség tehát közvetlenül a Melis–Popják cégnek nem is fizethetett. Popják a levelében maga is elismerte társa rosszindulatát és tudatlanságát, melyből kifolyólag nehéz helyzetbe került. A 2000 pengő pluszköltséget a presbitérium soha nem szavazta meg neki. Talán, hogy a további pereskedéstől elvegyék a kedvét, közölték vele, hogy a megkötött szerződés értelmében a templom építését 1927. október 20-ig be kellett volna fejezniük. Mivel ez nem történt meg, így inkább őt lehetne beperelnie a gyülekezetnek.¹⁰⁴

Popják erre december elején ígéretet tett követeléseinek csökkentésére, arra számítva, hogy ezzel a torony felépítésére sikerrel pályázhat.¹⁰⁵ 1937. január 15-i levelében viszont fenntartotta, hogy 1971 pengő megfizetését kéri. Ezt a 20 oldalas levelét már elolvasás nélkül ad acta tették. Ezzel zárult le végérvényesen a templomépítés körüli elszámolás igencsak hosszú nyúló ügye.

Az egyházközségnek tehát az 1936. június 2-án kifizetett utolsó számlát is beleértve 54 673,36 pengőjébe került a templomépítés – az időközben felvett kölcsönök kamatait, valamint a belső berendezési tárgyak bekerülési összegeit nem számítva. Ezeket is belevéve legalább 60 000 pengővel számolhatunk.

Talán utólag nehezen érthető, hogy 1–2000 pengő felett miért kellett évekig tartó pereskedést vállalni. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy ha igaza van a korabeli slágernek, mely szerint havi 200 pengő fix fizetéssel az ember könnyen viccelhetett, akkor beláthatjuk, hogy itt egy jól fizetett ember csaknem egy évi bérének megfelelő összegről volt szó. Akkor, amikor az egyházközségnek alig volt pénze, gazdaságilag szinte máról holnapra élt, ekkora összegtől nem tekinthetett el. Ne csodáljuk hát, hogy körömszakadtáig megpróbált ragaszkodni minden fillérhez.

A templom felszentelése

A püspök látogatása majdnem meghiúsult. Ugyanis Raffay Sándort december 10-e körül orbánc támadta meg, ezért úgy tűnt, hogy nem fog tudni elutazni. Ám 15-én reggel már azt táviratozta, hogy jobban van, és eljön Gyulára.¹⁰⁶

¹⁰³ GyEEI F. 29.

¹⁰⁴ GyEEI F. 29. Igaz, hogy összesen több mint 50 000 pengőt tiltottak le tőle, de csak 1928–1929 folyamán.

¹⁰⁵ GyEEI F. 29.

¹⁰⁶ Békésmegyei Hírlap 1927. december 10; 1927. december 14; 1927. december 16. A távirat szerint Kirschcorpfi egyházkerületi lelkész és a gyulai egyházközség önállósításáért sokat fáradozó Kuthy Dezső egyetemes egyházi főtitkár kíséretében érkezik.

1927. december 17-én először látogatott evangélikus püspök a városba. Tátrai Károly lelkész és dr. Vangyel Endre felügyelő kíséretében érkezett. Az esti vonatnál a vármegye és a város vezérkara fogadta. Dr. Kovacsics Dezső főispán, dr. Daimel Sándor alispán és Heilinger Károly polgármester-helyettes is meleg szavakkal üdvözölte, majd autóval a szolgabírói lakáshoz hajtatott, mivel a felügyelőnél szállt meg.¹⁰⁷

December 18-án, vasárnap reggel nagy ünnepre gyűlhetnek össze a gyulai gyülekezet tagjai. Fél tízkor kezdődött az újonnan épített templom felszentelése. (3. kép) Vidékről is többen érkeztek a nagy eseményre: dr. Szeberényi Lajos Zsigmond főesperes kíséretében eljött az egyházmegye felügyelője, dr. Szigethy László. A mezőberényieket Bárdi Jenő alesperes képviselte. Kétegyházáról az evangélikus és a református egyházaköztség gondnoka, Gyulaváriból pedig a jegyző és a bíró is megjelent az ünnepségen.¹⁰⁸

A vármegyét dr. Márky Barna főjegyző, a várost Heilinger Károly helyettes polgármester, a református egyházat Palmann Péter lelkész, a görögkeletit Szabó Demeter pópa, a városban állomásozó 10. honvéd gyalogezred III. zászlóalját Tóth Sándor őrnagy, míg a vámőrparancsnokságot Tabajdy István alezredes képviselte. A helyi notabilitások közül jelen volt Szakolczay Lajos törvényszéki elnök, Spóner László pénzügyigazgató, Szentkereszthy Tivadar tanfelügyelő és Szász Domokos postafőnök. Az evangélikus egyházi vezetés részéről Bezzegh Samu püspöki titkár, br. Radvánszky Albert egyetemes felügyelő, valamint dr. Sailer Vilmos egyházkerületi felügyelő jelent meg.

A Békés című újság beszámolója szerint *„évek óta tartó fáradságos munka után... készen áll az egyszerűségében is impozáns evangélikus templom, a hívek igaz öröme és Gyula város díszére”*.¹⁰⁹

A templomszentelés előtt Süle József gondnok üdvözölte a püspököt, majd átadta neki a templom kulcsait. A püspök beszéde és a lelkész prédikációja után a református énekkar szerepelt. A templomszentelési istentisztelet után a közgyűlés megható, ünnepélyes keretek között zajlott le. Valamennyi presbiter *„a hívek sok száz főből álló serege”* jelenlétében ünnepélyes esküt tett.¹¹⁰

A Békésmegyei Hírlap részletesebb tudósítást közölt az ünnepségről. Megtudhatjuk például, hogy Süle József köszöntője után a *„Jövel Szentlélek Úristen”* kezdetű ének csendült fel. Ezt követően a püspök lépett a szószékre. Beszédének végén *„megáldotta ennek a városnak minden lakóját, felekezeti különbség nélkül”*. A könnyeket fakasztó szónoklat után Tátrai Károly prédikációja, majd a közgyűlés következett.¹¹¹

Vangyel doktor ünnepélyes szavakkal köszönte meg a püspök segítségét, aki válaszában elismeréssel méltatta az egyházköztség fáradozását. Kifejtette, hogy *„emberfeletti munka áll még a gyülekezet előtt, de csüggedésre nincsen ok, mert a gyülekezet rendkívül gazdag akarásban, erőben, egyházszeretetben”*. Palmann Péter szerint a

¹⁰⁷ Békésmegyei Hírlap 1927. december 20.

¹⁰⁸ Békésmegyei Hírlap 1927. december 20.

¹⁰⁹ Békés 1927. december 21.

¹¹⁰ GyEEI C. 12. Tátrai Károly 1932-es visszaemlékezése: *„600–700 hívő jelenlétében, kik alig-alig férnek a zsúfolásig megtelt templomban”*.

¹¹¹ Békésmegyei Hírlap 1927. november 30; 1927. december 17; 1927. december 20.

„református testvéregyház nagy örömet érzett, amikor látta, hogy az evangéliumnak egy új fáklyája gyulladt ki Gyula városában, s ezért már az egyház-alakulás kezdetén kötelességének tartotta, hogy nyomban a testvéri megsegítés kezét nyújtsa, mint a nagyobb testvér a kisebbnek, s ma is az a szent fogadás él a lelkében, hogy a két protestáns egyháznak továbbra is együtt kell működnie”. E beszédre s báró Apor Vilmos római katolikus plébános táviratára reagálva a püspök kijelentette: „mindnyájan egy ugyanazon magyar hazának vagyunk polgárai, s egy ugyanazon Istennek és az Ő fiának, Jézus Krisztusnak szolgálatában járadozunk.” Az egybegyűltekre Isten áldását kérte, majd a Himnusz eléneklésével az ünnepi közgyűlést berekesztette.¹¹²

A közgyűlést követően 13 órai kezdettel díszebédet adtak az Ipartestület újonnan épített székházának (a későbbi Erkel mozi, majd 48-as klub) nagytermében. Ez volt ott az első rendezvény, mivel a tudósító szerint „Gyulán nincs modernebb, szebb és megfelelőbb terem bálak, előadások, hangversenyek, bankettek rendezésére a gyulai ipartestület új nagyterménél”. Az ízletes ételek elkészítéséért Ábrahám Jánost, az Ipartestület vendéglőstét illette a köszönet. Bár egy teríték 3 pengő 20 fillérbe került, a terem mégis megtelt: több mint 200 vendég jelent meg az ünnepi ebéden.¹¹³

A püspök köszöntője után br. Apor Vilmos itt adta át személyesen is az üdvözetét az evangélikusoknak. (A korabeli előírások miatt ugyanis katolikus pap nem vehetett részt protestáns istentiszteleten.) Raffay Sándor kifejtette, hogy „Mind a mai napig minden új templom a magyar hit, a magyar igazság, a szebb, boldogabb jövőbe vetett magyar reménység szimbóluma. Legyen a templom avatási ünnep Gyulán a felekezeti megértés, a magyar összetartás, az igazi felebaráti szeretet ünnepe.” Pallman Péter református lelkész mellett Adler Ignác rabbi is köszöntötte az ünneplőket. A püspök a távozásakor ismét megáldotta a város lakóit, majd délután 3 órakor az állomásra hajtatott.¹¹⁴

A rendkívül kedvezőtlen körülmények ellenére, Isten segítségével köszönhetően beteljesedett a hívek mintegy 20 esztendővel korábban megfogalmazott vágya: ha torony nélkül és kisebb munkák elmaradásával is, de felépült a gyulai evangélikus gyülekezet temploma (4. kép). Merész vállalkozásnak tűnt, mikor a fiatal s tehetősnek egyáltalán nem mondható egyházközösség tagjai belevágtak e munkába, s csak kevesen bíztak benne, hogy megérik ezt a napot, de Istennek – és az ő kitartásuknak hála, beteljesült óhajtásuk. Otthonra találtak Gyulán.

IRODALOM

SCHERER 1938.

Scherer F.: Gyula város története II. Gyula, 1938.

¹¹² GyEEI B. 11. Az 1927. december 18-i közgyűlés jegyzőkönyve.

¹¹³ GyEEI F. 23. Az 1927. évi templomszámadás. A gyülekezet Beinschrottnak az ebédért 88,80 pengőt, míg Hajduknak a felszolgálásért 45 pengőt fizetett, a székek szállítása 6 pengőbe, a püspök autóztatása 12,40 pengőbe, Tátrai budapesti útja pedig 32 pengőbe került. A virágcsokrokért 15,80 pengőt kellett fizetni, a templomszentelési ünnepség lebonyolítása 200 pengőbe került. Ezzel szemben a templomavatási perselypénz 148,30 pengőt tett ki.

¹¹⁴ Békésmezei Hírlap 1927. december 20.

Building of the Evangelic church in Gyula

- Csaba Németh -

Resume

Building a temple was an old dream of the Evangelicals in Gyula organised into a branch church in 1907. When the World War I broke out, they had already collected 13,000 crowns. However, during the inflation after the world war this money became worth nothing. A new collection had to be started. On 21st December 1925, the city assigned the site under no. 2588–89 in the Baron Wenckheim Béla Street (today: section of the Béke Avenue from the Kossuth Square) to the congregation free of charge for building a house of worship and a vicarage.

The community asked Gedeon Gerlőczy (1895–1975) to make the plans. The finalised plan was ready by 20th January 1927. The contract was concluded by the supervisor and deacon Benő Kiss with the Melis-Popják firm of Szarvas, who undertook to bring the church under roof by 15th August and carry out the interior works by 30th October within the budget of 49,666 pengős.

Between 1925 and 1933 as a result of 84 collectors' work during a countrywide collection, the community gained 21,346 Ps in a net value, thanks to aids of the domestic and foreign churches 10,538 Ps, from donations 20,316 Ps, while from interests 1027 Ps, in total 55,961 Ps, consequently 95–97 percent of the church-building costs was in the hand of the congregation.

Some small amount of donations from thousands of people amounted to two thirds of the church-building costs (approx. 35–40,000 Ps). Out of the money collected, at least 12,000 Ps came from donators living in Gyula (not only Evangelicals) and further 20,000 Ps from Békés County. Consequently, half of the costs were covered by them.

The money, however, was not at the community's disposal at the time, resulting in more obstructions and more-year litigation with the builders.

The project was started on 20th May 1927, and even if without a tower and with wants of some smaller works, the church of the Evangelical congregation in Gyula was constructed and consecrated on 18th December, Sunday morning, in the presence of bishop Sándor Raffay.

Németh Csaba
Erkel Ferenc Múzeum
5700 Gyula, Kossuth u. 17.
nemcsab@mailbox.hu

3. kép. A templom felszentelése 1927. december 18-án

4. kép. Az elkészült gyulai evangélikus templom

**ADATOK A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT
BÉKÉS VÁRMEGYEI SZERVEZETÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ
AZ 1930-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN**

– Kocsor János –

Az 1930-as évek első fele pártszervező munkájának eredményeképpen a Független Kisgazdapárt területi befolyása az évtized közepére Békés vármegye nagy részére kiterjedt. Ennek köszönhetően az 1935-ös országgyűlési választásokon már a megye nyolc választókerületéből hétben léptette fel jelöltjeit a párt, szemben az 1931-es hárommal. 37 111 szavazatot szerzett, a megyében leadott összes szavazatnak 48,23%-át, s ezzel a tiszántúli kisgazdapárti szavazatok mintegy 1/3-a megyénkből származott.¹

A nyílt szavazásos választási rendszer melletti a kimagasló eredmény ellenére azonban a párt tagjai csalódtak a választásokhoz fűzött reményeikben. Országgyűlési képviselőséghez 1935-ben csupán a gyomai jelölt, Andaházi Kasnya Béla jutott. Szeghalmon a választás eredménye ellen benyújtott petíció hosszadalmas eljárás után vezetett sikerre: az ottani jelölt, Tildy Zoltán, 1936. december 27-én vehette át a mandátumát. Gömbös Gyula miniszterelnök és Eckhardt Tibor pártelnök választások előtti, a Kisgazdapárt nagyobb parlamenti súlyával kecsegtető megállapodását Gömbös durván felrúgta. A választások során a közigazgatási szervek, a fegyveres testületek a Kisgazdapárt ellen is brutálisan léptek fel. A párt tagjai ebben jelölték meg annak okát, hogy több helyen elestek az országgyűlési képviselői poszttól. Sérelmeiket az 1935. május 15-ei megyei törvényhatósági bizottsági ülésen szóvá is tették, követelve az alkotmányosság helyreállítását.²

A választások tapasztalatai a belpolitikai helyzet alakulásával együtt döntően befolyásolták a párt tevékenységét az 1930-as évek második felében. Ha korábban voltak is illúziók a párt vezetőségén belül a Gömbös-kormányral való együttműködés lehetőségéről, azok 1935 májusára szertefoszlottak. (Jelen dolgozatunknak nem tartozik szorosan a témájához, de megjegyezzük, hogy a Gömbös–Eckhardt paktumot a kisgazdapárti tagság egy része korábban is értetlenül fogadta.) A választások körüli atrocitások és csalások mindennél világosabban rámutattak Gömbös törekvéseinek antidemokratikus voltára, s ugyanakkor újból megerősítették a titkos választójog követelésének szükségességét. Az 1930-as évek második felének bel-

¹ Békés Megyei Hírlap 1935. június 23; TÓTH 1982. Jelen dolgozat a kutatás jelenlegi állapotának öszszegzése. Témánk kutatását erősen megnehezíti, hogy 1934-től a kardinális egykori közigazgatási iratok (főispáni bizalmas, főispáni, alispáni, a különböző főszolgabírói) 1944 őszéig egyáltalán nem vagy csak töredékesen maradtak fent. Így a megye határai között csak az elérhető sajtóra lehetett támaszkodni. További adatok a központi kisgazda- és szimpatizáns lapokból, a belügyminisztériumi iratokból, személyi hagyatékokból kerülhetnek még elő.

² BML Békés vármegyei törvényhatósági jegyzőkönyve. 1935. május 15.

politikai eseményei már csak tömegbázisának megőrzése védelmében is politikai, szociális és gazdasági célkitűzéseinek következetesebb átgondolására, képviselőre készítették a pártot. Az 1929-ben kirobbant gazdasági válság a mezőgazdasági területeken az évtized közepéig elhúzódott, 1935-ben ráadásul aszály is sújtotta vidékünket. A parasztság körében az általános elégedetlenség és levertség léghőre uralkodott. A Gömbös-, majd az azt követő kormányoknak a falu felemelését ígérő programpontjai, de a falukatatók mozgalmának jelentkezése is a falusi nincstelenek sorsával való foglalkozásra ösztönzött. Az 1930-as évek közepétől jelentkező szélsőjobbaldali mozgalmak a maguk demagógiájával ugyancsak a kisgazdák társadalmi befolyásának csökkenésével fenyegettek. Ezenkívül egy olyan párt részére, amely a parlamentarizmus talaján állva végső soron a demokrácia kiszélesítését tűzte zászlajára, az ellenük való küzdelem kötelesség, egyben létérdek is volt. Ugyanakkor a Kisgazdapárt politikáját továbbra is jellemezte, hogy a demokratikus ellenzékiiséget „középen”, törvényes keretek között kívánta megvalósítani, s amennyire lehetett, tartózkodott a hatóságokkal való összeütközéstől. 1937 késő tavaszán a kétségtelesen meglévő elvi ellentétek mellett ezért is nem tudott, nem mert szolidaritást vállalni az ún. „nyílt nyomozás” célzottjaival, a szociáldemokratákkal.³ Jelen dolgozat az alábbiakban nem a Békés vármegyei Kisgazdapárt kronologikus sorrendű történetét nyújtja, hanem a titkos választójog, a földmunkások helyzete és a nyilasok elleni küzdelem kérdéskörének a megyei kisgazdapárti sajtóban, gyűléseken, választmányi üléseken való megyei tükröződésével foglalkozik.⁴

A Kisgazdapárt 1936-ban közétett programja már a fentebb vázoltak jegyében készült. Összeállítója a párt országos vezetésében egyre aktívabb szerepet játszó Tildy Zoltán volt. Fogalmazása szerint a párt „*első megmozdulása alkalmával komoly reális programot adott*”, s a mostani nem új, hanem összeállítás, „*az elvi program, a ma legfontosabb pontjainak gyakorlati kifejtése*”. Legfontosabb gazdasági célkitűzései továbbra is a korábbiak maradtak: a gazdaadósságok rendezése, a vám- és pénzgazdálkodás reformja, a mezőgazdasági termékek értékesítésének megoldása. Földbirtok-politikai programjában el szándékozott törölni a hitbizományi rendszert, szorgalmazta a telepítést, melynek céljára kb. hárommillió holdat kívánt igénybe venni. Ezt a bankok kezén levő földbirtokokból, az eladósodott nagybirtok adó- és illetékhátralékai fejében felajánlott földekből, az eladó birtokok általi felvásárlásából akarta előteremteni. Követelte az előző földreform hibáinak kiküszöbölését; a politikai vonatkozású kérdések terén pedig olyan, az országos és helyi közigazgatásban „nemzeti” önkormányzatot, amely megakadályozza a nemzet lelkétől idegen diktatórikus rendszer létrejöttét. Ennek érdekében követeli a demokratikus szabadságjogok kiszélesítését, „*az általános és becsületos titkos választójogot*”, a politikamentes közigazgatást, a képviselői összeférhetlenség elvének kimondását. Foglalkozik az álláshalmozások megszüntetésével és a jövedelmek

³ A kommunista veszély elhárítására indított nyomozás során szociáldemokrata érzelműeket is letartóztattak. A nyomozásnak – csakúgy, mint Féja Géza és Kovács Imre, a Viharsarok és a Néma forradalom című kötetek szerzői ellen indított pereknek – általában az ellenzék számára is üzenete volt:

A kormány nem tartja vissza magát a terror eszközeitől, s nem érdeklik a tiltakozások.

⁴ A Kisgazdapárt vármegyei történetére az érintett időszakban adatokat tartalmaz LEINER 1982; VÍGH 1991.

maximálásával. A program szociális vonatkozású pontjai az ínséges vidéken a rászorulóknak téli ellátását, közmunkákat sürget. Népegészségügyi reform keretében gondoskodni kíván a szülőanyákról, a rászorulóknak ingyenes ellátásáról. Tervbe veszi az ifjúság munka- és életlehetőségeinek megteremtését, a diplomások elhelyezkedésének rendezését.⁵

Békésben a megyei választmány 1936 márciusában fogadta el akcióprogramnak Tildy 1935-ös programját az alábbi kiegészítéssel: a költségvetés leszállítását elengedhetetlennek tartja az adóterhek csökkentése érdekében. Az álláshalmozások megszüntetésével, a gazdasági reorganizáció, különösen pedig a vidék gazdasági fellendítésével, a megfelelő átfogó közmunkák beállításával és a céltudatos földbirtok-politikai reformokkal nemcsak lehetők, de szükségesnek is tartja az állás- és kereset nélküli ifjúság elhelyezését. A kisgazdapárti sajtó tudósítása az ülésről arról a szándékról tanúskodik, hogy az 1935-ös program földmunkásokra vonatkozó részeit – így a „*becsületes és tisztességes keresetet a munkásság részére*”, a „*komoly földbirtok-politikát*” – beépítik a napi propagandába. Kiderül az akcióprogramból, hogy nem tartják megfelelőnek a Gömbös-kormány készülő hitbizományi törvényét és a telepítésről, a földbirtok-politikai intézkedésekről szóló törvényjavaslatot, „*mert ezek csak a problémák elodázására alkalmasak.*”⁶

Gömbös ellen és a titkos választójogért

A párt életének akadályozása adminisztratív módszerekkel a választások után tovább tartott. Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején több gyűlést, választmányi ülést betiltottak, s a tilalmak csak 1936 decemberében szűntek meg. Békés megyében 1935. június 22-én Gyomán, Gyulán és Szeghalmon terveztek gyűléseket tartani Eckhardt Tibor, a párt országos elnöke részvételével, azonban a főszoigabírói engedélyt csak Gyulán kapták meg. A gyűlésen Eckhardt ostorozta Gömbös kormányzatát, a miniszterelnököt jelölve meg a titkos választójog fő akadályaként, s követelte lemondását. A választójogi paktum miatt esetlegesen visszamaradt bizalmatlanság eloszlására szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy őt „*csak egyszer lehetett becsapni*”, s a „*Független Kisgazdapárt méltóságát feladni nem fogja, és a NEP-be belépni nem fog.*”⁷

Eckhardt a Gömbös-kormány ellen szövetségeseiket keresett, s ennek érdekében a gróf Bethlen Istvánnal való régi ellentéteket is hajlandó volt félretenni. Levélben bocsánatot kért az ex-miniszterelnöktől a korábban ellene intézett támadások miatt, amire Bethlen békülékeny hangnemben válaszolt, s így megteremtődött az összefogás lehetősége. Együttműködésük Gömbös halála után sem szakadt meg, ami viszont a párttagság egy részének bizalmatlanságát váltotta ki. A parasztság ugyanis a volt miniszterelnököt okolta a nemrég lezajlott világválság következményeiért, a magas közterhekért és a mezőgazdaság eladósodásáért, s nem felejtette el a volt kormányfő kisgazdaellenes lépéseit sem. A vésztoi pártszervezet 1937. júni-

⁵ GERGELY–GLATZ–PÖLÖSKEI 1991. 383–394; TÓTH 1982. 249–250.

⁶ Magyar Alföld 1936. március 12.

⁷ Magyar Alföld 1935. június 27.

us 6-án tiltakozott az országos pártvezetőségnél, kijelentve, hogy „amennyiben a pártvezetőség nem akarja elveszíteni a falu bizalmát, gróf Bethlen Istvánnal egyszer s mindenkorra szakítson”. A tiltakozásra hamarosan megérkezett a válasz, s azt megnyugtatónak találták.⁸

Gömbös törekvéseinek bukását a Kisgazdapárt a diktatúrás kísérletek feletti győzelmeként ünnepelte. A miniszterelnök 1936. október 6-án bekövetkezett halála után, a Darányi-kormány idején, újult erővel folytatódott a választójogi küzdelem. A párt sajtója örömmel üdvözölte Darányi ígéreteit a követelés teljesítésére. „Darányi Kálmán, akiben mindenki a becsületes, őszinte szándékú magyar embert fogadta, midőn kormányt alakított, azzal az elkötelezéssel vállalta a miniszterelnökséget, hogy a választójogot rövidesen tető alá segíti” – írta 1937 márciusában a Magyar Alföld főszerkesztője. A folytatás keserűbb hangvételű: „Ma már nyilvánvaló, hogy egy kissé korán örültünk, midőn azt hittük, hogy nehéz viszonyaink nagy-pénzű vámszedői csak úgy minden további nélkül félreállanak és átengedik a becsületes népi politika céljainak megvalósítására a magyar élet porondját, amelyen ők eddig szabadjára kalózkodhattak s tudomásul veszik, hogy nekik bealkonyult.” A cikk szerzője a felerősödő szélsőjobboldali propagandától a titkos választójog megvalósítását félti: „... bizonyos vagyok, hogy ennek a szélsőséges mozgalomnak s az azt kísérő zsvajznak a nyomán multhatatlanul jelentkezni fog a nagyképű és mondvacsinált aggodalom, amely ezekre a lázas tünetekre való hivatkozással ismét időszerűtlennek és veszélyesnek találja az alkotmányjogi reformokat, elsősorban a titkos választójogot...”.⁹ A radikalizmus veszélyére való hivatkozás valóban a választójogosultak szűkítését eredményezte az 1937 végére elkészült törvényjavaslatban. A helyi párt sajtó ennek megfelelően bírálta: „A napfényre került választójogi tervezet igen éles ellenkezést válthat ki az ellenzék köréből. Bár egész vonalon behozza a titkosságot, mégis lényeges jogszűkítéseket tartalmaz különösen a választói jogosultság terén. Nemcsak egyéni kerületeket és megyei lajstromokat állít fel a javaslat, hanem ezekben a nagy kerületekben is lényegesen megszőkíti a szavazásra jogosultak számát. A szavazati jogot férfiaknál 26 életévhez, 6 elemi iskola elvégzéséhez és 6 évi helybenlakáshoz kívánja kötni. Csak ez a pár adat mutatja, hogy ez az egyetlen intézkedése az új javaslatnak egy óriási lépés hátrafelé. Amennyit lép a javaslat előre a titkosság terén, legalább háromszor annyit lép hátra a szavazati jog terén.”¹⁰

A bírálatok ellenére a párt vezetői megmaradtak a lojális ellenzék szerepében, elsődleges céljuk a titkos választójog törvénybe iktatása, s így nem a javaslat megbuktatása, hanem megjavítása volt. Ennek megfelelően ismertette a békési szervezet 1937. november 28-án tartott vacsoráján Andaházi Kasnya Béla országgyűlési képviselő a napi politikai eseményeket, a pártnak a kormányhoz fűződő viszonyát: „...a titkos választójog megvalósulása küszöbön áll, és ha ez megtörténik, úgy ez elsősorban a Független Kisgazda és Földmunkáspárt érdeme lesz. Ennek

⁸ BML A Független Kisgazdapárt vésztői szervezetének iratai. A vésztői kisgazdapárt választmányának jegyzőkönyve. 1937. június 6, 1937. július 4.

⁹ Magyar Alföld 1937. március 14. Mandorf Emil: Támadás a titkos választójog ellen.

¹⁰ Magyar Alföld 1937. december 16. Peregnek... Az 1938 tavaszán elfogadott 1938. XIX. tc. 300 ezerrel csökkentette a szavazásra jogosultak számát. Az ország lajstromos és egyéni választókerületekre osztását írta elő, ami a kormánypárt számára előnyös új kerületi határok megállapítását tette lehetővé.

megvalósítása érdekében pártunk hajlandó a kormány támogatására, annál is inkább, mert a kormánypártban hatalmas erők próbálják a titkos választójog megszületését megakadályozni” – foglalta össze mondanivalójának lényegét a Magyar Alföld tudósítása.¹¹ Eckhardt maga is megértőnek mutatkozott a javaslat megszorító intézkedései iránt. A kormány „nyilvánvaló, hogy biztosítékokat keresett, nehogy a szélsőségek és felforgató programok választások örve alatt érvényesülhessenek. Mi sem akarjuk ezeknek az irányzatoknak a kezébe dobni a gyeplőt” – írta 1937 decemberében.¹² A félelem, hogy széles körű választójog esetén a társadalom alsó rétegeinek politikailag kevésbé iskolázott tömegei a szélsőséges irányzatok képviselőit nagyobb szerephez juttathatják a parlamentben, végső soron a bírálatok erejét mérsékelte. Az 1938 áprilisában elfogadott törvényjavaslat végül is biztosította ugyan az áhított titkosságot, de mintegy 300 000 embert elűtött a választójogtól. Joggal feltételezhető, hogy közöttük olyanokat is, akik megfelelő politikai szervező, felvilágosító munka után nem a nyilas, hanem a Kisgazdapártra adták volna a voksukat.

A földmunkáskérdés

„A politikai közélet nagy kérdőjel előtt áll. Ez a nagy kérdőjel a falusi nincstelenek politikai magatartása” – írta Marik Dénes, a gyulai szervezet ügyvezető alelnöke a Magyar Alföld hasábjain. Okát a mindenkori kormányzat mulasztásaiban, a földmunkásság életkörülményeinek kilátástalanságában, politikai nevelésének elhanyagolásában, s szervezkedésének akadályozásában látta. Ennek eredményeképpen: „Ez a tömeg szervezetenél teljesen széteső, politikai cselekvése hangulati elemekkel van teleítatva, hosszú évek óta jelszavakra idegezték be, és hosszú évtizedek csalódásai minden illúziótól megfosztották.” A cikkből közvetve vagy közvetlenül kiolvashatók azok a fő motívumok, amelyek a Kisgazdapártot a földmunkásság között erőteljesebb szervezkedésre ösztönözték. Ilyen a társadalmi béke megbomlásával fenyegető szociális helyzet, aminek következtében a nyilaskeresztes propaganda termékeny talajra hullhat, s végül a párt bázisának védelme és lehető kiszélesítése. Néhány hasábbal lentebbi sorai szerint a párt „ezért kezdett munkát ennek az értékes magyar munkásrétegnek megszervezéséért, társadalmi szervezeteinek és gazdasági kereteinek felállításáért”.¹³

A kormány telepítési javaslatának betérjesztését követően, 1937 elején, a párt országos vezetősége számos levelet kapott a földmunkások és a földhöz juttatottak képviselőitől. Ezekre Eckhardt Tibor az országos pártsajtóban válaszolt, de a megyei kisgazdalapban, a Magyar Alföldben is megjelentette üzenetét, melyet Turbucz Ferenc vésztői földmunkásköri elnöktől és a mezőberényi, szeghalmi földhöz juttatottaktól kapott panaszlevelekre válaszolva írt. Üzeni: „Ami erőt Isten nekem és a pártnak adott, azt mind fel fogjuk használni arra a küzdelemre, amelyet a magyar földmunkássors megjavításáért régóta folytatunk, s amelyet ezekben a válságos idők-

¹¹ Magyar Alföld 1937. november 30.

¹² Magyar Alföld 1937. december 25.

¹³ Magyar Alföld 1937. április 4. Marik Dénes: A nagy kérdőjel.

ben csak erősíteni kívánunk.”¹⁴ Eckhardt a mezőgazdasági munkások kérdését nemcsak gazdasági, hanem politikai kérdésnek is minősítette. A hatóságokat kárhoztatta megszervezésük akadályozásáért, mivel ezt már csak a szélsőséges irányzatoktól való megóvásuk miatt is szükségesnek tartotta. Természetesen az erőt, amelyik ezt a veszélyt kiküszöbölheti, s ráadásul e réteg szervezését nemzeti alapon biztosíthatja, a Kisgazdapártban látta. Ez utóbbi gondolat nem egészen új, hasonlóak már a párt 1930-as zászlóbontását megelőző Békés megyei viták során is elhangzottak. A különbség az akkor általános és az 1935 után érvényre jutó felfogás között, hogy immár nemcsak a bal-, hanem a jobboldali szélsőséget is veszélyesnek látták (sőt, mint látni fogjuk, az ez elleni védekezés került előtérbe). A gyulai választmány 1937. február 2-án tartott ülésén azért kívántak a március közepén megtartandó földmunkáskongresszusra a saját költségükön küldeni „egy arra érdemes földmunkást”, hogy ezzel is kimutassák: „... a párt nemcsak a birtokosok osztálypártja, hanem a földmunkásság érdekeit is szívén viseli, és meg kívánja őket óvni úgy a jobb, mint a baloldali szélsőségektől.”¹⁵

Az agrárproletariátus politikai szervezésében jelentős előrelépést jelentett 1937. március 22-én a budai Vigadóban megtartott földmunkáskongresszus, s a földmunkástagozat megalakítása. Megrendezésében kiemelkedő szerep jut Tildy Zoltánnak, aki országgyűlési képviselővé választása előtt a vármegyei közgyűlésen különösen kitűnt a falusi nincstelenség sorsának javítását célzó felszólalásaival. A tanácskozáson Békés megyéből Gyulán kívül még Füzesgyarmatról, Köröstarcsáról és Szeghalomról voltak. A kongresszust Tildy Zoltán nyitotta meg. Beszédében a gazdatársadalom és a földmunkásság egymásra utaltságát, összefogásának szükségességét hangsúlyozta. Egyedüli elválasztó kérdésnek a munkabéreket látta, amit azonban „becsületes szándékkal” meg lehet oldani. (Tildy beszédében gazdatársadalom alatt minden birtokost értett, így nem tért ki a falusi nincstelenség és a nagybirtokrendszer közötti összefüggésekre, amit azonban egy másik előadó, Mojzes János országgyűlési képviselő megtett.) A napirendi pontok között szerepelt a mezőgazdasági munkabér rendezése, a Kisgazdapárt új birtokpolitikai elképzelése, a mezőgazdasági munkások szociális biztosítása, a Nagyatádi-féle földreform során kiosztott földek megváltási árának rendezése és a FAKSZ-kölcsönök kérdése. Az előterjesztett javaslatok, még ha sok esetben nem is tartalmaztak új elgondolásokat, alkalmasak voltak arra, hogy rokonszenvet váltsanak ki az érdekeltek körében. A kongresszus legfontosabb eredménye a földmunkástagozat megalakítása volt, melynek elnökévé Tildy Zoltánt, társelnökül Fehér László köröstarcsai földmunkásköri elnököt választották.¹⁶

A helyi pártsajtó többször foglalkozott a nincstelenség életkörülményeivel, helyzetük kilátástalanságával. „Ez év elején Gyula környékén is végeztünk adatgyűjtést a földmunkásság helyzetére vonatkozóan. Nem válogattuk ki a megfigyelt munkásokat, ellenőriztük a bement adatokat, mellőztük a nyomor kiszínezését. Ennek az adatgyűjtésnek az eredménye mégis azt mutatta, hogy a megállapított adatok szerint a földmunkások 90%-ának január végén nem volt már semmi tartalékja és

¹⁴ Magyar Alföld 1936. március 15.

¹⁵ Magyar Alföld 1937. február 4.

¹⁶ Magyar Alföld 1937. március 25; TÓTH 1982. 248–249; VÍGH 1991. 103–104.

egyetlen egy családnak nem volt tüzelője” – írta Marik Dénes.¹⁷ A megjelent cikkek közül kiolvashatóan a földmunkáskérdés megoldásának két fő formáját képzelték el. Egyrészt munkaalkalmat és megfelelő béreket kell teremteni a nincstelenek számára, s nemcsak a közmunkák számának gyarapításával, hanem az egész agrárium helyzetének rendezésével. Az elgondolás szerint a mezőgazdasági termelés – s egyben a birtokosok – erősödésével növekedne az agrárproletariátus munkalehetősége, és kedvezően alakulnának számukra a bérek is. „Organikus gazdaságpolitikára van szükség, mert a földmunkások helyzete csak az egész mezőgazdasági helyzet javulásával fog jobb útra terelődni” – írta a Magyar Alföld.¹⁸ Másrészt megfelelő földbirtok-politikára van szükség, mely nem hagyja érintetlenül a nagybirtokot sem. Ezzel összefüggésben támadták a Nagyatádi-féle földreform végrehajtását, a kormány telepítési politikáját. „Tárgyilagosan megállapítható tehát, hogy a kormány által irányított földbirtokpolitika a megelőző évek magánparcellázásainak arányait egyáltalán nem, vagy pedig alig haladja meg. Minden különösebb állami beavatkozás nélkül magántevékenység következtében évente ugyanolyan arányban porladott szét a nagybirtok.” „...ha a földbirtokpolitika ilyen ütemben folyik tovább, úgy akkor a kisajátítható 4 millió hold területű nagybirtok 800 év alatt kerül sorra az új földbirtokpolitika legnagyobb dicsőségére” – állapította meg Marik Dénes a telepítési törvény végrehajtásának ismertetése során.¹⁹ Eckhardt az 1937 októberében Szarvason tartott nagygyűlésen elhibázott földreformról és vérszegény telepítésről beszélt. „Egyik sem érte el célját, sőt sok tekintetben rosszabb helyzetet teremtett. A földreform olyan új nincstelen proletártömeget termel, amely csak panasszal és jogos keserűséggel halmozza a meglevő bajokat. Kifejlődött az életképtelen törpebirtok” – foglalta össze szavait a Magyar Alföld.²⁰

A világháború előestéjén a pártsajtó lelkesen üdvözölte a Felvidék visszacsatolásának lehetőségét. Jellemző azonban, hogy ezt is összekapcsolta a földkérdés megoldásának szorgalmazásával. A már többször idézett újság közli az Országos Választmány határozatát a felvidéki kérdéstről. Ennek második pontja: „A Független Kisgazdapárt a jövőben még fokozottabb erővel fog küzdeni a népi földbirtokpolitika megvalósítása érdekében. A visszacsatolandó területek lakossága a jövőre nézve minden tekintetben csak több jogot kaphat, de nem kevesebbet!”²¹

A Kisgazdapárttól általában elmondható, hogy ahol csak mód nyílt rá, a kül- és belpolitikai kérdéseket összekapcsolta saját gazdasági, politikai és szociális prog-

¹⁷ Magyar Alföld 1937. február 21. Marik Dénes: A földmunkáskérdés.

¹⁸ Magyar Alföld 1937. február 21.

¹⁹ Magyar Alföld 1937. május 9. Marik Dénes: Az új földpolitika.

²⁰ Magyar Alföld 1937. október 7.

²¹ Magyar Alföld 1938. október 9. A négyponos határozat a következő: „1. Minden népet megillet a teljes és őszinte önrendelkezési jog. A magyar terület automatikus visszacsatolásával egyidejűleg a szlovákok és ruszinok feltétlenül népszavazással döntenek saját jövőndő sorsukról. 2. Különböző népek békés együttélése csak szabad és alkotmányos fejlődés alapján képzelhető el, a megújuló Magyarország tehát nem lehet más, mint Szent István alkotmányos birodalma. 3. A Független Kisgazdapárt a jövőben még fokozottabb erővel fog küzdeni a népi földbirtok-politika megvalósítása érdekében. A visszacsatolandó területek lakossága a jövőre nézve minden tekintetben csak több jogot kaphat, de nem kevesebbet! 4. A Független Kisgazdapárt a nemzet minden tényezőjétől és pártjától elvárja, hogy hazafias kötelességét a mai történelmi időkhöz méltóan a legmesszebbmenő fegyelmezettséggel törvényesen és rendben teljesítse.”

ramjával. A választmányokon, gyűléseken egyre többet foglalkoztak a közelgő világháború veszélyével. 1938 februárjában a gyulai választmányi ülésen a honvédelem erősítését követelték, mondván, hogy „Európa népei oly mértékben értik meg a magyar problémákat, amilyen mértékben a magyar hadsereg fontosakká tudja tenni.” Gondolkodásuknak megfelelően a háborúra való felkészülést is összekötötték a földbirtok-politikai kérdéssel: „...szükségesnek tartjuk az újabb radikális és végleges földreform megvalósítását, amelynek eredményeképpen a magyar föld a röghöz kötött, abból élő s a világ legjobb katonáját szolgáltató magyar kisbirtokosságnak jusson. Leszögezni kívánja, hogy a földbirtok helyes megoszlásának kérdése nemcsak gazdasági, hanem mindenekfelett honvédelmi kérdés, amelynek rendezése éppen a forrongó világpolitikai események miatt nem tűr halasztást.”²²

A földkérdés hathatós megoldásának esélyét azonban a hamarosan kitörő világháború minimálisra csökkentette.

A nyilas propaganda ellen

Mint láttuk, a választójogi reform sorsát befolyásolta a nyilasok erősödő tevékenysége, és a nincstelének helyzetének javítását részben ennek visszaszorítása érdekében szorgalmazta a Kisgazdapárt. Magyarországon a fasiszta, illetve a nemzetiszocialista jellegű pártok a gazdasági világválság és a német náci párt sikereivel összefüggésben jelentkeztek. Az 1930-as évek első felétől formálódó szélsőjobboldali ellenzéki csoportok tevékenysége az évtized második felében megélné vált. A többféle irányzat és pártalakulat vezetői közül Szálasi Ferencé az évtized végére tett szert a legnagyobb befolyásra, s egyesítette azokat. A hatóságok, mint az ellenzéki mozgalmakat általában, figyelemmel kísérték őket. Tevékenységük néhol a vezető tisztségviselők rokonszenvével találkozott, amennyiben alkalmasnak találták azt a baloldal visszaszorítására. Megerősödésüket azonban a hatalom már a fennálló rendre nézve veszélyesnek tartotta, s a szélsőjossal szemben is alkalmazta az 1921. évi III. tc.-et, az ún. rendtörvényt. Ennek alapján került sor pl. Szálasi 1937-es három havi, majd 1938-ban háromévi fegyházbüntetésre való ítélésére. Igaz, a német befolyás növekedésével e pártok képviselőire kevesebb szigorral csapott le a törvény, mint a baloldaliakra.

Vidékünkön a nemzetiszocialista érzelműek útja általában Böszörmény Zoltán 1936-ban feloszlott kaszáskeresztes mozgalmától gróf Festetics Sándor Nemzeti Szocialista Pártján át vezetett Szálasi Hungarista Mozgalmához. A szélsőjobboldal befolyása a békési járásban volt a legnagyobb. E tekintetben a legkiemelkedőbb Mezőberény volt. A község nemcsak a megyében, hanem a Tiszántúlon is a nyilas mozgalom egyik fő fészkeinek számított, élén Shultz József keramikus technikussal és Oláh Ernő orvossal. A kaszáskeresztesek nyomán fellépő Nemzetiszocialista Pártnak Gyulán volt még jelentősebb bázisa. Békéscsabán, Orosházán, Szarvason és a megye más vidékein kisebb sikert tudtak elérni. Festetics hívei 1938–1939 folyamán Szálasi Nemzetiszocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom elnevezésű

²² Magyar Alföld 1938. február 24; 1938. december 15.

szervezetéhez csatlakoztak. Főként a békési és a szeghalmi járás területén fejtett ki tevékenységet, de a gyulai és gyomai járás területén is megkezdődött a szervezkedésük.

Mint fentebb említettük, a nyilasok és a Kisgazdapárt közötti ellentét egyrészt a tömegbefolyásért folyó küzdelemből fakadt. Az évtized első felében jelentkező nyilas veszélyt a Kisgazdapárt 1935 után már jelentősnek ítélte. Az 1936-os megyei választmányi ülésen megállapították, hogy a Kisgazdapártnak a „népi erők megszervezése” szempontjából nincs ellenfele, egyedüli veszedelmet a nyilaskezesetek jelentenek.”²³ Másrészt a Kisgazdapárt elutasította a nyilasok ideológiáját, s a parlamentarizmus elvét vallva ellenségesen állt szemben mindenfajta diktatórikus törekvéssel. Nem tettek különbséget a fasiszta és a „proletár”-diktatúra között. „*A nyilaskeresztes urak nagy része a népbiztosok uralma alatt azoknak a cimborája volt. A barnára festett diktatúra ikertestvére a vörösnek*” – mondta Makai János 1937. április 1-jén, egy Sarkadon tartott gyűlésen.²⁴

A nyilasok tevékenysége különösen megélenkült 1937-ben. Az év első hónapjaiban Mezőberényben, Békéscsabán, Gyulán és Békésen rendeztek népes összejövetelt. A rendőrkapitány belügyminisztériumnak szóló jelentése szerint az antiszemita és a szociális-gazdasági gondok gyors megoldását ígérő propagandájuk a békéscsabai gyűlés hallgatóinak zömét képező nincstelenek körében is rokonszenvre talált.²⁵ A márciusi gyulai nyilasgyűlésen Eckhardt Tibort támadták, majd a párt függetlenségét gúnyolták és zsidózták tagjaikat. A támadást nem lehetett válasz nélkül hagyni.²⁶

A Kisgazdapárt 1937. április 4-én Sarkadon, Gyulán és Gyulaváriban tartott nagygyűlést, melyeken igyekeztek leleplezni a nyilas propaganda demagóg voltát. „*A nyilas mozgalom, amely túlzó, radikális népmozgalom, azáltal, hogy zászlajára írta a fejbe verős antiszemitizmust, s amely ma már úgyszólván egész tevékenységét a vég nélküli zsidózásra fordítja, könnyen alkalmas lehet arra, hogy elvonja a figyelmet a szociális bajokról*” – mondotta Mandorf Emil.²⁷

A két párt közötti feszült viszony, párosulva a szélsőjobb erőszakos megoldások iránti vonzalmával, hamarosan tettelegességhez vezetett. „*A legutóbbi hetekben a kisgazdapárt gyűlésein szervezett nyilaskülönítmények jelentek meg és kis számú, de szervezett csapat, hangoskodó embereivel és durva magatartásával igyekezett megfélemlíteni a kisgazdapárt szónokait*” – írja le az országra jellemző hely-

²³ Magyar Alföld 1936. március 12.

²⁴ Magyar Alföld 1937. április 8.

²⁵ TÓTH 1982. 281–282.

²⁶ Magyar Alföld 1937. március 4.

²⁷ Magyar Alföld 1937. április 8. A fentiek ellenére Mandorf Emil nem volt teljesen mentes az antiszemitizmustól, noha az erőszakos „megoldásokat” elutasította. Leszögezni kívánjuk, hogy a kor szellemét fertőző antiszemitizmus a párt nagy részét nem fertőzte meg, különösen a faji alapú előítéletek voltak idegenek tőle. Amennyiben egyes vezetőinél mégis jelentkezett, az a „kis” és „jó” zsidót a nagytőkéstől megkülönböztető, gazdasági indíttatású, leegyszerűsítésével igazságtalan szemléletben jelentkezett. E szemlélet figyelmen kívül hagyja a nagyvállalatok gazdasági működésének természetét, mikor a nagytőkések egy csoportjának vallási, nemzetiségi hovatartozását emeli ki. „Azok a nagy zsidók, akik a magyar gazdasági élet legnagyobb részét uralják, boldogan csinálnak egy kis antiszemita heccelődést, ha ezen a réven elalkudhatják a választójogot” – mondotta Mandorf a gyűlésen.

zetet a helyi kisgazdapart dr. M. D. monogramú szerzője.²⁸ Tildy 1937. június 20-án tartotta első képviselői beszámolóját Szeghalmon, s ebben elítélte a nyilasokat, akik ellentéteket szítanak a falu népe között. A jelenlévő nyilasok erre verekedést provokáltak.²⁹ A kisgazdapártiak és a nyilasok kölcsönösen próbálták megzavarni egymás gyűléseit, de a verekedéseket a nyilasok kezdeményezték. A vésztői szervezet válaszmánya indítványt fogadott el, mely szerint az 1937. augusztus 5-én tartandó nyilasgyűlésen minél nagyobb számban vegyenek részt, hogy „*ott az országgyűlési képviselőkkel és a párttal szemben elhangzó vádak és bántó kijelentéseket méltó visszavágásokkal és ellentmondásokkal ellensúlyozzák.*” A vésztőiek határozatuk szerint cselekedtek, s az eredmény: „*egy nyilas rohamosztag megtámadta a kisgazdapárt több tekintélyes tagját, dr. Varga Zsigmondot és Szabó Lajost súlyosan bántalmazták.*”³⁰

A vésztői szervezet, melybe egykor a földmunkáskör úgymond testületileg belépett, később is többször foglalkozott a nyilas terjeszkedéssel. A válaszmányi ülésükön elhangzott felhívás szerint: „*...a nyilasérezelmű politikusok, akik mindenképpen a parancsuralmat akarják, el akarnák hitetni a nagy paraszt tömeggel, hogy ők az igazi megváltók, ezért óva int mindenkit a vezetőség, hogy tartózkodjon az ilyen politikai szélhámosoktól.*” Szemükben minden, akár jobb- vagy baloldali szélsőség a magyar néplélektől idegen, külföldről behozott eszme volt. Így Németország befolyásának erősödésével a nyilasmozgalomban a hitlerizmus, a német terjeszkedés veszélyét látták. A vésztői válaszmány ülésén Balogh József elnök ismerteti „*azt a nagyvonalúságában gyalázatos propagandát, amit a hitleri nagy germán birodalom a csonka ország területén lefolytat, és azt a célt, amelyen keresztül a pángermán eszméket Magyarországon keresztül le egészen Bagdadig végigvezetni akarják.*”³¹

A szélsőjobboldali veszély úgy tűnik, bizonyos fokú változást hozott a szociáldemokraták megítélésében. A megyei válaszmány Békéscsabán 1938. szeptember 11-én tartott ülésén Tildy irányukba enyhén fogalmazott. A politikai pártok közötti viszonyt ismertetve a jegyzőkönyv szerint megállapította, hogy „*bennünket a szocialistáktól világnézeti és sok egyéb kérdés választ el, de ezekkel éles harcban nem állunk. Ellenben van egy másik kicsiny, de igen hangos csoport; a diktatúrás nyilasok, ezektől döntően a diktatúrás törekvések választanak el bennünket, mert ezek a diktatúrák még nem állották ki a próbákat.*”³²

A Kisgazdapárt és a nyilasok közötti első megmérettetésre az országgyűlési választásokon került sor.

²⁸ Magyar Alföld 1937. augusztus 1. A terror zsoldosai.

²⁹ Magyar Alföld 1937. augusztus 19.

³⁰ BML A Független Kisgazdapárt vésztői szervezetének iratai. A vésztői kisgazdapárt válaszmányának jegyzőkönyve. 1937. augusztus 13; Magyar Alföld 1937. augusztus 19.

³¹ BML A Független Kisgazdapárt vésztői szervezetének iratai. A vésztői kisgazdapárt válaszmányának jegyzőkönyve. 1937. november 5; 1937. szeptember 5.

³² BML Békési Fiókleveltár. B. Szabó István hagyatéka.

Az 1939. évi országgyűlési választások eredménye

Az új választójogi törvény feltételeinek szigorítása csökkentette a Kisgazdapárt lehetséges választóinak számát. Egyéni kerületeket, valamint megyéenként és törvényhatósági jogú városokként lajstromos kerületeket állítottak fel. Az egyéni kerületekben lakó férfiak és nők egyformán a 30. életévtől szavazhattak, a lajstromos kerületekben a férfiak a 26., a nők a 30. életévtől. Fennmaradtak a vagyoni és iskolai cenzusok is. Az új választókerületek felállítása hátrányosan érintette a Kisgazdapártot Békés megyében is. Vésztőt a gyulai választókerülethez csatolták, Szeghalmot meg a békésihez. Ezzel kettőről egyre csökkent azon kerületek száma, ahol a Kisgazdapárt erősen veszélyeztethette a MÉP győzelmét. Az is csökkentette az esélyeket, hogy 1935-tel ellentétben, a békési és a gyomai kerület kivételével az MSZDP is indított jelöltek, így a demokratikus ellenzék szavazatai megoszlottak. A nyilas képviselőjelöltnek csak a gyulai és a békési kerületben sikerült összegyűjtenie az induláshoz szükséges számú ajánlást. A nyilasok végül is csak a listás kerületekben vehettek el számottevő szavazatokat a párttól. Itt a szavazatok 14,53%-át, 10 650-et kaptak. Az egyéni kerületekben a nyilasok szavazatainak száma viszonylag csekély, az összesnek az 5,7%-a. A nyilas térhódítás a békési kerületben volt viszonylag erős, itt 2747 szavazat esett rájuk, ezt viszont ellensúlyozta, hogy a Kisgazdapárt is itt rendelkezett a legszámottevőbb erővel.

Az egyéni kerületekben a következőket indította a párt: Békéscsaba dr. Gyöngyösi Jánost, Orosháza Ravasz Árpádot, Gyoma Andaházi Kasnya Bélát, Békés Tildy Zoltánt, Szarvas Tepliczky Jánost, Gyula dr. Varga Zsigmondot.

A Kisgazdapárt Békés megyében egy egyéni és egy lajstromos kerületi mandátumot szerzett. A békési kerületben Tildy a szavazatok 52%-át kapta a kormánypárti Rózsa Gyula 48%-ával szemben. E győzelemben benne volt az is, hogy azokban a kerületekben, ahol az SZDP nem állított jelöltet, „zárt tömegben a kisgazda jelöltre adta le szavazatát”. A többi kerületben a MÉP jelöltjei magabiztosan nyertek, egyedül a szarvasiban kellett pótválasztást kiírni. A kisgazdapárti szavazatok aránya a gyomaiban valamivel több, mint 39% volt. Külön figyelmet érdemel a gyulai kerületben az olyan erős kisgazda hagyományokkal rendelkező település, mint Vésztő. Itt Varga Zsigmond megnyerte ugyan a választást, de ez nem tudta ellensúlyozni a többi település kormánypárti szavazatait. A kerületben a harmadik legjobb eredményt tudta elérni a párt a szavazatok majdnem 37%-ával. A többi helyen 24% és 28% között mozgott a kisgazda voksok aránya. Az egyéni kerületekben a párt összesen 22 328 szavazatot kapott, a szavazatok 33,56%-át. A lajstromos listán B. Szabó István, a párt megyei elnöke jutott be a parlamentbe. A megyei és a békéscsabai lajstromos kerületekben a Kisgazdapártra adott szavazatok száma 12 846 volt, ami az összes lajstromos szavazatok 27,86%-a.³³

A titkos választójog országos szinten nem hozta meg – s ebben a formájában nem is hozhatta – azt az eredményt, amit pedig a vezetőség oly optimistán sugallt,

³³ Békésmegyei Hírlap 1939. május 31. (Az egyéni választások számszerű kisgazdapárti eredményei: Békés: Tildy Zoltán 5226; Békéscsaba: dr. Gyöngyösi János 2670; Gyoma: Andaházi Kasnya Béla 4096; Orosháza: Ravasz Árpád 2921; Gyula: dr. Varga Zsigmond 4743.)

s ez Eckhardt lemondásához vezetett. A választások tanulságait napirendre tűző ülésen felelősségét elismerve kimondta: „mindaz az erőfeszítés és ...önzetlen munka, amelyet... feladatomnak szenteltem, a pártnak nem hozta meg azt az eredményt, amelyet a párt a maga számára joggal követelhetett”.³⁴ A kisgazdapárti parlamenti mandátumok száma 22-ről 14-re csökkent. Ennek fényében kimagasló eredménynek számít, hogy megyénket továbbra is két kisgazdapárti politikus képviselte az országgyűlésen, s a részadatokból kitűnve a párt nagyrészt meg tudta őrizni befolyását a választópolgárokra.

*

A titkos választójog követelése s az agrárszegénység megszervezése, sorsának reformokkal való javítása a párt célkitűzései között megalakulása óta szerepelt. 1935 után az e célokért való küzdelem erőteljesebb és szervezettebb lett. A párt cselekvését e területeken erősen befolyásolta az általános jobbratulódás, amit végső soron a diktatúra veszélyeként érzékelt. Még akkor is, ha a szabadságjogok legádázabb ellenfelei, a nyilasok a vizsgált időszakban nem tudtak úgy megerősödni, hogy a hatalom átvételével fenyegeessenek. A Kisgazdapárt tagságának többségét kitevő birtokos parasztság célja végül is a paraszti múlt hátrahagyása, s a polgárságba való felemelkedés volt. Parancsuralmi rendszerben, ahol az egyén kiszolgáltatott, hiányzik az ehhez szükséges biztonság, hisz az ezt biztosító háttér is a hatalom akaratától függ. Ezért, a kétségtelenül érvényesülő humanitárius szempontokon túl, érdeke is volt a nincstelenek felemelkedése, nehogy ezek az ideológiák termékeny talajra hulljanak. Ezért lépett fel a nyilas propaganda ellen. De részben ez a magyarázat a titkos választójog szűkítését célzó tervek iránti enyhe hangú bírálatokra is.

Az 1935-ös és az 1939-es választások között Békés megye megmaradt a párt egyik erős bástyájának. Ez nem lett volna lehetséges, ha az 1930-as évek során nem nevelődik ki egy politikailag járatos, tapasztalt kisgazda vezetőség (pl. B. Szabó István, dr. Gyöngyösi János, dr. Varga Zsigmond), akik az alapításban élen járók mellett mind több terhet vállaltak az irányításból. Az elkövetkező háborús évek alatt mind kilátástalanabbá vált a párt programjának megvalósítása, ugyanakkor jórészt az előbb említett vezető személyiségeknek köszönhetően nem csökkent a párt ismertsége, s ennek a háború után lett nagy jelentősége.

IRODALOM

GERGELY–GLATZ–PÖLÖSKEI 1991.

Gergely J.–Glatz F.–Pöpöskei F. (szerk.): Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Budapest, 1991.

LEINER 1982.

Leiner Gy.: A Horthy rendszer negyedszázada Vésztőn. In.: Vésztő története. (Szerk.: Szabó F.) Vésztő, 1982. 217–277.

³⁴ TÓTH 1982. 300.

TÓTH 1982.

Tóth G.: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években. 1929–1939. Budapest, 1982.

VÍGH 1991.

Vígh K.: Tildy Zoltán életútja. Békéscsaba, 1991.

Data to the history of the Békés County branch of Independent Small-holders' Party in the second half of the 1930s

- János Kocsor -

Resume

Experiences gained during the elections in year 1935 and the development of the domestic politics had got a decisive impact on the party's activities during the second half of the 1930s. Even if the party's leadership had fostered some illusions earlier as to a sort of co-operation with the Gömbös-government, these were broken by May of 1935. Atrocities and deceits around the elections showed clearly the antidemocratic features of Gömbös' aspirations, while confirmed the necessity of their demand for secret voting. Accordingly, after 1935 the secret elective franchise was put again in the centre of the party's political propaganda. In the second half of the 1930s, the domestic political affairs made the party revise and represent more consistently its political, social and economic aims in order to retain its mass basis. Gömbös's and the following government's articles promising the ascendancy of the villages, as well as the emergence of the village researching movements also encouraged them to deal with the adversities of the rural paupers. The extreme right-wing movements coming forward from the middle of the 1930s with their demagogy also threatened with reducing the social influence of the small-holders. Besides, for a party aiming at the extension of democracy on the ground of parliamentarism, fighting against them was of particular interest, too.

This study addresses these three related issues, the secret elective franchise, improvement of the agricultural workers' conditions, and fight against the extreme right-wing propaganda, through the activities of the Békés County branch of the Independent Small-holders' Party.

Kocsor János

Munkácsy Mihály Múzeum

5600 Békéscsaba, Széchenyi u. 9.

kocsor@bmmi.hu

**KÖNYVTÁRAK EGY VIHARSARKI MÚZEUM ÉGISZE ALATT
(1899–1951)**

– Nagyné Varga Éva –

E sorokban a Békéscsabán jelenleg Munkácsy Mihály nevét viselő múzeum épületében működő, s annak tudományos munkáját többé-kevésbé elősegítő bibliotékák történetét göngyölitettem fel, továbbá kitertem a jogelődnek tekinthető helyi Múzeum-Egyesület könyvtári tevékenységére is. A XX. század viharaiban eltűnt iratok – állományjegyzékek, leltárkönyvek, katalógusok, kölcsönzési nyilvántartások – a feltáró munkát több ízben akadályozták, ám a fennmaradt dokumentáció töredékes voltában is tanúságot tesz a hajdan volt generációk könyvgyűjtő törekvéseiről.

Az 1867-es kiegyezés mind országos, mind helyi viszonylatban gyors városiasodást, a gazdasági és kulturális élet felélénkülését eredményezte. Ezt igazolta térségünkben a különböző egyesületek, társulatok tevékenysége valamint a könyvtári élet bővülése is. Mindez olyan értelmiség létrejöttét feltételezte, amely a kezdeményezést felvállalva alkalmasnak minősülhetett az igényes szellemi élet fórumainak megteremtésére. Így a magyar nemzeti szellem ébresztése és megőrzése; Békés megye természeti, történelmi, művelődéstörténeti és kulturális értékeinek védelme érdekében felmerült régióinkban a múzeum alapításának gondolata. Az ennek jegyében Gyulán korábban (1874), Békéscsabán évtizedek várákosását követően (1899) megszülető egyesületek – a kor követelményének megfelelően – egyaránt szolgálták a múzeum, a könyvtár és a szélesebb értelemben vett közművelődés céljait.

A Békéscsabai Múzeum-Egyesület könyvtára

Békéscsabán nyilvános könyvtár létrehozásának gondolata először 1899-ben, a gyulai Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat példájára megalakult Múzeum-Egyesület tagjai által fogalmazódott meg. A település kultúrtörténetében fontos szerepet játszó, tudományos szempontból első jelentős tömörülést a korabeli haladó gondolkodású értelmiség (köztük Zsilinszky Mihály, Varságh Béla, Maros György) hozta létre. Az egylet a Zsilinszky Mihály vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár által kidolgozott alapszabály-tervezetben a város régiségeinek gyűjtését tekintette alapvető feladatának, ám könyvtáralapítási terveket is tűzött maga elé: „Az egyesület célja. Első sorban felkutatni és összegyűjteni a város, esetleg a vármegye egész területén található régészeti, történelmi, természeti és néprajzi emlékeket; ...népkönyvtárakat szervezni és hozzáférhetővé tenni.”¹ Törekvéseit a társulat elsősorban egy múzeum felállításával, a közművelődés terjesztését

¹ MAROS 1901. 7.

pedig többek között könyvtári olvasóterem berendezésével kívánta megvalósítani. Alapszabályaiban külön megszabta a könyvtár kezelőjének feladatait is: „A könyvtárnok a beszerzett és beszerzendő könyveknek és iratoknak felelős öre, azokról nyilvántartást vezet, minden változás pontos bejegyzésével, a könyveket szakszerűen rendben tartja s elismervény mellett a tagoknak kiszolgáltatja; az olvasó terem berendezéséről gondoskodik s a nyilvános olvasó órák alatt a rendre felügyel.”² E tendők elvégzésével az egyesület 1900. január 7-én megtartott első rendes közgyűlésén Kabós Bálint főgimnáziumi tanárt bízta meg, akitől 1905-ben kollégája, Jéger József vette át a könyvtárkezelés munkálatait. Az egyesület gyűjteményei a békéscsabai evangélikus Rudolf-főgimnáziumban találtak otthonra, ahol a könyvtáros felügyelete alatt álló dokumentumok az iskola egyik termében s az igazgatói iroda előszobájában kerültek elhelyezésre.³

A vezetőség a megalakulás pillanatától kezdve azon fáradozott, hogy könyvtárát nyilvánossá tegye, ám a felsőbb hatóságokhoz, például az Országos Főfelügyelőséghez, Darányi Ignác miniszterhez ez okból benyújtott indítványait rendre visszautasították. A múzeum egyik táráként nyilvántartott intézményi könyvrészleg tehát – a törekvésekkel ellentétben – fennállása alatt nem nyitotta meg kapuját a nagyközönség előtt, s csupán egy szűk kör tudományos igényeit szolgálta.

A társulat működése ettől eltekintve kedvező feltételek mellett indult, mivel az állam az első esztendőben – Zsilinszky Mihály közbenjárására – bőkezűen támogatta munkáját.⁴ Wlassics Gyula miniszter nagy érdeklődéssel kísérte figyelemmel a vidéki múzeumok és könyvtárak ügyét, így 1901-ben a békéscsabai egyleti dokumentumgyűjtemény fejlesztésére 500 koronát utalványozott.⁵ Az állami juttatás mértéke azonban később mérséklődött, majd annak folyósítását 1911 és 1914 között szüneteltették. E mellett Békéscsaba nagyközség segélye, valamint az éves tagdíjak és alapítványok jelentettek bevételt az egyesület illetve a könyvtár számára.

Az anyagi hozzájárulás rendszertelensége miatt a társulat könyvvállománya a század elején jórészt ajándékok és csere útján gazdagodott, s csupán elvétve akadt lehetőség vásárlásra. Nagyobb adományokkal az állami segítségen túl Zsilinszky Mihály, Berczik Árpád, Varságh Béla, Ring Oszkárné gyarapították a gyűjteményt.⁶ Az adakozók között találkozunk még többek között Jávor Gyuláné, id. Such Jánosné, Félix István, Zlinszky István, valamint Kner Izidor és Tevan Adolf – azóta híressé vált nyomdászok – neveivel is. Varságh Béla például 1901-ben a *Századok* című folyóirat addig megjelent köteteit,⁷ Zlinszky István pedig összes művét ajánlotta fel a kiadványtár számára.⁸ 1902-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége számos értékes alkotást, köztük Szana Tamás *Száz év a magyar művészet történetéből* című díszmunkáját⁹; a *Bécsi Képes Krónika* 1867. évi kiadását adományozta a Békés-

² MAROS 1901. 10.

³ RELL 1914. 23.

⁴ MAROS 1902. 29.

⁵ Békésmegyei Közlöny 1901. július 18.

⁶ BALOGH 1960. 8.

⁷ Békésmegyei Közlöny 1901. február 28.

⁸ Békésmegyei Közlöny 1901. június 9.

⁹ Békésmegyei Közlöny 1902. február 2.

csabai Múzeum-Egyesület részére, mely az egyleti könyvtár legértékesebb dokumentumainak egyikét képezte.¹⁰ Hagyatékokból került a részleg tulajdonába özv. Ring Oszkárné elhunyt férjének – néhány valódi ritkaságot is tartalmazó – 61 kötetnyi régi könyve, valamint 1903-ban dr. Bende Albert főorvos értékes gyűjteménye.¹¹

A szerzeményezés nem csupán a véletlenszerű juttatásokra támaszkodott, hanem kezdeményezést tett például a helyismereti kiadványok tervszerű gyarapítására is. E törekvés igazolásául idézem az 1900. május 7-i választmányi gyűlés jegyzőkönyvét, amely arról ad hírt, hogy „megkerestettek a helybeli s megyebeli nyomdajelöltek és hírlap kiadók, hogy a kiadásukban eddig megjelent s ezután megjelenő sajtótermékeket egy-egy példányban juttassák múzeumunk gyűjteményeinek gyarapítására”.¹² Az 1901. február 23-i igazgatósági ülésen a könyvtárnok ígéretet tett a tudós helytörténész, Haan Lajos valamennyi munkájának összegyűjtésére, továbbá a megyénk területén nyomtatott irodalmi művek folyamatos beszerzésére.¹³

Értékes művelődéstörténeti dokumentumként tartjuk számon az 1902-ben Krammer Nándor szerkesztésében megjelent nyomtatott katalógust a társulat gyűjteményeiről. Az ebben található 761 kötetet számláló, Kabós Bálint által összeállított jegyzék¹⁴ bepillantást enged az állomány összetételébe, melynek közel egyharmadát iskolai évkönyvek, egyleti értesítők tették ki. Ezenkívül legjelentősebb számban a szépirodalom, a történelem és a nevelés tárgykörébe tartozó alkotások; legkevésbé a bölcséleti művek képviseltették magukat¹⁵ – tükrözve a szerzeményezési keret híján jórészt adományokra támaszkodó tervszerűtlen beszerzést.

Néhány év alatt a Múzeum-Egyesület tulajdonában – a kapott anyagi és erkölcsi támogatás, valamint a munkatársak erőfeszítései révén – értékes, számában

¹⁰ Békésmegyei Közlöny 1902. február 16.

¹¹ REL 1914. 23.

¹² MAROS 1901. 35.

¹³ MAROS 1901. 101–102.

¹⁴ KABÓS 1902. 129–169.

¹⁵ Ha ezt az állományt az ETO szerint felosztjuk, a következő képet kapjuk:

0	Általános művek (ebből évkönyv: 255 kötet)	281 kötet
1	Bölcsélet	2
2	Vallás	23
3	Társadalomtudomány	34
34	Jog	49
37	Nevelés	70
4	Nyelvtudomány	12
5	Természettudomány	18
61	Orvostudomány	20
63	Mezőgazdaság	17
65	Ipar, kereskedelem, közlekedés	10
7	Művészet	18
8	Irodalomtudomány Szépirodalom	11 77
91	Földrajz	20
92	Életrajz	22
93/94	Történelem	77
Összesen:		761 kötet (BALOGH 1960. 9.)

is jelentős anyag gyűlt össze. Ennek megfelelő elhelyezése és hozzáférhetővé tétele nem kis gondot okozott a társulat vezetőségének, így egyre sürgetőbb feladattá vált egy önálló épület létesítése.

A városi könyvtár

Az egyleti könyvtár 1912-ig kapott helyet az evangélikus Rudolf-főgimnáziumban, gyűjteményét – mely ekkor 3350 kötetet számlált – ez év júliusában Jéger József vezetésével költöztették át az időközben újonnan felépített „Közművelődés-ház”-nak elnevezett múzeumba. A kultúrpalota földszintjén, annak nyugati szárnyában elhelyezésre kerülő könyvtár két helyiségből állt, melyeket 1913-ban a korabeli követelményeknek megfelelően rendeztek be a Schlick–Nicholson gyár Vajda-féle szabályozható vasállványaival, polcaival. Az olvasóterem bútorzatát térképtartó, íróasztal, egy hosszú asztal valamint húsz darab szék egészítette ki a látogatók kényelmét szolgálva.

A berendezkedést követő állományfeltáró munkát nehezítette az a körülmény, hogy az 1913 nyarán beszerzett Glogowski-féle kartotékrendszer számára Jéger Józsefnek új cédulakatalógust kellett készítenie, ezért a következő esztendőre átnyúló könyvtárrendezés munkálataiban tanítványai – Achim Mihály, Patay András, Széberényi Lajos – segítségét is igénybe vette.¹⁶

A múzeum 1914. március 28–29-i felavatása a csabai kulturális élet jeles eseménye volt.¹⁷ Az épület és a benne elhelyezésre kerülő gyűjtemények Békéscsaba nagyközség tulajdonába történő átengedésével a Múzeum-Egyesület – egy 1905-ben létrejött megállapodás értelmében – feloszlatta magát. A település viszont nem csupán a leltár szerint átvett értékek szakszerű megőrzésére, hanem azok állandó fejlesztésére, gyarapítására, valamint a közművelődési ház üzemeltetésére és a közönség érdeklődésének ébrentartására is kötelezettséget vállalt.

Az intézményavató után az egylet dokumentumrészlege a helyi múzeum könyvtáraként alakult újjá, s állománya végre mindenki számára hozzáférhetővé vált. Békéscsaba első nyilvános olvasótermének nyitva tartása – az alapszabályok értelmében – a „hétnek több napján” (az igények szerint) délután 17–19³⁰ közötti időszakra esett,¹⁸ a kölcsönzésről és a forgalom mértékéről azonban sajnos nem maradtak adatok.

A könyvgyűjtemény fejlődése az első világháborúig töretlennek mondható a századfordulón létrehozott Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának munkája révén. Állománya 1922-ig elsősorban a fent említett szervezet adományai, valamint magánszemélyek ajándékai útján gyarapodott, és csak elenyésző példányszámban vásárolt könyveket. De a feljegyzések alapján ez idő tájt már birtokában volt a Haan Lajos evangélikus lelkész hagyatékát képező, helytörténeti szempontból igen értékes és figyelemreméltó kéziratoknak.¹⁹

¹⁶ RELL. 1914. 23–24.

¹⁷ Békés 1914. április 5.

¹⁸ G. VASS 1979. 41.

¹⁹ HAAN 1930. 359.

Az első világháború szinte teljesen megbénította a „Közművelődésháza” munkáját, mivel annak helyiségei más, a hadiállapot miatt otthontalanná váló intézmények menedékéül szolgáltak. Ezért az újonnan megnyitott múzeumot közel egy évre bezárták, könyvtára azonban még 1915 végéig szüneteltette tevékenységét a látogatók előtt.

Békéscsaba 1918-ban rendezett tanácsú várossá alakult, ami elvileg kedvezőbb feltételeket biztosított a kulturális szervezetek működéséhez. A két világháború között a legtöbb vidéki közgyűjtemény elhelyezése megoldatlan volt: bérelt helyiségekben, ideiglenesen átengedett hivatali szobákban, iskolai tantermekben húzódtak meg. Ilyen szempontból a csabai múzeum helyzete szerencsésnek mondható, hiszen önálló épülettel rendelkezett, amely otthont adott a városi könyvtárnak, egy műteremnek és a hozzá tartozó vendégszobának, továbbá – az eredeti elképzeléseknek megfelelően – az intézmény a kultúrház funkcióját is betöltötte. A „Közművelődésháza”-ban működő Aurora-kör a polgári demokratikus gondolat ápolójaként magas színvonalú, modern zenei és irodalmi rendezvényeivel, képzőművészeti kiállításával nem egy esetben az ország közvéleményének érdeklődését is felkeltette.

Azt azonban, hogy a két világháború között afféle „kis Nagyvárad”-ként számon tartott település kulturális életének fejlődése mégsem volt zavartalan, többek között a múzeum sorsának alakulása is bizonyítja. Működését a pénzügyi nehézségek egyre katasztrofálisabbá tették: 1922-ben megszüntették a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsát és Főfelügyelőségét, s csak 1929-ben történt újabb intézkedés a vidéki közgyűjtemények ügyeinek rendezésére; fenntartásáról 1925–1936 között mintegy 90–92%-ban, ezt követően pedig – államsegély híján – teljes egészében Békéscsaba város gondoskodott.²⁰

Részben ennek köszönhető, hogy a városi könyvtár két világháború közötti helyzete is egyre áttekinthetlenebbé vált. A látszatéletű kiadványtár kezelője ebben az időszakban – a visszaemlékezések szerint haladásellenes és az olvasók igényeivel nem sokat törődő – Haan Albert büntetőbíró volt. A részleg kezdetben hetente kétszer, (csütörtökön és vasárnap) két-két órán keresztül állt az olvasók rendelkezésére a délelőtti órákban. A könyvtár iránti érdeklődés nagyrészt a polgárság köréből nyilvánult meg, az olvasók évi forgalma például az 1930-as években 5–600 körül mozgott.²¹ Haan Albert a kölcsönzési lehetőség korlátozása végett 1930-ban ismét benti olvasáshoz kötötte a dokumentumok használatát; 1938-ban pedig már rendeletbe foglalták, hogy a könyvek „csak indokolt esetben és főleg tudományos kutatás céljaira kölcsönözhetőek ki”.²² A város kulturális ügyosztálya azonban ahelyett, hogy a kölcsönzési, könyvtárhasználati lehetőségeket biztosította volna, könyvkötési díj szedését vezette be, majd az értékesebb példányok kölcsönzését óvadék letételéhez kötötte. Ezek a rendelkezések a bibliotéka látogatottságát kedvezőtlenül befolyásolták, ugyanakkor a gyűjtemény továbbfejlesztését is akadályozták.

A Horthy korszak könyvtárainak szellemi süllyedését jól példázza a békéscsabai múzeumi könyvvállomány sorsának alakulása is. Ez a részleg az első világháború végéig általában komoly, tudományos színvonalú alkotásokkal gyarapodott, s

²⁰ G. VASS 1979. 44–45.

²¹ BALOGH 1960. 16.

²² BALOGH 1960. 13.

bár szűk kör érdeklődését szolgálta, mégis alkalmas alapot biztosított ahhoz, hogy átfogó igényű intézmény épüljön rá. 1920-tól azonban fokozatosan háttérbe szorult a tudományos értékű művek beszerzése, s egyre tágabb teret kapott a szórakoztató „úri ponyva”.²³ Polcait silány kiadványokkal töltötték meg, a haladó irodalom nem képviseltette magát.

Gyűjteményét – nagyrészt a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, 1923-tól pedig az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ díjtalan juttatásából – az 1930-as évekig 6000 kötetre növelte. A csabai városi bibliotéka állományának bővülése – a központi segélyezés híján – messze elmaradt az igényektől: évente alig 80–150 kötetnyi, többnyire vegyes értékű szépirodalmi művel gyarapodott; a szakfolyóiratokat pedig mindössze az *Ethnographia* és az *Archaeologiai Értesítő* képviselte. Így a dokumentumok száma a tárgyalt időszak végén alig haladta meg a 6500-at. A példányszám lassú növekedését indokolja a múzeumi költségvetés könyvtárra fordított pénzösszegeinek 1930-as évekbeli alakulása is, amelyet 1931-ben még megközelítően 715; 1932-ben már mindössze \approx 219; 1937-ben pedig \approx 285 pengőben állapítottak meg.²⁴ Ennek következtében 1937-ben a részleg 6642 kötetet nyilvántartó gyűjteménye 194 kiadvánnyal, míg a következő esztendőben csupán 3 alkotással gyarapodott.²⁵

A múzeumi bibliotéka helyzete – például pénzügy, nyitva tartás, látogatottság tekintetében – a második világháború során tovább romlott. Állománya viszont ez idő tájt inkább gazdagodott, mintsem kárt szenvedett volna, hiszen a gazdátlanlanná vált helyi magángyűjtemények egy részét helyiségében őrizték – megnehezítve ezzel a raktározást.

Bár a városi könyvtár megalakulásakor a nyilvánosság tétele nagy reményeket ébresztett, nyitvatartási rendje az 1940-es évek első felében – annak ellenére, hogy olvasóteremmel is rendelkezett – még arisztokratikusabb volt, mint a múzeumé: hivatalosan mindössze vásár- és ünnepnapokon délelőtt 10-től 12 óráig állt a közönség rendelkezésére. Mivel azonban történeti forráskutató munkássága többnyire a dokumentumtárhoz kötötte Haan Albertet, ezért a fűtési idény elmúltával időnként hétköznapi délelőtt is fogadott olvasókat.

A forgalmi adatok szintén elszomorító eredményeket mutatnak: a második világháború éveiben a kölcsönzők száma érthető okokból egyre csökkent, amit az 1930-as években bevezetett megszorító intézkedések is kedvezőtlenül befolyásoltak. (1941-ben 243-an; 1942-ben 235-en; 1943-ban már jóval szerényebb számban, mind-

²³ FÉJA é. n. 5.

²⁴ A Közművelődés Háza költségvetése (1931–1938) (pengő)

Könyvtár:	1931	714,65
	1932	219,38
	1933	271,25
	1934	234,32
	1935	439,06
	1936	458,30
	1937	285,32
	1938	334,90 (G. VASS 1979. 121.)

²⁵ 1937-ben vétel 52 kötet, ajándék 142 kötet, 1938-ban vétel 1 kötet, ajándék 2 kötet (BALOGH 1960. 13).

össze 137-en kölcsönöztek a városi könyvtárból.) Haan Albert jelentése szerint 1942-ben a legtöbb olvasó silány, ponyva értékű szépirodalmi kiadványokat – főként kortárs prózát – keresett (557 kötet), míg a klasszikusok olvasatlanul maradtak (292 magyar alkotás). Tudományos és tanulni vágyó céllal pedig földrajzi, történelmi, irodalomtörténeti és művészeti könyveket forgattak a látogatók, továbbá élénk érdeklődés mutatkozott a genealógiai művek iránt is.²⁶

A könyvvállomány 1942-ben vétel útján 50 példánnyal, valamint a Bibliográfiai Központ és Békéscsaba város polgármesterének 142 dokumentumból álló adományával együtt összesen 6858 kötetre növekedett. A következő esztendőben a felhasználásra fordítható összeg csökkenése okán mindössze 34 alkotást sikerült vásárolni, ajándékként pedig 127 egységgel bővült a gyűjtemény.²⁷ Az adatok bizonyítják, hogy az 1930-as évek passzív könyvtárpolitikája, a helyi vezetőség közönye, azaz a fejlődést akadályozó intézkedések a második világháború éveiben is folytatódtak, sőt kiteljesedni látszottak.

Az állomány összetételét vizsgálva a korabeli leltárkönyvben nyilvántartott 5058 dokumentum közül legkevésbé az egyháztörténet, a vallástudomány tárgy körébe tartozó kiadványok képviseltették magukat. A szépirodalmi részleg viszont meglehetősen bőséges kínálatot nyújtott, hasonlóképpen a társadalomtudományi művekhez, melyek nagy része jogi, pedagógiai és néprajzi könyvekből állt. Mintegy 1715 kötetet tettek ki a különböző folyóiratok bekötött évfolyamai vagy ezek egyedi számai (1000 példány), a statisztikai évkönyvek, közlemények, valamint az országgyűlési írárok.²⁸ Meglepően gazdag gyűjteményre bukkanunk az időszaki kiadványok feltárásakor, hiszen a mintegy 70-féle periodikum²⁹ megrendelésénél döntően a szakfolyóiratokat (érte-

²⁶ BALOGH 1960. 15–16.

²⁷ FÉJA é. n. 6.

²⁸ Az ETO szerinti osztályozás alapján:

0	Általános művek	1715 kötet
1	Bölcsélet	38
2	Vallás	19
3	Társadalomtudomány	950
4	Nyelvtudomány	40
5	Természettudomány	67
61	Orvostudomány	122
63	Mezőgazdaság	41
64/69	Egyéb alkalmazott tud.	22
7	Művészet, sport, játék	118
8	Irodalomtudomány	44
	Szépirodalom	1264
91	Földrajz	143
92	Életrajz	135
93/94	Történelem	340

Összesen: 5058 kötet (BALOGH 1960. 14.)

²⁹ Állattani Közlemények, Archaeologiai Értesítő, Athenaeum, Aviatika, Belügyi Közlöny, Békésmegyei Közlöny, Békésvármegye Hivatalos Lapja, Békésvármegyei Hivatalos Közlemények, Botanikai Közlemények, Budapesti Közlöny, Délvidéki Szemle, Egészség, Egészségügyi Értesítő, Egyetemes Philológiai Közlöny, Esztétikai Szemle, Ethnographia, Evangélikusok Lapja, Földrajzi Közlemények, Földtani Közlöny, Győri Szemle, Hadirokkantak Lapja, Hazánk, História, Ifjúság és Élet, Irodalomtörténet, Képviselőházi Napló,

sítőket, közleményeket, szemléket) részesítették előnyben. Ezenkívül például pedagógiai, matematikai, fizikai, orvostudományi, repüléstani szaklapokat is járattak; továbbá az irodalmi és művészeti periodikumok kiválasztásánál is igényes tájékozottság és döntés érvényesült.

Az Aurora-könyvtár

A múzeum épülete hosszú éveken át egy másik, az Aurora-kör könyvtárának is otthonául szolgált. Az 1913-ban megalakult Aurora-kör³⁰ Békéscsaba egyetlen haladó polgári törekvéseket ápoló kulturális társulataként működött, s a település művészeti életének magasabb szintre emelését szolgálva pártolta a képzőművészeteket, a modern zenei kultúrát, fórumot adott a falukutató íróknak. Bár már a kezdetektől járatott folyóiratokat és könyveket, melyek rendezésével külön személyt bízott meg, a dokumentumok csupán az egyesület tagjai számára váltak hozzáférhetővé.

Ráébredve arra, hogy a városban működő könyvgyűjtemények nem képesek helyes irányban befolyásolni az olvasók ízlését, 1929-ben – a szellemi hanyatlást ellensúlyozva, hiánypótlás gyanánt – megalapították az Aurora-könyvtárt, mely csak kortárs szerzők igényes alkotásait népszerűsítette. Ennek egyik szervezője, Südy Ernő a lehetőségekhez mérten minden haladó szellemű művet beszerezett, mely a kör fennállása alatt megjelent. A mindössze évi 100 pengő állami támogatással működő gyűjtemény a lelkes mecénások segítségével köszönhetően tíz év múlva már 2000 kiadvánnyal rendelkezett.³¹

Az Aurora-könyvtár hetenként egyszer, mindössze vasárnap délelőtt két órán át tartott nyitva, de az a körülmény, hogy nem fejtett ki propagandát az olvastatás érdekében, leszűkítette az olvasótáborát is. Jól összeválogatott, elsősorban klasszikus alkotásoknak helyet adó könyvvállománya a későbbiekben is a haladó gondolkodású polgárság és értelmiség legjobbjait vonzotta. Az 1939-ig a „Közművelődés-ház”-ban működő, majd a második világháború folyamán – jellegénél fogva – bujdosásra kényszerülő 2700 kötetes gyűjtemény megmaradt darabjai 1945-ben az újonnan szervezett népkönyvtár védelme alá kerültek.³²

Körösvidek, Közigazgatástudomány, Községi Közlöny, Látóhatár, Magyar Alföld, Magyar Chemiai Folyóirat, Magyar Helikon, Magyar Írás, Magyar Katonai Közlöny, Magyar Könyvszemle, Magyar Közigazgatás, Magyar Külpolitika, Magyar Lélek, Magyar Művészet, Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Pedagógia, Magyar Pszichológiai Szemle, Magyar Statisztikai Közlöny, Magyar Statisztikai Szemle, Magyarorszag, Matematikai és Fizikai Lapok, Minerva, Modern Művészet, Munkaügyi Szemle, Népünk és Nyelvünk, Nevelésügyi Szemle, Numizmatikai Közlöny, Országgyűlési Értesítő, Orvosképzés, Pedagógiai Szemle, Pásztortűz, Protestáns Szemle, Sorsunk, Szabolcsi Szemle, Századok, Széphalom, Szépművészet, Társadalomtudomány, Természettudományi Közlöny, Vadászat, Városi Szemle, Városok Lapja (BALOGH 1960. 15–16).

³⁰ RÉVÉSZ 1930. 392.

³¹ FILADELFI 1973. 519–520.

³² FÉJA é. n. 7.

Békéscsaba város Népkönyvtára

A második világháború után a helyi művészeti bizottság – köztük Südy Ernő – egy új, a múzeum épületében helyet kapó városi népkönyvtár létrehozásával bízta meg Féja Gézát, aki 1945-től 1956-ig Békéscsabán tevékenykedett könyvtárosként. A Budapestről politikai okok miatt távozó író sokat tett a háború után elkallódó, de közgyűjteménybe tartozó könyvvállomány megmentéséért, továbbá nevéhez fűződik az addig Békéscsabán ismeretlen „közkönyvtár” népszerűsítése.

Féja 1945. május 2-án kezdte meg könyvtárszervező munkáját, mely a régi múzeumi bibliotéka anyagából; a Kner-család dokumentumaiból; a nyugatra távozók könyvvállományainak töredékeiből; az Aurora-kör gyűjteményének megmaradt köteteiből; a háború után megszűnt társadalmi szervezetek, egyesületek könyvtári egységeiből állt össze. Továbbá összegyűjtötte a régióbeli főurak (például a kigyósi Wenckheim és a kétegyházi Almásy grófok) széthurcolásból megmaradt könyveit.

A régi városi könyvtár vegyes értékű állományát számba véve becses régiségeket és ritkaságokat őrző régi kiadványokat talált ugyan, de a korszerű irodalmat Herczeg Ferenc és Harsányi Zsolt, – Féja Géza szavaival élve – az unatkozó „úri asszonyok” kedvencei képviselték, tanúskodva a középosztály szellemi színvonalának hanyatlásáról.³³ A Nyugat nemzedéke például már igen gyéren kapott csak helyet ebben a gyűjteményben. Komoly értéket képviselt az Aurora-könyvtár anyaga, mely töredékes voltában is tanúságot tett a kör vezetőinek kultúra iránti elkötelezettségéről. A háború során a múzeum helyiségeibe hordott, „kazalba” halmozott, gazdátlaná vált magánkönyvtárak vegyes értékűek voltak, s csupán egy részük maradt a Féja gondozta állomány birtokában, ugyanis a hazatért deportáltak és menekülők (például Kner Mihály) kellő igazolás után visszakapták könyveiket.

Féja Géza megyeszerte folytatott kutatómunkát – sokszor eredménytelenül – eltűnt gazdátlan gyűjtemények nyomait keresve. A lakosság által jórészt már széthurcolt mintegy 8000 kötetes Wenckheim-könyvtárból mindössze 800 kiadvány maradt meg, melyet a kastély üvegházának rejtekei bújtattak mint begyűjtési tartalékot. A gyulai Almásy-bibliotéka sem járt szerencsével, mivel a település vezetőségének felelőtlensége veszni hagyta a nagy értékű könyvvállományt. Ezzel szemben Kétegyháza lelkiismeretes eljárásának hála, az 5600 kötetből álló helyi Almásy-könyvtár építésben és egészben jutott Féja birtokába. Az elhagyott kastélyokból összesen közel 7000 alkotás került a csabai múzeum épületébe, melyek között ma is figyelemre méltó becses kéziratokat, régiségeket, első kiadásokat, hungaricát és pótolhatatlan helytörténeti műveket találunk. A megmentett dokumentumok elsősorban az újonnan létrejött bibliotéka történelmi, valamint német és francia nyelvű szépirodalmi gyűjteményeit gazdagították – többek között Voltaire és Balzac eredeti teljes kiadásával vagy az ókigyósi melegházban tűzhalálra váró Kossuth *Országgyűlési Tudósításai*-nak lila vászonba kötött kéziratosaival. Ez az értékes anyag tette lehetővé, hogy a városi népkönyvtár kezdettől megfelelő tudományos állománnyal és jelleggel is rendelkezzen.³⁴

³³ FÉJA 1979. 24.

³⁴ FÉJA 2001. 152–153.

1945–46 folyamán – de még 1947 decemberében is (lásd Békéscsabai Polgári Kör) – több megszűnt egyesület és testület kisebb közgyűjteménye olvadt be a Féja Géza vezette bibliotékába. A számos régiséget megőrző dokumentumtárak elsősorban a népkönyvtár szépirodalmi részlegét gyarapították, például Thury Zoltán összes művének gyűjteményes kiadásával, illetve Tolnai Lajos csaknem minden jelentős alkotásával. Így vált lehetővé, hogy az 1860-tól az 1890-es évek végéig terjedő időszak magyar literatúrájának termése csaknem a maga teljességében kapjon helyet a polcokon.

A mindössze néhány hónap alatt 20 000 kötet fölé emelkedett könyvállomány kisebb részének – elsősorban a közérdeklődésre számot tartó mintegy 6000 kötetet számláló forgalmi részleg – alkalmi feldolgozása, katalogizálása után 1945. július 15-én nyílt meg Békéscsaba város Népkönyvtára a nyilvánosság előtt.³⁵ A gyűjtemény továbbra is a múzeumépület nyugati szárnyának használt bútorzatú két helyiségében, igen szűkös körülmények között került elhelyezésre. Kölcsönzés minden délután 17-től 19 óráig, szombaton valamivel korábban folyt, helyben olvasás lehetőségének híján pedig a kölcsönzőszoba asztalai mellett lehetett elidőzni.

Féja Géza személyiségének és propagandájának köszönhetően a népkönyvtár működésének első hónapjaiban naponta megforduló 20–25 látogatót télen már 70–80 követte;³⁶ a megnyitást követő hetekben pedig többet forgalmazott, mint a régi városi bibliotéka egy egész esztendőben. Mindez két év alatt, a délutáni és esti órákra tett nyitva tartásnak köszönhetően közel 10 000 kötet kölcsönzését jelentette – többet, mint a háború előtti harminc évben összesen.³⁷ 1948-ban például már 1375 olvasót regisztráltak; a téli hónapokban naponta 120–150 között ingadozott a kölcsönzők száma.³⁸ Sőt, Darabos Pál emlékei szerint néha kétszáznál is többen jelentek meg a népkönyvtárban a nyitva tartás ideje alatt,³⁹ ami egy olvasóterem biztosítása esetén megsokszorozható lehetett volna. Csupán 1949-ben következett be hanyatlás a kölcsönzés terén, melynek oka nagyrészt a selejtezés területén elkövetett túlzásokban keresendő.

Békéscsaba minden társadalmi rétege képviseltette magát a látogatók között, ám sokan közülük – először járva könyvtárban – a katalógusok használatának módját sem ismerték. Féja könyvajánlást bevezetve közvetlenül foglalkozott olvasóival, így nem csupán kölcsönzés folyt a Közművelődés Házában, hanem gondolatformáló eszmecserék indultak újukra a nyitva tartás órái alatt. A közismert író a népkönyvtár falain kívül is sokat fáradozott a kultúra népszerűsítéséért: felolvasásai, színvonalas irodalmi estjei az 1945 után kibontakozó szellemi élet egyik központjává tették a múzeum intézményét. Ebben rejlett a titka annak, hogy néhány esztendő alatt sikerült a mostoha körülmények ellenére (időnként még a villanyvilágítás és a fűtés is szünetelt) megsokszorozni az olvasók számát.

A tengernyi könyvtári teendőt hivatalosan egyedül ellátó Féja Géza mindössze alkalmi segítséget kapott a múzeum altisztjének személyében; továbbá a Rudolf-főgimnázium diákjai – például Darabos Pál, Miskolczy László, Bayer Jenő – által

³⁵ FÉJA 2001. 153.

³⁶ FÉJA 2001. 155.

³⁷ CSOBAI 1998. 651.

³⁸ BALOGH 1990. 12.

³⁹ DARABOS 1979. 29.

az írógép hiánya miatt kézzel írt katalóguscédulák másolásában és a kölcsönzés teendőinek ellátásában.⁴⁰

Féja a dokumentumok feltárását megszakítás nélkül végezte: egyedül készített katalógust, bár minden igyekezete ellenére az összegyűlt könyvállomány mintegy fele feldolgozatlan maradt, s hosszú évekig csak ömlesztett raktári anyagként szerepelt. Munkáját nehezítette, hogy a régi múzeumi könyvtár gyűjteménye 1944-ben és 1945 első hónapjaiban félig-meddig összefolyt a különböző helyekről beérkező alkotásokkal. Később pedig a mentési feladatok sürgőssége és a megszerzett kiadványok halmaza tette megoldhatatlanná, hogy a feldolgozás és a rendszerezés a beáradó könyvmennyiséggel lépést tartson. A népkönyvtárőr elsősorban arra törekedett, hogy a közérdeklődésre számot tartó műveket szakokba ossza, a szabályoknak megfelelően katalogizálja és a közönség rendelkezésére bocsássa. A Budapesti Egyetemi Könyvtár akkori osztályozási rendjét követve betűindexes jelzeteket alkotott a szakok, folyó számozást a példányok raktárban elfoglalt helyének jelölésére.⁴¹

A jelentős mértékben megduzzadt állomány arra késztette Féját, hogy már a bibliotéka alapításakor kezdje meg a különleges gyűjtemények szervezését. Külön egyiséget képezett a könyvtár 53 darab magyar, latin, német és szlovák nyelvű, gyakran hungarológiai értékű kézíratos alkotása, melynek legnagyobb része Békés megye múltjára vonatkozott ugyan, de volt közötté országos tematikájú irat is. E rendezett és katalogizált részleg mellett pedig kialakította a megye helytörténetével kapcsolatos dokumentumokból álló „Békési Gyűjtemény”-t.⁴²

A múzeum és a könyvtár ügyeit kezdetben közvetlenül a város művészeti bizottsága intézte Südy Ernő irányításával. 1946 után az egyre bővülő kiadványterméssel sajnos nem tudott lépést tartani a Féja-bibliotéka, mivel a rendelkezésére álló havi 200–300 forintból csupán a legfontosabbak beszerzésére telt. A tanácsrendszer megalakulásáig felügyeleti szerv híján a részleg alkalmi kiadásait a múzeum költségvetéséből fedezték. Ezért a népkönyvtárőr nagy súlyt helyezett a kéz alatt történő beszerzésekre, melyek segítségével – Féja 1948-as évi jelentésére hivatkozva – a lényeges új könyvek vásárlása mellett a könyvtár eredeti gyűjteményének hiányait is sikerült részben pótolni.⁴³

Az esztendőik során az állomány jelentős változáson ment keresztül: sor került a megszűnt egyesületektől „megörökölt” vegyes értékű kiadványok selejtezésére; a háború után hazatérők könyvgyűjteményeinek visszaadására. Ugyanakkor a kor követelményének megfelelően igen sok propagandaanyag került a bibliotékába; az Országos Könyvtári Központ selejtezési jegyzékeinek nyomán viszont – mely pl. Gárdonyi Géza műveit sem kímélte – 1782 kötet került ki a könyvtárból.⁴⁴ Az állomány összetételének vizsgálata arra enged következtetni, hogy 1950-ben a 11 000

⁴⁰ DARABOS 1979. 28.

⁴¹ DARABOS 1979. 28.

⁴² FÉJA 2001. 154.

⁴³ BALOGH 1990. 12.

⁴⁴ BALOGH 1960. 20.

nyilvántartott könyv nagy részét magyar, illetve magyarra fordított külföldi szépirodalmi, világtörténelmi, valamint magyar történelmi alkotások képezték.⁴⁵

Egyre égetőbb problémát jelentett a hatalmasra felduzzadt dokumentumhalmoz elhelyezése, így a múzeumban a túlszűfolttság miatt mind tarthatatlanabbá vált a könyvtár helyzete. Ezt jelezve Féja Géza már 1946 óta sürgette megfelelő önálló helyiség kiutalását, sajnos eredménytelenül. A hivatali, valamint a raktárhelyiség mellett húzódó folyosót a gondok enyhítése végett szintén tárolásra kezdték használni, később pedig a régi vaspolcokat egészítette ki a város mennyezetig érőkre, ám ez sem oldotta meg a problémát.

A népkönyvtártól a megyei könyvtárig

A múzeum államosítása után a minisztérium erőteljes lépéseket tett az épület „közművelődés háza” jellegének megszüntetésére, s kizárólag múzeumi célokra való felhasználására. Ezt a lépést az 1950-ben megyeszékhellyé lett Békéscsaba

⁴⁵ Az állomány számszerű megoszlása a következő:

Ab	Magyar szépirodalom	2 000 kötet
Ac	Magyar történelem	811
Ad	Irodalmi tanulmányok, esszék	396
Af	Néprajz, folklór	40
Ag	Békési gyűjtemény	70
Ba	Magyarra fordított külföldi szépir.	1 200
Bc	Francia nyelvű szépirodalom	589
Bd	Német nyelvű szépirodalom	733
Be	Angol nyelvű szépirodalom	312
Bf	Egyéb idegen nyelvű szépir.	28
Ca	Világtörténelem	1 200
Da	Társadalomtud. és publicisztika	434
Db	Statisztika	200
Dc	Könyvészet, muzeológia	39
Ea	Jog, közigazgatás	220
Ga	Bölcselet	451
Ha	Neveléstudomány	219
Ja	Művészettörténet	257
Ka	Ének, zene	119
La	Földrajz, útleírás	520
Ma	Természettudomány	211
Na	Nyelvtudomány, szótárak	206
Pa	Közgazd., mezőgazd., ipar, keresk.	334
Ra	Kódexek	3
Rb	XVI. századbeli kiadványok	21
Rc	Régi és újabb, de érdekesebb naptárak	35
Rd	XVII. századbeli kiadványok	33
Rk	Kézírtos művek	53
Rl	Régi és újabb, de ritka szótárak	27
Ta	Orvostud., étkezés, életmód	189
Za	Ifjúsági könyvek	50
Összesen:		11 000 kötet (BALOGH 1960. 21.)

megnövekedett kulturális igényei éppúgy indokoltá tették, mint a vagyonszükségleti szempontok, valamint a zsúfolt, állagukban veszélyeztetett gyűjtemények megfelelő elhelyezése és bemutatása.

1950-ben az újjászervezés időszaka kezdődött el a múzeum égisze alatt élő bibliotéka történetében: Az ez időtől hivatalosan ismét „városi könyvtár”-nak nevezett Féja által kezelt részleg a Városi Tanács Népművelési Osztályának hatáskörébe kerülve megfelelő költségvetésben részesült, s így állományát végre felfrissíthette. A könyvtáros a korszerű fejlődés lehetőségével élve jelentős mennyiségű új dokumentumot vásárolt, bútorokat javíttatott, polcokat készíttetett, megromlott könyveket kötetett be. 1950 májusában – a sokasodó feladatok elvégzésére – végre segítséget is kapott Vereska János személyében. Felsőbb intézkedésre pedig 1951 májusában az előző év végén megnyílt műszaki fiókkönyvtár olvadt be formálisan a városi bibliotékába.⁴⁶

A múzeum 1951-ben igényt tartott a Féja által használt helyiségekre, így a tárolási gondokkal küszködő könyvtár helyzete megoldódni látszott: helyszűke és korszerűbb fejlesztés okán 1951 végén a múzeumtól különváltan új épületbe költözött, megkapva a Derkovits sor 6. szám alatti Urszinyi-házat. A kiadványtár jóformán semmiből létrejött állománya, értékei meghaladták azt az összeget, amennyi fenntartására osztályrészül jutott. Most megfelelő helyiség és az addig mindenesként dolgozó könyvtárost megillető státus reménye, az egyre növekvő költségvetésről nem is szólva – új korszak kezdetét jelezték.

A megújult városi bibliotéka élete azonban csupán a költözködés heteire korlátozódott, hiszen egy megyei közgyűjtemény szervezését előíró 1952-es kormányhatározat értelmében – a helyi körzeti és műszaki könyvrészleggel egyetemben – megszüntették, féltve őrzött művei és dolgozói pedig az ország első megyei könyvtárában találtak otthonra 1952 márciusában.⁴⁷

A Munkácsy Mihály nevét felvevő múzeum – a városi könyvtár 1951-es különválását követően – mintegy fél évszázad könyvgyűjtő törekvésének dokumentumtermésével vált szegényebbé. Az viszont, hogy az intézmény kötelékében hátrahagyott mindössze 100 alkotásból az azóta eltelt újabb ötven esztendő alatt – más funkciók és körülmények függvényében – hogyan vált 22 000 kötetet meghaladó állomány, már egy másik tanulmány tárgyát képezhetné.

IRODALOM

BALOGH 1960.

Balogh F.: A Békés Megyei Könyvtár története. Gépírat. Békéscsaba, 1960.

BALOGH 1990.

Balogh F.: Féja Géza, a népkönyvtárőr. Békéscsaba, 1990. In.: Könyvtári Jegyzések. Különszám. (Szerk.: Csobai L.) Békéscsaba, 1991. 5–18.

⁴⁶ FÉJA 2001. 158.

⁴⁷ FÉJA 2001. 159–160.

CSOBAI 1998.

Csobai L.: A könyvtár. I–II. rész. In.: A művelődés évszázadai Békéscsabán. (Szerk.: Käfer I.–Köteles L.) Békéscsaba, 1998. 449–461, 650–659.

DARABOS 1979.

Darabos P.: Emlékezés Féja Gézára, Békéscsabára és az ifjúságra. Új Aurora 1979/1. 27–33.

FÉJA é. n.

Féja G.: Békésmegye könyvtárügyének fejlődése. In.: Küldetés. Kézirat. Békéscsaba, Békés Megyei Könyvtár. é. n., ltsz. nélkül.

FÉJA 1979.

Féja G.: Emlékezés a kezdetre. Új Aurora 1979/1. 24–26.

FÉJA 2001.

Féja G.: A Városi Népkönyvtár története. In.: Féja Géza: Csabai nappalok és éjszakák. Napló- és levélrészletek. (Vál. és összeáll.: Féja E.) Békéscsaba, 2001. 151–160.

FILADELFI 1973.

Filadelfi M.: A békéscsabai Auróra-kör történetének vázlatos áttekintése. Békési Élet 1973/3. 510–528.

G. VASS 1979.

G. Vass I.: A békéscsabai múzeum története 1899–1979. Békéscsaba, 1979.

G. VASS 1998.

G. Vass I.: A múzeum. I. rész. In.: A művelődés évszázadai Békéscsabán. (Szerk. Käfer I.–Köteles L.) Békéscsaba, 1998. 393–414.

HAAN 1930.

Haan A.: Múzeum és könyvtárak Békéscsabán. In.: Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. (Főszerk.: Korniss G.) Békéscsaba, 1930. 353–360.

KABÓS 1902.

A Békéscsabai Múzeum-Egyesület könyvtárának címjegyzéke. (Szerk.: Kabós B.) In.: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek lajstroma. Az 1902. évi október hó 1-jéig. (Közli: Krammer N.) Békéscsaba, 1902. 128–169.

MAROS 1901.

A Békéscsabai Múzeum-Egyesület I-ső évkönyve (1899–1901). (Szerk.: Maros Gy.) Békéscsaba, 1901.

MAROS 1902.

A Békéscsabai Múzeum-Egyesület második évkönyve (1901–1902.) (Szerk.: Maros Gy.) Békéscsaba, 1902.

RELL 1914.

Rell L.: A békéscsabai múzeum. Története, épületének és gyűjteményeinek leírása. Békéscsaba. 1914.

RÉVÉSZ 1930.

Révész S.: Az „Aurora” zenei, irodalmi és képzőművészeti kör. In.: Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. (Főszerk.: Korniss G.) Békéscsaba, 1930. 391–397.

**Bibliotheken unter dem Schutz eines Museums im Wetterwinkel
(1899–1951)**

- Frau Nagy geb. Éva Varga -

Resümee

Die Geschichte der im Gebäude des gegenwärtig den Namen von Mihály Munkácsy tragenden Museums befindlichen Bibliotheken kann bis zur als Rechtsvorgänger ansehbaren Bibliothek des 1899 gegründeten Museum-Vereines von Békéscsaba zurückgeführt werden. Ihre Buchsammlung entwickelte sich in erster Linie durch Geschenke, ausserdem durch Tauschexemplare und Kauf. Die Bibliothek befand sich bis zum Jahre 1912 im evangelischem Rudolfgymnasium, woher ihren 3350-bändigen Stand 1912 ins inzwischen neugebautete „Öffentliches Kulturhaus“ genannte Museumgebäude umgezogen wurde. Nach der Weiche, vom Jahre 1914 an war die Bibliothek mit dem ersten öffentlichen Lesesaal von Békéscsaba von allen zu benutzen.

Zwischen den zwei Weltkriegen war die Entwicklung der Csabaer Stadtbibliothek nicht ungestört, ihre Erweiterung blieb weit unter den Ansprüchen: sie wurde jährlich mit kaum 80-150 Bänder, die meistens belletristische Werke gemischten Wertes waren, reicher. Die Fachzeitschriften wurden nur durch die „Ethnographia“ und den Archeologischen Bericht vertreten. Der Stand der Bibliothek überstieg am Ende der verhandelten Epoche kaum die 6500 Exemplare.

Während des zweiten Weltkrieges wurde dieser Abteil lieber reicher, als ob er geschädigt worden wäre, da ein Teil der herrenlosen lokalen Privatsammlungen in seinen Räumen aufbewahrt wurde. Das Museum gab auch der 1929 gegründeten Bibliothek des Aurora-Kreises Heimat, dessen 2700 Bänder – wegen seines Fortschrittscharakters – während des Krieges mussten verborgen gehalten werden.

Nach dem zweiten Weltkrieg wurde Géza Féja mit der Gründung der städtischen Volksbibliothek im Gebäude des Kulturpalastes beauftragt. Die neue Bibliothek bestand aus den Büchern der alten Bibliothek, aus den Dokumenten der Familie Kner, aus dem Bruchteil der westlichen Emigranten, aus den verbliebenen Elementen der Sammlung des Aurora-Kreises, aus den Bibliothekseinheiten der nach dem Krieg aufgelösten gesellschaftlichen Organisationen, Vereine, und aus den Privatsammlungen der Magnaten des Regios. Nach der gelegentlichen Verarbeitung des kleineren Teiles des nur innerhalb einiger Monaten über 20000 Bänder erhöhten Bücherstandes wurde am 15. Juli 1945. die Volksbibliothek der Stadt Békéscsaba eröffnet. Bei der Gründung des Abteiles begann Géza Féja die Organisation der besonderen Einheiten – des Handschriftenarchives und der „Sammlung von Bé-

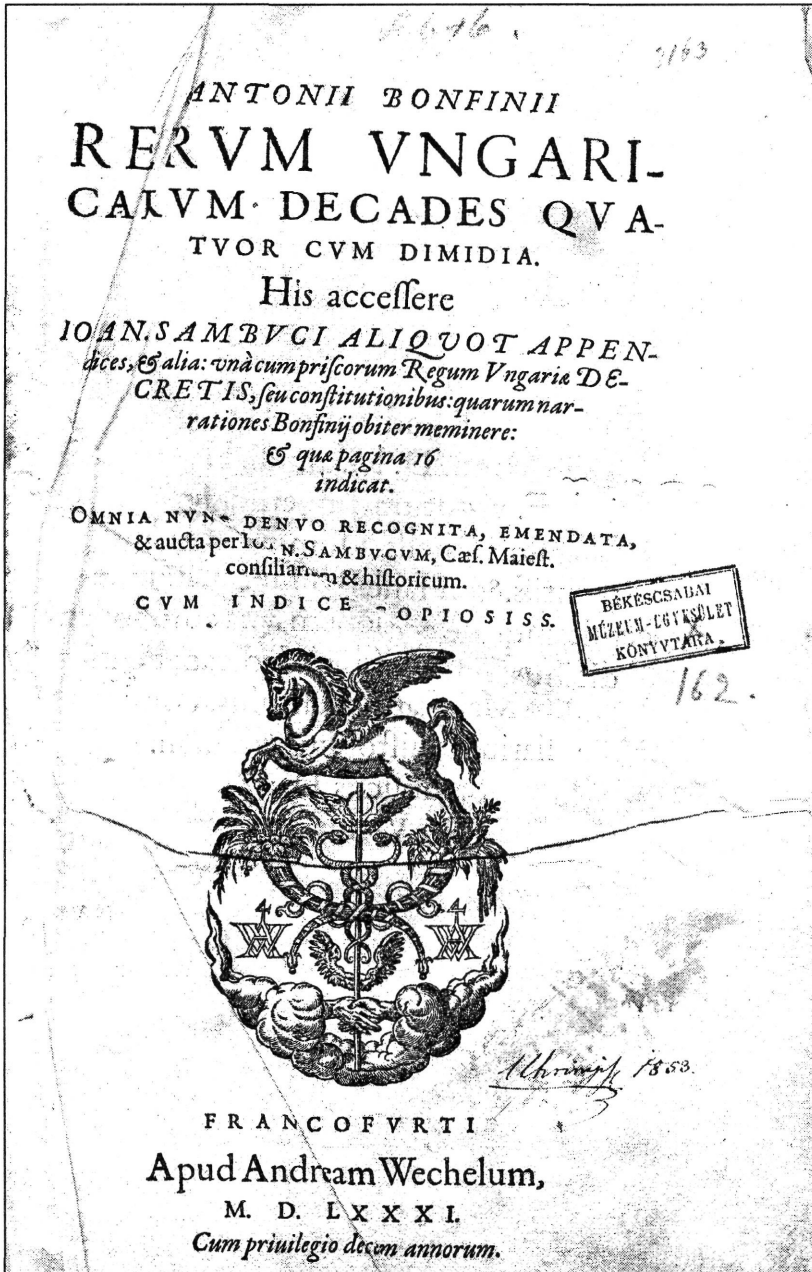
Nagyné Varga Éva

kés”; er hat allein einen Kathalog erstellt, auch die Popularisierung der in der Siedlung noch unbekanntes „öffentliche Bibliothek” ist mit seinem Namen verbunden.

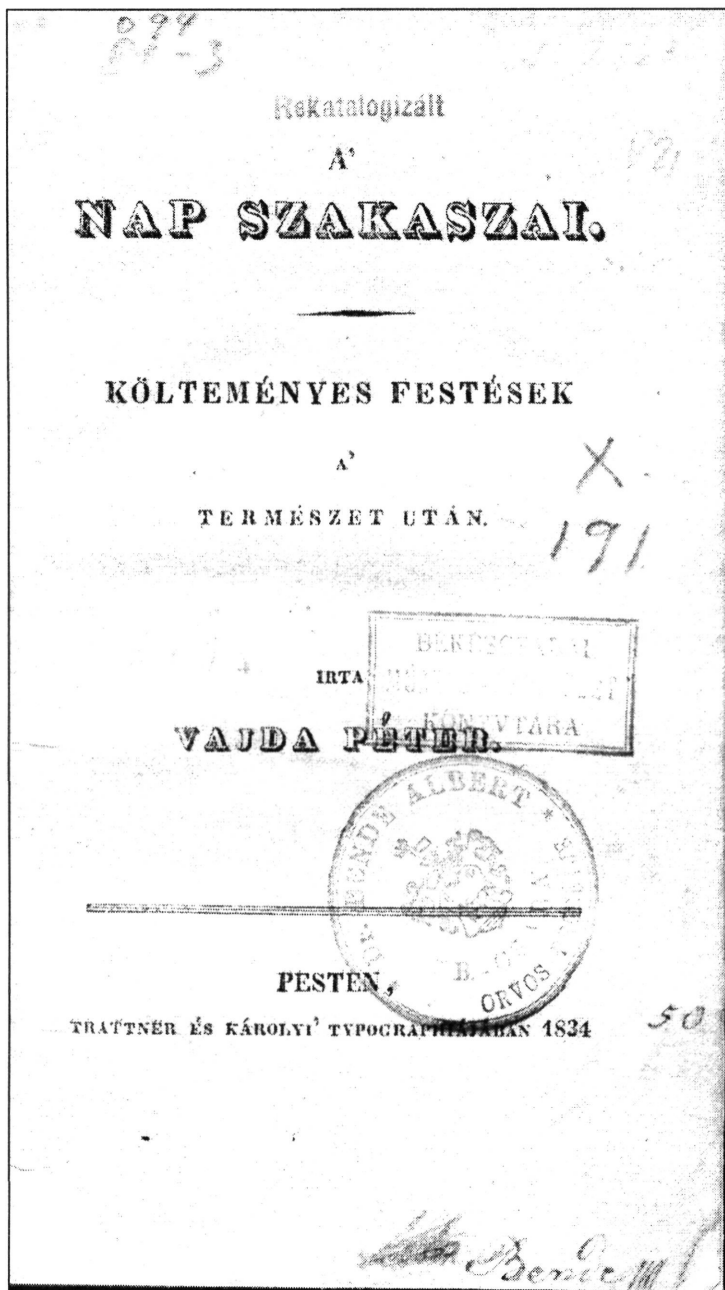
In den Fünfzigerjahren wurde die Lage der Bibliothek unhaltbar, so zog sie wegen des Raummangels und zwecks Modernisierung am Ende 1951 vom Museum getrennt in ein Sondergebäude um. Im Sinne eines Regierungsbeschlusses, der die Organisation einer öffentlichen Sammlung des Komitates vorschrieb, wurde sie aber aufgelassen, ihre ängstlich aufbewahrten Bücher und ihre Arbeiter fanden im März 1952 in der ersten Komitatsbibliothek des Landes ihre Heimat.

(Übersetzt von Zsuzsanna Prepeliczay)

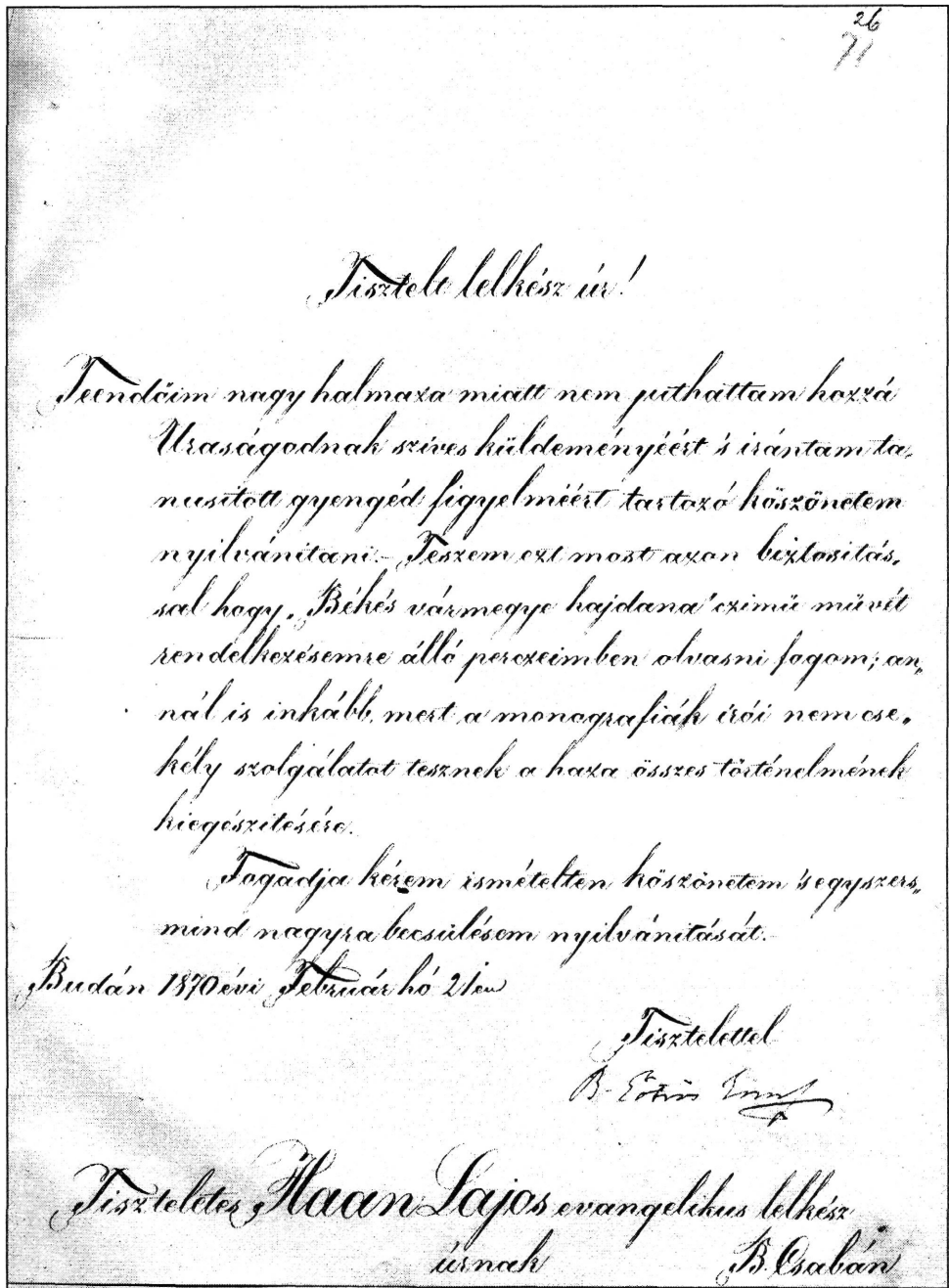
Nagyné Varga Éva
Munkácsy Mihály Múzeum
5600 Békéscsaba, Széchenyi u. 9.
varga@bmmi.hu

1. kép. Bonfini magyar vonatkozású, díszes pergament kötésű, latin nyelvű könyvének címlapja. (A címlapon az 1853-ból származó, Uhrinyi János tulajdonát igazoló aláírás, valamint a Békécsabai Múzeum-Egyesület könyvtárának pecsétje látható.)

2. kép. A dr. Bende Albert hagyatékát képező kötet címlapja a főorvos és a Békéscsabai Múzeum-Egyesület pecsétjével

3. kép. Eötvös József levele Haan Lajoshoz a Haan-hagyaték kéziratgyűjteményéből

A Városi Népkönyvtár története.

Kronikánk első fejezete részletesen ismerteti a Városi Könyvtár életét 1945-ig. A városi község kezkezdései erre a könyvtárra támaszkodhatott. A haladékos jellemű polgárság és értelmiség az újonnan létesített könyvtárat használta, a "bestallerekre" vonatkozó elemek pedig a könyvtárkezelés költségeit látogatták.

A Városi Könyvtár a mielőtt kapott ottant, és a háború folyamán számos könyvet sem szenvedett, inkább gazdagodott, mert a gazdátlanul vált helyi magángyűjtemények egy részét helyi hívek hozták át hazaszereiben helyreállították. A könyvespolcok legesze közt könyvtárral dalmakodtak, többek közt ide került az újonnan létesített is, mely haladékosan fogva a háború folyamán még "bírdorokra" támaszkodott.

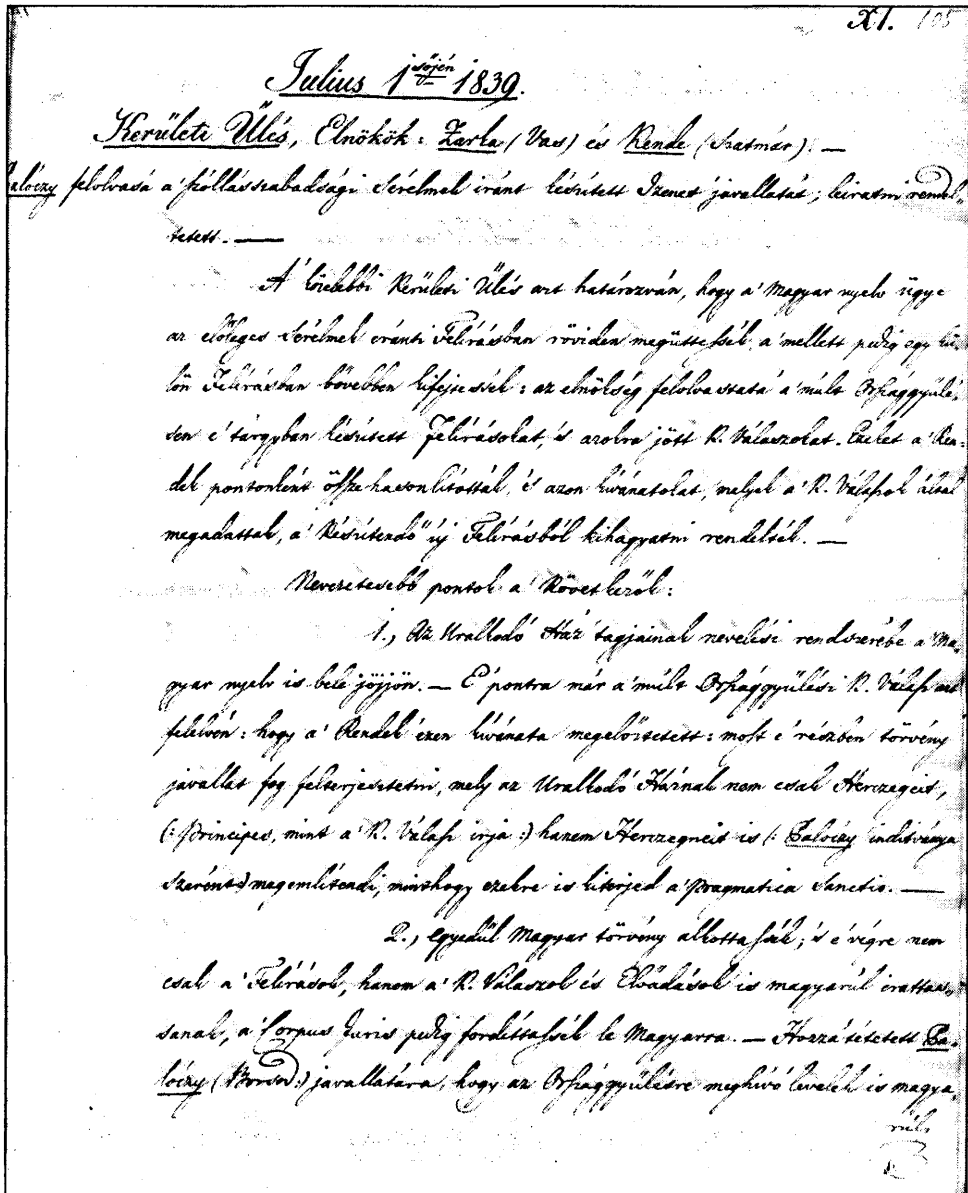
Mellette 1945-ben Palmareum napján került fel a városi könyvtár, s egy háromtagú bizottság, Gyuska János, dr. Lúdy Erő és Várongyi Erőz fűrésze rövidesen megbizottak, hogy városi népkönyvtárat szerveztek. A szervező munkát 1945. május 2-án meg is kezdték.

Mindenekelőtt a régi Városi Könyvtár anyagát vették fel. A Városi Könyvtár állománya vegyesítették volt. Igen becses régi könyveket és ritkaságokat szűzött a könyvtár, mivel ezek a költők és művészek emlékeit, újabb anyagát azonban újonnan szűzött szponzorok támogatásával. A könyvtár-üzemeltetés példának már igen gyorsan került helyre a Városi Könyvtárban.

Hosszú időt képviselet az újonnan létesített

A könyvtár alapítása.

4. kép. Féja Géza: A Városi Népkönyvtár története. (Részlet a Féja Géza által írt, Küldetés címet viselő kecskebőr kötésű kéziratos könyvből.)

5. kép. Részlet a Kossuth Lajos szerkesztette Országgyűlési Tudósítások egyik kéziratos kötetéből

DANCA, MIRHÓ, SIRATÓ
Adatok vízföldrajzi nevek ismeretéhez

– Cs. Szabó István –

Településnéprajz, vízmentesítés témakörben végzett levéltári kutatásaim során kevésbé ismert vízföldrajzi nevekre lettem figyelmes. A címben egyre több esetben, egyre nagyobb területen előtűnő Danca, Mirhó, Sirató azért is érdekes volt számomra, mert szülőföldemen, Gyomán s annak határában mindhárom előfordult. Mi több, a volt Deák Ferenc utca, majd Felszabadulás utca az 1990-es évek elején „visszakapta” 1931 előtti régi nevét Mirhóháti utca alakban (1851-ben „Mirhó utcza” volt).

A Mirhó név jelentésének helybéli magyarázatával először még gyermekkoromban találkoztam, amikor is nagyapám érdeklődésemre elmesélte, hogy „amikor a gyomaiak visszaszivárogtak a török kitakarodása után (közben ugyan volt még egy pusztító »rácjárás« is), errefelé haladtukban láttak valamiféle sejtelmes sötét alakzatot a hajnali szürkületben. Bizony megrémültek. Úgy vélték, tán valami hadi nép lesz. Közzelebb érve látták ám, hogy a gazzal benőtt romos házakat vélték ők kóborló hadi népnek. A kocsisor hátuljáról kérdezték: »na! mija fene az ottan?« Az elsők visszakiabáltak: »gyoma a'«, vagyis hogy gyom, sok gyom. Így aztán rajta maradt: »gyoma«, így lett a község neve Gyoma. Na de haladjak beljebb, az első kocsis elért egy sáros, pocsolós érhez, ott megállt, elkiabálta magát: hó, hóha! – a hátul levők meg visszakiabáltak, hogy »mír hó?« (miért hó, azaz állj), ezután aztán rajta maradt ez a név: Mirhó.”

A „Danca árka” a település ún. „Alsó-rísi” területéről vitte le a „vizeket” az akkor még „élő” község alatti „Nagy Körözs”-be. Idővel ennek árkát feltöltötték, s még a neve is feledésbe merült olyannyira, hogy mikor én 1980-ban érdeklődtem utána, az akkori nagy időt megért atyafiak sem hallottak róla. Jellemző eset volt gyűjtés közben az, miként is alakul a „népi etimológia” (népi szómagyarázat), mikor is a nyolcvanöt esztendő megért volt községi rendőr – már most néhai –, id. Baráth József bátyám érdeklődésemre megcsóválta a fejét, s az éppen „tanyázásra” betoppanó „szomszéduramat” megkérdezte: „Idehallgass te József komám, ez a Cs. Szabó úr, tudod Csósz doktor úr fija, valamiféle Ancsa ér után tudakozódik (Danca helyett Ancsa) hallottál-i te ijennül?” „Hát bizony ű se' hallott!”¹

¹ Adatközlők: id. Baráth József ny. községi rendőr (1895–1985), Gyoma, Petőfi út 50; G(ecsei) Nagy László (1889–1959) gazdálkodó, Gyoma, Hősök Emlékútja 57; dr. Cs(ósz) Szabó Albert (1910–2002) községi állatorvos, Gyoma, Arany János út 5. Őseink, mikor Gyomára jöttek – „egy apa két fiával a kuruc zene-bona után” –, lovas-puskás kertészséget vállaltak, majd később a Mirhóháton lévő gabonásvermeket őrizték, innen a Csósz = Cs. ragadványnév. „Valami lehetett a fülük megett, mert nemes emberek voltak, s a családi hagyomány szerint Galgóczy volt a nevük, dehogyan oszta a Szabó név hogy ragadt rájuk, s emez, a Galgóczy hogyan kopott le, arról nem szól a hagyomány.” Gömör vármegyéből jöttek „nyereg alatt, elébb (Mező)Túrra, onnat (Túr)Kevibe, majd onnat Gyomára.”

Az ún. „Sirató-zug”-ról meg az a hír járta, hogy ott siratták az egeiek elpusztult falujukat. Az igaz, hogy a zug elején (jókorá kanyarulata – a sok közül – a „Hármas-Körös”-nek) van az „Egei-Telek”, melyet a régészeti topográfia is rögzített – s ez alapján a régi térképeken „Egei-Zug” a neve –, de ez sohasem volt „Sirató-zug”. A siratással való magyarázata inkább népi etimológia, annál is inkább, mert a Körös mellett számos helyen előfordul, mint víz közeli földrajzi név, s jó néhány térképen tanulmányozható.

Mielőtt adattári gyűjtésem felsorolását elkezdeném, számba véve megfigyeléseimet, a következőket állapíthattam meg:

1. A Danca és a Mirhó a Tiszántúlon és a Jászságban fordul elő, mint időszakosan vízzel telt árok, csatorna vagy mélyen fekvő terület megnevezése. Kivételesen mindkét földrajzi névnek hegyvidéki előfordulása is van: „Mirhónyak” a Bükk hegység déli részén Bükkzsérc közelében; „Danca”: hegycsúcs közeli (alatti) lapos fennsík a Székelyföldön Kadicsfalva közelében, a Görgényi havasok lábánál (l. adattár). A két utóbbi földrajzi név vízzel való kapcsolata helyszíni tájékozódás hiányában nem tisztázott. Eddigi adataim szerint a „Sirató” földrajzi helynév a Hármas-Körös mentén Gyoma, Szarvas, Békésszentandrás határában, a „Siratóhegy” alak Magyarnándor mellett fordul elő. Nagykörös református temetőjének „Sirató” neve nem szorul magyarázatra, s nem illik az előbbieket általam feltételezett jelentéstartalmához, ti., hogy jelentésük lehet vízzel kapcsolatos.
2. Mindkét vízföldrajzi név, ti. Danca, Mirhó, előfordul szinte közvetlenül egymás mellett egy település bel-, illetve külterületén: Gyomán, Jászsálszentgyörgyön, Endrődön, Mezőtúron ugyanazon jelentéstartalommal.
3. Talán a Mirhó vízföldrajzi név mégis az, melynek jelentéstartalma – akár természetes vagy mesterséges – leginkább vízelvezetéssel kapcsolatos. A Danca többnyire nagyobb kiterjedésű, pangó vizeket jelöl még akkor is, ha netán ez a „vízjárta” terület – több helyen feltöltődött – régi, kanyargós érmederrel tarkított. Ezért lehetséges az, hogy a Danca sáros, pocsolyás – mintegy tisztátalan, bűdös – jelentéstartalma átment piszkos, mocskos külsőség megjelölésére, pl. „dancveres pulyka”, vagyis „mocskosszínű”.
4. Figyelemre méltó az a tény, hogy úgy a Danca, mint a Mirhó legsűrűbb, jól adatolható előfordulása a jászok és a kunok, de különösen a kunok által hajdan – és utódaik által ma is – lakott területen van.
5. A Mirhó középkori névalakját – nemkülönben jelentéstartalmát – vélem felismerni oklevelekben előforduló határleírásokban: „...fluvius Mirogh, Myruhto, Myruhto, Miroth”. Némi bizonytalansággal, a 18. századi térképeken még jól beazonosítható objektumok tanulmányozása után látható, hogy ezeknek a tavaknak, halászó helyeknek levezető, illetve feltöltő – mintegy kettős hasznosítású fok szereppel bíró – csatornájuk van, illetve a már említett szerepet ellátó érmederrel kapcsolódnak egy nagyobb folyóhoz.

DANCA: Gyoma belterületén 1860 előtt (1. kép): „Dancza-árka, Dancza-innen, Dancza-hát”. Az uradalom által szorgalmazott belterületi rendezés utáni állapotot

mutató 1816. évi ún. „regulatio” térképen (az akkor kialakult településszerkezet napjainkig nem változott) még jól láthatóan jelölve van egy érvonulat – a kertlábakban néhol egyenes vonalvezetéssel –, mely „Dancza-árka” nagy területről vezette le a pangó vizet a „Nagy-Körözsbe”. Több utcán hidat vetettek át rajta. A volt református központi fiúiskola és a ref. templom között áthaladva, a mai „városháza” helyén szakadt be a Körösbe, s a torony előtti részen is híd volt rajta.² Az általam hivatkozott térképen ugyan a neve nincsen feltüntetve, de a református egyház irataiból kitűnik, hogy e vízfolyás templom felőli lakott része „Dancza-innen, azon túli része Dancza-hátnak nevezetik”.³ A régészeti topográfiai adatok is azt bizonyíthatják, hogy az 1413. évi osztályos oklevélben említett „Sáros-ér” nagy valószínűséggel azonos a „Dancza-árka”-val.⁴

Az 1860-as évek után az egyházi iratokban sem találoztunk a nevével. Addig a négy „egyházfi” az esztendei „ágybér”-járandóságokat így számolta el: „Szombati István Danczaháti ríszen való egyházfi, Erdei Sándor Dancza-innen való ríszen egyházfi, Katona Nagy András Mirhó-inneni ríszen való egyházfi, Csősz Szabó Gergely Mirhó-háti ríszen való egyházfi elszámolása...”⁵

A „Dancza-árka” medrét feltöltötték, neve feledésbe merült.

– „Dancza-fenek”: Endrőd és Szarvas között, Endrődtől általános irányban nyugatra, a mezőtúri határban „Peres pusztá”-n (2. kép), a „Nagy-Körözs”-ből kiszakadt érrel (fokkal) időszakosan feltöltődött vizenyős terület.

– A fenti területtől nyugatra, „Pusztá-Bánréve Bári halom”-tól délre (2. kép) feltüntetett vizenyős rét.⁶ Idős parasztemberek az 1980-as évek elején még ismerték eredeti nevén mindkét területet.⁷

– „Danca patak”: Sitertől (Șișterea) kiindulva nyugat felé, majd Hegyközöttteleket (Tăutelec) délről megkerülve, az északnak forduló patak Szalárdon (Sălard) keresztül folyik, és kissé északnyugatnak hajolva a bal parton beleszakad a Berettyóba román területen. Danca románul: Valea Viteilor.⁸

– „Danca”: zombékos fenék, melyben a hóvíz, esővíz meg szokott állni, s amelyen aztán néha nagyon jó kaszáló is kerül (Mezőtúr; Magyar Nyelvőr X. 144. 285).⁹

– „Danca”: 1. Mezőtúr – mélyebben fekvő lapos terület, ahol megáll a víz; 2. Okány – sár, pocsolya; 3. Kaba – Dancka – mélyebben fekvő lapos terület, ahol megáll a víz.¹⁰

– „Danca, Dancka”: fenti értelemben Túrkevében 1982-ben.¹¹

² Planum Regulandae Possessionis Gyoma. Anno 1816. MMM Ta Hd. 62.703.1.

³ DÁVIDHÁZY 1834–1837. 2.

⁴ HAAN-ZSILINSZKY 1877. 27.

⁵ Ref. Egyh. Ir. Pr. Jkv. 1818–1830. Elszámolások.

⁶ HIM–HT II. katonai felmérés. 1856. Sect. N° 55. Colon. N° XXXIX.

⁷ Adatközlők: Kepenyés Mihály (1900–1991) gazdálkodó, Szarvas, Arany János út 35; Fülöp Imre (1886–?) gazdálkodó, Endrőd, Kondoros tanya, Rojik sor.

⁸ DUKRÉT 2001. 38.

⁹ MTsz I. 1893–1896. 383.

¹⁰ ÚMTsz I. 1988. 1. 947.

¹¹ Adatközlők: Csótó Mihály bognármester, Túrkeve, Debreceni út 1/a; Gombos Mihály ny. MÁV-kalauz, (Túrkeve 1919), most Békéscsaba, Áchim ltp. 26; Guthy Gábor (1927–2000) ref. lelkipásztor, Túrkeve, Kossuth utca 2.

– „Dancza hegy”: Kadicsfalva mellett... „a Rez hegycsúcstól mély szakadásos által elkülönített önálló csúcs, a Dancza tornyosul fel...”¹²

– „...dancveres pulyka”: Gyomán egy régi parlagi pulyka színe; rött színű, mocskos színű.¹³

DANCSA: „Dancsa-dűlő”: 7. Jászfelsőszentgyörgy (7. sz. kutatópont beazonosítatlan, ti. csak 18–19. századi térképről ismeretes), 17. Jászboldogháza 17/428.; „Dancsa”-ba, ti. befolyó; „Vizenyős terület a Tápó mellett”.¹⁴

– „Dancs”: Zilah, Nagyenyed, Marosszék, Udvarhely és Csík megye, Háromszék; „doncs”: Segesvár, Székelyföld – ronda, undok;¹⁵ „dancs-ot”: Erdélyben divatos szó, am. szenny, mocskok, szurtoosság;¹⁶ „dancs”: – piszkos, mocskos (szaros) – Zilah, Torda, Brassó, Désakna;¹⁷ „dancsol”: – korhelykedik – Kisújszállás.¹⁸

– Hévvízi Sándor nyelvész arra hívta fel figyelmemet, hogy a „Danca” névről kiderül – nagy valószínűséggel –, saras, mocsaras, inkább pangó jellegű vizes területet jelöl. A „don:dan” „víz”-név az alán nyelvből is ismert. Az orosz „Don” folyónév szintén erre vezethető vissza, de még a „Donau:Duna” folyónevünknek is ez az alapja. A lengyelországi „Danczka:Gdansk” városnév eredeti jelentése is „erdő”, „mocsár, mocsaras erdő” jelentéssel bír.¹⁹

MIRHÓ: Gyomán, már a „Danca” címszónál tárgyalt 1816. évi „regulatio” térképen, a mostani Arany János utca és a Mirhó-háti utca kertlábjaiban közel egyenes vonalvezetéssel, jól láthatóan jelölve van egy vízlevezető árok. Kiindulópontja a lakott terület déli részén jelölt „lacuna” (= állóvíz, pocsolya, tócsa, mocsár jelentésben használatos). A térképen a „Mírhó” névvel jelölt árkot nyilván az a céllal ásták meg (nem zárhatjuk ki egy természetes ér, illetve fok előzetes meglétét az árok nyomvonalában), hogy a település déli részén az áradások alkalmával felgyülemlett vizet s a telkeken időszakosan jelentkező csapadékvizet elvezesse. Alsó vége pedig a „Nagy-Körözs”-be (Hármas-Körös „lemetszett” kanyarulata a település alatt, ma: Holtág, „Dög-Körözs”) szakadt be egy nagyobb öblözetben, ahol a lápoknak, tutajoknak kikötőt alakítottak ki, de alkalmasint itt történt a búzamosás, valamint itt volt a lakosok egyik ivóvíz-vételező helye (3. kép).²⁰ A ref. templomtól keletre eső ún. „felső rísz” a „Mirhóról nevezetik a templom felől

¹² ORBÁN 1868. 64.

¹³ Saját gyűjtés 1955–1960.

¹⁴ BALOGH-ÖRDÖG 1986.

¹⁵ MTsz I. 1893–1896. 383.

¹⁶ CZUCZOR-FOGARASI 1862. 1182.

¹⁷ ÚMTsz I. 1988. 947; MNYTESZ I. 1967. 592; 1602: szn. Dancs Mihály jobbágy, 1771: „a ’vásott és tűzről pattant gyermekből is bolondot, dantsot tsinál.” 1801: Dons., 1861: dancsokodni, jelentése: „tisztátalan személy”, fn. 1. unreine Person, 2. 1784; „tisztátalanság”; Unreinheit, 3. 1865; szitok; Fluch. – Román eredetű: vö. rom. „danci – cigánygyerek, purdē” – a régi társ.-ban putrikban élő, kóborló cigánygyerekekkel a tisztátalanság képzetét asszociálták.

¹⁸ MTsz I. 1893–1896. 384.

¹⁹ L. még GYÖRFFY György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990. 317.

²⁰ Planum Regulandae Possessionis Gyoma Anno 1816. MMM. Bcs. Ta. Hd. 62. 703. 1.

Mirhó-inneni, a Mirhón túl eső rész Mirhóhátnak...”²¹ A mai Bajcsy-Zsilinszky úton, a Hunyadi úton s a Hősök útján hidak voltak keresztülvetve a Mirhón. A Mirhóhát, a Mirhó-inneni „Felső rísz”, valamint a Danca-innen, a Dancahát „Alsó-rísz” legényei örökös harcban álltak egymással. Ez a hadakozás az 1920-as évek elején elenyészett. Olyan volt ez a csatározás, mint más települések egyes részei között lefolyt „háborúskodás”. Gyermekkoromban még jómagam is hallottam a rigmust: „Mirhóhát, ne menj arra botot át!”, viszont: „Fegyvernek, ne menj arra megvernek!”. Érdekes módon a valamikori Danca-inneni, Dancahát-i részből „Fegyverneki rísz” lett, ma is van Fegyverneki utca azon a részen. Jóllehet, az már a Danca árka idején is létezett, s valószínűleg egy csoportját képezhette az újratelepülő Gyomára érkező családoknak. Hosszú kutatás után sem találtam nyomát annak, hogy a Bihar- vagy a Szolnok megyei Fegyvernekről van-e szó, de nagy a valószínűsége, hogy az utóbbi Fegyvernekről, melynek katolikus türelmetlen „új földesura” nem szenvedhette a református vallásúakat.

Egy 1809. okt. 1-jén kelt iratban „több lakostársak” panaszozik Gyomán az „Előljárokknak”, „...hogy az Helységnek jó darab részén keresztül, éppen a Körörszig egy ér megyen le, mely érben a Vizek esőzése alkalmatosságával – amint-hogy mostan is –, annyira meg szoktak nevedni, hogy azon érnek két mellyékén lévő épületjeinkben a Vizek miatt igen sok Károsodást szenvedünk... Minthogy azon Lapályból a Vízet Sehová bocsájtani nem lehet, hanemha a Körörszbe, árkolás által..., egyik Lakostársunk ezt egy helyen ellenzi, nem is engedi, jóllehet ez előtt ottan a Víznek menedékhelye volt.” Ugyancsak gyomai lakos panaszoja: „...Mirhóháton éppen a Canalis parttyán lévő Házam..., a’ fennálló regulatio szerént ottan út leend s így az útban van, útban vagyon új istálló...” Kérelmezi a Mirhó partját, hogy ott a lebontandó istállóját – kártérítés kérése mellett – újonnan felépíthesse.²²

A „Mirhó” folyót jelent, s itt Gyomán, meg sok helyen azt a csatornát nevezik Mirhónak, amely a községből levezeti az árkok, gödrök eső- és egyebek vizét a folyóba vagy más külterületre. A szántóföldek azon „vadvizet” is „mirhó”-nak hívják, amelyek kanálisba folynak, vagy belvízlevezető társulatok által szivattyúztatnak gyűjtőhelyekre.²³ 1. „Mirhók”: Szentés, 1661, 1724, Gyoma, 1722 – házsorok vagy kertek között, kertek végén lévő vízlevezető árok. A „mirhók” sohasem vezetnek az utcákon, hanem mindig a házak között, éspedig elhagyatott, zárt helyen; 2. „mirhó”-nak nevezik Gyomán a szántóföldről csatornába ömlő „vadviz”-et; 3. „mirhó” a szomszédos Dégványán – lapály, árterület; 4. Csongrádon „mirhó” – békanyál.²⁴

– Endrődön a Juhász Gyula–Selyem utca–Toronyi utca által bezárt háromszög alakú üres térségből nyílik a Mirhói utca. Valamikor vízállásos térség lehetett.²⁵

– Ecsegfalva határában, a Berettyó folyó kanyarulatában: „Mirhó lapossa”.²⁶

²¹ DÁVIDHÁZY 1834–1837. 2.

²² BML. Gyoma nagyközségi iratok. V. 317. A. b. 4–10. fol. 22, 114.

²³ KNER 1932. 154.

²⁴ ÚMTsz III. 1992. 1279.

²⁵ Gyomaendrőd várostérkép. Gyomaendrőd, 1992. C3 zóna.

²⁶ MRT 6. 75.

- Jászsalsószentgyörgyön „Mirhóba, megszűnőben lévő cigánytelep – Mirhó gödör” – 16/91-92. sz. felvételi pontok.²⁷

- Polgáron a mai község belterületére esik a „Mirhó”, amely valószínű, hogy az első vályogvető gödör volt, mely lefolyástalan terület maradt. 1872-ben az előljáráóság előtt vita tárgya volt, hogy a „Mirhóból lefolyó víz a java legelőjökön vezetessék által...” Az „Alvég keleti szegélyénél a hajdani vályogvető gödrök helyén van a Kismirhó és a Nagymirhó, amely terület a közelmúltig vízállásos volt”.

- „1879-ben a Mirhóban megállott a víz,... lecsapoltassék.” 1902-ben van „Nagymirhó utca”.²⁸

- Abádszalók, Karcag, Kunhegyes településeken van Mirhó utca 1980–1985 között.²⁹

- „Mirhó-ér”: a Tiszából Tiszabura és Kiskörű között kiszakadó vízfolyás. Hajdan Kunhegyes alatt a Kakat folyóval egyesülve, Mezőtúr alatt a Berettyóba szakadt. 1786-ban II. József parancsára, „Heppe építészeti mérnök” terve szerint épült meg a „Mirhógát”. Ez felerészben a tizzaszalóki, felerészben a taskonyi határba benyúló 613 öl hosszúságú töltés – alapja 24, tetején 12 öl szélességű –, melynek felállításához hozzájárult Heves (Külső-Szolnok), Bihar, Békés, Csongrád vármegye s legfőképpen a Nagykun kerület. Kunhegyes alatt a Mirhó-ere a Kakat nevet „vette fel”, de e nevet a Kisújszálláshoz tartozó Marjalaka pusztán „visszacseréli”, s ismét Mirhó néven két ágra szakad. Egyik ága ezen a pusztán a Berettyóba szakad, másik ága, „termérdek csavargás után” ugyan, Mirhó néven a mezőtúri határhoz tartozó Csugar-pusztán „enyészik” el egy lapos területen. A Mirhó által elöntött terület Tizzaszalók, Taskony, Tiszabura, Tiszaroff, Tiszagyenda határában „Gyócs”-nak, illetve „Gyolcs-nak nevezetik”, mert amikor kiszárad, a szikától fehér lesz a terület, mint a legfehérebb gyolcsvászon (magunk megjegyezzük, hogy esetleg szóba jöhet türk-kun eredetű személynévként is).

„Mirhódűlő”: szőlőskert; „Mirhómelléke”: jelentéktelen szántóföld és legelő Tiszaderzs község területén. „Nyelvészeti tekintetben megjegyzendő, hogy az alföldi magyar a lapályos, vízenyős helyeket Mirhónak nevezi.”³⁰

- „Mirhó”: határrész Kisújszállás városközpontjától kelet-délkeletre (1319; Meruh: 1339; Myruhtu: 1783; Mirho: 1799. „A Tiszának Mirho nevezetű híres fokából.”). A határrészre annak az egykori érnek a neve vonódott át, amely Tiszaburánál szakadt ki a Tiszából, és Kisújszállás alatt a Berettyóval egyesült. A Mirhó víz-név etimológiailag összetartozik a magyarkanizsai „...lacus nominatur Miruch (1093)? piscinas Miroth” (1228) halastó nevével.³¹

- „Mirhó-nyak”: a Bükk hegységben Nagypiliske–Odorvár mellett, Bükkzsérc-től északkeleti irányban.³²

- Nagypél: (Pilul Mare Romania) „Kis Mirato, Nagy Mirato”.³³

²⁷ BALOGH-ÖRDÖG 1986. 174.

²⁸ BENCSIK 1974. 244, 274, 332, 334.

²⁹ Saját megfigyelés 1980–1985

³⁰ PESTY 1888. 213–214.

³¹ KISS 1988. 147.

³² Bükk-hg. turisztatérkép. 1977. In.: Bükk-útikalauz, Budapest, 1977.

³³ HIM-HT II. katonai felmérés. 1856. Sec. N° 58. Col. N° XLII.

- „Mirhó”: „erős, viharos szél Hajdúszoboszlón s környékén”.³⁴
- „Mirogh fluvius”: a XII. században; uo. Bakonszeg határában 1479: „Mirágy”.³⁵
- „Mirogh fluvius”: „piscatura et arundineta Pusztakovácsi Com. Bihar.” Pusztakovácsi Bakonszeg község tartozéka,... első említése a XIII. században volt, a várszervezet bomlása után a Barsa nembéli Nadányi család szerezte meg...; „Myrogh fluvius, Myrogh halma, Mirogh melléke, terra arabilis...”; ugyanitt: „Mirágy tanya”.
- Taksony–Taskony község határában 1319: „Toxun, iuxta lacum Myruhto in Com. Heweswywar”; 1335: „...lacum Myruhtu... piscatures Myrzada...”³⁶
- Mirhós ér: „A Völgyes–Árkus-ér vízgyűjtője 16 878 ha. Főbb erei az Árkus-, Völgyes-, Sáros-ereken kívül a Szill-ér, a Mirhós-ér és Nagymorotva.”³⁷
- „Miregyház”: erdő Csepel-szigeten, Tököl község határában. „Ugyanott hasonló nevű kápolna, mely állítólag hasonló nevű alapítójától vette nevét.”³⁸
- PESTY Frigyes – „Mirót”: hajdan halastó Szabolcs megyében, a Kenéz-patak a Tiszába ömlésénél... etc. – Magyarország helynevei, történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben (Bp., 1888) című könyvének 213–214. oldalán közölt leírása téves. A leírás a Bodrog megyei Kanizsa birtokra vonatkozik a Maros-torkolat alatt, a Tisza jobb partján, ahol a Kanizsa-patak a Tiszába ömlik. Kanizsa a Tisza legfontosabb átkelője a Maros-torkolat alatt. A rév két partján két Kanizsa nevű helység alakult ki, a bal parti Csanád megyében (l. Révkanizsa), a jobb parti Bodrog megyében. Az utóbbi birtok eredetileg a királyé volt, Salamon király (1063–1074) adta a pannonhalmi apátságnak Mirót nevű halastárával együtt (1093). 1228-tól a pannonhalmiak perben állnak a dél felől Szatmáron szomszédos szávaszentdemeteri apátsággal a halastó és a tiszai halászat miatt. (1093: „pr. est super Tisciam in introitu Cnesa, in supra dictum fluvium, ad quod est lacus nominatur Miruch”; 1222: „pr. Knesa”; 1226: „pr. de Knesa et de pisc. Miroth de eodem loco”; 1228: „pisc. sita iuxta Knesa, que vulgariter Miruht nominatur”; 1228: „pisc. Miroht”; 1237: „lacum magnam que vocatur Myruch... in introitu Kenesna cum Ticia... et ultra Ticiam... et lacu Miroht.”)³⁹
- „Mirhó – határrész Kisújszállás városközpontjától keletre-délkeletre...” A 30. sz. jegyzet alatt közöltekhez: KISS Lajos a „Mirhó” vízföldrajzi név magyarázatahoz leírja: „A MIRHÓ víznév etimológiailag összetartozik a magyarkanizsai R. MIRUCH (1093: Györffy I. 721. –; MIRUTH 1228: Uo.) halastó nevével. Lehetséges előzményeként l. 1237–40: MYROCH szem. név (PRT. I. 777.), l. még lehetséges női szn. MIROCHA (SISNO 3: 521). A Mirhó víznévből köznévként keletkezett. (PRT. = A Pannonhalmi Szent Benedek-rend tört. Bp., 1902–1912. I–V.,

³⁴ MTsz I. 1893–1896. 1464

³⁵ MESTERHÁZY 1980. 14.

³⁶ GYÖRFFY 1987b. 141.

³⁷ KOVÁCS–SALAMON 1976. 28.

³⁸ PESTY 1888. 213–214.

³⁹ GYÖRFFY 1987a. 721.

VII–XII., VI. 1–2. Bp., 1912. Szerk. Erdélyi László. SISNO = Slovnik Staropolskich... I–VII. Wroclaw–Warszawa–Krakow 1965–1987.)”⁴⁰

– Gyomán a Mirhó-torkolat eredeti állapotát fényképmellékleten mutatjuk be (készítette 1958-ban néhai Megyeri István, Gyóni Géza utca 2. sz. alatti lakos). Amikor még itt „Élő-Körözs folyt, a Mirhó-torkolat partszakasz rönkfákkal volt a partomlástól védve” (kb. két-három méter hosszú, 20 cm átmérőjű rönkök sűrűn egymás mellé leverve, anyaga: akác, tölgy). Beljebb cölöpkarók voltak leverve a lápok (tutajok), hajók kikötésére. Kikötőként volt használatos az Erdély felől érkező vízi úton szállított faáru, káposzta, „oláh piros alma” s egyebek kirakodására. Ármentére volt még két kisebb kikötő, de a „nagyobb élet itt zajlott” (csárda, „örömház”). Amikor „1889-ben záratott el a Körözs folyó a város alatt”, mindez megszűnt. Emlékeinket nem tisztelő „hatóság” egy emeletes kockaházat engedélyezett ide építeni s a kertlábakban még meglévő Mirhó-árkát, meg az új tulajdonosok szorgalmasan feltöltik, eltüntetik.⁴¹

SIRATÓ: 1822: a Huszár-féle Körös-szabályozási térképen Békésszentandrás határában a Kettős-Körös kanyarulatában, a nagyobbik kanyarban „Nagy-Sirató”, a kisebbik kanyarban „Kis-Sirató”. Gyoma határában a nagy kanyarulatban „Egei zug”, de ezt a gyomaiak „Sirató”-nak tudják, mondván: „...a zug elején volt elpusztult Ege falu lakói ideszaladtak falujukat siratni”. A 18–19. századi hivatalos térképeken soha nem szerepelt „Sirató”-ként, csak a legújabb kori térképeken tűntetik így fel.⁴²

– Békés megye térképén 1980-ban, Békésszentandrás határában „Nagy-Sirató, Kis-Sirató” helyett: „Sirató, Siratói Holt-Körözs” van feltüntetve. Szarvas határában, a várostól délkeletre egy régi kiszáradt holt meder nagy kanyarulatában: „Sirató, Sirató-Bezínai szőlők”; Szarvas–Orosháza vasútvonalon: „Sirató vasúti megállóhely”.⁴³

– „Sirató”: 1. vízer Szarvas város határában Békés megyében; 2. Nagykörs régi sírkertje. Ehhez idézi Pesty Tompa Mihály e temetőről írott regéjének töredékét: „Hol a nép, elhunyt kedvesit, Nyugodni később – földbe tette Körösnél, az ótemető Sirató nevét innen vette.”⁴⁴

– „Sirató hegy”: 346 m magas hegy a Cserhátban Magyarnándor belterületétől délkeletre (1885). 1914: „Sirató-hegy”, Pásztó und Apcz., 1 : 75 000-es térkép. A „sirat”, keseregve emleget ige folyamatos mn.-i igenevének és a hegy, „nagyobb földfelszíni emelkedés” fn.-nek összetétele. – A Békés megyei Körös menti „Sirató” helynevek nincsenek megemlítve.⁴⁵

– „Siratói szőlők”: „valószínűleg gúnyos elnevezés, mert sok szikes földje van...”⁴⁶

⁴⁰ KISS 1988. 147.

⁴¹ K. NAGY é. n.

⁴² HUSZÁR 1985. Hydrographia... 1822.

⁴³ Békés megye térképe 1980.

⁴⁴ PESTY 1888. 326.

⁴⁵ KISS 1988. II. 477.

⁴⁶ JANKOVICH 1983. 95.

- „Siratózug”: Túrkeve belterület.⁴⁷
- Dr. Hévvízi Sándor volt gyomai lakos, nyelvész az 1970-es évek elején összegyűjtötte a nagyközség földrajzi neveit, melyet a gyomai tanulmánykötetben ki is adtak. Ő szintén kitér a három névre (ti. Danca, Mirhó, Sirató).⁴⁸

IRODALOM

BALOGH-ÖRDÖG 1986.

Balogh L.-Ördög F. (szerk.): Szolnok megye földrajzi nevei I. Jászberény, 1986.

BELLON 1979.

Bellon T.: Nagykunság. Budapest, 1979.

BENCSIK 1974.

Bencsik J.: A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. In.: Polgár története. (Szerk.: Bencsik J.) Polgár, 1974.

CZUCZOR-FOGARASI 1862.

Czuczor G.-Fogarasi J.: A magyar nyelv szótára I. Pest, 1862.

DÁVIDHÁZY 1834–1837.

Dávidházy B. S.: A 'Helvétziai Vallástételt tartó Gyomai Ekklésia Históriaja Dávidházy Bekes Sámuel Prédikátor által 1834–1837 között készült. Kézirat. Gyoma, Református Egyház irattára.

DUKRÉT 2001.

Dukrét G.: Az ülőrokka, vagy gyalogrokka és a vele kapcsolatos szokások a bihari Siteren. BMÉ VIII–IX (2001)

FÖLDI 1980.

Földi E. (szerk.): Magyarország földrajzinév-tára II. Békés megye. Budapest, 1980.

GYÖRFFY 1987a.

Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1987.

GYÖRFFY 1987b.

Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest, 1987.

HAAN-ZSILINSZKY 1877.

Haán L.-Zsilinszky M.: Békés megyei oklevéltár II. Budapest, 1877.

HÉVVÍZI 1977.

Hévvízi S.: Gyoma földrajzi nevei. In.: Gyomai tanulmányok. (Szerk.: Szabó F.) Gyoma, 1977. 421–483.

HUSZÁR 1985.

Huszár M.: Vízrajzi értekezés. Huszár Mátyás leírása a Körös-vidékről. (Szerk.: Kósa F.) Gyula, 1985. Térképmell.: Hydrographia... 1822.

⁴⁷ BELLON 1979. 168.

⁴⁸ HÉVVÍZI 1977. 423–483.

JANKOVICH 1983.

Jankovich B. D.: Békés megye Pesty Frigyes helynév-gyűjtésében. Békéscsaba, 1983.

K. NAGY é. n.

K. Nagy A.: Gyoma Község belügyeit illető események leírása (1837–1923) más kútforrások után régtől fogva is az 1717^{dik} Esztendőtől. Kézirat, magángyűjteményben. é. n.

KISS 1988.

Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest, 1988.

KNER 1932.

Kner I.: Népünk és Nyelvünk 1932. 153–154.

KOVÁCS–SALAMON 1976.

Kovács G.–Salamon F. (szerk.): Hortobágy. Budapest, 1976.

MESTERHÁZY 1980.

Mesterházy K.: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980.

MNYTESZ I. 1967.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. (Írta: Farkas V. et al.) Budapest, 1967.

MRT 6.

Ecsedy I.–Kovács L.–Maráz B.–Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás. (Szerk.: Torma I.) Budapest, 1982.

MRT 8.

Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M.: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás. (Szerk.: Makkay J.) Budapest, 1989.

MTsz I. 1893–1896.

Szinnyei József (szerk.): Magyar tájszótár I. Budapest, 1893–1896.

MTsz II. 1897–1901.

ORBÁN 1868.

Orbán B.: A Székelyföld leírása I. Pest, 1868.

PESTY 1888.

Pesty F.: Magyarország helynevei, történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Budapest, 1888.

Szinnyei József (szerk.): Magyar tájszótár II. Budapest, 1897–1901.

ÚMTsz I. 1988.

Új magyar tájszótár 1. (Főszerk.: B. Lőrinczy É.) Budapest, 1988.

ÚMTsz III. 1992.

Új magyar tájszótár 3. (Főszerk.: B. Lőrinczy É.) Budapest, 1992.

DANCA, MIRHÓ, SIRATÓ
Data to hydrographic names

- István Cs. Szabó -

Resume

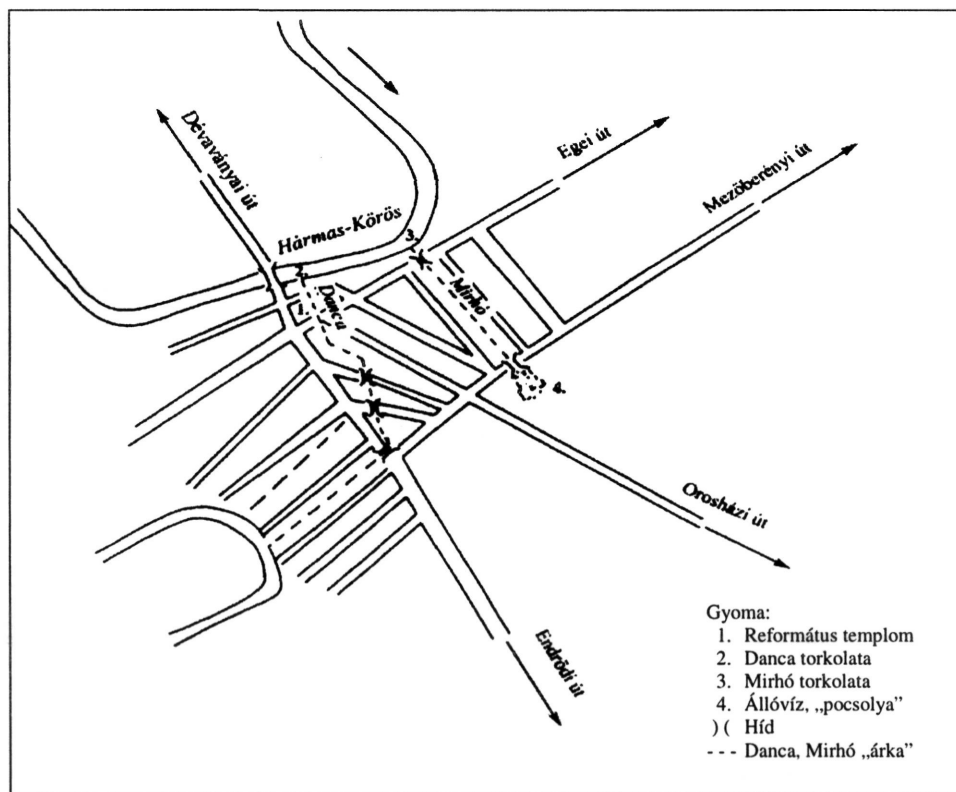
Hydrographic names, relating to lakes or rivers, e.g. "Danca, Mirhó, Sirató" involved in this study most often can be traced in the Great Plain. According to the present state of our research the name "Sirató", alone or in compounds, can be found nowhere but along the River Hármas-Körös.

In several places "Mirhó" and "Sirató" survived also in names of outskirts and interior streets. In our opinion all the three words indicating natural waters have got considerable importance regarding hydrographics, settlement geography, local history.

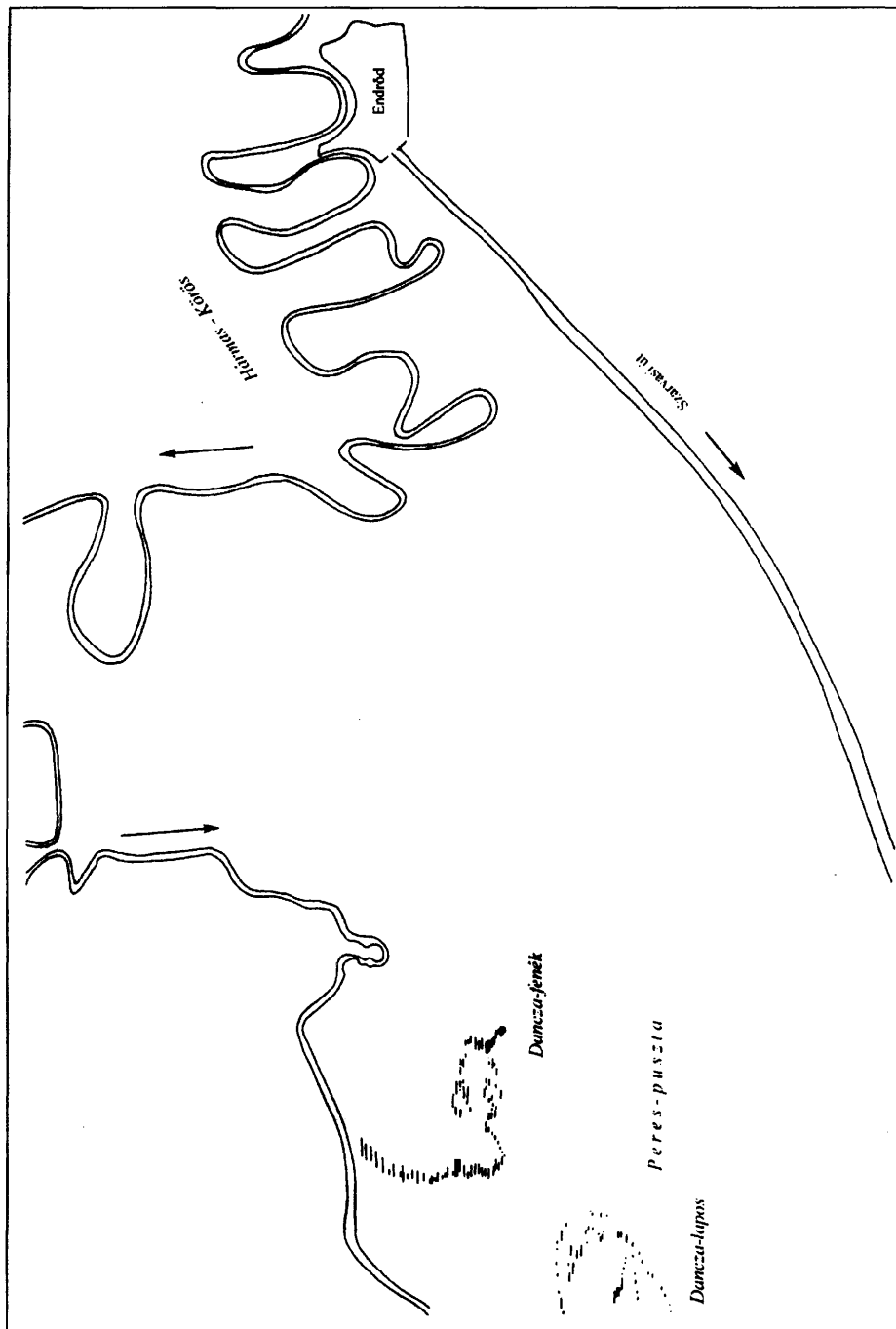
To our knowledge, apart from the "naive folk etymology" which has got its relevance in its own place, none of the words above has got convincing etymological or semantic explanations.

Both "Danca" and "Mirhó" may appear at the same time inside a settlement (e.g. Gyoma). "Danca" mostly signifies a deep area or ditch temporarily filled with water without an outlet, "Mirhó" natural or man-made ditch or brook-bed filled temporarily or constantly with water, but we have got data on that it means a pinched-off meander or lake. Inside settlements it typically signifies borders extending between two house-lines along the "yard feet" or site boundaries. The "Sirató" represents a river-bend, so called "zug", or water course.

Cs. Szabó István
5600 Békéscsaba, Lencsési u. 46. fsz. 1.

1. kép

2. kép

3. kép. „Mírhó-torkolat”, Gyoma, 1958 (1889 előtt kikötő)
Fényképezte: Megyeri István, Gyoma, Gyóni G. u. 2.

HADAK ÚTJÁN XIII.

A NÉPVÁNDORLÁS KOR FIATAL KUTATÓINAK KONFERENCIÁJA

GYULA, 2002. SZEPTEMBER 17–19.

ELŐADÁSOK

ELŐSZÓ

Megvolt hát a 13. találkozó a Hadak Útján. Köszönet érte a Békés Megyei Múzeumok Igazgatóságának, a vendégszerető Gyula városának, a segítőknek és nem utolsó sorban Liska Andrásnak. Okosan hallgattunk, némileg vitatkoztunk, jót kirándultunk és általában – ahogy szoktuk – jól éreztük magunkat. Még megvagyunk, működik a társaság szelleme (bár a kifulladás némi jeleivel küszködve). Elkelne azért az új lendület – hol vagytok, a népvándorlás korának fiatalabb kutatói?

Némi meglepetést keltett, hogy milyen ügyesen nyomultak az antropológus kollégák – ez a kötetben is látható: a 6 régész szerzőt számszerűen leelőzte a 7 embertani tanulmány. Csak gratulálni tudok nekik, szeretjük őket mi régészek, szükségünk van rájuk, és értékeljük munkájukat. Az alábbi bemutatásnál – nem nélkülözve némi egészséges szakmai sovinizmust – kénytelen leszek picit más hangsúlyokat alkalmazni régészek és antropológusok esetében. Nem várhatja tőlem senki ugyanis, hogy véleményt mondjak a tudományukon belüli teljesítményről. Akkor se, ha máris sokat tanultam tőlük. Egyetlen dolgot kísérlehetek meg: kihámozni, hogy a régész számára mi újat adnak. Most és nekem. Egyelőre tovább érelem azt, amivel évek óta szekálnak barátaink: hogy fogalmazzam meg, mit várok (várunk) tőlük.

Még a hat leadott régész cikk sem foglalkozik mind a népvándorlás korának régészetével. Fancsalszky Gábor például a népszerűsítő irodalom stílusában azt foglalta össze, amit a Kárpát-medence germán népeinek történetéről fontosnak tart. Örvendhetünk látóköre bővülésének, új eredményt (reméljük: még) nem kérhetünk rajta számon.

A két avar koros tanulmány jól bevált kutatási stratégia mentén halad tovább. Perémi Ágota bemutatta, hogy éles szemmel mi mindent lehet szórványokból – a kékkúti temető maradványaiból – kihozni. Gyarapodtunk tehát egy új „Zamárdi-Káptalantóti” típusú lelőhellyel a 7. század végéről – 8. század elejéről és elgondolkozhatunk azon, hogy a koporsójukra két téglalap alakú lemezt kereszt alakban felszegezõ, amúgy lóval áldozó népek keresztények voltak-e? A ráadás: rövid ismertető egy (újabb) olyan késõavar temetõrõl, amelyet 10–11. századi köznépi sírok rétegeznek fölül. A csemege: az õsrégi asztragaloszjáték elsõ, jól datálható avar kori elfordulása. Kiss Gábor tanulmánya is két – összefüggõ – részbõl áll. Sikerült újra felfedezni, lenyûgözõen széles kitekintéssel és aprólékos elemzéssel keltezni, a déli kultúrkapcsolatok rendszerébe illeszteni egy ritka tárgyat (prézelõmintát), mi-

közben betekintést nyertünk a középavarkor–későavarkor határán lejátszódó technikai változás (préselés–öntés) folyamatába. A folytatás a tavaly közölt békéscsabai préselőmintával kapcsolatos. Hihető hipotézise szerint az indádszes préselt varkocsdíszek mellett Dunapataj-típusú dobozboglár motívumait állították elő vele. Van itt kérem minden, ami kell: listák, szeriáció, motívumelemzés, tárgyleírás. Azt azonban még ő sem tudja, hogyan kerül sírba (ha sírban volt) az egyik, legalább kétszáz évvel későbbi településre a másik préselőminta?

Tartva az időrendet: Herold Hajnalka és Költő László az előadottól eltérő különlegességgel szolgált, egy olyan, a honfoglalás előestéjére, a 9. század második felére keltezett tapasztásdarabbal, amelybe két, egymást derékszögben metsző vonalat, azaz egyenlő szárú keresztet karcoltak be. Bajelhárító, babonás jelként értékelték – én nekik hiszek.

Nagy örömmre szolgált Füredi Ágnes dolgozata, a káli 10. századi köznépi temető leleteinek közlése. Adósságot törlesztett Szabó János Győző hagyatékának gondozásával, méltó emléket állítva az ásatónak. Tudatosan elkerülve a hiedelemvilág buktatóit, tiszteletteljes kritikától sem visszariadva küzd a korai keltezés elismeretiséért. Ez a lényeg: minden olyan adat fontos, ami igazolhatja, hogy a honfoglaló köznép a honfoglalás óta létezik és nem háromnegyed évszázaddal később „keletkezik”.

Simonyi Erika ugyan Árpád-kori házleleteket (7 db-ot) közölt Gyál határából, megfigyelései, következtetései és feltételezéseik azonban általános érvényűek. Magam is biztosra veszem, hogy a földbe mélyített házak java része padlózva volt, az „ülőödrök” fedettek voltak, azaz veremként szolgáltak. A „nyelek” kérdését körünkben (is) tárgyaltuk már. Simonyi új (új megfigyelésekre alapozó) feltevése: ezek a légáramlást segítő kürtők voltak (továbbra is ajánlom a „kémény” terminus kerülését, fő szövegében a szerző is ezt teszi). Csemegét itt is kapunk: agyaghurkákból épített (másodlagos) kemencét ismerhetünk meg.

Na már most, ami az embertanosokat illeti. Olvashatunk figyelemfelkeltő, diagnosztikai jellegű cikkeket. Hegyi Andrea előadásában megtanulhattuk, hogy az orrcsontoknak többféle fejlődési rendellenességei lehetnek, amelyeket hazai anyagon először figyeltek meg. A felsorolt lelőhelyek régész szemmel egyelőre nem sokat mondanak (pl. „M5 autópálya ásatásai”), és csak a legvégén derül ki, hogy szarmaták is voltak közöttük. Tóth Gábortól (és társaitól) megtanulhattuk, hogy mi is az a tölcsérmellkas. Két új esettel gyarapodtunk, ugyanazon mikrorégióból (Fenekpuszta). Igaz, ezer év van közöttük, ami akár a családi halmozódást, akár az öröklés lehetőségét tekintve még a biológus számára is nagy idő.

Merczi Mónika folytatta a sérülések és betegségek szempontjából halmozottan hátrányos helyzetű késő római népesség bemutatását (az esztergomiak sem állnak jobban, mint a korábban tárgyalt gizellamajoriak). Kár, hogy a régészeti feldolgozás még hiányzik, a temető belső időrendjére így nem támaszkodhatott – pedig ő az egyetlen, aki egyénekre lebontva, sírszámokkal közli az eseteket (ezért tu-

dom, hogy halmozottan fordulnak elő a bajok: van, akinek a csontjain 5–6-féle betegség is nyomot hagyott). Tessék bátran hozzájárulni egykorú, de régészetileg feldolgozott temetők anyagához is – gyanítható ugyanis, hogy a jelenség mögött történetileg értékelhető okok rejlenek.

Három tanulmány alkot egy avar kori blokkot az antropológusok cikkei között – három nagyon eltérő régészeti háttérrel, három eltérő embertani megközelítéssel. A Szarvas, Grexa-téglagyári lelőhely a rovásírásos tűtartójáról híres, amúgy közöletlen, mintegy 200 évig volt használatban. Molnár Erika jegyezte a paleopatológiai feldolgozást. Feltűnő a fertőző betegségek nagy száma, megjegyzendő a stresszfaktorként számon tartott zománchyoplasia gyakorisága és a nemek közötti különbség, ami mögött munkamegosztást, a férfiak megerőltető fizikai munkáját gyaníthatjuk. Nem nagy meglepetés egy falusi temető esetében, arra azért kíváncsi lennék, hogy a korai és késői síroknál ugyanaz-e a helyzet. Kronológiáról egyetlen esetben esett szó (tuberkulózis 2 korai, 2 középvár és 6 későavar esetében). Két egykorú, szomszédos, amúgy antropológiailag közel álló somogyi későavar kori temető (Toponár és Fészerlak) paleoszomatológiai állapotát vetette össze Évinger Sándor (természetesen mindkét leletanyag közöletlen, csak mutatványokat ismerünk belőlük). Végre valaki régészek által feltételezett (ez esetben társadalmi) különbség embertani vetületét keresi – az egyiket ugyanis „gazdagnak”, a másikat „köznépi-nek” értékelték a jelentések. A szerző figyelmét elkerülte viszont, hogy a toponári temetőből további 67 sír ismert (Bárdos Edith ásatása, az embercsontok Kiszely Istvánhoz kerültek). Eltérő szociológiai státuszra legfeljebb a két lósír utalt (meggondolandó azonban, hogy nem csak eltérő hagyományokról van-e szó). Ettől függetlenül, a vizsgálatnak a táplálkozási szokásokra utaló következtetései felkelthetik a régészek figyelmét: nagyjából ugyanúgy táplálkozott a két falu népe, főleg növényi szénhidrátokat ettek, kevés fehérjét, ásványi anyagot, vitamint (amint az jó földművelőként illik). A különbség (ismét) a fogzománc hypoplasiájában mutatkozott meg: a fészerlakiak még nélkülöztek is (naiv kérdésem: ez a szarvasiak stressze?). A régészet által is tárgyalt etnikai probléma izgatja a Lipp Vilmos-féle Keszthely környéki ásatások meglévő embercsontjainak feldolgozóit (Varga Péter adta elő, Bernert Zsolt, Fóthi Erzsébet és Gyenis Gyula is aláírta). Dicséretes törekvéssel indítanak: megkísérlik megérteni a Keszthely-kultúra körül dúló vitákat. Nem könnyű feladat (ráadásul Bóna István neve kimaradt belőle). Az eredet kérdésének megoldásához kellene az antropológia hozzájárulása, ezt a munkát akarják elkezdni. Dicséretes. A baj ott van, hogy ehhez a Lipp-féle anyag a legkevésbé alkalmas. A több ezer fenékpusztai és dobogói sírból összesen 120 áll rendelkezésre, az is összekeverve. Azt sem tudjuk, hogy ebből mennyi tartozik valóban a Keszthely-kultúrába? Ha véletlenül mind oda tartozna, akkor sem tudjuk, melyik fázisába? A más temetőkkel való összevetésnek is vannak további buktatói. Készséggel elhiszem, hogy a vizsgálatba bevont római kori szériáktól élesen elkülönülnek (van köztük vagy 250 év intenzív népvándorláskor), az (időben és kultúrában vegyes)

dunántúli „avarokhoz” inkább hasonlítanak (a példák a korai Környétől a 9. századi Sopronkőhidáig ívelnek). Megszívlelendő az utolsó mondat: „a Keszthely-kultúra népessége ... tovább élt a helyi környékbeli népességben”.

Targubáné Rendes Katalin, Tóth Gábor, Suskovics Csilla a tájegységben maradvra zárta az időrendi sort a Fenékpusztá, Pusztaszentegyházi-dűlőbeli 12–16. századi temető feldolgozásáról szóló előzetes közleménnyel. Alapadatok, oszteometriai vizsgálatok, demográfiai analízis, őskórtani esetek mellett-után a népvándorlás koros régész felfigyelhet arra, hogy a középkorról kialakult képbe belejátszik a honfoglalók koponyafarmájának túlsúlyba jutása is.

Folytatása következik Keszthelyen.

Győr, 2003. október

Tomka Péter

GERMÁN NÉPEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A KR. U. I. ÉVEZREDBEN*

– Fancsalszky Gábor –

A magyar föld történetének Kr. utáni első évezrede a rómaiak és a népvándorlás keleti eredetű törzseinek korszaka mellett a különböző germán népeké is.

Ennek alátámasztására bevezetésképpen legyen elég az a tény, hogy a markomannok Kr. után 50 körüli Pannoniába költözése, és a X. századi viking lándzsák földbe kerülése közötti időszakban 16 különböző germán nép/törzs tagjai szóltak bele tevékenyen a mai Magyarország területének történelmébe.

Európa (és így az akkor ismert világ) történetének szempontjából is jelentős események tartoznak ide: Marcus Aurelius markomann–kvád háborúi, a hun korszak nagy germán királyainak felemelkedése és uralma, a langobardok Itáliába költözése, valamint Nagy Károly avar hadjáratai.

A fent említett népeket lehetőség szerint időrendben soroljuk fel.

Markomann. 50 után költözik be népük egyik része Pannoniába.

Kvád/Szvéb (ez utóbbi néven 406 után hívjuk őket). Kb. 90-től kezdik meg háborúikat a rómaiak ellen.

Obius. 166–167-ben a langobardokkal együtt törnek be Pannoniába.

Langobard. Először 166–167-ben hallunk róluk, szerepük 510 után lesz jelentős, ekkor költöznek Pannonia területére. A rugiak, herulok, majd a gepidák legyőzése után 568-ban vándorolnak szász törzsekkel együtt Észak-Itáliába az avarok elől, vagy azok hatására.

Gepida. 270 után jelennek meg a Tisza felső részénél, Dáciába való bejutásukat a vizigótok megakadályozzák. Ezt csak azok 376-os elvonulása után foglalják el, majd a Tisza környéki szállásaikat a Duna–Tisza közére is kiterjesztik. A hun korban ők a legerősebb segédnép, majd a hunok ellen fellázadt népek vezetői. Az avar–langobard szövetségtől elszenvedett vereségük után a IX. századig számolhatunk töredékeikkel.

Victoval. 168 után tűnnek fel Dácia észak-nyugati részén, majd az Alföldre költöznek, ahol 290 körül beolvadnak a tiszai gepidákba.

Vandál. 270 táján törnek be Pannoniába, egészen Aquincumig jutnak el. 330 után a tiszai gepidák szövetségeseiként az erdélyi vizigótok és a taifalok ellen harcolnak. 406-ban átlépi a Rajnát, vándorlásukat Észak-Afrikában fejezik be.

Taifal. 290 után a Havasalföldön tűnnek fel, majd 330-tól a vizigótokkal szövetségbe küzdenek a gepida-vandál erőekkel.

* A tanulmány megjelent német nyelven: Germanische Völker im Karpatenbecken. In.: FANCSALSZKY, Gábor–KÁDAS, Tibor–SIKLÓSI, Gyula: Von den Germanen zu den ungarländischen Deutschen. Budapest, 2001. 3–20.

- Gótok.** A népvándorlás kor egyik legjelentősebb germán népe. Két csoportjuk ismert. *Vizigót* (nyugati, ill. tervingi = „erdei” gótok). Északi őshazájukból a gepidákkal együtt indulnak el, 270 táján jutnak Erdélybe, ahonnan a hunok elől menekülnek el 376 után. Ezután jönnek Pannoniába, innen 408-ban távoznak el végleg.
- Osztrogót** (keleti, ill. greutungai = „síksági” gótok). Fekete-tengeri birodalmukat a hunok söprik el 375 táján. Szövetséges keleti germán népeik közül ekkor kerülnek hun uralom alá a szkírek, a rugiak és a herulok is. Szétszórt népük három csoportját a hunok leverése után megerősödött gepida-liga ellensúlyozására telepítik le a rómaiak Pannonia területén 456–471 között. Innen Itáliába távoznak. Itteni egyik dinasztiajuk leghíresebb utóda, Nagy Theoderich a Nyugat uraként 504–535 között gyakorlatilag Pannonia feje is.
- Szkír.** Az osztrogót birodalom egyik keleti germán szövetségeseiként őket is a hunok hódoltatják meg 375 körül. A hun bukás után a győztes gepida-liga tagjai, 469-ben azonban az osztrogótok megverik őket. Ekkor elesett királyuk fia, az utolsó római császárt detronizáló Odaoaker itáliai királyságának része lesz Pannonia területe is, egészen 493-ig, amikor Nagy Theoderich legyőzi.
- Rugi.** A szkírekhez hasonlóan kerülnek hun uralom alá, királyságuk aztán a Duna ausztriai részén terül el. 455 után ők is a győztes gepida szövetség tagjai, mégis a korábbi szkír fegyvertárs fia, Odaoaker veri szét országukat 487-ben.
- Herul.** Sorsuk az előző két népéhez hasonlóan alakul a hun korszakban. Szomszédai, a rugiak bukása után azok területeit elfoglalva a Kisalföldet is birtokba veszik. 509-ben a Pannoniába tartó langobardok győzik le „minden germánok legvitézebbjeit”.
- Bajor.** Nagy Károly hódítása elől menekülnek bajor hercegek 776-ban az avar birodalomba, ennek megfelelően különösebben fontos eseményekről velük kapcsolatban nem beszélhetünk.
- Frank.** 539-ben tűnnek fel először, amikor szövetségre lépnek a gepidákkal Bizánc ellen, ez azonban sikertelennek bizonyul. 791–805 között zajlanak Nagy Károly, illetve fia, Pippin avar háborúi. Ezek sikere után szervezik meg a keleti frank birodalom Oriens tartományát, melynek a volt Pannonia is része lesz.
- Normann.** Régészeti leletek és írásos adatok utalnak arra, hogy a X. században és a XI. század első felében a magyar királyi ház szolgálatában álló skandináv (varég-rusz, illetve kölpény néven említett) testőrök és határvédők jelenlétével számolhatunk.

Érdemes kiemelni a fenti felsorolás kronológiai legfontosabb csomópontjait.

A hunok feltűnéséig a germán törzsek célja az, hogy bekerülhessenek a Római Birodalom jólétet és biztonságot jelentő határai mögé. A 376 után kezdődő népvándorlás kor eseményei rendítik meg az antikvitás addigi berendezkedését, megkezdődik a későbbi európai államok körvonalazódása. Az utolsó fázisban pedig a már kialakult feudális országok kezdik meg keleti hódításaikat.

Kr. után 50. Az első sikeres „kapcsolatfelvétel” időpontja. A Rómával szövetségi viszonyban álló Vannius markomann király kliensállamából az őt megbuktató Maroboduus elől Pannoniába menekül.

168. Az első komolyabb germán fegyveres betörési kísérlet során (166–167) a 6000 langobard és obius harcos támadását a még ereje teljében lévő római hadse-

reg könnyedén verte vissza. A limes (határ) sikeres áttörése azonban Marcus Aurelius következő évben kezdődő markomann–kvád háborúiban kap világtörténelmi jelentőséget (1. kép).

269–290 között, vagyis száz év elteltével új népek érkeznek. A gepida, vizigót, vandál, taifal törzsek egyelőre még nem tudnak betörni a Birodalomba, de határvidékét már megszállják. Ez Kelet-Magyarország és Erdély germán korszakának kezdete (2. kép).

376-ig, a klasszikus népvándorlás kor kezdetéig újabb száz év telik el. Az Európa határát átlépő hunok nyomására meginduló keleti germán törzsek feltartóztathatatlanul törnek be a gyengülő római határvédelem sáncai mögé. A legyőzhetetlen hunoknak meghódoló osztrigót, szkír, rugi és herul népek lökik át közvetve a Rajnán a pánikszerűen menekülő vandál, szvéb és alán tömegeket. Ez a nap, 406. december 31-e jelenti a Nyugat számára a népvándorlás korának „hivatalos” kezdetét (3. kép).

455 után, a hun korszak lezáródásával, a győztes germánok veszik kezükbe Itália és Nyugat-Európa irányítását. Magyarország területén ennek tükré Pannonia osztrigót időszaka (456–471), majd 526–568 között a langobard hódítás kora. Ezt a bő száz évet zárja le az avarok honfoglalása (4–5. kép).

791-ben jut el Nagy Károly, a megszilárduló nyugati germán államok legnagyobb formátumú uralkodója folyamatos hódításai során Magyarország területéig. A frankok több mint tíz év alatt foglalják el az Avar Kaganátus pannoniai felét, amely azután Oriens néven lesz a Karolingok birodalmának része, gyakorlatilag a magyar honfoglalásig (6. kép).

A X. század Nyugat-Európa számára olyannyira emlékezetes normann időszakunk nálunk csak jelzés értékű. A kialakuló magyar állam határvédőként, illetve a dukátus hercegi kíséretként alkalmazott skandináv harcosokat, ezért esetükben hódításról szó sincs (X. század közepe – XI. század első fele).

Részletes eseménytörténet:

Időszámításunk kezdetéig a kelták uralták a Kárpát-medence nyugati felét, a rómaiak is csak ezt a részt hódították meg. Az így kialakult tartomány, Pannonia provincia észak-nyugati határán találtak az első itteni germán néppel. A markomannok („a határ mellett élő emberek”) Vannius királyuk uralma alatt léptek szövetségre a Római Birodalommal Kr. után 17-ben, így jött létre az ún. kliensállamuk. 50-ben azonban az ellene lázadó Maroboduus elől Vannius kénytelen volt Pannoniába menekülni – ő az első, akinek sikerült a római határvonal, a limes mögött letelepedni, egészen pontosan a Fertő tó déli részénél. A korábbi szövetséges befogadásával kezdődött meg az a folyamat, amely azután a birodalom bukásáig eltartott: a jólétet megismerő szabad germánok egy része egyre jobban és bármi áron szeretett volna bejutni a római fennhatóság alatt álló területekre.

90 után a markomannok keleti szomszédai, a Dunakanyar környéki kvádok (406 után szvébeknek hívjuk őket) kezdenek háborút, szövetségben a Duna–Tisza közti szármata-jazigok keleti, alán származású népével. A támadás a rómaiak súlyos vereségéhez vezetett: egy teljes legio (a XXI Rapax) pusztult el, ami 6000 katonát jelent. A császárkorban általában 30 legio állomásozott az egész birodalomban. Az esemény hatására változott meg az európai katonai helyzet: a korábbi rajnai súlypont a Dunához került. Az első század végére négy legiotáborot építettek ki az észa-

ki Duna-szakasz mentén a germánok ellen (Vindobona–Bécs, Carnuntum–Deutsch-Altenburg, Brigetio–Szőny, Aquincum–Óbuda). Mindez azt jelenti, hogy ekkorra Pannonia lett a legveszélyeztetettebb tartomány.

A többi területtel összehasonlítva csak Britanniában és Szíriában állomásozott ekkora sereg. Ez az erőkoncentráció egyelőre megállította a barbár támadásokat, de nemsokára kiderült, hogy egyáltalán nem volt túlzás a teljes hadsereg majd 1/7-ét ide csoportosítani.

A 165–167 közötti langobard („hosszúszakállú”) és obiur betörés az első jele annak, hogy nem csak a helyi törzsekkel kell számolni: megkezdődik az északi germánok délre vándorlása. Ez a támadás mélyen behatol Pannoniába, de könnyedén kivédhető a 168-ban kezdődő markomann–kvád–szarmata háborúk veszélyeihez képest.

168–179 között, a markomann háborúk néven ismert események során főleg Marcus Aurelius császár vezetésével folyik a küzdelem, eleinte jelentős germán seregekkel. A 173. év híres „esőcsodája” (valahol a Garam mellett, ahol egyébként a császár „Elmélkedések” című könyvét is írta) mintegy sorsszerű fordulópontja a harcoknak. Ekkor a kvádok egy olyan forró és száraz helyre szorították be a rómaiakat, ahonnan sem elmenekülni, sem ivóvízhez jutni nem tudtak. A hirtelen kitört hatalmas vihar és zápor azonban megfordította a csata, sőt az egész háború menetét. (A jelenet egyébként a római Marcus oszlopon – a Piazza Colonnán – is látható.)

250 után jelentkezik a fentebb már említett északi germán vándorlás igazán veszélyes következményeinek első nagyszabású jele. A gótokról van szó. 251-ben, a római történelem során először, maga a császár (Decius) is elesik az ellenséggel vívott csatában. A győztes vizigótok (a szó jelentése: derék, jó, másképpen tervingi = erdei, valamint helytelen, de az égtájaknak megfelelően elterjedt nevükön: nyugati gótok) ezután költöznek be Erdélybe, ami az egyik oka lesz Dacia provincia feladásának.

270 után jön az újabb veszély: a gepidák népe. Eredetileg ők is a gótokkal együtt indultak el északi őshazájukból. A nem minden élt nélkülöző gót hagyomány szerint azonban nevük jelentéséhez méltóan „lusták” voltak, ezért maradtak le a továbbvonuló gótoktól. Ez persze csak gót értelmezés, saját, bár a gótéhoz hasonló nyelvükön nevük jelentése: bőkezű, adakozó. Az mindenesetre tény, hogy Erdélybe egyelőre nem jutnak be, így telepednek le az Alföld északkeleti részén, a Tisza felső folyásánál. 290 táján próbálják meg Fastida királyuk vezetésével, alkalmi szövetségeseik, a vandálok szövetségében elfoglalni Daciát az azt védő gót–taifal seregektől – egyelőre sikertelenül.

Állandó mozgásban lehettek azonban más germán törzsek is, mert ellenük építik ki a rómaiak a Dunakanyar őrtorony (burgus) hálózatát 365 körül. Komoly harcokról volt szó, hiszen maga I. Valentinianus császár is a kvád követekkel való tárgyalás közben halt meg 375-ben Brigetioban, igaz, agyvérzésben.

Mindez azonban csak közbjátéknak tűnt a 376. évet követő „földinduláshoz” viszonyítva. A hunok betörése Európába alapjaiban változtatta meg az erőviszonyokat. Addig ugyanis nagyjából sikeresnek tűnt a római „oszd meg és uralkodj” (divide et impera!) politika: a különböző barbár törzseket sokszor egymás ellen kijátszva, sőt belső viszályaikat kihasználva általában sikerült fenntartani a status quot. A megállíthatatlan hun támadás azonban olyan erővel lökte a menekülő germán és más népeket a római határ felé, amit már nem lehetett diplomáciával megállítani.

375 táján a Fekete-tengeri osztrogótok soknemzetiségű birodalmának legyőzése volt a kezdet, királyuk, Ermanarich is elesett (osztrogót = fényes, tündöklő, más néven greutung = síksági, illetve keleti gót). Az ekkor legyőzött gótok mellett a szkírek, herulok és rugiak keleti germán törzsei is meghódoltak a hunoknak.

376-ban az erdélyi vizigótok következtek. Királyuk, Athanarik ugyan nem esett el, de népe menekülni kényszerült. Egyik részük Alavivus és Fritigern vezetésével a Római Birodalomba igyekezett. A segítőkész rómaiak már a dunai átkelésnél is jókora hasznót húztak belőlük, majd ideiglenes menekülttáboraikban még kutyahúst sem reszteltek felszolgálni nekik. A felháborodott gótok 378-ban a hadrianopolisi (Edirne) csatában Valens császárt is megölték – ez már nem is olyan nagy meglepetés. Ennek következtében a rómaiak kénytelenek voltak a kialakult helyzetet szentesíteni: hivatalosan elfogadták a már egyébként is a területükre jutott barbárok jelenlétét.

Ezek után joggal közlekedhettek egyik provinciából a másikba. Az Alatheus és Saphrax vezette vizigót-alán és hun (!) „hadak” így jutottak Pannoniába 379-ben. Egyetlen céljuk már csak a rablás volt. Mit tehetett a két uralkodó? Gratianus és I. Theodosius hálából dicső tetteikért foederatiként (szövetséges barbár) telepítik le őket a tartományban. A következő negyed század Pannonia szempontjából a pusztulás és az anarchia időszaka, történetében először, de nem utoljára.

401-ben ehhez járul az erre vonuló vandálok észak-pannoniai pusztítása, majd Alarich gótgjai törnek be Itáliába, sajnos Pannonián keresztül. A vandál származású római katonai parancsnok, Stilicho megbékítésük után Pannoniában telepíti le őket, ami azonban a legkevésbé sem akadályozza meg Alarichot Róma 410-es kirablásában.

405-re vált nyilvánvalóvá a kelet-európai germánok számára, hogy a 376-os hun támadás csak előjáték volt, az igazi lökés csak most jön: a hunok Európába fogják áthelyezni hatalmi központjukat, hiszen világhuralmi terveik útjában immár csak a Római Birodalom áll.

A felismerést tett követi: 406. december 31-én, a nyugat-európai népvándorlás kor kezdetén, lépik át a Rajnát a hunok elől menekülő, Godegisel vezette vandál, szvéb (ekkortól hívjuk így a kvádokat), alán és silling vandál (a lengyelországi Szilézia névadói) seregek.

Ettől kezdve Attila haláláig (453) a hunok irányították az eseményeket. A Kárpát-medencébe 406 után bejutó hunok nagyjából ugyanazt tették, mint korábban a rómaiak: saját céljaik érdekében játszották ki és használták fel az egyes germán népeket. Hagyták, hogy egymást pusztítsák, ha viszont szükségük volt rájuk, akkor szövetségesként még a hatalom közelébe is engedték őket.

Az Itáliába tartó osztrogótok a változatosság kedvéért újra végigrabolják Pannoniát, ezúttal Radagisius vezetésével, Thorismud pedig hun szövetségesekkel győzi le a szvébeket és a gepidákat. Az újabb kutatások szerint az ekkor kiirtott gepida uralkodói ház kincsei kerültek elő Szilágysomlyón.

Források hiányában nehéz pontos adatokat közölni, csak az biztos, hogy 447 után Attila magyarországi, valahol az Alföld déli részén található udvarában már számos germán szövetséges uralkodó élt: az osztrogót Valamir, a szkír Edika, valamint a legerősebb: a hunok által „szentesített” gepida Ardarich. De ne feledkezzünk meg a helyi származású arisztokrata Orestesről, az utolsó nyugatrómai császár, Romulus Augustulus apjáról sem. Közismert világtörténeti tény, hogy az Orestessel együtt

„szolgáló” Edika fia, Odoaker fosztja majd meg trónjától az egyébként gyermekkori (kb. 16 éves) császárt 476 augusztusában, miután apját kivégeztette. (Nem tartozik szorosán ide, de fontos tudni, hogy Odoakert, fiát és kíséretüket viszont Itália új ura, Nagy Theoderich öleti meg egy lakomán, 493. március 15-én.)

A nagykirály halálát követően derül ki, hogy ki volt az úr a háznál: azért mertek fellázadni a hunok ellen a korábbi „szövetségeseik”, mert Attilának nem volt méltó utóda. A hatalmat a legidősebb fiú, Ellak örökölte, de őt apja nem kedvelte. A középső, Dengizik hasonlított jellemében legjobban atyjára, aki viszont a legkisebbet, Ernakot (Irnek) szerette a legjobban. Hiába lázadtak azonban fel bátyjuk ellen, a trónöröklési harcot Ellak nyerte meg. Ez a tény viszont bizonyára rányomta bélyegét a hadvezetésre is.

A gepida irányítású szövetség szvéb, rugi, herul, szkír és szarmata csapatai 455-ben vívják meg a döntő csatát az Ellak vezette hun, osztrogót, alán sereggel a pontosan nem azonosítható Nedao folyónál. Ellak halálával lényegében véget ért egy korszak, és egy új kezdődött: a túlélő germánok évtizedei. A győztesek éltek jogaikkal, ekkor teljesült a gepidák régi vágya is: végre megszerezték Erdélyt a gótoktól. A hatalom új birtokosai bizonyára kifosztották a hun kincstárát is, de vagyonukat gyarapította a bizánci aranyadó is. Királyi házaik pompájáról töredékességük ellenére is fényűző leletek tanúskodnak. Az apahidai gepida uralkodó (Omharius) ékszerei és hatalmi jelvényei, valamint a szamosfalvi lelet csak a korszak legismertebb nyugati fejedelmeinek tárgyaival vehetők össze, de a szkírekhez köthető bakodpusztai lelet is az időszak leggazdagabb női sírleleteinek egyike Európában.

A Római Birodalom nem nézhette tétlenül a gepida-liga tagjainak a győzelmet követő diadalmáporát, hiszen a kor legfélelmetesebb hatalmával számoltak le. Kézenfekvő megoldásnak látszott tehát a legyőzött osztrogótok támogatása: ennek lett egyik következménye Pannonia osztrogót korszaka (456–471). A Dunántúl délkeleti részén három önálló fejedelemségben telepedtek le Thiudimer, Valamer és Vidimer alattvalói. A gótok Thiudimer király vezetésével győzték le az egyelőre azonosíthatatlan Bolia folyónál a gepida-ligát 469-ben. Valószínűleg itt esett el Edika és egyik fia, Hunvulf (Hun farkas) is. Sokat elárul az Attila alatti erőviszonyokról a hunok volt „szövetségeseinek” névadási szokása. A csatában a szvébeket Halarich mellett Hunimund vezette. Az osztrogótok sikerük ellenére hamarosan elhagyták a már amúgy is kifosztott Pannoniát, amihez az is hozzájárulhatott, hogy éppen legősibb ellenfelüket, a gepidákat nem sikerült teljesen felszámolniuk.

A 471 után távozó gótok között volt a már kamaszodó (Nagy) Theoderich, Thiudimer fia is. Az a legenda, mely szerint az egyik legnagyobb germán király a Balaton környéki gót szállások egyikén született volna, nem állja meg a helyét, ugyanis 453/54 táján, még az osztrogótok keleti, pontusi hazájában látta meg a napvilágot. Itália királyaként pannoniai birtokainak északi határa mindig a Dráva volt, s származásához méltóan főleg a gepidákat akarta irtani, amire főleg a Szerémségben volt alkalma. 526. augusztus 30-án bekövetkezett halála Attilához hasonló erő kiakapcsolódását jelentette, ugyanis rögtön megkezdődött a Kárpát-medence szállásterületeinek újraosztása.

A langobardok megjelenése vetett lényegében véget a nagy germán népmozgásoknak. Dél felé vonulásuk során 488 után először a rugiakat, majd 510 előtt a herulokat győzték le. Ezzel azonban kivívták Nagy Theoderich haragját, hiszen a

herulok királya, Rodulf (Vörös farkas) „fegyverrel fogadott fia” volt Itália királyának. Az tény, hogy a győztes langobard királyt, Tatot unokaöccse Wacho megölte, így a hatalmat is átvette. Őt tartja népe hagyománya Pannonia meghódítójának, de a térség első királya Audoin lett, ő már itt is halt meg. A tényleges hatalomért kezdtek véres háborúba a gepidákkal, akiket 551-ben győztek le az „Asfelden” (az istenek mezején), valahol a Szerémségben. Erre az esetre igaz azonban a mondás: a csatát megnyerték, de a háborút nem. A már eddig is mindent túlélő gepidák országának ugyanis csak egyik részét győzték le, és azt sem végleg. Az egész Gepidia megtörése még a félelmetes langobardok számára is nagy feladatnak tűnt. Ez a harc a langobardok részéről már Audoin fia, Alboin, illetve az asfeldi csatában elesett gepida trónörökös utóda, Kunimund vezetésével zajlott. A következő években a két nép Bizánc váltakozó szövetségi rendszereinek „segítségével” pusztította egymást, míg a langobardok rá nem jöttek, hogy egyedül nem győzhetnek.

Alboin az 567 táján feltűnő avarokat tartotta a megfelelő szövetségeseeknek. Annyiban igaza volt, hogy velük könnyedén diadalmaskodtak a gepidák fölött, de abban már egyáltalán nem, hogy ezzel a saját helyzete is könnyebbé vált volna. Éppen ellenkezőleg, így aztán egy éven belül belátta, hogy jobb lesz önként távoznia. (A helyzet némileg emlékeztet a jó száz évvel ezelőtti britanniai eseményekre. Ott Vortigen brit király hívta be a piktek ellen az elbai germán angol, szász és jüt zsoldoscsapatokat Hengist és Horsa vezetésével, akiktől aztán olyannyira nem tudtak megszabadulni, hogy a mai napig angolszászoknak hívjuk őket.) Igaz ugyan, hogy a langobardok baráti szerződést kötöttek az avar Baján kagánnal, de a tényleges helyzetet távozásuk körülményei tükrözik. A langobardok 568 húsvétján házaikat felgyújtva, az egész népet felpakolva kerestek új hazát Itáliában. Nem volt ez másképp a magyar honfoglalás esetében sem: annak oka is a menekülés volt. Alboin azonban még a hódításhoz sem érezte elég erősnek seregét, ezért szövetkezett a szászokkal, akik viszont halálát követően, 572-ben hazaköltöztek. Az avarok a gepidákra is nagy hatást gyakoroltak, amit az is mutat, hogy egy részük inkább halálos ellenségeikkel, a langobardokkal együtt vándorolt Itáliába, semmint hogy helyben maradjon. Amennyiben igaz, hogy Alboin az elesett Kunimund koponyájából készítettetett magának ivócsészét, akkor elképzelhetjük, hogy milyenek lehettek a másik lehetőséget képviselő avarok. A hódítók nevét Lombardia tartomány és a gepidákra utaló Zibedo, Zebedo falvak őrzik.

568-ban ért véget a különböző germán népek önálló közép-európai történelme. Nagy tömegben maradtak itt ugyan gepidák, sőt együtt harcoltak az avarokkal Bizánc ellen, de saját országuk megszűnt létezni.

A következő 250 év az avaroké. Harcaik és földrajzi helyzetük következtében többször is kapcsolatba léptek a szomszédos germánokkal. Ennek konkrét bizonyítékait a régészet nyújtja: a korai avar (568–670) temetőikben meglehetősen gyakran találunk tipikus germán viseletben eltemetett nőket, de a korszak jellegzetes germán fegyverei és tárgyai sem ritkák. A legnagyobb avar uralkodó, kagánjuk, Baján Attilához hasonló formátumú személyiség volt – kiváló hadvezér egy félelmetes sereg élén. Az avarok külön érdeme, hogy ők egyesítették először egy birodalomban az egész Kárpát-medencét. Ezt utánuk csak majd a magyarok tudták megismételni. Az avarok szövetséges népei azonban már egy új csoport, a szlávok tagjai voltak. A népvándorlás korának germánjai a gepidákkal tűntek el a történelem színpadáról.

A Kárpát-medence további germán kapcsolatait a frankok hódításai határozták meg. Ennek a korai „Drang nach Osten” politikának estek áldozatul az itáliai langobard hercegségek is. A hódítók ellen fellázadó hercegek az avaroknál kerestek menedéket 776-ban. 787-ben a frank birodalom az ekkorra egyedül megmaradt önálló germán államot, a bajor hercegséget is megtámadta. Uralkodójuk, III. Tassilo meghódolt, de felesége, az éppen Nagy Károly által trónjától megfosztott utolsó langobard király lánya szervezkedni kezdett. Az így létrehozott bajor–avar–langobard szövetséggel önálló nemzeti létük felszámolását ugyan nem sikerült megakadályozniuk, viszont kiváló ürügyet biztosítottak Nagy Károly 791-ben kezdődő avar háborúihoz.

A frank krónikákban természetesen győzedelmesnek elkönyvelt hadjárat azonban egyáltalán nem ment könnyen. Az augusztus 23-án megkezdett támadás frank–alemann–szász–thüring–bajor seregei eleinte ellenállás (és hadüzenet) nélkül hatolhattak be a felkészületlen avarok területeire. Egészen a Bécsi-erdőig, ahol Cumeobergnél (a mai Tulln és Zeiselmauer között) került sor az első nyílt ütközetre. A támadók győztek, de jelentős veszteségek árán. A pontos „eredményt” nem ismerjük, de az tény, hogy Károly fiát, Jámbor Lajost a csata után hazaküldte. A folytatásban jöttek az igazi bajok. A kétségtelenül menekülő avarok ugyanis az összes későbbi germán hódítás eredményességét megkeserítő „felperzselt föld” taktikájához folyamodtak, márpedig egy támadó sereg élelem és takarmány nélkül nehezen boldogul. További és egyelőre megoldhatatlan problémának bizonyult a Duna. A folyó két partján előrenyomuló katonaság ugyanis egy idő elteltével a hazinál sokkal szeleesebb vízzel találta magát szemben – ezzel el is vágva egymástól a csapattesteket. November elejére nyilvánvalóvá vált, hogy vissza kell vonulni. Minden jel arra utal, hogy Nagy Károly utolsó személyesen vezetett hadjárata a részeredmények ellenére is kudarc volt, ugyanis ezután négy évig nem folytatták a harcot.

Az avarok azonban saját erőből „érték el” azt, ami a frankoknak nem sikerült. A 795-ben kitört, ismeretlen okú belháborújuk során a két legfőbb méltóság, a kagán és a jugurru irtották ki egymást, az életben maradt harmadik hatalom viselője, a tudun pedig meghódolt Károlynak. Ekkor fosztotta ki Erik friauli dux az avar kincstárat. A 16 szekéren elhordott drágaságból bőkezűen osztogatott aztán Nagy Károly vazallusainak, de az avarok meghódoltatását már fiára, Pippinre bízta. Ez sem ment azonban könnyen: 799-ben általános felkelés tört ki a hódítók ellen. Végül a frank megtorlás és az energikus bolgár kán, Krum egyidejű, bár természetesen nem összehangolt támadása törte meg az avarokat 804-ben.

Ezek után Nagy Károlynak már nem maradt más dolga, mint hogy a kialakult helyzetet jogilag is tisztázza. Ekkor osztják fel az újonnan meghódított keleti területeket. A Dunántúl a Pannonia Superior nevet kapja, ennek lesz része a meghódolt avarok területe (Avaria = Alsó-Ausztria). A Dráva–Száva között ezentúl Pannonia Inferiornak hívjuk. A területet közigazgatásilag a bajor prefektúra alá rendelik, a két tartomány együttese lesz az Oriens. Károly 814-ben hal meg, az őt követő Jámbor Lajos fia, Német Lajos 828-tól lesz az immár egyesített Pannonia ura, melyet négy grófságra osztanak.

Ezek egyikének lesz az ura a Nyitráról elmenekülő Pribina, akinek személyében tehát nem egy morva hódítót, hanem egy karoling alattvalót tisztelhetünk. A terület körüli utolsó viharokat Német Lajos fia, Karlmann okozza, aki 862-ben apja ellen lázadva nevezi ki magát Carantania urának, de gyakorlatilag ez a fogalom is

Pannoniát takarja. Német Lajos halálakor, 876-ban zárulnak végleg le a nyugati népmozgások és hódítások: véglegessé válik a germán frankok két fő területének elkülönülése Francia- és Németország formájában, ez utóbbi határán pedig már megjelennek az új hazát kereső magyarok első lovascsapatái.

A magyar állam megszilárdulásával kapcsolatosak a terület első évezredének utolsó germán kapcsolatai. Az európai népvándorlás végső hulláma a viking–normann kalandozások időszaka, mely a VIII. század végén kezdődik, a IX–X. században teljeseedik ki és a XI. században zárul. A három skandináv nép (svéd, dán, norvég) közül az etelközi magyarság a kelet felé terjeszkedő svédekkel már a Kijevi fejedelemség szomszédságában megismerkedik. A korai kereskedelmi kapcsolatok a Kárpát-medencében bővülnek ki. Valószínű, hogy a X. század második és a XI. század első felében a magyar királyok testőrségét varég–rusz–orosz harcosok alkották, akiket a Kijevi Rusz udvarában szolgáló svéd eredetű zsoldosok közül választhattak ki. Erre vagy a kiváló minőségű normann fegyverek exportjára utalnak a régészeti leletek: pl. a budapesti lándzsa, néhány kétélű kard, illetve ezek szerelékei, valamint a prágai Szent István kard csontmarkolata. A fegyverek díszítésében dániai és észak-német hatások is felismerhetőek. Meg kell azonban mondanunk, hogy egyetlen viking temetkezést sem ismerünk Magyarországról, tehát hatásuk ezen a területen kizárólag marginálisnak tekinthető.

Az első évezred végével zárul az európai népek, így a germánok államalapítási kísérleteinek korszaka is. Ettől fogva az immár megszilárdult középkori országok politikai történetéről beszélhetünk. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a Római Birodalom bukása és a Német-római Birodalom felemelkedése közötti fél évezred viharos eseményei rajzolták meg földrésznünk mai térképét.

IRODALOM

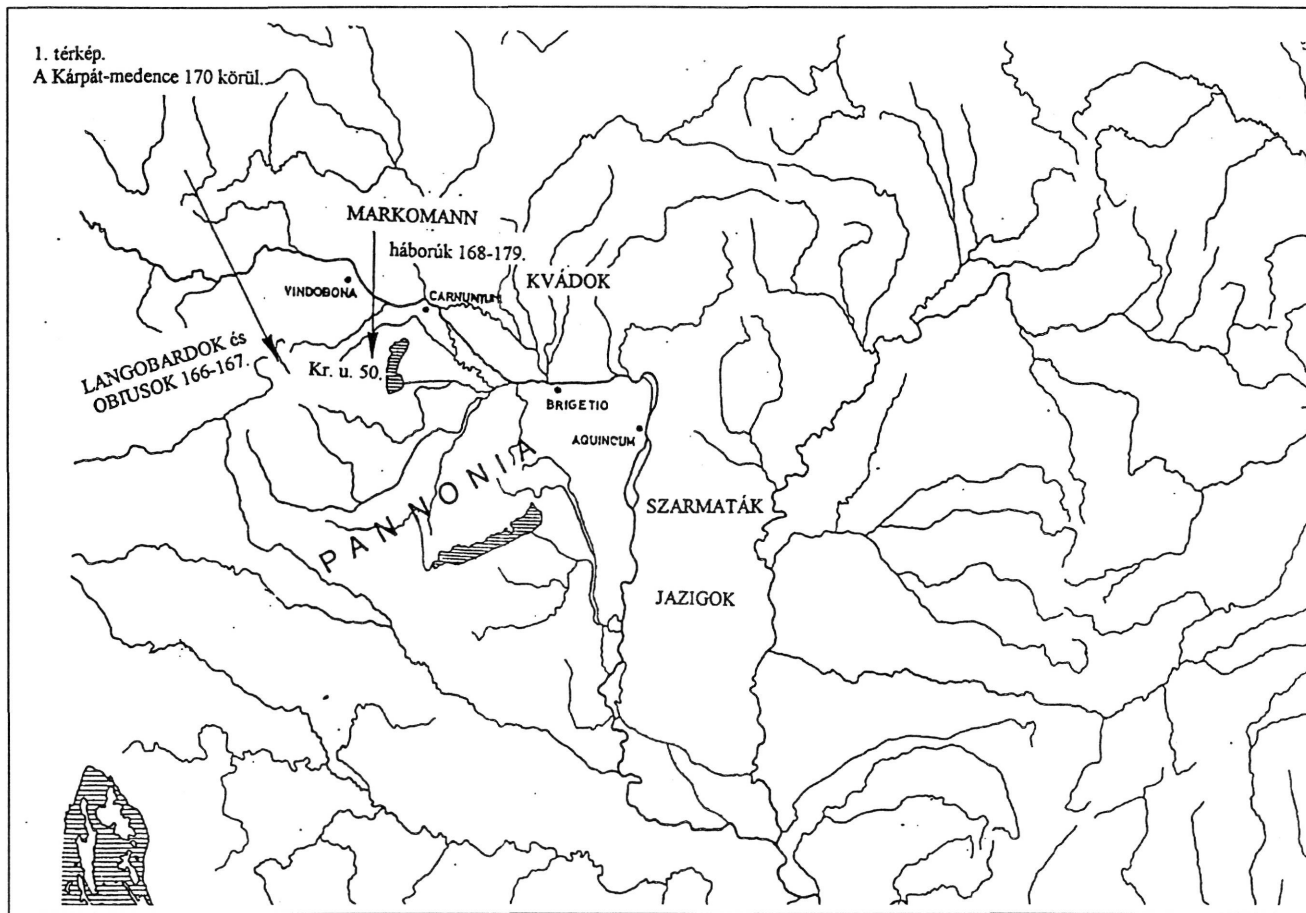
- Bóna I.: A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest, 1974.
- Bóna, I.: Das Anbruch des Mittelalters. Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken. Budapest, 1976.
- Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In.: Magyarország története I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Főszerk.: Székely Gy.) Budapest, 1984. 265–373, 1586–1606.
- Bóna I.: Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In.: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. (Főszerk.: Köpeczi B.) Budapest, 1986. 107–234, 565–582.
- Bóna I.: Daciától Erdőlvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In.: Erdély rövid története. (Főszerk.: Köpeczi B.) Budapest 1989. 61–98, 611–614.
- Bóna, I.: Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895). In.: Kurze Geschichte Siebenbürgens. (Ed.: Köpeczi, B.) Budapest, 1990. 62–106, 694–697.
- Bóna, I.: Das Hunnenreich. Budapest–Stuttgart, 1991.
- Bóna I.: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.
- Bóna I.–Cseh J.–Nagy M.–Tomka P.–Tóth Á.: Hunok–Gepidák–Langobardok. Szeged, 1993.

- Brondsted, J.: The Vikings. Harmondsworth, 1960.
- Brondsted, J.: A vikingek. Budapest, 1983.
- Dannheimer, H.–Dopsch, H. (Hrsg.): Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg. Rosenheim–Mattsee, 1988.
- Dixon, P.: Barbarien Europe. Lausanne, 1976.
- Dixon, P.: Britek, frankok, vikingek. Budapest, 1985.
- Fettich Nándor: A szilágysomlyói második kincs. – Der zweite Schatz von Szilágysomlyó. Budapest, 1932.
- Garam É.–Kiss A.: Népvándorlás kori aranykincsek a Magyar Nemzeti Múzeumban. Milano–Budapest, 1992.
- Garam, É.–Kiss, A.: Goldfunde aus der Völkerwanderungszeit im Ungarischen Nationalmuseum. Milano–Budapest, 1992.
- Horedt, K.–Protase, D.: Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). Germania 50. 1972.
- Kiss, A.: Germanische Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi. (Zur Siedlungsgeschichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454–568). Alba Regia 19 (1981) 167–185.
- Kiss A.–Bernhard-Walcher, A.: Szilágysomlyó. A gepida királyok aranykincsei. Budapest, 1999.
- Kovács L.: Viselet, fegyverek. In.: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 216–281.
- Kovrig I.: A népvándorláskor népei. Budapest, é. n.
- László Gy.: A népvándorláskor művészete Magyarországon. Budapest, 1970.
- László, Gy.: Steppenvölker und Germanen. Kunst der Völkerwanderungszeit. Wien, 1970.
- Mócsy, A.: Pannonia and Upper Moesia. London–Boston, 1974.
- Mócsy A.: Pannonia a korai császárság idején. Budapest, 1975.
- Mócsy A.: Pannonia a késői császárságban. Budapest, 1975.
- Nagy T.: Budapest története az őskortól a honfoglalásig III. Népvándorlás kora. In.: Budapest története I. (Főszerk.: Gerevich L.) Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest, 1973. 185–216.
- Noll, R.: Vom Altertum zum Mittelalter. Wien, 1974.
- Paulsen, P.: Magyarországi viking leletek. – Wikingerfunde aus Ungarn im Lichte der Nord- und Westeuropäischen Frühgeschichte. Budapest, 1933.
- Roth, H.: Kunst der Völkerwanderungszeit. Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1979.
- Seipel, W. (ed.): Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó. Wien, 1999.
- Váczy, P.: Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 20 (1972) 395–420.
- Váczy P.: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1041–1061.
- Vonbank, E. (Hrsg.): Niebelungenlied. Bregenz, 1979.

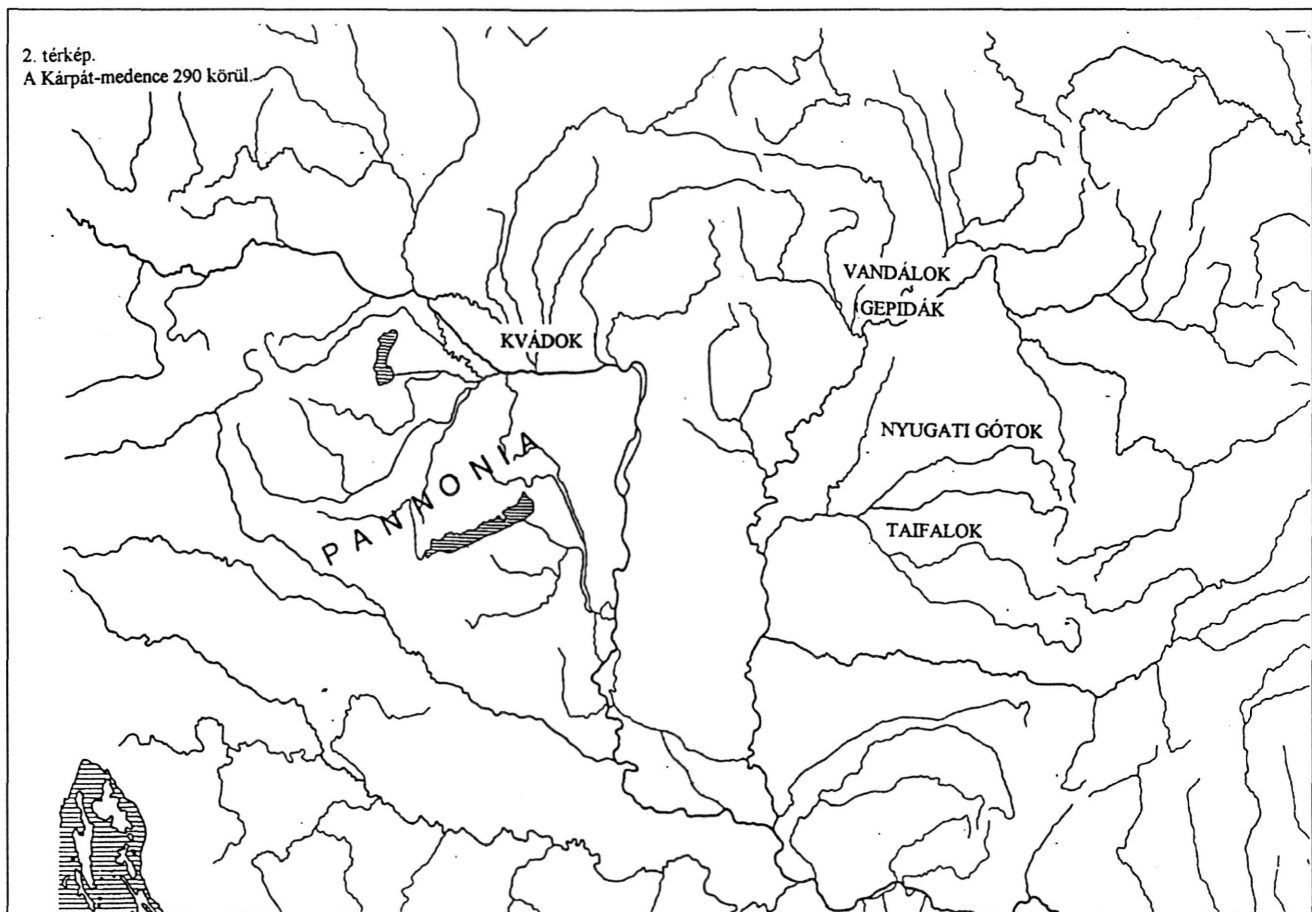
Fancsalszky Gábor

Budapesti Történeti Múzeum, 1014 Budapest, Szent György tér 2.

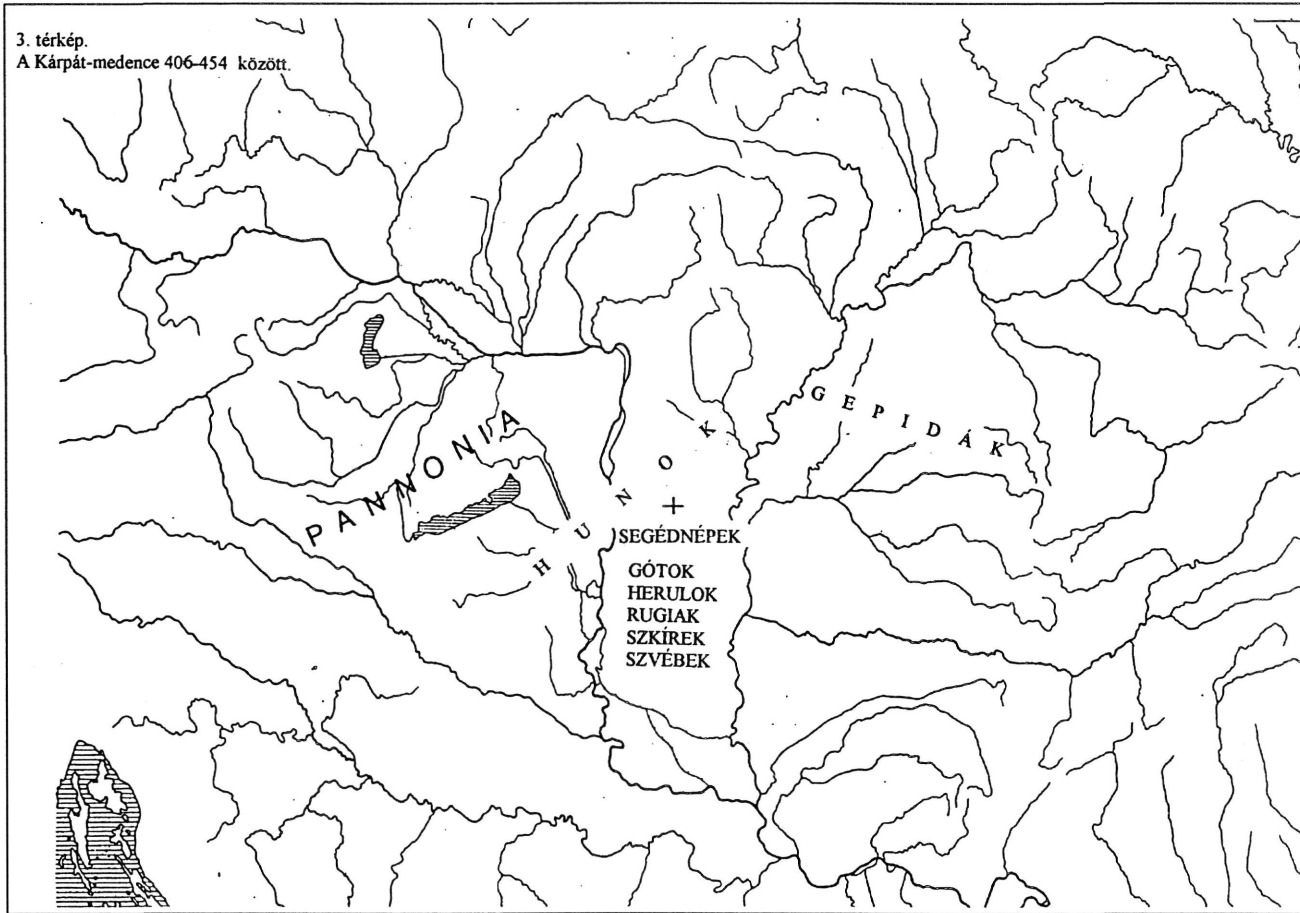
fancsalszky.gabor@mail.btm.hu

1. kép. A Kárpát-medence 170 körül
(tervezte: Fancsalszky G., rajzolta: Szathmáry Gábor)

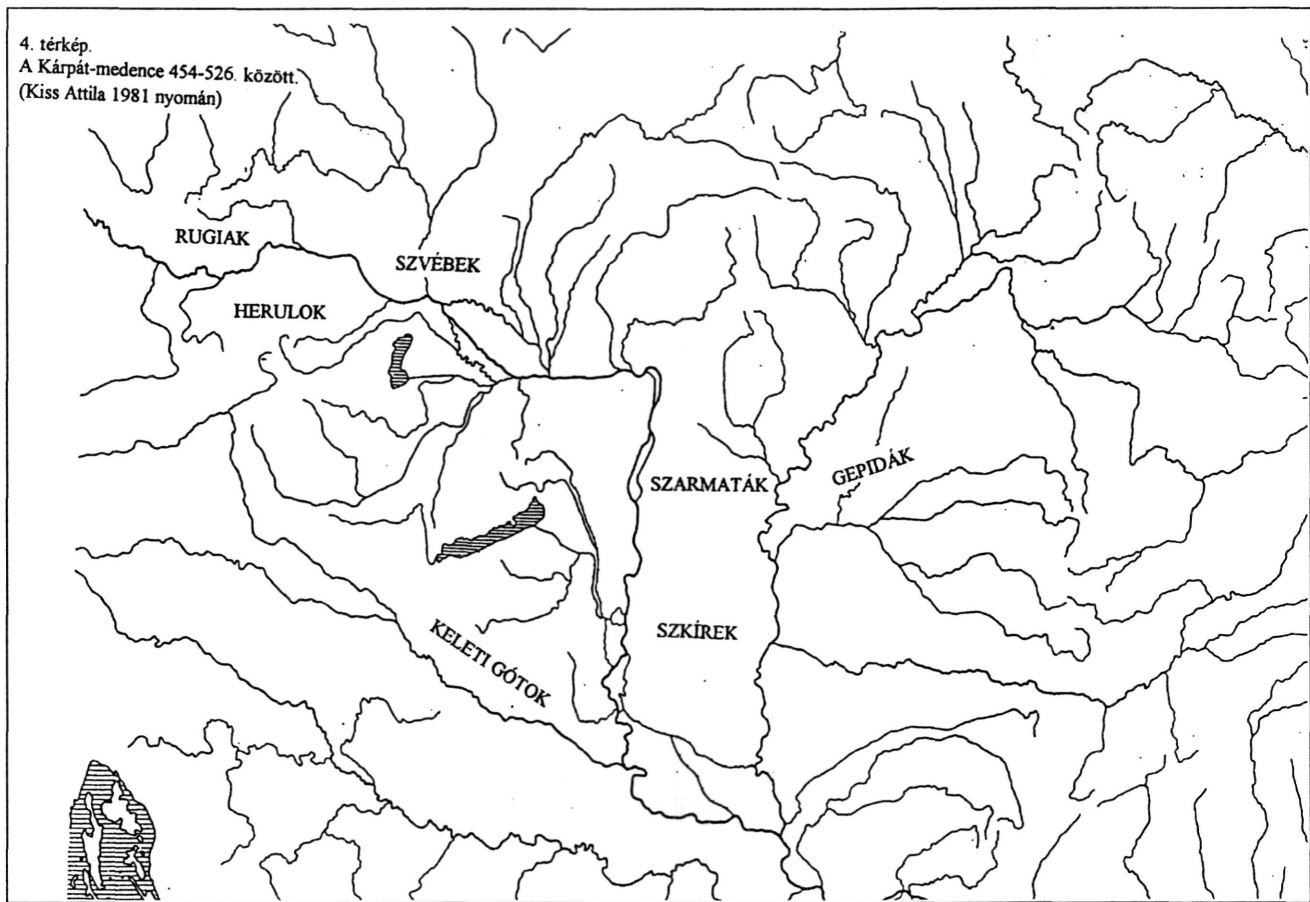

2. kép. A Kárpát-medence 290 körül
(tervezte: Fancsalszky G., rajzolta: Szathmáry Gábor)

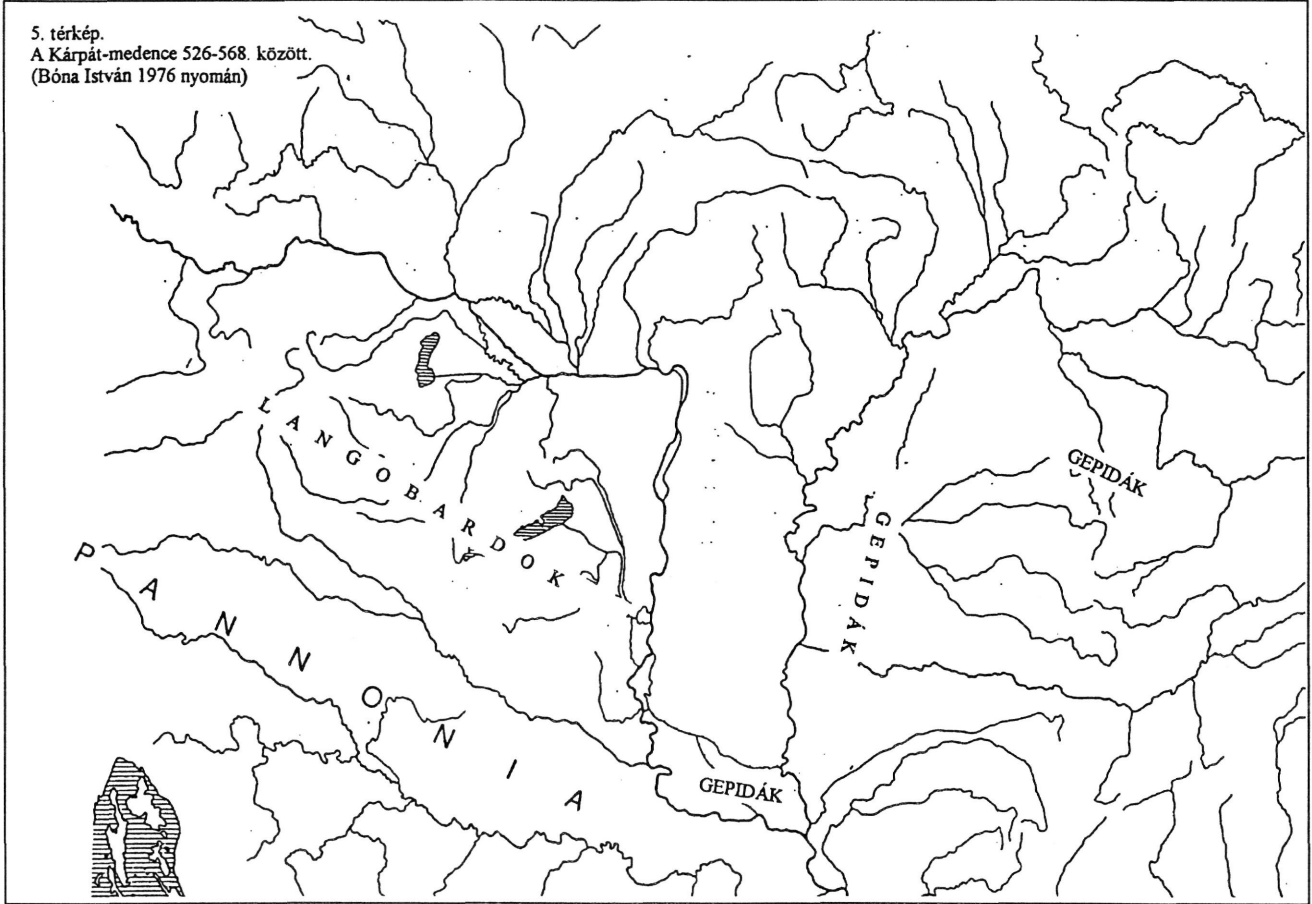

German népek a Kárpát-medencében a Kr. u. I. évezredben

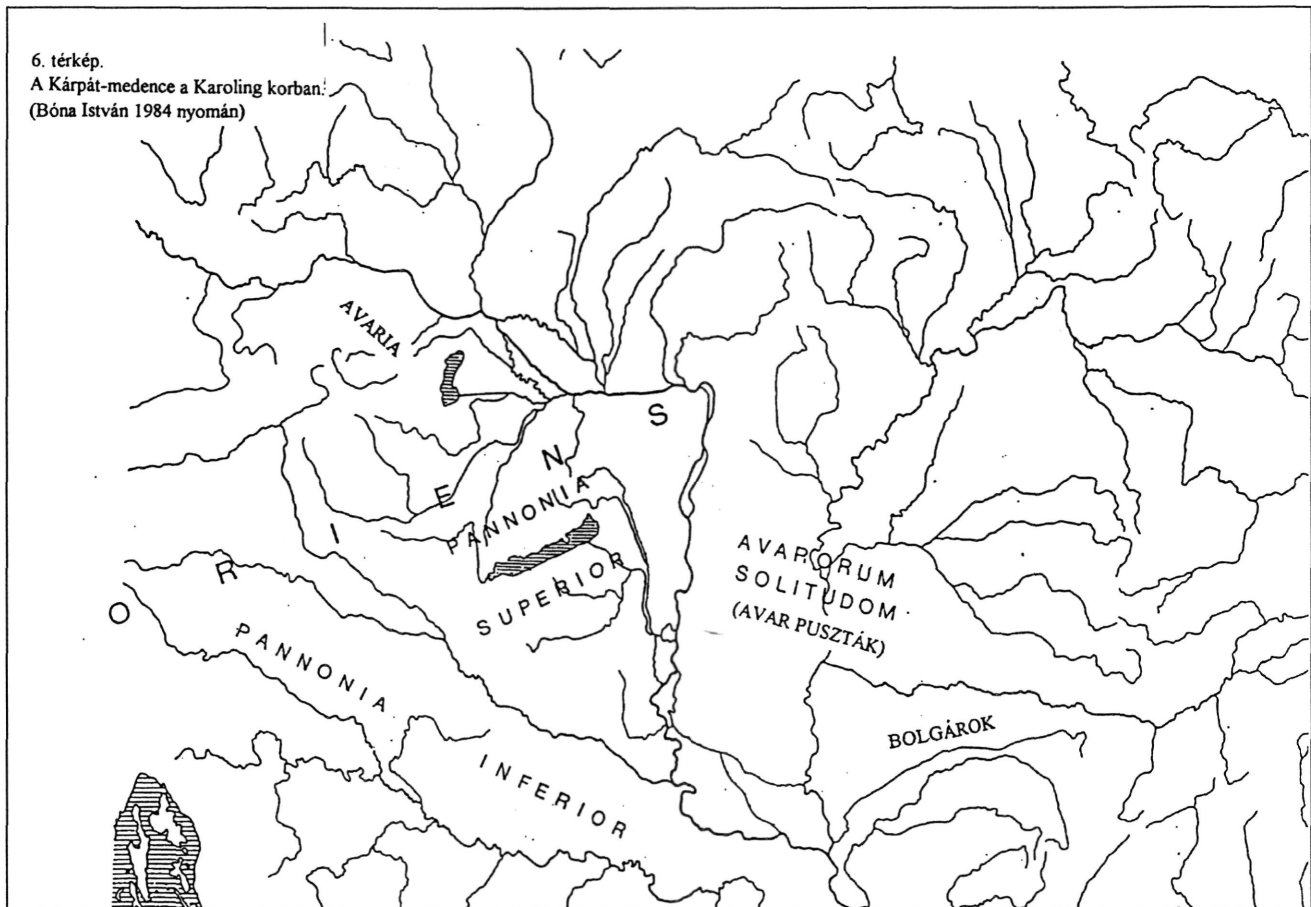
3. kép. A Kárpát-medence 406–454 között
(tervezte: Fancsalszky G., rajzolta: Szathmáry Gábor)

4. kép. A Kárpát-medence 454-526 között
(Kiss Attila 1981. 171. Abb. 1. nyomán)

5. kép. A Kárpát-medence 526–568 között
(Bóna István 1976. 28–29, 3. rajz nyomán)

6. kép. A Kárpát-medence a Karoling korban
(Bóna István 1984. 350, 26. térkép nyomán)

**AVAR KORI LELETEK KÉKKÚTRÓL
ÉS A BALATONUDVARI-FÖVENYES TEMETŐ 99. SÍRJA**

– S. Perémi Ágota –

Az elsőként tárgyalt leletek Kékkút községben kerültek elő, zömében szórványként. Az avar lelőhelyről csak 1979-ben szerzett tudomást a Laczkó Dezső Múzeum (LDM), amikor a községben élő és a múlt értékei iránt érdeklődő Székely Károly jelentette az előkerült leleteket. Ekkor történt először leletmentés a helyszínen. A lelőhely a falutól északra elhelyezkedő, szőlővel betelepített Kékkúti-hegyen található. A hegyre mélyen kitaposott, kocsiszélességű földút vezet, amelynek két partfalából az eső és az erózió által kerültek elő a csontok és leletek (1. kép).

Előzmények

Az első leletmentésre 1979. augusztus 22-én került sor. Az erről készült jelentés szerint az út mindkét oldalán, a laza talajban, emberi csontok látszottak, illetve sírok körvonalai is kivehetők voltak.¹ A leletmentés során, az út nyugati partfalából már részben kihullott, illetve kikapart két sír maradványait sikerült megmenteni. Az 1. sírből koponya és csonttöredékek kerültek elő. Leletek: 2 db bronz övdísz csüngővel, 7 db vastárgy, a leletmentő szerint egy új tartozékai voltak. A leletek a koponya körül helyezkedtek el. A 2. sírből csak koponya és csontmaradványok kerültek elő. A feltárt koponyák a LDM Antropológiai gyűjteményében még ma is megvannak.² Sajnos a leleteket hosszas keresés ellenére sem sikerült megtalálni. A sírokról, valamint a helyszínről rajz nem készült, csupán négy fényképfelvételt sikerült fellelni, amelyek az 1. sír feltárását és a feltárás utáni állapotát rögzítik. Ugyanakkor a beszámoló említést tett két, Székely Károly birtokában levő bronz „karikáról” (egy tarsolykorong és egy szíjelosztó), amelyeket a tulajdonos akkor nem adott át, csupán fényképfelvétel készült róluk.

1995. március 24-én, szintén Székely Károly jelentette a múzeumnak, hogy a szakirodalomban már régóta ismert római kori lelőhelyen, az ún. Maktyányi-dűlőben római sírköveket találtak és vittek el. Ennek kapcsán helyszíni ellenőrzést végeztünk.³ Ekkor említette Székely az avar sírokat is, egyúttal elmondta, hogy 1979 óta, különösen a nagyobb esők után, rendszerint újabb leleteket gyűjtött össze. Ezeket megmutatta, és néhányat közülük átadott.

¹ László Péter jelentése: LDM Régészeti Adattára, ltsz.: 18263–80, 18264–80. Régészeti Füzetek 33 (1980) 63.

² LDM Antropológiai Gyűjteménye, ltsz.: 81.7.1 – 81.7.2.

³ S. Perémi Ágota–Palágyi Sylvia jelentése: LDM Régészeti Adattára, ltsz.: 18822–95.

1995. április 4-én újra a helyszínre mentem, ahol Székely Károllyal közösen végigjártuk és térképen bejelöltük az általa ismert összes kékkúti lelőhelyet.⁴ Ennek során sikerült eljutni a 16 évvel korábban előkerült avar kori lelőhelyre is. Ekkor a partfalban sírok nem látszottak, csupán néhány csonttöredéket szedtünk össze. Kiderült, hogy az esetleges leletmentésre alkalmas terület csak igen kis sávra korlátozódna, mivel a kocsiút és a szőlővel betelepített telkek közti két partfal igen keskeny. Csupán a terület nyugati részén volt egy éppen művelés alá nem vont telek, ahol lehetőség nyílhatott volna a feltárássra. Ekkor sajnos minden próbálkozásom ellenére sem sikerült előteremteni a leletmentéshez szükséges anyagi forrásokat. A lelőhellyel kapcsolatban Székely elmondta, hogy a területről már évtizedekkel korábban is kerültek elő sírok, leletek, de ezek elkallódtak. Az újabb időszakban a hegyre vezető út szélesítésekor és szőlő telepítése közben is bolygattak sírokat. A csontokat kidobálták, a leletek egy részét Székely összeszedte. Ezeket és az általa gyűjtött más korú és más lelőhelyű leleteket átadta.

Ezt követően 1997. július 30-án jelentette Székely, hogy a partfalból újabb csontokat mosott ki az eső. A leletmentés során egy erősen bolygatott lovas sír sikerült feltárni.⁵ Sajnos a sírról készült rajzot nem sikerült megtalálni. Sem fényképfelvétel, sem jelentés nem készült a kiszállásról. A leletek közül csupán egy kisebb vastöredék került be. A csontok a régészeti raktárban találhatóak.

Legutóbb 2002. augusztus 12-én jártam a helyszínen, ahol Székelyvel újra megnéztük a helyszínt. Ekkor a keleti partfalban legalább négy-öt sír gödre látszott. Az egyik gödörből szabályosan kilógtak a csontok. Ezeket, mivel más lehetőség nem volt, visszatemetjük. Ugyanitt, a már kihullott földben kis bronzlemez töredéket találtam. Ezúttal még részletesebben kikérdeztem Székelyt a lelőhelyről, a leletek helyéről. Reményeink szerint a 2003. év során mindenképpen sort fogunk keríteni ennek a hányatott sorsú temetőrésznek a lehetőségekhez mért mielőbbi feltáráására.

Mint a fenti előzmények leírásából is kitűnik, a kékkúti leletek szórványként kerültek be a múzeumba, így természetesen messzemenő következtetések levonására egyelőre nincs módunk. A két leletmentés (1979, 1997) adatai pedig rendkívül hiányosak. Elmondás és kevés biztos adat alapján a következőket tudjuk mondani:

Leletmentésből három sír került elő, közülük az egyik lovas sír volt. A szórványanyag alapján úgy tűnik, hogy két női és talán három férfi (az egyik lovas sír lehetett) leletei jutottak múzeumba. A 2002. évi helyszínelés során négy vagy öt sír látszott. Ezek alapján kb. 12–13 sírről van tudomásunk. A sírok DK-ÉNy-i tájolásúak voltak, 100–150 cm mélyen láttak napvilágot. Az út mai szintje ettől kb. 50 cm-rel lejjebb van. Az 1979. évi leletmentés során az út nyugati oldalfalában került elő a két koponya, vagyis a vázak többi része az út alá esett, így azok már elpusztultak. 1997-ben a lovas sír az út keleti oldalfalában volt, de közelebbi adat híján erről semmit sem tudunk. Ezek alapján feltételezzük, hogy az út két sírsort vágott ketté, és a második sírsorhoz tartoznak azok a temetkezések, amelyeket legutóbb a keleti partfalban figyeltünk meg. A sírgödörök egymástól 50–60 cm távolságra helyezkedtek el a partfal 200–300 méteres hosszában, de valószínűleg a szőlővel beültetett telteken is vannak sírok.

⁴ S. Perémi Ágota jelentése: LDM Régészeti Adattára, ltsz.: 19016–2001.

⁵ A leletmentést László Péter végezte.

A leletanyag leírása

I. Lemezes övveretek

1. Ezüstlemezből kivágott, alsó végén íves nagyszíjvég elő- és hátlapja, valamint a két lemezt összekapcsoló, laposra kalapált, U alakú lemezpánt. Az előlapot a szélén sűrűn beütögetett pontsor, ezen belül hasonló pontsorból szerkesztett rövidebb, egymást metsző egyenes vonalakból álló minta díszíti. A töredékes hátlap díszítetlen. A két lemezt összekapcsoló lemezpánt 3 mm széles, a két lemezt kitöltő anyaggal is megerősíthették. Felerősítésre a szíjvég felső végén levő nittszeg szolgált. A hátlapon, nagy felületen vaskorrózió nyomai látszanak. H.: 12,4 cm; Sz.: 3,1 cm (2. kép 1 a-c).

2. Ezüst lemezből kivágott nagyszíjvég díszítetlen hátlapjának két össze nem illő töredéke. A lemez szélén látszó világosabb sáv arra utal, hogy az előzőhöz hasonló szerkezetű volt. A lemez másik oldalán szintén vaskorrózió nyomai figyelhetők meg. H.: 7 és 5,2 cm; Sz.: 2,2 cm (2. kép 2).

II. Öntött övveretek

3. Kétoldalas, öntött, tokos bronz nagyszíjvég. Két oldalát vékony keretben egymás alatt három, eltérő méretű, tükrözött S alakú lapos inda díszíti. Tokos végén fektetett, nyújtott indadísz, másik oldalán lekerekített, tükrözött indadísz látszik. Felerősítésre egy nittszeg szolgált. H.: 6,3 cm; Sz.: 1,8 cm (2. kép 3).

4. Kétoldalas, bronzból öntött, tokos kisszíjvég, alsó végén kissé hegyesedő. Felületét keretbe foglalt inda díszíti. Tokos vége díszítetlen. Felerősítésre egy nittszeg szolgált. H.: 3,1 cm; Sz.: 1,4 cm (2. kép 4).

5. Bronzból öntött „lépcsős” lyukvédő, amelyet három nittszeggel erősítettek fel. M.: 2,5x2,2 cm (2. kép 5).

6. Kétoldalas, öntött, bronz tokos nagyszíjvég töredéke. Egyik oldalán keretbe foglalt indadísz, másik oldalán hullámvonal dísz. Tokos végén, mindkét oldalon X minta van. A töredék felső végén levő két lyuk a felerősítést szolgálta. H.: 2,6 cm; Sz.: 2 cm (2. kép 6).

7. Kétoldalas, áttört, öntött, bronz tokos kisszíjvég, amely két sorban elhelyezkedő, két-két oldalán egymáshoz kapcsolódó gyűrűkből áll. Alul, középen hasonló gyűrűcske zárja le. Tokos végének egyik oldalán elnagyolt indadísz van, másik oldalán vonalakból álló, értelmezhetetlen minta látszik. Felerősítésre egy nittszeg szolgált. H.: 4,1 cm; Sz.: 1,5 cm (2. kép 10).

8. Az előzőhöz hasonló kisszíjvég. Az egymáshoz kapcsolódó gyűrűcské és ezek közei nincsenek áttörve. Talán az előző darab másolata, részben befejezetlen. Tokos végén elnagyolt, beütögetett minta van. Felerősítése az előzőhöz hasonló. H.: 4,1 cm; Sz.: 1,5 cm (2. kép 9).

9. 2 db öntött, bronz, téglalap alakú griffes övveret. A csüngő része hiányzik. A hátoldalon az öntés során használt textil lenyomata látszik. Felerősítésre a veret négy sarkában levő nittszegek szolgáltak. M₁: 3,8x2,5 cm; M₂: 2,5x3,7 cm (2. kép 7-8).

10. Ismeretlen rendeltetésű, egyik végén ívesen záródó, másik végén töredékes vastárgy két bronz nittszeggel (az 1997. évi leletmentésből). H.: 3,8 cm; Sz.: 0,9 cm (2. kép 13).

11. Vékony, íves bronzlemez töredéke, felületén beütögetett pontokkal kitöltött, bekarcolt szalagfonat dísz részlete látszik. Íves végén pánt részlete van. Talán szíjvég töredéke (a 2002. évi helyszíni bejárásból). H.: 2,2 cm; Sz.: 0,9 cm (2. kép 14).

12. Bronzlemezből préselt, kerek, íves veret. Felületén, középen kidudorodó dísz, e körül rövid, egymást metsző vonalak által kialakított négyszögek, belsejükben egy-egy dudordísszel. (Lószerszámdísz?) Átm.: 2 cm (3. kép 1).

13. Vékony bronzhuzalból hajlított fülbevaló karika. Átm.: 1,7 cm (3. kép 2).

14. 1 db gömbölyű, 1 db hengeres, sárga pettyes fekete gyöngyszem. Elmondás szerint eredetileg több, felszedéskor elpusztult „csillogó” gyöngy volt (3. kép 3).

15. Öntött, bronz díszkorong töredéke. Kiszerezhető átmérője 9 cm. Széles kereten belül egymással szembe forduló madárszerű állatalakok láthatók, amelyeket kis gyűrűk választanak el egymástól. A madáralakok „nyaka” ferdén hátra billen, „testüket” egy-egy beütött pont díszíti. Átm.: 8,8 cm (3. kép 4).

16. Öntött, bronz küllős szíjelosztó. Középen négyszögletes kialakítású, amelynek négy sarkából két-két küllő ágazik ki a keret felé négyszögekre és háromszögekre osztva a felületet. Az egyik négyszögletes áttörés pereme erősen kopott. Átm.: 6,3 cm (3. kép 5).

17. Kerek átmetszetű bronzhuzalból hajlított nyakperec két töredéke. Az egyiknek a végén kapcsolószerkezet részlete látszik. Átm₁: 12,1 cm; Átm₂: 10,7 cm (3. kép 8).

18. Kerek átmetszetű bronzhuzalból készült karika. Átm.: 4,3 cm (3. kép 6).

19. Kerek átmetszetű vashuzalból készült karika. Átm.: 5,3 cm (3. kép 7).

20. Erősen töredékes, három élű vas nyílcsúcsok. H₁: 7,3 cm, H₂: 6,8 cm (2. kép 11–12).

21. Egyenes hátú, egyélű, középső nyéltüskés vaskés, hegye letört. H.: 7,2 cm (3. kép 9).

22. Egyenes hátú, egyélű vaskés töredéke. H.: 7,5 cm (3. kép 10).

23. Egyenes hátú, egyélű, felső nyéltüskés vaskés, hegye letört. H.: 7,7 cm (3. kép 11).

24. Egyenes hátú, egyélű vaskés töredéke. H.: 8,1 cm (3. kép 12).

25. Vékony bronzlemezből kivágott, egyenes szárú kereszt. Szélein beütögetett gyöngysorminta van, középen keresztezi egymást. Az egyik lemez erősen töredékes, a másik két végén egy-egy lyuk van. Felerősítésre az 1,8 cm hosszú bronz szegek szolgáltak. 1. lemez H.: 6,6 cm, Sz.: 1,2 cm; 2. lemez H.: 3,9 cm, Sz.: 1,1 cm (4. kép 2).

26. Vékony ezüstlemezből kivágott, egyenes szárú kereszt. Felületét a két szélén beütögetett pontsor díszíti, középen gyűrűszerű. Felerősítésre nagyfejű bronz szegek szolgáltak. 1. lemez H.: 5,9 cm, Sz.: 1,2 cm; 2. lemez H.: 5,9 cm; Sz.: 1,3 cm (4. kép 1).

A leletanyag elemzése

A kékkúti szórvány leletanyag talán legérdekesebb és az avar kori emlékananyagban is viszonylag ritkán előforduló darabjai a kis kereszt (4. kép 1, 2a–f)⁶

⁶ Legutóbb Vida Tivadar foglalta össze röviden a keresztekkel kapcsolatos ismereteket (VIDA 2002. 183). Katalógusában a káptalanfői és zamárdi darabok mellett említést tesz a Kékesd 97. sír kismé-

Elmondás szerint ezek egymástól nem túl messze, de más-más részen kerültek elő, vagyis más-más sírhoz tartozhattak. A leírásukból is kitűnik, hogy ezek szinte pontos másai a közeli káptalantóti⁷ és a zamárdi⁸ temetőkben előkerült daraboknak.

A káptalantóti keresztet Kiss Attila foglalta össze.⁹ Itt 40 sír közül tizben volt kereszt: 6 férfi, 3 nő és egy gyerek sírjában. Ezek ezüst- vagy bronzlemezből készültek. A kékkúti darabokhoz hasonló volt a kereszt formája és poncolt díszítése is. Egy-egy sírban általában két darab került elő, a sír két végében, amelyeket átlagosan 1 cm hosszú szegekkel erősítettek fel. Az egyik lemez alatt textilmaradványok voltak. A párhuzamok alapján Kiss a közép avar korra, a 670/680–720 közti évekre keltezi használatukat.¹⁰

Hasonló eredményre jutott Bárdos Edith is a zamárdi kereszt összefoglalása kapcsán, azzal a különbséggel, hogy Zamárdiban a koporsókereszt már a korai, a 7. század első feléből származó sírokban is megfigyelhetők.¹¹ Ez a szokás a 7. század végén, a 8. század elején mind a lemezes, mind a griffes-indás sírokban is megvan. Ezek anyagukban, díszítésükben, 90 fokos elhelyezésükben, a felerősítés módjában teljesen azonosak az északi part keresztjeivel. A hátoldalon textil- és fanyom van, vagyis ezeket halotti lepellel letakart fakoporsókra rögzítették. A káptalantóti és a zamárdi kereszt összehasonlításából arra a következtetésre jutott, hogy a kereszt mindkét temető esetében szokásként jelentkeznek és a 7. századi kereszt hittérítés eredményességét bizonyítják.¹² Megállapítja, hogy a két temető he-

retű keresztjeiről (VIDA 2002. 189). Utóbbiak mind sírban való helyük, méretük, mind kivitelük, s valószínűleg használatuk tekintetében is eltérnek az előbbiektől (KISS 1977. 53. Pl. XV. 97/6). Ezért egyelőre nem sorolnám a zamárdi, káptalantóti és kékkúti kereszt közé. Hasonló a helyzet a Budapest-Csepelen, szórványként előkerült, préselt gyöngysordíszes ezüstlemezekkel is (NAGY 1992. 18–19, 3. kép 4; NAGY 1998. 188, Taf. 130. 3/16–17, Taf. 190. 12–13). Ezek, bár mutatnak hasonlóságot a Balaton környéki koporsókeresztekkel, mégis mind a kidolgozás, mind a felerősítésre szolgáló lyukak helye alapján eltérnek. Amennyiben valóban kereszt volt és nem amulett-kapszula díszei (VIDA 1995. 239–243), akkor más tárgy díszítésére szolgálhattak. Végezetül a Budakalász 762. sírjából való keresztől is úgy tűnik – bár szintén fából készült tárgyra volt erősítve (VIDA 1998. 532. Abb. 1, 3; VIDA 2002. 189, Taf. 10. 4) –, hogy nem a fenti kereszt közé sorolható. Tóth „kereszt alakú ruhadíszként” említi (TÓTH 1999. 171).

⁷ BAKAY 1973. 24, 35, 2. sír: XV.t. 14, 3. sír: XIX.t. 13–16, 5. sír: XX/A.t., 12. sír: XXIII.t. 14–14a, 14. sír: XXV.t. 2–3, 15. sír: XXVI.t. 7–8, 19. sír: XXV.t. 15–16, 22. sír: XXVII.t. 1–2, 26. sír: XXXVIII.t. 10–11, 33. sír: XXXIX.t. 12–13, 6–20. ábra.

⁸ BÁRDOS 1995. 161; BÁRDOS 1996. 76, 84–85, 6. ábra.

⁹ KISS 1987. 235–241, Abb. 1–4.

¹⁰ KISS 1987. 241.

¹¹ BÁRDOS 1996. 76.

¹² A római időszak utáni kereszténység frott és tárgyi emlékeivel számos kutató foglalkozott. Általánosan elfogadott, hogy a népvándorlás korban jelentősebb keresztény központok Keszthelyen és Pécsen lehetnek. Egy Felsődörcsén előkerült bizánci kőfaragvány alapján a publikáló feltételezte, hogy a 6. század harmadik negyedében egy esetleges bizánci templom is létezhetett ezen a területen (TÓTH 1974. 175), bár azóta egy újabb darab előkerülése kapcsán megkérdőjelezte saját véleményét (TÓTH 1990. 32, 67. jegyzet). A faragványt Kiss Attila megemlíttette a kereszt tárgyalása során (KISS 1987. 241), de utal rá Bárdos Edith is (BÁRDOS 1996. 85). A keresztény hittérítés hatásának kérdése kapcsán talán érdemes lenne megvizsgálni a szakirodalomból ismert kékkúti ókeresztény bazilika kérdését is. Természetesen nem a Sági Károly által feltárt I. számú épületre, a villa rusticára (SÁGI 1972. 121–138), hanem a tőle 85 méterre levő, egyelőre „apsis nélküli teremtemplomként” meghatározott II. számú épületre gondolok. Sajnos az épület alaprajzán és a csekély tárgyi anyagon kívül más adattal egyelőre nem rendelkezünk. A tervezett hitelesítő ásatásra nem került sor.

lyileg kirajzol egy centrumot a Dunántúl közepén, a Balaton környékén, ahol ismerték és használták a keresztet. A két temető szinte minden vonatkozásban teljes azonosságot mutat, bár ez Zamárdi esetében csak a 670/680 utáni keresztekre vonatkozik. Úgy véli, mintha egy csoport kiszakadt volna a zamárdi népességből, s a 7. század végén áttelepült volna a Balaton északi partjára. Más lehetőségként felveti, hogy talán a káptalantóti temetőnek még nincs meg a korai része.¹³ Kékkút vonatkozásában egyelőre úgy néz ki a helyzet, hogy a káptalantótihoz képest ezek a sírok még későbbiek. (Káptalantótiiban öntött veret nem került elő.) Felmerülhet, hogy a káptalantóti közösség valamilyen ok miatt felhagyta a temetőjét, míg a kékkúti népesség továbbra is helyben maradt. Természetesen, mivel sem az egyik, sem a másik temető még nincs feltárva, feltételezésünk hipotetikus.

Női sírok

A zamárdi és a kékkúti temetők közti kapcsolatra nemcsak a koporsókeresztek, hanem más leletek is utalnak. Áttekintve a leletanyagot, szórványosságuk ellenére is különválaszthatók a lemezes szíjvégek, a nyakperec, a fülbevaló, a gyöngyök, a korong és a szíjelosztó, amelyek elsősorban női sírok leleteiként ismertek. Ezek együttes előfordulása feltűnően sok hasonlóságot mutat a Bárdos Edith által feltárt, és részben közölt zamárdi korongos női sírok anyagával. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a két lemezes nagyszíjvég női öv része lehetett (2. kép 1–2). Készítési módjuk, méretük is hasonló volt. Megfigyelései szerint ezek csaknem a bokáig lelógó öv végét díszítették.¹⁴ Nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a két lemezes nagyszíjvég és a díszkorong, valamint szíjelosztó egy hasonló szerkezetű öv részei voltak.

A madáralakokkal díszített, viszonylag nagy átmérőjű díszkoronghoz hasonló egyelőre nem találtam a szakirodalomban, bár az állatalakok figurájával való díszítés nem ritka (3. kép 4). Bárdos feltételezi, hogy ezeket nem pusztán dekorációs céllal alkalmazták, hanem az avar hitvilággal lehettek kapcsolatban.¹⁵ A madáralakok kivitelezése nagy hasonlóságot mutat a Bárdos Edith által közölt 2129. sír növénydíszes korongjával.¹⁶ Így a kerekded „test”, a hasonló ívelésű „nyak” és az ebből visszahajló rész, amely a zamárdi korong esetében tovább folytatódik egy hasonló növénydíszbe, esetünkben „csőrré” alakult át. Ez az aprónak tűnő részlet is a két temető közti kapcsolatra utalhat.

A küllős szíjelosztó (3. kép 5) szintén gyakori része a női öveknek a káptalantóti és a zamárdi női sírokban.

Valószínűleg az öv tartozéka volt a bronz- és a vaskarika is, amelyre a korongok vagy a szíjelosztók voltak felerősítve (3. kép 6–7).

A múzeumba került négy késtördék közül nehéz megmondani, melyik tartozott a női sírok leletei közé, de ezek az életben, a ház körüli munka során elengedhetetlen eszközök szinte minden női sírban megtalálhatók (3. kép 9–12). Általában az övről lelógó tokban viselték.

¹³ BÁRDOS 1996. 85.

¹⁴ BÁRDOS 1996. 77–78.

¹⁵ BÁRDOS 1996. 74.

¹⁶ BÁRDOS 1996. 49, XV. t. 13.

Elmondásból tudjuk, hogy a nyakperec, a fülbevaló karika és a gyöngyök nagyjából egy helyen kerültek elő, vagyis ugyanazon női sírhoz, valószínűleg az egyik övveretes temetkezéshez tartozhattak (3. kép 2–3, 8). Közülük a jellegzetes nyakpercek a zamárdi korongos-övveretes sírokból sem ritkák.¹⁷ Ezek a bizánci eredetű ékszerek a közép avar kortól jelentek meg.¹⁸

Összefoglalva: A csekély ránk maradt anyag alapján úgy tűnik, hogy legalább két női sír pusztult el. Mindkettőben lehetett nagyméretű, lemezes szíjvéggel díszített díszkorongos vagy szíjelosztós öv, a hozzá tartozó vas-, más esetben bronzkarikával. A korabeli szokásnak megfelelően az elhunytakat fülbevalóval, gyöngy-nyakláncsal és nyakperccel temették el. A párhuzamok alapján a kékkúti női sírokat a 7. század végére, a 8. század elejére keltezhetjük.

Férfi sírok

A szórványos leletanyag többi, öntött övverete minden bizonnyal férfi sírok melléklete volt. A két nagyszíjvég alapján legalább két férfi sírra gondolhatunk. A többi veret esetében a hasonló, hitelesen feltárt övgarnitúrák alapján megkísérelhetjük ezek szétválogatását, de ez természetesen csak hipotetikus lehet.

A veretek közül talán a leggyakoribb a tükrözött S alakú, lapos indával díszített nagyszíjvég (2. kép 3). Számos változata ismert, így a hármas elrendezésű S-alakok lehetnek egyforma méretűek vagy, mint esetünkben, eltérőek. Előfordul négyes tagolású S-alakokkal, bár a 2 és fél, valamint 3 és fél S alakú díszítés sem ritka. További változata, amikor a két oldallap díszítése eltér: ritkábban indadíszes, gyakrabban állatküzdelmi jelenettel. Az ilyen nagyszíjvégek mellett gyakran indadíszes kisszíjvégek, lemezből kivágott övveretek (háromszög áttöréssel vagy karikás csüngővel), lemezes csatok találhatóak. Leginkább olyan garnitúrákban tűnnek fel, amelyek a lemezes és az öntött típusok közötti, átmeneti időben voltak használatban, vagyis a 7. század végére, 8. század elejére keltezhetőek.¹⁹ Talán nem tévedünk nagyot, ha a nagyszíjvéget és az indadíszes kisszíjvéget (2. kép 4) egy ilyen övgarnitúra részeinek tartjuk.

¹⁷ BÁRDOS 1996. 83. 12. ábra 3–5.

¹⁸ PÁSZTOR 1986. 133.

¹⁹ Lemezből kivágott övgarnitúrával: pl. Kisköre 134. sír (GARAM 1979. 27. 74–75, Taf. 21. 10–19, Taf. 35. 4); Homokmégy–Halom 110. sír (GARAM 1975a. 31–32, Fig. 10. 110/1–13); Szebény I. 2. sír, 3 db indadíszes kisszíjvéggel (GARAM 1975b. 52, Fig. 2, 2/1–16. Pl. VII. 1–3); Tiszaderzs 4. sír (KOVRIK 1975. 212, Fig. 3, 4/1–11); Madaras-Téglavető 32. sír (RÁCZ 1999. 367, 8. kép 9–15); Alattán 394. sír (KOVRIK 1963. 38, Taf. XXVI. 31–47, Taf. LVIII. 13–26). Griffes-indás veretekkel: Zélovce/Zsély 124. sír (ČILINSKA 1975. 57, Taf. XXII. 1–13); Romonya I. 4. sír (KISS 1977. 111, Pl. XLIV, LXX. 6–9). Másik oldalán állatküzdelmi jelenetábrázolással: pl. Mindszent, Bozótanya 5. sír (SZALONTAI 1995. 8. kép 5); Jászapáti-szórvány (MADARAS 1994. Taf. XXXVI, LXIII. 10); Orosháza, Bónum-téglagyár 62. sír griffes veretekkel (JUHÁSZ 1995. 25–26, Taf. V. 61/1–9, XXVII. 3–7, 9); Budapest–Csepel, Szabadkikötő 5. sír griffes veretekkel (NAGY 1998. Taf. 121, 5/1–5, Taf. 184, 1, 3–6); Csúny 127. sír griffes veretekkel (SÓTÉR 1895. 109–110); Kékesd 184. sír (KISS 1977. 56, Pl. XXII. 1–10); Romonya I. 28. sír (KISS 1977. 111–112, Pl. XLV, LXXI. 6, LXXVIII. 2); Szebény I. 194. sír (GARAM 1975b. 84–85, Fig. 14); Szebény I. 201. sír (GARAM 1975b. 85, Fig. 15); Fót 1. sír (TETTAMANTI 1985. 345, 347–348, 9. kép, 12. kép 1).

Másik garnitúra része lehetett a kétoldalas nagyszíjvég, amelyet a hasonló darabok alapján a klasszikus griffes-indás korszakra keltezhetünk, vagyis a 8. század közepére, utolsó harmadára (2. kép 6). Mivel ezek a nagyszíjvégek leginkább griffes övveretekkel kerülnek elő, ezért a két kékkúti griffes övveretet e második övgarnitúrához soroltam (2. kép 7–8).²⁰

Ritkább darabok a kis gyűrűdíszből szerkesztett kisszíjvégek, de a csekély párhuzamok alapján ezt a típust szintén a klasszikus griffes-indás időszakra keltezhetjük (2. kép 9–10).²¹ Elképzelhető, hogy szintén e második övgarnitúra részei voltak.

Még ritkább darab a lépcsős lyukvédő (2. kép 5). Ez idáig csupán két hasonló darabot találtam (Zelovce/Zsély 335, Szeged-Fehértó B. temető 69. sír)²². Mindkét esetben a lyukvédők saktábla mintás övveretekkel együtt kerültek elő. Utóbbiakkal kapcsolatban, bár ezek száma sem túl gyakori, a kutatás feltételezi, hogy már a kései préselt övekkel egy időben használatban voltak.²³ Hasonló, saktábla mintás övveretek kerültek elő a mi szórványanyagunkkal egyébként is sok hasonlóságot mutató, Bakay Kornél által feltárt zamárdi temető rész 25. rabolt sírjából.²⁴ Elképzelhető, hogy a kékkúti lépcsős lyukvédő egy hasonló, saktábla mintás övgarnitúra része volt, és talán már egy harmadik férfi sírt jelez.

A leletanyagban előkerült két nyílcsúcs gyakori melléklete az avar harcos sírjának, akit gyakran lovával együtt temettek el (2. kép 11–12). Erre utal az 1997. évi leletmentés adata, míg kézzelfogható bizonyítéka lehet a szórványanyag félgömbös, préselt díszítésű verete (3. kép 1). A hasonló darabokat a kutatás a 670–700-as évek közé keltezi.²⁵

Végezetül megemlítjük a 2002. évi helyszíni bejárás során talált kis verettedéket, amelyet a közép avar korban kedvelt beütögetett pontokkal kitöltött szalagfonat minta díszít (2. kép 14).

Összefoglalva: A férfi sírokhoz sorolt leletek a párhuzamok alapján a 7. század végére, a 8. századra keltezhetőek. A csekély számú, szórványos leletanyag és adat messzemenő következtetések levonására nem alkalmas, de ezek alapján is megállapítható, hogy Kékkúton a középső és késő avar kor idején egy olyan, minden bizonnyal keresztény közösség élt, amely szoros kapcsolatokat mutat a közeli, hasonló korú és leletanyagú káptalantóti, valamint a Zamárdiban feltárt avar temető

²⁰ Pl. Szeged-Makkoserdő 208. sír griffes veretekkel (SALAMON 1995. 127, 154, Pl. 15); Orosháza, Bónum-téglagyár 59. sír (JUHÁSZ 1995. 24–25, Taf. IV, XXVI. 1–8); Mindszent, Bozó-tanya 5. sír, fotó után (SZALONTAI 1995. 189, 195–196, 8. kép 21–24); Kékesd 125. sír (KISS 1977. 54, Pl. XVII, LXVII. 1–6); Pilismarót-Basaharc 151. sír (FÉTTICH 1965. 51–52, Abb. 83–85).

²¹ HAMPEL 1894. LXIV/5, 69. oldalon az ország különböző vidékeiről a MNM-ban; a Keszthelyi sírmezőről uo. CXIV/8; Nemesvölgy: uo. CXXXII/5–6; Jászapáti 161. sír (MADARAS 1994. 49–50, 128, Taf. XXIII, LXIII. 3–4); Szekszárd, Bogviszlói utca 451. sír (ROSNER 1999. 61, Taf. 32, 451/11–12, Taf. 77. 5); Gyöng 3. sír (ROSNER 1970. 43, 78, II. tábla 2).

²² ČILINSKA 1975. 96–97, Taf. VLI. 2–17; MADARAS 1981. 60, 16. tábla; MADARAS 1995. 144, Pl. 13. 13–24, XXXI. 6–9.

²³ MADARAS 1981. 38–39.

²⁴ BAKAY 1973. 5, VIII. t. 21–24, 31. További hasonló veretek: Szeged-Fehértó A. temető 316. sír (MADARAS 1981. 9. tábla; MADARAS 1995. 46, Pl. 32, 1–3; Kisköre 94. sír (GARAM 1979. 23, 75–76, Taf. 17. 3–6, Taf. 36. 5–7); Üllő II. 94. sír (CS. SÓS 1955. LXVI. t. 10).

²⁵ Pl. Solymár 20. sír (TÖRÖK 1994. 10, 40, Taf. VII. 1–7).

népességének anyagával. A káptalantóti és a kékkúti közösség már csak földrajzi helyzeténél fogva is közeli kapcsolatban lehetett egymással (4. kép 3). Természetesen ezek a kapcsolatok, illetve a zamárdi közösséggel való kapcsolatok tisztázása csak a temetők feltárása, publikálása után válik lehetségessé. Mindezek ellenére kétségtelen tény, hogy az eddig ismert két, káptalantóti és zamárdi temető mellett egy újabb, hasonló korú és hasonló népesség által használt temetővel bővíthetjük a sort.

A Balatonudvari-Fövenyes temető 99. sírjának leletei

A szakirodalomban eddig ismeretlen temető Balatonudvari nyugati végében, a Fövenyes nevű részen, a 71. sz. főközlekedési út északi oldalán, egy mélyebb völgyben került elő. 2002 tavaszán, a területen vízvezeték árkának ásása közben bukkantak az első sírokra. A beruházás a Balaton-felvidék víz- és csatornázási munkáihoz kapcsolódott. Korábban a nyomvonal az úttal párhuzamosan haladt és csupán e völgnél vált szükségessé az ároknak az útra merőlegesen történő folytatása. A tervezetteknek megfelelően a nyomvonal a völgy nyugati szélén 30 méter hosszan haladt tovább északi irányba, majd derékszögben megtörve átszelte a 20 méter széles völgyet, és így folytatódott tovább keleti irányban, a dombokon keresztül (5. kép). Sírok a völgyben haladó nyomvonal mentén és ennek 2–3 méteres rábontásában, teljes hosszúságban kerültek elő, míg a dombos részen ezeknek már nem volt nyoma. Itt a talaj 20–30 cm-es termőréteg után sziklás, dolomitos, a völgyben pedig erősen köves, agyagos. Elmondás alapján tudjuk, hogy az I. világháború után még művelték a területet, de ekkor sírokat nem találtak. A II. világháború idején közvetlenül az út mellett, a völgy déli részén, lövészárkokat ástak, amelyek nyomait az ásás során megtaláltuk. Ekkor több sír is elpusztult, illetve a vázából csupán a lábszárcsontok maradtak meg. A háború után egy ideig földútként használták a völgyet. Ezt követően a területet nem művelték, ahol igen mély gyökerű bokrok és fák nőttek. A nyomvonal kiásása előtt a területet rendezték, tisztították, ezért a fákat és a bokrokat gyökerestül kihúzták. Ennek során valószínűleg több sír is elpusztult, legalábbis a felszínen gyűjtött szórványanyag erre utal.

A feltárások során kiderült, hogy a völgyben kétféle, eltérő korú és tájolású sír van: a felső rétegben Ny-K-i tájolású, 10–11. századi sírok, alattuk ÉNy-DK-i tájolású, késő avar kori, 9. század elejei temetkezések. A különböző korú sírok nem bolygatták egymást, az esetek nagy részében szuperpozícióban voltak. A honfoglalás és kora Árpád-kori sírokat a felső, fekete színű talajba ásták (átlagos mélységük 90 cm), ezért ritka kivételnek számított a sírfoltok pontos bejelölése, valamint a sírgödörök formájának megállapítása. A tájolásban csekély eltérés mutatkozott a feltárt temetőrész keleti részén, ahol a 10–11. századi sírok NyÉNy-KDK-i irányba tolódtak, de ezenkívül a mellékletadásban és egyéb szokásokban nem mutatkoztak eltérések a szinte pontosan Ny-K-i tájolású sírokhoz képest. A késő avar kori sírok mindegyike ÉNy-DK-i tájolású volt, kivéve a 102. sírt, amelyben DNy-ÉK-i tájolásban eltemetett nő és gyermeke feküdt.

A késő avar kori sírok mélyebben helyezkedtek el (átlagos mélységük 130 cm). A sírgödörök kiásása során szintén átvágták a fekete réteget, mélységük elérte a fekete földréteg alatt megfigyelhető sárgás színű talajt, illetve egyes esetekben a sír

alja mélyebben is belenyúlt ebbe a rétegbe. Az előbbi, sekélyebb mélység általában női és gyereksírokra, míg az utóbbi általában férfi sírokra volt jellemző. Egy kivétel akadt, a 115. női sír, a feltárt temetőrész legmélyebb (215 cm) és egyúttal egyetlen, teljesen kirabolt női sírja. E sírt kivéve rablással nem talákoztunk.

A megelőző feltárás során 118 temetkezést tártunk fel. Több esetben egy-egy sírgödörbe két elhunytat egymásra, ritkán egymás mellé temettek. Ezt csak késő avar kori sírok esetében lehetett megfigyelni.

A 10–11. századi sírokban zömében gyerekek nyugodtak. Két késő avar kori sírban, a már említett 102. és az 52. sírban feküdt anya gyermekével.

A 10–11. századra keltezhető temetkezések mellékletekben viszonylag szegények voltak. Javarészt bronz S-végű vagy egyszerű fülbevalók, spirális-, karika- vagy pántgyűrűk, gombok, gyöngyök (köztük aranyfóliás is) kerültek elő és egy kétélű nyílcsúcs. Kiemelkedik közülük az 5. és 7. sz. lány és 68. sz. női sír. Az 5. sírban négyszögletes átmetszetű bronz nyakperec, tömör bronzgomb, S-végű fülbevaló és gyöngyök voltak. A 7. sírban gyöngyök közé fűzött, díszített félhold alakú csüngő, szőlőfürtdíszes bronz fülbevaló, bronzgomb és bronzgyűrű. A 68. sírban filigrándíszes huzallal kiegészített, sodrott nyakperec, gyöngyök közé fűzött, levél alakú bronzcsüngő és négy vascsőrgő volt, valamint fülbevalók és gyűrűk.

Az avar kori sírokban a késői időszak jellegzetes leletei láttak napvilágot: ovális karikájú, hosszúkás gyöngycsüngős, granulátum-díszes, S-végű, egyszerű fülbevalók, zömében dinnyemag alakú gyöngyök, ritkán a gyöngyök közé fűzött, átfűrt római érmek, 1 db köves és egyszerű bronz spirálgyűrűk, bronz karperec, hiányos övgarnitúrák, szokásos vascsatok, kések, karikák, csonttégely, íjcsontok, három élű nyílcsúcsok, bogozók, állatcsont, tojás- és edénymellékletek, vas pohárka, bronzcsengő. A feltárt terület keleti széléhez közel két sírban „idegen” vázrészek is előkerültek. A 94. sír DK-i vége jóval hosszabb volt, mint azt a váz mérete megkövetelte volna. Itt 30 cm-rel magasabban két lábszárcsont került elő. A 101. sír esetében a sírgödör két végébe szintén „idegen” csontokat halmoztak fel. Eredetükre a 110. sír feltárása során talált leletek adhatnak választ, ahol közép avar korra keltezhető aranyozott ezüst, préselt övveretek, íjcsontok, bogozó, három élű nyílcsúcsok kerültek elő. Valószínűleg az említett „idegen” csontok szintén a közép avar kori temetkezésekhez tartoztak, amelyekre a késő avar kori sírgödörök kiásásakor bukkantak.

Összefoglalva: A Balatonudvari-Fővenyes temető eddig feltárt területén közép és késő avar kori, valamint 9. század elejei, illetve 10–11. századi sírok kerültek elő. A két avar kori csoport által hátrahagyott temetkezésekkel ellentétben a 10–11. századi sírok a korábbi nem bolygatták. A feltártak alapján egyelőre úgy tűnik, hogy nem egy kontinuos avar-magyar temetőről van szó. A két nép sírjai sem a temetkezési szokásokban, sem a leletanyagban nem mutatnak kapcsolatot. A két nép hagyatéka közti „keveredésnek” nincs nyoma, aminek az alább bemutatásra kerülő leletek sem mondanak ellent.²⁶

²⁶ A magyar és avar nép kontinuitásának, asszimilációjának problematikájával foglalkozott Költő László és Szentpéteri József (KÖLTŐ-SZENTPÉTERI 1996. 119–134). Tanulmányukban összefoglalták mindazon kutatási eredményeket, amelyek a legutóbbi évtizedekben e témakörben ismertté váltak, utalva mindazon nehézségekre, amelyek e kérdés vizsgálatát befolyásolják. Összefoglalásként megállapították, hogy egyelőre nem igazolható „a Kárpát-medencei őslakosság és a 895-ben betelepült honfoglalók népességének egymásba olvadása.”

Az eddig feltárt temetkezések közül az alábbiakban a 99. számú késő avar kori sírt mutatjuk be, amely kiemelkedik egyik ritkaságszámba menő leletével. A sír a feltárt terület keleti részén látott napvilágot. Az ÉNy-DK-i tájolású, 129 cm mély sír északnyugati, valamint délkeleti oldalfala mellett egy-egy 10–11. századi sír került elő. Az előbbi, 88. sz. sír NyÉNy-KDK-i tájolású, melléklet nélküli, 67 cm mély, az utóbbi, 97. sz. sír ugyanilyen tájolású és 90 cm mély volt, a bal ujjcsontokon bronzgyűrű melléklettel.

A 99. sírban hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű, Juv. korú lány nyugodott (6. kép). A koponya kissé a váz irányába billent, a karcsontok a váz mellett helyezkedtek el. A koponya jobb oldali csontjainak egy részét és néhány csigolyát állat bolygatta. Ennek következtében az eredetileg jobb oldali fülbevaló és a gyöngyök egy része a váz szegycsontjára és a bordákra torlódott.

Mellékletek:

1. Ötszögű, a zárószerkezetnél kerek átmetszetű, ezüsthuzalból készült, ovális karikájú, gyöngycsüngős fülbevalók. Az egyik a szegycsonton, a másik a koponya bal oldalánál került elő. A fülbevaló karika közepén és a szemben levő oldalon hengeres gyűrűtag ill. granulátum díszítés van. A karika felső végét gömbölyű, kék színű gyöngy díszíti, amelyet granulátumokból összeállított gyűrű segítségével erősítettek fel. A hosszúkas, négyszögletes, kék gyöngycsüngőt hasonló granulátumokból összeállított gyűrűcske segítségével erősítették fel. A csüngővel szemben, a karika belső oldalát kisebb gömbölyű, kék színű, hasonló módon rögzített gyöngy díszíti. A koponya bal oldalán előkerült fülbevalóról ez a tag hiányzik. H.: 3,9 cm (6. kép 1–2).

2. Gyöngyök a koponya körül és a bordákon. 55 db fekete, illetve szürke színű, 10 db világoszöld vagy fehér dinnyemag alakú és 44 db fekete, 2 db sárga kásagyöngy, 1 db kisebb hengeres, fehér vonalfolyatásos üvegyöngy, valamint több töredék (6. kép 6). A gyöngyök között laposra kalapált, keskeny feltekereselt dísz vagy nyakláncapocs van. Átm.: 0,9 cm (6. kép 4).

3. Fekete színű, mély barázdákkal tagolt, bikónikus orsógomb a bal oldali ujjcsontoknál. M.: 2,7 cm; Átm.: 3 cm (6. kép 3).

4. 7 db juh astragalos egy csomóban a jobb felkarcsont külső oldalánál. Felületük erősen kopott, megmunkálásnak nincs nyoma (6. kép 5).

5. Tojás a jobb combcsont külső oldalánál. (R.n.)

6. Sertéscsontok a lábszárcsontokra helyezve. (R.n.)

7. Csirkecsontok ugyanitt. (R.n.)

8. Edény a jobb lábfejcsontra helyezve. Kézikorongolt, kívül-belül feketére égett, kihajló peremű fazék. A perem ferdén levágott. Az edény közepén hasasodik, fenék felé szűkül, felületét három hullámvonalköteg díszíti. M.: 14 cm, Szá.: 12,6 cm, Fá.: 8,8 cm (7. kép).

A leletanyag leírásából is kitűnik, hogy a 99. sírban késő avar korban élt lányt temettek el. Erre utalnak a tájoláson ill. a temetkezési rítuson kívül a jellegzetesen késő avar kori dívatot követő fülbevalók és gyöngyök, valamint az orsógomb és az edény. A sírleletek között találjuk azt a 7 darab astragalost is, amely alapul szolgált a sír részletesebb bemutatására. Elsősorban azért, mivel éppen az avar korban szinte egyedinek tekinthető leletről van szó.

Maga az astragalos-lelet, bár nem túl gyakran, de az őskortól kezdve szinte minden korból ismert volt. Igen kiterjedt irodalma van: az ókori auktorok leírásaitól a különböző ábrázolásokig, művelődéstörténeti kutatásokig és természetesen nem utolsó sorban a régészeti és archeozoológiai feldolgozásokig.²⁷ Ezen belül a népvándorlás és honfoglalás kori astragalos-leletek kutatói közül elsősorban László Gyula és Kiss Attila munkáit kell megemlíteni.

László Gyula 1955-ben a tisztázatlan lelőkörményű Ság hegyi karcolt csontokat vizsgálta, s ezeket az avar csontkarcolatokkal való rokonságuk miatt az avar korra keltezte.²⁸ Megemlíti, hogy a több tízezernyi népvándorlás kori lelet között eddig egyben sem volt hasonló, amely lehetővé tette volna, hogy az avarság játékaira, szórakozásaira következtessünk. A hiányt azzal magyarázta, hogy az avarok a játékot nem sokra becsülték, de valószínűleg a gyerekeknek nem is voltak mai értelemben vett játékaik. Mindezek ellenére, elsősorban keleti párhuzamok alapján, a hallstatti lelőhelyű Ság hegyi juhcsontokat avar korinak határozta meg.²⁹

Kiss Attila a 10. század végén nyitott és a 11–12. század fordulójáig használt Majs-Udvari rétek lelőhelyű temetőben előkerült karcolt astragalos-leletek kapcsán részletesen foglalkozott a kérdéssel. Megállapította, hogy a Dunántúlon és Ausztriában a juh astragalosok a vaskorban jelentek meg. Ide tartozik a Ság hegyi lelet is. Továbbá megállapította, hogy Kárpát-medencei megjelenésük időpontja a magyarok megjelenésének idejével esik egybe. Igen közkedvelt játék volt, amely a néprajzi adatok alapján szinte napjainkig nyomon követhető.³⁰ Adattárában felsorolja az ismert lelőhelyeket.³¹ Az Adattár listáját kiegészíthetjük a Malé Kosihy 354, 410, 510. sírok hasonló leleteivel.³² Így tehát Kiss Attila adatgyűjtésének lezárásáig biztos avar kori lelőhelyről astragalos játékok nem voltak ismertek.³³

Áttekintve a 10–11. századi adatokat, nagy általánosságban elmondható, hogy az astragalos-leletek általában gyereksírokból kerülnek elő. Számuk 1 és 7 darab között változik. Kivételt jelent a Majs-Udvari rétek lelőhely 752. sírja, amelyből 58 darab látott napvilágot.³⁴ Előkerülési helyük változó, a csontváz különböző pontjain voltak, de több darab esetén mindig egy csomóban helyezkedtek el.

²⁷ BARTOSIEWICZ 1999. 37–44.

²⁸ LÁSZLÓ 1955. 150–153; LÁSZLÓ 1999. 471–474.

²⁹ LÁSZLÓ 1999. 474.

³⁰ KISS 1983. 168–171, Adattár 201–202.

³¹ A felsorolt 10–11. századi Kárpát-medencei temetők közül azóta megjelent a Csongrád-Felgyő (BÁLINT 1991. Taf. LIII. 4), Nagytarcsa-Homokbánya 9. sír (KOVÁCS 1986. 95, 101, 4. kép) ismeretése. A velemszentvidi darabmal kapcsolatban Kiss G. megállapítja, hogy a lelőhelyről torzított koponyák kerültek elő, ezért a 6 db astragalost az 5. századra kell keltezni (KISS 2000. 272–273). Ugyanakkor az Ikervár-Virág utca 41. sírből egy másik astragalost mutat be (KISS 2000. 48, 90).

³² HANULIAK 1994. 61, 354. sír: 133, Tab. LXX:A/1, 410. sír: 135, Tab. LXXX:B/2, 510. sír: 137, Tab. XCIV:B/1.

³³ Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy László Gyula eredetileg azt írta: „a Ság hegyi csigacsontok az avar korból vagy az azt követő magyar korból valók.” Vagyis meghagyja a lehetőségét annak, hogy a leletek akár későbbiek is lehetnek, mint azt Kiss Attila is igazolta; és bár lehetséges, hogy a Ság hegyi darabokat tévesen keltezte, végeredményben mégis igaza lett: az astragalos-játékot az avarok is ismerhették.

³⁴ KISS 1983. 127, 63. és 81. ábra.

Újdonságként hatott, hogy első ízben, avar környezetben, éppen Kiss Attila tárt fel astragalosokat a Kőlked-Feketekapu B temető 662. sírjában.³⁵ A leírás szerint ezek egy Juv. korú fiú sírjában voltak, nyers állapotban. Valószínűleg a juhcsont-leletekkel kapcsolatos részletesebb elemzésre már nem volt módja, de bizonyítással szándékában állt.³⁶ A sír többi anyaga alapján maga a feltáró sem tudta besorolni egyik csoportjába sem.³⁷ Keltezéséhez támpontul a sír felett előkerült 106. objektumot említi, de sajnos mivel a telep anyaga még publikálatlan, egyelőre meg kell elégednünk annyival, hogy a kőlkedi darabok az elsők, amelyek avar környezetben láttak napvilágot. Ezt a sort bővíthetjük a Balatonudvariban feltárt 99. sír leírt példányaival, amelyeket bizonyosan később avar mellékletekkel együtt találtunk. E két lelet segítségével sikerült bizonyítékot kapni arra vonatkozóan, hogy az ősi időktől, nagy területen közkedvelt astragalos játék az avarság körében sem volt ismeretlen. Reméljük, hogy a jövőben az astragalosok száma tovább fog gyarapodni, és az újabb megfigyelésekkel pontosabb képet kaphatunk az avarság játékszokásairól is.³⁸

IRODALOM

BAKAY 1973.

Bakay K.: Az avarkor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. SMK I (1973) 5–86.

BARTOSIEWICZ 1999.

Bartosiewicz, L.: A systematic review of astragalus finds from archaeological sites. *Antaeus* 24 (1999) 37–44, 594.

BÁLINT 1991.

Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Budapest, 1991.

BÁRDOS 1995.

Bárdos, E.: *La necropoli di Zamárdi*. In.: *Gli Avari*. 1995. 151–163.

BÁRDOS 1996.

Bárdos E.: Az avarkori öntött bronz korongok viseleti szokásához a zamárdi avar temető alapján I. SMK XII (1996) 47–106.

CS. SÓS 1955.

Cs. Sós, Á.: *Le deuxième cimetière avare d'Üllő*. *Acta ArchHung* V (1955) 193–230.

ČILINSKA 1975.

Čilinska, Z.: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. Bratislava, 1975.

³⁵ KISS 2001. 188–189, Taf. 101. 662/8–12.

³⁶ A temetőről megjelent publikációban lévő irodalomjegyzékben szerepel a „Baranya megye...” idézett munkája, amely viszont a jegyzetekben már nem található meg. Minden bizonnyal éppen azzal a céllal került a jegyzékbe, hogy ennek kapcsán kifejtse esetleges új véleményét.

³⁷ KISS 2001. 19.

³⁸ Köszönetet mondok a cikk elkészítéséhez nyújtott segítségéért Sári Jánosnénak, Tóvári Boglárkának és dr. Vida Tivadarnak.

FETTICH 1965.

Fettich, N.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Budapest, 1965.

GARAM 1975a.

Garam, É.: The Homokmégy-Halom Cemetery. In.: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary. (Ed.: Kovrig, I.) Budapest, 1975. 12–48.

GARAM 1975b.

Garam, É.: The Szebény I–III Cemetery. In.: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary. (Ed.: Kovrig, I.) Budapest, 1975. 49–120.

GARAM 1979.

Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Budapest, 1979.

HAMPEL 1894.

Hampel J.: A régibb középkor emlékei Magyarhonban I–II. Budapest, 1894.

HANULIAK 1994.

Hanuliak, M.: Malé Kosihy. Pohrebisko z 10.–11. storočia. Materialia Archaeologica Slovaca. Nitra, 1994.

JUHÁSZ 1995.

Juhász, I.: Awarzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. Budapest, 1995.

KISS 1977.

Kiss, A.: Avar cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 2. (Ed.: Kovrig, I.) Budapest, 1977.

KISS 1983.

Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek anyaga. 1. sorozat. (Szerk.: Dienes I.) Budapest, 1983.

KISS 1987.

Kiss, A.: Beiträge zur Verbreitung Frühmittelalterlicher Folienkreuze im Karpatenbecken. Archäologisches Korrespondenzblatt 17 (1987) 235–243.

KISS 2001.

Kiss, A.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. I–II. Budapest, 2001.

KISS 2000.

Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. 2. sorozat. (Szerk.: Kovács L.–Révész L.) Szombathely, 2000.

KOVÁCS 1986.

Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II. (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint trapéz alakú kengyelek kérdéséhez.) ComArchHung 1986. 93–121.

KOVRIG 1963.

Kovrig, I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Budapest, 1963.

KOVRIG 1975.

Kovrig, I.: The Tiszaderzs Cemetery. In.: Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary. (Ed.: Kovrig, I.) Budapest, 1975. 209–236.

KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996.

Költő L.–Szentpéteri J.: Gondolatok az avar–magyar asszimilációról temetőelemzések alapján. In.: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII. összefüggése. (Szerk.: Kiss M.–Lengvári I.) Pécs, 1996. 119–134.

LÁSZLÓ 1955.

László, Gy.: Études archéologique sur l'histoire de la société de avars. Budapest, 1955.

LÁSZLÓ 1999.

László Gy.: Múltunkról utódainknak I–II. Budapest, 1999.

MADARAS 1981.

Madaras L.: A Szeged-Fehértó A és B temetők anyagának összehasonlító vizsgálata. SzMMÉ 1981. 35–64.

MADARAS 1994.

Madaras, L.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. Debrecen–Budapest, 1994.

MADARAS 1995.

Madaras, L.: The Szeged-Fehértó „A” and „B” cemeteries. Debrecen–Budapest, 1995.

NAGY 1992.

Nagy M.: Kora avar kori sírleletek Budapestről. Megjegyzések az avar kori állatornamentikához. ArchÉrt 119 (1992) 15–42.

NAGY 1998.

Nagy, M.: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II. Budapest, 1998.

PÁSZTOR 1986.

Pásztor A.: Adatok a közép-avarkor ékszerveletének kérdéséhez. ArchÉrt 113 (1986) 113–133.

RÁCZ 1999.

RácZ Zs.: A Madaras-Téglavetői avar temető. (Kőhegyi Mihály ásatása 1959–62.) MFMÉ–StudArch V (1999) 347–395.

ROSNER 1970.

Rosner Gy.: Újabb adatok Tolna megye avarkori történetének kutatásához. BBÁMÉ I (1970) 40–95.

ROSNER 1999.

Rosner, Gy.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße. Budapest, 1999.

SALAMON 1995.

Salamon, Á.: The Szeged-Makkoserdő Cemetery. Debrecen–Budapest 1995. 109–207.

SÁGI 1972.

Sági K.: Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásatása Kékkúton. VMMK 11 (1972) 121–138.

SÓTÉR 1895.

Sótér Á.: Ásatások a csunyi sírmezőn. ArchKözl XIX (1895) 117–134.

SZALONTAI 1995.

Szalontai Cs.: Avar kori lelőhelyek és leletek Mindszentről. MFMÉ–StudArch I (1995) 183–209.

TETTAMANTI 1985.

Tettamanti S.: Avar kori sírok Fótról. StudCom 17 (1985) 345–368.

TÓTH 1974.

Tóth E.: Korabizánci kőfaragvány Felsődörgicséről. FolArch 25 (1974) 161–176.

TÓTH 1990.

Tóth E.: A 4–8. századi pannóniai kereszténység forrásairól és a leletek fontosságáról. Magyar egyháztörténeti vázlatok 2. Budapest, 1990. 17–33.

TÓTH 1999.

Tóth E.: Kereszténység a honfoglalás előtti Kárpát-medencében. In.: Magyarország térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya–Esztergom 1996. Tudományos Füzetek 11. Komárom, 1999. 163–182.

TÖRÖK 1994.

Török, Gy.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár. Debrecen–Budapest, 1994.

VIDA 1995.

Vida, T.: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. BRGK 76 (1995) 219–290.

VIDA 1998.

Vida, T.: Neue Beiträge zur Forschung der frühchristlichen Funde der Awarenzeit. Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae. Citta del Vaticano–Split, 1998. 529–540.

VIDA 2002.

Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit. Zalai Múzeum 11 (2002) 179–209.

**Avar-age findings from Kékkút and grave no. 99
of the Balatonudvari-Fövenyes cemetery**

- Ágota S. Perémi -

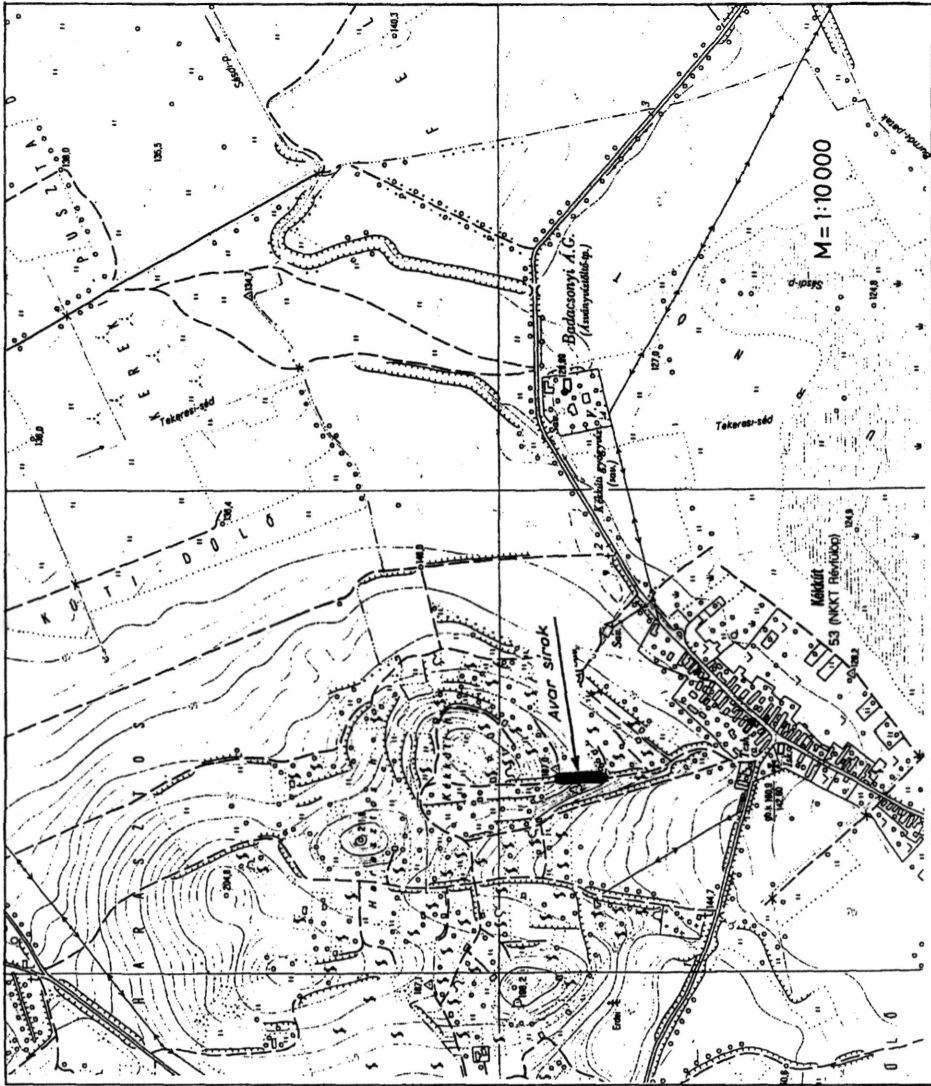
Resume

The findings found in Kékkút came to the museum sporadically in various times (figure 1). We have got data on approx. 12–13 graves. The graves had got southeast–northwest orientation and formed two grave-lines. In the Kékkút findings, pieces of more interest and even in Avar-age memories relatively rarely traceable, are the small crosses (figure 4. 1, 2a–f). These are pendants of the pieces found in the close graveyards of Káptatlantó and Zamárdi. In addition to the coffin crosses, there are more findings indicating a connection between the cemeteries of Zamárdi and Kékkút (figure 2. 1–2, figure 3. 2–5, 8).

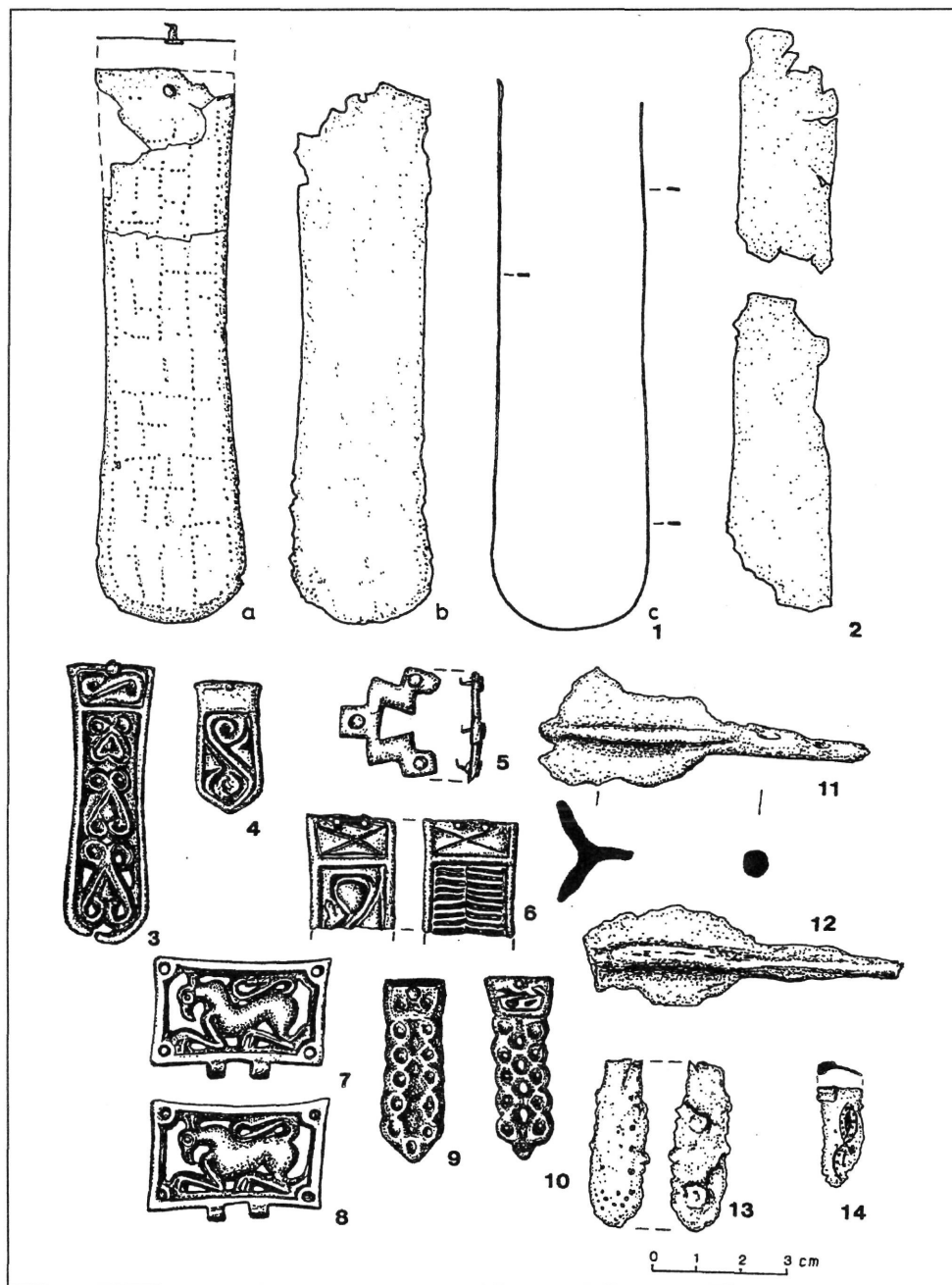
On the ground of the parallels, the findings are to be dated back to the end of the 7th century – beginning of the 8th century. Based on the small number of and sporadic findings, it can be stated that during the middle-late Avar-age a most probably Christian community lived in Kékkút, being in close relation with the population buried in the Avar graveyards of Káptatlantó and Zamárdi located nearby, going back to a similar age and showing similar findings (figure 4. 3).

The Balatonudvari-Fövenyes cemetery came to the surface in spring of 2002. In the upper layer we found 10–11th century graves with west-east orientation, under which there were late Avar-age, 9th century burials with northwest – southeast orientation. During the excavation we explored 118 burials. The burials dated back to the 10–11th century were relatively poor in supplements. In most cases bronze S-ended or simple earrings, spiral, circle or brace rings, buttons, pearls, two-edged arrow-heads came to light. In the Avar-age graves characteristic findings of the late period were found. The 10–11th century graves did not subvert the earlier ones. There are no traces of any “mixture” of the two populations. Out of the burials explored up till now, we call the attention to the grave no. 99 containing, in addition to typical late Avar-age supplements, also astragalos bones, unusual in the Avar-age. In our country this sort of things were known primarily in graves of the Hungarian conquest. The 7 pcs of sheep bones found in Balatonudvari and the pieces of grave 662 of Kölked-Feketekapu cemetery B are the first to prove that the game spread in a large area since ancient times were not unknown to the Avar people either.

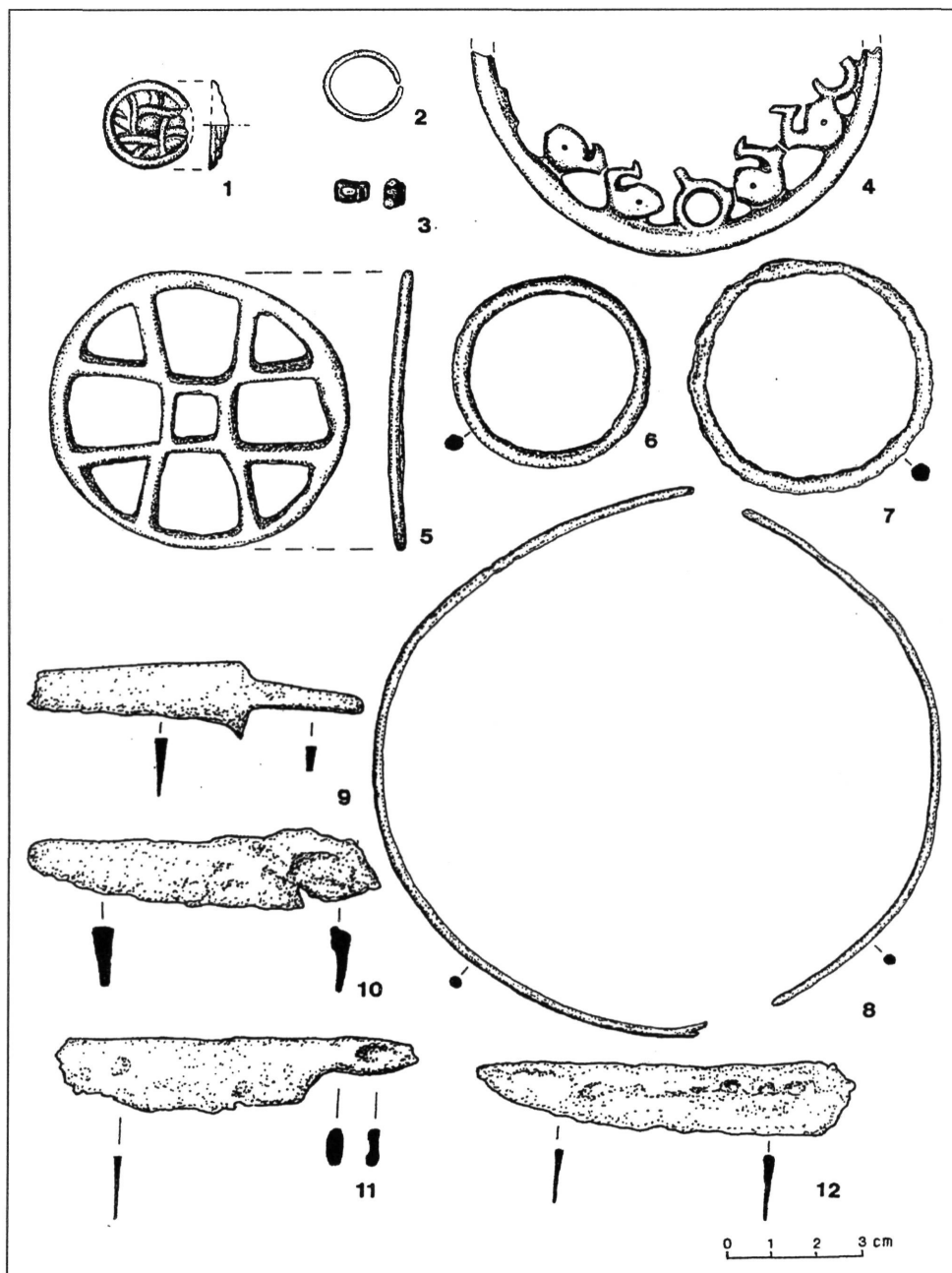
*S. Perémi Ágota
Laczkó Dezső Múzeum
8200 Veszprém, Erzsébet sétány 1.
peremi@vmmuzeum.hu*

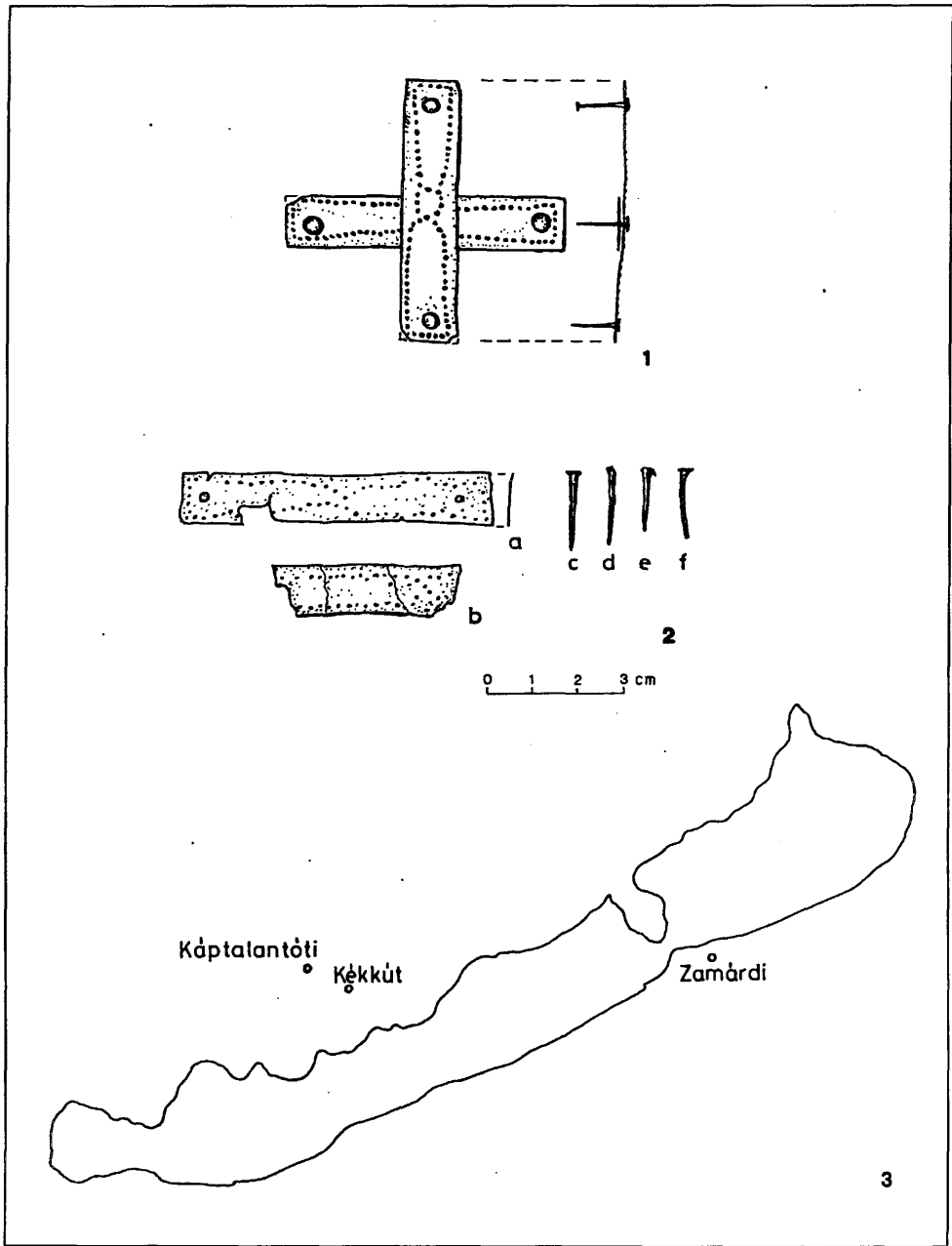
1. kép. A kékkúti avar sírok előkerülési helye

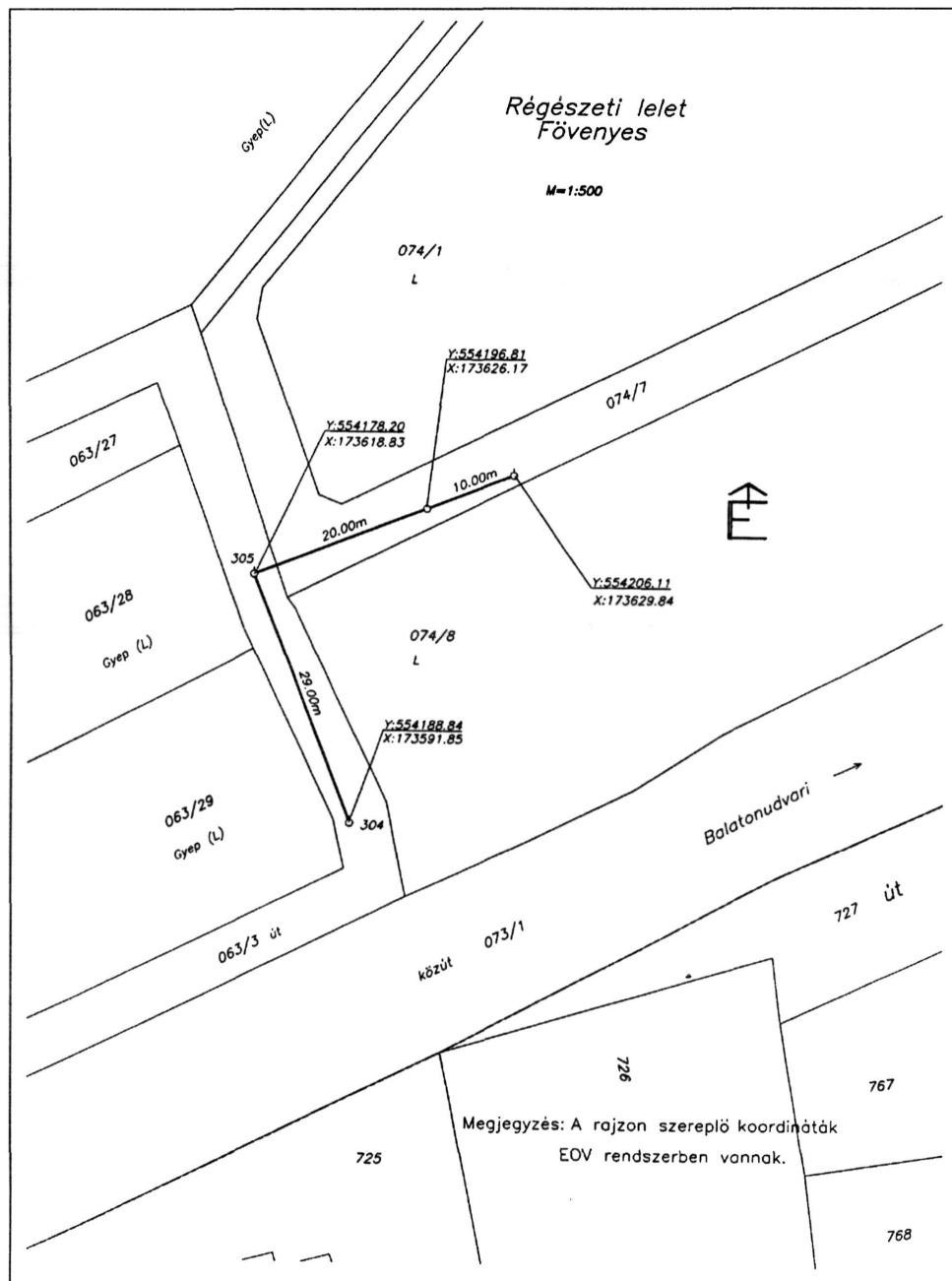
2. kép. Kékkúti avar kori leletek

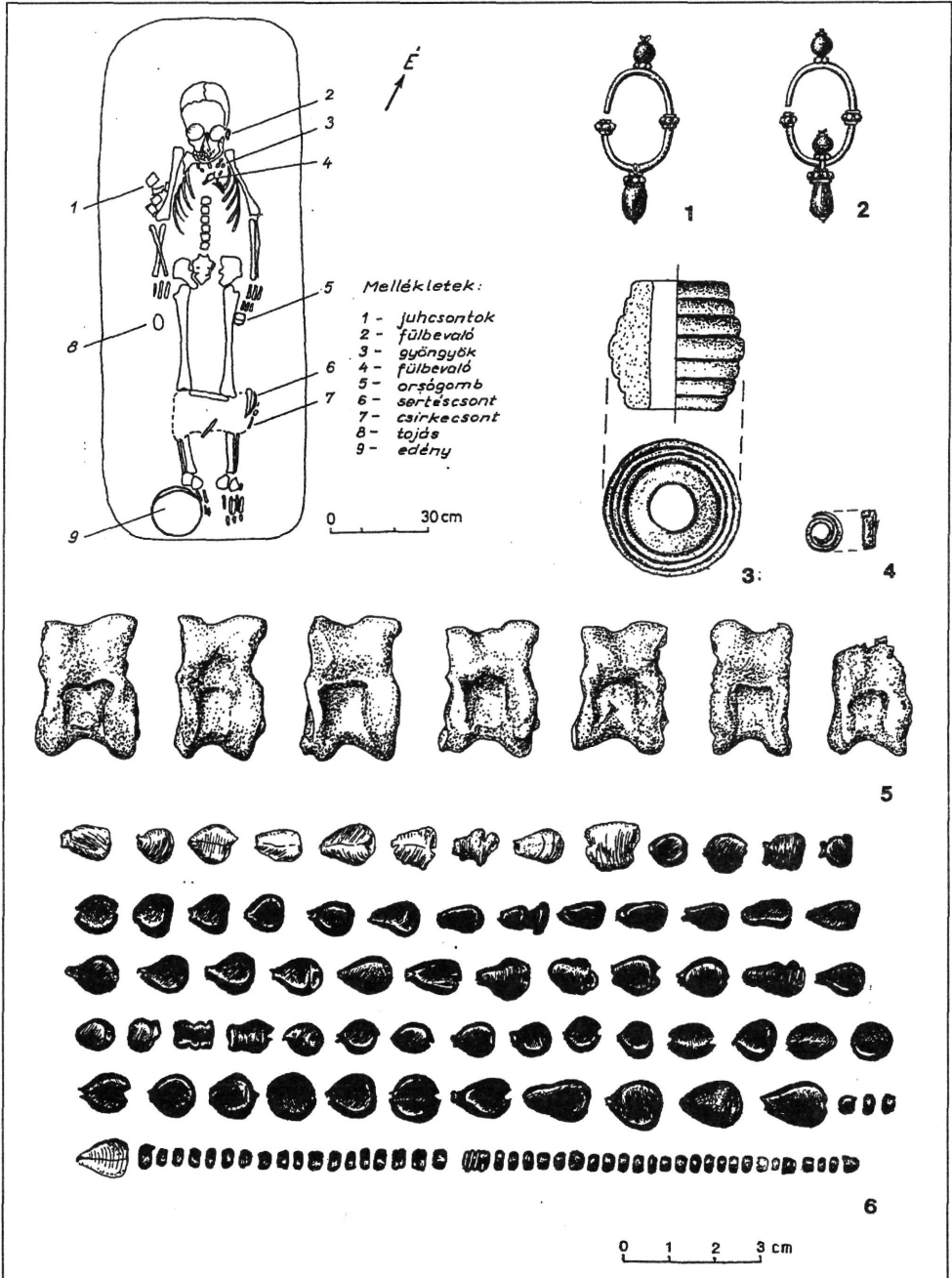
3. kép. Kékkúti avar kori leletek

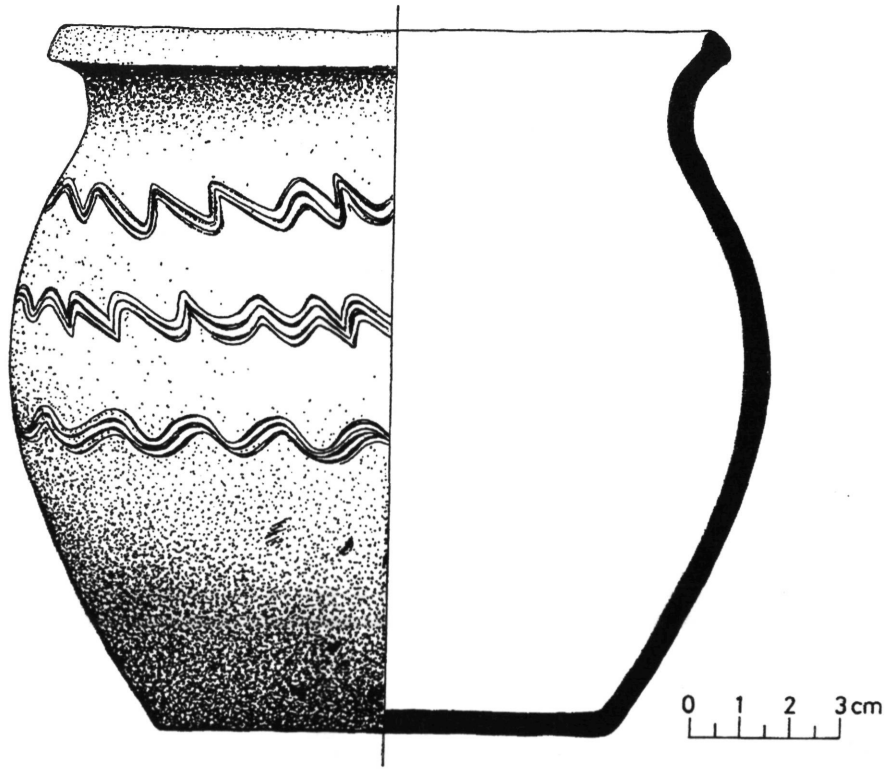
4. kép. 1-2: kékkúti koporsókeresztek, 3: a koporsókeresztek előkerülési helye

5. kép. Balatonudvari-Fövényes, a temető előkerülési helye

6. kép. Balatonudvari-Fövényes, a 99. sír leletei

7. kép. Balatonudvari-Fővényes, a 99. sír edénymelléklete

AVAR KORI PRÉSELÓMINTA ZSELICKISLAKRÓL

– Kiss Gábor –

Több mint fél évszázaddal ezelőtt, 1949. július 1-jén nyílt meg a keszthelyi Balatoni Múzeum második világháború utáni első új állandó kiállítása. Mivel az intézmény saját gyűjteménye – a sümegi Állami Darnay Múzeum és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum anyagával együtt – 1945. március 28-án egy orosz légitámadás következtében a zalaegerszegi pályaudvaron szinte teljesen elpusztult, a kiállítást kevés kivétellel különböző múzeumokból kölcsönzött tárgyakból rendezték meg.¹ A tárlaton szereplő késő avar kori leletek egy részét a Magyar Nemzeti Múzeum bocsátotta rendelkezésre. Ezen – még ma is a Keszthelyen lévő – leletek között őriznek egy korongfibulaként számon tartott, ismeretlen eredetű, leltári szám nélküli tárgyat (1. kép), amely egyediségénél fogva megérdemli, hogy közelebbről is megvizsgáljuk, és részletesebben foglalkozzunk vele.

A tárgy leletkörülményei

A szóban forgó darabot 2002 folyamán sikerült azonosítani. Fettich Nándor 1926-ban, a Magyar Nemzeti Múzeum által akkor útjára indított *Archaeologia Hungarica* sorozat első köteteként megjelent, „Az avarkori műipar Magyarországon” című tanulmányának utolsó fejezetében, több magyarországi lelőhelyű préselőminta társaságában ugyanis már közölte.² Az általa leírtak alapján Zselickislakon (Somogy megye, Kaposvártól délre) került napvilágra, és 1912-ben a sümegi Darnay Múzeum szerezte meg. Az intézmény leltára szerint több más tárggyal (női ékszerekkel) együtt került a múzeumba,³ ám a leletek összetartozásában Fettich erősen kételkedett. A darabot egészen a gyűjtemény második világháború végén bekövet-

¹ Müller Róbert szíves szóbeli közlése, továbbá SÁGI 1969. 30–31; BÉNYI 1972. 10–13.

² FETTICH 1926. 33, VII. t. 4. – A 33. oldalon a következőket írta: „VII. tábla 4. sz.: Zselic-Kislakról a sümegi Darnay-Múzeumban (1912. évi szerzemény); a leltár szerint hozzátartozik még egy kapcsos végű, sodrott szárú karperecpár, két darab különböző nagyságú halántékgyűrű, ezüst lemezgyűrű töredéke és egy bronzpityke. Az összetartozás valószínűtlen. A préselőminta anyaga tömör bronz, növényi ornamentikája a hunnkori műiparra megy vissza.” A 3. számú jegyzetben még hozzáfűzte: „A darab formája is beleillik a hunnkori övgarnitúrába: Hampel, III, 85, 3. sz.” – azaz ő is a mártélyi övgarnitúra indadisztes korongos övveretére hivatkozott!

³ A keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzött Darnay-Múzeum leltárkönyve az 1912-ben megszerzett leletegyüttést a 6788–6794. leltári számon „zselickislaki sírlelet” néven vette lajstromba a következőképpen: „6788. Trébelőmag, bronzból. 5–36 mm. 1 darab; 6789. Gömbalakú csüngődísz. 1 darab; 6790. Gyűrűtöredék, bronzlemezből. 1–5–16, 1–5–14 mm. 2 darab; 6791–2. Nyakpercek, bronzból. 2–153 és 2–147 mm. 2 darab; 6793–4. Hajkarikák, ezüstsodronyból. 3–20 és 4–26 mm. 2 darab.” Az adatokat Müller Róbertnek köszönöm meg.

kezett szerencsétlen kimenetelű menekítéséig tehát a sümegi múzeumban őrizték.⁴ Nyilván a zalaegerszegi bombatámadást átvészelt más leletekkel együtt került a Balatoni Múzeumba,⁵ ahol aztán az évek és a kiállítások múlásával származása – és mondhatni maga a tárgy is – teljesen elfelejtődött. Lelőhelye azonos lehet a Zselickislak-Töröcske néven nyilvántartott avar kori temetővel, ahonnan 1969-ben és 1971-ben is késő avar kori leletek kerültek napvilágra.⁶

A tárgy leírása

Bronzból öntött, korong alakú, tömör, szélén gömbsorral keretezett préselőminta (1. kép, 2. kép 1). Középső mezejében négyszer ismétlődő, jobbra hajló, középpontosan tükrözött, bordázott szárú, háromlevelű lapos indamotívum. A levelek felülete homorúan kiképzett, hasonlóan a központban lévő négy ellipszis alakú levélkéhez, amelyből az indák szárai kiindulnak. A keretet képező 22 darab gömbdíz egyikén látható kis bemélyedés öntési hiba lehet. Hátlapja teljesen sima. Átmérője 36,5 mm, vastagsága pedig 5 mm.

A tárgy funkciója

Formai és díszítésbeli kapcsolatai alapján darabunkat leginkább korong alakú indás övveretek készítéséhez használhatták. Valamivel nagyobb mérete alapján azonban nem zárható ki teljesen az a lehetőség sem, hogy mégis mellboglárók előállításához öntötték. Pontosabb időbeli meghatározását és művészeti kapcsolatrendszerét további összehasonlító vizsgálatokkal adhatjuk meg.

A tárgy elemzése

Vizsgálendő részleteknek az alábbiak kínálkoznak: 1. az indakompozíció, 2. az indák részletei, 3. a keret, 4. a segítségével előállított tárgyak lehetséges szerelési módja.

1. A darabunkon látható, középpontosan tükrözött indakompozícióhoz leginkább hasonló, három vagy négyszer ismétlődő, jobbra vagy balra kanyarodó indák variációi megtalálhatók a késő avar kor első feléből származó korong alakú, javarészt öntött övvereteken (2. kép, 1. táblázat). Amint az a felsorolható párhuzamok ismérveit és időrendi besorolását mutató táblázatból (2. táblázat) kiderül, ezek használata zömében a SPA I. időszakra esett. Hasonló indakompozíciót azonban az ugyanezen korszakból származó négyzetes (pl. Szentes-Felsőcsordajárás⁷), téglalap alakú (pl. Komárno/Révkomárom-Váradi u. 14. sír⁸) és pajzs alakú (pl. Vrap és Erseke⁹) övvereteken (3. kép) is meg lehet találni.

⁴ CSALLÁNY 1956. 219, No. 1089.

⁵ Nem lehetetlen, hogy szóban forgó tárgyunk szerepelt a Darnay Béla által, a megmaradt anyagokból megrendezett és 1946. szeptember 16-án megnyílt kiállításon is (SÁGI 1969. 30).

⁶ ADAM 2002. 435.

⁷ DEKAN 1972. Abb. 7/10–13.

⁸ ČILINSKÁ 1982. Tab. VI/2; GARAM 1997. Abb. 3/4; ZÁBOJNÍK 2000. Abb. 23.

⁹ WERNER 1986. Taf. 25/18a; DAIM 2000a. Abb. 10/2; WERNER 1986. Taf. 28/2–7.

Az állatfejekből vagy indákból álló, középpontosan elforgatott motívum a késő avar korszak első két generációjának idején (SPA I–II.) otthonos az avar hagyományok öv- és lószerszámdíszein, valamint ékszerein.

2. A három húsos levélben végződő indák szintén ugyanekkor találhatók meg az avar öntőművészet termékein (3. táblázat).

A préselőmintákon látható és a művészettörténészek által félpalmettának is nevezett háromlevelű inda (3. táblázat) nemcsak a Kárpát-medence és a Balkán-félsziget, hanem a kelet-európai sztyeppe 7–8. századi leletanyagában is fellelhető (pl. Malaja Pereščepina¹⁰). Ott találjuk a Földközi-tenger egész keleti medencéjében és a Fekete-tenger környékén elterjedt Syrakusa-típusú bizánci övcsatokon¹¹, továbbá egy ciprusi nyaklánc (kyreniai kincs¹²) is. A közép-ázsiai Merv 8. századi ezüst-edényein éppen úgy felfedezhető ez a motívum, mint ahogy ott van néhány, a 7–8. századra keltezhető szög ezüstedényen is.¹³

Bordázott (vagy gyöngyözött) szárú indára a késő avar hagyományból eddig nem tudok példát hozni, de bordázott nyakú griffek többször feltűnnek a korszak övveretein, övforgóin és szíjvégeinek szíjszorítóin.

Az indadíszek tövét takaró kis levélkéket csak egyetlen egy korong alakú indás, méghozzá préselt (!) veretről ismerem, a tiszafüredi 1177. sír halottjának (MA II.) övéről¹⁴ (2. kép 5). Ez az analógia esetünkben valamiképpen a technika és a díszítés részletének összefüggésére utal.

3. A gömbsorkeret az avar kori művészet emlékeinek egy meghatározott csoportján már a 7. század első felében is előfordul. Legnagyobb számban az álcatok köréhez kapcsolható¹⁵ és velük rokon övdíszeken tűnik fel, ám női ékszereken¹⁶ is fellelhető (4. táblázat) ez a díszítőforma.¹⁷ A gömbsorkeret avar kori használatának végét jól szemléltetik az ún. Hohenberg-típusú övgarnitúrák tartozékai (5. táblázat).

Mindkét említett övdíszítménykör az újabb vizsgálatok alapján¹⁸ szorosan kapcsolódik a bizánci előképekhez. Néhány darabjuk pedig alighanem egyenesen a Bizánci Birodalom területén készült.¹⁹ A két időpont között ugyanilyen szegéllyel készült, különféle övtartozékok esetében újabban szintén felmerült ez a lehetőség.²⁰

Darabunk formai és technikai analógiái között minket most elsősorban az ovális és korong alakú, gömbsorkeretes, préselt övveretek, továbbá az ezek előállítására szolgáló préselőminták (Ringelsdorf-Kuse, Gátér 11. sír, Magyarország) érdek-

¹⁰ WERNER 1984. Taf. 12. (alul középen), Taf. 14. Ris. 45. stb.

¹¹ WERNER 1955. 45–47, Karte 1, Taf. 5; VINSKI 1967. Tab. XVI/1–7; VARSIK 1992. 92, Taf. II/1–2, Taf. VII./1; RIEMER 1995. 798–801, Abb. 13–17, Abb. 30.

¹² WERNER 1984. Taf. 19.

¹³ MARSCHAK 1986.

¹⁴ GARAM 1995. Taf. 157/1177/9.

¹⁵ LÁSZLÓ 1955. 219–238; LÁSZLÓ 1976; WERNER 1984; TÓTH-HORVÁTH 1992; GARAM 1993a; GARAM 2001.

¹⁶ GARAM 2001.

¹⁷ A mellékelt táblázatokban ez esetben csak préselőmintánkhoz formailag rokon tárgytypusok szerepelnek.

¹⁸ Pl. WERNER 1986; TÓTH-HORVÁTH 1992; DAIM 2000; GARAM 2001.

¹⁹ WERNER 1984; TÓTH-HORVÁTH 1992; DAIM 2000; GARAM 2001.

²⁰ Pl. TÓTH-HORVÁTH 1992. Abb. 60/3; KISS 2001a. 3. t. 9–10; KISS 2001a. 10. kép 9, 13. kép 8, 10; KISS 2002. Taf. 6/5, Taf. 9/6–7, Taf. 11/4.

nek (4. táblázat). Mindezek a geometrikus díszítésű övdíszítmények a 7. század préselőtechnikájának termékei. Relatív kronológiai besorolásuk FA III. – MA II., azaz abszolút értelemben nagyjából a 7. század közepe-vége. Tárgyunk szempontjából azonban a már öntött eljárással készült, és növényi vagy alakos ábrázolást felmutató gömbsorkeretű, korong alakú övveretek is érdekesek, amelyek már zömükben a 8. század (SPA I–III. időszak) gyártmányai (2. kép, 6. táblázat).

Préselőmintánk tehát szemlátomást két korszak határán helyezkedik el. Egyrészt őrzi még a korábbi technikát és a korábbi időszak egy jellegzetes keretdíszt, másrészt belső mezéjében már a későbbi idősokra jellemző indadisz látható, az arra jellemző elrendezésben.

Darabunkra, kinézetre leginkább a híres mártélyi övgarnitúra²¹ korong alakú övdíszre hasonlít. Ennek mind a kerete, mind pedig a rajta látható indalevelek homorú kiképzése hasonló. A vastagon aranyozott mártélyi övgarnitúra több darabjáról vetődött már fel a bizánci kapcsolat lehetősége. A gömbsorkeretes és gömbsorzszerű csuklós nagyszíjvég egyik oldalán a vitatott „cirkuszjelenet”, a másikon a mienkhez hasonló, három levélben végződő ún. bőségszaruinda látható. A nagyméretű gömbsorkeretű csüngős övveretek zsanérja bordázott és hasonló végződésű, de szimmetrikus indakompozíció díszíti őket. Az előbbiekkal szinte azonos indadísz és keretet mutató csat szintén gömbsorzszerű. A már említett gömbsorkeretes, korong alakú veretek elforgatott indadíszének levelei visszahajlanak, akárcsak az övcsaton lévők. A felsorolt veretsor kiegészül még egy csökevényes T függesztős verettel, ami a bócsai és kunbábonyi lelettel köti össze az övkészletet.

A szóban forgó indadisz eredet- és időrend-vizsgálatához tanulságos számunkra egy szentes-felsőcsordajárású övgarnitúra is.²² A négyzet alakú, gömbsorkeretes, középpontosan elforgatott négyes indakompozícióval díszített övveretek mellett az övkészletből e helyen megemlítendő még a sodrást utánzó keretű, háromlevelű bőségszaruindás nagyszíjvég, a gömbsorzszerű, indás övcsat és a bordázott nyakú griffes övveretek. Álljon azonban itt következő példaként a Révkomárom-Várad utcában feltárt temető 14. sírjának néhány lelete is.²³ A kirabolt lovas sírban fekvő férfi övéről származó megmaradt veretek közül a téglalap alakú, árkádkeretű és elforgatott négyes indadíszes, ezüstműből öntött övveret éppen úgy füles felerősítésű, mint a szintén ezüst, pajzs alakú indás övveret és az egyedi zsanérmegoldással rendelkező griffes bronzcsat.

Vizsgált motívumunk a pajzs alakú csüngős övvereteken is előfordul, így ezek közül is érdemes néhány, számunkra érdekes darabot kiemelni. Ötös kompozíció szerepel az albániai vrapri kincslelet egyik aranyból öntött gömbsorzszerű övveretén.²⁴ A nem messze előkerült ersekei kincs egyik aranyból öntött övgarnitúráján ugyanilyen veretek voltak.²⁵ Mindkét kincslelet elrejtését a 7. század végére

²¹ HAMPEL 1905. III. Taf. 85; FETTICH 1935. Taf. X.

²² DEKAN 1972. Abb. 7.

²³ ČILINSKÁ 1982. Tab. VI; GARAM 1997. Abb. 3/4; ZÁBOJNÍK 2000. Abb. 23.

²⁴ WERNER 1986. Taf. 25/18a; DAIM 2000a. Abb. 10/2.

²⁵ AWAR TREASURE 1981. 17, Lot 172; WERNER 1986 Taf. 28/2–7.

kelteznek, és a késő avar öntvények prototípusaként értelmezik.²⁶ Igen rossz kivitelben, de a tárgyalt indadiszünk négyes változata szerepel a čataj/csataji temető 115. lovas sírjában nyugvó férfi különféle, bronzból öntött, füles felerősítésű, részben bordázott zsanérú, csüngős övveretekből összeállított övkészletének egyik darabján is.²⁷ A garnitúra összes darabja kétségtelenül az öntött korszak legelejéről származik.

A felsorolt ismérvek és az egyes övgarnitúrák darabjainak leletkombinációja azt mutatja, hogy azok a jelenségek, amelyek mögött esetleges déli „bizánci” kapcsolatok gyaníthatunk, ezekben az együttesekben mindig súlyozottan jelentkeznek. Mindenesetre e jellegzetességek egy részével darabunk szoros kapcsolatot mutat.

4. Amennyiben préselőmintánk valóban övdíszek előállítására szolgált, úgy a segítségével előállított vereteket a gömbsorkeret és az indadisz között kínáló üres helyeken átütött szegecsekkel erősíthették az övre, legalább két helyen. A korong alakú veretek egy részére jellemző, középen egy pontban való felerősítés már a viszonylag nagy méret miatt sem jöhet szóba, és a kompozíció közepének megsértése nélkül erre nem is nyílt volna mód.

A tárgy használata

A késő avar korból csak ékszerek (mellboglárok, varkocsdíszek, stb.) előállításához készült préselőmintát ismertünk, övveretek előállításához használatosat – legalábbis eddig – még nem. Természetesen magától értetődik, hogy mindegyik préseléssel előállított tárgyat sokszorosításra alkalmas préselő segítségével készítették. Más kérdés azonban, hogy ezeket megőrizték-e, és netán sírba kerültek-e, vagy idővel, mint nyersanyagot, inkább újra felhasználták őket. Az eddigi tapasztalatok szerint az utóbbi a valószínű.

Az öntött korszak elején párhuzamosan voltak jelen a szinte azonos kinézetű, kétféle technikával készült övveretek. Főleg a kör és négyzet alakúak. Hogy a préselték számára külön öntött préselőtövet készítettek-e vagy a majd teljesen hasonló megjelenésű öntött veretek némelyikéről sokszorosították őket, az még pontosabb összehasonlító vizsgálatokat igényel. Az azonban tény, hogy a 8. századból akad néhány olyan préselt övveret (vagy egész veretsor), amelyről joggal feltételezhető, hogy esetleg már kész öntött övveretekről préselték őket, gyakran éppen a hiányos veretsor kiegészítésére. A korong alakú övveretek közül legjobb példa e jelenségre a loebersdorfi temető két férfi sírjának esete. A 21A. temetkezés préselt vereteinek előállításához nyilván a 69. sírban talált öv állatküzdelmi jelenettel díszített, öntött veretei szolgáltak egykor préselőtőként.²⁸ Hasonló lehet a helyzet a több más késő avar kori préselt veret esetében is (7. táblázat).

Az eddigi kronológiai megfigyelések alapján bizonyos, hogy az avar korszaknak a 670-es éveket követő második felében a préselt technika alkalmazásának gyakorisága megelőzi az öntött technikát. Arról azonban már megoszlanak a vélemények, hogy e technikai különbség minden esetben kronológiai egymásutániséget jelent-e,

²⁶ STADLER 1989; WERNER 1986; DAIM 2000a.

²⁷ ZÁBOJNÍK 2000. Abb. 17, Taf. 4/2/5.

²⁸ DAIM 1987. Taf. 17/A/3/5–8, Taf. 64/2/8–13.

vagy a kétféle készítésű verettípus egyidejűleg is használatban volt.²⁹ Az újabb vizsgálatok eredményei a később kiteljesedő avar bronzöntőipar számára „prototípus”-ként szolgáló déli eredetű öntvények 7. század végi jelenlétét egyre inkább tényként valószínűsítik, hasonlóan egyes női ékszerekhez (mellboglár, fülbevalók, stb.).³⁰

Végletekig leegyszerűsítve a technikai váltás folyamatát, nemigen történt más, mint hogy az idő előrehaladtával magát a „sokszorosított préselőmintát” szerelték fel az övekre a bronzöntésben amúgy is járatos mesterek. Ez a megoldás az övdíszítés tekintetében hosszú távon kétségtelenül jóval tartósabb megoldásnak bizonyult a préselt veretek alkalmazásánál. A préselési technika ezek után az övek esetében szinte kizárólag már csak a javítások elvégzésére szolgált. A felszegecselt „préselőminták”, amelyeket kezdetben gyakran az igaziakhoz hasonlóan az egyenes hátlap és a tömör kivitel jellemez, az idő előrehaladtával könnyebbek, áttörtek lettek, hiszen eredeti funkciójuk megváltozott. Megemlítendő még, hogy az öntött övdíszeknek példaként szolgáló vagy ekként szóba jöhető déli áruk (csatok, veretek, stb.) felerősítése (egybeöntött fülek vagy szegecskek formájában) legtöbbször eltér a szokványos avar szerelési módtól, az egyszerű szegecseléstől.

Az övek díszítésében a 7–8. század fordulóján egy-két évtized alatt lezajlott technikai váltás egyik szép emléke a bemutatott zselickislaki préselőminta, amely a 7. század utolsó évtizedeiben készülhetett. Eddig lappangó és most újra előkerült darabunk azért is bír kiemelkedő fontossággal, mert díszítésének párhuzamai révén – amelyek elsősorban a (tengeri és szárazföldi) kereskedelmi csatornákon át terjedtek el – egymagában összeköti a Földközi-tenger mediterrán vidékét és annak környékét a távoli Közép-Ázsia tájaival.

Megjegyzések a békéscsabai préselőmintáról

2001-ben látott napvilágot egy másik – nem kevésbé fontos – késő avar kori préselőminta publikációja Medgyesi Pál tollából.³¹ E Békéscsaba határában 1997-ben napvilágra került darab értékeléséhez szeretnék még néhány megfigyeléssel hozzájárulni.³² E szóban forgó másik préselőtő két oldalán található téglalap alakú térbe komponált és pozitív préselést lehetővé tevő indamintán ugyanis szintén feltűnik a háromlevelű indák egyik variációja.³³

Nagysága és formája alapján a préselőminta ezen része szerintem is varkocsdíszek – méghozzá egy eddig eléggé ritkán felbukkanó indadíszes típus – előállítására szolgált. Ugyanilyen díszítésű (tehát préselőtövünk felhasználásával készült) én sem ismerek és többé-kevésbé hasonlóról is csak 5 párról tudok (10. táblázat). Az őket rejtő sírok mellékletei alapján ezeket a 7. század végén, illetve a 8. század elején készíthették. A leghasonlóbb indakompozíciót mutató példányok az alattyan-tuláti temető 284. sírjából származnak,³⁴ amelyek a 7. század végén kerülhettek sírba.

²⁹ A kérdéskörhöz lásd: GARAM 1995. 424–425; KISS 1998. 183.

³⁰ Az újabb eredményekről lásd: DAIM 2000a; GARAM 2001.

³¹ MEDGYESI 2001.

³² Itt köszönöm meg Medgyesi Pál barátomnak, hogy lehetővé tette a préselőminta és a róla készült lenyomat tanulmányozását.

³³ MEDGYESI 2001. 4. kép 1–2.

³⁴ KOVRIG 1963. Taf. XXI/284/34–35, Taf. LIV/1–2; ANDRÁSI 1996–1997. 1. kép 2a.

A szimmetrikus háromlevelű indadísz kompozíciója az övdíszek egy csoportján is fellelhető. Megfigyeléseim szerint koruk – akárcsak a zselickislaki préselőmintá párhuzamai – szintén a késő avar korszak első két generációjának ideje. A békéscsabai préselőtön előállítható varkocsdísz-típushoz képest az adott minta (mint leegyszerűsített kompozíció) még tovább él. Déli kapcsolatokkal rendelkezik, ami lehet, hogy tárgyunk eredetére is fényt vet. A balkáni párhuzamokon (Velino, Kamenovo, Vrap és Varna) kívül a Krímben (Sacharna Golivka) és a sztyeppén is megtalálható (Malaja Pereščepina). Ez utóbbi, érmekkel 642/647 utánra keltezett lelet bizonyítja, hogy a kérdéses motívum a 7. században már széles körben elterjedt Bizánc peremterületein.

A préselőmintán található, az előzőhöz képest mindenképpen másodlagosan bevésett kisebb negatív minták (papirusz, virágkehely, emberfej, gyöngysor) szerintem leginkább valamiféle Dunapataj-típusú, doboz alakú mellboglár előállítására szolgálhattak. A 7–8. század fordulója körüli időkben készült dunapataji mellboglár³⁵ díszítésének egyes elemeit láthatólag szintén effajta kis negatív mintákban préselték ki külön-külön, majd forrasztották össze vagy az alaplemezre őket.

A Békéscsaba határában napvilágra került kétoldalas préselőmintá kronológiaiailag – a bemutatott zselickislaki társáéhoz hasonlóan – az ún. préselt és öntött korszak határára helyezkedik el. Díszítő elemei, illetve a velük előállítható tárgyak és azok ornamentikája ugyancsak annak kapcsolatrendszerét ismétlik, azaz a Bizánc Birodalom irányába mutatnak. Ezt erősíti a már elmondottakon kívül a negatív minták között található papirusz-motívum is, amelyhez hasonló a kiskunhalasi³⁶ szórvány és a főnlaki/felnac lelet³⁷ préselőmintái között is előtűnik.

Összefoglalás

Összefoglalásul elmondható, hogy a fentebb tárgyalt két préselőmintá segítségével két adattal egészíthető ki, illetve támasztható alá Falko Daim 2000-ben megjelent „8. századi »bizánci« övdíszek” című táblázatának tartalma.³⁸

1. A zselickislaki préselőmintá és annak párhuzamai alapján a középpontosan elforgatott indamotívum már a 8. század elején honos volt, hasonlóan a háromlevelű indákhoz, amelyeket a táblázat csak a 8. század közepére és második felére helyez. Mindkettőnek természetesen 7. századi „bizánci” előzményei is ismertek.

2. A békéscsabai préselőmintá alapján a szimmetrikus 2S indamotívum, amelynek a közepén egy háromlevelű indá található, szintén már a 8. század elején, sőt már az azt megelőző évszázadban is jelen volt a „bizánci” stílusú övek emlékanyagában.

³⁵ GARAM 1989.

³⁶ FETTICH 1926. VII. t. 6.

³⁷ FETTICH 1926. V. t. 42; GARAM 2001. Taf. 137.

³⁸ DAIM 2000a. Abb. 112.

IRODALOM

- ADAM 2002.
Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. *Varia ArhHung*, 13. 2002.
- ANDRÁSI 1996–1997.
Andrási J.: Avar kori varkocsszorítók. – Awarenzeitliche Zopfspangen. *ArchÉrt* 123–124 (1996–1997) 85–123.
- AWAR TREASURE 1981.
Catalogue of the Avar Treasure. (Introduction: Otlet, R. L.) London, 1981.
- AWAREN 1986.
Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh. Ausstellungskatalog. Wien, 1996.
- BÁLINT 1989.
Bálint, Cs.: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Wolga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien–Köln, 1989.
- BÉNYI 1972.
Bényi L.: Adatok a keszthelyi Balatoni Múzeum múltjából. – Angaben aus der Vergangenheit des Balaton-Museums von Keszthely. (1948–1949) *VMMK* 11 (1972) 9–14.
- BÖRZSÖNYI 1902.
Börzsönyi A.: Győri temető a régibb középkorból. *ArchÉrt* 22 (1902) 128–143.
- BUNARDŽIĆ 1985.
Bunardžić, R.: Čelarevo. Risultati delle ricerche nelle necropoli dell' alto medioevo. Roma, 1985.
- CASPART 1935.
Caspert, J.: Das frühgeschichtliche Gräberfeld bei Zillingtal im Burgenland. *MAG* 53 (1933) 12–14.
- ČILINSKÁ 1973.
Čilinská, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. *ArchSlov-Catalogi* 5., 1973.
- ČILINSKÁ 1981.
Čilinská, Z.: Kov v ranoslovanskom umení. – Das Metall in frühslawischer Kunst. *Dávnoveké umenie Slovenska Ars slovacica antiqua*. Bratislava, 1981.
- ČILINSKÁ 1982.
Čilinská, Z.: Dve pohrebiská z 8.–9. storočia v Komárne. – Zwei Gräberfelder aus dem 8.–9. Jh. in Komárno. *SIA* 30 (1982) 347–393.
- CS. SÓS 1966–1967.
Cs. Sós Á.: A dunaszekcsői avar kori temető. – Das awarenzeitliche Gräberfeld von Dunaszekcső. *FolArch* 18 (1966–1967) 91–122.
- CSALLÁNY 1956.
Csallány, D.: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schrifttum und Fundorte. Budapest, 1956.

DAIM 1987.

Daim, F.: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 3/1–2. Dph 194. Wien, 1987.

DAIM 2000a.

Daim, F.: »Byzantinische« Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In.: DAIM 2000b. 77–204.

DAIM 2000b.

Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. (Hgb. Daim, F.) Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck, 2000.

DAL RI 2000.

Dal Ri, L.: Die Ausgrabungen in der Kirche St. Vigilius auf dem Virgl, Bozen, und eine Bestattung aus dem 8. Jahrhundert. In.: DAIM 2000b. 249–252.

DEKAN 1972.

Dekan, J.: Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. SIA 20 (1972) 317–452.

DIMITRIJEVIĆ 1966.

Dimitrijević, D.: Der Fund von Zemun Polje im Lichte der spätawarenzeitlichen Problematik. AI 7 (1966) 53–76.

EISNER 1952.

Eisner, J.: Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. Bratislava, 1952.

ERDÉLYI 1966.

Erdélyi I.: Avar művészet. Budapest, 1966.

FETTICH 1926.

Fettich N.: Az avarkori műipar Magyarországon. – Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn. ArchHung 1. 1926.

FETTICH 1935.

Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. – Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. ArchHung 21. 1935.

FETTICH 1943.

Fettich N.: Győr a népvándorlásokkorban. In.: Győr története a XIII. század közepéig. Győr sz. kir. város monográfiái III. (Szerk.: Lovas E.) Győr, 1943. 3–57.

FETTICH 1990.

Fettich N.: A bánhalmi avar leletről. – Über die Avarenfunde aus Bánhalom. SzMMÉ 7 (1990) 123–137.

FIEDLER 1996.

Fiedler, U.: Die spätawarenzeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez.: Varna, Bulgarien). Germania 74 (1996) 248–264.

GARAM 1979.

Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Fontes ArchHung 1979.

GARAM 1989.

Garam, É.: Über das awarenzeitliche goldene Agraffenpaar von Dunapataj. – A dunapataji avarkori arany mellboglárpárról. FolArch 40 (1989) 137–154.

- GARAM 1993a.
Garam, É.: Die Awarenzeitlichen Scheibenfibeln. *ComArchHung* 1993. 99–134.
- GARAM 1993b.
Garam, É.: Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica* 1. Budapest, 1993.
- GARAM 1995.
Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 3. Budapest, 1995.
- GARAM 1997.
Garam, É.: Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). *Acta ArchHung* 39 (1997) 23–33.
- GARAM 2001.
Garam, É.: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. *MonAvarArch* 5. 2001.
- GARAM 2002.
Garam É.: Avar kori fejedelmi és köznépi sírleletek kapcsolata a nagyszentmiklósi kinccsel. In.: *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs.* (Szerk.: Garam É.) Budapest, 2002. 81–111.
- HAMPEL 1892.
Hampel J.: Népvándorláskori temető Mártélyon. *ArchÉrt* 12 (1892) 413–426.
- HAMPEL 1905.
Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III.* Braunschweig, 1905.
- HORVÁTH 1935.
Horváth T.: Az üllői és a kiskőrösi avar temető. – Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös. *ArchHung* 19. 1935.
- JANKÓ 1930.
Jankó L.: A pápai avarkori sírleletek. – Grabfunde aus der Zeit der Avarnzeit zu Pápa. *ArchÉrt* 44 (1930) 124–141, 286–287.
- KADA 1905.
Kada E.: Gátéri (kunkisszállási) temető a régibb középkorból. *ArchÉrt* 25 (1905) 360–384.
- KADA 1906a.
Kada E.: Gátéri (kunkisszállási) temető a régibb középkorból. *ArchÉrt* 26 (1906) 135–155.
- KADA 1906b.
Kada E.: Gátéri (kunkisszállási) temető a régibb középkorból. *ArchÉrt* 26 (1906) 207–221.
- KISS 1977.
Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 2. Budapest, 1977.
- KISS 1985.
Kiss, G.: Funde der Awarenzeit aus Ungarn in Wiener Museen 2. *Arch Aust* 69 (1985) 147–163.

KISS 1998.

Kiss G.: A késő avar kori állatfejes övforgók és akasztóveretek. – Spätawarenzeitliche Gürtel- und Hängebeschlüge mit Tierkopferzierung. *MFME– StudArch* 4 (1998) 461–493.

KISS 2001a.

Kiss G.: Fettich Nándor és a Vas megyei népvándorlaskor-kutatás kezdetei. (Nándor Fettich und die Anfänge der Erforschung der Vaser Völkerwanderung.) *VSz* 55 (2001) 421–451, 516, 519.

KISS 2001b.

Kiss G.: Példák a bizánci csatok hatására a késő avar fémművességben. – Beispiele für den Einfluss der byzantinischen Schnallen für die spätawarische Metallkunst. In.: „Együtt a Kárpát-medencében.” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele. Pécs, 1996. szeptember 27–29. (Szerk.: Kiss M.–Lengvári I.) Pécs, 2001. 73–92.

KISS 2002.

Kiss, G.: Die frühmittelalterlichen christlichen Gürtelschnallen und die spätawarische Metallkunst. – Koraközépkori keresztény övcsatok és a késő avar fémművesség. *ZM* 11 (2002) 229–245.

KOLLAUTZ 1970.

Kollautz, A.: Denkmäler byzantinischen Christentums aus der Awarzeit der Donauländer. *ZB* 2. Amsterdam, 1970.

KOVRIG 1963.

Kovrig, I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. *ArchHung* 40. 1963.

KOVRIG 1975.

Kovrig, I.: The Dévaványa Cemetery. In.: Garam, É.–Kovrig, I.–Szabó, J. Gy.–Török, Gy.: *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* I. Budapest, 1975. 121–155.

KÖLTŐ et al. 1992.

Költő, L.–Lengyel, I.–Pap, I.–Szentpéteri, J.: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy). Zur Problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien. *SIA* 40 (1992) 223–241.

LANGOBARDEN 1988.

Die Langobarden. Von der Unterelbe nach Italien. (Hgb.: Busch, R.) Veröffentlichung des Hamburger Museums für Archäologie und die Geschichte Harburgs (Helms-Museum) 54. Hamburg, 1988.

LÁSZLÓ 1955.

László Gy.: Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. *ArchHung* 34. 1955.

LÁSZLÓ 1976.

László Gy.: Avar fejedelem sírja Bócsán. *Cumania* 4 (1976) 89–114.

MADARAS 1991.

Madaras L.: A szentes-kajáni avar temető és néprajzi vonatkozásai. Debrecen, 1991.

- MADARAS 1994.
Madaras, L.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. Debrecen–Budapest, 1994.
- MARSCHAK 1986.
Marschak, B.: Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.–13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität. Leipzig, 1986.
- MEDGYESI 2001.
Medgyesi P.: Késő avar kori bronztárgy Békéscsaba határából. – Ein spätawarischer Gegenstand aus Bronze gefunden in der Gemarkung von Békéscsaba. WMMÉ 23 (2001) 247–259.
- MITSCHA-MÄHRHEIM 1941.
Mitscha-Mährheim, H.: Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, Münchendorf und Schwechat. Mit einem Fundbericht von Michael Müllner. Niederdonau, Natur und Kultur 8. Wien–Leipzig, 1941.
- MITSCHA-MÄHRHEIM 1957.
Mitscha-Mährheim, H.: Der Awarfriedhof von Leithaprodersdorf. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 17. Eisenstadt, 1957.
- MRKOBRAD 1980.
Mrkobrad, D.: Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. – Archaeologische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien. Beograd, 1980.
- MRT 5. 1979.
Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. (Szerk.: Torma I.) Budapest, 1979.
- MUHL 1996.
Muhl, A.: Awarische Gürtelbeschläge. APA 28 (1996) 108–116.
- NAGY 1993.
B. Nagy K.: Székkutas. Kápolnadűlői avar temető néhány 9. századi együttese. (Előzetes jelentés.) – Einige Grabkomplexe aus dem 9. Jahrhundert im awarischen Gräberfeld bei Székkutas-Kápolnadűlő. (Vorbericht). In.: Az Alföld a 9. században. (Szerk.: Lőrinczy G.) Szeged, 1993. 151–169.
- NÉMETH 1969.
Németh P.: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből. – Neue Funde aus der Awarzeit auf dem historischen Gebiet des Komitats Veszprém. VMMK 8 (1969) 153–166.
- PROFANTOVÁ 1992.
Profantová, N.: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Awarforschungen II. (Hgb.: Daim, Falko) ArchAustMon 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien, 1992. 605–778.
- RHÉ-FETTICH 1931.
Rhé, Gy.–Fettich, N.: Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Skythika IV. Prague, 1931.
- RIEMER 1995.
Riemer, E. E.: Byzantinische Gürtelschnallen aus der Sammlung Diergardt im Römisch Germanischen Museum Köln. KJb 28 (1995) 777–809.

SALAMON-SEBESTYÉN 1995.

Salamon, Á.-Cs. Sebestyén, K.: The Szeged-Kundomb Cemetery. In.: Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek. Beihefte 4. Debrecen–Budapest, 1995. 8–109.

SÁGI 1969.

Sági K.: Hetven éves a keszthelyi Balatoni Múzeum. – 70 Jahre Balaton-Museum in Keszthely. VMMK 8 (1969) 11–38.

SEOBA 1962.

Dimitrijević, D.–Kovačević, J.–Vinski, Z.: Seoba Naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja. Zemun, 1962.

SÓTÉR 1885.

Sóter Á.: Mosonymegyei ásatások. ArchÉrt 5 (1885) 310–319.

STADLER 1989.

Stadler, P.: Argumente für die Echtheit des „Awar Treasure“. MAG 118–119 (1988–1989) 193–217.

STANILOV 1997.

Stanilov, S.: Pamjatniki avarskogo tipa v starobolgarskoj kulture. In.: Problemi na prabalgarskata istorija i kultura 3. Sumen, 1997. 186–232.

STANILOV-ATANASOV 1993.

Stanilov, S.–Atanasov, G.: Srebrni ukrasi za kolan ot Sumenskija muzej. – Décorations en argent pour ceinture du Musée de Sumen. ArhSof 35 (1993) 43–53.

SZALONTAI 1996.

Szalontai Cs.: „Hohenbergtől Záhonyig.” Egy késő avar kori övverettípus vizsgálata. – „Von Hohenberg bis Záhony.” Untersuchung eines spätawarenzeitlichen Gürtelbeschlagtyps. Savaria 22/3 (1992–1995) 145–162.

TOČÍK 1968.

Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Stúrovo. ArchSlov–Catalogi 2. Bratislava, 1968.

TÓTH-HORVÁTH 1992.

H. Tóth, E.–Horváth, A.: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhangans. Kecskemét, 1992.

TÖRÖK 1954.

Török Gy.: Kora avar sírok Mór. – Frühawarenzeitliche Gräber in Mór. ArchÉrt 81 (1954) 54–60.

TRUGLY 1993.

Trugly, A.: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffwerft in Komárno II. (1987–1989). SIA 41 (1993) 191–307.

VARSIK 1992.

Varsik, V.: Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert. SIA 40 (1992) 77–108.

VINSKI 1967.

Vinski, Z.: Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata. Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 69. Split, 1967.

WERNER 1955.

Werner, J.: Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. *KJb* 1 (1955) 36–48.

WERNER 1984.

Werner, J.: Der Grabfund Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984.

WERNER 1986.

Werner, J.: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien, 1986.

WINTER 1997.

Winter, H.: Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 4. Innsbruck, 1997.

ZÁBOJNÍK 2000.

Zábojník, J.: Zur Problematik der »byzantinischen« Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. In.: *DAIM* 2000b. 327–365.

Avar-age pressing shape in Zselickislak

- Gábor Kiss -

Resume

In 1912 the Darnay Museum in Sümeg acquired, among other findings, a pressing shape moulded out of bronze from Zselickislak (Somogy County). The object, placed in the Balaton Museum in Keszthely following World War II, was published first by Nándor Fettich as early as 1926. The pressing seed used for making belt studs (or perhaps breast clasps), the tendril composition comprising half-palmettas on them, and its ball-lined frame suggest its southern origin, showing affinity to the so-called “Byzantine” objects. Based on its parallels, it was presumably made in the transition period between the so-called pressed and mounted age, at the end of the 7th century.

Approx. this is the time, turn of the 7-8th century, to which the two-sided pressing stem of Békéscsaba, showing similarly strong south ties, can be dated back, used for making tendril jewels in hair-tails and probably Dunapataj-type breast clasps).

Analysis of both pressing shapes provides new data as to how the Byzantine “high culture” of the Mediterranean made its impact on the arts and material culture of the Avar age.

Kiss Gábor

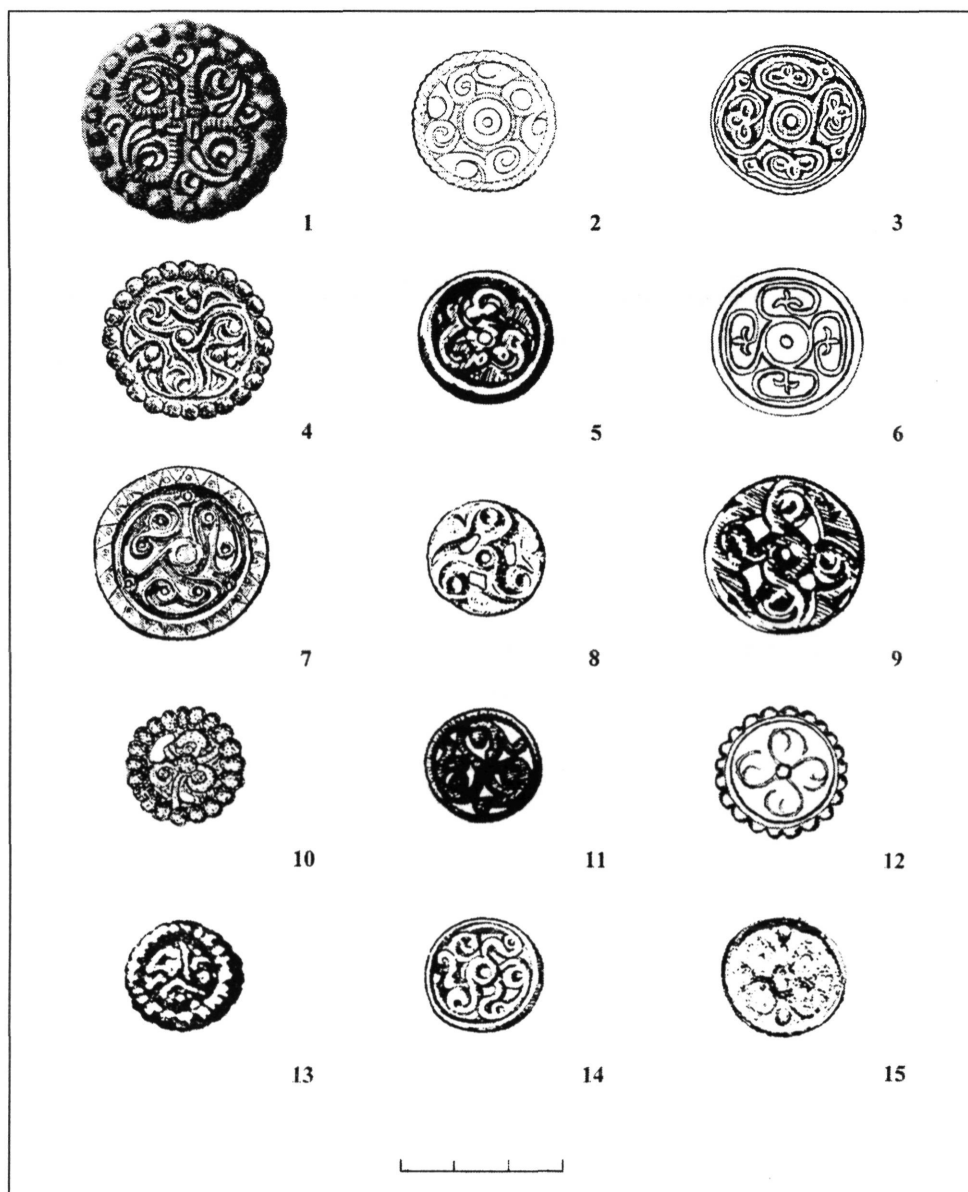
Savaria Múzeum

9700 Szombathely, Kisfaludy S. u. 9.

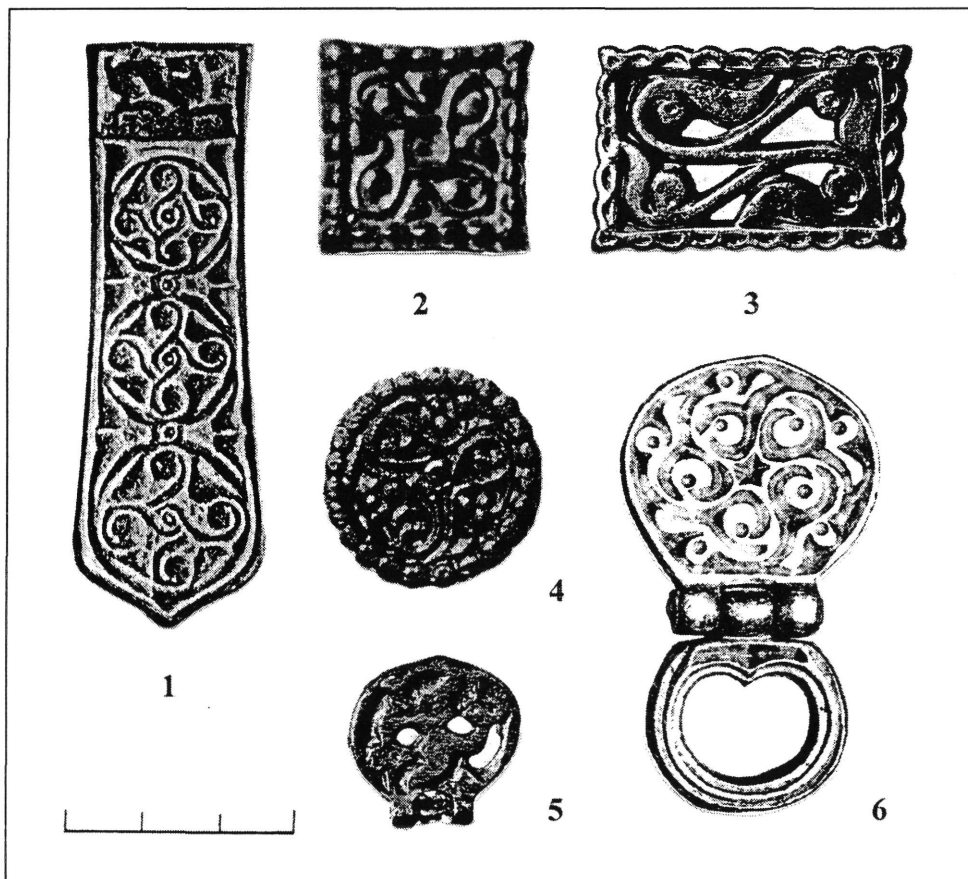
savmuz@axelero.hu

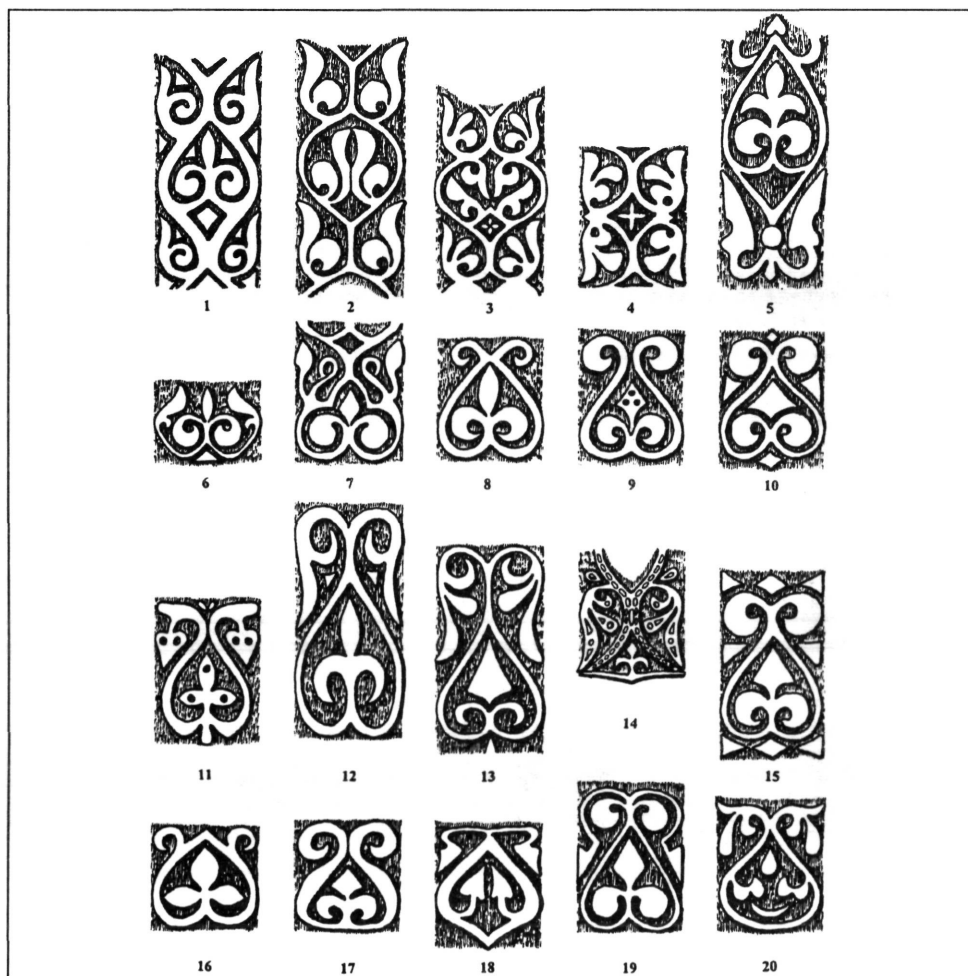
1. kép. Préselőminta Zselickislakról a keszthelyi Balatoni Múzeumban
(fotó: Straub Péter)

2. kép. Az elforgatott indákkal díszített, késő avar kori, korong alakú övveretek típusai
 1: Zselickislak, 2: Bačka Palanka (Jugoszlávia), 3: Nemesvölgy/Edelstal (Ausztria, Bgl.),
 4: Mártély, 5: Tiszafüred-Majoros 1177, 6: Alsópáhok, 7: Nemesvölgy/Edelstal, 27. (Ausztria, Bgl.),
 8: Želovce/Zsély 189. (Szlovákia), 9: Tiszafüred-Majoros 790, 10: Šepse/Kotlina (Horváto.),
 11: Szeged-Kundomb 18, 12: Alsópáhok, 13: Szentés-Jaksor-Kettőshalom,
 14: Dévaványa 25, 15: Zillingtal/Völgyfalu M 6. (Ausztria, Bgl.)

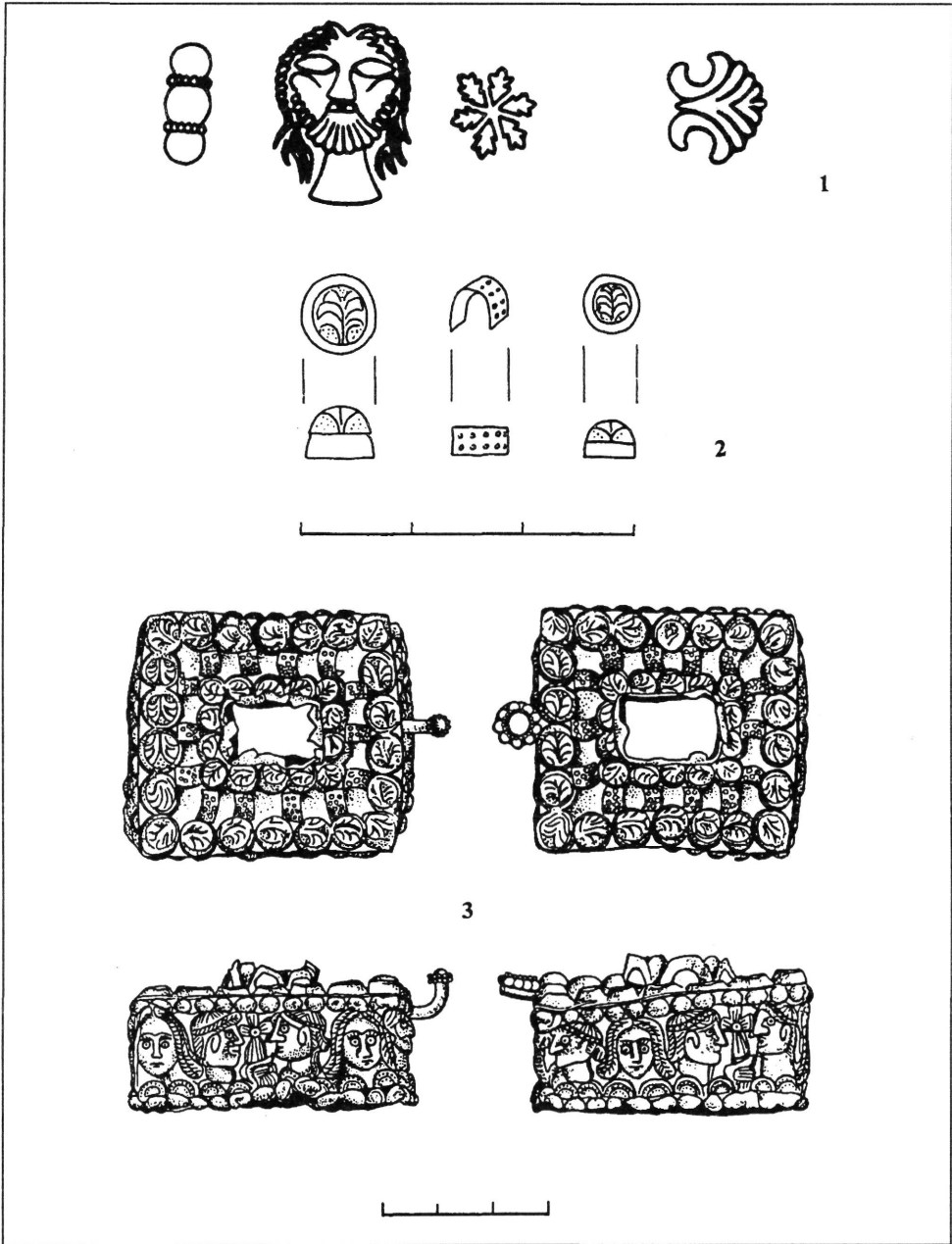

3. kép. Az elforgatott indamotívum variációi késő avar kori övdíszeken
1: Klárafalva (FETTICH 1935. VIII. t. 1. után), 2: Szentcsordajárás (DEKAN 1972. Abb. 7. után), 3: Komárno/Révkomárom-Váradi u. 14. (Szlovákia) (ZÁBOJNÍK 2000. Abb. 23. után), 4: Mártély (FETTICH 1935. X. t. 5. után), 5: Čataj/Csataj 115. (Szlovákia) (ZÁBOJNÍK 2000. Abb. 17. után), 6: Erseke (Albánia) (WERNER 1986. Taf. 28/4. után)

4. kép. A békéscsabai préselőminta pozitív mintája és párhuzamai

1: Békéscsaba (MEDGYESI 2000. 4. kép 1. után), 2: Nemesvölgy/Edelstal (Ausztria, Bgl.) (HAMPEL 1905. III. Taf. 111/1. után), 3: Velino és Kamenovo (Bulgária) (DAIM 2000a. Abb. 17–18. után), 4: Erseke (Albánia) (WERNER 1986. Taf. 29/2. után), 5: Veszeloovo (Ukrajna) (BÁLINT 1989. Abb. 28/3. után), 6: Vrap (Albánia) (DAIM 2000a. Abb. 10/3. után), 7: Mártély (HAMPEL 1905. III. Taf. 85/1b. után), 8: Varna (Bulgária) (DAIM 2000a. Abb. 83. után), 9: Tiszafüred-Majoros 496. (GARAM 1995. Taf. 97/496/2. után), 10: Csúny/Čunovo 127. (Szlovákia) (HAMPEL 1905. III. Taf. 134/1. után), 11: Sacharna Golivka (Ukrajna, Krím) (BÁLINT 1989. Abb. 36/4. után), 12: Üllő I. 239. (HORVÁTH 1935. XVI. t. 20. után), 13: Malaja Pereščepina (Ukrajna) (WERNER 1984. Taf. 14/Ris. 45. után), 14: Stabio (Svájc, Tessin kanton) (LANGOBARDEN 1988. 299, Kat. 98. után), 15: Holiare/ Alsógellér 648. (Szlovákia) (ČILINSKÁ 1981. Kat. 50. után), 16: Vrap (Albánia) (DAIM 2000a. Abb. 9/4. után), 17: Dévényújfalú/Devinska Nová Ves 760. (Szlovákia) (EISNER 1952. Obr. 82/6. után), 18: Komárno/Révkomárom-Lodenice 107. (Szlovákia) (TRUGLY 1993. Taf. XII/3. után), 19: Kékesd 184. (KISS 1977. Pl. XXII/6. után), 20: Blatnica (Szlovákia) (HAMPEL 1905. III. Taf. 321/9. után)

5. kép. 1: a békéscsabai préselőminta negatív mintái, a tárgyról készült lenyomat alapján, 2: a dunapataji mellboglár részletei (GARAM 1989. Abb. 5. után), 3: a dunapataji arany mellboglárpár két nézete (GARAM 1989. Abb. 3. után)

TÁBLÁZATOK

1. táblázat. Középpontosan elforgatott indákkal díszített, késő avar kori korong alakú övveretek

Lelőhely:	Irodalom:	Kép:
Alsópáhok	MNM. Ltsz. 146/1885.64–67. (Leltárkönyvi vázlatrajz nyomán.)	2. kép 6.
Alsópáhok	MNM. Ltsz. 146/1885.68. (Leltárkönyvi vázlatrajz nyomán.)	2. kép 12.
Bačka Palanka (Jugoszlávia)	MRKOBRAD 1980. Tab. CXXIII/16.	2. kép 2.
Dévaványa 25.	KOVRIG 1975. Fig. 5/25/3–8; Pl. XIX/12.	2. kép 14.
Mártély	HAMPEL 1892. B. tábla 3; HAMPEL 1905. III. Taf. 85/3; FETTICH 1935. Taf. X/5; ERDÉLYI 1966. 25. kép.	2. kép 4.
Nemesvölgy	MNM 61.191.1–4. (Peter STADLER szívességéből.)	2. kép 3.
Nemesvölgy 27.	SÓTÉR 1885. 316/1–2; HAMPEL 1905. III.Taf. 103/2/1–2.	2. kép 7.
Šešpe/Kotlina (Horvátó.)	SEOBA 1962. 69. Sl. 2; MRKOBRAD 1980. Tab. CXXIII/13; KISS 1985. Taf. 8/1–4.	2. kép 10.
Szeged-Kundomb 18.	SALAMON–SEBESTYÉN 1995. Pl. 3/18/1; Pl. VI/3–4.	2. kép 11.
Szentes-Jaksor-Kettőshalom	Szentesi Múzeum.	2. kép 13.
Tiszafüred-Majoros 790.	GARAM 1995. Taf. 122/790/5, 11–16.	2. kép 9.
Tiszafüred-Majoros 1177.	GARAM 1995. Taf. 157/1177/9–12.	2. kép 5.
Želovce 189. (Szlovákia)	ČILINSKÁ 1973. Taf. XXXIII/19–21.	2. kép 8.
Zillingtal M 6. (Ausztria)	CASPART 1935. Taf. V/70.	2. kép 15.

2. táblázat. Középpontosan elforgatott indákkal díszített, korong alakú övveretek tulajdonságai

Lelőhelyek	TULAJDONSÁGOK													Db.	Korszak		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13				
Dévaványa 25. sír	1	+	+	+	+		+	+							4,833	6	SPA I
Mártély	4	+	+	+		+		+	+		+				5,143	3	SPA I-II
Alsópáhok	5		+		+	+		+	+	+					5,833	4	?
Nemesvölgy 27. sír	6		+	+	+		+	+		+					5,833	2	SPA I
Szeged-Kundomb 18. sír	7			+	+	+		+	+			+			6,333	6	SPA II
Nemesvölgy	8		+		+			+	+	+			+		7,000	4	SPA I
Želovce 189. sír	9			+	+		+	+				+	+		7,167	3	SPA I
Zillingtal M 6. sír	10				+	+		+	+	+		+			7,333	1	?
Tiszafüred-Majoros 790. sír	11				+	+		+	+	+		+			7,333	7	SPA I
Tiszafüred-Majoros 1177. sír	12			+	+	+		+				+		+	7,333	4	MA II
Bačka Palanka	13					+		+	+	+	+	+			8,333	1	?
Alsópáhok	14					+		+	+	+	+	+			8,333	1	?
Szentes-Jaksor-Kettőshalom	15			+				+	+		+	+	+		8,500	1	SPA I
Šešpe-Kotlina	16							+	+	+	+	+	+		9,500	4	SPA I-II
		4,000	4,800	7,714	7,875	8,300	9,000	9,154	9,385	11,000	11,333	11,889	12,000	12,000			

Avar kori préselőmintá Zselickislakról

3. táblázat. Három levélben végződő indákkal díszített tárgyak

Kárpát-medencei lelőhelyről:

Lelőhely:	Tárgytípus:	Irodalom:
Bánhalom 1.	kisszíjvég	FETTICH 1990. 1. kép 6–6a.
Budapest-Rákos-Tihanyi tér	nagyszíjvég	KOLLAUTZ 1970. Taf. XXVI; DEKAN 1972. Abb. 71/1.
Csoma	kisszíjvég	GARAM 2002. 32. kép 6/bal oldal.
Keszthely	nagyszíjvég	HAMPEL 1905. III. Taf. 163/1.; TÓTH-HORVÁTH 1992. Abb. 60/3.
Kunbábony	törhüvely	TÓTH-HORVÁTH 1992. Abb. 60/1, Taf. XV/8.
Nagyszentmiklós/Sinnicolau Mare (R)	8. sz. tálka	HAMPEL 1905. III. Taf. 303.
Mártély	csuklós nagyszíjvég	HAMPEL 1905. III. Taf. 85/7a; MUHL 1996. Abb 9/a.
Szentes-Kaján 353.	nagyszíjvég	MADARAS 1991. 39. t. 353/6.
Tiszafüred-Majoros 363.	nagyszíjvég	GARAM 1995. Taf. 85/363/1.
Tiszafüred-Majoros 423.	nagyszíjvég	GARAM 1995. Taf. 90/423/1.
Tiszafüred-Majoros 561.	nagyszíjvég	GARAM 1995. Taf. 102/561/1.
Tiszafüred-Majoros 680.	nagyszíjvég	GARAM 1995. Taf. 111/680/1.
Tiszafüred-Majoros 1019.	nagyszíjvég	GARAM 1995. Taf. 141/1019/2.
	Syrakusa-típusú csatok	GARAM 2001. Taf. 60/1–5.

Kárpát-medencén kívüli európai lelőhelyről:

Lelőhely:	Tárgytípus:	Irodalom:
Castel Trosino (Olaszo.)	nyereg veret	WERNER 1984. Taf. 31/3.
Erseke (Albánia)	téglalap alakú övveret	AWAR TREASURE 1981. Lot 169d; STANILOV-ATANASOV 1993. Obr. 8; FIEDLER 1996. Abb. 5/1–2.
Kamenovo (Bulgária)	csattest (?)	STANILOV 1997. Tab. I/3.
Kyrenia (Ciprus)	nyaklánc	WERNER 1984. Taf. 19/1–2.
Malaja Pereščepina (Ukrajna)	nyereg veret	WERNER 1984. Taf. 31/1–2.
Malaja Pereščepina (Ukrajna)	tegezveretek (?)	WERNER 1984. Taf. 12/középen lent és Taf. 14/középen lent.
Stabio (Svájc, Tessin kanton)	fóliakereszt	LANGOBARDEN 1988. Kat. 98.
Velino (Bulgária)	nagyszíjvég	STANILOV-ATANASOV 1993. Obr. 2, 4; GARAM 1997. Abb. 3/9. FIEDLER 1996. Abb. 1; STANILOV 1997. Tab. I/1.
	Syrakusa-típusú csatok	WERNER 1955. 45–47, Karte 1. és Taf. 5; VINSKI 1967. Tab. XVI/1–7.; VARSIK 1992. 92, Taf. II/1–2. és Taf. VII/1; RIEMER 1995. 798–801, Abb. 13–17, Abb. 30.

Közép-ázsiai készítmények:

Lelőhely:	Tárgytípus:	Irodalom:
Pendschikent (Tadzsikisztán)	falfestmény	MARSCHAK 1986. Abb. 98/1.
Közép-Ázsia	ezüst edények	MARSCHAK 1986. Abb. 98/3.
Irán	(?)	MARSCHAK 1986. Abb. 98/6.
Polwodowo (Oroszo. Permi terület)	mervi ezüst tál	MARSCHAK 1986. Abb. 24.
Tomys (Oroszo. Udmurtia)	mervi ezüst tál	MARSCHAK 1986. Abb. 27–28.

Lelőhely:	Tárgytípus:	Irodalom:
Ismeretlen leelőhely	mervi ezüst tál	MARSCHAK 1986. Abb. 30, 32.
Repjewka (Oroszo. Tatária)	szogd ezüst tál	MARSCHAK 1986. Abb. 42–43, 45.
Malzewa (Oroszo. Permi terület)	szogd ezüst kanna	MARSCHAK 1986. Abb. 55–56.
Don torkolata (Ukrajna)	szogd ezüst csésze	MARSCHAK 1986. Abb. 57, 59.
Tschurinskaja (Oroszo. Udmurtia)	tschatsch-i ezüst tál	MARSCHAK 1986. Abb. 82–85.
Tomys (Oroszo. Udmurtia)	észak-iráni ezüst tál	MARSCHAK 1986. Abb. 184.

4. táblázat. 7. századi gömbör keretű, préselt, kör alakú és ovális tárgyak

Korongfibulák és mellboglárak:

Lelőhely:	Tárgytípus:	Irodalom:
Keszthely-Alsópáhok	korongfibula	GARAM 1993a. Abb. 8/5–6; GARAM 2001. Taf. 35/1.
Keszthely-Alsópáhok	korongfibula	GARAM 1993a. Abb. 9/3; GARAM 2001. Taf. 35/2.
Magyarország-Prónay Ozora-Tótipusza	boglár boglár	GARAM 2001. Taf. 34/1. GARAM 2001. Taf. 34/2.

Ovális övveretek:

Lelőhely:	Tárgytípus:	Irodalom:
Bócsa	övveret	LÁSZLÓ 1955. Taf. XXXV/9, 11; WERNER 1986. Taf. 14/9–11.
Kiskunfélegyháza-Pákapusza	övveret	LÁSZLÓ 1955. Taf. LXIX 9–12; TÓTH-HORVÁTH 1992. Abb. 52.
Kunbábony 1. Malaja Pereščepino (Ukrajna)	övveret övveret	TÓTH-HORVÁTH 1992. Taf. III/5. WERNER 1984. Taf. 16/Ris. 58;
Pápa-Úrdomb	övveret	BÁLINT 1989. Abb. 43/2. JANKÓ 1930. 87. kép 3;
Magyarország	préselőd minta	TÓTH-HORVÁTH 1992. Abb. 53. FETTICH 1926. VII. t. 1; GARAM 2001. Taf. 114/8.

Kör alakú övveretek:

Lelőhely:	Tárgytípus:	Irodalom:
Alattán-Tulát 50.	övveret	KOVRIG 1963. Taf. III/44–49. és Taf. XLVI/10–12.
Gátér 171.	övveret	KADA 1906a. 151/171/5–6; LÁSZLÓ 1955. Taf. LXX/16–19.
Gátér 212.	övveret	KADA 1906b. 217/212/16.
Gátér 218.	övveret	KADA 1906b. 218/218/2; LÁSZLÓ 1955. Taf. LXX/2–7.
Győr-Téglavető dűlő 106.	övveret	HAMPEL 1905. III. Taf. 480/6;
Jutas 130.	övveret	RHÉ-FETTICH 1931. Taf. VI/14–19.
Kisköre-Halastó 27.	övveret	GARAM 1979. Taf. 8/25–28, Taf. 30/1–4.
Mór 25.	övveret	TÖRÖK 1954. IX. t. 9. a–b.
Štúrovo/Párkány 49. (Szlovákia)	övveret	TOČÍK 1968. Taf. XXI/6–8.
Želovce 175. (Szlovákia)	övveret	ČILINSKÁ 1973. Taf. XXXI/4–9; ČILINSKÁ 1981. Bild 25.

Avar kori préselőmintá Zselickislakról

Lelőhely:	Tárgytípus:	Irodalom:
Želovce 328. (Szlovákia)	övveret	ČILINSKÁ 1973. Taf. LVI/1–5.
Gátér 11.	préselőmintá	KADA 1905. 369/11/5; GARAM 2001. Taf. 114/7.
Ringelsdorf-Kuse (Ausztria, Bgl.)	préselőmintá	WINTER 1997. Taf. 19/12/1; GARAM 2001. Taf. 114/6.

5. táblázat. Az ún. Hohenberg-típusú késő avar kori övdíszek

Lelőhely:	Tárgytípus:	Díszítés:	Irodalom:
Bijelo-Brdo (Horvátó.)	kisszífjév	inda	SEOBA 1962. 110, Sl. 12.
Biskupija (Horvátó.)	kisszífjév	inda	DAIM 2000a. Abb. 82.
Bozen (Südtirol, Olaszó.)	kisszífjév	S-inda	DAIM 2000a. Abb. 77a–b; DAL RI 2000. Abb. 3.
Dunaszekcső 41.	nagyszífjév	medaillon-virág	Cs. SÓS 1966–1967. 101, 47. ábra 11.
Dunaszekcső 41.	kisszífjév	virág	Cs. SÓS 1966–1967. 101, 47. ábra 12–15.
Dunaszekcső 41.	övveret	virág	Cs. SÓS 1966–1967. 101, 47. ábra 16–31.
Gajary/Gajár (Szlovákia)	lyukvédőveret	inda	PROFANTOVÁ 1992. Taf. 36/C/13–15.
Hohenberg (Steiermark, Ausztria)	kisszífjév	S-inda	DAIM 2000a. Abb. 68/3, 69/1–2, 70/2.
Hohenberg (Steiermark, Ausztria)	nagyszífjév	S-inda	DAIM 2000a. Abb. 72a–b.
Hortobágy-Árkus	nagyszífjév	indaháló	AWAREN 1986. XXV/9a–c.
Ismeretlen lh. (Univ. Wien)	nagyszífjév	medaillon-oroszlán	DAIM 2000a. Abb. 36a–b.
Ismeretlen lh. (New York)	nagyszífjév	inda	SZALONTAI 1996. 146, 3. j.
Kiskőrös-Városalatt 155.	kisszífjév	inda	HORVÁTH 1935. XXXI. t. 25–26.
Kiskőrös-Városalatt 155.	övveret	inda	HORVÁTH 1935. XXXI. t. 18–20.
Komárno/Révkomárom-Lodenice 121. (Szl.)	kisszífjév	virág	TRUGLY 1993. Taf. XXVII. 25–26.
Komárno/Révkomárom-Lodenice 121. (Szl.)	övveret	liliom	TRUGLY 1993. Taf. XXVII. 1–8.
Komárno/Révkomárom-Lodenice 121. (Szl.)	övcsat	üres	TRUGLY 1993. Taf. XXVII. 27.
Leithaprodersdorf/Lajtapordány 33. (Ausztria)	kisszífjév	liliom	MITSCHA-MÄHRHEIM 1957. Taf. IV/18–20.
Münchendorf 7. (Ausztria)	nagyszífjév	inda	MITSCHA-MÄHRHEIM 1941. Taf. 13/2.
Nyergesújfalu-Eternittelepi Ált. Iskola	nagyszífjév.	medaillon-virág	MRT 5. 1979. 41. t. 20.
Regöly 145.	nagyszífjév	medaillon-kereszt	KISS 1985. 81. tábla 1.
Sirmium környéke (Jugoszlávia)	nagyszífjév	inda	DAIM 2000a. Abb. 84.
Sobor	övveret	liliom	FETTICH 1943. VI.t.3–5.
Sumen (Bulgária)	kisszífjév	S-inda	STANILOV 1997. Tab. II/15.
Szeged-Kundomb 285.	nagyszífjév	medaillon-emberfej	DIMITRIJEVIĆ 1966. Taf. IX/1–2.
Szeged-Óthalom	nagyszífjév	kördísz	HAMPEL 1905. III. Taf. 93/16; DAIM 2000a. Abb. 81/1.

Kiss Gábor

Lelőhely:	Tárgytípus:	Díszítés:	Irodalom:
Szeged-Óthalom	kisszíjvég	virágdísz	HAMPEL 1905. III. Taf. 93/12; DAIM 2000a. Abb. 81/2.
Székkutas-Kápolnadűlő 2.	nagyszíjvég	medaillon-oroslán	NAGY 1993. 1. kép 16. DAIM 2000a. Abb. 37/16.
Székkutas-Kápolnadűlő 2.	kisszíjvég	S-inda	NAGY 1993. 1.kép 48–51; DAIM 2000a. Abb. 37/48–51.
Székkutas-Kápolnadűlő 2.	övcsat	virágháló	NAGY 1993 1. kép 1; DAIM 2000a. Abb. 37/48–51.
Tiszafüred-Majoros 1085.	nagyszíjvég	virágháló	GARAM 1995. Taf. 148/1085/1.
Weiden am See (Ausztria, Bgl.) Záhony	övveret nagyszíjvég	szimmetrikus inda inda	DAIM 2000a. Abb. 93a–b. DAIM 2000a. Abb. 81/3.

6. táblázat. 8. századi, gömbsor keretű, öntött, korongos övveretek

Lelőhely:	Díszítés:	Irodalom:	Korszak:
Balatonszőlős A.	emberfej	NÉMETH 1969. 6. kép.	SPA II
Čelarevo (Dunacséb) 47. (Jugoszlávia)	emberfej, préselt	BUNARDŽIĆ 1985. kat. 227.	SPA III
Čelarevo (Dunacséb) 226. (Jugoszlávia)	liliom	BUNARDŽIĆ 1985. kat. 207–214. Fig. 20/1.	SPA III
Komárno/Révkomárom-Lodenice 121. (Szl.) Mártély	liliom inda	TRUGLY 1993. Taf. XXVII 1–8. HAMPEL 1892. B. tábla 3; HAMPEL 1905. III. Taf. 85/3; FETTICH 1935. Taf. X/5; ERDÉLYI 1966. 25. kép.	SPA III SPA I–II
Šepse-Kotlina (Horvátó.)	inda	SEOBA 1962. 69. Sl. 2; MRKOBRAĐ 1980. Tab. CXXIII/13; KISS 1985. Taf. 8/1–4.	SPA I–II
Szeged környéke (Fleissig-gy.) Szentés-Jaksor-Kettőshalom	emberfej inda	DIMITRIJEVIĆ 1966. Taf. VIII/5. Szentési Múzeum.	? ?

7. táblázat. 8. századi, alakos ábrázolásos, préselt, korongos övveretek

Lelőhely:	Díszítés:	Irodalom:	Korszak:
Čelarevo (Dunacséb) 47. (Jugoszlávia)	emberfej	BUNARDŽIĆ 1985. kat. 227.	SPA III
Győr-Téglavető 188.	emberfej	BÖRZSÖNYI 1902. 138/188/7–8. HAMPEL 1905. III. Taf. 485/188/7–8. FETTICH 1943. XX. t. 21–22, XXVIII. t. 5–6.	SPA II
Kiskőrös-Városalatt 156.	griff	HORVÁTH 1935. XXXI. t. 5–8.; GARAM 2002. 28. kép A/3.	SPA III
Leobersdorf 21A. (Ausztria, NŐ)	állatküzdelem	DAIM 1987. Taf. 17/A/3/5–8; Taf. 169/5–8.	SPA I
Vörs-Papkert B. 347.	oroszlán	KÖLTŐ <i>et al.</i> 1992. Abb. 2/11; GARAM 2002. 28. kép A/2.	SPA III

Avar kori préselőminta Zselickislakról

8. táblázat. Téglalap alakú, indás díszű varkocsdíszek

Lelőhely:	Technika:	Irodalom:	Korszak:
Alattyan-Tulát 284.	préselt	ANDRÁSI 1996–1997. 1. kép 2a. KOVRIK 1963. Taf. XXI/284/34–35; LIV/1–2.	MA II
Győr-Repülőtér 1.	préselt	ANDRÁSI 1996–1997. 2. kép 14a. FETTICH 1943. VII. tábla 2.	SPA I
Jászapáti-Nagyállás út 120.	préselt	ANDRÁSI 1996–1997. 4. kép 20i. MADARAS 1994. Taf. XVIII/120/1.	(?)
Nagykőrös-Szárázér dűlő 8.	préselt	ANDRÁSI 1996–1997. 7. kép 36b.	SPA I (?)
Üllő I. 233.	préselt	ANDRÁSI 1996–1997. 11. kép 56d. HORVÁTH 1935. XVI. tábla 13–14.	SPA I

**EIN FRÜHMITTELALTERLICHES HÜTTENLEHM-BRUCHSTÜCK
MIT EINGERITZTEM KREUZMOTIV VON DER FUNDSTELLE
ALSÓBOGÁT, CSALÁNOSI-DŰLŐ**

– Hajnalka Herold – László Költő –

Die Ausgrabung

An der Fundstelle Alsóbogát, Csalánosi-dűlő (Kom. Somogy, siehe Abb. 1 und 2) wurden von László Költő in den Jahren 1998 und 1999 Ausgrabungen durchgeführt. Diese Ausgrabungen erbrachten Reste eines frühmittelalterlichen Eisenverhüttungsplatzes mit einem mehrphasigen Ofen (Obj. 1), einer Grube (Obj. 2) und zwei ovalen Erzröstgruben (Obj. 6 und 7; siehe auch den Abb. 5). László Költő publizierte einen Vorbericht über die Grabungen,¹ die Keramikfunde hingegen wurden von Hajnalka Herold bearbeitet.² Im vorliegenden Artikel wird ein besonderer Fund, ein Hüttenlehm-Bruchstück mit eingeritztem Kreuz veröffentlicht (Abb. 4).

Das Bruchstück

Das Bruchstück (eigentlich zwei zusammenpassende Bruchstücke) wurde im südwestlichen Teil des Objektes 7 (siehe Abb. 3 und Abb. 5) freigelegt. Es besteht aus sehr stark kalkhaltigem Ausgangsmaterial, das am ehesten an Hüttenlehm-Bruchstücke erinnert. Die Materialzusammensetzung macht eine Interpretation als Backglocken-Bruchstück sehr unwahrscheinlich.

Die Form des Bruchstückes ist gebogen, mit einem inneren Durchmesser von 12 cm und einem äußeren Durchmesser von 21 cm. Die innere und äußere Oberfläche sind nicht parallel. Die Dicke des Bruchstückes beträgt 2,3–2,5 cm.

Die äußere Oberfläche trägt das eingeritzte Kreuz, dessen Maße 3,3 x 3,4 cm betragen. Die Linien des eingeritzten Musters sind 1 mm breit.

	das größere Bruchstück	das kleinere Bruchstück	Zusammen
Maße	7x6,5 cm	3,5x2,5 cm	8x6,5cm
Gewicht	66,5 g	17,5 g	
Farbe außen	HUE 10YR 7/3-7/4 dull yellow orange (nach Munsell)		
Farbe innen	HUE 10YR 5/3-4/3 dull yellowish brown (nach Munsell)		

Tab. 1. Maße, Gewicht und Farbe der Bruchstücke

¹ KÖLTŐ 1999.

² HEROLD

Interpretation

Das Bruchstück kann – aufgrund seiner Materialzusammensetzung und der gebogenen Form – am ehesten für ein Teil eines Ofens gehalten werden. Verzierte Ofen- oder Hüttenlehm-Teile sind bisher aus dem frühmittelalterlichen Karpatenbecken nicht bekannt. Das wohl bekannteste verzierte Lehm-Erzeugnis der Region ist das mit Runeninschrift verzierte Tondüsenfragment von Bodrog-Alsóbü (Kom. Somogy).³

Aufgrund des Keramikmaterials von Alsóbogát, Csalánosi-dűlő, unter anderem Bruchstücke zweier polierter Flaschen vom Zalavár-Typ, können die freigelegten frühmittelalterlichen Objekte der Fundstelle in die zweite Hälfte des 9. Jhs. datiert werden.⁴ In dieser Zeit ist die Anwesenheit des Christentums in Südwest-Ungarn zwar belegt,⁵ jedoch scheint ein diesbezüglicher Zusammenhang des eingeritzten Kreuzmotivs von Alsóbogát nicht eindeutig zu sein.

Eine genaue Deutung des Kreuzmotivs zu geben wird hier nicht angestrebt, es hatte wohl eine apotropäische, rituelle Funktion, vielleicht ähnlich zu den ebenfalls oft kreuzförmigen Bodenmarken von Keramikgefäßen. Jürg Tauber zitiert hochmittelalterliche Schriftquellen, die Feuerstellen und Öfen als Aufenthaltsort von Geistern und Dämonen sehen.⁶ Er bringt die Bodenmarken von im Feuer benutzten Keramikgefäßen mit einer Abwehr von diesen Geistern und Dämonen in Verbindung. Das eingeritzte Kreuz von Alsóbogát kann wohl am ehesten in diesem Sinne interpretiert werden.

³ GÖMÖRI-MAGYAR 1999; VÉKONY 1999.

⁴ HEROLD

⁵ CS. SÓS 1994; SZÓKE 1999.

⁶ TAUBER o. J. 402–403. Herzlichen Dank an Thomas Kühtreiber für den Hinweis auf diese Publikation.

**EGY KERESZT ALAKÚ BEKARCOLÁSSAL DÍSZÍTETT
KORA KÖZÉPKORI PATICSTÖRÉDÉK
AZ ALSÓBOGÁT, CSALÁNOSI-DŰLŐ LELŐHELYRŐL**

- Herold Hajnalka - Költő László -

Az ásatás

Az Alsóbogát, Csalánosi-dűlő nevű lelőhelyen (Somogy megye, 1–2. kép) 1998-ban és 1999-ben Költő László egy kora középkori vasolvasztó helyet tárt fel egy többfázisú kemencével (1. obj.), egy gödörrel (2. obj.) és két ovális ércpörkölő gödörrel (6–7. obj.) (5. kép). Az ásatásokról Költő László előzetes jelentést tett közzé,⁷ a kerámialeleteket Herold Hajnalka dolgozta fel.⁸ Jelen cikkben egy különleges leletet egy bekarcolt keresztel díszített paticstörédéket (4. kép) mutatunk be.

A töredék

A töredék (tulajdonképpen két összeillő töredék) a 7. objektum délnyugati részében került elő (3, 5. kép). A töredék erősen mésztartalmú anyagból készült, ami leginkább paticstörédékek anyagára emlékeztet. Az anyagösszetétel alapján nagyon valószínűtlen, hogy sütőharang-törédékről lenne szó.

A töredék formája ívelt, belső átmérője 12 cm, külső átmérője 21 cm, a külső és a belső felület nem párhuzamos. A töredék vastagsága 2,3–3,5 cm.

A külső felületen látható a bekarcolt kereszt, amelynek mérete 3,3 x 3,4 cm. A bekarcolt vonalak szélessége 1 mm.

	nagyobb töredék	kisebb töredék	Együtt
méretek	7x6,5 cm	3,5x2,5 cm	8x6,5cm
súly	66,5 g	17,5 g	
külső felület színe	HUE 10YR 7/3-7/4 dull yellow orange (Munsell szerint)		
belső felület színe	HUE 10YR 5/3-4/3 dull yellowish brown (Munsell szerint)		

1. táblázat. A töredékek mérete, súlya és színe

Interpretáció

A töredék – anyagösszetétele és ívelt formája alapján – leginkább egy kemence része lehetett. Díszített kemence- vagy paticstörédékek eddig nem ismertek a kora középkori Kárpát-medencéből. A régió feltehetően legismertebb díszített agyagtárgya a bodrog-alsóbüi (Somogy megye) rovásfeliratos fúvócsőtörédéek.⁹

⁷ KÖLTŐ 1999.

⁸ HEROLD

⁹ GÖMÖRI-MAGYAR 1999; VÉKONY 1999.

A kerámiaanyag – többek között két polírozott, ún. Zalavár-típusú palack töredéke – alapján az Alsóbogát, Csalánosi-dűlőben feltárt objektumok a 9. század második felére keltezhetőek.¹⁰ Ebben az időszakban ugyan tudunk a kereszténység jelenlétéről Délnyugat-Magyarországon,¹¹ az alsóbogáti bekarcolt keresztmotívum ilyen jellegű értelmezése azonban nem tűnik valószínűnek.

Itt nem célunk a keresztmotívum pontos értelmezése, nyilvánvalóan bajelhárító, rituális szerepe volt, esetleg a kerámiaedények – szintén gyakran kereszt formájú – fenékbélyegeihez hasonlóan. Jürg Tauber idéz középkori írásos forrásokat, amelyek a tűzhelyeket és kemencéket szellemek és démonok lakhelyeként tartják számon.¹² Jürg Tauber a – tűzben használt – kerámiaedények fenékbélyegeit e démonok és szellemek elleni védekezésként értelmezi. Az alsóbogáti bekarcolt keresztmotívum is talán leginkább ilyen értelemben magyarázható.

LITERATUR/IRODALOM

CS. SÓS 1994.

Cs. Sós Á.: Zalavár az újabb ásatások tükrében. – Zalavár im Licht der neuen Ausgrabungen. In.: Honfoglalás és régészet. – Landnahme und Archäologie. (Szerk./Hrsg.: Kovács L.) Budapest, 1994. 85–90.

GÖMÖRI-MAGYAR 1999.

Gömöri J., Magyar K.: Az 1999. évi ásatás Bodrog-Alsóbü vasolvastó műhelyében, rovársíros agyagfúvó. – Excavation in the Iron smelting Workshop at Bodrog-Alsóbü in 1999, Clay Twyer with a Szekel Runiform Script. In.: Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production. (Ed.: Gömöri, J.) Sopron–Somogyfajs, 1999. 212–225.

HEROLD

Herold, H.: Frühmittelalterliche Keramik aus Fundstellen in Nordost- und Südwest-Ungarn. (in Vorbereitung/előkészületben)

KÖLTŐ 1999.

Költő L.: Előzetes kutatási eredmények az Alsóbogát–Csalánosi dűlőben felfedezett vaskohászati lelőhelyen. – Preliminary Report about the Early Medieval Furnaces of the Alsóbogát–Csalánosi Site. In.: Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production. (Ed.: Gömöri, J.) Sopron–Somogyfajs, 1999. 204–206.

SZŐKE 1999.

Szőke B. M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. – Denkmäler des Frühen Mittelalters in Transdanubien. *Ars Hungarica* 1999/1. 257–319.

¹⁰ HEROLD

¹¹ CS. SÓS 1994; SZŐKE 1999.

¹² TAUBER é. n. 402–403. Köszönet Thomas Kühtreibernek a publikációra való utalásért.

TAUBER é.n./ o. J.

Tauber, J.: Herd und Ofen im Mittelalter. Untersuchungen zur Kulturgeschichte am archäologischen Material vornehmlich der Nordwestschweiz (9.–14. Jh.). Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters. Band 7. o.J.

VÉKONY 1999.

Vékony G.: Székely írás legrégebb emléke Bodrog-Alsóbü vaskohászati műhelyéből. – The oldest Inscription in Szekel Runiform Script. In.: Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production. (Ed.: Gömöri, J.) Sopron–Somogyfajs, 1999. 226–229.

Költő László
Rippl-Rónai Múzeum
7401 Kaposvár, Pf.: 70.
kolto@smmi.hu

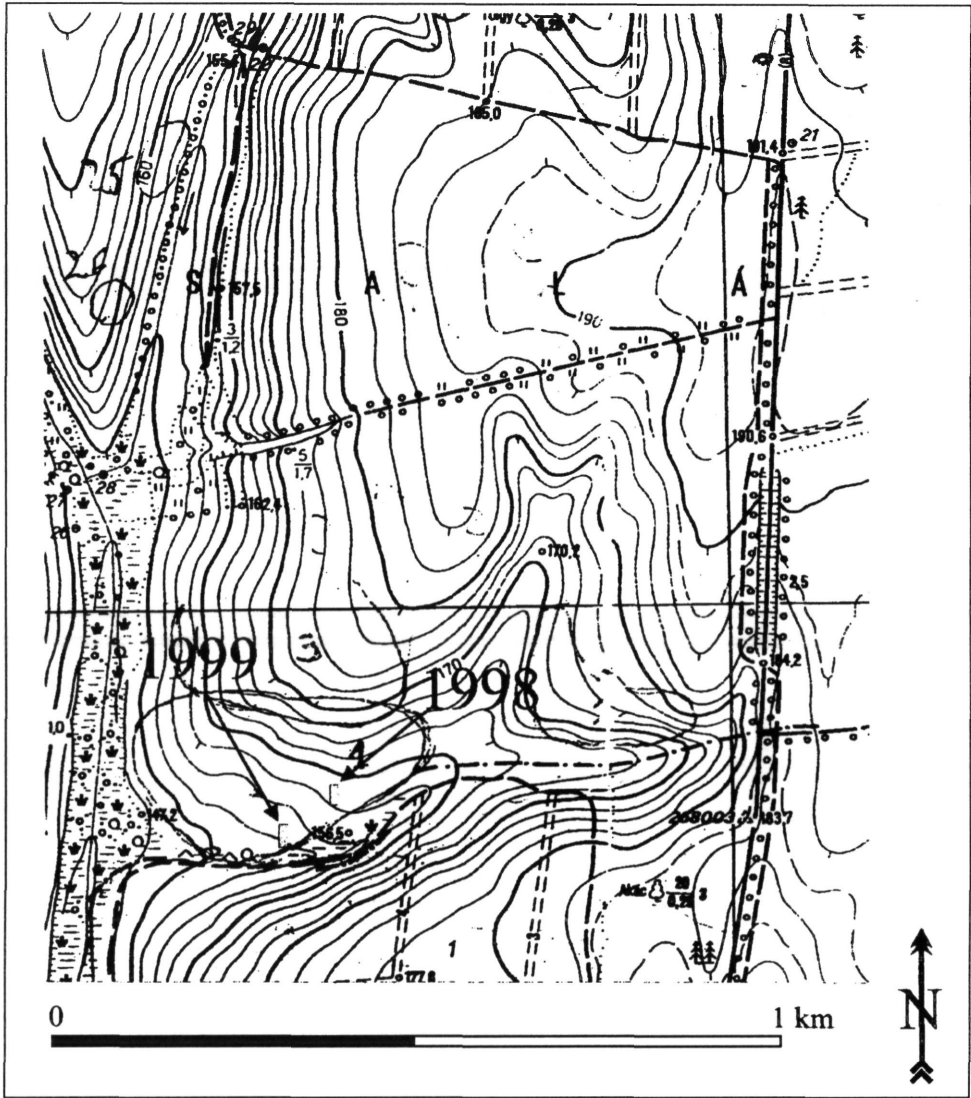

Abb. 1. Alsóbogát, Csalánosi-dűlő.

Lage der Ausgrabungsschnitte von 1998 und 1999. Ausschnitt aus der Karte von Ungarn 1:10 000, Blatt 703-411 (nach HEROLD Abb. 25)

1. kép. Alsóbogát, Csalánosi-dűlő.

Az 1998-as és 1999-es ásatások szelvényei. Magyarország térképe 1:10 000, 703-411. lap (HEROLD Abb. 25)

Abb. 2. Die Fundstelle Alsóbogát, Csalánosi-dűlő (Foto: László Költő)
2. kép. Alsóbogát, Csalánosi-dűlő, a lelőhely (Fotó: Költő László)

Abb. 3. Objekt 7, Erzröstgrube, SW-Ecke (Foto: László Költő)
3. kép. 7. objektum, ércpörkölő gödör, DNy-i sarok (Fotó: Költő László)

Abb. 4. Alsóbogát, Csalánosi-dűlő, Obj. 7.
Bruchstück mit eingeritztem Kreuzmotiv (Foto: Hajnalka Herold)
4. kép. Alsóbogát, Csalánosi-dűlő, 7. obj.
Töredék bekarcolt keresztmótvummal (fotó: Herold Hajnalka)

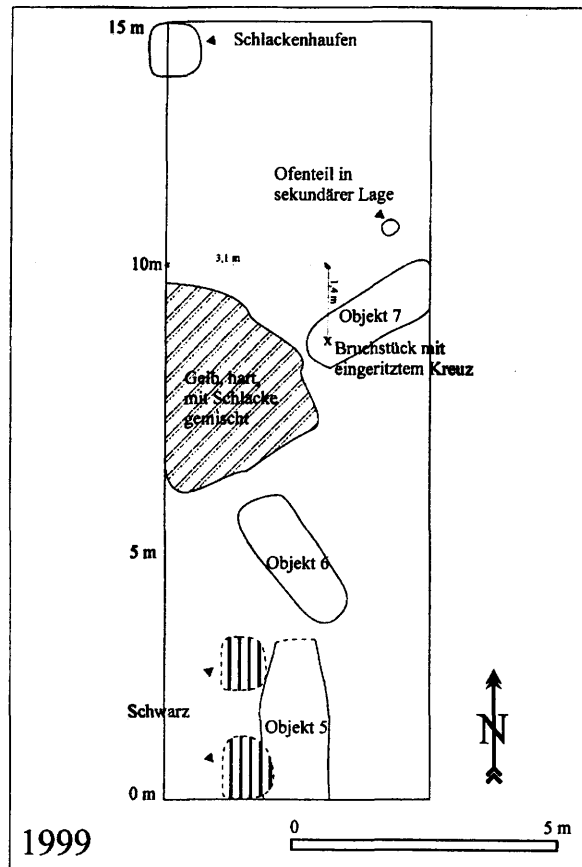
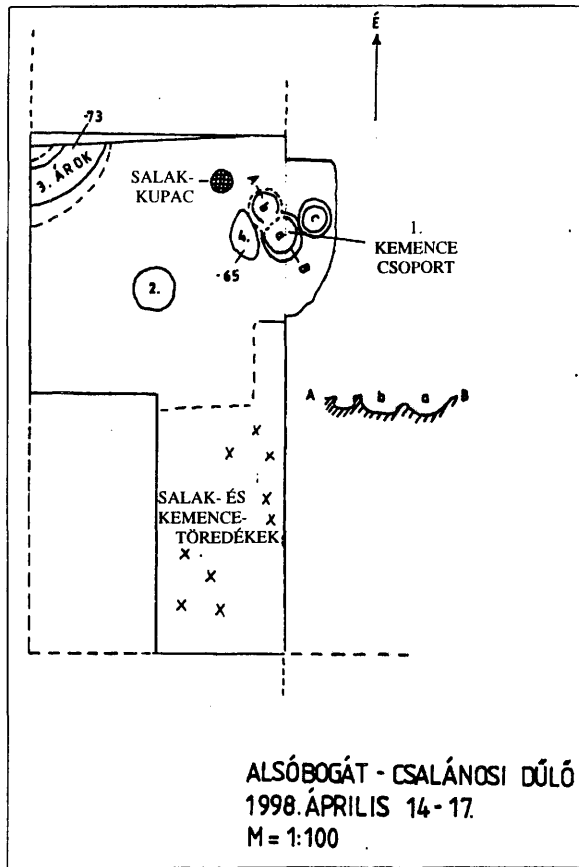

Abb. 5. Alsóbogát, Csalánosi-dűlő. Ausgrabungsschnitt 1998 (nach KÖLTŐ 1999, Fig. 2). Ausgrabungsschnitt 1999 (nach HEROLD Plan 7) mit genauer Fundstelle des Bruchstückes mit eingeritztem Kreuzmotiv
5. kép. Alsóbogát, Csalánosi-dűlő. Az 1998-as ásátás objektumai (KÖLTŐ 1999. 2. kép). Az 1999-es ásátás objektumai (HEROLD Plan 7) a bekarcolt kereszttel díszített töredék pontos lelőhelyével.

HONFOGLALÁS KORI TEMETŐ KÁLON

– Füredi Ágnes –

Az ásítás¹

Kál község Heves megyében, a Mátraalján helyezkedik el, annak síkságra eső részén, a Tarna felső folyása mentén. 1966-ban a falutól délre kialakított kavicsbányában a munkálatok során csontváz és nyílhegyek kerültek elő. Szabó János Győző az egri múzeum régészeként értesült a leletről, és 1966. június 11–16. között elkezdhette a leletmentő ásátást. A kutatások 1966. augusztusában, majd a következő év tavaszán is folytak. Elsődleges cél az előkerült X. századi temető, és az azt övező árokrendszer feltárása volt, mivel e területet érintette közvetlenül a kitermelés.² A lelőhelyen a teljesen feltárt X. századi temetőn kívül nagyobb kiterjedésű szarmata sírmező és néhány preszkíta kori temetkezés is volt.

A X. századi temető a Tarna patak bal partján helyezkedett el, a rétből 2,5–3 m magasan kiemelkedő, észak-déli fekvésű dombvonulat délnyugati részén (1. kép). A kavicsbánya az észak-déli irányban elhúzódnó sírmező keleti oldalán valószínűleg elpusztított néhány sírt, számuk azonban az ásató szerint nem lehetett jelentős. Szabó János Győző 1970-ben már közzétette előzetes jelentését. Az ismeretetés mellett a kutató a temetőszerkezet és az árokrendszer lehetséges összefüggéseire, szellemi háttérének magyarázatára is kitért.³ Az embertani anyagot Éry Kinga dolgozta fel és tette közzé 1970-ben, az *Anthropologia Hungarica* 9. számában.⁴ Több, későbbi tanulmányban is találkozhatunk a lelőhellyel, az előzetes beszámolónak köszönhetően.⁵

A temetőárok

A temető körül húzódik az árokrendszer, azt északi és nyugati oldalról, a dombocska meredekebb lejtője felől kerítve (2. kép). Kapcsolatára a temetővel több jel utal: vágja a szarmata kori jelenségeket; elhelyezkedése igazodik a temető alak-

¹ A káli X. századi temető feldolgozásának lehetőségét dr. Révész László régésznek, a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Főosztálya vezetőjének szeretném ezúton megköszönni. Köszönet illeti az ott dolgozó dr. Wolf Mária és Simonyi Erika régészeket a biztatásért és a dolgozat megírásához nyújtott gyakorlati segítségért.

² A temető és a feltárás térképe az ásatási dokumentációhoz tartozik, és az ásató már közölte azokat előzetes jelentésében (SZABÓ 1970). A dolgozatban szereplő temetőtérkép ezeknek kiegészített változata.

³ SZABÓ 1970.

⁴ ÉRY 1970.

⁵ PI. TETTAMANTI 1975. 88–89; SZABÓ 1980. 97–99; KOVÁCS 1989. 34; ÉRY 1994. 221; SCHULZE-DÖRRLAMM 1988. Liste 1, Liste 11; RÉVÉSZ 1996. 176–177, 185.

jához (ez jól látható a délnyugati oldalon, ahol a szélső sírsor vonalát követi); és mind az északi, mind a nyugati oldalon megszakad az árok, mintha bejáratot képezne a sírmező észak-déli és kelet-nyugati tengelyében. Lelet nem került elő belőle, s cölöplyukra vagy bármiféle kerítésszerkezetre utaló nyomra sem akadtak a közvetlen közelében. Az árkok mind a két oldalon 1–1 szakaszukon megkettőzve húzódnak, s két irányból az északnyugati saroknál Y alakban összefutnak, vízelvezető szerepre is emlékeztetve. Talán a temetkezési területhez tartozott a 3 cölöplyuk, melyeket szorosan egymás mellett, az északi „kaputól” délkeletre, annak közelében találtak. Helyzetük utalhat valamiféle 3 oszlopból álló építményre, mely esetleg a körülötte látható „sírmentes” területtel együtt a temetőhöz tartozó szakrális helyszín, „szent berek” része lehetett.⁶

A káli temetőárok kapcsán Szabó János Győző megvizsgálta a temetkezési helyekhez fűződő hiedelmeket, és rámutatott, hogy nemcsak a temetkezések, hanem magának az egész temetőnek és helyzetének megfigyelése is fontos információkat adhat.⁷ Néhány más lelőhelyen is kerültek elő hasonló jellegű árkok, azonban csak rövidebb szakaszokon tudták feltárni azokat. Csátalja-Vágotthegy temetőjének északi oldalán figyeltek meg egy rövidebb árokszakaszt.⁸ Fiad-Képusztán az Árpád-kori temető keleti oldalán, a sírok mentén húzódott árok.⁹ A Szabadkígyóspálligeti sírokat övező árokszakaszok nyomaira a temető északi és déli oldalán bukkantak a feltárás során.¹⁰ A közöletlen Hajdúdorog-gyűlési temetőt Fodor István mutatta be röviden a Magyar Nemzeti Múzeum kiállítási katalógusában. A X. század közepén nyitott sírmező északi oldalán árkot tártak fel, melyből cserépüst töredékei kerültek elő.¹¹ Említésre érdemes, hogy a tiszafüredi nagy avar temető északnyugati és délnyugati sarkában is előkerült egy-egy rövidebb, elkanyarodó árokszakasz. Az egykori árok itt egy elkülönülő jellegű területet kerített körbe, ahová a megfigyelések szerint a korai sírok tartoztak.¹²

A temetkezési rítus

A káli sírmező észak-déli irányban húzódik, a sírok kelet-nyugati tájolásúak, maximum 35 fokos eltéréssel.¹³ A temetőben nincs rátemetkezés, és sírsorok, összetartozó sírcsoportok is megfigyelhetők. Eszerint tehát a temető használata tudatos volt, a temetkezések bizonyos rendszerhez igazodva történtek, és a korábbi sírok helyét pontosan ismerték a közösség tagjai (2. kép). Az ásató a temetőárok

⁶ SZABÓ 1970. 268–270. – Hasonló üres térség volt megfigyelhető a Püspökladány-eperjesvölgyi temetőben, a X. századi sírcsoportok által közrefogva (NEPPER 1994. 156).

⁷ SZABÓ 1970. 268–270.

⁸ CS. SÓS-PARÁDI 1971. 108, 115.

⁹ SZABÓ 1970. 269.

¹⁰ BÁLINT 1971. 59.

¹¹ HM. 1996. 229. – A feltárást vezető Fodor István szócikke.

¹² GARAM 1995. 404.

¹³ A pontosabb tájolást a lelőhely felett húzódó magasfeszültségű távvezeték akadályozta, a mágneses iránytűt megzavarva, valószínűleg ez az oka, hogy a sírrajzokon általában nem jelölték a tájolást. Az ásatósi napló szerint emiatt a korábban mért tájolási adatok sem tekinthetők pontosnak

értelmezésekor kiemelt jelentőséget tulajdonított a fegyveres sírok elhelyezkedésének. Véleménye szerint a különböző rontó erők meghatározott irányának megfelelően tudatosan alakították ki a sírhelyeket.¹⁴

A sírgödörök egyszerű aknák, formájuk szabálytalan téglalap, lekerekített sarkokkal, egyik vagy mindkét keskenyebbik oldalukon gyakran ívelt záródással. A legtöbb váz vállal felhúzott helyzetben voltak, a lábak nyújtott helyzetben vagy szorosan, kissé behajlítva, a karok a test mellett kinyújtva vagy a mellkason keresztve kerültek elő. Mindezen jegyek valamiféle szorosabb halotti lepel használatára utalhatnak. A 64. sírban talált idősebb férfinak a lábai a bokáknál, kezei a csuklónál, a medence felett keresztve egymást, mintha összekötötték volna azokat. Az egyik felékszerezve eltemetett idősebb nő (35. sír) sírgödörében növényi magok kerültek elő kis foltban, egy kisgyereknél pedig (46. sír) tojánhéj töredékeit találták a törzsön (4. kép).

Koponya trepanációja is előfordult 5 esetben, melléklet nélküli sírokban. Éry Kinga vizsgálata szerint a 17. sír középkorú férfinak koponyáján 3 darab kör alakú, kicsi, sekély bemélyedést alakítottak ki.¹⁵ A koponyaüreg tényleges megnyitására a 11. sírban nyugvó felnőtt nő esetében került sor. Az ő trepanációja hosszúkás alakú, gyógyult szélű. Három felnőtt sírjában pedig (15, 18, 75. sír) az öreglik – nyilvánvalóan postmortalis – megnyitására volt példa.¹⁶ Az egyik gyermek sírjában a koponya felszedésekor került elő egy ezüst Berengarius rex érem (888–915), az ásató feltételezése szerint temetéskor helyezhették a szájba (vagy szájra, szemre) túlvilági útravalóként (4. kép). Néhány sírban az ásató olyan helyzetben figyelt meg nyílhegyeket, kis pengéket, melyből arra következtetett, hogy azokat temetéskor lötték-szúrták a sírba. A legtöbb esetben azonban nem egyértelmű, hogy nyílcsúcsok töredékeit vagy késpengét találtak.

Antropológiai elemzés

A káli temető csonttani anyaga a feltárás után rögtön K. Éry Kinga antropológushoz került. Lengyel Imre kémiai, szerológiai vizsgálatokkal segítette a feldolgozást.¹⁷ Az alábbiakban az ő eredményeiket foglalom össze röviden.

A káli népesség embertanilag meglehetősen homogén volt, s részét képezte a magyar honfoglalás folyamán, a IX. század végén – X. század elején a Kárpát-medencébe érkező népcsoportnak. A sírok nagy részében europid jelleget mutató egyének nyugodtak, csak két-három kevert, europid-mongolid típust határoztak meg a taxonómiai vizsgálat során.¹⁸

¹⁴ SZABÓ 1970. 268. – A dolgozatnak nem célja a temetkezéshez fűződő hiedelmek részletes összefoglalása és elemzése, de véleményem szerint nem ennyire egyértelmű a sírok elhelyezkedése.

¹⁵ A karosi II. temetőben két sírból is került elő olyan koponya, melyen három jelképes trepanációt végeztek (RÉVÉSZ 1996. 192).

¹⁶ ÉRY 1970. 26–29. – Ezen eljárás további kutatása érdekes lehet, hiszen kérdéses, hogy egyáltalán mikor került rá sor: a temetés előtt vagy utólagosan, a sírt megbolygatva.

¹⁷ ÉRY 1970; SZABÓ 1970. 265.

¹⁸ A trepanációval kapcsolatos eredményeket már fentebb ismertettem.

Éry Kinga kísérletképpen kettéválasztotta a káli temetőt egy északi és egy déli szárnyra, a temetőárok nyugati nyílásának tengelyében, s megpróbálta a két temetőszárny közti különbségeket összegezni. A választóvonal épp az általa korábban közeli rokonokként meghatározott 30. és 9. sír közt húzódik, ez is mutatja, hogy az elválasztást fenntartással kell fogadnunk. Embertanilag igazolva látta a temető két oldalának népessége közti különbséget. A déli oldalon nyugvók alacsonyabbak, és általában több élettani rendellenességet mutattak, mint a másik szárny egyénei. A kémiai vizsgálat eredményei is igazodni látszottak ehhez a megoszláshoz: a déli oldalon voltak a legkorábbi, az északin pedig a legkésőbbi sírok. Az adatok alapján azonban csak óvatos következtetésekre van lehetőség. A temető egészének használati idejét Lengyel Imre kevesebb mint száz évben határozta meg, azaz 2–3 generáció időtartamában.

Az antropológus mindezekből arra a következtetésre jutott, hogy a temetőt azonos etnikumhoz tartozó, de két különböző származású csoport, például két nagycsalád népesítette volna be, különböző időpontban letelepedve. A régészeti eredmények ellene szólnak egy ilyen direkt elválasztásnak. Véleményem szerint az embertani feldolgozás során kimutatott különbségeket nem kell feltétlenül külön érkező csoportokkal magyarázni. A temető térképére tekintve is látható, hogy a sírcsoportok nem igazodnak a képzeletben húzott kelet-nyugati tengelyhez, kialakulásuk valószínűleg rokoni-családi kapcsolatokhoz vagy a rangbéli eltérésekhez köthető. Az egymást követő nemzedékek nem temetkeztek egymásra, ez is okozhatja a korai és késői¹⁹ sírok területi elkülönülését. A temetőt egy közösség használhatta, mely több, különböző rangú és származású családból állt, és ott élt néhány évtizeden át a mai Kál közelében.

A leletanyag tanulságai

A sírok több mint 50%-a melléklet nélküli volt, és a maradék nagy részében sem mondható gazdagnak a leletanyag. Az előkerült tárgyak között azonban akad egy-egy jellegzetes, X. századi darab, mely nem csak a társadalom legszegényebb rétegeire jellemző.

Egyszerűbb használati tárgyként a *vas kiskés* a legjellegzetesebb lelet a temetőben. Az egyélű, keskeny kiskések nyélnyúlványos pengéje vagy annak töredéke 13 sírban fordult elő, férfiaknál, nőknél vegyesen. Két sírban találtak szűrőeszközzre, *arra* emlékeztető kisméretű vastárgyat, a 19. és a 47. számúban. A *tűzszerszámot* a férfiak, illetve egy kisgyerek temetkezéseiben egy-egy kis pattintott kovácsdarab (41, 53, 58, 82. sír), illetve egy tűzcsiholónak tűnő vastöredék (74. sír) képviseli.

A viselethez tartozó nyitott *hajkarikák* több sírban előfordultak. A legtöbb karika vékony bronzhuzalból készült, de az 5. sír példányainak anyaga ezüst volt. A nyitott karikákat gyakran a koponya két oldalán, kifejezetten a csecsnyúlvány közelében találták (pl. 5, 28. sír) vagy közvetlenül a koponya alatt (pl. 37. sír). A többi esetben is a koponya közelében és a mellkas felső részén voltak, nemritkán

¹⁹ A csontok kémiai vizsgálata szerinti különbség.

párosan kerültek elő (5, 28, 37. sír). A szakirodalomban általánosan hajkarikának nevezik ezeket az ékszereket, a viselet módjának többszöri átgondolása, rekonstrukciója után. A tárgytypust Szőke Béla elemezte összefoglalóan, s ő – figyelembe véve, hogy gyakran a koponya két oldalán volt egy-egy karika a sírokban – fülben hordott ékszereknek tekintette azokat.²⁰ Ismerünk a korszak temetőiből ékszereket, melyeket kétségen kívül fülbevalóként használhattak, még hozzá kiképzésük alapján a fülekbe fűrt lyukakban, ezért nem vethető el ez a használati mód az egyszerű, nyitott karikák esetében sem, akár párban, akár egyenként voltak a sírokban. Ugyanakkor a hajfonat összefogására vagy díszítésére is használhatták az egyszerű ékszertípust. A rendelkezésre álló adatok nem elegendőek ahhoz, hogy a viseleti módot kizárólagosan meghatározzuk.

A nyitott hajkarikákat a X. század elejétől megtaláljuk a temetőkben, s a kora Árpád-korig folyamatosan divatban maradtak. A káli temetőből azonban hiányoznak az egyéb, pödrött végű, S végű változatok, más, a X. század első felében használt temetőkhöz hasonlóan.²¹ A korszak ismert lelőhelyeinek tanúsága szerint elfogadható, hogy a nyitott végűtől eltérő típusú karikák megjelenése a temetőkben inkább a X. század első harmadának végétől, közepétől várható.²²

A káli temetőben előkerült néhány figyelemre méltó fülbevaló. Az egyik pár a temetőn belül rangosabbnak tekinthető 10. számú női temetkezés mellékletei közt (3. kép), a koponya két oldalán volt: egy-egy szép *gömbсорcsüngős fülbevaló* (5. kép), ezüst fülkarikával és rézdrótra felfűzött ezüst gömbökkel, melyek tömörek, s nem két üreges félgömbből préseltek.²³ Ilyen tömör gömbökkel ellátott példányokat is említ Révész László (Várpalotáról és Letkés-Tégláégetőről), melyeknek gömböcskéi ólomból készültek.²⁴

A gömbсорcsüngős fülbevalók egy-egy példánya megjelenik a módosabb közepre tehető sorolható közösségek körében is, de köznépnek tekinthető, szegényesebb temetőkben szintén előfordulhat. A lelőhelyek ismeretében Révész László rámutat összefoglaló tanulmányában, hogy ezekben a temetőkben a rangosabbnak tűnő sírokban találtak gömbсорcsüngős fülbevalókat.²⁵ A káli temető szintén alátámasztja ezt a képet, s kimondhatjuk, hogy ez a fülbevaló viselőjének (vagy családjának) a közösségben elismert rangját jelzi.²⁶

A gömbсорcsüngős fülbevalók egyértelműen a X. század elejére a Kárpát-medencében megtelepedő magyarság szállásterületéhez köthetőek, azelőtt, illetve a IX. század után nem terjedtek el más etnikumú, jellegű népesség temetőiben. Révész László mellett Mechthild Schulze-Dörrlamm is elvégzett egy Eurázsiaira kiter-

²⁰ SZŐKE 1962. 35. – A korábbi irodalmat is ismerteti a szerző.

²¹ RÉVÉSZ 1996. 79.

²² MESTERHÁZY 1993a. 294; MESTERHÁZY 1993b. 453.

²³ Fontos lenne a fémtárgyak esetében az anyagvizsgálat, mert egyelőre csak a külső megjelenés alapján határozhattam meg a fülbevaló anyagát.

²⁴ RÉVÉSZ 1988. 148.

²⁵ RÉVÉSZ 1988. 148–149.

²⁶ A 10. sírból a fülbevalók mellett vékony bronzlemezből készített karpánt – a temetőn belül ez is ritka, rangosabb mellékletnek számít – és vaskés töredéke került elő.

jedő gyűjtést.²⁷ A hasonló formájú, de gyakran eltérő kidolgozású párhuzamokat hazánktól keletre találták meg a kutatók, a délorosz sztyeppe-területeken, a Volga-Káma vidékig. Révész László kiemelte, hogy a gömbsorc-süngős fülbevalók a Kárpátoktól keletre sem terjedtek el minden nép kultúrájában, időben pedig nem előzik meg feltétlenül a hazai darabokat.²⁸ A tárgytypus használata a Kárpát-medencében nem zárható szűk időkeretek közé, hiszen a legkorábban nyitott, és a század végéig biztosan felhagyott X. századi temetőkből éppúgy megtalálható, mint ahogyan néhány XI. századra átnyúló, kora Árpád-kori, pénzekkel datált sírokat is magukban foglaló temetőkből, bár Árpád-házi királyok pénzeivel nem voltak egy sírban ilyen fülbevalók.²⁹ A XI. század legelejénél később valószínűleg nem kerültek sírba.

A dokumentáció bejegyzései szerint a 42. sír (9–10 éves kislány) földjében volt egy öntött bronz, *négygömbös fülbevaló* (5. kép).³⁰ Az egyedi darab jól illeszthető a bizánci-balkáni eredetű tárgyak sorába, melyeket Mesterházy Károly gyűjtött össze és mutatott be részletesen.³¹ A formai rokonság alapján egy csoportban tárgyalt négygömbös fülbevalók különböző anyagú és kidolgozású példányait a szerző összegyűjtötte, és rendszerezte. A fülbevaló-típus öntött változatai általában bronzból vagy ezüstből készültek.³²

A káli fülbevaló azon import áruk sorába tartozik a jelek szerint, melyek bizánci és balkáni eredetűek, és egy tiszai kereskedelmi útvonalra utalnak.³³ Mesterházy Károly összegyűjtötte többek között a négygömbös fülbevalók különféle változatainak párhuzamait, s kiderült, hogy még az egyszerű, öntött típus is Korinthosztól Magyarorszáig követhető Bulgárián és az Al-Duna vidékén át. A fülbevalókat a Balkánon nehéz keltezni, ritkán kerültek elő pénzekkel datált sírokból, s hosszú időn át használatban voltak. A Kárpát-medencei példányok azonban korai sírokból származnak, s Mesterházy Károly véleménye szerint legkésőbb a X. század első harmadának végéig földbe kerültek: a kutató a honfoglalók első nemzedékéhez köti a négygömbös fülbevalók és öntött változataik megjelenését. Az Al-Duna vidékén készülhettek ezek a bronz utánzatok, ahol rontott példányok, különböző öntőformák utalnak a IX–X. században ott működő bronzöntő műhelyekre.³⁴ A helyi darabok nem igazán egymással, inkább a déli párhuzamokkal mutatnak szorosabb kapcsolatokat.³⁵ Nálunk nem terjedtek el széles körben, ez is a keltezés szűkebb időhatárait jelezheti.

²⁷ SCHULZE-DÖRRLAMM 1988. 390–392, 457–458. – A szerző alapos gyűjtést végzett, és megközelítése – a lehető legtöbb korai, akár a IX. századra is keltezhető tárgyat „kiszűrni” – jó irányvonalat adhat a továbbiakban, bár néha egy-egy tárgytypus jelenlétének túlzott jelentőséget tulajdonít a keltezésben, az adott temetkezés egyéb mellékleteit, összképét esetleg figyelmen kívül hagyva.

²⁸ RÉVÉSZ 1988. 154; RÉVÉSZ 1996. 80.

²⁹ RÉVÉSZ 1988. 149.

³⁰ Az előkerülési hely a 42. sírban a koponya környéke, de az antropológus vizsgálata szerint ez egy fiúgyermek sírja, a tárgy idehelyezése tehát nem feltétlenül viseleti elemként történhetett.

³¹ MESTERHÁZY 1990; MESTERHÁZY 1991.

³² MESTERHÁZY 1991. 146–151.

³³ MESTERHÁZY 1993b. 461.

³⁴ MESTERHÁZY 1991. 150, 168, 170; MESTERHÁZY 1993b. 454.

³⁵ MESTERHÁZY 1991. 150.

Néhány női (vagy kislány) sírban a korszak más temetőihez hasonlóan Kálon is találtak *üveg gyöngyszemeket*. Volt köztük több, kisebb-nagyobb szemű dudoros, millefiori díszítésű, fehér hullámvonalakkal, feketés alapszínnel; néhány fehéres gerzedelt gyöngy és pár szem sárgásbarna kásagyöngy (5, 35, 67. sír) (4. kép). A 72. számú sírban eltemetett idős nő mellkasának középső részéről került elő egy átfúrt *kagyló*. Az egyszerű kis ékszert talán amulettként hordta nyakában viselője bőrszíjra vagy fonálra fűzve.

Két fiatal és egy idősebb nőt temettek el karjukon *karperece*ekkel. Összesen négy különböző darab volt a sírokban; az alkar csontjait fogták át középtájékon. A 10. sírban vékony bronz pántkarperec került elő (3. kép). Az erősen kopott, néhol hiányos darab ép vége lekerekített, középen átfúrt (5. kép). Ugyanebben a sírban gömbsorcsüngős fülbevalók utaltak rangosabbnak tekinthető halottra. A 20. számú sírban nyugvó fiatal nő karját egy pödrott végű bronz karperec ékesítette (3, 5. kép). Pántja egyenletes szélességű és vastagságú a pödrott végeknél is, anyaga tömör. Két különböző típust találtak a 35. számú sírban eltemetett idősebb nő karjain (4. kép). Bal oldalon sodrott bronz karperec fogta át középen az alkart, jobb oldalon pedig a csukló közelében volt egy töredékes, pödrott végű példány (5. kép).³⁶

A lekerekített, vagy kiszélesedő végű pántkarperecekkal viszonylag gyakran találkozhatunk a X. századi temetőkben. A bronzból készült példányok a XI. századig előfordulnak a szegényebb népesség temetőiben.³⁷ A díszítetlen, pödrott végű karpereceket a kutatás a X. század első kétharmadára keltezi, előfordulásuk főleg köznepi temetőkben jellemző.³⁸ Nem kerültek még elő olyan archaikus tárgyakkal vagy korai pénzekkel datálható sírokból, melyek a típus elterjedését határozottan az első nemzedékhez, a X század legelejéhez kötnék.³⁹ A sodrott bronz karpereceknek egyik jellegzetes változatát képviseli a káli darab. Szőke Béla a spirális végű, sodort típus használatának kezdetét elég kései időpontra, a 960–970-es évekre tette. Szabó János Győző is tárgyalta a különböző bronz huzalkarperecek között e változatot. Felhívta rá a figyelmet, hogy kevés az Árpád-kori pénzekkel keltezett példány, ellenben korábbi, a X. század első felében megnyitott temetőkben is előfordul ez a tárgy.⁴⁰ A szerző utal egy Aldebrő-Mocsáros temetőjében talált karperecre, mely állatalakos öntött bronz hajfonatkorongokkal együtt került elő a 13. sírból.⁴¹ A Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút lelőhelyen feltárt sírok még közöletlenek, de a leletekről és a X. század első felére keltezhető temetőről az ásató Nepper Ibo-lya rövid leírásában már olvashatunk.⁴² Itt szintén akadt a leletanyagban két, a kálihoz hasonló karperec. Homokmégy-Halomon a honfoglalók első generációja által használt temetőben a 8. sírban két példányt is találtak a feltárás során.⁴³ Mindezt fi-

³⁶ A 35. sírban ezenkívül többek között üvegyöngyök, bronz fülesgomb, bronz hajkarikák tartoztak a viselethez.

³⁷ RÉVÉSZ 1996. 90.

³⁸ SZÓKE 1962. 72, 73, 96.

³⁹ RÉVÉSZ 1996. 91.

⁴⁰ SZABÓ 1980. 66. – további irodalommal.

⁴¹ SZABÓ 1963. 103–105.

⁴² HM 1996. 220–224.

⁴³ HORVÁTH 1993. 324–325, 337–338.

gyelembé véve a spirális végű sodrott karperecek megjelenését nem kell feltétlenül a X. század második felére tenni, a jelek szerint a tárgy már a század elején jelen volt a Kárpát-medencében.

A 21. sírban eltemetett idősebb asszony mellkasának közepén, a gerinctől jobbra került elő egy öntött bronz *fejesgyűrű* (5. kép). Kivitelezése nem túl igényes, a rombikus mezőből és az azt közrefogó gömbölyödő levélkékből álló gyűrűfej öntéshibás, elnagyolt; emellett erősen kopott is.

Összesen öt sírban volt öntött bronz *fülesgomb*, némelyikben kettő darab (pl. 20, 35, 58. sír) (3–4. kép). Az egyik félgömb alakú gomb két vízszintes vonallal le választott alsó felén összefutó rovátkák láthatók. A tömör fülesgombok közül a 20. sír példányának lencse alakú feje hatágú rovátkolással díszített, a többié sima, lapított gömb alakú (5. kép). A X. századi magyar szállásterületen általánosan elterjedt viseleti elem használatának idejét nem lehet a korszakon belül körülhatárolni.⁴⁴

A ruházathoz tartozó ékítmények közé sorolható még néhány kisebb, nehezen értelmezhető töredék. Az 58. sírban nyugvó szablyás harcos jobb medencéjének környékén „*ezüst splittereket*” említett az ásató Szabó János Győző az ásatási naplóban, de ennél bővebbet nem tudunk róluk; apró, törekeny voltak nyilván hamar enyészetre ítélte ezeket. Egy fiatal nő sírjában különböző alakú, átfúrt bronz lemezekre bukkantak (79. sír). Az egyik felnőtt férfi szegényes mellékletéhez tartozott egy *ovális vas csatkarika*, valószínűleg elmozdult helyzetben, a jobb könyök alatt (74. sír). Nehezen értelmezhető az 54. sír egyetlen lelete, egy kb. 2 cm átmérőjű *vas karikapár* (5. kép). Az ásatási napló sírleírásában csak az egyik előkerülését rögzítették, a jobb medence mellett: talán egyszerű öv vagy tarsoly zárszerkezetéhez tartoztak, melybe behurkolták a szíjakat, pántokat.

A honfoglalás kor klasszikus elemének tekintett lovas temetkezési rítust Kálon két *lószerszámós sír* képviseli. Mindkettőben kevés melléklettel eltemetett felnőtt férfi nyugodott. A temető többi sírjában sem lószerszámra, sem lócsontokra utaló jeleket nem találtak. A 30. számú sírből csak egy kengyel került elő, melyet a humuszosítást végző földgalyu kimozdított eredeti helyéről (3. kép). A váz jobb oldalán, a könyöknél nyílhegyek voltak egy csomóban (6–7 darab), és egy vas kiskés is a sír leletei közé tartozik. A másik, 55. számú temetkezésben a jobb alsó lábszár felett találták az egyszerű lószerszámhoz tartozó kengyelpárt, csuklós csikózáblát és a kis csont (vagy inkább agancs) szíjbújtatót (4, 6. kép). A három előkerült *körte alakú kengyel* lapos szárú, és megközelítőleg azonos méretű. Díszítetlenek, de láthatóan gondos kovácsmunkával készült, könnyű, jó megtartású példányok.⁴⁵ Az 55. sírban előkerült egy kicsi, agancsból faragott *szíjbújtató* (6. kép), a kengyelek közelében. A hosszúkás, használat során kifényesedett darab egyszerű megmunkálása akár házilag is történhetett, vagy esetleg csontfaragó műhely tömegterméke volt. Funkciójában hasonló lehetett a jóval díszesebb, Endrődön előkerült szíjbújtató-pár,⁴⁶ Sza-

⁴⁴ SZÓKE 1962. 78.

⁴⁵ Feltehető, hogy egy jól elkészített kovácsoltvas lószerszámnak egyszerűsége ellenére is megvolt az értéke.

⁴⁶ HM 1996. 219.

bolcs-Vontatóparton pedig egyszerűbb kivitelű példányt találtak.⁴⁷ A kálihoz nagyon hasonló szíjbújtató volt a Szabadkígyós-pálligeti temető 1. számú, rangos sírjában.⁴⁸ A különböző analógiák, így a káli darab tanúsága szerint is a lovas felszereléshez tartoztak a hasonlóan megformált átylukasztott szíjbújtatók a X. századi magyarság körében.

A káli temetőben néhány harcost nyílveszőkkel felszerelve temettek el (pl. 26, 41, 30, 55. sír) (3–4. kép). A káli *nyílcsúcsok* a korszak jellegzetes típusait képviselik, általában rombusz alakúak, néha ívelt vágóéllel, de előfordultak levél alakú példányok is. Révész László a karosi temetőben megfigyelhette egy temetőn belül a különböző rangú személyek sírjait, melyekben a nyílhegyek száma a legtöbb esetben egyáltalán nem volt arányos az elhunyt egyéb mellékletekben megmutatkozó rangjával.⁴⁹ Két sírban (26, 58. sír) a vékony, néhol ívesen hajló vaspántok, pár apró szeggel átütött vaslemezek, hosszabb vaspálca-töredékek, és főleg a 26. sír kicsei „nyílhegy alakú” töredéke *nyíltartó tegez* merevítésének maradványai lehetnek. Az 58. sírban még három *bronz karikát* is találtak a feltárás folyamán, egyet még a sír felett, kettőt pedig a váz fejénél, illetve lábainál. A háromból már csak kettő van meg, két viszonylag vastag, 3,5 cm átmérőjű, tömör öntött bronz karika (6. kép). Méretük, kivitelezésük és számuk (amennyiben eredetileg tényleg három darab volt a sírban) alapján tegezfüggesztő karikák is lehettek (mint például Püspökladány-Eperjesvölgy két sírjában⁵⁰ vagy a karosi III. temető 11. sírjában⁵¹). A klasszikus honfoglaló magyar fegyver, az *íj* a káli temetőben is megjelenik, igaz, csak egy sírban találták meg a csont lemezborítás maradványait (9. sír) (3, 6. kép).⁵²

Annak ellenére, hogy a káli népesség a leletek alapján nem nevezhető igazán rangosnak vagy jelentősnek, a temetőben két *szablya* is előkerült (2. és 58. sír) (3–4. kép). A Kárpát-medencében a Felső-Tisza-vidéken kívül mindössze 8 temetőben tudunk 2 vagy több szablyáról.⁵³ Mindkét sírban a váz bal oldalán bukkantak a szablyára, mely a könyök és a térd között helyezkedett el, szorosan a testhez simulva. Az egyik példány ellenzője öntött bronzból készült, gombos végű; a másik, szélesebb szablyának pedig ívelten záródó végű keresztvasa volt (7. kép). A káli temetőben a szablyákat – bár nem nemesfém-szerelékes, előkelő darabok – rangjelzőnek tekinthetjük, mely az elhunyt közösségben betöltött szerepére utalhat. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy mellékletekben szegény temetőről van szó, azonban a korábban tárgyalt, íjjal-nyilakkal, lószerszámokkal eltemetett férfiak, illetve a két, szablyás harcos szabad köznépi közösségre utal.

Egyetlen pénz került elő Kálon, a 81. számú sírban nyugvó kisgyerek koponyája alól (4. kép). A *Berengarius rex érme* (888–915) szélein többször át volt lyukasztva, azonban helyzete alapján nem ruhára felvarrt díszként, hanem halotti obu-

⁴⁷ FODOR 1976.

⁴⁸ BÁLINT 1971. 50–51.

⁴⁹ RÉVÉSZ 1996. 168–169.

⁵⁰ HM 1996. 248–249.

⁵¹ RÉVÉSZ 1996. 174.

⁵² Esetleg a borítólemezek agancsból is készülhettek, amint arra avar temetőkből volt példa (CHOYKE 1995.)

⁵³ RÉVÉSZ 1996. 185.

lusként került a sírba.⁵⁴ Az érme a régészetileg viszonylag egységes temetőt a X. század elejére keltezi. A honfoglalás kori sírokból előkerült érméket Kovács László dolgozta fel monografikusan.⁵⁵ A pénzek datáló értékének problémáját külön is elemezte.⁵⁶ Korábban Szabó János Győző is körüljárta a kérdést, ő nem tartja valószínűnek a különböző érmék hosszas használatát, generációk közti átöröklését még a láthatóan ruhán is viselt, átfűrt pénzek esetében sem.⁵⁷ Kovács László részletesen összegyűjtötte, feldolgozta az adatokat, és a láthatóan nem az érmét megszerző egyének sírjai esetében óvatosságra int a temetés korának megállapításánál.⁵⁸ Szerinte a nők, gyermekek mellé halotti obulusként adott pénzek akár kibocsátásuk után évtizedekkel is sírba kerülhettek, s ezt az egyéb, későinek tekintett sírleletekkel támasztja alá. A felsorolt tárgytypusok (például szélesedő végű pántkarperec, spirális végű karperec) esetében azonban nem zárható ki, hogy azok a X. század elejétől használatban voltak, s határozottan későinek tekintett leletek – például S végű karikák – csak kivételes esetekben kerültek egy sírba nyugati pénzekkel, (melyek nem a X. század elejéről valók).⁵⁹ Végző soron tehát a kálihoz hasonló érmék sírjait nem lehet igazán szűk időszakra datálni, de a jelek szerint a IX–X. század fordulóján kibocsátott darabok a X. század közepéig nagyrészt földbe kerültek. A káli temetőben talált érme esetében sem tartom valószínűnek, hogy azt évtizedekig tartó őrizgetés után helyezték volna az elhunyt kisfiú mellé. A temető használatát e lelet is inkább a X. század első felére datálja.

Összegzés

Szerencsés helyzetnek tekinthető, hogy a bemutatott temető majdnem teljes egészében feltárt, így szerkezete és a sírok elrendezése jól megfigyelhető volt. Mérete nem nagy, a jelek szerint egy kisebb közösség használta néhány generáción át. A temetkezési rend és a rítus tekintetében a temető egységes képet mutat. Nincsenek rátemetkezések, a nagyjából keleti tájolású sírok elkülönülő csoportokat, sírsorokat képeznek.

Kevés melléklet volt a sírokbán, hiányoznak a gazdag nemesfém tárgyak, a különböző, viselethez vagy lószerszámzathoz tartozó díszítő vereteknek még silányabb változatai sem kerültek elő. Nincs nyoma étel-ital mellékleteknek, s a lovas temetkezést is csak két lószerszámós sír képviselte. Mindezek után nem meglepő, hogy az általában előkelőséget, magas méltóságot jelző veretes öv nem volt egy sírban sem. A leletanyag azonban nem mondható igazán szegényesnek. A szablyák, a lószerszámok, az íjcsontok vagy a fülbevalók, karperecek a temető sírjai közül kiemelnek egy-egy rangosabb halottat. Természetesen ezek a mellékletek elsősorban a káli temetőt egykor használó helyi közösségen belüli tagozódás jelei. A melléklet

⁵⁴ SZABÓ 1970. 265; KOVÁCS 1989. 34.

⁵⁵ KOVÁCS 1989 – további részletes szakirodalommal, a lelőhelyek katalógusával. Az újabb adatokról tájékoztató jellel: KOVÁCS 1994. 194.

⁵⁶ KOVÁCS 1988.

⁵⁷ SZABÓ 1980. 50.

⁵⁸ KOVÁCS 1988. 166.

⁵⁹ KOVÁCS 1988. 167, 164–165. – összesítő tábla.

nélküli sírokat sem szabad szolgarendűek temetkezéseinek tekinteni, mivel a temetkezési rendbe szervesen illeszkednek. A nyilas-lószerszámos férfiak talán egy (alkalmi) katonai feladatokat ellátó réteg képviselői.

A gazdagabb, vagy a biztosan keletről hozott fémtárgyak hiánya nem jelenti azt, hogy a szegényebb köznépi temetőket később nyitották volna.⁶⁰ Az előkerült tárgytipusok majdnem mindegyike használatban volt a X. század elejétől. Sok közöttük az archaikus darab, legtöbbször azonban ezek hosszú időn át folyamatosan jelen vannak a Kárpát-medencei temetőkben, legalább a X. század közepéig, második harmadáig. Néhány olyan leletet is találtak, melyeket biztosabban lehet keltezni a X. század elejére. A 42. sír bronz fülbevalója valószínűleg a 920–30-as évek előtt került földbe, de a 81. sírban lelt Berengár király érme esetében sem indokolt a keltezés határát ennél az időpontnál sokkal későbbre tolni. A temetőt feltehetőleg egy, a honfoglalók első nemzedékével beköltöző kisebb közösség nyitotta és használta 1–2 generáción át; az embertani vizsgálatok is ezt látszanak megerősíteni.

Remélhetőleg a dolgozat, ha kis mértékben is, de hozzájárult az érdekes temető bemutatásával egy ugyancsak érdekes, kevésbé kutatott honfoglalás kori népességcsoport megismeréséhez. Mivel a temető teljes, részletes közlése bőven túl lépte volna az előadás és e tanulmány terjedelmi kereteit, inkább egy-egy felvetődő problémát próbáltam kiemelni.⁶¹ A korszak kutatásában véleményem szerint még rengeteg a tisztázatlan vagy újabb átgondolásra érdemes kérdés, mind társadalmi, mind időrendi tekintetben. A további kutatást mindenképpen indokoltnak tartom, hiszen az egész Kárpát-medencére kitekintve is érdemes lenne a hasonló közösségek temetőit azonosítani, X. századon belüli keletezésük lehetőségeit tisztázni. A káli anyaggal kapcsolatban konkrét feladatnak tartom a további adatok gyűjtését és a lelőhely környezetének vizsgálatát, esetleges bejárását.

IRODALOM

B. NAGY-RÉVÉSZ 1986.

B. Nagy K.–Révész L.: Egyedi típusú honfoglalás kori íj maradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. – Knochenbeschläge eines landnahmezeitlichen Bogens individuellen Typs von Hódmezővásárhely-Nagysziget. *ComArchHung* 1986. 123–134.

BÁLINT 1971.

Bálint Cs.: X. századi temető a Szabadkigyós-pálligeti táblában. *BMMK* 1 (1971) 49–81.

CHOYKE 1995.

Choyke, A. M.: Worked and antler from the Avar Period cemetery at Budakalász-Dunapart. *Acta ArchHung* 47 (1995) 221–240.

⁶⁰ Hasonló jellegű volt a Hódmezővásárhely-nagyszigeti sírmező (B. NAGY-RÉVÉSZ 1986. 123, RÉVÉSZ 1996. 91, 327. jegyzet).

⁶¹ A készülő X. századi Heves megyei corpus-kötetben lesz lehetőség a temető részletes közlésére, az összes sír és lelet bemutatásával.

- CS. SÓS-PARÁDI 1971.
Cs. Sós Á.-Parádi N.: A csátaljai Árpád-kori temető és település. – Árpadian Period Cemetery and Settlement at Csátalja. *FolArch* 22 (1971) 105–141.
- ÉRY 1970.
K. Éry, K.: Anthropological studies on a tenth century population at Kál, Hungary. *AnthrHung* 9 (1970) 9–62.
- ÉRY 1994.
Éry K.: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In.: *Honfoglalás és régészet.* (Szerk.: Kovács L.) Budapest, 1994. 217–224.
- FODOR 1976.
Fodor I.: Vorbericht über die Ausgrabungen am Szabolcs-Vontatópart und in Szabolcs-Kisfalud. *Acta ArchHung* 28 (1976) 371–382.
- GARAM 1995.
Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Avar finds in the Hungarian National Museum. Vol. 3. Budapest, 1995.
- HM 1996.
A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. (Szerk.: Fodor I.) Budapest, 1996.
- HORVÁTH 1993.
Horváth M. A.: Honfoglaláskori sírleletek Bács-Kiskun megyéből. – Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun. *HOMÉ* 30–32/2 (1993) 321–350.
- KOVÁCS 1988.
Kovács L.: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. *HOMÉ* 25–26 (1988) 161–175.
- KOVÁCS 1989.
Kovács, L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Budapest, 1989.
- KOVÁCS 1994.
Kovács L.: Fegyverek és pénzek. In.: *Honfoglalás és régészet.* (Szerk.: Kovács L.) Budapest, 1994. 181–194.
- MESTERHÁZY 1990.
Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi sírleletekben I. – Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jahrhundert I. *FolArch* 41 (1990) 87–115.
- MESTERHÁZY 1991.
Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi sírleletekben II. – Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jahrhundert II. *FolArch* 42 (1991) 145–174.
- MESTERHÁZY 1993a.
Mesterházy K.: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993) 270–311.

MESTERHÁZY 1993b.

Mesterházy K.: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. Századok 127 (1993) 450–468.

NEPPER 1994.

Nepper I.: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In.: Honfoglalás és régészet. (Szerk.: Kovács L.) Budapest, 1994. 151–160.

RÉVÉSZ 1988.

Révész L.: Gömbsorcüngös fülbevalók a Kárpát-medencében. – Ohrgehänge mit Kugelreihenanhänger im Karpatenbecken. HOMÉ 25–26 (1988) 141–159.

RÉVÉSZ 1996.

Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. – Archäologische Daten zur Geschichte des Komitates Heves in 10. Jahrhundert. Miskolc, 1996.

SCHULZE-DÖRRLAMM 1988.

Schulze-Dörrlamm M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz 35/2 (1988/1991) 373–478.

SZABÓ 1963.

Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori lemezes korongok viselete. – Nosenie plasticatnyh disko vo vremena zavoevanija vengrami. EMÉ 1 (1963) 95–117.

SZABÓ 1970.

Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori temetőárkok kérdéséhez. – Zur Frage der landnahmezeitlichen Gräberfeldgruben. Bericht über die Ausgrabung in Kál. ArchÉrt 97 (1970) 264–271.

SZABÓ 1980.

Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában IV. – Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud IV. EMÉ 16–17 (1980) 45–136.

SZŐKE 1962.

Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékanyaga. Régészeti tanulmányok I. Budapest, 1962.

TETTAMANTI 1975.

Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. – Begräbnissitten im 10–11. Jahrhundert im Karpatenbecken. StudCom 3 (1975) 79–123.

Cemetery in Kál from the age of the Hungarian conquest

- Ágnes Füredi -

Resume

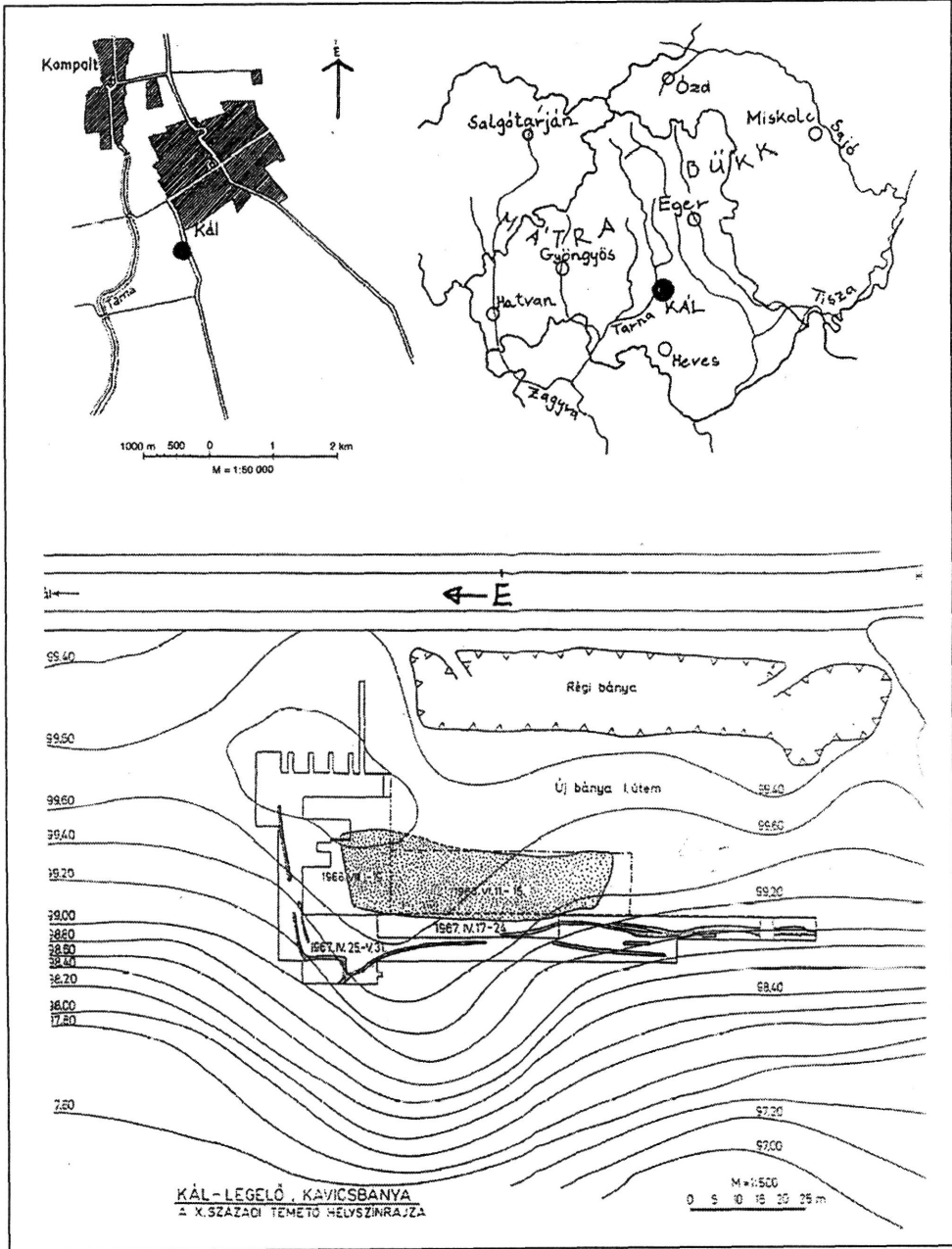
Kál is located in Heves County, south of the Mátra Mountains, in its part belonging to the flatland, along the upper section of the River Tarna. In 1966 during works in a gravel-pit formed in the south of the village, skeletons and arrow-head came to the surface. The rescue excavation was started by János Győző Szabó in 1966. His primary intention was to explore the 10th century cemetery and the ditch-system around it, as this was the area covered directly by the exploitation. The gravel mining probably destroyed some graves at the east side of the grave-field located in north-south direction, according to the excavator, however, not in considerable number. Around the cemetery there is a ditch-system, fenced from the north and west side.

Fortunately the cemetery has been almost completely explored, so its structure and the arrangement of the graves were well observable. Its size is not large, presumably a small community used it through several generations. Regarding the burial order and rite the graveyard shows a integrated view. There are no layered burials, and the graves with, more or less, east orientation form separated groups or lines. Few supplements were found in the graves, there were no rich objects made of precious metals and even poorer versions of decorating mounts to various clothes or horse trappings are absent. No traces of food-drink supplements, the burial with horse was represented by only two graves with horse harness. Consequently, it was hardly surprising not to find belt mounts usually indicating nobility or high dignity.

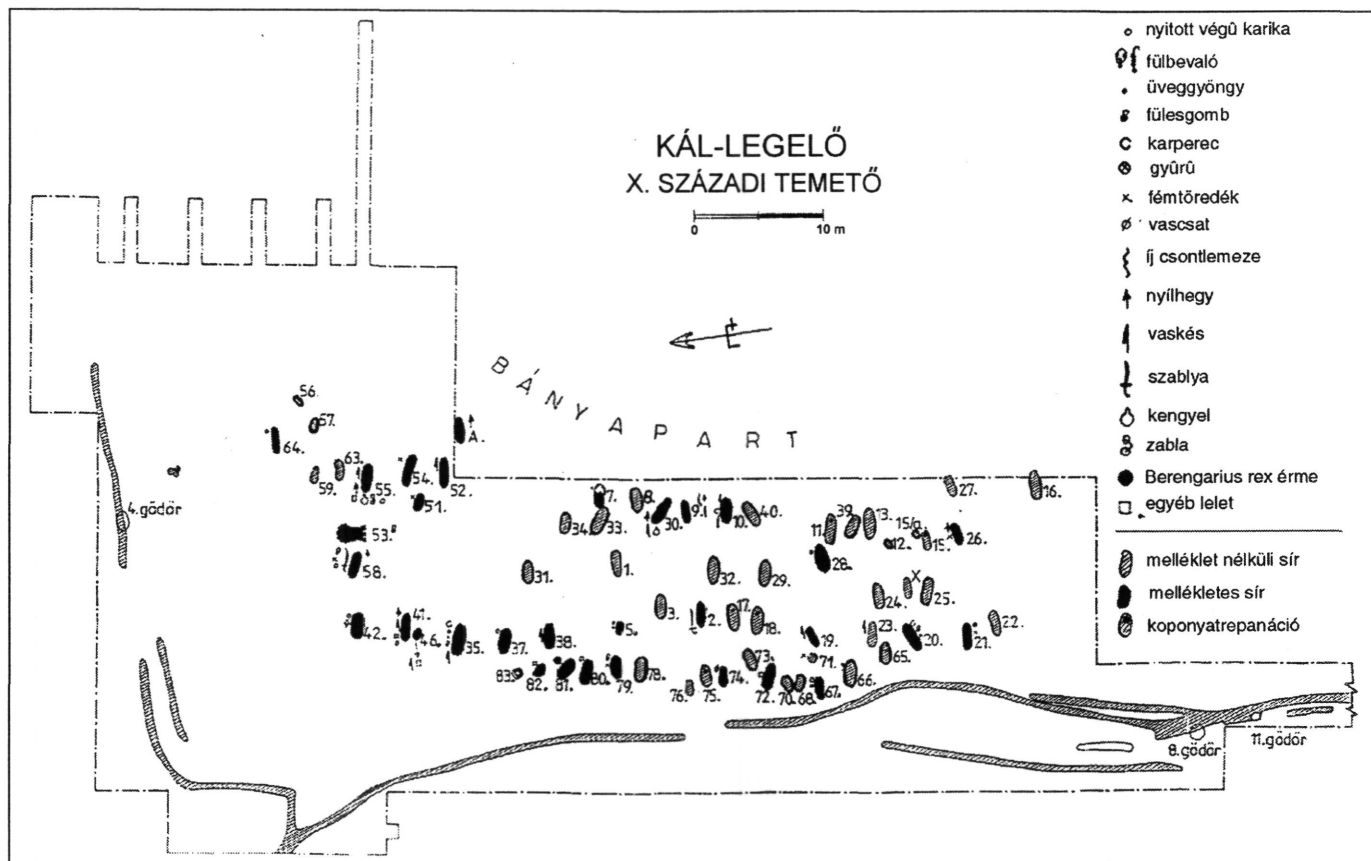
Almost all types of the objects were in use from the beginning of the 10th century. Many of them are archaic pieces, in most cases, however, they were present continuously in the graveyards of the Carpathian Basin for a long time, to the middle or second third of the 10th century at least. Some of the finds can be dated back more precisely to the beginning of the 10th century. The cemetery presumably was opened by a small group moving in with the first generation of the conquerors and used by 1–2 more generations, which seems confirmed by the anthropological surveys.

Füredi Ágnes
Magyar Nemzeti Múzeum
1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.
furediagi@yahoo.com

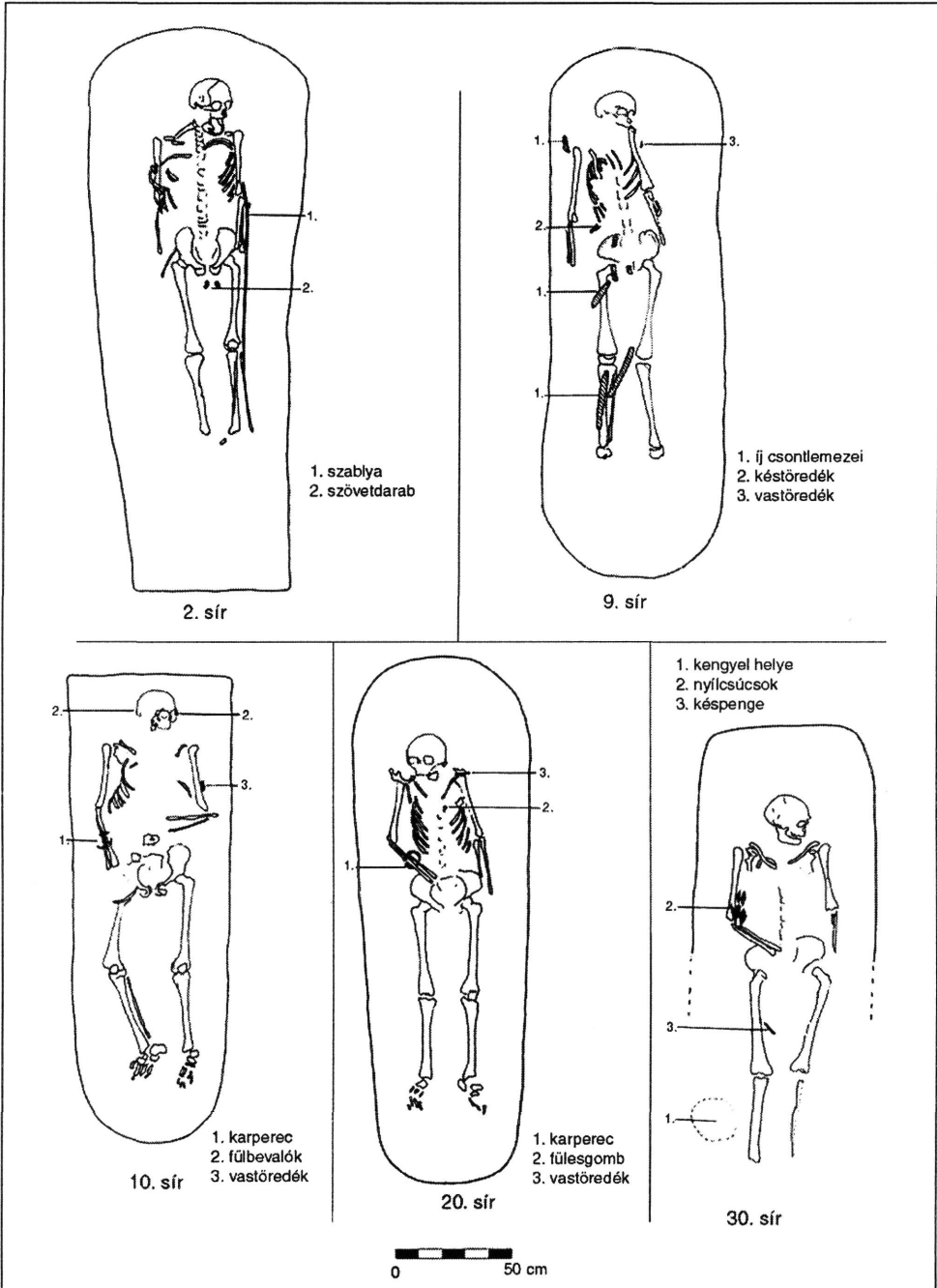
Honfoglalás kori temető Kálon

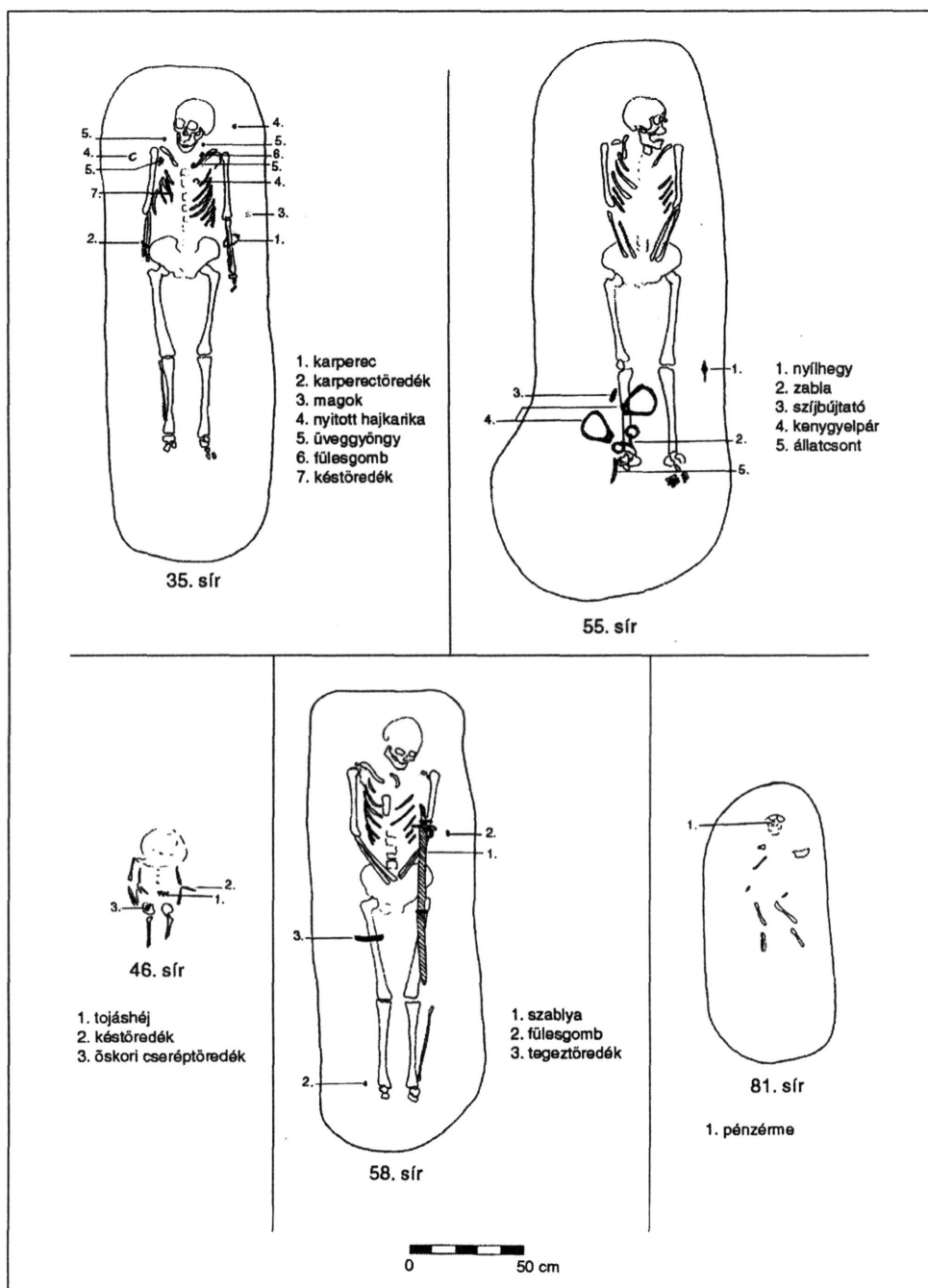
1. kép. A káli ásítás helyszíné

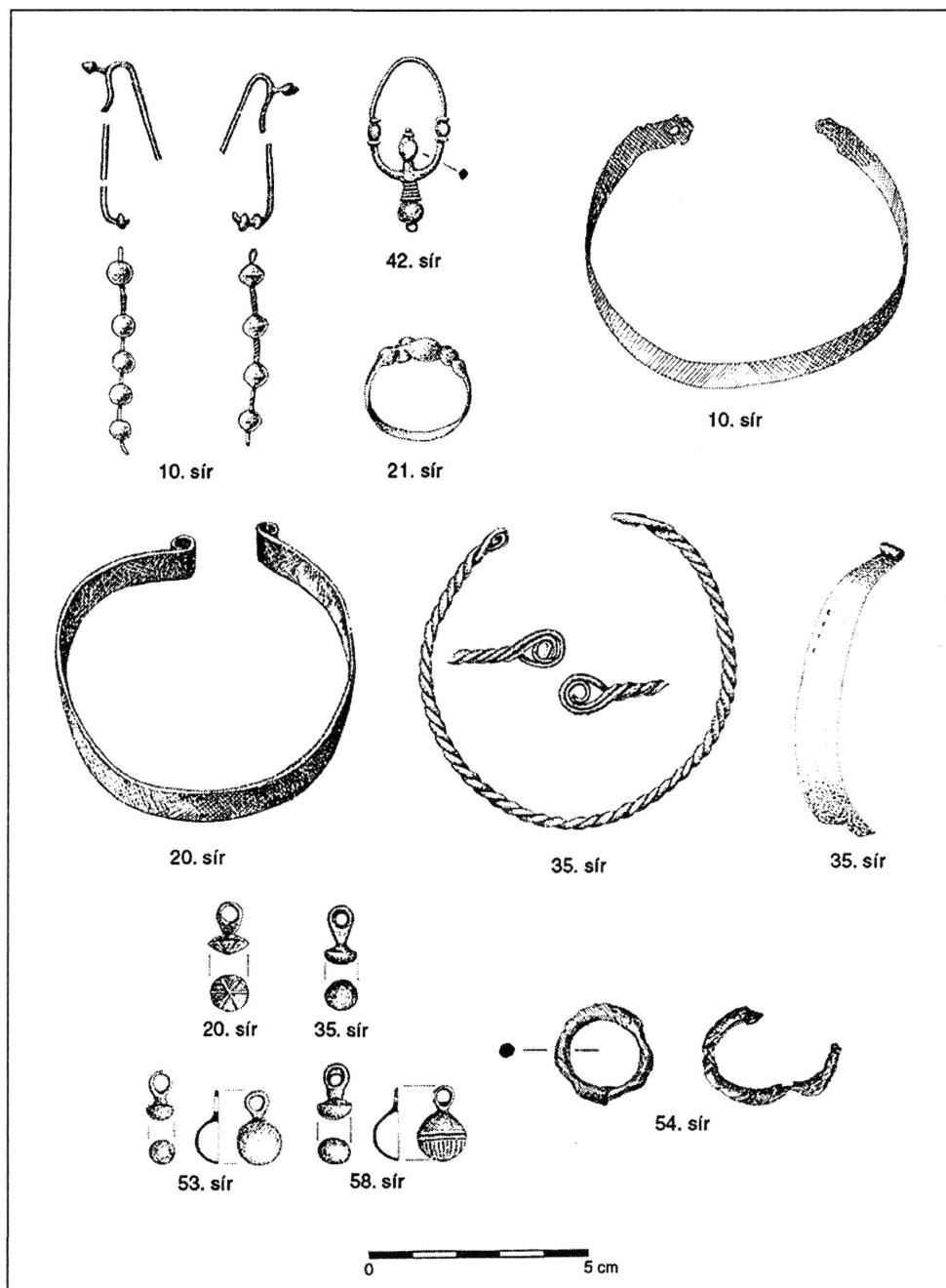
2. kép. A temető térképe

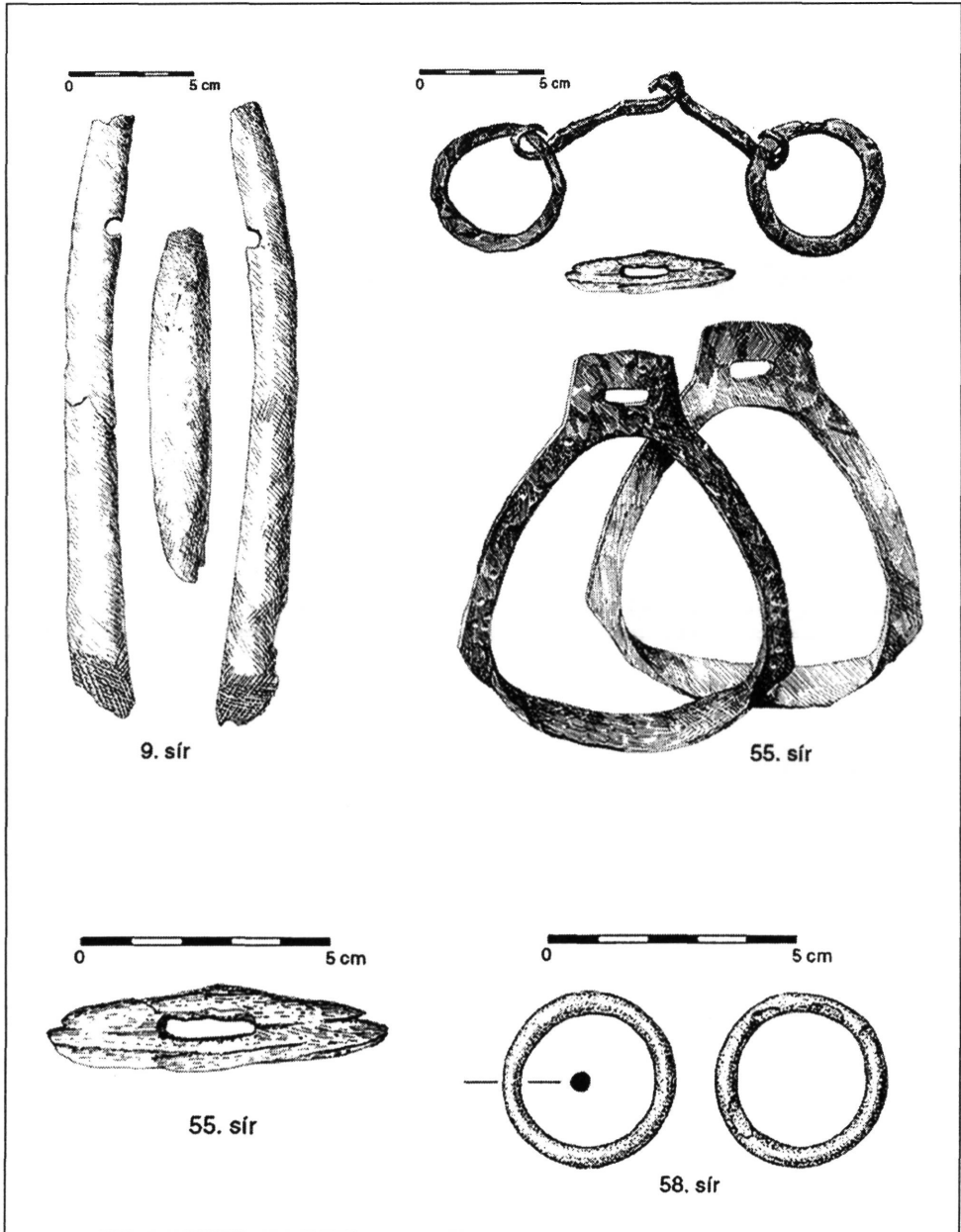
3. kép. A 2, 9, 10, 20, 30. sír rajza

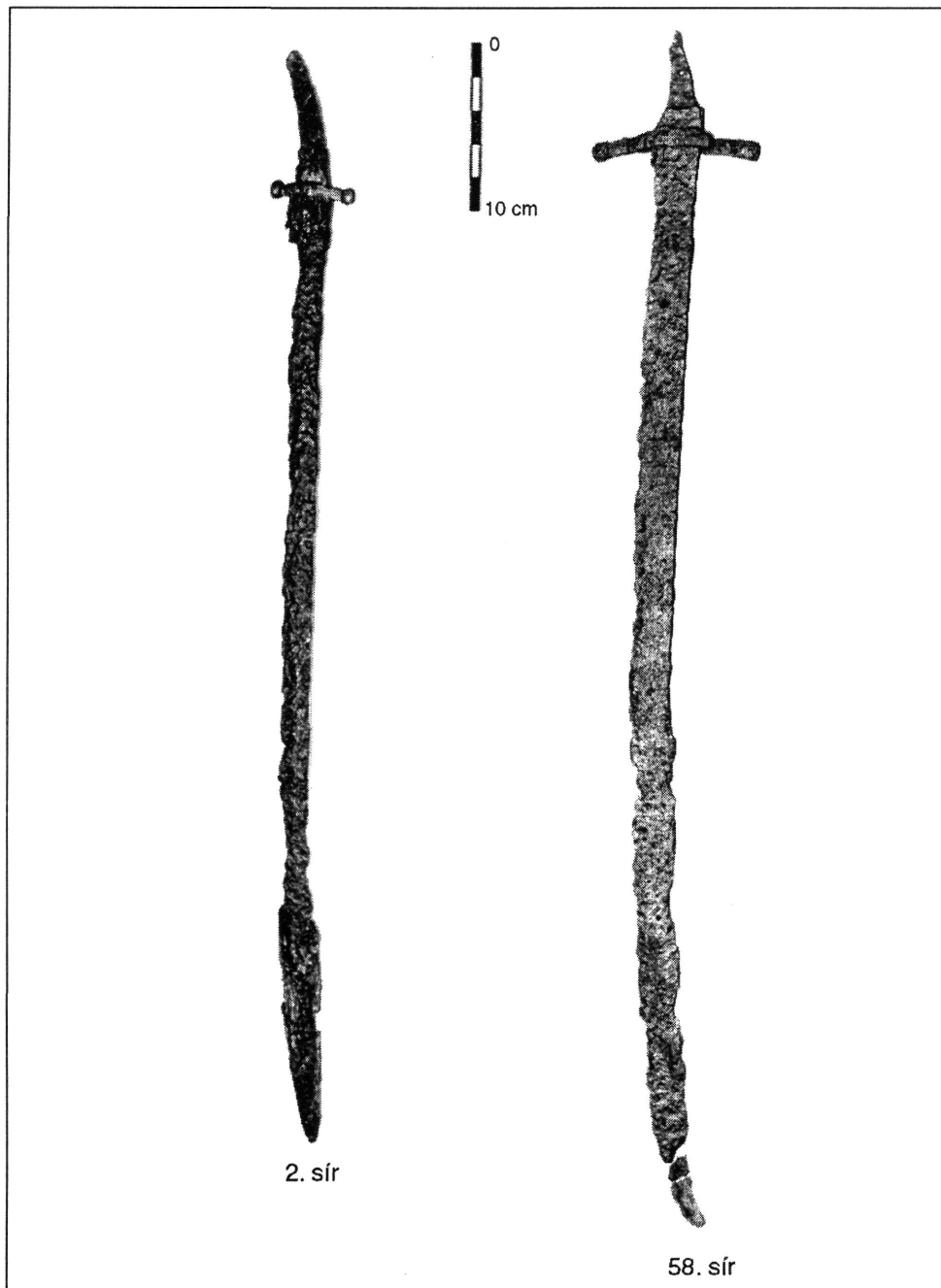
4. kép. A 35, 55, 46, 58, 81. sír rajza

5. kép. Ékszerek, viseleti elemek a káli temetőből

6. kép. A 9, 55, 58. sír leletei

7. kép. A 2. és 58. sírban talált szablyák

BESZÁMOLÓ AZ M0. AUTÓÚT GYÁL 3. ÉS GYÁL 10. LELŐHELYÉN FELTÁRT ÁRPÁD-KORI LAKÓHÁZAKRÓL

– Simonyi Erika –

A lelőhelyek

A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Magyar Nemzeti Múzeum 2002. áprilisától mintegy fél évig folytatott régészeti feltárást Gyál (Pest megye) határában.¹ A lelőhelyek az M5-ös autópálya gyáli lehajtójánál (M0 autótút 30,8–31,2 km között) találhatóak (1. kép). Mivel a dolgozatban szereplő lelőhelyek a készülő M0-s és a jelenlegi M5-ös autópálya csomópontján fekszenek, igen nagy területet kellett megszondáznunk. Mindkét lelőhely erősen bolygatott volt. A nagyobb kiterjedésű Gyál 3. lelőhelyet az M5-ös autópálya építéskor, megelőző régészeti feltárás nélkül 60–70%-ban elpusztították, az eredeti felszíni viszonyokat megsemmisítették. A dombot, amelyen az Árpád-kori falu állt, az út töltéséhez elhordták. E lelőhely legmagasabb pontján mindössze a házak gödrének, de még a nagy méhkas alakú tároló vermeknek is csak az alsó 20–40 centiméterét sikerült megfognunk a vékony humuszréteg alatt. A Gyál 3. lelőhelyből 84 298 m²-t kutattunk át árkokkal és szelvényekkel. Összesen 212 objektum került elő, 124 árok, 39 gödör és kút, 16 kemence és 27 földbemélyített lakóház.²

A két – Gyál 3. és 10.– lelőhely esetében csak a feltárás során váltak egyértelművé az eredeti felszíni viszonyok. A lelőhelyek kiterjedésének meghatározásához a jelenkori térképek nem adtak támpontot, mivel Gyál határát az 1980-as években mezőgazdasági okok miatt is rendezték. Az I. katonai felmérés e területen még több kisebb dombot jelöl, amelyeket nádas-vizenyős részek választottak el egymástól. A 20. századi rendezés során a dombokkal feltöltötték a mélyebben fekvő vizes területeket, így több lelőhelyet is megbolygattak. Jól látszik a pusztítás a 10. lelőhelyen, ahol a domb legmagasabb részét az itt álló Árpád-kori házakkal együtt teljesen elhordták, s csak a domb peremén épült lakóházak gödrét tudtuk régészetiileg megfigyelni. E lelőhelyen 55 672 m²-t kutattunk át, 78 objektum került napvilágra; négy Árpád-kori házat, több Árpád-kori és kora újkori kutat, gödröt és árkot sikerült feltárnunk.

¹ A leletmentő régészeti feltárás a Pest Megyei Múzeumok Igazgatóságának szervezésében és a Magyar Nemzeti Múzeum régészeinek irányításával zajlott. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Tari Editnek az munkálatok zökkenőmentes megszervezéséért. A lelőhelyeket Simonyi Erika és Tomka Gábor régészek irányítása alatt Füredi Ágnes, Szekeres Krisztina és Szabó Levente, illetve Ferenczy László, Halász Ágoston és Szolnoki László régészhallgatók segítségével tártuk fel. A csapat munkáját ezúton is köszönöm.

² A Gyál 3. és 10. lelőhely teljes anyagát a közeljövőben egy önálló tanulmánykötetben szeretnénk közzétenni.

Rekonstruálva a középkori felszíni viszonyokat, arra a következtetésre jutotunk, hogy az egymástól mindössze pár száz méterre lévő dombokon több, egykorúnak tűnő kisebb falu állt.

Mivel az ásások befejezése a kézirat leadását csak néhány hónappal előzte meg, jelen dolgozat elsősorban azon „kürtös”, vagy másik nevén „nyeles” házak bemutatására szorítkozik, amelyekről napjainkban élénk szakmai vita folyik. Reméljük, hogy az általunk megfigyelt részletek új adatokat szolgáltatnak az ilyen típusú lakóépületek rekonstrukciójához.

Gyál 3. lelőhely

A Gyál 3. lelőhely északi részén a kőolajvezeték nyomvonalában két kisebb domb került elő a humuszoláskor, amelyeken az Árpád-korban néhány házból álló települések álltak (1. kép). Az M5-ös autópályához közelebbi dombot az út építésekor szinte teljesen elbányászták. Itt, a domb peremén mindössze egy ház (143. objektum) és néhány árok maradt meg. A keleti felületen nagyobb településrészlet sikerült megfigyelnünk (147–156. objektum). A lelőhely teljes feltárására nem volt lehetőségünk, mivel az északi irányban túlnyúlt a kisajátítási területen.

143. objektum (2. kép):

Árpád-kori, félig földbe mélyített, 345 x 326 cm oldalhosszúságú, kissé trapéz alakú, lekerekített sarkú ház. A ház gödrét a domb lejtős oldalába ásták, ezért déli oldala 40 centiméterrel mélyebben jelentkezett, mint az északi, s a ház padlója is erősen lejtett déli irányba. Az épület szelemenes tetőszerkezetű volt, amelyre az északkelet-délnyugati tengelyben előkerült két cölöplyuk utal. Az északkeleti fal közepén található kerek, 26 cm átmérőjű, hegyesedő aljú volt. Mélysége a padlótól 42 cm. A másik a délnyugati fal közepén került elő, 22 x 28 cm átmérőjű, ovális alakú, öblös aljú volt. Mélysége a padlótól 17 cm. Mindkét cölöplyuk belső oldalán sűrű, keményre dőngölt, agyagos réteget figyeltünk meg.

A kemencét a ház keleti sarkában álló, meghagyott agyagtömbből alakították ki (átmérője: 108 cm). A kemence feneke 26 centiméterrel magasabban volt, mint a ház padlója. A sütőfelület rossz megtartású, állatjártatok bolygatták. A 2 cm vastag tapasztás alatt sem köveket, sem cseréptöredékeket nem találtunk, közvetlenül a sárga agyagra tapasztották.

A ház homokos altalajra épült. Padlóját 15–20 cm széles deszkákból alakították ki, melyet a tűzveszély miatt sűrű agyaggal letapasztottak. A padlót egyszer megújították. A padló szerkezete igen hasonló volt az alább ismertetett, jobb állapotban fennmaradt Humuszdepó 1. házban megfigyelthez. A 143. házban bejárat, „munkagödör”, illetve kürtő nyomát nem figyeltük meg.

Leletanyag: Jellegzetes Árpád-kori fenék- és oldaltöredékek, egy orsókarika, illetve állatcsontok kerültek elő a ház betöltéséből.

147. objektum (3–4. kép):

Árpád-kori félig földbe mélyített, 3,36 x 3,60 m alapterületű, lekerekített sarkú, négyszög alaprajzú lakóház. Gödre a jelentkezési szinttől mérve 20 cm mély. A mezőgazdasági művelés – főként a kemencét – erősen megbolygatta. A háznak északnyugat-délkeleti tengelyű szelemenes tetőszerkezete volt. A két cölöplyukból az egyik az északnyugati fal közepén került elő, ez ovális alakú, 36 cm átmérőjű volt, mélysége a padlótól 57 cm. A délkeleti fal közepén találtuk meg a másikat, amely kerek alakú volt, átmérője 23 cm, mélysége 36 cm. Mindkét cölöplyuk belső oldala 1–2 cm vastagon – a 143. háznál ismertetett módon – keményre volt döngölve.

A kemence az északkeleti sarokban állt, az altalajból meghagyott földtömbbe vajták (átmérője: 102 cm). A kemence feneke 10 cm-rel magasabban volt, mint a padló. Rossz megtartású tapasztását a szántás erősen bolygatta, alatta 2–4 cm vastag kavicsos réteget tártunk fel.

A ház délnyugati és délkeleti negyedében egy-egy szabályos téglalap alakú gödröt bontottunk ki (5. kép). A délnyugati negyedben lévő 71 x 44 cm oldalhosszúságú, lekerekített sarkú, téglalap alakú volt. A padlótól mérve 36 cm mély. A gödör két hosszanti oldalán, közel szabályos téglalap alakú, lekerekített sarkú mélyedést bontottunk ki, amely a padlóba 4–5 centiméterre mélyedt le. A gödör és a ház sarka között az altalajból kialakított rézsűs padkát figyeltünk meg.

A délkeleti negyedben található gödör mérete 82 x 61 cm, mélysége a padlótól 38 cm volt. A gödör hosszanti oldalai mentén a padlóban téglalap alakú 3–6 centiméteres mélyedést megfigyeltünk meg. E mélyedéseket a gödröt lefedő deszka lenyomataként értelmeztük. Valószínűnek tartjuk, hogy ezeket a gödröket nem munkavégzésre – „ülőgödörnek” –, hanem tárolásra használták.³

A házhoz a délkeleti sarokban, a kemencével szemben „nyélszerű nyúlvány” csatlakozott. Hossza 140 cm, szélessége 44 cm, mélysége 11 cm volt. A vége öblösen lemélyedt. A kürtő nem a padló szintjéről, hanem attól mintegy 10 centiméterrel magasabban indult.

Leletanyag: 12–13. századi cserépbogrács oldaltöredéke, valamint állatcsontok.

154. objektum (6. kép):

Árpád-kori, félig földbe mélyített, 210 x 284 cm alapterületű, lekerekített sarkú, négyszög alaprajzú ház maradványa. A ház északkeleti felét egy későbbi beásás – a 156. árok – bolygatta meg. A ház gödrét 25–40 cm-re mélyítették az altalajba. A szelemenes tetőszerkezetre az északnyugati és a délkeleti oldal közepén előkerült cölöplyukak utalnak. A délkeleti oldalon levő átmérője 14 cm, mélysége a padlótól 32 cm. Alakja ovális, tölcselesen elkeskenyedő, hegyes végű. A másik cölöplyuk kerek alakú, 12 cm átmérőjű és 32 cm mély volt.

³ E házban, de ugyanígy a Gyál 10. lelőhely 9. és 13. házában is megfigyeltük, hogy a szögletes tárológödörök agyagos oldalfalát keményre döngölték. Egy esősebb időszak után e gödrökből a víz szinte egyáltalán nem szivárgott el. Ezért úgy gondoljuk, hogy a gödör akár az értékesebb termények tárolására is szolgálhatott, hiszen a falon keresztül a rágcsálók nem tudtak ahhoz hozzáférni.

A kemence az északkeleti sarokban állt (átmérője: 68 x 57 cm). Boltozatát folyami kövekből rakták, amelyek közé egy őrlőkő töredékeit is beépítették. A felekét a padlószinten a szürke agyagos altalajra tapasztották; enyhén átégett, rossz megtartású volt. A kemencét a ház pusztulásakor elhordhatták, mivel a boltozat kövei közül igen kevés maradt meg.

A ház délkeleti sarkában, a kemencével szemközt „nyélszerű nyúlványt” tártunk fel, amelynek hossza 106 cm, szélessége 32 cm, mélysége 18 cm. A kürtő 30 centiméterrel a padló szintje felett indult. Kisebb foltban megmaradt a padlót 1–2 cm vastagságban borító szürke agyagtapasztás.

Leletanyag: A ház betöltéséből Árpád-kori, hullámvonal díszes kerámiatöredék került elő.

Gyál 10. lelőhely

Mint azt fentebb említettük, a lelőhely középső része a tereprendezés során megsemmisült. A domb gerincén eredetileg a 20–30 cm vastag humuszréteg alatt 30–40 cm vastag, szürke agyagos homok húzódott, ez alatt több méter vastagságban sárga homok rakódott le. A domb középső részét egészen a sárga homokig elbányaszták. Ezen a részen egyedül a 24. ház és néhány gödör alsó 5–15 cm-e maradt meg. A domb peremén lévő házak, gödrök jóval mélyebbek voltak. A mélyebben fekvő délnyugati részen (a humuszdepó alatt) az agyagos réteg vékonyabb volt, mint a domb tetején, itt az árkokat és a Humuszdepó 1. házat a sárga homokba ásták bele.

Az épületek kialakítását tapasztalatunk szerint meghatározta az altalaj. Ez alapján a feltárt házakat két csoportba soroljuk. Az egyik típust a szürke agyagos rétegbe ásták (Gyál 10. lelőhely 9, 13; Gyál 3. lelőhely 147. objektum). E házakra jellemzőek a szögletes, padlóba mélyedő tárológödrök és a belső teret tagoló padkák. A másik típust a homokra épített házak képviselik. E házakban, megakadályozandó a padló süllyedését, deszkával bélelték ki a lakógödör alját (Humuszdepó 1, Gyál 3. lelőhely 143. objektum). A homokra épített házakban értelemszerűen nem tudtak tárológödröket kialakítani.

A Gyál 10. lelőhelyen feltárt házak közel azonos tájolásúak voltak. Három ház – Humuszdepó 1, 9, 13. objektum – egy sorban, egymástól 18–20 méterre helyezkedett el. Az összesítő térképből (1. kép) is kirajzolódik, hogy e település esetében jogosan feltételezünk kötött telekhatárokat. A leletanyag, a tájolás és a szuperpozíció hiánya arra utal, hogy a négy ház egy időben állhatott.

9. objektum (7. kép):

Árpád-kori félig földbe mélyített, lekerékített sarkú, majdnem szabályos négyzet (297 x 280 cm) alaprajzú lakóház (8. kép). Gödrét átlagosan 25 centiméterrel mélyítették a szürke homokos altalajba. A ház északnyugati oldala az északi felén 20–25 centiméterrel szélesebb, mint a déli részen. A tetőszerkezetre a szelementartó ágasok cölöplyukai utalnak a ház délkelet-északnyugati tengelyében. Az északnyugati oldal közepén lévő cölöphelyet (átmérője 20 cm, mélysége 58 cm) egyszer

megújították. A délkeleti oldal közepén szintén két, egymásba ázott cölöplyuk került elő. A ház fala melletti (mélysége a padlótól 31 cm) valószínűleg a korábbi, mert ez tengelyben van a szemközti fal közepén feltárt cölöplyukkal, s mélységük is szinte azonos.

A kemencét az északkeleti sarokban meghagyott sárga agyagtömbbe, patkó alakúra vájták (átmérő: 103 x 94 cm). A kemence fenéke 10 centiméterrel magasabban volt, mint a ház padlója. Tapasztása igen rossz megtartású. A kemence szája előtt hamus gödröt nem találtunk. A sütőfelület tapasztása alatt 4 cm vastag, sárga agygréteget bontottunk, amelybe a jobb hőtartás végett valamilyen szerves anyagot, cseréptöredékeket, állatsontokat és folyami kavicsot raktak.

A ház délnyugati negyedében egy 65 x 48 cm oldalhosszúságú, lekerekített sarkú, téglalap alakú, 37 cm mély gödröt bontottunk ki. A hosszanti oldalai mentén lekerekített sarkú, közel szabályos téglalap alakú, 18 cm széles, a padlóba 3–5 centiméterrel mélyedő foltokat bontottunk ki, amelyeket a gödröt lefedő deszkatető lenyomataként értelmeztünk. A tárológödör és a házfal között egy 132 cm hosszan elnyúló, lépcsőszerű, altalajból kialakított padka húzódott, amelynek gödör felőli oldala mellett két (13–16 cm átmérőjű), kerekded cölöp- vagy tuskóhelyet tártunk fel (9. kép). Értelmezésünk szerint egykor itt lehetett a ház bejárata, a két tuskón nyugvó deszkák és a padka, valamint a tároló gödör deszkateteje képezte a házba vezető lépcsőt. A tároló gödör deszkával történő lefedése mellett szól az is, hogy így az nem jelentett hasznosíthatatlan teret a házban.

A ház padlóját keményre járták, lesározás vagy deszkaélélez nyomát azonban nem észleltük.

A ház déli sarkában, a kemencével szemközt tártuk fel a kürtőt. A kürtő külső vége öblösen lemélyült, itt egy állatjártat kissé megbolygatta. A kürtő hossza 110 cm, szélessége 30 cm, mélysége a jelentkezési szinttől 6, végén 9 cm volt.

Leletanyag: Árpád-kori szemcsés soványítású cserépbogrács-fenek, illetve fenékbélyeges fazék töredékei, ló- és marhacsont, tojás összetört darabjai kerültek elő a ház betöltéséből és a kemence tapasztásából.

13. objektum (10. kép):

Árpád-kori félig földbe mélyített, 308 x 300 cm alapterületű, lekerekített sarkú, szabályos négyszög alaprajzú lakóépület maradványa. Gödrét 32–44 cm mélyen ásták bele a szürke agyagos altalajba. A ház északkeleti negyedét, benne a kemence keleti falát, a kora újkori 5. árok ásásakor elpusztították (11. kép). A házban egy-egy cölöplyukat tártunk fel az északkeleti (átmérője 25 cm, mélysége a padlótól 15 cm) és a délnyugati (átmérője 11 cm, mélysége 28 cm) oldalak közepén. Mindkét cölöphelyet egyszer megújították. A cölöphelyek alapján a tetőt szellemenés szerkezetű, nyeregteretűnek rekonstruáljuk. A ház délkeleti negyedében, a kürtő előtt találtunk egy harmadik cölöplyukat, amely 27 cm átmérőjű és 23 cm mély volt. A ház északi oldala mentén a kemencétől egészen a nyugati falig 20–30 cm széles, 35 cm magas padkát bontottunk ki.

A ház északkeleti sarkában meghagyott agyagtömbbe vájták bele a patkó alakú kemencét (82 x 90 cm átmérőjű). A kemence fenekét közvetlenül az altalajra ta-

pasztották. Sütőfelülete jó megtartású, 4 cm vastag volt. Alatta vékony barnás-fekete szerves réteget találtunk, amelybe cseréptöredékeket – egy cserépbogrács és egy fenékbélyeges, csigavonallal díszített fehér fazék töredékeit – tapasztották.

A ház délnyugati negyedében egy 85 x 65 cm oldalhosszúságú, kissé íves oldalú, téglalap alakú, 49 cm mély gödröt találtunk. A tárológödör ház közepe felőli részén itt is megfigyeltük a padlóban a gödröt takaró deszka lenyomatát. A ház déli oldala és a tárológödör között 156 cm hosszan, 40 cm szélességben a 9. házzal teljesen azonos módon kialakított lépcsőszerű padkát tártunk fel. Ez esetben is feltételezzük, hogy a padka kijelöli a ház bejáratának helyét.

A házgödör déli sarkában, a kemencével szemközi sarokban lévő kürtő hossza 110 cm, szélessége 32 cm, mélysége a jelentkezési szinttől 8–12 cm.

Leletanyag: A kemence tapasztásából Árpád-kori csigavonalas, profilált peremű fazék és cserépbogrács töredék, a ház betöltéséből csigavonalas fazék töredéke, kavicsos-szemcsés soványítású Árpád-kori, díszítetlen oldaltöredékek és állatcsont került elő.

24. objektum (12. kép):

Árpád-kori félig földbe mélyített, 330 x 350 cm alapterületű, lekerekített sarkú négyszög alaprajzú ház (13. kép). A ház gödréből mindössze 6–20 cm maradt meg. Az objektum környékét a tereprendezéskor elhordták, azt követően pedig a szántás bolygatta meg a házat és a körülötte lévő gödröket.

Az épület valószínűleg szelemenés tetőszerkezetű volt, amelyre az északnyugat-délkeleti tengelyben talált cölöplyukak utalnak. Az északkeleti oldal közepén 44 cm átmérőjű, a padlóba 60 cm mélyen leásott, ovális alakú cölöplyukat bontottunk ki. A délnyugati oldal közepén lévő ovális alakú cölöphely átmérője 40 cm, padlótól mért mélysége 60 cm. A ház északnyugat-délkeleti tengelyében több, kisebb cölöphelyet tártunk fel, amelyeknek szerepe egyelőre tisztázatlan. Az északnyugati fal középtáján, a házon kívül volt egy 14 cm átmérőjű, 19 cm mély, a délkeleti oldalfal közepén pedig egy 22 cm átmérőjű, a padlótól 14 cm mély kerek cölöplyuk. További három cölöplyuk került elő a ház belsejében.

A kemencét a ház délnyugati sarkában meghagyott homokos agyagtömbbe építették. A kemence boltozatát a szántás teljesen elpusztította, a ház jelentkezési szintjén csak az erősen bolygatott, töredezett platnit sikerült megfognunk. A tapasztás átmérője 90 cm, a padlótól 12 centiméterrel magasabban, közvetlenül az altalajon alakították ki. A kemence szája előtt vörösre átégett, omlékony paticsfoltot találtunk, amely talán a boltozat maradványa lehet. A kemencétől északnyugatra, a sarokban hamus foltot bontottunk ki.

A ház északkeleti negyedében egy szántás által erősen bolygatott 80 x 55 cm-es, lekerekített sarkú, téglalap alakú tárológödrot találtunk, amely 35 centiméterre mélyedt a padlóba. Az oldalai mentén itt is érzéklni lehetett a deszkatető lenyomatát, bár a bolygatás miatt e háznál nem lehetett azokat egyértelműen azonosítani.

A déli sarokban a kemencével szemben megfigyeltünk egy akár kürtőként is értelmezhető „nyúlványt”, amelyet a szántás erősen megbolygatott. Széleit kb. 50 cm hosszan tudtuk követni, a többi része bizonytalan.

Leletanyag: Árpád-kori szemcsés, hullámvonallal és hullámvonalköteggel díszített töredékek, csigavonalas fazék- és bográcserem töredék.

Humuszedpó 1. objektum (14–15. kép):

Árpád-kori félig földbe mélyített, 324 x 310 cm oldalhosszúságú, lekerekített sarkú, négyzet alaprajzú ház gödre. A ház pusztulása után egy szabadban álló kemence előgödtrét ásták a betöltésébe (Humuszedpó 2. objektum) (16. kép). A háznak szelemenés, nyeregteteje volt, amelyre a nyugat-keleti tengelyben, a ház falánál feltárt cölöplyukak utalnak. Mindkét cölöplyuk betöltése vágja a házban feltárt két padlóréteget. A két cölöpöt egyszer cserélték, gödrüket megújították. A nyugati oldalon lévő cölöplyukak közül valószínűleg a ház falához közelebb eső a későbbi (átmérője 22 cm, mélysége 29 cm). A nyugati cölöplyuk 32 cm átmérőjű és a padlótól mérve 34 cm mély volt. A keleti oldalon feltárt, megújított cölöplyukak viszonya egyértelműbb. A ház belseje felé eső (átmérője 18 cm, mélysége 42 cm) volt a korábbi, hiszen miután ezt a cölöphelyet megszüntették, gödrét szürke agyaggal betapasztották. A későbbi cölöplyuk átmérője 25 cm, mélysége a padlótól 40 cm. A ház északnyugati sarkában egy 10 cm átmérőjű, kerek karólyuk vágja át az 1. padlódeszka rétegeit.

A házban két rétegben figyeltük meg fapadló nyomát, mindkettőt vékony rétegben agyaggal letapasztották (15. kép). Főként az alsó – 1. padló – bontásakor sikerült a deszkák maradványát jó állapotban megfigyelni, több esetben még a deszkában lévő csomók lenyomata is megmaradt. A faborításra sárga-szürke agyagot tapasztottak, megakadályozandó a padló kigyulladását. A felső – 2. padlóréteg – behordott sárga homokból és foltokban megfigyelt szürkésfehér, keményre lejárta agyagos felületből állt. Alatta fekete, szerves, deszkapadlószerű réteget bontottunk ki.

A ház délnyugati sarkában meghagyott tanúfalon az 1. padló felett több rétegben, behordott sáros csíkokat figyeltünk meg. A rétegek a ház közepe felé lejtnek, a homokos altalajba e rétegeket mélyen beletaposták. A jelenségből arra következtettünk, hogy ezen a részen jártak a leggyakrabban, valószínűleg itt lehetett egykor a bejárat.

A ház kemencéje eredetileg az északkeleti sarokban állt, boltozatát belevájták a sárga, homokos altalajba. Sütőfelülete (átmérője: 94 cm) keményre átégett, íves felületű. Tapasztása 2 cm, alatta és az oldalán vastag rétegben szürke agyagot találtunk. A kemencét rövid ideig használták, valószínűleg a homokos altalaj nem bírta el a boltozatot, leszakadt. Az omladékot eltakarították, s a metszettel tanúsága szerint a kemence belsejét sárga homokkal töltötték fel. A régi kemence előtt, a ház lakóterén belül, az északkeleti negyedben építettek egy új tűzhelyet (17. kép). Sütőfelületét patkó alakban az 1. padlószintre építették rá. Boltozatát hasonló módon, mint a kőkemencékét, szürke és sárga, keményre összegyúrt agyaghengerekből, gombócokból ráépítették a sárga agyaggal vastagon letapasztott 1. padlóra. E kemence szája előtt a padló sárga agyagos tapasztása erősen megvastagodott, 5–7 cm volt, minden valószínűség szerint ezzel próbálták megelőzni a padló kigyulladását. A kemence omladékából egy orsókarika került elő.

A ház délkeleti sarkában, a kemencével szemben 90 cm hosszú, 29 cm mély kürtőt tártunk fel. A kürtő betöltése elvált a háztól.

Leletanyag: Árpád-kori vonalköteges kerámiatöredék, a kemencéből oxidált égetésű, világosbarna fazék töredékei, bográcsfenék töredéke, a nyugati cölöplyukból cserépbogrács pereme és állatcsont (marhaszarv, kisméretű pata) került elő.

Összegzés

Az objektumok leírásánál igyekeztünk hangsúlyt fektetni az egyes részproblémák – ülő- vagy tárológödörök, kürtő stb. – részletes bemutatására. Összességében elmondhatjuk, hogy az általunk ismertetett hét ház közül, a 143. objektum kivételével, mindegyikben találtunk kürtőt. Ezek mind a hat esetben a kemencével szemközti sarokból indulnak. A kürtő mindig 10–30 centiméterrel a padló szintje fölött kezdődik. Több esetben megfigyeltük, hogy a kürtő vége öblösen lemélyül. Leletanyag a kürtőkből nem került elő, égés vagy korom nyomát nem tudtuk megfigyelni.

Molnár Erzsébet tárt fel igen hasonló kürtős házakat Esztergom-Zsidód Árpád-kori településen.⁴ E lelőhelyen a házakat nem bolygatta meg olyan mértékben a földművelés, mint a gyáliakat, így a házak gödre jóval sértetlenebben és mélyebben maradt meg. Az általa ismertetett négy ház mindegyikében a kemencével szemközti sarokban vagy oldalon helyezkedett el a kürtő.⁵ A 2001/2. házban az ásatónak sikerült megfigyelnie, hogy a korábban nyúlványnak nevezett jelenség csöszszerűen bele volt vájva a bolygatatlan altalajba, s a kürtő a háztól 1 méterre bukkant a felszínre.⁶ Hasonlóan a gyáli házaknál megfigyelthez, e házban is 20 centiméterrel a padló szintjétől magasabban indult a kürtő. Oldalfalán az ásató koromnyomokat dokumentált.

Molnár Erzsébet összegyűjtötte a hazai és külföldi publikációkból ismert kürtős házak többségét és arra a megállapításra jutott, hogy a kürtő az esetek döntő többségében a kemencével szemközti sarokban helyezkedik el,⁷ s azt a ház füsttelnitésére szolgáló kezdetleges kéményként rekonstruálja. Cáfolja Szentgyörgyi Viktor azon elméletét, mely szerint a „nyelek” a házak elkorhadt szarufáinak cseréjekor képződött nyomok.⁸ A Gyálon feltárt kürtős házak mindegyikében a kemencével szemközt figyeltük meg a kürtőt, s magunk is igen valószínűtlennek tartjuk, hogy a szarufa következetesen mindig éppen itt korhadt volna el.

A gyáli házaknál hétből három esetben találtunk a kemencével átellenes háznegyedben szögletes tárolóvermet. A 147. házban a kemencével szemközti oldalon két ilyen gödör került elő. Méri István óta a kutatás a házgödörben előkerülő, általában szögletes alakú gödröt „ülőgödörként” emlegeti.⁹ A közlésekből ismert „ülőgödörös házak” nagy többségében a gödör a kemencével átellenes háznegyedben található. Takács Miklós megállapítja az általa feltárt ménfőcsanak-szeles-dűlői és

⁴ MOLNÁR 2001. 109–127.

⁵ MOLNÁR 2001. 1–4. kép.

⁶ MOLNÁR 2001. 115, 9. kép.

⁷ MOLNÁR 2001. 119.

⁸ SZENTGYÖRGYI-BUZÁS-ZENTAI 2000. 311–330.

⁹ MÉRI 1952. 60.

lébény-billedombi leletmentő ásátások kapcsán, hogy mindkét lelőhelyen inkább a késő Árpád-kori lakóházakra jellemző a padlóba mélyedő gödör megléte.¹⁰ Ugyanő veti fel, utalva Sabján Tibor rekonstrukciós elképzeléseire:¹¹ „ha elfogadjuk azt, hogy egy-egy veremház gödrének szélein nagyjából egy méter széles padkák is voltak, megszűnik annak a kényszere, hogy az ülgödört a kunyhó egyetlen ülőalkalmatosságaként kezeljük. ... egy-egy ritka esetben (egy házban) három ülgödör is kimutatható. Ilyen esetekben talán felvethető az is, hogy az egyik kis, téglalap alakú, tapasztott falú gödör nem ülgödörként, hanem más módon (pl. kis tárolóhelyként) is szolgálhatta a lakók mindennapi életét.”¹²

A Gyálon feltárt tárolóvermek mindegyikénél 2–6 cm mély szögletes lenyomatot észleltünk a gödör szélén, melyet mi a deszkatető lenyomataként értelmeztünk. Hasonló lenyomatot a hazai anyag publikációinak rajzán gyakran találhatunk,¹³ bár azok értelmezésére eddig nem sok kísérletet tett a kutatás. Visegrád-Várkertből Kovalovszki Júlia közöl egy kőkemencés házat, melynek padlójába három, gabonátárolásra használt, méhkas alakú verem mélyedt.¹⁴ Az ásató szerint a gödrök nem egykorúak, de mindhárom a házhoz tartozott, azzal egy időben használták azokat. Habár a gyálira emlékeztető deszkalenyomatot az ásató nem említi, úgy véli, hogy a vermeket a ház lakói deszkákkal fedték le.¹⁵

A gyáli házaknál a bejáratra utaló közvetlen régészeti nyomot nem tudtunk megfigyelni. Valószínűnek tartjuk, hogy az a kemencével átellenes, hosszanti oldalon lehetett. Rekonstrukciós elképzelésünk szerint a lépcsős lejárát a deszkával lefedett tárológödörök felett vezetett a házba. Az északi országrészben – Kárpátalján, a Kisalföldön – előfordul, hogy a kemence melletti rövid oromfalon volt a bejárát, de az esetek többségében itt is, akárcsak a Kárpát-medencében feltárt házak többségénél, a bejárátot a kemencével átellenes, hosszanti oldalon lehetett megfigyelni.¹⁶

Egyedülálló a hazai régészeti anyagban a humuszdepó területén lévő 1. házban utólag felépített, agyaghengerekből rakott kemence. A hazai szakirodalomban eddig nem találtuk meg a párhuzamát.

Reméljük, e rövid ismertetés újabb problémákra hívta fel a kutatók figyelmét az Árpád-kori házakkal kapcsolatban, s az általunk tett megfigyelések hozzájárulnak a veremházakról alkotott rekonstrukciós elképzelések pontosításához.

¹⁰ TAKÁCS 2001. 37.

¹¹ SABJÁN 1999. 170, 27. kép.

¹² TAKÁCS 2001. 37.

¹³ Pl.: Esztergom-Zsidód (MOLNÁR 2001. 112, 2. kép), Lébény-Bille 1017. obj. (TAKÁCS 2001. 30. 2. kép), Tiszaeszlár-Bashalom 12. ház (KOVALOVSZKI 1980. 34, 23. rajz), Kardoskút (MÉRI 1964. 3. kép), Tiszalök-Rázom (MÉRI 2000. 39, 18. kép, 86, 37. kép).

¹⁴ KOVALOVSZKI 2001. 92, 14. kép.

¹⁵ KOVALOVSZKI 2001. 93, 95, 18. kép (Sabján Tibor rekonstrukciója).

¹⁶ TAKÁCS 2001. 33.

IRODALOM

KOVALOVSZKI 1980.

Kovalovszki J.: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon. Budapest, 1980.

KOVALOVSZKI 2001.

Kovalovszki J.: Árpád-kori házak Visegrád-Várkertben. – Dwelling houses from the Arpadian age in the Palace Garden in Visegrád. In.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J.) Szentendre–Szolnok, 2001. 81–99.

MÉRI 1952.

Méri I.: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I. ArchÉrt 79 (1952) 49–67.

MÉRI 1964.

Méri I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Budapest, 1964.

MÉRI 2000.

Méri I.: Egy Árpád-kori magyar falu leletmentő ásatása. Tiszalök-Rázom, 1950–53. (A szöveget gondozta és összeállította: Kovalovszki J.) Budapest, 2000.

MOLNÁR 2001.

Molnár E.: Esztergom-Zsidód Árpád-kori település lakóházai. – Dwelling houses of the settlement Esztergom-Zsidód from the Arpadian age. In.: Népi Építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J.) Szentendre–Szolnok, 2001. 109–127.

SABJÁN 1999.

Sabján T.: A veremház rekonstrukciója. In.: Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M.: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Budapest, 1999. 131–176.

SZENTGYÖRGYI-BUZÁS-ZENTAI 2000.

Szentgyörgyi V.–Buzás M.–Zentai M.: Az Árpád-kori házak nyele. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak kilencedik konferenciája. HMRK 2000. 311–330.

TAKÁCS 2001.

Takács M.: Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre. – Research of the dwelling house of common folk in the Arpadian age, focusing on the 1990s. In.: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (Szerk.: Cseri M.–Tárnoki J.) Szentendre–Szolnok, 2001. 7–55.

**Account on the Arpadian Age dwelling houses explored in Gyál 3
and Gyál 10 along Motorway M0**

- Erika Simonyi -

Resume

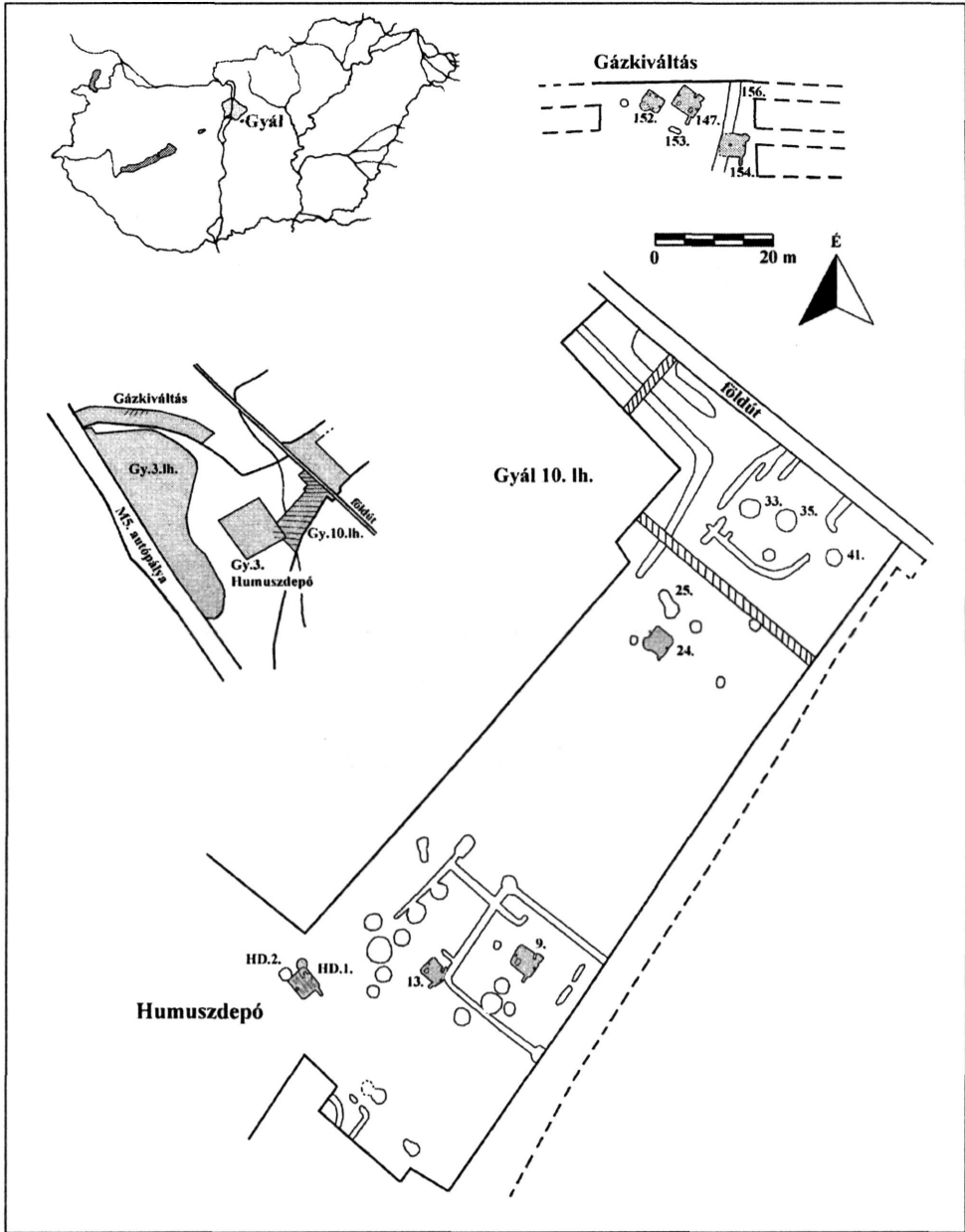
The Directorship of Pest County Museums and the Hungarian National Museum carried out archaeological explorations from April of 2002 for half a year in the periphery of Gyál (Pest County) – relating to the investment of Motorway M0. The two sites, Gyál 3 and Gyál 10, were subverted during construction of Motorway M5 and the area arrangement of the 1980's. Reconstructing the surfaces, we concluded that more coeval smaller villages stood in the late Arpadian Age on the hills located several hundred meters from each other.

At Gyál 10, 78 objects came to light; we were able to explore four the 12–13th century Arpadian houses, medieaval and early Modern Age wells, pits, ditches. At Gyál 3, 212 objects from the 2–4th century, Arpadian Age and early Modern Age were found, out of which 124 were ditches, 39 pits and wells, 16 ovens, and 27 dwelling houses.

In this study is presented seven Arpadian Age houses deepened half in the earth, out of which had been found funnels in six. These all start from the corner opposite the oven, 10–30 cm above the floor. Erzsébet Molnár explored very similar houses with funnel in the Arpadian Age settlement in Esztergom-Zsidód. These funnels also started from the corner opposite the oven, reconstructed as primitive chimney for smoke abatement of the house.

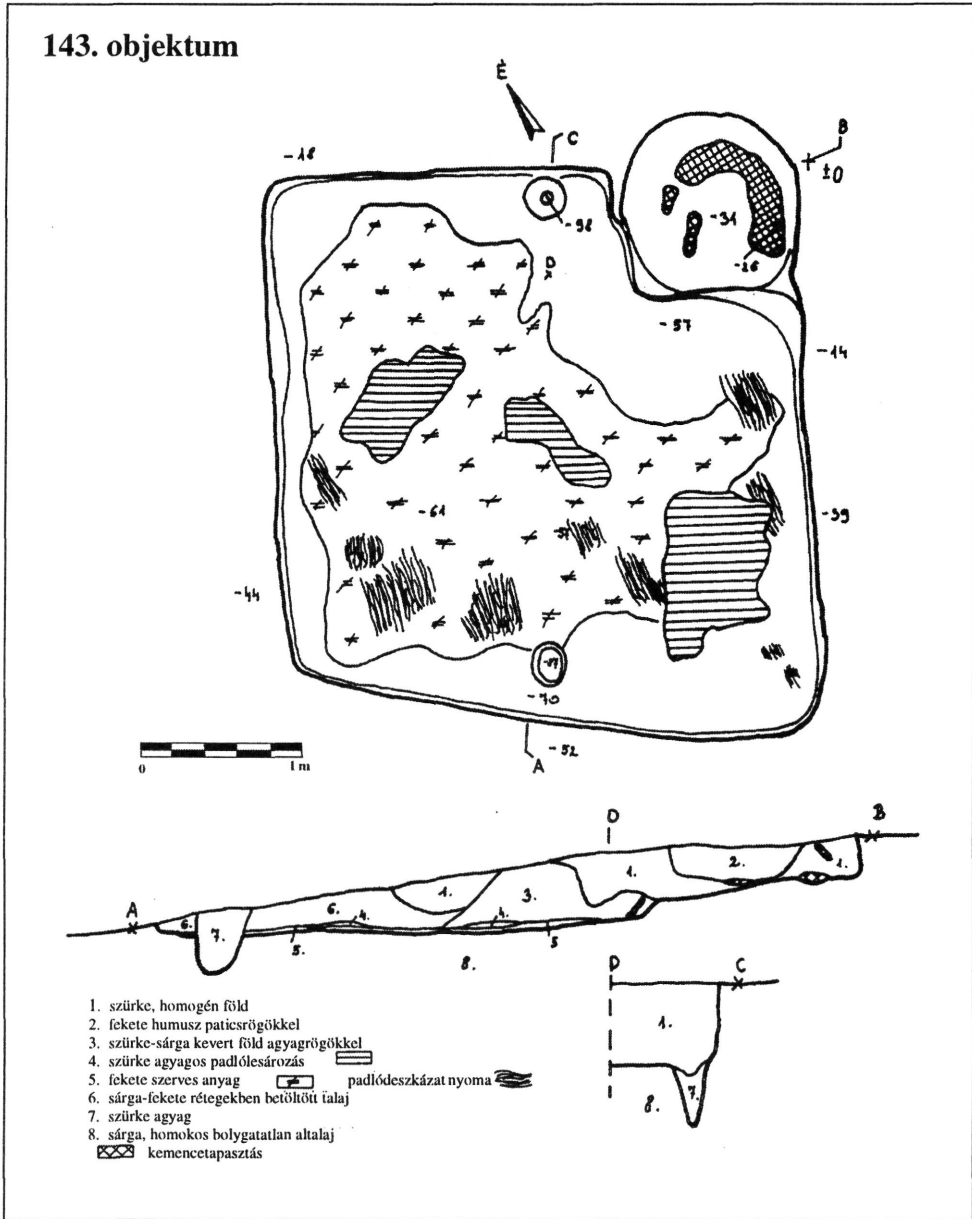
Rectangular pit was founded in the house quarter opposite the furnace in three cases out of seven in the houses of Gyál. Based on the traces found on the side of the pits we concluded that they were possibly storing pits covered with boards. The oven made from clay balls, built posteriorly in the first house is unique in the domestic archaeological materials.

Simonyi Erika
Magyar Nemzeti Múzeum
1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.
simonyie@mnm.hu

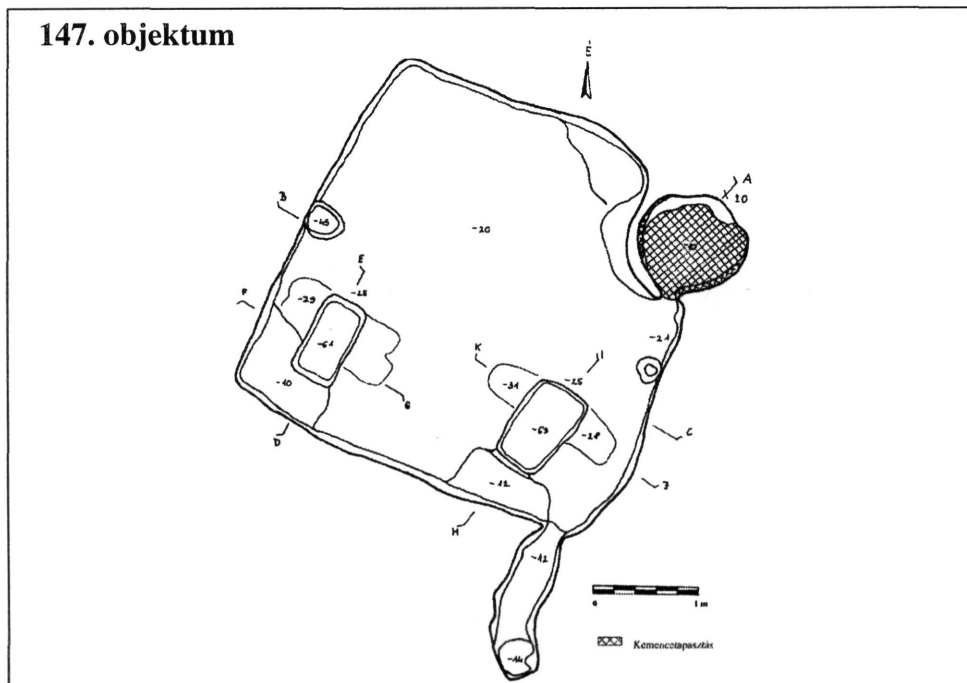
1. kép. A Gyál határában feltárt 3. és 10. lelőhely

143. objektum

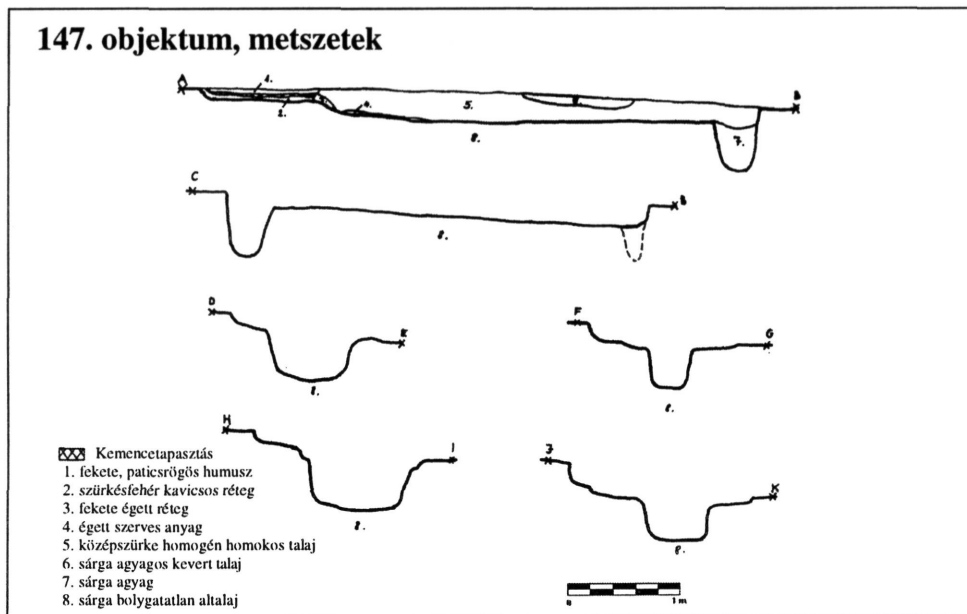
2. kép. Gyál 3. lelőhely – gázkiváltás, 143. objektum

147. objektum

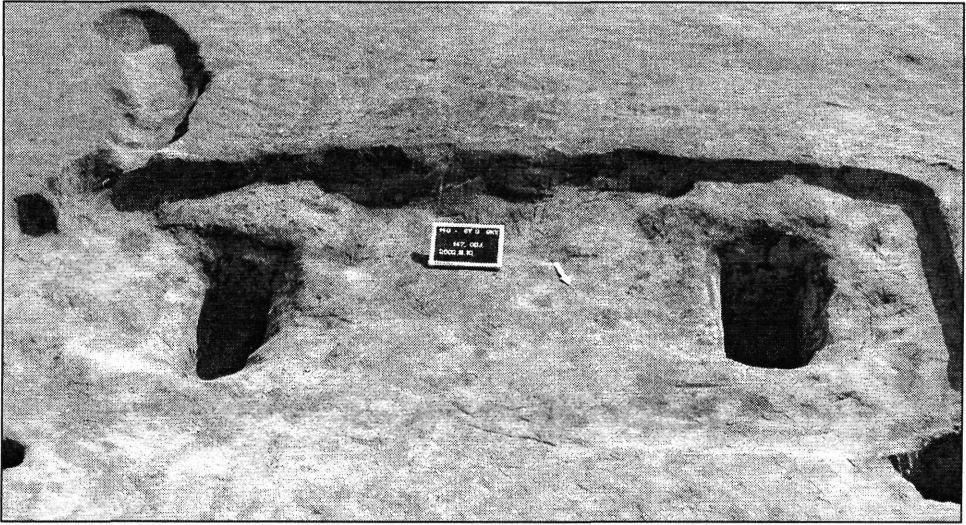

3. kép. Gyál 3. lelőhely – gázkiváltás, 147. objektum

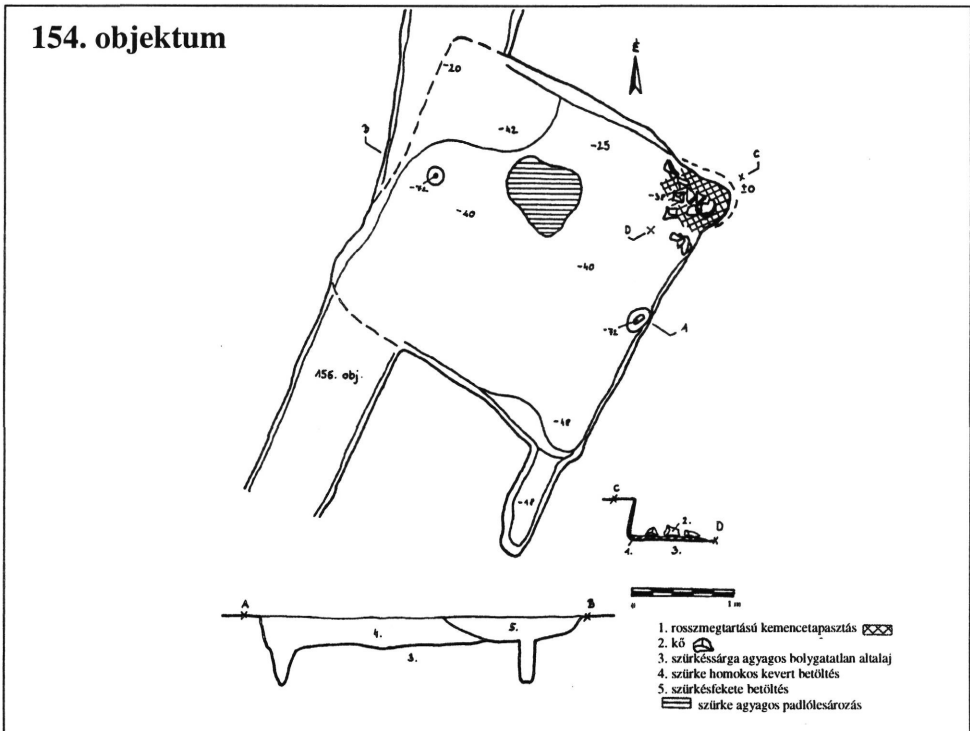
147. objektum, metszetek

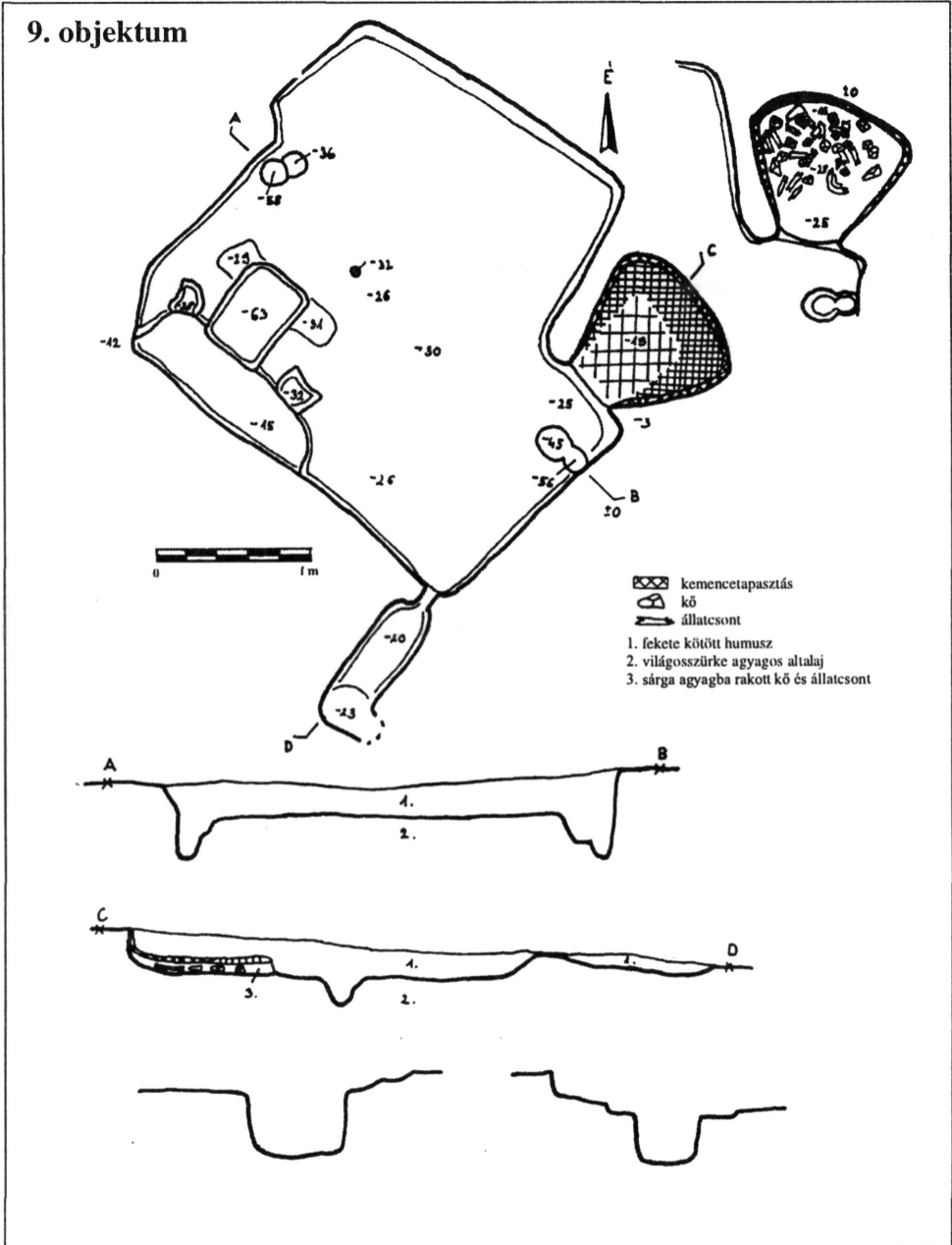
4. kép. Gyál 3. lelőhely – gázkiváltás, 147. objektum

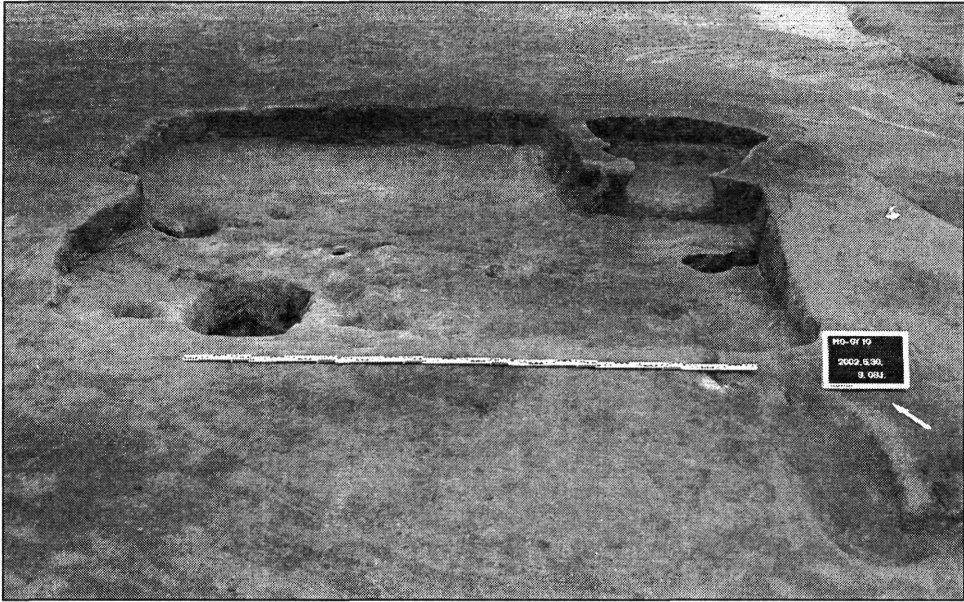
5. kép. Gyál 3. lelőhely – gázkiváltás, 143. objektum két tárológödre és a kürtő

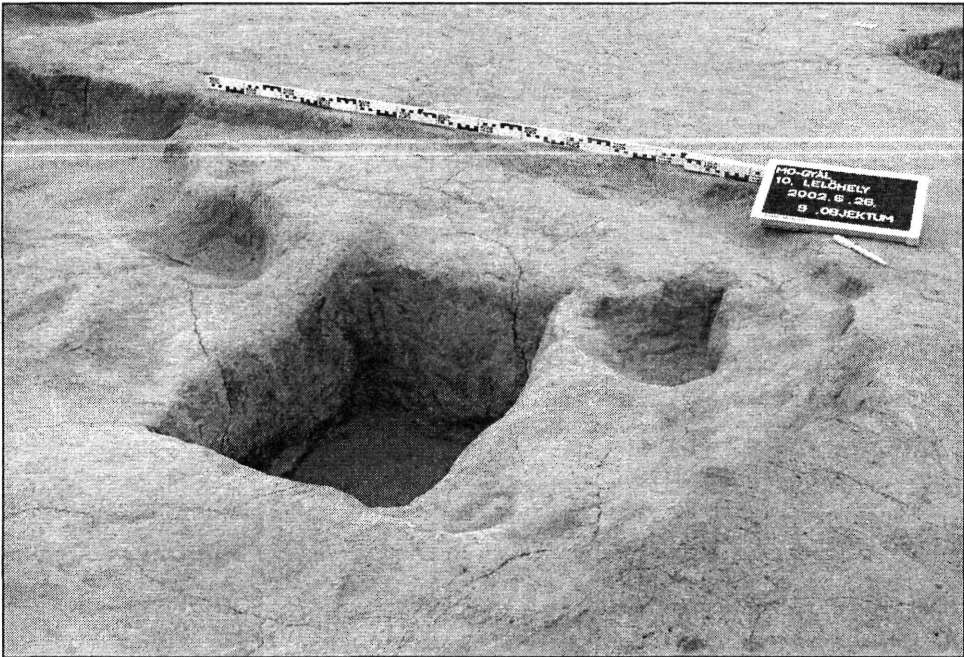
6. kép. Gyál 3. lelőhely – gázkiváltás, 154. objektum

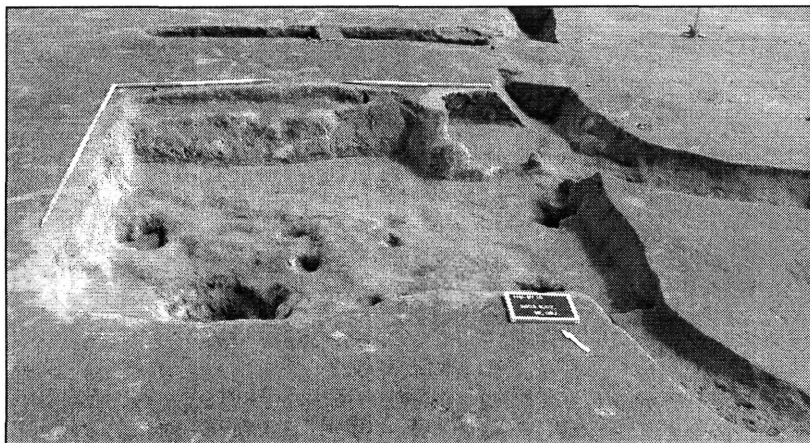
7. kép. Gyál 10. lelőhely, 9. objektum

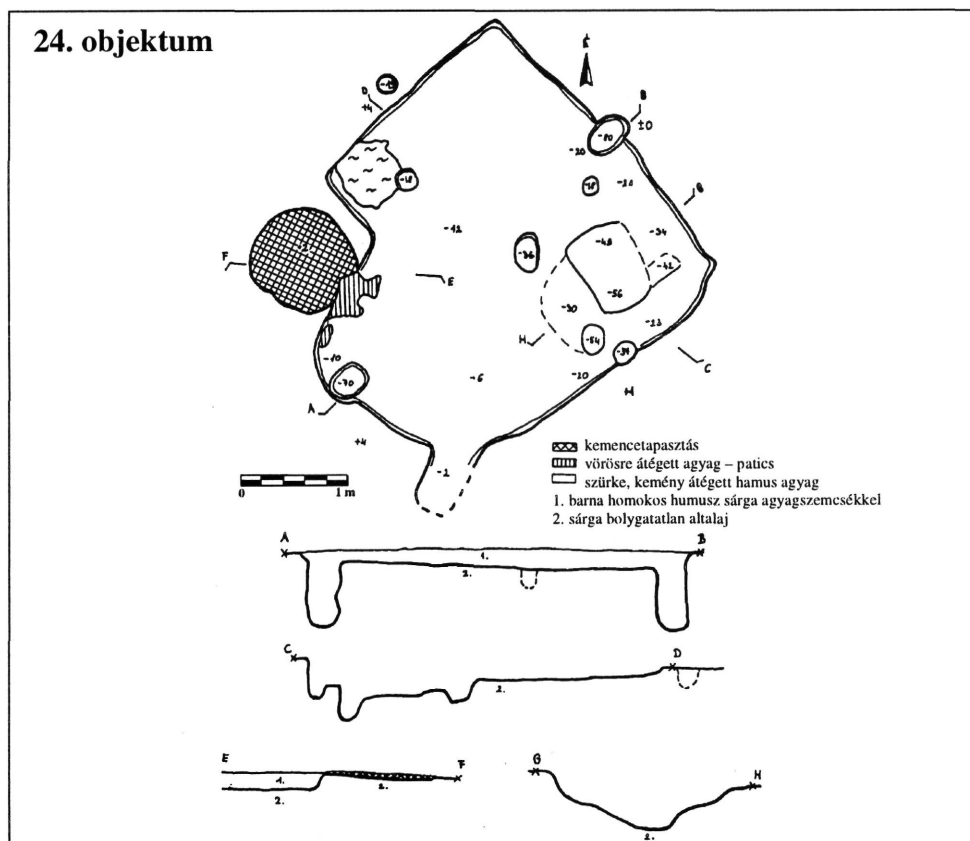
8. kép. Gyál 10. lelőhely, fotó a 9. objektumról

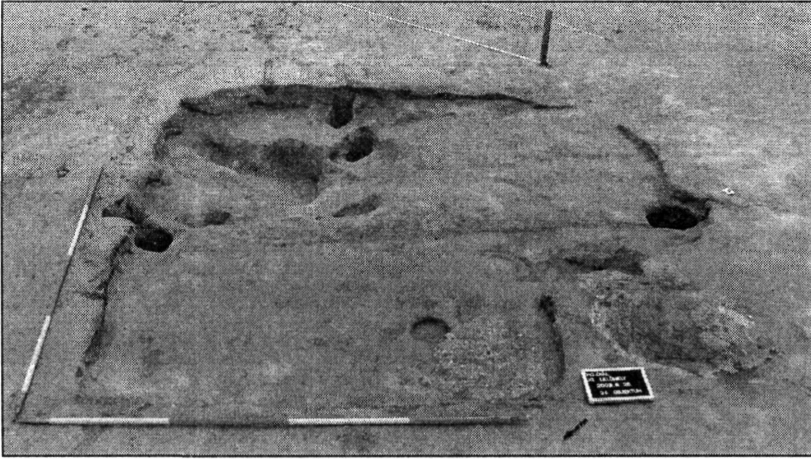
9. kép. Gyál 10. lelőhely, a 9 objektum tárológödre

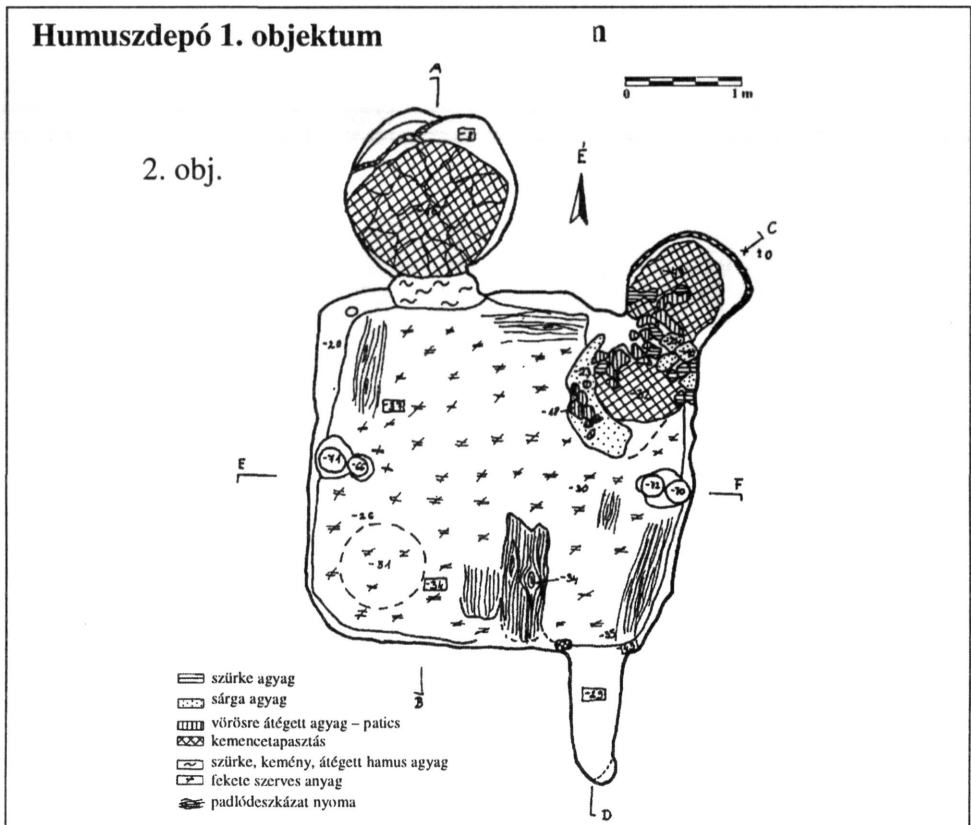
11. kép. Gyál 10. lelőhely, fotó a 13. objektumról

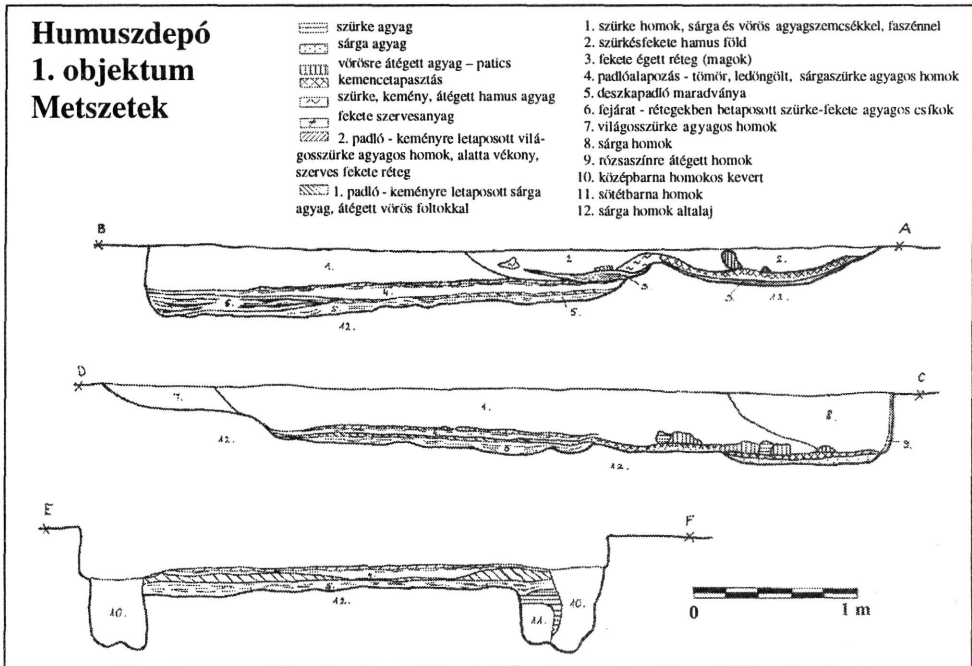
12. kép. Gyál 10. lelőhely, 24. objektum

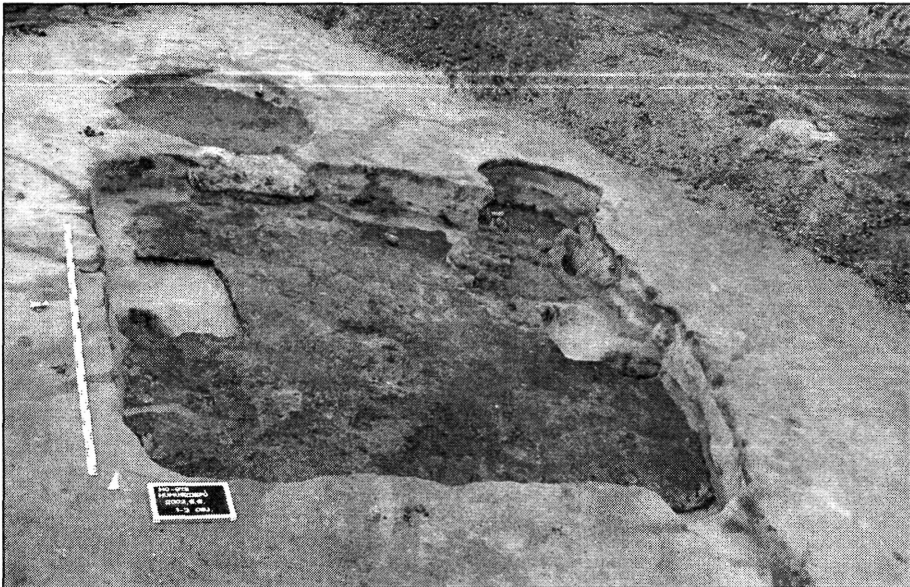
13. kép. Gyál 10. lelőhely, fotó a 24. objektumról

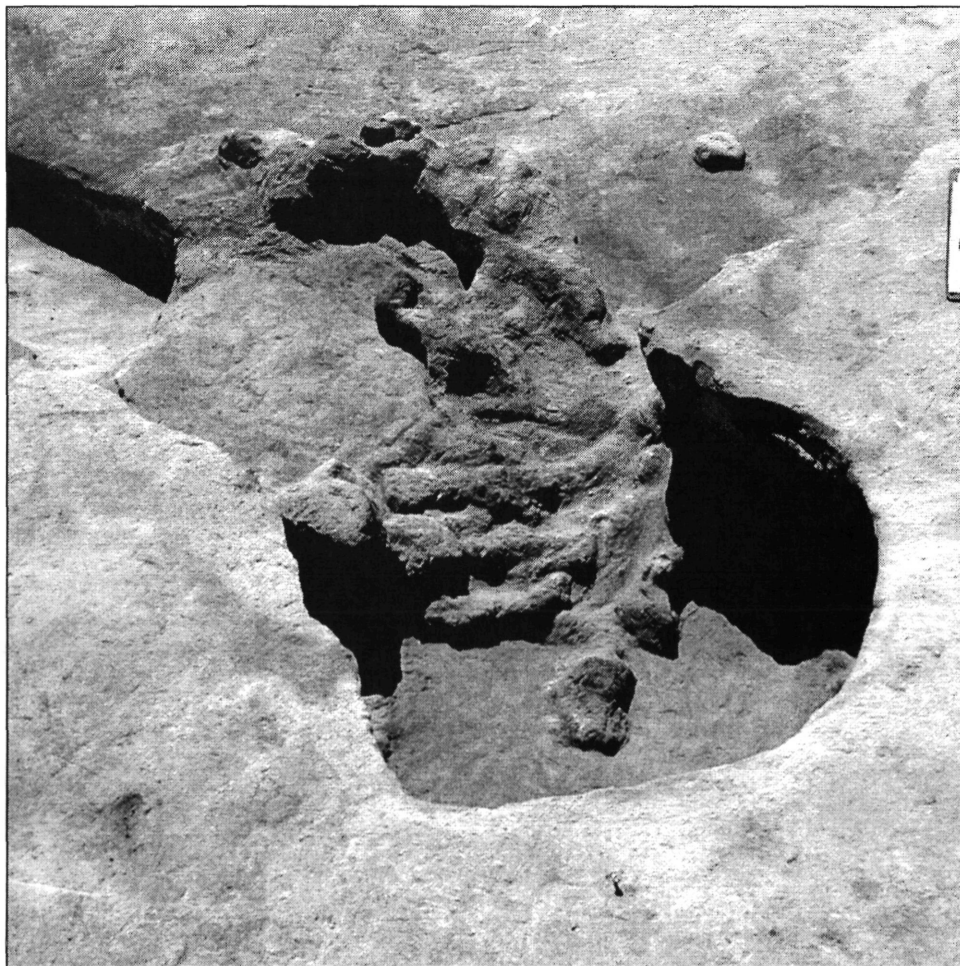
14. kép. A humuszedpő alatt feltárt 1. objektum

15. kép. Az 1. objektum metszetei

16. kép. Fotó az 1. objektumról

17. kép. Az 1. objektum agyaggombócokból rakott kemencéje

AZ ORRCSONTOK FEJLŐDÉSI RENDELLENESÉGEI HUMÁN OSZTEOARHEOLÓGIAI MINTÁKBAN

– Hegyi Andrea – Marcsik Antónia – Kocsis S. Gábor –

Bevezetés

Az orrtáj az arckoponyának életkor, nem és taxonómiai szempontból az egyik legjobban variálódó részét képezi. Lehet kicsi, közepes, nagy, keskeny, széles, magas, alacsony, gyengén vagy erősen kiálló, illetve kisebb-nagyobb szöget alkotó. Ezt a változatosságot jelzik a mindennapi életben használt olyan megjelölések, mint a sasorr, karvalyorr, pisze orr stb.¹ Érdemes kiemelni az orrgyök és az orrhát alakú variációit. Az orrgyök hosszúsága lehet rövid (mélyen behúzódó), közepes vagy magas. Szélessége a keskenytől az egészen szélesig változhat. Jellemző az egyes emberfajtákra, így például a legszélesebb és rövidebb orrgyök a mongolidoknál figyelhető meg.² Az orrhát lehet domború, egyenes és homorú (pisze). Gyerekkorban általában homorú, de felnőttkorra a három alaptípus különböző variációkban jelenhet meg. Taxonómiai különbözőségek vannak, például a dinárinál kiálló, ún. sasorr, az alpinál homorú, az armenoidnál hajlott orr figyelhető meg.³ A fentiekben leírt két jelző általában összefügg egymással, fordított arányosságot mutat. Az orr alakú variációit Martin az orrhát lefutási alakja szerint osztotta három fő csoportba, amelyekben belül 5–5 altípust különböztetett meg az orrhát hosszúsága, az orrgyök mélysége, az orralap hajlása és az orrcsúc állása szerint.⁴

Az orrcsont az orrhátat alkotó, hosszúkás, páros csontlemez, melynek alakja a homokóraformától a téglalapig változhat, de előfordul hegyesszögű vagy tompaszögű forma is. A fejlődésekor bekövetkező késés azt eredményezi, hogy az orrcsont alulfejlett lesz (hypoplasia) vagy egyáltalán nem fejlődik ki (aplasia). Hiánya legtöbbször ajak és/vagy szápadhasadékkal társulva, illetve valamilyen szindróma részeként figyelhető meg.⁵

A rendellenesség előfordulása a történeti embertanban nagyon ritka. A külföldi irodalmak közül a legjelentősebb a Snow⁶ által ismertetett két eset. Az egyik egy adultus életkorú nőnél előforduló jobb oldali aplasia és bal oldali hypoplasia, a másik egy adultus életkorú férfinél megfigyelhető bal oldali aplasia. Az első eset érdekessége, hogy az orrcsont-rendellenesség mellé premaxilla hypoplasia is társult. A hazai irodalmak egyáltalán nem említenek orrcsonthiányra példát, ezért jelen tanulmány célkitűzése, hogy a témában hazai leírás is születhessen.

¹ BARTUCZ 1955. 314–315, 349.

² HOLLÁN 1972. 822, 849.

³ FARKAS 2000. 235–249.

⁴ BARTUCZ 1955. 317, 349–350.

⁵ BARNES 1994. 1–3, 159–197.

⁶ SNOW 1974.

Anyag és módszer

Megfigyeléseinket az SZTE Embertani Tanszékén található, hat különböző temető (Csengele-Bogárhát; Csongrád-Ellés; Hetényegyháza-Belsőnyír, Zana-tanya; Röske, Kószó-tanya; Szatymaz-Vasútállomás; Téglás-Angolkert) csontanyagán végeztük el. Az orrcsont-rendellenességekre vonatkozóan 631 koponyát néztünk meg. Az anomália formáinak bemutatásához még három koponya leírását is közöljük, melyek az M5 autópálya ásatási anyagából, a Katymár-Téglagyár területén feltárt temető ember-tani anyagából, illetve a Csongrád-Ellés monostora csontanyagából származnak. Mivel ezen temetők többi koponyáján nem végeztünk vizsgálatot, ezért a statisztikai elemzésekbe csak az előzőleg felsorolt hat temető adatait használtuk fel, melynek eredményeit az 1. és a 2. táblázat mutatja. A táblázatoknál N = vizsgálati mintaelemszám, NT = pozitív megfigyelések száma, % = százalékos előfordulási gyakoriság.

Elsősorban makroszkópos-morfológiai megfigyeléseket végeztünk, amelyeket néhány esetben kiegészítettünk röntgenvizsgálatokkal.

Egyoldali orrcsont hypoplasia

Vizsgálati anyagunkban orrcsont hypoplasiára két esetben találtunk példát.

Az első eset az M5 autópálya ásatása során került elő a 105. sírból. Az adultus korú női koponya bal oldali orrcsontja teljesen normális fejlődésű, homokóra alakú, legnagyobb hossza 23 mm. A jobb oldali orrcsont kisebb, legnagyobb hossza 20 mm (1. kép), a maxillához illeszkedő oldalán néhány mm-es post mortem hiány látható. A két orrcsont apertura piriformis felett levő „alapi” része egyforma szélességű, majd ahogy haladunk a halántékcsonthoz felé, a jobb oldali orrcsont háromszög alakban elkeskenyedik.

A másik eset egy adultus korú férfi, akinek a koponyája a csongrád-ellési temető feltárásakor a 234. sírből került elő. A bal oldali orrcsont hypoplasiája jól megfigyelhető, melynek következtében a jobb oldali orrcsont bizonyos részei átnyúlnak a bal oldalra (2. kép). A két orrcsontnak már az apertura piriformis felett levő „alapi” része sem egyforma. A jobb oldali orrcsonté 9 mm, a bal oldalié 6 mm. Az alapi résztől a homlokcsont felé haladva, a bal oldali orrcsont elkeskenyedik, a jobb oldali pedig kiszélesedik. Az elkeskenyedés eltér az M5 autópálya esetében talált hypoplasiától, mert nem csúcsosodik össze háromszög alakban, hanem folyamatosan veszít a szélességéből.

Egyoldali orrcsont aplasia

A Katymár-Téglagyár területéről előkerült 9019. számú adultus nőnél a jobb oldali normális fejlődésű orrcsont mellett a bal oldali orrcsont teljes hiánya észlelhető (3a–b. kép). A jobb oldali orrcsont szabályos téglalap alakú, amelynek szélessége az apertura piriformis felé eső részen és a homlokcsonttal érintkező részen egyformán 9 mm. Ha mindkét orrcsont kifejlődött volna, akkor szélességük valószínűleg addig a sagittális síkig tart, amit a sutura metopica jól látható módon jelez. A bal oldali orrcsont hiánya következtében azonban a jobb oldali orrcsont szélessé-

ge 3 mm-rel megnőtt, amit az bizonyít, hogy a fent említett 9 mm-ből 6 mm tart a median sagittalis síkig, és 3 mm túlnyúlik azon. A bal oldali orrcsonti hiány alapi része 5 mm, ami a homlokcsont felé haladva elkeskenyedik, s végül összcúcsosodik egy pontba. A hasadék alakja ennek megfelelően háromszög alak.

Kétoldali orrcsont aplasia

Csengele-Bogárhát területén, a kun temető közelében feltárt osszarium leletei között egy 6–7 éves korban elhunyt archasadékos gyermek koponyamaradványa is előkerült (4. kép). A koponya jó megtartású, de hozzá tartozó alsó állkapcsot és csontvázat nem lehetett azonosítani. A premaxilla hasadék hosszúsága 5 mm, legnagyobb szélessége 8 mm. Alakja pontosan megegyezik a jobb oldali premaxilla alakjával, széle sima. A jobb oldalon az orrnyílás alsó széle 3 mm-rel mélyebb, mint a bal oldalon, azaz a szájpadszél felé eltolódott, ami az orrüreg aszimmetriáját eredményezi. Az orrüreg és a szájúreg között abnormális összeköttetés látható, ami egyben feltételezi, hogy a gyermek életében a szájúreg és az orrüreg között összeköttetés volt. A premaxilla hiányához az orrcsontok teljes hiánya társult. A hasadék kúp alakú, alapi része 8 mm hosszú. A kúp oldalán elhelyezkedő maxilla sima szélű, ami kizárja a halál utáni sérülés (talaj vagy egyéb külső hatás) lehetőségét. Feltehető, hogy az orrcsontok ki sem fejlődtek.

Következtetések

Az általunk vizsgált csontanyagban az orrcsont-rendellenességek különböző típusaira találtunk példákat. Előfordult egyoldali hypoplasia (a bal és a jobb oldalon egyaránt), egyoldali aplasia és kétoldali aplasia. Nem találtunk különbséget a jobb és a bal oldalon való előfordulás között. A rendellenesség nemek közötti gyakorisági adatai hasonlóak, egyik nem sem mondható jobban érintettnek a defektusra nézve. Összesen 279 olyan koponyát vizsgáltunk meg, ahol legalább az egyik orrcsont épen megmaradt (1. táblázat). Ezek között 4 esetben (1,43%) találtunk fejlődési rendellenességet. A reális statisztikai értékelés érdekében a százalékos gyakoriság megállapításánál figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a Katymár-Téglagyár, az M5 autópálya és a csongrád-ellési temetőknél csak esetbemutatóról van szó. Ha ezeknek a temetőknél a rendellenességeit nem vesszük bele a statisztikai értékelésbe, akkor gyakoriságra 0,36%-ot kapunk (2. táblázat). Leghelyesebb tehát azt a megállapítást tenni, hogy vizsgálataink ezen szakaszában az orrcsont-rendellenességek előfordulási gyakorisága 0,36%–1,43% között van, és a kutatások folytatása során valószínűleg a 0,36% felé fog elmozdulni. Ez az anomália gyakran szindrómák vagy más rendellenességek (ajak-, szájpadszélhasadék) részeként jelenik meg. Társuló rendellenességként előfordulhat premaxilla hiány. Ilyen esetről számol be Snow a Hawaii populációnál. Egy felnőtt nő esetében a jobb orrcsont aplasiája és a bal orrcsont hypoplasziája mellett egy bal oldali premaxilla hiány jelent meg. Vizsgálati anyagomban hasonló esetet képez a Csengele-Bogárhát Inf. II. koponyája,

ahol a kétoldali orrcsont aplasia egy jobb oldali premaxillahiány társuló rendelkezésként jelenik meg.⁷

IRODALOM

BARNES 1994.

Barnes E.: Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology. University Press of Colorado 1994/1–3. 159–197.

BARTUCZ 1955.

Bartucz L.: Embertan 2. füzet. Budapest, 1955. 314–317, 349–350.

FARKAS 2000.

Farkas L. Gy. (szerk.): Fejezetek a biológiai antropológiából. Szeged, 2000. 235–249.

HOLLÁN 1972.

Hollán Zs. (szerk.): Orvosi lexikon 3. Budapest, 1972.

SNOW 1974.

Snow, C. E.: An Initial Study of Skeletal Remains From Mokapu, Oahu. Lexington, 1974.

Nasal bone hypoplasia-aplasia in human osteoarcheological samples

– Andrea Hegyi – Antónia Marcsik – Gábor S. Kocsis –

Resume

The nasal bones are products of the triangular area of the frontonasal process. Developmental delay of this area can result in hypoplasia or aplasia of the nasal bones. This can be unilateral or bilateral, symmetrical or asymmetrical. Sometimes this anomaly is associated with premaxilla hypoplasia and appears as a part of syndrome.

In this study we present different nasal bone defects on skulls caused by developmental malformations. We found bilateral aplasia (on skull of Infantia II.), unilateral aplasia (on skull of adult female) and unilateral hypoplasia (on skull of adult male and adult female). The anomaly was associated with unilateral premaxilla aplasia in case of the Infantia II. Comparing the previous literature and our

⁷ A tanulmány szarmata korú koponyáinak vizsgálata az 5/081 számú Széchényi pályázat támogatásával vált lehetővé, amelyért a szerzők hálásak. Köszönetüket fejezik ki Paja Lászlónak a fényképek elkészítésében nyújtott segítségéért.

findings, we can say that the relative incidence of nasal bone aplasia/hypoplasia is same on the right side and the left sides and the same in males and females.

The nasal bones defects have been studied in the skeletal collection of the Department of Anthropology (University of Szeged, Hungary).

The paleopathological investigation has been carried out using gross morphology supported by radiographic and metric data.

Hegyí Andrea, Marcsik Antónia
SZTE Embertani Tanszék
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
hegyia@bio.u-szeged.hu
marcsik@bio.u-szeged.hu

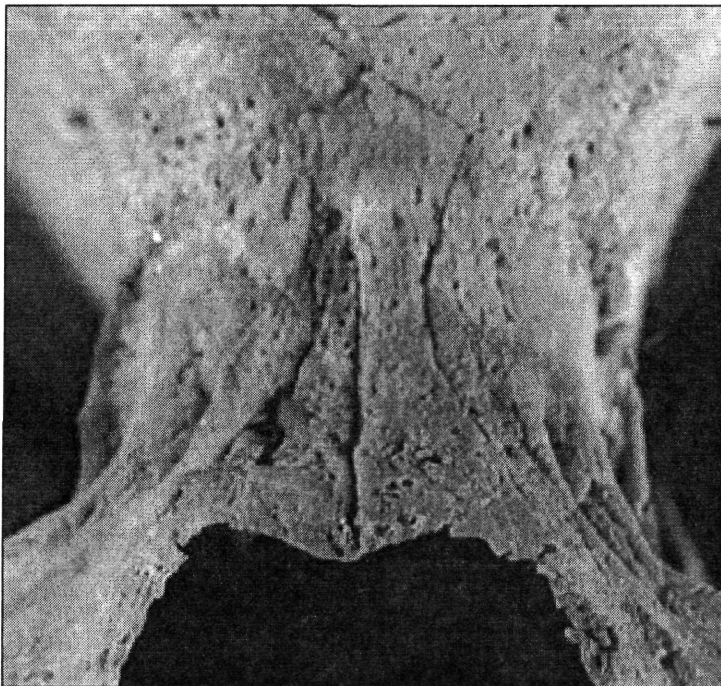
Kocsis S. Gábor
SZTE Fog és Szájsebészeti Klinika
6722 Szeged, Tisza L. krt. 93.

	Inf. I, Inf. II, Juv.	Nő	Férfi	Meghatározatlan nem	Összesen
Csengele-Bogárhát	6	1	5	-	12
Csongrád-Ellés	-	-	1	-	1
Csengele-Bogárhát össz.	4	2	2	-	8
Hetényegyháza-Belsőnyír Zana tanya	5	7	4	-	16
Katymár-Téglagyár	-	1	-	-	1
M5 autópálya	-	1	-	-	1
Röszke – Kószó-tanya	7	9	8	-	24
Szatymaz-Vasútállomás	17	40	64	3	124
Szegvár-Oromdűlő	5	45	13	-	63
Téglás-Angolkert	4	12	12	1	29
ÖSSZESEN	48	118	109	4	279

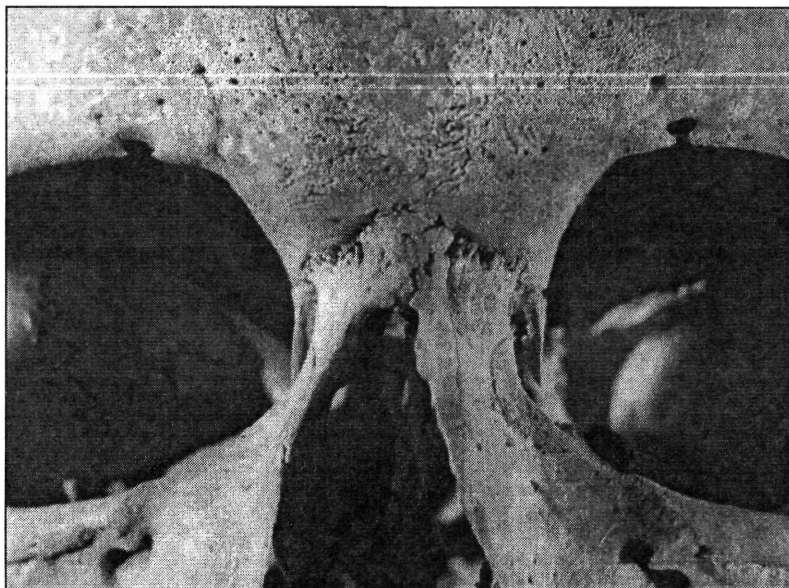
1. táblázat. A megvizsgált orrcsontok eloszlása egyénekre vonatkozóan

	Inf. I, Inf. II, Juv.			Nő			Férfi			Meghatározatlan nem			Összesen		
	N	NT	%	N	NT	%	N	NT	%	N	NT	%	N	NT	%
Csengele-Bogárhát	6	-	-	1	-	-	5	-	-	-	-	-	12	-	-
Csengele-Bogárhát össz.	4	1	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	8	1	12,5
Hetényegyháza-Belsőnyír, Zana-tanya	5	-	-	7	-	-	4	-	-	-	-	-	16	-	-
Röszke – Kószó-tanya	7	-	-	9	-	-	8	-	-	-	-	-	24	-	-
Szatymaz-Vasútállomás	17	-	-	40	-	-	64	-	-	3	-	-	124	-	-
Téglás-Angolkert	4	-	-	12	-	-	12	-	-	1	-	-	29	-	-
Szegvár-Oromdűlő	5	-	-	45	-	-	13	-	-	-	-	-	63	-	-
ÖSSZESEN	48	1	2,08	116	-	-	108	-	-	4	-	-	276	1	0,36

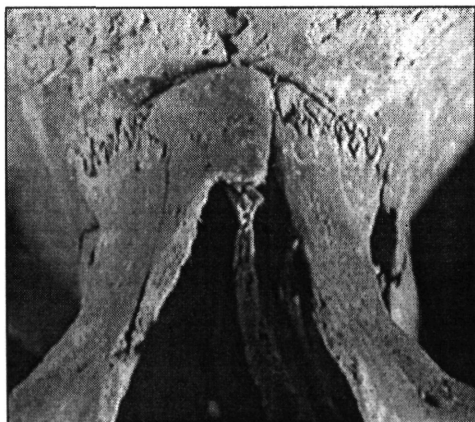
2. táblázat. Os nasale hypoplasia - aplasia

1. kép. Orrcsont hypoplasia a jobb oldalon. M5 autópálya 105., adultus nő

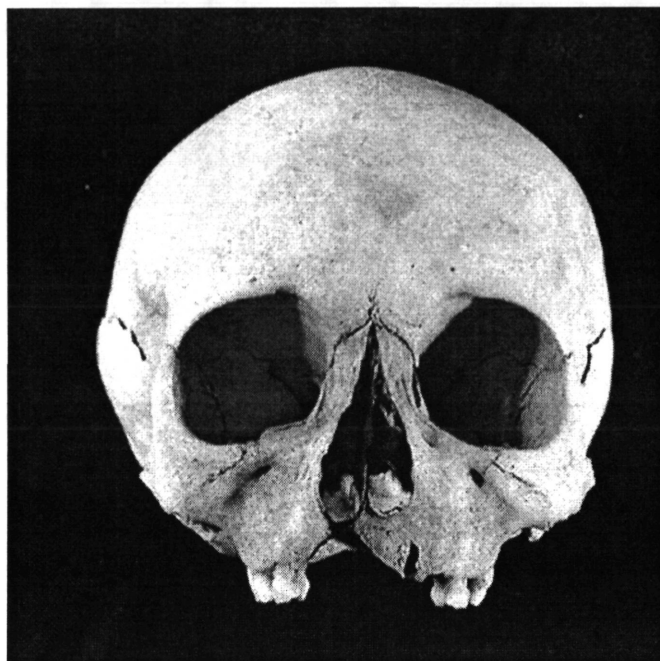
2. kép. Orrcsont hypoplasia a bal oldalon. Csongrád-Ellés 234., adultus férfi

3a kép. Orrcsont aplasia a bal oldalon
Katymár 9019., adultus nő

3b kép. Orrcsont aplasia a bal oldalon
Katymár 9019., adultus nő

4. kép. Kétoldali aplasia az orrcsonton
Csengele-Bogárhát, osszáríum 114., Inf. II.

**PECTUS EXCAVATUM ELŐFORDULÁSA FENÉKPUSZTA
4. SZÁZADI ÉS KÖZÉPKORI EMBERTANI ANYAGÁBAN**

– Tóth Gábor – Lazáry György – Targubáné Rendes Katalin –

A tölcsérmellkas meghatározása

A tölcsérmellkas, más néven cipésmellkas (*Pectus excavatum*), az elülső mellkasfal¹ tölcsérszerű, különböző mértékű, ismeretlen eredetű besüppedése. Lehet szimmetrikus és aszimmetrikus.² A szegycsont markolata a normális helyen marad, de a sternum alsó része tölcsérszerűen benyomott. Súlyosabb esetekben a tüdő térfogata csökkent, a szív is balra tolt, a keringési viszonyok kedvezőtlenebbek. A betegek gyakran soványak, asthaeniás külleműek, nyomott kedélyűek. Törzsük kissé előre dől, a vállak ventrális irányban lógnak, a gerinc enyhén kyphotikus, kisgyermekben paradox légzés lehet. Fizikai terhelésre fáradékonyak.³ Jellemző a csökkent terhelhetőség, de az elváltozás általában funkciózavart nem okoz.⁴ A *pectus excavatum* fejlődési rendellenesség. A szegycsont tájékának ilyen típusú besüppedését a 20. század közepén még az angolkór következményének tartották,⁵ az újabb vizsgálatok szerint azonban a *pectusos* deformitás csak esetlegesen társulhat a rachitishoz.⁶ A mellkasdeformitás klasszifikációja, műtéti indikációjának időpontja, a korrekciós megoldások az idők folyamán gyakran változtak és jelenleg is többféle beavatkozást propagálnak a különböző nyelvetterületeken.⁷ Előfordulásában a fiú-leány arány 2–4:1.⁸ Ismeretlen öröklésmenete ellenére egyes családokban megfigyelhető halmozott előfordulása. Általában a csecsemőkorban válik észrevehetővé, kóreredete ismeretlen.⁹ Néha a növekedéssel korrigálódik, esetleg súlyosbodik.¹⁰ A gyermekgyógyászati összefoglalók nem egységesek a deformitás nosológiai besorolásában. Megtaláljuk az elváltozást a mozgásszervek betegségei közt, mint veleszületett csonteloszadási rendellenességet¹¹ vagy mint orthopaediai problémát.¹² Szerepel mellkasfali csontelváltozásként¹³ és a légzésfunkciót befolyásoló neuromuscularis ill. csontrendszeri megbetegedésként, izolált csontelváltozásként

¹ Sternum és a hozzá kapcsolódó bordák.

² SEYFER-GRAEBER-WIND 1986. 234–235; PINTÉR 1998. 285–298.

³ NÁDRAI 1962. 291–298; PINTÉR 1996. 72–87; PINTÉR 2002. 324.

⁴ STERN 1995. 1035–1123.

⁵ BUDAY 1943. 96.

⁶ STERN 1995. 1035–1123.

⁷ FÜZESI 1987. 117–123; SZABÓ-WAGNER-MARTSA 1997. 29–33.

⁸ FÜZESI 1987. 117–123.

⁹ CZEIZEL-DÉNES-SZABÓ 1973. 209–210.

¹⁰ PINTÉR 1998. 285–298.

¹¹ NÁDRAI 1962. 291–298.

¹² FANCONI 1972. 1018–1021; WATTS 1987. 1343–1360.

¹³ FÜZESI 1987. 117–123.

is.¹⁴ Más tankönyvekben a csontok és ízületek betegségei közé tartozó kórképként jelentkezik,¹⁵ de megtalálhatjuk a mellkas és a rekesz fejlődési rendellenességei közé történő besorolással is.¹⁶ A Betegségek Nemzetközi Osztályozásának tizedik revíziója (BNO) felosztása a fej, arc, gerinc és mellkas csont-izomrendszerének veleszületett rendellenességei (Q67) között tartja számon.¹⁷ A mellkas-rendellenesség változásainak nyomon követésére RTG-felvételek, CT-kontroll, illetve a pectus index meghatározása szolgál.¹⁸ Az újabb vizsgálatok a computertomograph alkalmazásától várnak eredményeket a műtéti indikáció pontosabb meghatározásához.¹⁹ Az utánkövetéses vizsgálatok alapján, a mellkas érintett komponenseinek proporcionális változásait nyomon követve, lehetővé vált a gondozási periódus alatt lezajlott kedvező, illetve kedvezőtlen változások értékelése. Ez az eredmény sikerrel hozzájárul a gondozott gyermekek további kezelésének megtervezéséhez.²⁰ Hasonló, utánkövetéses vizsgálatok folynak pectus carinatus esetekben is.²¹

Sternumrendellenességek történeti csontanyagon

Történeti csontanyagon is fontos a szegycsont rendellenességeinek és anatómiai variációinak vizsgálata. Ezek közül Brothwell²² a fenestratio sterni, a processus xyphoideus variációk, a segmenthibák és a bordaízesülési hibák vizsgálatát tartja fontosnak. Összefoglaló művében Barnes²³ sternumvariációkat és különböző fenestratio helyzeteket ismertet. Békei Gabriella²⁴ Bácsalmás-homokbánya embertani anyagából ír le sternum fejlődési rendellenességeket: hasadékot és fenestrációt.²⁵ Capasso és munkatársai²⁶ múmia vizsgálata alapján, veleszületett sternumhiányos állapotról számolnak be. A paleopathologiai összefoglalók²⁷ nem foglalkoznak a pectusos esetek ismertetésével. Józsa László publikálatlan anyagában 1 pectus excavatum és 2 pectus carinatum ismert.²⁸ Csepreg-Szentkirály 10–16. századi temetőjének vizsgálata alapján, 2 pectus excavatumos esetről szerzők adtak leírást.²⁹ A maradványokat

¹⁴ STERN 1987. 940–942; STERN 1995. 1035–1123.

¹⁵ MÉHES 1995. 165–173.

¹⁶ PINTÉR 1996. 72–87.

¹⁷ NM Gyógyinfok 1995. XVII. Főcsoport. Q00–Q99.

¹⁸ KESZLER-SZABÓ 1996. 1–24.

¹⁹ HALLER-KRAMER-LIETMAN 1987. 904–906; NAKAHARA-OHNO-SHINICHIRO-MAEDAMONDEN-KAWASHIMA 1987. 577–582.

²⁰ TÓTH-LAZÁRY-EIBEN 1998. 5–9; LAZÁRY-TÓTH 1999. 459–465; TÓTH 2001. 35–37, 57–61, 64–66.

²¹ TÓTH-LAZÁRY 2000a. 59–67.

²² BROTHWELL 1963. 167–169.

²³ BARNES 1994. 222–227, 292–293.

²⁴ BÉKEI 1995. 24–25.

²⁵ Munkájában Barnes felosztását követi.

²⁶ CAPASSO-CARAMIELLO-D'ANASTASIO 1999. 504.

²⁷ PI. ROTSCCHILD-MARTIN 1993.

²⁸ Prof. Dr. Józsa László személyes közlése. Hivatkozás: TÓTH-LAZÁRY 2000b. 57.

²⁹ TÓTH-LAZÁRY 2000b. 57–61. Ugyanitt beszámolnak a fenestratio sterni 12,5%-os előfordulási gyakoriságáról is (6 eset).

később besorolták az Ashley³⁰ (1956) által ajánlott sternum rendszerek egyikébe is.³¹ Jelen eredmények két újabb tölcsérmellkasos lelet ismertetésére térnek ki Fenékpusztá 4. századi, Erőd melletti temetkezéséből és Fenékpusztá, Pusztaszent-egyházi-dűlő késő középkori, 44. sírjából.

Tölcsérmellkasos esetek Keszthely-Fenékpusztán

1. Fenékpusztán, az Erődön kívül, 5. századi tömegsírok között, a Korona Kávészőlő mellett³² 2001. októberében Straub Péter 4. századi temetkezést tárt fel. Az embertani maradványok koponya töredékeket és vázcsontokat tartalmaztak, gyakorlatilag az egész vázból. A nemi hovatartozás³³ 15 jelleg alapján nő, értéke súlyozás nélkül: -0,5. Biológiai életkora³⁴ a négy korjelző és a fogazat kopása alapján³⁵ 35–40 év. Számított testmagassága 6 vázcsontméret alapján³⁶: 154,39 cm, közepes termet. Számított vállszélessége³⁷: 335 mm. Fogazata ép, fogkopás media. Ízületek kóros eltérés nélkül. Pathológiás a csigolyatestek minimális deformitása. A sternumból a corpus vizsgálható (1. kép). Alakja alapján egyértelműen pectus excavatumos esetnek tekinthető. Röntgenfelvételen kóros nem látszik (2. kép). Legnagyobb hossza 78 mm, legnagyobb szélessége 56 mm. A csepreg-szentkirályi³⁸ 2 pectusos sternumtól eltérő sajátossága, hogy a manubrium és a processus xyphoideus a corpushoz nem csontosodott hozzá, illetve a magasság-szélesség arányai is eltérőek. Ez a pectusos eset más típusúnak tekinthető.

2. Fenékpusztán, a Pusztaszentegyházi dűlőben 1999-ben Straub Péter és Müller Róbert 12–16. századi, templom körüli temetőt tárt fel. A 44. sír koponya darabjait, felső végtagcsontokat, bordákat, csigolyákat tartalmazott. A nemi hovatartozás³⁹ 4 jelleg alapján férfi, értéke súlyozás nélkül: +0,75. Biológiai életkora⁴⁰ a clavicula és a csigolyák juvenisei alapján 18–20 év. Számított testmagassága a bal humerus 1-es mérete alapján⁴¹: 185,43 cm, igen magas termet.⁴² Számított vállszélessége⁴³: 401 mm. Fogazatára jellemzőek a lapát alakú metszők. Jobb felső 8-as csökevényes, csapfognak tekinthető. Jobb felső 5-ös, jobb alsó hetes és bal alsó 6-os caries, jobb alsó hatos intra vitam fogvesztés. Fogkopás⁴⁴: sine abrasionem.

³⁰ ASHLEY 1956. 87–105.

³¹ TÓTH-BUDA 2001. 63–66. A sternum szélességi és magassági méretei alapján felállított rendszer alapján lehetett besorolást tenni.

³² A lelőhely másik neve: Németh Zsolt Autósfogadója.

³³ ÉRY-KRALOVÁNSZKY-NEMESKÉRI 1963. 41–90.

³⁴ NEMESKÉRI-HARSÁNYI-ACSÁDI 1960. 103–115.

³⁵ PERIZONIUS 1981. 369–413.

³⁶ SJOVOLD 1990. 431–447. Mindkét nemre, europidokra.

³⁷ PIONTEK 1979. 251–253.

³⁸ TÓTH-LAZÁRY 2000b. 57–61; TÓTH-BUDA 2001. 63–66.

³⁹ ÉRY-KRALOVÁNSZKY-NEMESKÉRI 1963. 41–90.

⁴⁰ FEREMBACH-SCHWIDETZKY-STLOUKAL 1979. 1–32.

⁴¹ SJOVOLD 1990. 431–447. Mindkét nemre, europidokra.

⁴² Napjainkban a 18 éves pectus excavatumos fiúk testmagasságára az 50-es percentilis feletti értékek a jellemzőek (TÓTH 2001. 58, 61).

⁴³ PIONTEK 1979. 251–253.

⁴⁴ PERIZONIUS 1981. 369–413.

Hátcsigolyákon deformitás, csontkinövések. A sternum pectus excavatum jellegzetességeit mutatja (3. kép). A röntgenfelvételen kóros nem látszik (4. kép). A manubrium magassága 47 mm, szélessége 54 mm. A pectusos corpus magassága 60 mm, amihez a processus xyphoideus 16 mm-es darabja is hozzácsontosodott, így a legnagyobb hossz 76 mm-nek adódik. A legnagyobb szélessége 57 mm. A corpus és a manubrium anatómiai helyzetben 122 mm-es magasságúnak mérhető. Az eltérő méretekkel, arányokkal rendelkező sternum a két csepregi és a 4. századi fenékpusztai sternumtól is eltérő sajátosságokkal rendelkezik.

IRODALOM

ASHLEY 1956.

Ashley, G. T.: The Relationship Between the Pattern of Ossification and the Definitive Shape of the Mesosternum in Man. *Journal of Anatomy*, Vol. 90. Part 1 (1956) 87–105.

BARNES 1994.

Barnes, E.: *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*. University Press of Colorado. Colorado, 1994.

BÉKEI 1995.

Békei G.: A gerincoszlop és a sternum fejlődési rendellenességeinek tanulmányozása a Bácsalmás-homokbánya temető embertani anyagán. *JATE Szakdolgozat*. Szeged, 1995.

BROTHWELL 1963.

Brothwell, D. R.: *Digging up Bones*. London, 1963.

BUDAY 1943.

Buday L.: *Orvosi alkattan*. Budapest, 1943.

CAPASSO-CARAMIELLO-D'ANASTASIO 1999.

Capasso, L.-Caramiello, S.-D'Anastasio, R.: The Anomaly of Santa Rosa. *The Lancet*. Vol. 353. No. 9151 (1999) 504.

CZEIZEL-DÉNES-SZABÓ 1973.

Czeizel E.-Dénes J.-Szabó L.: *Veleszületett rendellenességek*. Budapest, 1973.

ÉRY-KRALOVÁNSZKY-NEMESKÉRI 1963.

Éry K.-Kralovánszky A.-Nemeskéri J.: Történeti népeségek rekonstrukciójának reprezentációja. *AnthrKözl* 7 (1963) 41–90.

FANCONI 1972.

Fanconi, G.: Die Erkrankungen des Bewegungsapparates. In.: Fanconi, G.-Wallgreen, A. (Ed.): *Lehrbuch der Pädiatrie*. Basel-Stuttgart, 1972.

FEREMBACH-SCHWIDETZKY-STLOUKAL 1979.

Ferembach, D.-Schwidetzky, I.-Stloukal, M.: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30 (1979) 1–32.

FÜZESI 1987.

Füzesi K.: Mellkasfali csontelváltozások. In.: Dénes J.-Pintér A. (szerk.): *Gyermeksebészet és határterületei*. Budapest, 1987.

HALLER-KRAMER-LIETMAN 1987.

Haller, J. A.-Kramer, S. S.-Lietman, S. A.: Use of CT Scans in Selection of Patients for Pectus Excavatum Surgery: A Preliminary Report. *Journal Pediatric Surgery* 22 (1987) 904-906.

KESZLER-SZABÓ 1996.

Keszler P.-Szabó Gy. J.: Veleszületett mellkasfali deformitások. *Patológia és sebészet*. Budapest, 1996.

LAZÁRY-TÓTH 1999.

Lazáry Gy.-Tóth G.: Tölcsérmellkasos gyermekek szomatometriai vizsgálata. *Gyermekgyógyászat* 50 (1999) 459-465.

MÉHES 1995.

Méhes K.: A csontok és az ízületek betegségei. In.: Schuller D. (szerk.): *Gyermekgyógyászat*. Budapest, 1995.

NAKAHARA-OHNO-SHINICHIRO-MAEDA-MONDEN-KAWASHIMA 1987.

Nakahara, K.-Ohno, K.-Shinichiro, M.-Maeda, H.-Monden, Y.-Kawashima, Y.: An Evaluation of Operative Outcome in Patients with Funnel Chest Diagnosed by Means of the Computed Tomogram. *Journal Thoracal Cardiovascular Surgery* 93 (1987) 577-582.

NÁDRAI 1962.

Nádrai, A.: A mozgásszervek megbetegedései. In.: Lukács J.-Nádrai A. (szerk.): *A csecsemő és a gyermek betegségei*. Budapest, 1962.

NEMESKÉRI-HARSÁNYI-ACSÁDI 1960.

Nemeskéri, J.-Harsányi, L.-Acsádi, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *AnthrAnz* 24 (1960) 103-115.

NM Gyógyinfok 1995.

NM Gyógyinfok (szerk.): *A betegségek és az egészséggel kapcsolatos problémák nemzetközi statisztikai osztályozása I-II-III. BNO-10. Tizedik revízió*. Budapest, 1995.

PERIZONIUS 1981.

Perizonius, W. R. K.: Diachronic Dental Research on Human Skeletal Remains Excavated in the Netherlands. I. Bericht. v. d. Rijksd. v. h. Oudheidkund. *Bodemond* 31 (1981) 369-413.

PINTÉR 1996.

Pintér A.: *Gyermeksebészeti vezérfonal*. Budapest, 1996.

PINTÉR 1998.

Pintér A.: *Gyermeksebészet*. In.: Maródi L. (szerk.): *Gyermekgyógyászat*. Budapest, 1998.

PINTÉR 2002.

Pintér A.: *Gyermeksebészet*. In.: Maródi L. (szerk.): *Gyermekgyógyászat*. Budapest, 2002.

PIONTEK 1979.

Piontek, J.: Reconstruction of Individual Build Features in Investigated Prehistoric Populations. *Collegium Antropologicum* 3 (1979) 251-253.

ROTSCHILD–MARTIN 1993.

Rotschild, B. M.–Martin, L. D.: *Paleopathology. Disease in the Fossil Record.* London, Tokyo, 1993.

SEYFER–GRAEBER–WIND 1986.

Seyfer, A. E.–Graeber, G. M.–Wind, G. G.: *Atlas of Chest Wall Reconstruction.* An Aspen Publ., Rockville, Maryland, Royal Tunbridge Wells. 1986.

SJOVOLD 1990.

Sjovold, T.: Estimation of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.

STERN 1987.

Stern, R. C.: *Neuromuscular and Skeletal Diseases Affecting Pulmonary Function.* In.: Nelson, W. E. (Ed.): *Nelson Textbook of Pediatrics.* W. B. Saunders Company, Philadelphia, London, Toronto, Montreal, Sydney, Tokyo, 1987.

STERN 1995.

Stern R. C.: *A légzőrendszer.* In.: Behrman, R. E.–Kliegman, R. M. (Eds.): *Nelson. A gyermekgyógyászat tankönyve.* W. B. Saunders Company. Philadelphia, London, Toronto, Montreal, Sydney, Tokyo, 1995.

SZABÓ–WAGNER–MARTSA 1997.

Szabó Gy.–Wagner Gy.–Martsa B.: *Pectus excavatum műtéti korrekciója hazai fémsín alkalmazásával.* *Magyar Sebészet* 50 (1997) 29–33.

TÓTH 2001.

Tóth G.: *A klinikai alkattan néhány új lehetősége.* *Humanbiologia Budapestinensis Suppl.* 27. Budapest–Szombathely, 2001.

TÓTH–BUDA 2001.

Tóth, G. A.–Buda, B. L.: *Funnel Chest (Pectus excavatum) in 10–16th Century Fossil Material.* *Journal of Paleopathology* 13 (2001) 63–66.

TÓTH–LAZÁRY–EIBEN 1998.

Tóth, G.–Lazáry, Gy.–Eiben, O. G.: *Possibilities of Clinical Somatometry in the Care of Children With Funnel Chest.* *Acta Medica Auxologica* 30 (1998) 5–9.

TÓTH–LAZÁRY 2000a.

Tóth G.–Lazáry Gy.: *Adatok a tyúkmellúség szomatometriai jellemzőihez.* *Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei XII. Természettudományok* 7 (2000) 59–67.

TÓTH–LAZÁRY 2000b.

Tóth, G.–Lazáry, Gy.: *Funnel Chest in 10–16th Century Fossil Material.* *AnthrKözl* 41 (2000) 57–61.

WATTS 1987.

Watts, H. G.: *Orthopedic Problems.* In.: Nelson, W. E. (Ed.): *Nelson Textbook of Pediatrics.* W. B. Saunders Company. Philadelphia, London, Toronto, Montreal, Sydney, Tokyo, 1987.

The emergence of pectus excavatum in the 4th century and mediaeval anthropological material of Fenékpusztá

- Gábor Tóth - György Lazáry - Targubáné, Katalin Rendes -

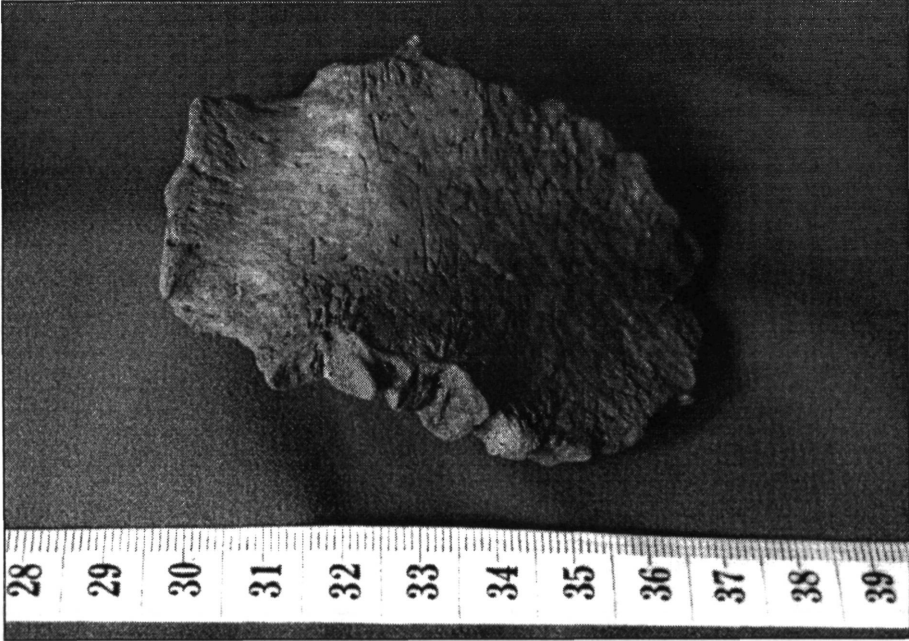
Resume

Out of the congenital chest deformities, the causing factor of the funnel-shaped chest is still unclear today. Though its course of inheritance is unknown, in certain families its accumulation can be traced. Examination of the disorders and anatomic variations of the sternum is important also on historical bone materials. This treatise presents two new findings with funnel-shaped chest from a 4th century graveyard near Fenékpusztá Erőd and the late mediaeval grave no. 44 of Fenékpusztá, Pusztaszentegyházi-dűlő.

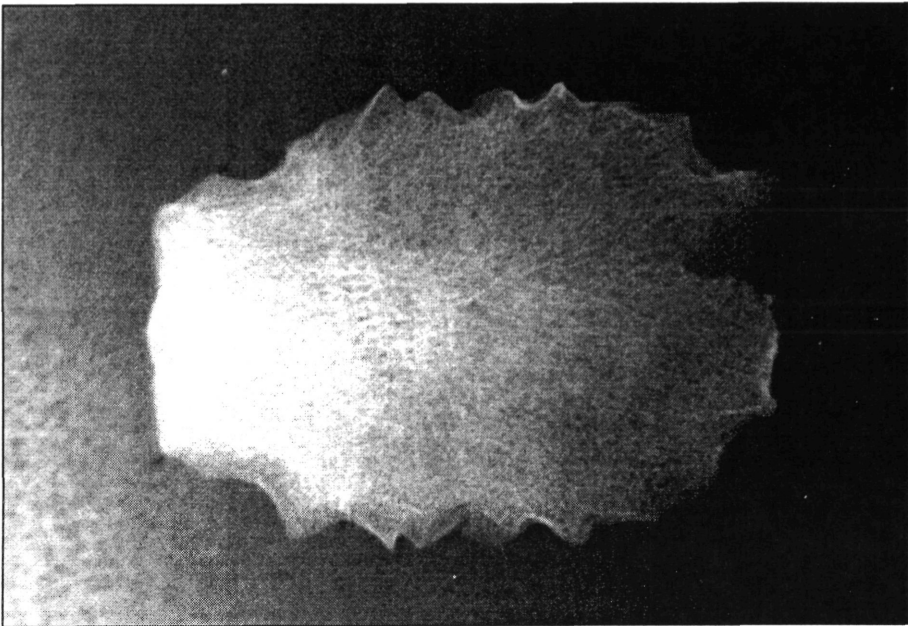
*Tóth Gábor
Berzsenyi Dániel Főiskola
Állattani Tanszék
9700 Szombathely
Károlyi Gáspár tér 4.
tgabor@deimos.bdtf.hu*

*Lazáry György
Vas Megye és Szombathely Megyei Jogú
Város Markusovszky Kórháza Egyetemi
Oktatókórház, Gyermekgyógyászat,
Gyermeksebészeti Részleg
9700 Szombathely, Markusovszky u. 3.
intervok@mail.mata.hu*

*Targubáné Rendes Katalin
Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat
Keszthely Városi Intézete
8360 Keszthely, Kossuth Lajos u. 42.
katalin.rendes@freemail.hu*

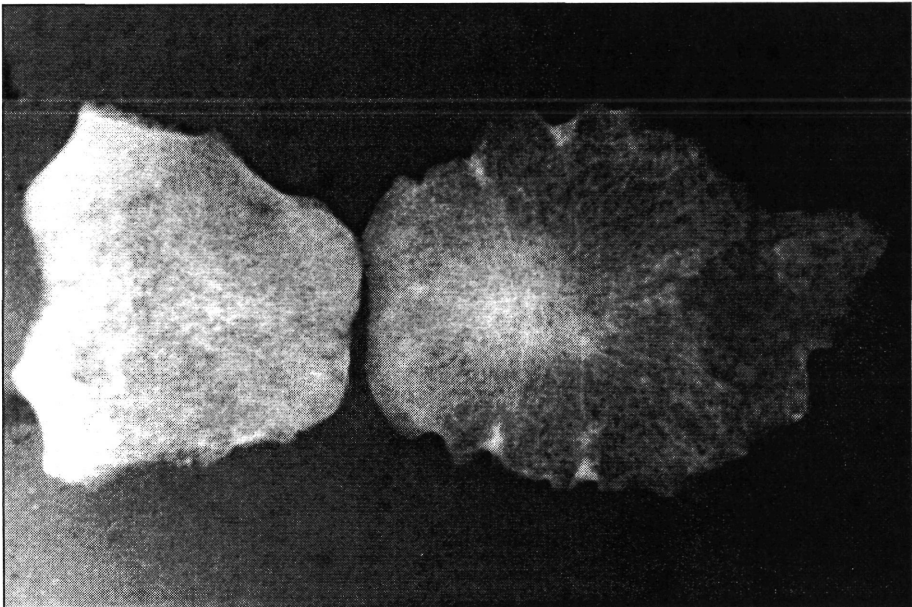
1. kép. *Pectus excavatum*os sternum, 4. századi 35–40 éves nőnél

2. kép. Röntgenfelvétel a 4. századi sternumról

3. kép. Pectus excavatumos sternum, 12-16. századi 18-20 éves férfinál

4. kép. Röntgenfelvétel a 12-16. századi sternumról

**AZ ESZTERGOM, KOSSUTH LAJOS UTCAI
KÉSŐ RÓMAI NÉPESSÉG SÉRÜLÉSEI ÉS BETEGSÉGEI**

– Merczi Mónika –

Az Esztergom, Kossuth Lajos utcai temetőt Solva késő római lakossága a III. század vége – IV. század vége közötti időszakban használta. Az 1992-ben és 1994–95-ben végzett feltárás¹ eredményeként a temető kb. 40%-a vált ismertté. Népeességét 18 gyermek (0–14 év) és 56 felnőtt (15–x év), ezen belül 36 férfi és 20 nő alkotta. A legtöbb férfi 50–54 éves korban halt meg, a nők halálozási maximuma korábban, 45–49 éves korban jelentkezett. Az europid népelességen belül a hosszúfejűek és a magas termetűek fordulnak elő a legnagyobb arányban.² A vizsgált csontanyag többségében jó megtartású, így a sérülések és kóros elváltozások ismertetésén kívül azok előfordulási gyakoriságát is megvizsgálhatjuk.³

Sérülések

Zúródások: A koponyán megfigyelhető besüppedések, felszíni egyenetlenségek korábbi zúródások, ütések nyomait őrzik. A 34. (24–33 éves) férfinél a homlokcsont mindkét oldalán kis (13 x 10 ill. 12 x 7 mm-es) kerekded bemélyedések, az 52. (46–50 éves) férfinél a homlokcsont bal oldalán egy 24 x 15 mm-es ovális besüppedés mutatkozott. További 3 férfinél és nőnél a sérülés a falcsonton jelentkezett: a 12. (50–54 éves) férfinél a bal oldalon 20 x 25 mm-es, az 53. (59–63 éves) férfinél a jobb oldalon 11 x 12 mm-es, a 60. (41–45 éves) férfinél a jobb oldalon, közvetlenül a lambdavarrat mellett 12 x 12 mm-es kerekded besüppedés volt észlelhető. A 27. (58–62 éves) nőnél a bal oldalon, a nyíl- és a lambdavarrat közelében 20 x 11, a nyílvarrat közepén 11 x 10 mm-es benyomódást találtunk, a 39. (45–49 éves) nőnél a jobb oldalon hosszúkás, ívelt, 51 x 8 mm-es, a bal oldalon 18 x 6 mm-es szilvماغ alakú besüppedés húzódik. A 65. (45–51 éves) nőnél a nyíl- és a lambdavarrat által határolt területen a bal falcsont nagy kiterjedésű (50 x 50 mm-es), háromszögletes területen besüppedt, a koponyafal itt elvékonyodott.

Törések.⁴ A 10. (34–38 éves) férfinél a bal kulcscsont középső szakaszának törése (1. kép 1) a törött végek egymásra csúsztatásával, de tengelyeltérés nélkül gyógyult. A 27. (58–62 éves) nő jobb karcsontja középtájt eltört (1. kép 2–3), a törött végek közül a felső az alsó mögé csúszott, ennek következtében a gyógyulás

¹ KELEMEN-HORVÁTH 1994. 38; KELEMEN 1997. 9; KELEMEN-HORVÁTH 1997. 44–45.

² MERCZI 2001. 303–307.

³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Marcsik Antóniának néhány elváltozás meghatározásában nyújtott segítségéért és dr. Éry Kingának kéziratom átnézéséért, pontosító észrevételeiért.

⁴ REGÖLY-MÉREI 1962. 93–100; PAP 1992. 21–23; JÓZSA 1996. 47–52.

rövidüléssel, tengelyeltéréssel történt, ez utóbbi a csonton befelé ívelő görbületet eredményezett, emellett a kisebb-nagyobb sipolynylások szövődményt jeleznek. Egy 50–58 éves férfinél (23. sír) a bal orsócsont közepén kialakult megvastagodás (1. kép 4) jelez gyógyult törést. A 67. sírban fekvő 45–49 éves nő bal orsócsontjának csukló felőli vége (1. kép 5) hátrafesztett tenyérre esés következtében eltört, torzult.

Egyszerű bordatörésre mindkét nemnél találni példát: a 23. (50–58 éves) férfinél két jobb és egy bal oldali, az A/2 (40–44 éves) férfinél két bal oldali (1. kép 6), a 65. (45–51 éves) nőnél egy jobb oldali bordán mutatkozott gyógyult törés. Csigolyatörést⁵ 3 esetben: a 23. (50–58 éves), a 33. (46–50 éves) és a 61. sírban fekvő (33–37 éves) férfiaknál (2. kép 4) az 5. ágyékcsigolyán lehetett megfigyelni; egy 38–44 éves férfinél (44. sír) a törés a 2. hátszigolya bal ívfelet érintette (2. kép 5).

A 12. (50–54 éves) férfi jobb lábszárán többszörös törés (2. kép 1) figyelhető meg, sípcsontja az alsó harmadban, jobb szárkapocscsontja az alsó és felső harmadban is harántirányban eltört, gyógyulása súlyos szövődménnyel történt, minek következtében a sípcsont az alsó harmadban, a szárkapocscsont teljes hosszában megvastagodott. Egy 39–43 éves férfinél (26. sír) a bal szárkapocscsont térd felőli vége (2. kép 2–3) ferde irányban eltört, gyógyulása nagy csontheg képződésével és szövődménnyel történt.

	Mindkét nem		Férfiak		Nők	
	n	%	n	%	n	%
Koponyazúzódások	45/8	17,8	26/5	19,2	19/3	15,8
Törések						
Kulcscsont	74/1	1,4	45/1	2,2	29/0	—
Karcsont	88/1	1,1	55/0	—	33/1	3,0
Orsócsont	87/2	2,3	54/1	1,9	33/1	3,0
Singcsont	81/0	—	51/0	—	30/0	—
Combcsont	92/0	—	57/0	—	35/0	—
Sípcsont	88/1	1,1	52/1	1,9	35/0	—
Szárkapocscsont	81/2	2,5	49/2	4,1	32/0	—
Bordák	47/3	6,4	29/2	6,9	18/1	5,6
Csigolyák	46/4	8,7	28/4	14,3	18/0	—

1. táblázat. Zúzódások, törések nemenkénti megoszlása a vázcsontokon

Izomsérülés okozhatott csontkinövést három férfinél: a 43. (51–57 éves) férfi jobb karcsontján 10 x 5 mm-es (2. kép 7), a bal oldalin ennél kisebb, a 11. (40–44 éves) férfinél a bal sípcsont térd felőli végén, a belső oldalon (2. kép 6); az A/2 (40–44 éves) férfinél a jobb szárkapocscsont belső oldalán, a boka feletti részen egy 8 mm-re kiemelkedő, 13 mm széles csontkinövés keletkezett, mely közvetlenül érintkezett a sípcsonttal és ott csontburjánzást idézett elő. Nők esetében ilyen elváltozás nem volt észlelhető.

⁵ VYHNÁNEK-STLOUKAL 1984. 253–264.

A sérülésekre vonatkozó vizsgálatunk eredményei a következők (1. táblázat): Éles szerszám (pl. kard) egyetlen esetben sem okozott sérülést, a zúzódások és törések minden esetben gyógyultak. Mindkét nem esetében a koponyát ért ütések, ütődések nyomai fordulnak elő a legnagyobb arányban. Megoszlását tekintve megfigyelhető, hogy nőknél csak a falcsontot, férfiaknál a homlokcsontot is érték ütések. A törések száma férfiaknál magasabb. Férfiaknál felső és alsó végtagon (az utóbbin nagyobb arányban), nőknél csak a felső végtagon találunk töréseket. Férfiaknál a csigolyatörések, nőknél a bordatörések a leggyakoribbak. Törött csigolyát nőknél nem találtunk. Gyermekeknél koponyazúzódás, csonttörés nem fordult elő.

Fejlődési rendellenességek

A gerincen kialakult fejlődési rendellenességek⁶ igen változatos képet nyújtanak. Számbeli rendellenesség a gerinc háti és ágyéki szakaszán fordult elő, a háti szakaszon csigolyahiány (12 helyett 11 csigolya), az ágyékin csigolyatöbblet (5 helyett 6 csigolya) alakult ki: a 26. (39–43 éves) férfinél 6 ágyékcsigolyát, a 33. (46–50 éves) férfinél 11 hát- és 6 ágyékcsigolyát, egy 45–49 éves nőnél (31. sír) a háti szakaszon találtunk eggyel kevesebb csigolyát.

Csigolyaátalakulás (*sacralisatio* vagy *lumbalisatio*) a keresztcsont első szegmentumán 4 férfinél (6, 59, 61, A/2. sírok) és 3 nőnél (27, 31, 47. sírok) fordult elő (3. kép 2). Kiemelendő közülük a 47. sírban nyugvó, 43–49 éves nő, akinél – a keresztcsont töredékessége ellenére – a folyamat kezdeti stádiuma (3. kép 1) figyelhető meg.

Középső csigolyaívi hasadék (*spina bifida*, *sacrum bifidum*). Két esetben, egy 46–50 éves férfinél (33. sír) és egy 45–49 éves nőnél (67. sír) az első nyakcsigolya íve (3. kép 4–5) maradt nyitott. A rendellenességet keresztcsonton is észleltük: a 35. (18–22 éves) férfinél – a nagyfokú töredékesség ellenére – valószínűsíthető, hogy az ívek a keresztcsont teljes hosszában nyitottak voltak. Az 50, 52. sírban fekvő 49–53, ill. 46–50 éves férfiaknál az első szegmentumon, az előbbinél valószínűleg a 3. szegmentumtól lefelé sem záródtak az ívek; a 65. (41–45 éves) nőnél az elváltozás az 1, 4–5. szegmentumokon mutatkozott. Spina bifida a keresztcsont utolsó két szegmentumán csaknem minden nőnél és férfinél előfordult.

A 33. sírban nyugvó 46–50 éves férfinél a 1. ágyékcsigolya bal oldali alsó és a vele érintkező 2. ágyékcsigolya bal oldali felső ízületi nyúlványa csökevényes, továbbá a 2 csigolya harántnyúlványai nem alakultak ki. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a 61. (33–37 éves) férfi 12. hát- és 1. ágyékcsigolyájának (3. kép 3) egymással kapcsolódó jobb oldali ízfelsőszínein, az ágyékcsigolya harántnyúlványai ebben az esetben is csökevényesek. Csökevényes vagy hiányzó harántnyúlvány több esetben önállóan is előfordult: férfiak esetében az 1. ágyékcsigolyán a 6. sírban (45–49 éves) a jobb oldalon, a 26. sírban (39–43 éves) a bal oldalon, az 52. sírban (46–50 éves) a jobb oldalon (3. kép 7), az 59. sírban (41–45 éves) a 2. ágyékcsigolya bal oldalán (3. kép 6). Nőknél egyetlen eset vált ismertté: a 31. sírban (45–49 éves) az 1. ágyékcsigolya bal oldali harántnyúlványa hiányzik.

⁶ REGÖLY-MÉREI 1962. 43–48; JÓZSA 1996. 85–89; MARCSIK 1996. 245–246.

	Férfiak		Nők	
	N	%	n	%
Csigolyaátalakulás	15/4	26,7	10/3	30,0
Középső csigolyaívi hasadék csigolyákon	28/1	3,6	18/1	5,6
Középső csigolyaívi hasadék keresztcsont utolsó szegmentumain	21/19	90,5	11/11	100,0
Hiányzó harántnyúlvány ágyékcsigolyákon	27/6	22,2	16/1	6,3
Fejlődési rendellenesség vázcsontokon	32/1	3,1	19/0	—
Os acromiale	20/1	5,0	15/2	13,3

2. táblázat. Fejlődési rendellenességek előfordulási gyakorisága

Férfiaknál 26 esetből hatnál (23,1%) a gerincet érintő fejlődési rendellenességek halmozódását lehetett megfigyelni (6, 26, 33, 52, 59, 61. sírok). A legtöbb elváltozás a 33. (46–50 éves) és a 61. (33–37 éves) férfinél alakult ki: az előbbinél számbeli rendellenesség, középső csigolyaívi hasadék, csökevényes ízületi és harántnyúlvány, az utóbbinál csigolyaátalakulás, középső csigolyaívi hasadék, csökevényes ízületi és harántnyúlvány. A vizsgálatba bevonható 16 nő közül egynél (6,3%) mutatkozott halmozódás (31. sír), a 45–49 éves nőnél csigolyaátalakulást, számbeli rendellenességet és csökevényes harántnyúlványt találtunk.

A váz egyéb csontjai közül egy 34–38 éves férfinél (10. sír) egy jobb oldali borda szegycsont felőli vége (4. kép 1) kettéágazik. Önálló vállcsúcsnyúlvány (*os acromiale*) egy 50–54 éves férfinél (12. sír) és egy 45–49 éves nőnél (22. sír) a bal oldalon, egy 46–50 éves nőnél (56. sír) a jobb oldalon mutatkozott. Mindkét oldali együttes előfordulására nem volt példa.

A fejlődési rendellenességek (2. táblázat) jelentős része – vizsgálati anyagunk esetében is – a gerincen figyelhető meg, melyek igen változatos képet nyújtanak. A váz egyéb csontjait ritkán érintette. Előfordulási gyakoriságukat tekintve megfigyelhető, hogy csigolyaátalakulás, középső csigolyaívi hasadék és *os acromiale* nőknél valamivel gyakoribb. Középső csigolyaívi hasadék ritkán érintette a csigolyákat és a keresztcsont felsőbb (1–3.) szegmentumait, a 4–5. vagy 5–6. szegmentum ívei azonban csaknem minden vizsgálható esetben nyitva maradtak. Az elváltozások halmozódása férfiaknál gyakoribb. Gyermekeknél fejlődési rendellenességeket nem észleltünk.

Ízületi elváltozások

Az ízületeket érintő elváltozásokat⁷ külön vizsgáltuk a gerincen és a váz egyéb csontjain. Mindkét nemnél megfigyelhető, hogy minden második ember (3. táblázat) valamilyen gerincbántalomtól szenvedett.

A legtöbb esetben a csigolyatestek peremén csontnövedékek keletkeztek, ugyanis a csigolyák közötti porckorongok kóros elváltozása csontújráképződést in-

⁷ REGÖLY-MÉREI 1962. 139–155; JÓZSA 1996. 94–99; MARCSIK 1996. 243–244.

dít meg a csigolyatesteken (*vertebralis osteophytosis*). A megbetegedés a gerinc mindhárom szakaszán kialakulhat, de az egyes szakaszokon gyakoriságuk eltérőnek mutatkozott. Férfiaknál 5 esetben (12, 43, 46, 50, 52. sírok) a nyakcsigolyákat, 11 esetben (10, 12, 26, 33, 43, 46, 49, 50, 53, 63, A/2. sírok) a hátcsigolyákat, 14 esetben (9, 10, 12, 23, 26, 33, 43, 46, 49, 50, 52, 53, 55, A/2. sírok) az ágyékcsgolyákat érintette ez az elváltozás enyhe vagy közepes súlyosságban. Az átlagosnál súlyosabbnak az 50. (49–53 éves) férfi ágyékcsgolyáin (4. kép 2) bizonyult. Az elváltozás ritkán korlátozódott egyetlen szakaszra, általában kettő vagy mindhárom szakaszra kiterjedt.

Nőknél a gerinc nyaki szakaszán 1 esetben (2. sír), a hátin 6 esetben (22, 27, 31, 47, 54, 56. sírok), az ágyékin ugyancsak 6 esetben (2, 27, 47, 54, 56, 65. sírok) keletkeztek kisebb csontnövedékek, kivételt csak a 65. sír képez, ahol az elváltozás az átlagosnál súlyosabb formában jelent meg. Nőknél a peremképződés csak 1 vagy 2 szakaszt érintett. Egy 34–43 éves nő (28. sír) meglévő két hátcsigolyája a csigolyatesteknél és az íveknél is teljesen összezsugorodott (4. kép 3).

Férfiaknál és nőknél egyaránt megfigyelhető volt, hogy a nyakcsigolyákon 45 éves kor előtt nem alakultak ki csontnövedékek. A másik két szakaszon az elváltozás valamivel korábban, már 40 éves kor körül megjelent, de férfiaknál adultus korúakat is (9, 10. sírok) érintett. Nyakcsigolyákon – különösen nőknél – ritkább, gyakoribb a háti és az ágyéki szakaszon válik. Férfiaknál gyakorisága a nyakcsigolyáktól az ágyékcsgolyáig fokozatosan nő, az ágyéki szakaszon már csaknem minden második férfinél csontkinövések képződtek, nőknél a háti és ágyéki szakaszon azonos arányban észleltük ezt az elváltozást.

	Férfiak		Nők	
	n	%	n	%
Ízületi elváltozások csigolyákon	29/15	51,7	18/10	55,6
Peremképződés nyakcsigolyákon	25/5	20,0	16/1	6,3
hátcsigolyákon	28/11	39,3	16/6	37,5
ágyékcsgolyákon	29/14	48,3	16/6	37,5
Ízületi elváltozások végtagcsontokon	32/13	40,6	19/5	26,3

3. táblázat. Ízületi elváltozások előfordulási gyakorisága

A csigolyanyúlványok ízületi felszíneinek gyulladása (*spondylarthritis*) a gerinc mindhárom szakaszán kialakulhatott. Négy férfinél (12, 26, 33, A/2. sírok) és két nőnél (2, 56. sírok) nyakcsigolyákat, öt férfinél (10, 43, 49, 50, 52. sírok) és három nőnél (28, 39, 56. sírok) hátcsigolyákat, négy férfinél (12, 26, 49, A/2. sírok) és egy nőnél (54. sír) ágyékcsgolyákat érintett ez az elváltozás. Az elváltozás több esetben együtt lépett fel a csigolyatesteken megfigyelhető peremképződéssel, de önállóan is (férfiak: 26, 33, 52, A/2. sírok; nők: 28, 56. sírok) kialakulhatott.

Mivel a gerinc háti szakaszának csigolyái nemcsak egymással kapcsolódnak, hanem hozzájuk bordák is ízesülnek, ízületi gyulladás következtében ezek az ízületi felszínek is torzulhatnak. Férfiaknál 28-ból 13 esetben, nőknél 17-ből 11 esetben találtuk ezt az elváltozást, amely többnyire az alsó hátcsigolyákon és a hozzá kapcsolódó bordákon alakult ki. A legerőteljesebben az 52. (46–50 éves) férfi 9–10. hátcsigolyáin (4. kép 4) jelentkezett, ahol ennek következtében a kapcsolódó bordán is erőteljes csontnövedékek keletkeztek.

A váz egyéb csontjain is gyakoriak az ízületi elváltozások (*osteoarthritis*): a férfiak több mint egyharmadát, a nők negyedrészt érintették. Mindkét nemnél megfigyelhető volt, hogy a végtagízületi elváltozások majdnem minden esetben (kiv. 19. sír) együtt jártak a gerinc ilyen jellegű megbetegedéseivel. Már 40 éves kor körül megfigyelhető peremképződés, csontfelrakódás vagy torzulás a végtagcsontokon (26, A/2. sírok) de gyakorivá 45–50 éves kor felett vált. Az elváltozások megjelenési formája enyhe vagy közepes súlyosságú.

Végtagcsontoknál az ízületi porc kopása következtében fellépő csontfelrakódás gyakran érinti a nagyízületeket: a vállízületben hat férfinél (26, 33, 49, 50, 52, A/2. sírok) és négy nőnél (27, 40, 54, 56. sírok), a könyökízületben három férfinél (12, 50, A/2. sírok) és három nőnél (27, 54, 56. sírok), a csuklóízületben egy férfinél (46. sír) képződött minimális perem az ízületet alkotó csontokon. Egy 50–54 éves férfinél (12. sír) a tuberositas radii mindkét orsócsonton (4. kép 5) megnagyobbodott, felszíne lyukacsos. A csípőízületben öt férfinél (46, 49, 50, 53, A/2. sírok) és három nőnél (27, 31, 54. sírok), a keresztcsont - csípőcsonti ízületben (4. kép 6) négy férfinél (19, 46, 50, 53. sírok) és két nőnél (27, 54. sírok) mutatkoztak elváltozások. Nyolc férfinél (12, 43, 46, 50, 52, 53, 55, A/2. sírok) és három nőnél (27, 40, 54. sírok) a térdízületben: a combcsont (4. kép 7) és a sípcsont egymással érintkező végein, és esetenként a térdkalácscsontok belső oldalán keletkezett perem. A láb csontjain hat férfinél, köztük az 52. sírban sarok- és ugrócsonton, az 53. sírban sajkacsonton, a 12, 23, 33, 52, A/2. sírokban lábközépcsontokon és ujjperceken észlelhető ízületi elváltozás. Nőknél a láb csontjain ritka, egy esetben (31. sír) lábközépcsonton alakult ki. Több esetben – a 33. férfinél lábközépcsonton és ujjpercen, a 43. férfinél a térdkalács- és a combcsonton, a 46. férfinél a csuklóízületben – az egymással érintkező csontok felszíne fényesre kopott.

Állkapocsízületi rendellenességek két esetben mutatkoztak: egy 46–50 éves férfinél (52. sír) mindkét állkapocsfej ellaposodott, kiszélesedett és ennek megfelelően alakult a koponya ízületi vápája is (4. kép 8), egy 66–70 éves nőnél (54. sír) csak a bal állkapocsfej deformálódott.

Az 52. (46–50 éves) férfi mindkét síp-, szárcapocs-, sarok- és ugrócsontjának hátoldalán hosszúkás, hengeres, érdes, csipkézett szélű bemélyedést (5. kép 1) találunk. Ez hosszú ideig tartó, nagyon megerőltető tevékenység végzésére utal, az izmokat rögzítő inak erőteljes feszülése okozta az alsó végtag csontjain észlelt bevágódásokat.

Anyagcserezavarok

A vizsgált népesség egyik tagjánál sem találni olyan fokú elváltozásokat, melyek súlyos táplálkozási hiányosságokra mutatnának rá. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a táplálék mennyisége és különösen a minősége minden esetben megfelelt a fejlődő szervezet igényeinek. Más esetekben fertőző betegségek akadályozták a szervezet számára szükséges tápanyagok hasznosítását.

	Férfiak		Nők		Gyerekek	
	n	%	n	%	n	%
Poroticus hyperostosis	25/3	12,0	18/1	5,6	14/7	50,0
Koponyafal szivacsos állományának túlbujánzása	20/8	40,0	14/7	50,0	—	—
Görbült csontok	30/6	20,0	19/4	21,1	—	—

4. táblázat. Anyagcserezavarok gyakorisága

A vérképző rendszer zavarára utaló, általában a szemüreg falában vagy a koponyafalon kialakuló *poroticus hyperostosis*⁸ vashiányos vérszegénység következménye. Gyermekekoriaknál a leggyakrabban előforduló elváltozás (4. táblázat), mely minden második gyermeket – Infans I. (3, 14, 38, A/3. sírok) és Infans II. (13, 45, 48. sírok) korúakat egyaránt – érintett. Enyhe vagy közepes súlyosságú formája a szemüregben alakult ki (*cribra orbitalia*). Felnőtteknél ugyancsak a szemüregben mutatkozott: férfiaknál egy juvenilis (V. sír), egy adultus (61. sír) és egy maturus (33. sír) korú egyénnél, valamint egy adultus korú nőnél (36. sír) enyhébb formában észleltük.

Felnőtteknél a *cribra orbitalia*nál gyakoribb rendellenesség a koponyafal szivacsos állományának túlbujánzása, mely mindkét nemnél (férfiak: 5, 9, 19, 63, 66, A/4, IV, V. sírok, nők: 1, 2, 18, 21, 25, 28, 36. sírok) nagy gyakorisággal észlelhető töredékes koponya esetén. Többségében juvenilis és adultus korú egyéneket, tehát a felnőtt lakosság fiatalabb korosztályait érintette.

D-vitamin hiányát jelzi az alsó végtag csontjainak kisméretű görbülete (5. kép 2), melyet a felnőtt népesség ötödrésznél – hat férfinél (10, 33, 35, 51, 60, A/4. sírok) és négy nőnél (39, 40, 54, 67. sírok) – lehetett megfigyelni.

Gyulladásos elváltozások, fertőzések

A férfiak több mint harmadánál (5, 10, 11, 17, 19, 23, 26, 43, 46, 51, 52, 55, A/2. sírok) olyan felszíni jelenségeket találtunk, amelyek csontthártyagyulladásra utalnak. Ezek a kéregerős foltok, kisebb-nagyobb csontkinövések főként a láb-

⁸ PAP 1992. 35–37; JÓZSA 1996. 37–40; MARCSIK 1996. 242.

szár csontjain őrzik a lezajlott betegség nyomait: általában együtt fordul elő a síp- és szárkapocscsontokon, megjelenési formájuk többnyire enyhe súlyosságú.⁹

	Férfiak		Nők		Gyerekek	
	n	%	n	%	n	%
Csonthártyagyulladás	32/13	40,6	19/1	5,3	—	—
Agyhártyagyulladás	—	—	—	—	16/3	18,8

5. táblázat. Gyulladásos elváltozások gyakorisága

A talált esetek közül kiemelendő a 23. (50–58 éves) férfi, akinél a lábszár-csontokon a megbetegedés (5. kép 3–4) az átlagosnál súlyosabbnak bizonyult, és innen terjedt át a váz csontjaira: érintette a térdkalács-, comb- és medence-csontokat, kiterjedt az alkar csontjaira (nem a törés szövödményeként alakult ki), a felkarcsont könyök felőli végére. Nőknél csonthártyagyulladásra utaló elváltozásokat alig találtunk, mindössze a 22. (45–49 éves) nőnél alakult ki nagyon enyhe formában a szárkapocs- és sípcsontokon. Minden korosztályt érintett, már juvenilis korban (5. sír) van példa előfordulására.

Egy 51–57 éves férfi (43. sír) jobb orsócsontjának csukló felőli végén (5. kép 5) kis, gömbölyded bemélyedés alakult ki gyulladás következményeként. A 12. (50–54 éves) férfi jobb síp- és szárkapocscsontjának törése súlyos szövödménnyel járt együtt.

Egy 2–4 éves gyermek (16. sír) több végtagsontja (bal kar- és orsócsont alsó harmada, bal sípcsont felső része, néhány ujjperc) jelentősen megvastagodott (6. kép 1–2), helyenként a csontszövet felszívódott, a gyermek halálát valamilyen gennyes fertőzés szövödményeként fellépő súlyos csontvelőgyulladás (*haematogen osteomyelitis*)¹⁰ okozta.

Egy 2–4 (14. sír: 6. kép 3) és egy 1–3 éves (38. sír: 6. kép 4) gyermeknél a nyakszirtcsont belső oldalán, a nyíl- és harántirányú barázdák mentén, leginkább a csont felső részében labirintusszerű rajzolatok, apró lyukak sokasága figyelhető meg. Az elváltozás mindkét esetben észlelhető a falcsontokon, a nyílvarrat két oldala mentén, de a 14. sírban a falcsont egész területén mutatkoznak apróbb foltok. Egy 7–9 éves gyermeknél (37. sír) az elváltozás csak a nyakszirtcsonton, a nyílirányú barázda felső szakaszán mutatkozott. Ezek, a koponya belső oldalán megjelenő elváltozások agyhártyagyulladásra utalnak (5. táblázat), de eredményezhette tuberkulózis is.¹¹

Csontdaganat

Az 56. (46–50 éves) nőnél a bal falcsonton két apró csontdudor jóindulatú csontdaganatot jelez.

⁹ JÓZSA 1996. 93; MARCSIK 1996. 239–240.

¹⁰ JÓZSA 1996. 92–93.

¹¹ HERSHKOVITZ et al. 2002. 215.

Összegzés

Az Esztergom, Kossuth utcai késő római temetőben – a jó megtartású csontanyagnak köszönhetően – nagyszámú sérülést és kóros elváltozást lehetett észlelni.

A gyermekkorúakat leginkább a különféle fertőzések sújtották. Az ilyen megbetegedések többnyire halált okozó szövődményeit (pl. agyhártya- vagy csontvelőgyulladás) négy esetben (14, 16, 37, 38. sírok) – a gyermekek több mint 20%-ánál – lehetett kimutatni.

A felnőtt népességet – férfiakat és nőket egyaránt – gyakran érték sérülések (koponyazúzódások és törések). A kóros elváltozások közül figyelemre méltó a gerinc különböző fejlődési rendellenességeinek nagy száma, melyek a férfiaknál gyakran halmozódtak. Anyagcserezavarok, gyulladós elváltozások nyomait minden korosztály csontjai őrzik. Az életkor előrehaladtával – 40, de különösen 45–50 éves kor felett – ízületi bántalmak jelentkeztek, melyek – a számadatok tanúsága szerint – előbb a gerincen, majd a végtagcsontokon alakultak ki.

IRODALOM

HERSHKOVITZ et al. 2002.

HersHKovitz, I. et al.: *Serpens Endocrania Symmetrica (SES): A New Term and a Possible Clue for Identifying Intrathoracic Disease in Skeletal Populations*. *American Journal of Physical Anthropology* 118 (2002) 201–216.

JÓZSA 1996.

Józsa L.: *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*. Budapest, 1996.

KELEMEN 1997.

H. Kelemen M.: *Esztergom, Kossuth u. 14–18. RégFüz* 48 (1997) 9.

KELEMEN–HORVÁTH 1994.

H. Kelemen M.–Horváth I.: *Esztergom, Arany J. u. 5–7. RégFüz* 46 (1994) 38.

KELEMEN–HORVÁTH 1997.

H. Kelemen M.–Horváth I.: *Esztergom, Kossuth u. 14–18. RégFüz* 49 (1997) 44–45.

MARCSIK 1996.

Marcsik A.: *Paleopatológiai ismeretek*. In.: Farkas L. Gyula: *Fejezetek a biológiai antropológiából I*. Szeged, 1996. 235–246.

MERCZI 2001.

Merczi M.: *A Dunakanyar (Tokod–Visegrád) római limesének embertani arculata a Kr.u. III–IV. században*. II. *Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium*. Budapest, 2001. 303–307.

PAP 1992.

Pap I.: *Paleopathologia*. ELTE Embertani Tanszék, posztgraduális szakképzés jegyzete. Budapest, 1992. (Kézirat)

REGÖLY-MÉREI 1962.

Regöly-Mérei Gy.: Az ősemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana. Budapest, 1962.

VYHNÁNEK-STLOUKAL 1984.

Vyhnánek, L.-Stloukal, M.: Unilaterale Spondylolysen bei slawischen und slawisch-awarischen Populationen. *AnthrAnz* 42 (1984) 253-264.

Verletzungen und Erkrankungen der spätrömischen Bevölkerung von Esztergom, Kossuth Straße

- Mónika Merczi -

Resümee

Das Gräberfeld von Esztergom, Kossuth Straße wurde von der Bevölkerung der römischen Siedlung Solva zwischen Ende des 3. und Ende des 4. Jahrhunderts benutzt. Während der Ausgrabungen in den Jahren 1992, 1994-95 wurde ungefähr 40 % des ehemaligen Gräberfeldes erschlossen. 18 Kinder (10-14 Jahre) und 56 Erwachsene (15-x Jahre), darunter 36 Männer und 20 Frauen bildeten die europide Bevölkerung des Gräberfeldabschnittes. Die meisten Männer starben zwischen 50-54, die meisten Frauen zwischen 45-49 Jahren. Dank des guten Erhaltungszustandes des Knochenmaterials kann neben der Beschreibung der Verletzungen und pathologischen Veränderungen auch ihre Häufigkeit untersucht werden.

Verletzungen durch Schwerthiebe konnten nicht wahrgenommen werden, die Quetschungen und Brüche waren in allen Fällen geheilt. Bei beiden Geschlechtern kommen am häufigsten Schädelquetschungen vor, die bei den Frauen nur am Scheitelbein, bei den Männern auch am Stirnbein zu finden sind. Die Zahl der Brüche ist bei den Männern höher. Bei den Männern finden wir sowohl an den oberen als auch an den unteren, bei den Frauen nur an den oberen Gliedern Brüche. Bei den Männern kamen die meisten Brüche an den Wirbeln, bei den Frauen an den Rippen vor. Gebrochene Wirbel gab es bei den Frauen nicht. Bei den Kindern kamen weder Schädelquetschungen noch Knochenbrüche vor.

Entwicklungsanomalien zeigten sich meistens an der Wirbelsäure, an den anderen Skelettknochen kamen sie selten vor. Sakralisation oder Lumbalisation, spina bifida, os acromiale konnte bei den Frauen etwas häufiger beobachtet werden. Spina bifida entstand an den Wirbeln und den oberen Kreuzbeinsegmenten selten, aber die letzten zwei Segmenten des Kreuzbeines blieben fast in allen Fällen geöffnet. Bei den Männern häuften sich die Entwicklungsanomalien der Wirbelsäure sehr oft.

Die Hälfte der Männer und Frauen litt an Gelenkserkrankungen. Osteophytosis (am Rand der Wirbelkörper entstehen Knochenauswüchse) konnte an allen

Abschnitten der Wirbelsäure in leichter und mittelschwerer Form wahrgenommen werden. An den Halswirbeln – besonders bei den Frauen – war diese Veränderung seltener, an den Rücken- und Lendenwirbeln nahm ihre Häufigkeit bedeutend zu. An den Halswirbeln erschienen Knochenauswüchse nicht vor 45 Jahren, an den Rücken- und Lendenwirbeln bildeten sie sich etwas früher, gegen 40 Jahre aus. Bei den Männern waren 2 oder 3, bei den Frauen nur 1 oder 2 Abschnitte der Wirbelsäure von Osteophytosis betroffen. Gelenkserkrankungen traten oft auch an den anderen Skelettknochen (Osteoarthritis) – besonders bei den Männern – auf. Osteoarthritis war bei allen Personen – mit Ausnahme eines einzigen Grabes – immer mit Osteophytosis verbunden. Osteoarthritis meldete sich schon gegen 40 Jahre, aber die Zahl der betroffenen Personen nahm erst nach 45–50 Jahren bedeutend zu.

Cribræ orbitalia bildete sich bei jedem zweiten Kind aus. Die geringfügige Krümmung an den Knochen der unteren Glieder der Erwachsenen weist auf Mangel des Vitamins-D hin.

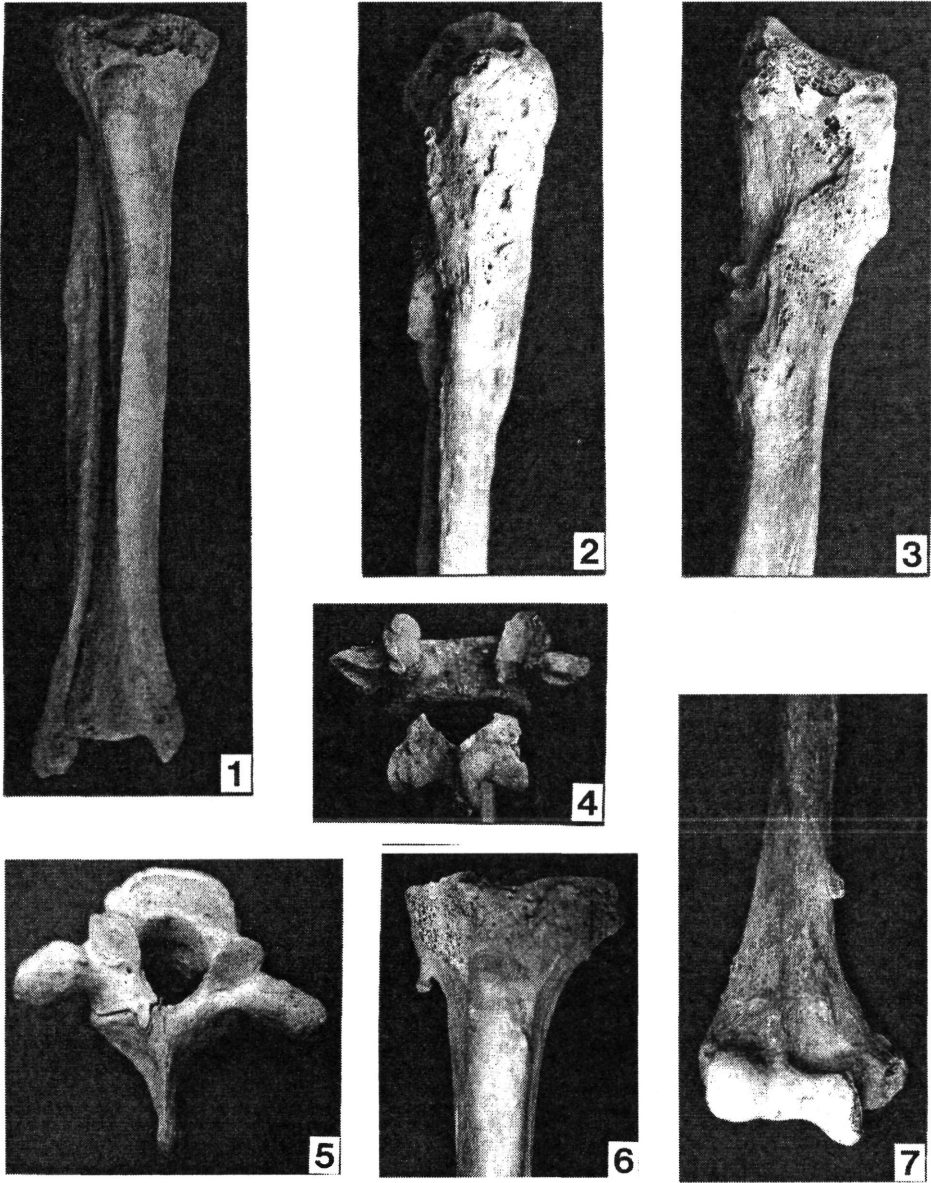
Periostitis (Knochenhautentzündung) zählte bei den Männern zu einer häufigen Erkrankung, die sich meistens in leichter Form an den Unterschenkelknochen zeigte. Nur bei einem Mann war die Erkrankung so schwer, daß sich die Entzündung nicht nur auf die Unterschenkelknochen, sondern auch auf die Schenkel-, Becken- und Unterarmknochen erstreckte. Bei Frauen konnte Periostitis sehr selten beobachtet werden. Bei einem Kind führte Knochenmarkentzündung zum Tode. Bei 3 weiteren Kindern deuten die labyrinthartigen Abdrücke im Inneren des Hinterhauptbeines auf Gehirnhautentzündung hin. Gutartiger Knochentumor bildete sich bei einer Frau am Scheitelbein heraus.

Dank des guten Erhaltungszustandes des Knochenmaterials konnten im spät-römischen Gräberfeld von Esztergom, Kossuth Straße zahlreiche Verletzungen und pathologische Veränderungen beschrieben werden. Die Kinder waren hauptsächlich von verschiedenen Infektionen betroffen, deren meistens tödliche Komplikationen (Knochenmark- und Gehirnhautentzündung in vier Fällen) – bei mehr als 20% der Kinder – nachgewiesen werden konnte. Die Erwachsenen erlitten oft Verletzungen (Schädelquetschungen und Knochenbrüche). Von den pathologischen Veränderungen ist die große Zahl der Entwicklungsanomalien der Wirbelsäure hervorzuheben. Stoffwechselstörungen und Entzündungen hinterließen Spuren an den Knochen aller Altersklassen. Mit dem Voranschreiten des Lebensalters – nach 40, aber besonders nach 45–50 Jahren – meldeten sich Gelenkserkrankungen, die sich – aufgrund der Angaben – zuerst an der Wirbelsäure, dann an den Gliederknochen herausbildeten.

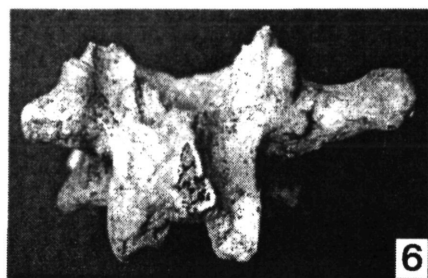
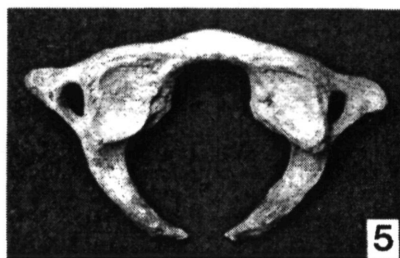
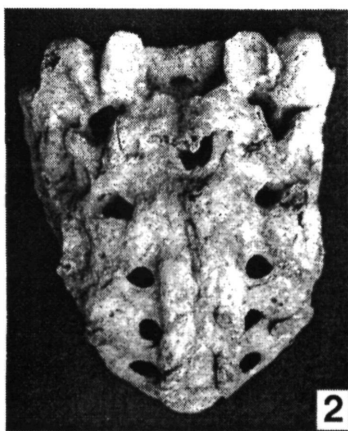
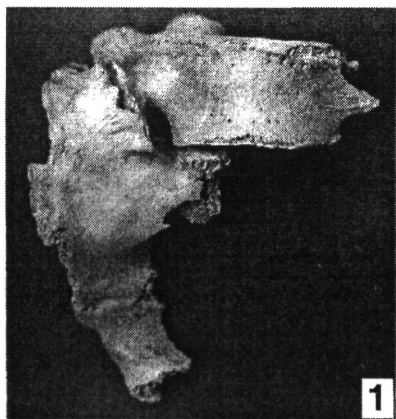
Merczi Mónika
Balassa Bálint Múzeum
2500 Esztergom, Mindszenty tér 5.
balassamuz.e@vnet.hu

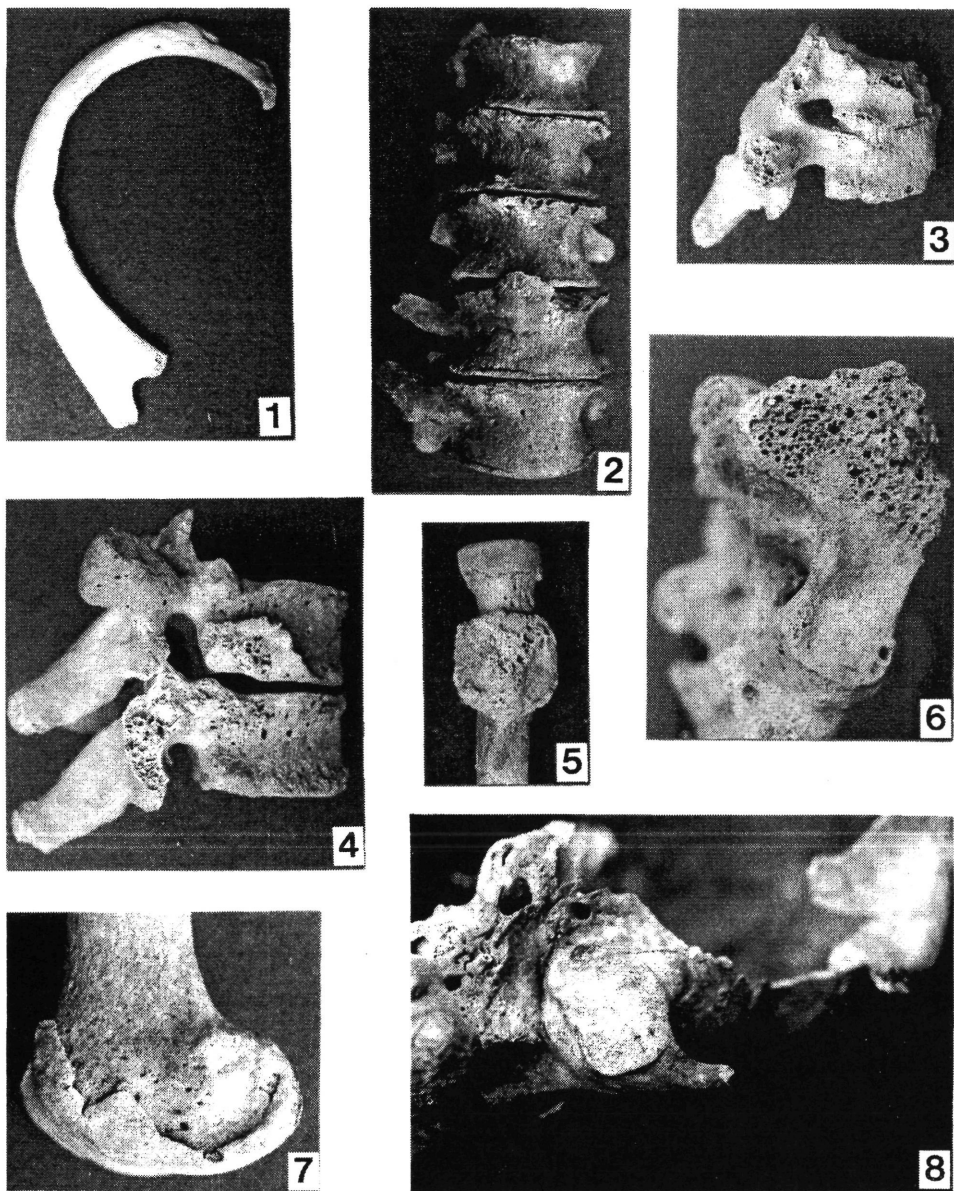
1. kép. 1: Gyógyult törés bal kulcsonton (10. sír, 34–38 éves férfi), 2–3: Jobb karcsont tengelyeltéréssel gyógyult törése elől- és oldalnézetben (27. sír, 58–62 éves nő), 4: Bal orsócsont gyógyult törése (23. sír, 50–58 éves férfi), 5: Törött bal orsócsont és ép ellenoldali párja (67. sír, 45–49 éves nő), 6: Törött bal bordák részlete (A/2. sír, 40–44 éves férfi)

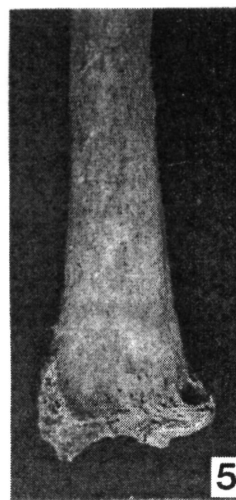
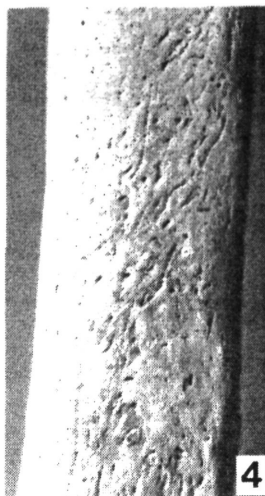
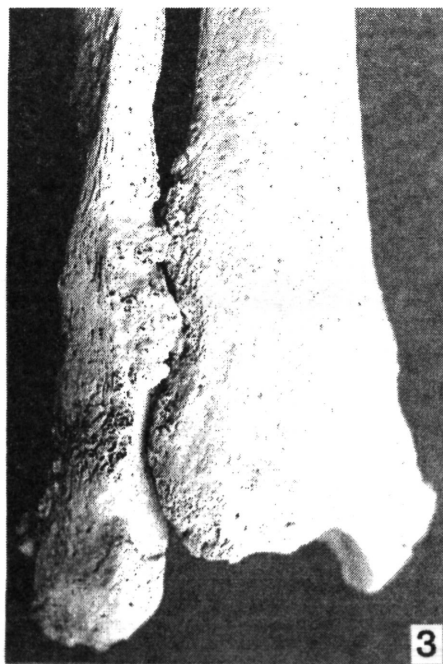
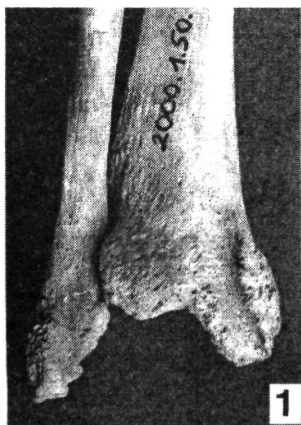
2. kép. 1: Többszörös törés jobb lábszáron (12. sír, 50–54 éves férfi), 2–3: Bal szárkapocscsont térd felőli végének törése elől- és oldalnézetben (26. sír, 39–43 éves férfi), 4: Törött 5. ágyékcsigolya (61. sír, 33–37 éves férfi), 5: Csigolyatörés 2. hátszigolyán (44. sír, 38–44 éves férfi), 6: Csontkinövés bal sípcsont térd felőli végének belső oldalán (11. sír, 40–44 éves férfi), 7: Csontkinövés jobb karcsonton (43. sír, 51–57 éves férfi)

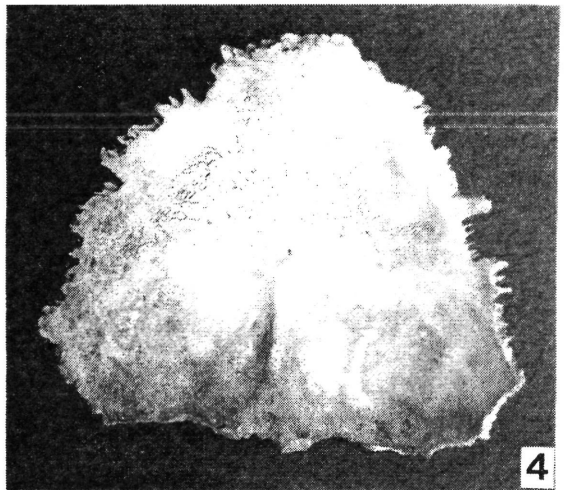
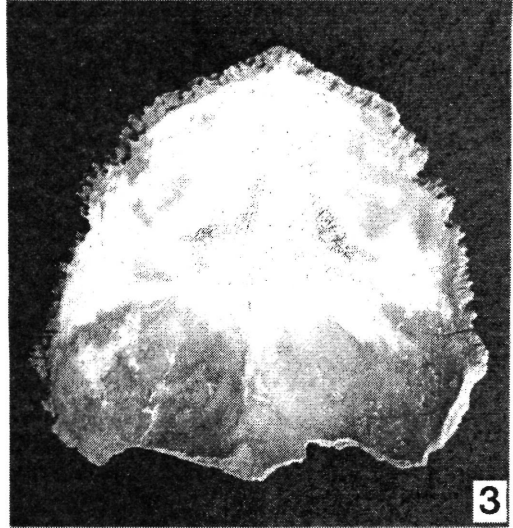
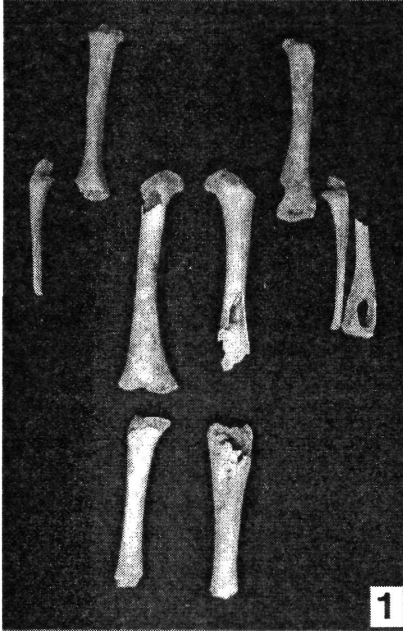
3. kép. 1: Részleges csigolyaátalakulás keresztcsonton (47. sír, 43–49 éves nő), 2: Csigolya-átalakulás keresztcsonton (59. sír, 41–45 éves férfi), 3: Csökevényes ízületi nyúlvány 12. hát- és 1. ágyékcsigolyán (61. sír, 33–37 éves férfi), 4: Középső csigolyaívi hasadék 1. nyakcsigolyán (33. sír, 46–50 éves férfi), 5: Középső csigolyaívi hasadék 1. nyakcsigolyán (67. sír, 45–49 éves nő), 6: Csökevényes harántnyúlvány 2. ágyékcsigolyán (59. sír, 41–45 éves férfi), 7: Csökevényes harántnyúlvány 1. ágyékcsigolyán (52. sír, 46–50 éves férfi)

4. kép. 1: Bordakettéágazás (10. sír, 34–38 éves férfi), 2: Csontfelrakódás ágyékcsigolyák testén (50. sír, 49–53 éves férfi), 3: Összecsontosodott hátszigolyák (28. sír, 34–43 éves nő), 4: Csontfelrakódás hátszigolyák bordaízületén (52. sír, 46–50 éves férfi), 5: Megnagyobbított tuberositas radii orsócsonton (12. sír, 50–54 éves férfi), 6: Ízületi elváltozás keresztcsonton (50. sír, 49–53 éves férfi), 7: Csontfelrakódás combcsont térd felőli végén (43. sír, 51–57 éves férfi), 8: Torzult állkapocsízületi vápa koponyán (52. sír, 46–50 éves férfi)

5. kép. 1: Inak feszülése által okozott elváltozás síp- és szárcapocscsont hátoldalán (52. sír, 46–50 éves férfi), 2: Görbült sípcsonatok (39. sír, 45–49 éves nő), 3: Csonthártyagyulladás síp- és szárcapocscsonton (23. sír, 50–58 éves férfi), 4: Csonthártyagyulladás sípcsont középső szakaszán (23. sír, 50–58 éves férfi), 5: Gyulladásos elváltozás jobb orsócsont csukló felőli végén (43. sír, 51–57 éves férfi)

6. kép. 1: Csontvelőgyulladás okozta elváltozás 2-4 éves gyermek bal oldali végtag-csontjain (16. sír), 2: Csontvelőgyulladás okozta elváltozás bal karcsont hátoldalán és ép ellenoldali párja (16. sír, 2-4 éves gyermek), 3: Agyhártyagyulladás okozta elváltozás nyakszirtsont belső oldalán (14. sír, 2-4 éves gyermek), 4: Agyhártyagyulladás okozta elváltozás nyakszirtsont belső oldalán (38. sír, 1-3 éves gyermek)

**PALEOPATOLÓGIAI ELVÁLTOZÁSOK EGY AVAR KORI SZÉRIA
(SZARVAS 68. LELŐHELY) EMBERTANI ANYAGÁBAN**

– Molnár Erika – Marcsik Antónia –

Bevezetés

Szarvastól DK-re, a volt Grexa-téglaagyár közelében 1983 márciusában agro-kémiai telep és iparvágány építési munkálatai során a humusz eltávolítása közben avar kori sírfoltok, illetve sírok jelentkeztek. A leletmentő ásatás 1983 márciusában kezdődött Juhász Irén vezetésével. 1983 októberéig 324 sírt tártak fel. A következő évben folytatták a leletmentést. Az év végére a feltárt sírok száma 413-ra emelkedett. 1986-ban egy már korábban elpusztított terület kivételével a feltárás teljessé vált. Az összesen feltárt sírok száma 422.

Az avar temető temetkezési szokásaiban igen változatos képet mutat: 50 fülkesír (nagy százalékában szimbolikus lovas temetkezéssel), több páros és lovas sír (teljes vagy szimbolikus), valamint szarvasmarhával történt temetkezés is előfordult. A sírok általános tájolási módja ÉNy–DK.¹

A nagyszámú leletanyag a korszakra jellemző tárgyakból tevődik össze. 45 sírból került elő övveret, a legjelentősebb melléklet egy juhcsontból készült rovásírásos tűtartó a temető 8. század első felére keltezhető részéről.² Az írás azonos a nagyszentmiklósi kincs rovásírásával vagy nagyon közel áll ahhoz. E két rovásírás kapcsolatát más kelet-európai rovásírásokkal, így a székely rovásírással eddig nem sikerült bizonyítani. A szöveg megfejtésére több kísérlet is történt. A szöveget tartják csuvasos típusú töröknek,³ köztörök-magyar vegyes nyelvűnek,⁴ illetve magyarnak.⁵

A régészeti leletanyag feldolgozása folyamatban van. Juhász Irén szerint a temetőt a 7. század elejétől a 9. század elejéig folyamatosan használták.⁶

Az embertani anyag a SZTE Embertani Tanszékén található. Eddig a széria egyéneinek fogfejlődési rendellenességeit (zománchypoplasia és taurodontia) 1995-ben Molnár és Horváth tanulmányozta.⁷ A paleopatológiai szakirodalomban stresszfaktorként is nevezett lineáris zománchypoplasia viszonylag magas gyakorisága irányította a figyelmet a szériában esetlegesen előforduló kóros elváltozások részletes elemzésére.

¹ JUHÁSZ 1984; JUHÁSZ 1985; JUHÁSZ 1987.

² JUHÁSZ 1983.

³ RÓNA-TAS 1985.

⁴ HARMATTA 1990.

⁵ VÉKONY 1985.

⁶ SZENTPÉTERI 2002. 337.

⁷ MOLNÁR–HORVÁTH 1995.

Anyag és módszer

A vizsgálatra 423 egyén csontvázmaradványa állt rendelkezésünkre (1. ábra). A leletek megtartási állapotának jellemzésére 5 fokozatú skálát alkalmaztunk. A töredékes megtartás következtében a metrikus elemzés csak néhány csontvázleletnél volt lehetséges, így a taxonómiai típusok megállapítása elsősorban morfológiai vizsgálatokon alapult.

Az anyag paleopatológiai feldolgozása során esetenként radiológiai, illetve paleomikrobiológiai analízissel kiegészített makroszkópos vizsgálati módszert alkalmaztunk. A csontokon diagnosztizált elváltozások a következőképpen csoportosíthatók⁸:

1. fejlődési rendellenességek
2. traumás elváltozások
3. fertőzőes eredetű elváltozások
nonspecifikus fertőzések
specifikus fertőző megbetegedések
4. hematogén eredetű elváltozások
5. metabolikus és hormonális eredetű megbetegedések
6. degeneratív ízületi elváltozások
8. egyéb elváltozások

Eredmények

Megtartási állapot

A szarvasi embertani széria megtartási állapota nagyon töredékes (2. ábra). Az ábrán látható, hogy a legjobb megtartású csontvázak, amelyeket 5-ös fokozattal jelöltünk a diagramon, a leletek 3%-át képezték.

Az egyes csontvázemek megtartási állapotában figyelemre méltó különbségeket tapasztaltunk: a bordák és a csigolyák gyakrabban hiányoztak, mint a csontváz egyéb részei. A gerincoszlop a vizsgált 423 lelet közül 169-nél hiányzott, míg a bordák 223 lelet esetében nem álltak rendelkezésünkre a vizsgálatokhoz.

Taxonómiai vizsgálatok

A metrikus és morfológiai jellegek felvételén alapuló taxonómiai vizsgálat mindössze 20 koponya esetében volt lehetséges. Ezekre a hosszúság-szélességi jelző értékei alapján általában a brachykrania a jellemző. Nagyrasszokba történő besorolás alapján a vizsgált egyének legnagyobb részben az europidhoz, kisebb százalékban a mongolid nagyrasszhoz tartoznak. (A töredékes koponyacsontok morfológiai elemzése alapján a mongolidok számaránya valószínűleg magasabb lehetett.) A mongolid koponyák a széles arcú (szajáni) típust képviselik (1. kép).

Paleopatológiai vizsgálatok

1. Fejlődési rendellenességek

A magzati fejlődés idején kialakuló, rendszerint már a születéskor vagy röviddel a születés után felismerhető, genetikai vagy környezeti hatásra kialakuló

⁸ STEINBOCK 1976.

morfológiai változásokat sorolhatjuk ide. Ezek a rendellenességek nem esnek a normál anatómiai (vagy funkcionális) variánsok kategóriájába, s az egyénre nézve valamilyen (esztétikai, vitális, funkcionális stb.) hátránnyal járnak.⁹

Anyagunkban 31 csontvázleletnél, 8 lokalizációban összesen 36 esetben találtunk fejlődési rendellenességeket. A megfigyelt anomáliákat tájanatómiai régiók szerint osztályoztuk, és figyelembe vettük Barnes könyvét.¹⁰

Legnagyobb gyakorisággal a csigolyákon figyeltünk meg fejlődési rendellenességeket, hasadékképződések (12 eset), számszeletti vagy csökkent számú csigolyák (8 eset) formájában.

A csigolyák záródási zavara a spina bifida. A velőcső záródása elmarad, ezért a csontos gerinccsatorna is nyitva marad, mivel a csigolyaív nem egyesül. A szarvasi anyagban 3 egyénnél figyelhető meg ez a rendellenesség, amelyekből egyenél a T1, egy-egy esetben pedig a T11, illetve az L5 csigolyákon manifesztálódott.

A csigolyaívek záródási defektusa gyakran fordul elő a sacrumon. Az anomália kiterjedhet valamennyi (teljes sacrum bifidum), illetve egy vagy néhány szegmente (részleges sacrum bifidum). A szarvasi temetőben viszonylag ritkán fordult elő ez a rendellenesség. Részleges sacrum bifidumot 8, teljes sacrum bifidumot csak 1 esetben észleltünk. Ez utóbbi rendellenességek általában panaszmentesek. A spina bifida felnőttkorban a gerinc stabilitásának megromlása miatt ritkán derékfájdalmat okozhat.

A sacralisatio (az L5 vagy a farkcsigolyák a sacrumhoz csontosodnak), illetve a lumbalizáció (az első keresztcsonti csigolya a lumbális csigolyákhoz hasonlít vagy éppen önálló képletet alkot) előfordulási aránya szintén alacsony a szériában, mindkét típusú elváltozás 4 esetben fordult elő. E rendellenességek gyakran tünetmentesek is maradhatnak, azonban nem ritkán tartós deréktáji és ágyéki panaszokat okoznak.

Külön említésre méltó egy nagyon ritka fejlődési rendellenesség előfordulása anyagunkban. Az úgynevezett „butterfly” (hasadt) csigolya a korai embrionális periódusban kialakuló anomália. A chorda dorsalis, amely normális esetben az embriionális élet 6. hetétől kezdve visszafejlődik, ritka esetekben fennmaradhat a csigolyatestekben, amely porcosodási, illetve csontosodási zavart okoz. Ennek eredménye a hasadt centrum. Ha a hasadék a csigolyatestet középen két részre osztja, „butterfly” csigolyáról beszélünk. Ezt az anomáliát figyelhettük meg a 189. sírhoz tartozó felnőtt férfi 11. háti csigolyáján (2. kép). A csigolyatest sagittálisan osztott, ék alakú. Az elváltozások következtében az illető egyén életében feltehetően súlyos fájdalmakban szenvedhetett.

A mellkasra lokalizálódó fejlődési rendellenességek közül a synostosis costarum (bordaösszenövés), illetve a fenestratio sterni (hasadék, illetve nyílás megjelenése a corpus sternin) jelenléte figyelhető meg egy-egy esetben. E két fejlődési rendellenesség klinikailag tünetmentes, gyakoriságuk alacsony, paleopatológiai jelentőségük akkor van, ha más fejlődési rendellenességekkel együtt fordulnak elő.

⁹ DOBSZAY 1969.

¹⁰ BARNES 1994.

A luxatio coxae congenita (veleszületett csípőficam) gyakori deformitás. Lehet egyoldali vagy kétoldali. A vápa alulfejlettsége következtében a femur proximális vége a születés után megterhelés miatt a vápából luxálódik. A csípőficam tünetei nemritkán csak felnőttkorban jelentkeznek sántító, kacsázó járás, fájdalom formájában. A congenitalis luxationak három stádiuma van:

- dysplasia: a csípőízület csontjai a fejlődésben visszamaradnak, a combcsont feje elfordul, de nem csúszik ki a vápából;
- subluxatio: a fej kissé kicsúszik a rendellenesen fejlett vápából, de nem luxálódik;
- luxatio: a fej a dysplasiás vápát teljesen elhagyja.¹¹

A szarvasi szériában a veleszületett csípőficam különböző stádiumainak előfordulását 6 egyénnél tapasztaltuk. Dysplasia coxae congenita, azaz a veleszületett csípőficam legenyhébb fokozata 5 felnőtt férfi leletnél, míg subluxatio coxae congenita egy fiatal felnőtt női leletnél volt megfigyelhető.

2. Traumás elváltozások

Steinbock felosztását követve a makrotraumás elváltozások a következők: fracturák, tompa ütés hatására keletkezett csontsérülések, éles szerszám okozta csontsebek és dislocatiók.¹²

A szarvasi szériában a postcranialis vázon előforduló törések számát és lokalizációját a 3. ábrán láthatjuk.

A törés nyomát mutató leletek száma alacsony. Mint az ábrán látható, a legnagyobb számban érintett csontok a bordák (az esetek többségében több bordát is érintett a fracturát előidéző erőhatás). Feltűnő, hogy a törést szenvedett egyének között a férfiak aránya többszöröse a nőkének.

Tompa ütés nyomát figyelhetjük meg egy maturus női egyed koponyáján a bal oldali falcsont területén.

Spondylolysisről akkor beszélünk, ha a csigolyaív folytonossága megszakad és a rést fibrózus kötőszövet tölti ki. A megszakadás lehet kétoldali, illetve egyoldali.

A kórkép etiológiája a mai napig vitatott. A szerzők egy része fejlődési rendellenességnek tartja,¹³ és a jelenséget az ívek összezsugorodásának elmaradásával magyarázza. Mások feltételezik, hogy a hypoplasiás íveket túlterhelési ártalom éri és az elváltozás ennek hatására fejlődik ki. Így pl. Merbs a genetikai hajlamon kívül a makrotraumák és az ismétlődő mikrotraumák szerepét hangsúlyozza.¹⁴ Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a legjobban terhelt csigolyákon fordul elő és ki-mutatható összefüggés az előfordulás gyakorisága és az életmód között,¹⁵ illetve bizonyítást nyert a jelenség spontán gyógyulása.¹⁶

¹¹ HORVÁTH et al. 1997.

¹² STEINBOCK 1976.

¹³ PL. SARASTE 1993.

¹⁴ MERBS 1996; MERBS 2002.

¹⁵ RESNICK-NIWAYAMA 1988.

¹⁶ MERBS 1995.

Anyagunkban spondylolysist 9 egyénnél tapasztaltunk. Az elváltozás valamennyi esetben bilaterális. Mind a 9 egyénnél az L5 csigolyák oldalsó ívének megszakadását észleltük. Egy felnőtt női váznál az utolsó ágyéki csigolya spondylolysise és csigolyaív záródási zavara együttesen jelent meg (3. kép). Az elváltozások döntő többségét adultus és maturus korcsoportban elhalálozott egyéneknél figyeltük meg. A spondylolysis előfordulási aránya anyagunkban kétszer magasabb a férfiaknál, mint a nőknél.

3. Fertőzőes eredetű elváltozások

A fertőző megbetegedések a történeti népeiségek egyik leggyakoribb halálókát képezték.¹⁷ Ezek a fertőzések elsősorban a lágyrészeket érintették és csonttani tüneteket nem okoztak. A megfelelő kezelés hiányában a fertőzések – súlyossági fokuktól függően – gyakran az egyén halálához vezettek. Az esetek túlnyomó részében a betegség lefolyása olyan gyors volt, hogy az egyén elhalálozott, mielőtt a fertőzés a vázrendszert elérhette volna,¹⁸ így a csontvázmaradványokból csak viszonylag ritkán lehet következtetni fertőző megbetegedésekre.

A szarvasi szériában azonban nagy számban, a 423 csontvázlelet közül 89-nél fordultak elő fertőzőes megbetegedésre utaló csontelváltozások. Az esetek túlnyomó többségét az úgynevezett nonspecifikus fertőzésekhez soroltuk, ugyanis a megfigyelt elváltozások alapján nem tudtunk következtetni azok eredetére.

Nonspecifikus fertőzések

A csontok gyulladásai általában a csonthártyában vagy a csontvelőben kezdődnek (periostitist vagy osteomyelitist okozva) és többségük hematogén úton történő fertőzés eredménye.¹⁹ A gennytermelő mikroorganizmusok közül a leggyakrabban a staphylococcusok eredményezik ezeket a folyamatokat. A csontok gyulladásai kialakulhatnak sérülés következtében vagy egyéb megbetegedések kísérőjelenségeként.

Anyagunkban több esetben tapasztaltunk feltehetően nonspecifikus fertőzésre utaló periostitist, amelyek fő lokalizációs helyei a hosszúcsontok (elsősorban a sípcsont és a szárcapocscsont) diafizise. Megjegyezzük azonban, hogy periostitis a hosszúcsontokon esetenként traumás, mikrotraumás, metabolikus vagy más egyéb kórfolyamatot is jelezhet. A szarvasi szériában periosteális újsontképződmények viszonylag nagy számban fordultak elő a sinus maxillaris (állcsonti üreg) területén is (35 lelet).

Csontvelőgyulladást 6 csontvázleletnél diagnosztizáltunk. Egy fiatal női váz súlyos egyoldali csípőízületi gyulladása következtében a bal oldali alsó végtag atrofizálódott. Csigolya-osteomyelitis nyomai láthatók egy adultus korú férfi lelet 4. és 5. ágyékcsigolyáin (4. kép). Nagy valószínűséggel sípcsonttörést követő posttraumás osteomyelitissre utaló csontelváltozásokat találtunk két maturus korú férfi leletnél. Súlyos csontvelőgyulladás nyomait tapasztaltuk egy fiatal női lelet csípőcsontján. Gennyesedés következtében kialakult sipolynyílásokat figyeltünk meg egy felnőtt nő comb- és sípcsontjának diafizisén.

¹⁷ ORTNER-PUTSCHAR 1985.

¹⁸ ROBERTS-MANCHESTER 1995.

¹⁹ LAPIS 1989.

Feltehetően nonspecifikus fertőzések eredetű ízületi gyulladás jeleit tapasztaltuk a széria 21 leleténél. Anyagunkban ízületi gyulladást leggyakrabban (14 eset) a sacroiliacalis ízületben észleltünk. Ezek az elváltozások elsősorban a női leleteknél (10 eset) fordultak elő.

Fertőzések folyamatra utalhatnak még egyéb lokális rendellenességek, mint például a dura mater sinusainak a koponya belső felszínén látható speciális megjelenési formájú, illetve lokalizációjú benyomatai.²⁰

Anyagunkban 17 leletnél tapasztaltunk fertőzések eredetre utaló endokraniális felszíni rendellenességeket (5. kép). Ezek az elváltozások elsősorban gyerekeknél, illetve fiatal felnőtteknél fordultak elő.

Specifikus fertőző megbetegedések

Paleopatológiai értelemben ebbe a csoportba soroljuk a fertőző megbetegedések azon csoportját, ahol az adott betegség a rendelkezésre álló diagnosztikai eszközök segítségével nagy biztonsággal meghatározható.

A specifikus fertőző megbetegedések közül csak a csontízületi tuberkulózis előfordulását figyelhettük meg anyagunkban. A széria 10 leleténél feltételeztük a tbc diagnózisát. Két maturus korú férfinél kalcifikálódott pleura (mellhártya) maradványok utaltak a megbetegedésre (6. kép). A 368. sírhoz tartozó férfi pleura maradványainak molekuláris biológiai vizsgálata egyértelműen kimutatta a humán tbc kórokozóinak, a *Mycobacterium tuberculosis complex* maradványainak jelenlétét.

További 8 esetben az elmúlt években bevezetett új diagnosztikai kritériumok, mint például perioszteális appozíció a bordák belső felszínén, endokraniális léziók, valamint a csigolyatestek elülső felszínén többszörösen előforduló rezorptív üregek alapján következtettünk tuberkulózisos fertőzésre.²¹ Ezek az elváltozások azonban önmagukban nem kizárólagosan patognomikus értékűek, ezért csak azokban az esetekben feltételeztük a tbc diagnózisát, ahol a fent említett léziók asszociáltan fordultak elő.²² E léziók együttes előfordulását anyagunkban elsősorban fiatal felnőtteknél tapasztaltuk.

Említésre méltó, hogy a szarvasi szériában a klasszikus diagnosztikai kritériumok alapján meghatározható, előrehaladott állapotú csont-ízületi tuberkulózisra utaló makromorfológiai elváltozás, mint például Pott-gibbus vagy csípőízületi tbc nem fordult elő.

4. Hematogén eredetű elváltozások

A vérképző szervek betegségei, a különböző anémiák (vashiányos-, sarlósejtes anémia stb.) jelentős része okoz csonttani tüneteket.²³ Az Angel által bevezetett poroticus hyperostosis elnevezés az orbitatető felső részére vagy a koponyatetőre lokalizálódó csonttani elváltozást takar.²⁴

²⁰ HERSHKOVITZ et al. 2002; SCHULTZ 2001.

²¹ BAKER 1999; HAAS et al. 2000; HERSHKOVITZ et al. 2002; ROBERTS 1999; SCHULTZ 2001.

²² MAYS 2002.

²³ ZIMMERMAN-KELLEY 1982.

²⁴ ANGEL 1966.

Poroticus hyperostosis tüneteit a szarvasi szériában mindössze 17 esetben észleltük. A Nathan és Haas-féle csoportosítás²⁵ szerinti porotikus típusba tartozó cribra orbitaliát tapasztaltunk 13 egyénnél (2 Inf.I, 1 Inf.II, 6 Ad. és 4 Mat.) és cribrotikus cribra orbitaliát pedig 4 leletnél (1 Inf.I, 2 Ad. és 1 Mat). Kitűnik, hogy a szakirodalmi adatokkal ellentétben az idősebb korosztálynál gyakoribb az elváltozás. A cribra orbitalia előfordulási aránya a férfiaknál és a nőknél nem különbözött számottevően (6 férfi és 7 nő).

5. Metabolikus és hormonális eredetű megbetegedések

Tipikusan metabolikus eredetű csontelváltozásoknak tekinthetők a temető anyagában feltárt osteoporosisos eseteink.

Előrehaladott stádiumban lévő csontritkulás esetén fracturák általában a legintenzívebben igénybe vett csontokon (csigolyák, combnyak) jönnek létre. A csigolyák szilárdságának csökkenése következtében terhelés hatására a csigolyák össze-roppannak (kompressziós törés). A szarvasi szériában a nagy terhelésnek kitett háti és ágyéki csigolyákon 7 egyénnél tapasztaltunk kompressziós törést (1. táblázat).

lokalizáció	T5	T7	T10	T11	T12	L4	L4
nemiség	férfi	férfi	nő	nő	nő	férfi	férfi
életkorcsoport	Sen.	Mat.	Mat.	Mat.	Sen.	Mat.	Mat.

1. táblázat. A kompressziós törések lokalizációja és megoszlása a szarvasi szériában

A táblázatból kitűnik, hogy az osteoporosisra visszavezethető kompressziós törések az idősebb életkorcsoportba tartozó egyéneket érintették.

Szintén metabolikus eredetűnek tekinthetjük a fokozott kalcium-beépítésre utaló hyperostosis eseteket. A 140, 367. és 397. sírokból származó maturus korú férfi leletek vázán a háti csigolyák elülső felszínén nagyméretű, függőleges helyzetű spondylophyták, a sacroiliacalis ízület körüli ankylosis (az ízületi rész megtartásával) és a periferiális entesopathiák nagy száma miatt az eseteket diffúz szeptetális hyperostosis (DISH) enyhébb eseteinek tekinthetjük.²⁶

6. Degeneratív ízületi elváltozások

a) A gerinc degeneratív elváltozásai

A gerinc degeneratív elváltozásai (spondylosis deformans, intervertebrális osteochondrosis, spondylarthrosis) mind a mai klinikumban, mind a paleopatológiai szakirodalomban a leggyakoribb kórfolyamatok között szerepelnek.

A szarvasi szériában a degeneratív gerinc elfajulás előfordulási aránya a nőknél jóval alacsonyabb (39/151), mint a férfiaknál (82/154). Az elváltozás gyakorisága mindkét nem esetében a maturus, illetve a senium korcsoportban elhalálózott

²⁵ NATHAN-HAAS, 1966.

²⁶ RESNICK-NIWAYAMA 1988.

egyéneknél a legnagyobb. A lokalizációt tekintve (a két nemet összevonva) ágyéki-háti-nyaki gyakorisági sorrend állapítható meg.

b) Extravertebrális arthrosisek

Ebben a csoportban foglaljuk össze az előzőekben ismertetett gerincre lokalizálódott degeneratív elváltozásoktól topográfiai alapon elkülöníthető arthrosiseket.

Anyagunkban 75 egyénnél tapasztaltuk extravertebrális degeneratív ízületi elváltozás nyomait. Előfordulási arányuk szintén a széria férfi tagjainál magasabb (51/154), mint a nőknél (24/151). Az elváltozások leggyakrabban a maturus korcsoportban jelentkeztek. Fő lokalizációs helyek a csípőízület, a sacroiliacalis, a temporo-mandibularis és a vállízület.

7. Egyéb

Ebbe a csoportba soroltuk azokat az anomáliákat, amelyek előfordulási aránya nagyon alacsony, illetve az eddig tárgyalt rendellenességek közé nem illeszthetők be.

Jóindulatú tumor, osteoid osteoma előfordulását tapasztaltuk egy senilis korú férfi homlokcsontján.

Az osteonecrosisek közös jellemzője, hogy a csontok valamely részlete (általában az epiphysisek területén) lokális csontanyagcsere-zavar következtében elhal. Az aszeptikus folyamatok mögött általában – a legtöbb esetben ismeretlen vagy bizonytalan eredetű – vérellátási zavar áll.²⁷ A szakirodalomban meglehetősen változó felosztású csoportba egyebek közt a tipikus aszeptikus necrosisek és a juvenilis osteochondritisek tartoznak.

A szarvasi szériában juvenilis osteochondritist egy esetben figyelhattunk meg a 175. sírhoz tartozó felnőtt női leletnél, akinek bal combcsontján a femurnyak megrövidült, illetve a femurfej hátra- és lefelé csúszott (7. kép). A combcsontról készült röntgenfelvételen a csontállomány átépülése nem látható, így a combnyaktörés diagnózisa kizárható. Az elváltozások nagy valószínűséggel gyermekkori csípőbetegség (epiphyseolysis capitis femoris) nyomait mutatják. További osteochondritis dissecans megjelenését 6 esetben figyelhattuk meg térd-, illetve könyökízületi lokalizációban. Aszeptikus osteonecrosis 1 esetben fordult elő a taluson.

A koponya homlokcsonti régiójának anteromediális részén, az endokraniális felszínen bilaterális elhelyezkedésű újcsontképződményeket tapasztaltunk a széria 5 időskorú női és 1 férfi leleténél (8. kép). Az elváltozások (hyperostosis frontalis interna) elsősorban idősebb nőknél figyelhetők meg, és nagy valószínűséggel hormonális zavarokra vezethetők vissza.²⁸

²⁷ GÖMÖR-BÁLINT 1989.

²⁸ HERSHKOVITZ 1999.

Következtetések

A tanulmányunkban feldolgozott Szarvas 68. lelőhely 7–9. századi embertani széria jelentős egyedszámát, temetkezési szokásait (fülkesíros temetkezés), illetve régészeti mellékleteit, elsősorban a rovásírásos tűtartót tekintve mind régészeti, mind antropológiai szempontból fontos.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a csontvázak töredékes megtartási állapota ellenére a paleopatológiai elváltozások széles skáláját figyelhettük meg. Ezek között vannak olyan rendellenességek is, amelyek a történeti népesség körében ritkán fordulnak elő (ilyen pl. a „butterfly” – hasadt csigolya, hyperostosis frontalis interna).²⁹

Más történeti embertani szériákhoz hasonlóan a leggyakoribb elváltozásokat a degeneratív ízületi betegségek csoportjai alkották.³⁰ A gerinc degeneratív ízületi elváltozásai és az extravertebrális arthrosisok gyakoriságában jelentős különbséget tapasztaltunk a két nem között. Előfordulási arányuk anyagunkban sokkal magasabb a férfiaknál, mint a női vázagnál, amely a két nem közti aktivitásbeli különbségekre utal. A férfiak és a nők között valamiféle munkamegosztás működhetett, amelynek keretében a megerőltető fizikai munkát a férfiak végezhették. Ezt a feltételezést támasztja alá a traumás elváltozások vizsgálatának eredménye is, amely szerint a férfiaknál a törések előfordulási aránya is jóval magasabb, mint a nőknél.

A hematológiai rendellenességek, azon belül az avar kori szériákban viszonylag gyakori *cribra orbitalia*³¹ alacsony előfordulási aránya feltehetően a vizsgálati anyag töredékes megtartási állapotával magyarázható. A rendellenesség lokalizációs helyét, az orbitatetőt, a leletek csaknem felénél nem vizsgálhattuk. Feltételezésünk szerint a *cribra orbitalia* gyakorisága nagyobb lehetett. Erre utal a korábbi vizsgálat eredményeként a *zománchypoplasia* magasabb előfordulási aránya, ugyanis a két jelenség általában ugyanazon kórfolyamat (pl. táplálkozási hiányosság) eredményeként alakul ki.³²

A fertőző megbetegedések nagy száma jellemzi a szarvasi szériát. A rossz megtartási állapot ellenére a 423 csontvázlelet egyötödénél (89 eset) tapasztaltunk valamilyen fertőzésre utaló csontelváltozást. Mivel az infekciózus megbetegedések jelentős része csonttani tünetet nem okoz, azok feltehetően még nagyobb számban fordultak elő a szériában.

A 10 feltételezett tuberkulózisos eset közül – Juhász Irén személyes közlése alapján – 2 a kora, 2 a közép és 6 a késő avar korra datálható. Természetesen ezek az adatok nem elegendőek ahhoz, hogy bármilyen következtetést vonjunk le az avar kor különböző periódusaiban élt népességekre vonatkozóan. Az azonban tény, hogy a szarvasi széria a patológiás esetek – különösen a tuberkulózis – figyelembevételével megegyezést mutat az alföldi avar kori népességgel.³³

²⁹ HERSHKOVITZ 1999; BRASILI et al. 2002.

³⁰ MARCSIK 1988.

³¹ JANCsó 1996.

³² GOODMAN et al. 1984.

³³ PÁLFI-MARCSIK 1999; MOLNÁR 2000.

IRODALOM

ANGEL 1966.

Angel, J. L.: Porotic hyperostosis, anemias, malaras and marshes in the Prehistoric Eastern Mediterranean. *Science*. 153 (1966) 760–763.

BAKER 1999.

Baker, B.: Early manifestations of tuberculosis in the skeleton. In.: Pálfi, Gy.–Dutour, O.–Deák, J.–Hutás, I. (szerk.): *Tuberculosis: Past and Present*. Budapest–Szeged, 1999. 299–307.

BARNES 1994.

Barnes, E.: *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*. University Press of Colorado. Colorado, 1994.

BRASILIO et al. 2002.

Brasili, P.–Bonfiglioli, B.–Ventrella, A. R.: A case of 'Butterfly' vertebra from Sardinia. *Int. J. Osteoarchaeol.* 12 (2002) 415–419.

DOBSZAY 1969.

Dobszay, L.: Fejlődési rendellenességek. In.: Hollán Zs. (szerk.): *Orvosi lexikon* 2. kötet. Budapest, 1969. 292.

GOODMAN et al. 1984.

Goodman, A. H.–Martin, D. L.–Armelagos, G. J.–Clark, G.: Indications of stress from bone and teeth. In.: Cohen, M. N.–Armelagos, G. J. (szerk.): *Paleopathology at the origins of agriculture*. Academic Press, Inc., Orlando, Florida, 1984. 13–50.

GÖMÖR-BÁLINT, 1989.

Gömör B.–Bálint G. (szerk.): *Reumatológia*. Budapest, 1989.

HAAS et al. 2000.

Haas, Ch. J.–Zink, A.–Molnár, E.–Szeimies, U.–Reischl, U.–Marcsik, A.–Ardagna, Y.–Dutour, O.–Pálfi, Gy.–Nerlich, A.: Molecular evidence for different stages of tuberculosis in ancient bone samples from Hungary. *Am. J. Phys. Anthropol.* 113 (2000) 293–304.

HARMATTA 1990.

Harmatta J.: A magyarság őstörténete. *Magyar Tudomány* 1990/3. 243–261.

HERSHKOVITZ et al. 1999.

Hershkovitz, I.–Greenwald, C. M.–Rothschild, B. M.–Latimer, B.–Dutour, O.–Jellema, L. M.–Wish-Baratz, S.: Hyperostosis frontalis interna: an anthropological perspective. *Am. J. Phys. Anthropol.* 109 (1999) 303–325.

HERSHKOVITZ et al. 2002.

Hershkovitz, I.–Greenwald, C. M.–Latimer, B.–Jellema, L. M.–Wish-Baratz, S.–Eshed, V.–Dutour, O.–Rothschild, B. M.: *Serpens Endocrania Symmetrica (SES)*: A new term and a possible clue for identifying intrathoracic disease in skeletal populations. *Am. J. Phys. Anthropol.* 118 (2002) 201–221.

HORVÁTH et al. 1997.

Horváth F.–Bálint G.–Hunka A.: *Osteoarticularis kórformák klinikai és radiológiai alapfogalmainak régiók szerinti elemzése*. Budapest, 1997.

JANCSÓ 1996.

Jancsó M.: Metodikai tanulmány a sükösd-ságodi avar kori temető embertani anyagán. Diplomamunka. JATE Embertani Tanszék. Szeged, 1996.

JUHÁSZ 1983.

Juhász I.: Ein awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas. *Acta ArchHung* 35 (1983) 373–377.

JUHÁSZ 1984.

Juhász I.: Szarvas, 68. sz. lelőhely. *RégFüz* 37 (1984) 75.

JUHÁSZ 1985.

Juhász I.: Szarvas, 68. sz. lelőhely. *RégFüz* 38 (1985) 69.

JUHÁSZ 1987.

Juhász I.: Szarvas, 68. sz. lelőhely. *RégFüz* 40 (1987) 68.

LAPIS 1989.

Lapis K.: *Pathologia*. Budapest, 1989.

MARCSIK 1988.

Marcsik A.: Az ópusztaszeri csontvázanyag paleopatológiás elváltozásai. In.: Farkas L. Gy. (szerk.): *Ópusztaszer-Monostor lelőhely antropológiai leletei*. JATE Embertani Tanszék. Szeged, 1988. 97–155.

MAYS et al. 2002.

Mays, S.–Fysh, E.–Taylor, G. M.: Investigation of the link between visceral surface rib lesions and tuberculosis in a Medieval skeletal series from England using ancient DNA. *Am. J. Phys. Anthropol.* 119 (2002) 27–36.

MERBS 1995.

Merbs, C. F.: Incomplete spondylolysis and healing. *Spine* 20–21 (1995) 2328–2334.

MERBS 1996.

Merbs, C. F.: Spondylolysis and spondylolisthesis: A cost of being an erect biped or a clever adaptation? *Yearbook of Phys. Anthropol.* 39 (1996) 201–228.

MERBS 2002.

Merbs, C. F.: Spondylolysis in inuit skeletons from arctic Canada. *Int. J. Osteoarchaeol.* 12 (2002) 279–290.

MOLNÁR 2000.

Molnár E.: Egy avar kori temető (Pitvaros-Víztározó) szisztematikus embertani feldolgozása. PhD értekezés. SZTE Embertani Tanszék. Szeged, 2000.

MOLNÁR–HORVÁTH 1995.

Molnár, E.–Horváth, G.: Developmental anomalies of the teeth in historic skeletal samples. In.: Radlanski, R. J.–Renz, H. (szerk.): *Proceedings of the 10th International Symposium on Dental Morphology*. „M”. C. & M. Brünne Gbr. Berlin, 1995. 377–385.

NATHAN–HAAS 1966.

Nathan, H.–Haas, N.: „Cribra orbitalia”. A bone condition of the orbit of unknown nature. Anatomical study with etiological considerations. *Israel J. Med. Sci.* 2 (1966) 171–191.

- ORTNER-PUTSCHAR 1985.
Ortner, D. J.–Putschar, W. G. J.: Identification of pathological conditions in human skeletal remains. Smithsonian Institution Press. Washington, 1985.
- PÁLFI-MARCSIK 1999.
Pálfi, Gy.–Marcsik, A.: Paleoepidemiological data of tuberculosis in Hungary. In.: Pálfi, Gy.–Dutour, O.–Deák, J.–Hutás, I. (szerk.): Tuberculosis: Past and Present. Budapest–Szeged, 1999. 531–539.
- RESNICK-NIWAYAMA 1988.
Resnick, D.–Niwayama, G.: Diagnosis of bone and joint disorders. Saunders. Philadelphia, 1988.
- ROBERTS 1999.
Roberts, Ch.: Rib lesions and tuberculosis: the current state of play. In.: Pálfi, Gy.–Dutour, O.–Deák, J.–Hutás, I. (szerk.): Tuberculosis: Past and Present. Budapest–Szeged, 1999. 309–316.
- ROBERTS-MANCHESTER 1995.
Roberts, Ch.–Manchester, K.: The archaeology of disease (2nd ed.). Cornell University Press. Ithaca, New York, 1995.
- RÓNA-TAS 1985.
Róna-Tas A.: A szarvasi tőtartó felirata. NyK 87/1 (1985) 225–248.
- SARASTE 1993.
Saraste, H.: Spondylolysis és spondylolisthesis. Acta Orthop. Scand. 251 (Suppl.) (1993) 84–86.
- SCHULTZ 2001.
Schultz, M.: Paleohistopathology of bone: A new approach to the study of ancient diseases. Yearbook of Physical Anthropology 44 (2001) 106–148.
- STEINBOCK 1976.
Steinbock, R. T.: Paleopathological diagnosis and interpretation. Charles C. Thomas, Springfield, Illinois, 1976.
- SZENTPÉTERI 2002.
Szentpéteri J.: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest, 2002.
- VÉKONY 1985.
Vékony G.: A szarvasi felirat és ami körülötte van. Életünk 22 (1985) 12, 1133–1145.
- ZIMMERMAN-KELLEY 1982.
Zimmerman, M. R.–Kelley, M. A.: Atlas of Human Paleopathology. New York, 1982. 74–78, 109–135.

Paleopathological alterations in an Avar age skeletal series (Szarvas 68.)

- Erika Molnár – Antónia Marcsik -

Resume

The Avars are one of the most remarkable populations of the Migration Period Hungary. The 7–9th century series of Szarvas represents an outstanding example of Avar age skeletal populations with grave goods, like a runic scripted needle-case. Our attention was directed to this series by the relatively high number of linear hypoplasia, detected in a previous study.

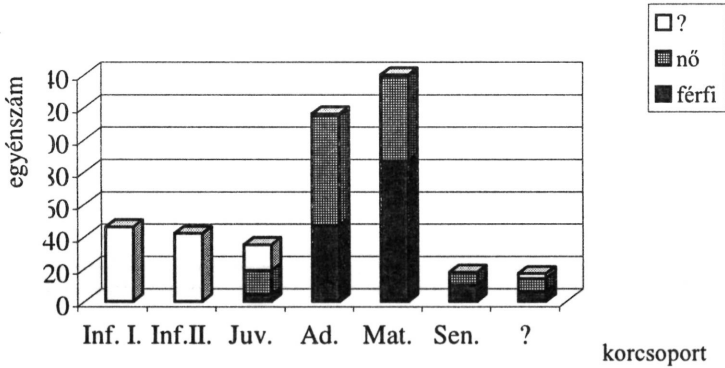
It is generally accepted that taphonomical processes might largely influence the efficiency of paleopathological evaluation, therefore a bone quantification index was utilized during the examination of the skeletal collection.

The macro-morphological examination of the 423 skeletons was completed with radiological, and in few cases, with paleomicrobiological analyses. Special attention was paid to infectious alterations, particularly to tuberculosis, which usually has a relatively high prevalence in Avar Age series.

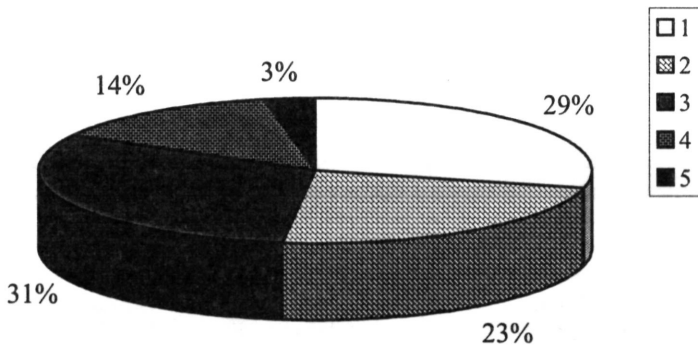
Our sample also shows a high number of infectious changes, however, they do not include any „classical”, advanced stage TB cases. The detected alterations are rather atypical, early stage forms, like endocranial alterations, observed mainly in children and young adults, often in association with other post-cranial pathological conditions. However, the diagnosis of tuberculosis was also confirmed in an aged male individual on the basis of paleomicrobiological analyses carried out on calcified pleura remains.

Beside infections, degenerative changes can be seen most frequently in the series both in the spine, and, concerning extra-vertebral locations, in the hip and shoulder joint. Among developmental anomalies, the presence of „butterfly vertebra” is worth mentioning.

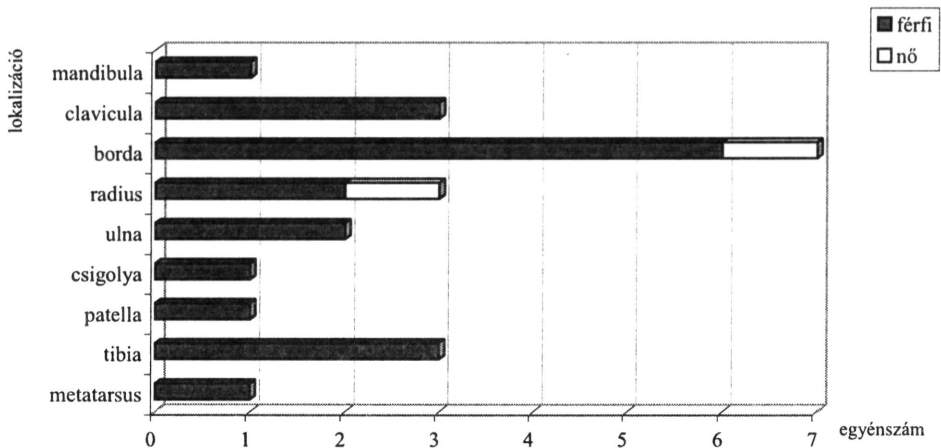
Molnár Erika–Marcsik Antónia
Szegedi Egyetem, Embertani Tanszék
6701 Szeged, Pf.: 660
balinte@bio.u-szeged.hu

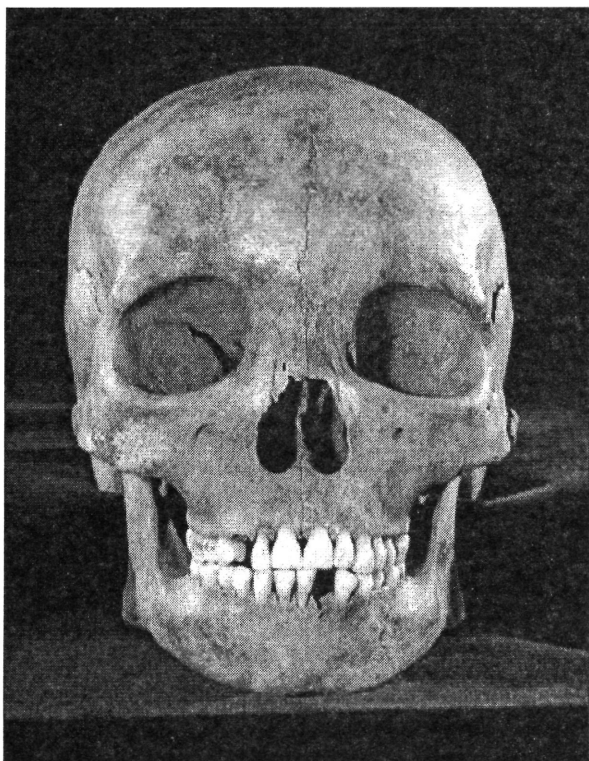
1. ábra. Elhalálzási életkorcsoportok és nemek szerinti megoszlás

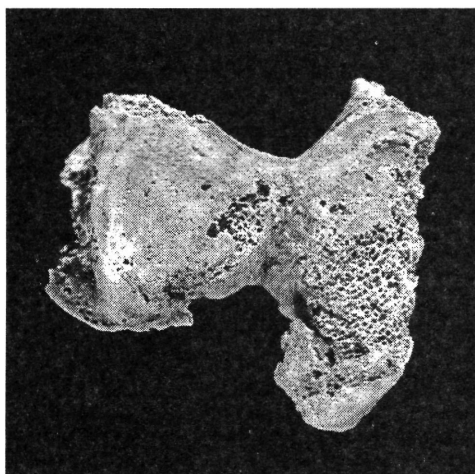
2. ábra. A csontvázrészletek megtartási állapota

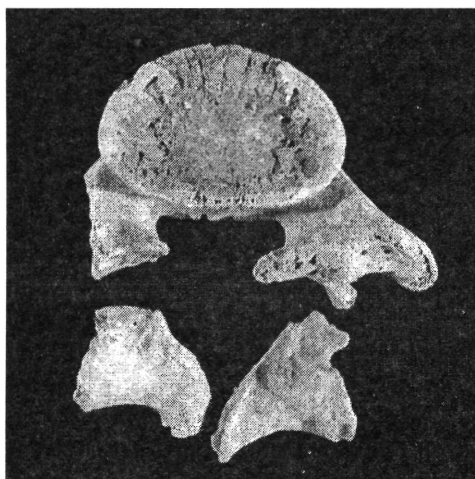
3. ábra. A törések lokalizációja és száma nemek szerinti bontásban

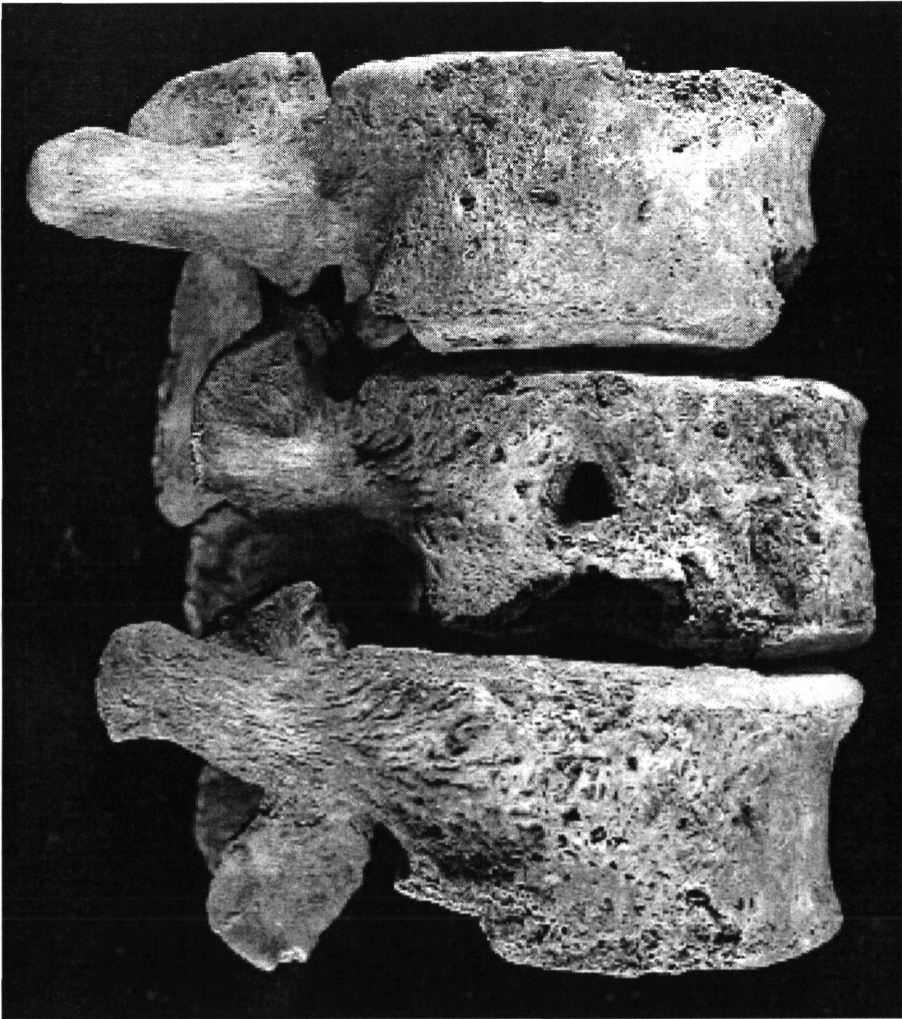
1. kép. Szajáni típusú mongolid koponya (299. sír, Ad. nő)

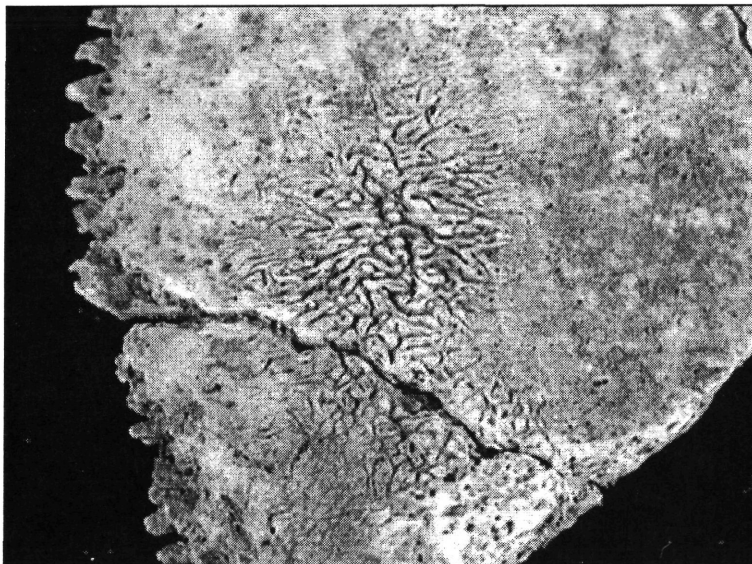
2. kép. Hasadt csigolya felülnézeti képe (189. sír, Ad. férfi)

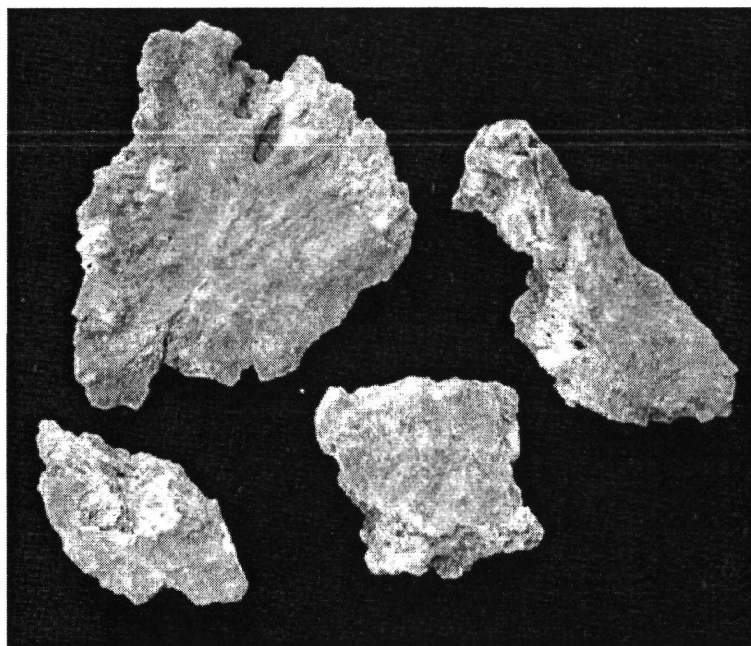
3. kép. Spondylolysis és spina bifida az 5. ágyéki csigolyán (188. sír, Ad. nő)

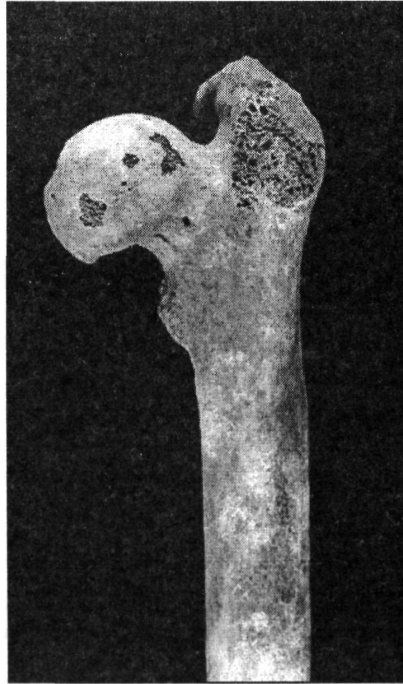
4. kép. Csigolyagyulladás nyomai ágyéki csigolyákon (210. sír, Ad. férfi)

5. kép. Labirintusszerű benyomatok a falcsont belső felszínén (149. sír, Juv. nő)

6. kép. Kalcifikálódott pleura darabok (368. sír, Mat. férfi)

7. Epiphyseolysis capitis femoris (175. sír, Ad. nő)

8. Hyperostosis frontalis interna (244. sír, Sen. nő)

A TOPONÁR ÉS FÉSZERLAK AVAR KORI TEMETŐK NÉPESSÉGÉNEK PALEOSZTOMATOLÓGIAI VIZSGÁLATA

– Évinger Sándor –

Bevezetés

A sántosi Állami Gazdaság homokbányájában, amely Somogy megyében, Kaposvártól 7 km-re keletre található, az úgynevezett „Toponár 40. számú” vasúti őrház mellett, földkitermelési munkálatok során emberi csontokra bukkantak. A leletmentő ásatásokat 1968 és 1970 között Erdélyi István és Szimonova Eugénia vezetésével végezték. A feltárt sírok kora a VIII. századra tehető. A mellékletek alapján a temető általánosságban gazdagnak mondható.¹ Az ásatás során előkerült 150 egyén csontvázleletét a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára őrzi a 68.151.1–68.151.46; 71.2.1–71.2.101. és 83.3.1 leltári számok alatt, illetve 2 egyén esetében leltározatlanul az A 3/7–4 jelzettel.

1969-ben a „Toponár 40. számú” vasúti őrházról 1,5 km-re lévő Fészerlakpusztán a mezőgazdasági munkák során emberi csontok és régészeti leletek kerültek a felszínre. A leletmentő ásatások 1970 és 1982 között Szimonova Eugénia irányításával folytak. A feltárt 224 sírból 218 egyén csontmaradványai kerültek elő. A sírok többsége a VIII. századból származik, de a mellékletek alapján néhányuk a VII. század végéről, illetve a IX. század elejéről való. Az ásató régész véleménye szerint a feltárt sírhelyek csupán az eredeti temető egyharmadát képezik. A mellékletek egy tipikus avar köznépi temetkezőhelyről árulkodnak. A csontmaradványokat szintén a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára őrzi a 72.5.1–72.5.66. és 83.4.1–83.4.110. leltári számok alatt. A leltározatlan anyag a G 1/3–12, G 1/3–14 és a ZS 2 jelzetek alatt található meg.

A vizsgálatok során célul tűztük ki a két népesség fog státuszának meghatározását, melynek ismeretében táplálkozási szokásaikra és – bizonyos vonatkoztatásokban – életkörülményeikre is következtethetünk. Míg a két temető népessége antropológiai szempontból rendkívül közel áll egymáshoz,² addig a sírmellékletek alapján – többségükben – eltérő társadalmi rétegeket képviselhetek. A két csoport összehasonlításával azt vizsgáltuk, hogy az esetlegesen fennálló társadalmi különbségek megjelennek-e valamilyen formában a vizsgált jellegekben, és ha igen, akkor az milyen okokra vezethető vissza.

¹ SZIMONOVA 1997. 25–52.

² FÓTHI 1989.

Anyag és módszer

A leletek morfológiai nemének és a biológiai életkorának meghatározását a toponári temetőnél Wenger Sándor,³ a fészlerlaki szériánál Fóthi Erzsébet⁴ végezte el. A fészlerlaki minta esetében a szájpáratológiai vizsgálatokra alkalmas egyének közül 15-nél mi becsültük meg a morfológiai nemet és az elhalálzási életkort (1. táblázat), mivel ezek nem szerepeltek a korábbi antropológiai vizsgálatokban. A morfológiai nem meghatározásához a csontvázon összesen 23 nemi dimorfizmust mutató anatómiai jelleget vettünk figyelembe.⁵ A biológiai életkor becslése során, ahol lehetőségünk nyílt rá, megnéztük az os pubis facies symphyseosa felszíni változásait,⁶ az agykoponya varratainak ektokraniális⁷ és endokraniális csontosodásának mértékét,⁸ illetve vizsgáltuk a bordák szternális végének alakulását.⁹

1. táblázat. A fészlerlaki temető általunk meghatározott egyéneinek nem és kor szerinti megoszlása

Sírszám	Morfológiai nem	Korcsoport
85	Nő	Adultus
96	Férfi	Adultus
103	Férfi	Adultus
125	Férfi	Adultus
127	Férfi	Adultus
135	Nő	Adultus
138	Férfi	Adultus
150/A	Nő	Adultus
150/B	Nő	Adultus
153	Nő	Maturus
160	—	Juvenilis
183	Férfi	Maturus
193	Nő	Maturus
198	Nő	Adultus
216	Nő	Adultus

A szájpáratológiai vizsgálatokra a toponári temető felnőtt korú egyénei közül 70, míg a fészlerlakinál 96 fő volt alkalmas.

³ WENGER 1974. 5–86.

⁴ FÓTHI 1988. 31–53.

⁵ ÉRY 1992.

⁶ TODD 1920.

⁷ MEINDL–LOVEJOY 1985. 57–66.

⁸ NEMESKÉRI–HARSÁNYI–ACSÁDI 1960. 103–115.

⁹ ISCAN–LOTH–WRIGHT 1984. 1094–1104.

A vizsgálatokat műfény mellett (100 W), pontvilágító segítségével végeztük. A vitás esetekben kézi nagyítót is használtunk. Az adatokat fogmérőlapra¹⁰ rögzítettük. Pontosan feljegyeztük a meglévő fogakat, valamint a postmortem és a pre-mortem fogvesztéseket. A fogakat a caries (fogszuvasodás), a hypoplasia, valamint az abrasio (fogkopás) szempontjából vizsgáltuk, az állcsonton a csontszövet felszívódását (cysta, ill. abscessus vagy más néven tályog) néztük.

A toponári temetőnél 13 fő esetében nem tudtuk vizsgálni a cariest és az ab-rasiót, mert az alsó és felső fogaikat összeragasztották, hogy így rögzítsék a mandibulát. A két fogsor – a korai időszakban végzett preparálási technikák (ragasztó anyag) következtében – nagyon erősen rögzült egymáshoz, így nem lettünk volna képesek szétfeszíteni őket a koponyák megrongálásának a veszélye nélkül.

A szuvas fogakat – Szikossy Ildikó és Bernert Zsolt csoportosítását¹¹ kissé módosítva – öt kategóriába soroltuk be (C1–C5) az elváltozás előrehaladottsága szerint. Ezek a következők:

C1 (*caries superficiales*) = Kezdődő szuvasodás, amely még csak a zománcréteget érinti.

C2 (*caries media et profunda*) = A szuvasodás már behatol a dentin rétegébe, de a fogbélüreget még nem éri el.

C3 (*caries penetrans*) = A szuvasodás eléri és megnyitja a fogbélüreget, amely így közvetlenül érintkezik a külvilággal.

C4 = A szuvasodás miatt a fogkoronának már legalább a fele elpusztult.

C5 = A szuvasodás teljesen elpusztította a fog koronáját, már csak a gyökér/gyökerek vannak meg.

A premortem fogvesztéseket külön értékeltük, mivel azok nemcsak a caries következményeként jelentkezhetnek. Huszár György és Schranz Dénes megállapította, hogy a fogak idő előtti elvesztésében a fogszuvasodáson kívül a traumás hatásoknak, a foglazulásnak és a pulpaüreget megnyitó abrasiónak is fontos szerepe van.¹²

Az állcsonton a fog és fogágyi betegségek hatására kialakult cisztákat és tályogokat jegyeztük fel, melyeket a cysta/abscessus terminológiával jelöltük, mert történeti csontanyagban e két elváltozás már nem különíthető el.¹³

A fogkopás mértékét a Huszár-féle 6 fokozatú skála¹⁴ szerint adtuk meg. A fogak átlagos kopottságának meghatározásához minden fogat a skálán neki megfelelő értékkel (1–6) jellemeztünk, majd ebből átlagot vontunk.

A fogkorona zománcrétegének kialakításáért felelős ameloblastok átmeneti működési zavara nyomán létrejövő hypoplasiás elváltozásokat a frontfogak esetében vizsgáltuk, ugyanis itt észlelhetők a legnagyobb gyakorisággal.¹⁵ A fogzománcot létrehozó sejtek időleges funkcionális zavarát legtöbbször az úgynevezett nem specifikus stresszhatások váltják ki, melyek alatt hosszan tartó lázas betegséget, vagy hosszabb ideig fennálló éhezéssel járó állapotot értünk.

¹⁰ SZIKOSSY 1993.

¹¹ SZIKOSSY-BERNERT 1996. 189–198.

¹² HUSZÁR-SCHRANZ 1952. 5–8.

¹³ PAP 1995.

¹⁴ HUSZÁR 1976.

¹⁵ WRIGHT 1997. 233–247.

Kiszámítottuk a minta reprezentativitását mutató archeológiai dentalindexet (ADI), amely a ténylegesen vizsgálható és az elhalálozáskor meglévő fogak százalékos arányát mutatja.¹⁶ A fogzománc hypoplasiájának vizsgálatához kapcsolódóan egy külön indexet szerkesztettünk az anyag reprezentativitásának kifejezésére. Ezt hypoplasiás dentalindexnek (HDI) neveztük el. Létrehozására azért volt szükség, mert az ADI csak a postmortem fogvesztések mértékéről ad tájékoztatást, ugyanakkor a fogzománc hypoplazia vizsgálatát a premortem fogvesztések, a gyökerükig kopott fogak, illetve a fogszuvasodás miatt elpusztult koronájú fogak esetén sem lehet végrehajtani, vagyis ezek is információvesztést jelentenek. Kiszámítási módja:

$$HDI = (\text{Vizsgálható fogszám} / \text{Elméletileg vizsgálható maximális fogszám}) \times 100$$

Az optimális fogszámot egyénenként határoztuk meg. Ahol ez nem volt megállapítható, a juveniliseknél 28-nak vettük, felnőtteknél pedig a temető hiánytalanul vizsgálható egyéneinek átlagát használtuk, nemenkénti bontásban.

A népségek fogzatának általános egészségi állapotát a CE és CRE indexekkel jellemeztük.¹⁷ A CE index az átlagosan egy főre jutó fogszuvasodások és premortem fogvesztések együttes számát adja meg, míg a CRE index a fogszuvasodások, a premortem fogvesztések és a nagymértékben kopott fogak együttes gyakoriságáról nyújt tájékoztatást. A fogstátusz pontosabb jellemzésére elkészítettük a CRE index egy módosított változatát, amely az egyes elváltozás-típusok gyakorisága mellett azok súlyosságát/előrehaladottságát is figyelembe veszi:

$$A \text{ módosított } CRE = (A \text{ cariesek összesített értéke} + a \text{ radixok száma} \times 5 + a \text{ premortem fogvesztések száma} \times 6) / a \text{ ténylegesen vizsgálható állcsontfelület}$$

A cariesek összesített értéke alatt az egyes fogszuvasodások C1–5 skálán elfoglalt értékével számolt összegét értjük. Egy, a gyökeréig lekopott fog (radix) 5 pontot ér (az 5-ös szorzó az indexben), akárcsak a szuvasodástól a gyökerükig elpusztult fogak. Egy darab premortem fogvesztés 6 pontot ér (a 6-os szorzó). Ezt tartjuk a legsúlyosabb állapotnak az indexben szereplők között. A ténylegesen vizsgálható állcsontfelület alatt a vizsgálható fogszám, a premortem és postmortem foghiányok összegét értjük.

Meghatároztuk a Brinch és Møller-Christensen által ajánlott korindexet.¹⁸ A számolásakor a Huszár György és Schranz Dénes értekezésében¹⁹ megadott átlagéletkorokat használtuk.

Az értékelés során a szuvas és hypoplasiás fogakat a vizsgált fogak számához, míg a cysta/abscessusokat, valamint a premortem fogvesztéseket a ténylegesen

¹⁶ BRINCH-MØLLER-CHRISTENSEN 1949. 853–880.

¹⁷ HUSZÁR-SCHRANZ 1952. 26–36.

¹⁸ BRINCH-MØLLER-CHRISTENSEN 1949. 853–880.

¹⁹ HUSZÁR-SCHRANZ 1952. 26–36.

vizsgálható állcsontfelülethez viszonyítottuk. Ez utóbbi előnye, hogy így az állcsont-törödékek is bevonhatók az értékelésbe.²⁰

A vizsgált jellegek statisztikai értékelését χ^2 -próba segítségével végeztük el. Szignifikancia-szintnek az 5%-os valószínűséget fogadtuk el.

Eredmények

1. Toponár

A toponári temető 150 feltárt csontvázleletéből összességében 70 felnőtt egyén volt alkalmas szájpatológiai elemzésre. A fogszuvasodásokat és a fogkopást 57 főnél tudtuk feljegyezni, míg a fogzománc hypoplasiát 61 főnél lehetett vizsgálni.

A temető összességében vizsgált 70 egyénre vonatkozó korindex 37,7 év. Az optimális (áttört) fogak száma 2163, a premortem foghiány 280, az in vivo fogak száma 1883, a vizsgálható fogszám 1227, a postmortem hiányzó fogak (melybe a hiányzó állcsontdarabokhoz tartozó fogak is beleértendők) száma 656 volt. A vizsgálható állcsontfelülethez tartozó postmortem foghiányok száma 450 volt. A temetőre jellemző átlagos abrasiós érték 3,34, amely a Huszár-féle 6 fokozatú skálába²¹ visszaszámolva az abrasió superficialis II-nek (3. fokozat) feleltethető meg. Az ADI index értéke 65,16.

A fogstátus-indexek kiszámításához csak a minden szempontból vizsgálható 57 egyén adatait tudtuk felhasználni. Esetükben az optimális (áttört) fogak száma 1761, a carieses fogaké 222, a premortem foghiányoké 253, míg a gyökérig lekopott fogak száma 4 volt. A vizsgálható fogak száma 921 volt. A CE index 8,33, a CRE index értéke 38,91.

A ténylegesen vizsgálható állcsontfelület értéke 1558 volt, amely az 57 egyén vizsgálható fogszámának (921), premortem foghiányainak (253) és postmortem hiányzó fogainak (384) összege. A 222 darab szuvas fog összesített értéke a C1–5 skálán 505 volt. A módosított CRE index értéke 1,31.

A hypoplasia szempontjából vizsgált fogak száma 399, míg a hypoplasiás fogaké 155 volt. A HDI értéke 54,51.

A mintában egyetlen szenilis korcsoportú nő fordult elő. Noha a táblázatokban megadtuk a rá vonatkozó értékeket is, azok önmagukban nem értékelhetők. Ezért az egyes elváltozás-típusok jellemzésében a szenilis korcsoport adatait külön nem tüntettük fel, illetve nem hivatkoztunk rájuk, viszont a statisztikai vizsgálatokba bevontuk azokat, az analízis jellegétől függően a maturus korcsoporttal (korcsoportok összehasonlítása), illetve a többi nővel összevonva (nemek összevetése).

A vizsgálatokra alkalmas 57 egyén 84,2%-ának volt legalább egy szuvas fog. Az elváltozás az adultus korcsoportban (2. táblázat), illetve a férfiaknál fordult elő a legnagyobb gyakorisággal. A különbségek nem szignifikánsak. A vizsgált fogak 24,1%-a volt szuvas (3. táblázat). A legtöbbet az adultusoknál (26,45%), míg a legkevesebbet a juvenilibeknél találtuk (11,11%). A fogszuvasodásoknak a vizsgált fogakhoz viszonyított gyakorisága a maturusok esetében 21,05% volt. Ez azzal ma-

²⁰ SZIKOSSY-BERNERT 1996. 189–198.

²¹ HUSZÁR 1976.

gyarázható, hogy a juveniliseknél még nem jutott elég idő a nagyszámú caries kialakulására, ugyanakkor a maturus korcsoportban a már korábban keletkezett szuvasodások egy része a fogszövetet elpusztítva, a fog kihullását okozta. Emellett más hatások (foglazulás, fogüreget megnyitó abrasio) is okozhattak fogvesztést, amelybe ugyanúgy beletartozhattak szuvas fogak is. A nemeket tekintve elmondhatjuk, hogy összességében a nőknek volt több szuvas foguk (4. táblázat). A statisztikai vizsgálatok sem a korcsoportok, sem a nemek között nem mutattak ki szignifikáns eltérést. A carieses fogak számát a carieses fogú egyének számához viszonyítva az érintett főre jutó fogszuvasodások számát kaptuk (3. táblázat). Ennek értéke az adultus korú nőknél kiemelkedően magas volt, amely azt mutatja, hogy volt köztük néhány nagyon rossz fogazattal rendelkező egyén.

Premortem fogvesztés a vizsgált 70 fő 68,6%-ánál fordult elő (2. táblázat). Az elváltozás gyakorisága az életkor előrehaladtával statisztikailag is igazolható módon nő. A halál előtt kihullott fogak számában is növekedés mutatható ki a kor előrehaladtával (3. táblázat), de a különbség itt nem éri el a szignifikanciaszintet. A premortem fogvesztéses egyének előfordulásának gyakoriságában csak minimális eltérést tapasztaltunk a nemek között, viszont a nőknek szignifikánsan több foguk hullott ki, mint a férfiaknak (4. táblázat). Ebben az is közrejátszott, hogy az adultus korú nők között több olyan egyén is akadt, akinek közel az összes foga kihullott valamilyen szájbetegség következtében. Ezt mutatja esetükben a halmozottság kiemegasló értéke is (3. táblázat).

Cisztát vagy tályogot a népesség 44,3%-ánál találtunk (2. táblázat). A ténylegesen vizsgálható állcsontfelület 3,32%-át érintette ez az elváltozás-típus (3. táblázat). Az adultus korcsoportú nőknek kiemelkedően sok cysta/abscessusuk volt, és a halmozottság értéke is náluk bizonyult a legmagasabbnak. Ez azt mutatja, hogy volt köztük néhány nagyon rossz fogazatú egyén. A 3. táblázat adatai alapján megfigyelhető az is, hogy milyen egyértelmű arányosságot mutat egymással a szuvas fogak és a cysta/abscessusok gyakorisága. Ez részben alátámasztja azt a feltételezést is, mely szerint a tályogok legtöbbször a fogszuvasodás egyik következményeként jelennek meg.

A fogzománc hypoplasia vizsgálatára alkalmas (legalább egy darab vizsgálható frontfoggal rendelkező) 61 egyén 57,4%-ánál fordult elő ez az elváltozás (2. táblázat). A megvizsgált frontfogak 38,85%-a (3. táblázat) mutatott enyhe, de már szabad szemmel is észlelhető vagy erősebb hypoplasiát. Az adatok elemzésénél abból indultunk ki, hogy érdemi különbséget legfeljebb csak a nemek között tapasztalhatunk, a korcsoportok között (nemen belül) nem. Ennek oka az, hogy a fogzománc hypoplasia egy patológiás amelogenezis (fogzománcképzés) látható eredménye, és így a fogak képződésének ideje alatt, a kora gyermekkorban alakul ki. A fogak kifejlődése után az így létrejött hypoplasiás sávok rögzülnek és nem változnak már a továbbiakban, vagyis a korcsoportoktól függetlennek mondhatók. A hypoplasiával rendelkező egyének nem szerinti megoszlása nem mutatott szignifikáns különbséget a férfiak és nők között. A hypoplasiás fogak gyakorisága viszont kiugróan alacsony volt az adultus korú nők körében (3. táblázat). Figyelembe véve azonban, hogy nagyon egységes képet kaptunk a többi csoportnál (3. táblázat), valamint azt a feltételezést, hogy nemen belül a korcsoportok között nem valószínű lényegi

eltérés az elváltozás gyakoriságában, úgy véljük, hogy e kiugró adat megjelenése csak a kis elemszám és a minta töredékessége folytán kialakult véletlen hatások eredménye.

2. Fészerlak

A fészerlaki temető feltárt 218 csontvázleletéből összességében 96 felnőtt egyén volt alkalmas a szájpatólógiai elemzésre.

A temető vizsgált egyéneire vonatkozó korindex 35,61 év. Az optimális (áttört) fogak száma 2949, a premortem elvesztett fogaké 250, az in vivo fogszám 2699, a vizsgálható fogak száma 1606, míg a postmortem foghiányoké 1093. A szuvas fogak száma 276, a gyökérig kopottaké 19. A CRE index értéke 26,85, a CE indexé 5,48.

A ténylegesen vizsgálható állcsontfelület nagysága 2329 volt, amely a vizsgálható fogszám (1606), a premortem foghiányok (250) és az elemzett állcsontfelületen észlelhető postmortem fogvesztések (473) összege. A 276 darab fogszuvasodásnak a C1–5 skála alapján összesített értéke 597. A módosított CRE értéke 0,94.

A temető vizsgált egyéneire vonatkozó ADI index 59,50. A népességre jellemző átlagos fogkopási érték 3,08, amely Huszár 6 fokozatú skálájába²² visszahegyettesítve az abrasio superficialis II-nek (3. fokozat) feleltethető meg.

A hypoplasia vizsgálatára alkalmas koponyák száma 80, a vizsgált fogak száma 501, a hypoplasiás fogaké 245 volt. A HDI értéke 52,19.

A mintában egyetlen szenilis korcsoportú nő fordult elő. Adataival ugyanúgy jártunk el, mint a toponári temető szenilis korú nője esetében.

A vizsgált 96 egyén 74,0%-ánál fordult elő fogszuvasodás (5. táblázat). Leggyakrabban a maturus férfiaknál, míg legritkábban az adultus nőknél jelent meg ez az elváltozás, de nem találtunk érdemi különbségeket sem a nemek, sem a korcsoportok között. A vizsgált fogak 17,19%-a volt szuvas (6. táblázat). A cariesek száma a kor előrehaladtával statisztikailag igazolható módon növekszik. A nemek között nem találtunk számottevő különbséget (7. táblázat). A legtöbb szuvas fogat a maturus férfiaknál találtuk, és a halmozottság mértéke is az ő esetükben volt a legmagasabb.

Premortem fogvesztésben a vizsgáltak 46,9%-a volt érintett (5. táblázat). A premortem foghiányos egyének gyakorisága az életkor előrehaladtával statisztikailag is igazolható módon nő, míg a nemek között nincs számottevő különbség (7. táblázat). A ténylegesen vizsgálható állcsontfelületnek 10,73%-át tették ki a halál előtt kihullott fogak (6. táblázat). Ezek száma is egyértelműen növekszik az életkorral, a különbség szintén szignifikáns.

A vizsgált népesség 33,3%-ánál fordult elő cysta/abscessus (5. táblázat). Az elváltozás a nemeket tekintve a férfiaknál, míg az életkort nézve az idősebbek között fordult elő gyakrabban. Mindezek statisztikailag is alátámaszthatók. A cysta/abscessusoknak a ténylegesen vizsgálható állcsontfelülethez viszonyított aránya 2,71% (6. táblázat). A ciszták és tályogok száma, akárcsak az előfordulási gyakoriságuk, a férfiaknál, illetve az idősebb korcsoportokban volt a nagyobb. A különbségek szignifikánsak. A 6. táblázat adatait szemügyre véve látható a szuvas fogak és a cysta/abscessusok számának korrelációja.

²² HUSZÁR 1976.

A fogzománc hypoplasia vizsgálatára a fészlerlaki temető 80 egyéne bizonyult alkalmasnak (azok, akiknek legalább egy, vizsgálható frontfoguk volt). Közöttük az elváltozás gyakorisága 75,0% (5. táblázat). A megvizsgált frontfogak 48,90%-a mutatott enyhe, de már szabad szemmel is felismerhető, vagy ennél erősebb hypoplasziát (6. táblázat). Az elváltozás hasonló gyakorisággal fordult elő a férfiak és a nők körében. A hypoplasziás fogak számát tekintve azonban a toponári temetőnél tapasztalt zavaros eredményeket kaptuk, csak ebben az esetben a maturus nőknek volt a többi csoporthoz képest nagyon kevés hypoplasziás foguk (6. táblázat). Véleményünk szerint erre az esetre is érvényesek a toponári temető értékelésénél leírtak, miszerint ez a különbség nem biológiai okokra vezethető vissza, hanem a véletlen eredménye.

3. A két népesség összehasonlítása

A toponári és fészlerlaki temetők népességeinek összehasonlítását abból a célból végeztük el, hogy kiderítsük, vannak-e különbségek a vizsgált szájpatológiai jelek tekintetében a két, társadalmilag eltérő rétegeket képviselő csoport között, és ha vannak, akkor azok milyen okokra vezethetők vissza.

A két minta összehasonlíthatóságát segítette, hogy az ADI, a HDI és a korindexük között sem volt nagy különbség. A két temető vizsgált egyéneinek szájpatológiai alapadatait a 8. táblázat és a 9. táblázat foglalja magába.

Az elemzések során részletesen, nem és korcsoport szerinti bontásban is összevetettük a két népességet, hogy pontosabb magyarázattal szolgálhassunk fogazatuk állapotának tényleges egymáshoz viszonyított helyzetéről. Ezt fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, mert pusztán csak az egész népességre vonatkozó egységes adatok (8. táblázat és 9. táblázat) téves következtetések levonását eredményezhetnék.

A szuvas fogak, a premortem fogvesztések és a cysta/abscessusok gyakorisága összességében a toponári mintánál volt a nagyobb. Azonban úgy gondoljuk, hogy a két népesség fogstátusza nagyon hasonló, és nincs közöttük akkora különbség, mint amekkorát az összesített számadatok mutatnak. Ezeket a különbségeket ugyanis jórészt egyetlen csoport, a toponári adultus nőké alakította ki, illetve nagyította fel. A toponári adultus nők között több, nagyon rossz fogazatú személy is előfordult, ezt mutatják esetükben a kimagasló halmozottsági értékek is (3. táblázat). Emellett a minták kicsik voltak, ami lehetővé tette, hogy ez az egyetlen csoportot érintő jelenség az egész népességre vonatkozó egységes adatokat is jelentősen befolyásolhassa. (A két temető többi, azonos korcsoportjai között a legtöbb esetben már jóval kisebbek voltak a különbségek az egyes elváltozás-típusok gyakoriságában.) Példának hozzuk fel a cysta/abscessusok számának az állcsontfelülethez viszonyított gyakoriságát (3. táblázat és 6. táblázat). A ciszták és tályogok száma hasonló volt a két temető azonos csoportjai között, és mindenhol a fészlerlakaiak rendelkeztek többel, kivéve az adultus korcsoportú nőket, ahol a toponáriaknál sokkal gyakoribb volt ez az elváltozás. Így az összesített adatok alapján a toponári mintában volt arányában több cysta/abscessus, holott a részletes vizsgálatok szerint ez csak a toponári adultus nőkre igaz.

A fogzománc hypoplasziája az előbbiekkal ellentétben egyértelmű tendenciát mutatott. Ez az elváltozás egyöntetűen a fészlerlaki népesség körében volt a gyakoribb. A különbségek szignifikánsak.

A fogkopottság tekintetében nem tapasztaltunk eltérést a két népesség között. Az átlagos abráziós érték (9. táblázat) mindkét esetben megfelel a korindex alapján elvárható értéknek.

4. Feltételezett kóroki tényezők

A vizsgálatokkal nyert eredmények alapján a következőket állapítottuk meg a két népességről. Étrendjük fehérjékben, ásványi anyagokban és vitaminokban szegényes lehetett. Erre a fogzománc hypoplasia nagy gyakorisága, valamint az igen rossz fogstátusz enged következtetni. A rossz fogstátusz mellett, a fogszuvasodások talaján kifejlődött cysta/abscessusok nagy száma is a szájhigiéné feltételezett hiányát mutatja. Étrendjük jelentős részét növényi szénhidrátok teheték ki, erre utal a fogszuvasodások nagyon magas aránya. A két népesség fogstátusza nagyon hasonló. Ezért úgy gondoljuk, hogy ugyanazokat a tápláléktípusokat fogyaszthatták. Ezt támasztja alá a fogkopás nagyfokú hasonlósága is. A szegényebb rétegeket képviselő fészlerlakai körében szignifikánsan gyakoribb volt a fogzománc hypoplasia, amely azt jelzi, hogy amellett, hogy a két népesség táplálkozása nem volt kielégítőnek mondható, nekik időnként nélkülözniük is kellett. Ezekben az időszakokban a legyengült szervezetek, melyek egészséges fejlődéséhez kiemelkedően fontos a helyes és rendszeres táplálkozás, könnyebben és gyakrabban betegedtek meg, ezzel magyarázható esetükben a hypoplasiás elváltozások nagyobb gyakorisága.

IRODALOM

BRINCH-MØLLER-CHRISTENSEN 1949.

Brinch, O.-Møller-Christensen, V.: Über vergleichende Untersuchungen über das Kariesvorkommen an archäologischem Schadelmaterial. Schweiz. Mschr. Zahnheilk. 59 (1949) 853-880.

ÉRY 1992.

Éry K.: Útmutató a csontvázleletek feldolgozásához. ELTE Embertani Tanszék, posztgraduális szakképzés jegyzete (kézirat). Budapest, 1992.

FÓTHI 1988.

Fóthi, E.: The anthropological investigation of the Avar-age cemetery of Fészlerlak. AnthrHung 20 (1988) 31-53.

FÓTHI 1989.

Fóthi E.: Avarkori populációk embertani problémái. Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1989.

HUSZÁR 1976.

Huszár Gy.: A fogkopás vizsgálatának újabb módszerei és ezek alapján végzett összehasonlító értékelésének eredményei. Doktori értekezés. Budapest, 1976.

HUSZÁR-SCHRANZ 1952.

Huszár Gy.-Schrantz D.: A fogszuvasodás elterjedése a Dunántúlon, az újabbkőkortól az újkorig. Fogorvosi Szemle 45 (1952) 5-8, 26-36.

ISCAN-LOTH-WRIGHT 1984.

Iskan, M. Y.-Loth, S. R.-Wright, R. K.: Age estimation from the rib by phase analysis: White Males. *J. Forensic Sciences*. 29 (1984) 1094-1104.

MEINDL-LOVEJOY 1985.

Meindl, R. S.-Lovejoy, C. O.: Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 57-66.

NEMESKÉRI-HARSÁNYI-ACSÁDI 1960.

Nemeskéri J.-Harsányi L.-Acsádi Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *AnthrAnz* 24 (1960) 103-115.

PAP 1995.

Pap I.: Paleopathológia. ELTE Embertani Tanszék, posztgraduális szakképzés jegyzete (kézirat). Budapest, 1995.

SZIKOSSY 1993.

Szikossy I.: Szájpatológiai vizsgálatok a Vörs-Papkert B temető népességén. Szakdolgozat (kézirat). Budapest, 1993.

SZIKOSSY-BERNERT 1996.

Szikossy I.-Bernert Zs.: A Kereki-Homokbánya paleoszomatológiai vizsgálata. In.: Pálfi Gy.-Farkas L. Gy.-Molnár E. (szerk.): *Honfoglaló magyarság - Árpád-kori magyarság*. JATE Embertani tanszéke. Szeged, 1996. 189-198.

SZIMONOVA 1997.

Szimonova E.: A toponári avar temető. In.: Karacz G. (szerk.): *Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban*. KGRE BTK TTI. Marcali, 1997. 25-52.

TODD 1920.

Todd, T. W.: Age Changes in the Pubis Bone I, The Male White Pubis. *American Journal of Physical Anthropology* 3 (1920) 285-334.

WENGER 1974.

Wenger S.: Déldunántúl avarkori népességének embertani problémái. - On the anthropological problems of the Avar-age populations in the Southern Transdanubia. *AnthrHung* 13 (1974) 5-86.

WRIGHT 1997.

Wright, L. E.: Intertooth Patterns of Hypoplasia Expression: Implications for Childhood Health in the Classic Maya Collapse. *American Journal of Physical Anthropology* 102 (1997) 233-247.

**The paleostomatological investigation of the anthropological findings
from the Avar period cemeteries of Toponár and Fészerlak**

- Sándor Évinger -

Resume

The anthropological findings of two cemeteries from the late Avar period (Toponár and Fészerlak, Hungary) were examined from the aspect of dental health in this study. Both cemeteries derive from the 8th century. According to the earlier anthropological studies and the archeological findings, the inhabitants of the two cemeteries were anthropologically similar to each other and they shared the same culture, but those who were buried at Fészerlak represented the lower classes of the Avar society and the people of Toponár belonged to the higher ranks in this system.

We tried to determine the level of dental health in both populations and then we compared them. With these data we made an attempt to give information about the nutritional habits and the living conditions of these people. We also wanted to find out whether there were any differences in the examined paleostomatological characters (and in the way of life or in the way of nutrition) between the two socially different people.

Only those with permanent dentition (the juvenile, adult, mature and senile males and females) were drawn into the examination. The sample size was 70 individuals in the case of Toponár and 96 individuals in the case of Fészerlak.

The frequency and progress of carious lesions, cysts and abscesses, the number of premortem lost teeth and the level of abrasion in the case of the full dentition were registered. The number of incisors and canines with enamel hypoplasia was determined, too.

The data were compared with χ^2 -probe. The statistical analyses were carried out among the different age-groups and sexes within the populations and between the two series. The general status of dentition was characterised with several dental indices (CE, CRE, advanced CRE) in both populations.

The pathological alterations were very frequent among the inhabitants of Toponár and Fészerlak. The number of carious lesions was particularly high. The possible reasons for this result were the lack of dental hygiene and the carbohydrate-rich nutrition. We couldn't find any differences in the examined paleostomatological characters between the two series with the exception of the enamel hypoplasia which was significantly more frequent in the sample of Fészerlak. The possible cause of this result was that the inhabitants of Fészerlak (the people who represented the lower ranks) could eat less proteins and vitamins, which are very important for the proper development of teeth, than that of Toponár.

Évinger Sándor
Magyar Természettudományi Múzeum
1083 Budapest, Ludovika tér 2.
evingers@freemail.hu

2. táblázat. Az egyes elváltozás-típusoknak a toponári temető vizsgált egyéneire vonatkozó gyakorisági adatai kor és nem szerinti megoszlásban

	Vizsgált koponyák ¹		Carieses koponyák		Vizsgált koponyák ²		Premortem foghiányos koponyák		Cysta/abscessusos koponyák		Vizsgált koponyák ³		Fogzománc hypoplasiás koponyák	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Összes juvenilis	3	66,7	3	0,0	0	0,0	0	0,0	3	1	33,3			
Összes adultus	32	87,5	39	61,5	24	61,5	20	51,3	34	19	55,9			
Adultus nők	18	83,3	21	61,9	13	61,9	12	57,1	17	7	41,2			
Adultus férfiak	14	92,9	18	61,1	11	61,1	8	44,4	17	12	70,6			
Összes maturus	21	81,0	27	85,2	23	85,2	10	37,0	23	14	60,9			
Maturus nők	11	63,6	12	91,7	11	91,7	3	25,0	9	6	66,7			
Maturus férfiak	10	100,0	15	80,0	12	80,0	7	46,7	14	8	57,1			
Összes szenilis	1	100,0	1	100,0	1	100,0	1	100,0	1	1	100,0			
Szenilis nők	1	100,0	1	100,0	1	100,0	1	100,0	1	1	100,0			
Szenilis férfiak	0	—	0	—	0	—	0	—	0	0	—			
Összesen	57	84,2	70	68,6	48	68,6	31	44,3	61	35	57,4			

¹ = A caries vizsgálatára alkalmas koponyák száma

² = A premortem fogvesztések és cysta/abscessusok vizsgálatára alkalmas koponyák száma

³ = A fogzománc hypoplasia vizsgálatára alkalmas koponyák száma

3. táblázat. A toponári temető vizsgált egyéneinek fogaira vonatkozó adatok kor és nem szerinti megoszlásban

	Vizsgált fogak	Vizsgált állcsont	Fogszuvasodások			Premortem foghiányok			Ciszták és tályogok			Vizsgált fogak ³	Hypoplasiás fogak		Vizsgált fogak ⁴	Fogkopás	
	N	„felület” ¹	N	%	/fő ²	N	%	/fő ²	N	%	/fő ²	N	N	%	N	értéke ⁵	fokozata ⁶
Összes juvenilis	45	68	5	11,11	2,5	0	0,00	0,0	0	0,00	0,0	18	4	22,22	45	1,72	ASI. (2.)
Összes adultus	586	1132	155	26,45	5,5	158	13,96	6,6	47	4,15	2,4	237	86	36,29	544	3,20	ASII. (3.)
Adultus nők	318	610	95	29,87	6,3	115	18,85	8,5	34	5,57	2,8	114	32	28,07	289	3,22	ASII. (3.)
Adultus férfiak	268	522	60	22,39	4,6	43	8,24	3,9	13	2,49	1,6	123	54	43,90	255	3,18	ASII. (3.)
Összes maturus	285	743	60	21,05	3,5	119	16,02	5,2	17	2,29	1,7	143	64	44,76	277	3,86	AM. (4.)
Maturus nők	129	311	24	18,60	3,4	66	21,22	6,0	4	1,29	1,3	46	20	43,48	129	3,84	AM. (4.)
Maturus férfiak	156	432	36	23,08	3,6	53	12,27	4,2	13	3,01	1,9	97	44	45,36	148	3,88	AM. (4.)
Összes szenilis	5	14	2	40,00	2,0	3	21,43	3,0	1	7,14	1,0	1	1	100,0	3	4,00	AM. (4.)
Szenilis nők	5	14	2	40,00	2,0	3	21,43	3,0	1	7,14	1,0	1	1	100,0	3	4,00	AM. (4.)
Szenilis férfiak	0	0	0	—	—	0	—	—	0	—	—	0	0	—	0	—	—
Összesen	921	1957	222	24,10	4,6	280	14,31	5,8	65	3,32	2,2	399	155	38,85	869	3,34	ASII. (3.)

¹ = A ténylegesen vizsgálható állcsontfelület, amely a 70 egyén vizsgálható fogszámának (1227), premortem foghiányainak (280) és a vizsgálható állcsontokhoz tartozó postmortem foghiányok (450) összege.

² = Egy, az adott elváltozásban érintett egyévre jutó elváltozások átlagos száma, a halmozottság mértéke.

³ = A fogzománc hypoplasia vizsgálatához felhasznált frontfogak (metsző- és szemfogak) száma.

⁴ = A fogkopás vizsgálatához felhasználható fogak száma.

⁵ = Az adott csoportra jellemző átlagos abrasiós érték.

⁶ = Az adott csoportra jellemző átlagos abrasiós érték a Huszár-féle skála mely fokozatának feleltethető meg leginkább. A zárójeles érték a fokozatot, míg a rövidítés az adott fokozat nevét jelöli. Az ASI. az Abrasio Superficiales I, az ASII. az Abrasio Superficiales II, míg az AM. az Abrasio Media rövidítése.

4. táblázat. A toponári temető népességének szájpatológiai alapadatai

	Férfiak				Nők				Juvenilisek	Összesen
	Együtt	Adultus	Maturus	Szenilis	Együtt	Adultus	Maturus	Senilis		
A vizsgálható fogak száma ¹	424	268	156	0	452	318	129	5	45	921
A postmortem hiányzó fogak száma ¹	175	96	79	0	186	89	91	6	23	384
A premortem hiányzó fogak száma	96	43	53	0	184	115	66	3	0	280
A vizsgált állcsontfelület ²	954	522	432	0	935	610	311	14	68	1957
A szuvas fogak száma	96	60	36	0	121	95	24	2	5	222
A fogszuvasodások a vizsgálható fogak százalékában	22,64	22,39	23,08	—	26,77	29,87	18,60	40,00	11,11	24,10
A ciszták és tályogok száma	26	13	13	0	39	34	4	1	0	65
A ciszták és tályogok a vizsgált állcsontfelület százalékában	2,73	2,49	3,01	—	4,17	5,57	1,29	7,14	0,00	3,32
A premortem foghiányok a vizsgált állcsontfelület százalékában	10,06	8,24	12,27	—	19,68	18,85	21,22	21,43	0,00	14,31
A hypoplasiás fogak száma	98	54	44	0	53	32	20	1	4	155
A hypoplasia szempontjából vizsgált fogak száma	220	123	97	0	161	114	46	1	18	399
A hypoplasiás fogak a vizsgált fogak százalékában	44,55	43,90	45,36	—	32,92	28,07	43,48	100,00	22,22	38,85
A fogkopás szempontjából vizsgált fogak száma	403	255	148	0	421	289	129	3	45	869
A fogak átlagos kopottsági értéke	3,44	3,18	3,88	—	3,42	3,22	3,84	4,00	1,72	3,34
A vizsgálható fogak száma ²	641	360	281	0	541	388	148	5	45	1227
A postmortem hiányzó fogak száma ²	217	119	98	0	210	107	97	6	23	450

¹ = A rögzített állkapcsú egyének nélküli értékek

² = A rögzített állkapcsú egyének beszámításával

5. táblázat. Az egyes elváltozás-típusoknak a fészlerlaki temető vizsgált egyéneire vonatkozó gyakorisági adatai kor és nem szerinti megoszlásban

	Vizsgált koponyák		Carieses koponyák		Premortem foghiányos koponyák		Cysta/abscessusos koponyák		Vizsgált koponyák ¹	Fogzománc hypoplasiás koponyák	
	N	N	%	N	%	N	%	N	N	%	
Összes juvenilis	8	6	75,0	0	0,0	0	0,0	7	5	71,4	
Összes adultus	57	41	71,9	22	38,6	17	29,8	49	37	75,5	
Adultus nők	28	19	67,9	10	35,7	4	14,3	21	16	76,2	
Adultus férfiak	29	22	75,9	12	41,4	13	44,8	28	21	75,0	
Összes maturus	30	23	76,7	22	73,3	14	46,7	24	18	75,0	
Maturus nők	17	13	76,5	12	70,6	6	35,3	11	7	63,6	
Maturus férfiak	13	10	76,9	10	76,9	8	61,5	13	11	84,6	
Összes szenilis	1	1	100,0	1	100,0	1	100,0	0	0	—	
Szenilis nők	1	1	100,0	1	100,0	1	100,0	0	0	—	
Szenilis férfiak	0	0	—	0	—	0	—	0	0	—	
Összesen	96	71	74,0	45	46,9	32	33,3	80	60	75,0	

¹ = A fogzománc hypoplasia vizsgálatára alkalmas koponyák száma

6. táblázat. A fészlerlaci temető vizsgált egyéneinek fogaira vonatkozó adatok kor és nem szerinti megoszlásban

	Vizsgált fogak	Vizsgált állcsont	Fogszuvasodások			Premortem foghiányok			Ciszták és tályogok			Vizsgált fogak ³	Hypoplasiás fogak		Vizsgált fogak ⁴	Fogkopás	
	N	„felület” ¹	N	%	/fő ²	N	%	/fő ²	N	%	/fő ²	N	N	%	N	értéke ⁵	fokozata ⁶
Összes juvenilis	141	179	17	12,06	2,8	0	0,00	0,0	0	0,00	0,0	49	20	40,82	141	2,14	ASI. (2.)
Összes adultus	1004	1348	154	15,34	3,8	75	5,56	3,4	32	2,37	1,9	310	167	53,87	971	2,86	ASII. (3.)
Adultus nők	465	650	70	15,05	3,7	40	6,15	4,0	12	1,85	3	143	80	55,94	452	2,70	ASII. (3.)
Adultus férfiak	539	698	84	15,58	3,8	35	5,01	2,9	20	2,87	1,5	167	87	52,10	519	3,02	ASII. (3.)
Összes maturus	459	777	104	22,66	4,5	156	20,08	7,1	29	3,73	2,1	142	58	40,85	431	3,84	AM. (4.)
Maturus nők	229	410	48	20,96	3,7	82	20,00	6,8	10	2,44	1,7	71	17	23,94	216	3,80	AM. (4.)
Maturus férfiak	230	367	56	24,35	5,6	74	20,16	7,4	19	5,18	2,4	71	41	57,75	215	3,86	AM. (4.)
Összes szenilis	2	25	1	50,00	1,0	19	76,00	19,0	2	8,00	2,0	0	0	0,00	2	4,50	AM.-APC. (4.-5.)
Szenilis nők	2	25	1	50,00	1,0	19	76,00	19,0	2	8,00	2,0	0	0	0,00	2	4,50	AM.-APC. (4.-5.)
Szenilis férfiak	0	0	0	—	—	0	—	—	0	—	—	0	0	—	0	—	—
Összesen	1606	2329	276	17,19	3,9	250	10,73	5,6	63	2,71	2,0	501	245	48,90	1545	3,08	ASII. (3.)

¹ = A ténylegesen vizsgálható állcsontfelület, amely a 96 egyén vizsgálható fogszámának (1606), premortem foghiányainak (250) és a vizsgálható állcsontokhoz tartozó postmortem foghiányok (473) összege.

² = Egy, az adott elváltozásban érintett egyénre jutó elváltozások átlagos száma, a halmozottság mértéke.

³ = A fogzománc hypoplasia vizsgálatához felhasznált frontfogak (metsző- és szemfogak) száma.

⁴ = A fogkopás vizsgálatához felhasználható fogak száma.

⁵ = Az adott csoportra jellemző átlagos abráziós érték.

⁶ = Az adott csoportra jellemző átlagos abráziós érték a Huszár-féle skála mely fokozatának feleltethető meg leginkább. A zárójeles érték a fokozatot, míg a rövidítés az adott fokozat nevét jelöli. Az ASI. az Abrasio Superficialis I, az ASII. az Abrasio Superficialis II, az AM. az Abrasio Media, míg az APC. az Abrasio Profunda Compensata rövidítése.

7. táblázat. A fészlerlaci temető népességének szájpatológiai adatai

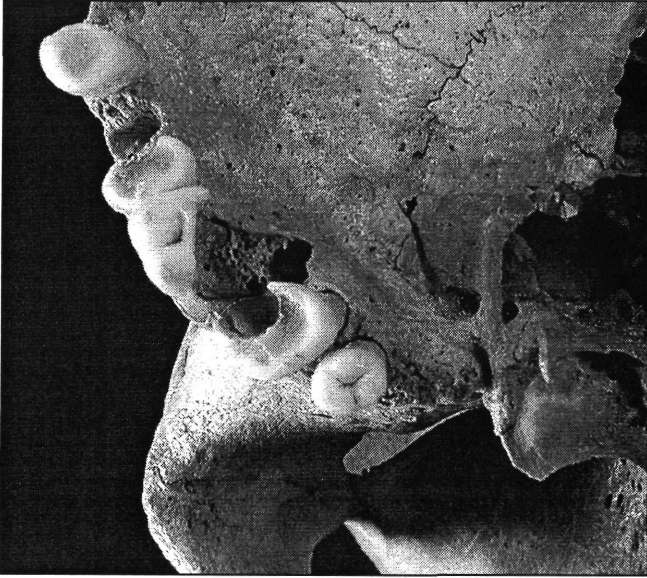
	Férfiak				Nők				Juvenilisek	Összesen
	Együtt	Adultus	Maturus	Szenilis	Együtt	Adultus	Maturus	Senilis		
A vizsgálható fogak száma	769	539	230	0	696	465	229	2	141	1606
A postmortem hiányzó fogak száma	187	124	63	0	248	145	99	4	38	473
A premortem hiányzó fogak száma	109	35	74	0	141	40	82	19	0	250
A vizsgált állcsontfelület	1065	698	367	0	1085	650	410	25	179	2329
A szuvas fogak száma	140	84	56	0	119	70	48	1	17	276
A fogszuvasodások a vizsgálható fogak százalékában	18,21	15,58	24,35	—	17,10	15,05	20,96	50,00	12,06	17,19
A tiszták és tályogok száma	39	20	19	0	24	12	10	2	0	63
A tiszták és tályogok a vizsgált állcsontfelület százalékában	3,66	2,87	5,18	—	2,21	1,85	2,44	8,00	0,00	2,71
A premortem foghiányok a vizsgált állcsontfelület százalékában	10,23	5,01	20,16	—	13,00	6,15	20,00	76,00	0,00	10,73
A hypoplasiás fogak száma	128	87	41	0	97	80	17	0	20	245
A hypoplasia szempontjából vizsgált fogak száma	238	167	71	0	214	143	71	0	49	501
A hypoplasiás fogak a vizsgált fogak százalékában	53,78	52,10	57,75	—	45,33	55,94	23,94	0,00	40,82	48,90
A fogkopás szempontjából vizsgált fogak száma	734	519	215	0	670	452	216	2	141	1545
A fogak átlagos kopottsági értéke	3,26	3,02	3,86	—	3,06	2,70	3,80	4,5	1,07	3,08

8. táblázat.
A toponári és fészlerlaci népesség szájpatológiai alapadatai (1.)

	Toponár	Fészlerlak
A carieses koponyák %-a	84,2	74,0
A carieses fogak %-a	24,10	17,19
A premortem foghiányos koponyák %-a	68,6	46,9
A premortem foghiányok %-a	14,31	10,73
A cysta/abscessusos koponyák %-a	44,3	33,3
A cysta/abscessusok %-a	3,32	2,71
A fogzománc hypoplasiás koponyák %-a	57,4	75,0
A hypoplasiás fogak %-a	38,85	48,90

9. táblázat.
A toponári és fészlerlaci népesség szájpatológiai alapadatai (2.)

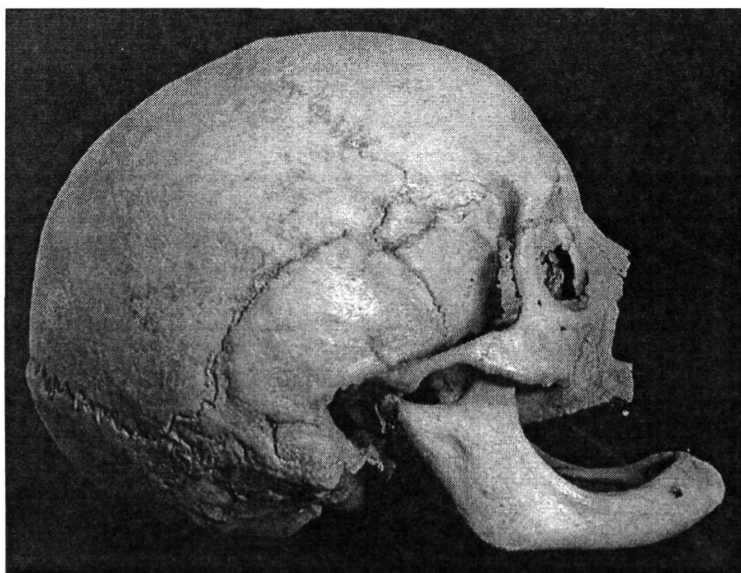
	Toponár	Fészlerlak
A fogkopás átlagos értéke (fokozata)	3,34 (ASII.)	3,08 (ASII.)
Az archeológiai dentalindex (ADI) értéke	65,16	59,50
A hypoplasiás dentalindex (HDI) értéke	54,51	52,19
A népességet jellemző korindex	37,70	35,61
A CRE-index értéke	38,91	26,85
A CE-index értéke	8,33	5,48
A módosított CRE-index értéke	1,31	0,94

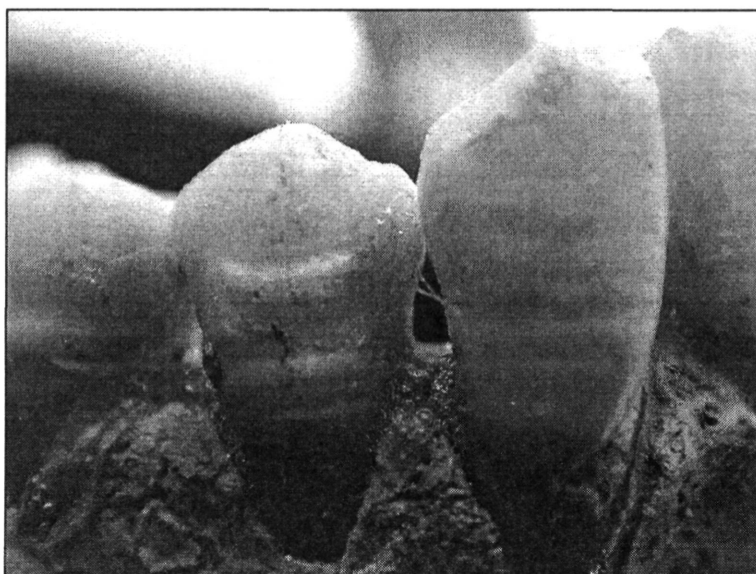
1. kép. Toponár, 9. sír (Adultus nő): A jobb felső bölcsességfog (M_3) csökevényes. Az előtte található M_2 -es (második nagyőrlő) mesialis és M_1 -es (első nagyőrlő) distalis felszínén nagy kiterjedésű caries látható.

2. kép. Toponár, 31. sír (Maturus férfi): A jobb felső C-t (szemfog) és P-et (első kisőrlő) egyaránt érintő nagyméretű tályog.

3. kép. Toponár, 100. sír (Adultus nő): A képen látható fiatal adultus nő valamilyen betegség miatt elvesztette az összes fogát. Látható az állcsontok erőteljes atrophíája is.

4. kép. Toponár, 108. sír (Adultus nő): A kép fókuszában lévő két fog – balról jobbra haladva – az első kisőrlő (P₁) és a szemfog (C). Mindkettőn – vízszintes vonalkák formájában – zománchypoplasia figyelhető meg.

LIPP VILMOS VEZETÉSÉVEL FELTÁRT,
KESZTHELY KÖRNYÉKI TEMETŐK EMBERTANI ANYAGÁNAK
ANTROPOLÓGIAI ELEMZÉSE

– Varga Péter – Bernert Zsolt – Fóthi Erzsébet – Gyenis Gyula –

Bevezetés

A keszthely-fenekpusztai földnyelv a késő neolitikum óta szinte folyamatosan lakott volt. A IV. században a rómaiak erődöt építettek. A VI. század közepe után egy új, idegen eredetű, késő antik kultúrájú népesség telepedett meg a keszthely-fenekpusztai erődben és annak kb. 40 km átmérőjű körzetében, akiknek kultúrája eltér az avarokétól. Az erődön belül és a déli erőd fal előtt elterülő temetők használatának idejét a kutatók többsége 568–630 közé keltezi.¹ A Keszthely-kultúrán a 6–8. század közötti időszakban a Keszthely körüli, csaknem félszáz kilométeres sugárú körben az Avar Birodalmon belül élt népességnek a régészeti hagyatékát értjük, amelyet főleg a női sírokban található sajátos leletegyüttesel – korongos fibula, stílustű, kosárkás fülbevaló, kígyófejes karperec – jellemezhetünk.²

A népesség eredetéről megoszlanak az elképzelések. Kovrig szerint a Keszthely-kultúrát az avar korban továbbélő, romanizált őslakosság hozta létre, akik az avar hódítás után is megőrizték kulturális függetlenségüket.³ Kiss G. véleménye, hogy az Adria északi partvidékéről idevándorolt ismeretlen eredetű, késő antik kultúrájú néptöredék telepedett le az Avar Birodalomban, egy viszonylag kis területen, mintegy keresztény szigetként.⁴ Sági véleménye az, hogy az erőd népessége a helyi továbbélő késő antik lakosságból és a bevándorolt nyugati germánokból állt, akik a fenekpusztai erőd helyzetéből fakadóan élénk kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki Bizánc és Itália felé.⁵ Müller véleménye szerint 568-ban a langobardok Pannónia romanizált népességének jelentős részével együtt Itáliába vonultak, de a Keszthely környéki késő antik népesség helyben maradt, hiszen az új hódítóknak, az avaroknak is szükségük volt kézművesekre és földművesekre.⁶

Az avarokétól eltérő, a Keszthely-kultúrával jellemezhető népesség központja a fenekpusztai erőd volt. A vezető réteg az erődben élt, halottaikat az ókeresztény bazilikába temették. Lengyel csontkémiai vizsgálatai alapján két különböző csoportot különített el, e szerint a fenekpusztai erőd népessége 568 és 630 között két rétegből állt.⁷ A kisebbik csoportba a helyi, késő antik népesség gyakorlatilag mel-

¹ MÜLLER 1987.

² KOVRIG 1958; KISS 1968.

³ KOVRIG 1958.

⁴ KISS 1992.

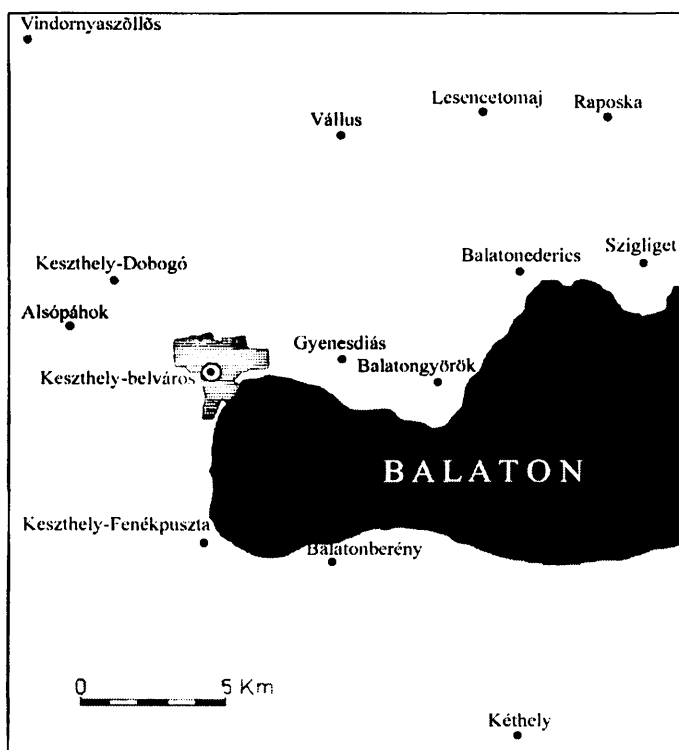
⁵ SÁGI 1961; SÁGI 1970.

⁶ MÜLLER 1987.

⁷ LENGYEL 1971.

léklet nélküli sírjai tartoztak, a nagyobb csoportba pedig az 568-ban betelepülők jellegzetes leleteket tartalmazó sírjai kerültek. Tehát a természettudományi vizsgálatok is támogatják a régészeti elemzések szerinti felosztást, így a bevándoroltak mellett a helyben továbbélő késő antik népesség jelenlétével is számolnunk kell. 630 táján azonban valamilyen kényszerítő ok miatt véget ért a fenékpusztai település élete. Kovrig vetette fel, hogy az itt élő népesség a VII. század elején egy nagy pusztítás után elhagyta az erődöt, és Keszthelyen folytatta az életét. Ezzel magyarázható, hogy a VII. század elején Keszthelyen előzmények nélkül tűnik fel a „korsárcás függők népe”.⁸

A Keszthely-kultúrával jellemezhető népesség eredetének tisztázásában az antropológiának a jövőben még komoly szerep juthat. Ennek feltétele a Keszthely-kultúra temetőiből feltárt embertani maradványok szisztematikus feldolgozása. Tanulmányunkkal ehhez szeretnénk hozzájárulni.

1. ábra. A Keszthely-kultúra lelőhelyeinek földrajzi helyzete (MÜLLER 1992. nyomán)

⁸ KOVRIG 1958.

Anyag és módszer

A múlt század végén Lipp Vilmos több mint 6000, a Keszthely-kultúrával jellemezhető sírt tárt fel, köztük a keszthely-fenekpusztai erőd és a keszthely-dobogói temető sírjait is. Az akkori szokásnak megfelelően a csontvázakból csak a jó megtartású koponyákat mentették meg (az állkapocs nélkül), míg a többi csontot embertani vizsgálat nélkül visszatemették. A két lelőhely embertani anyagát ma már mindössze 102 koponya reprezentálja, amely a MTM embertani tárában van. A két temető leleteit összevontan értékeltük, mert az ásatási dokumentáció alapján az egyes koponyákról ma már egyértelműen nem dönthető el, melyik temetőbe is tartoznak. Az összevonás mellett szóltak a vizsgálati eredmények is, amelyek szerint az egész anyag homogén népességet mutat.

A vizsgálat jelentősége abban áll, hogy ez idáig a Keszthely-kultúrából csak nagyon kevés jó megtartású embertani anyag maradt fenn, így eredményeink jelentősen hozzájárulhatnak e kultúra hordozóinak embertani megismeréséhez.

A morfológiai nem meghatározásánál a koponyák 12 nemi dimorfizmust mutató anatómiai jellegét vettük figyelembe.⁹ Az elhalálózási kor becslésekor felhasználtuk a koponyavarratok csontosodását,¹⁰ valamint Lamendin és munkatársai¹¹ az egygyökerű fogak áttetszőségének változásán alapuló módszerét, továbbá Brothwell¹² és Huszár¹³ megfigyelései alapján a fogak kopását. A koponya abszolút méreteinek felvétele és az indexek számolása során Martin és Saller 1957-es munkája¹⁴ szerint jártunk el. Az antropometriai jellegek osztályozására Alekszejev és Debec kategóriáit használtuk.¹⁵ A koponyakapacitást Lee és Pearson módszere szerint számítottuk ki.¹⁶ A koponyák morfológiai leírásánál tíz jellemzőt vizsgáltunk. A fenti vizsgálatok során a makroszkóposan észlelhető patológiás esetek leírását is elvégeztük.

Eredmények

A nemi kifejezettség

A vizsgált 12 nemi jelleg nemek szerint átlagolt értékeit az 1. táblázatban adjuk meg. A nemi kifejezettség a férfiaknál átlagosan +0,15 volt, a nőknél -0,41. A koponyákon megfigyelhető nemi dimorfizmus kicsi, a népesség nőies. A legférfiasabb bélyegnek a férfiak koponyáján a facies zygomaticus (+0,77) és a glabella – arcus superciliaris (+0,46), legkevésbé férfiasnak a processus mastoideus (+0,19) és a protuberantia occipitalis externa (+0,23) mutatkozott. A nők esetében a leginkább nőies nemi bélyeg a margo supraorbitale (-1,31) és a protuberantia occipitalis externa (-1,06), a legkevésbé nőies jelleg a protuberantia mentalis (-0,33) és az an-

⁹ ÉRY-KRALOVÁNSZKY-NEMESKÉRI 1963; ACSÁDI-NEMESKÉRI 1970; ÉRY 1992.

¹⁰ NEMESKÉRI-HARSÁNYI-ACSÁDI 1960; MEINDL-LOVEJOY 1985.

¹¹ LAMENDIN-BACCINO-HUMBERT-TAVERNIER-NOSSINTCHOUK-ZERILLI 1992.

¹² BROTHWELL 1963.

¹³ HUSZÁR 1976.

¹⁴ MARTIN-SALLER 1957.

¹⁵ ALEKSZEJEV-DEBEC 1964.

¹⁶ LEE-PEARSON cit. ÉRY 1992.

gulus mandibulae (-0,33) volt. Legnagyobb nemi különbséget a facies zygomaticus és a squama occipitalis mutatott.

Demográfiai eredmények

Minden demográfiai elemzés alapja a pontos életkorbecslés és a nem meghatározás. Lipp Vilmos ásatásakor csak az ép koponyákat mentették meg, ezért a vizsgált minta nyilvánvalóan csak korlátozott mértékben reprezentálja a teljes népességet.

A férfiak és nők aránya megközelítőleg kiegyensúlyozott (0,92). A vizsgált anyagban gyermekkoponya nem volt. Fiatal felnőttkorban elhunytak kis számmal szerepeltek a szériában (4 nő). Ennek okát abban látjuk, hogy csak az ép koponyákat őrizték meg, a juvenilis koponyái viszont a nyitott varratok mentén gyakran szétesnek. A vizsgált nők többsége adultus korban halálozott el, a halálzási csúcs 30–34 éves korcsoportra tehető. A férfiak többsége megélte a maturus életkort, halálzási maximumuk 45–49 éves korukban volt (2–3. táblázat, 1. ábra). A jelenség magyarázatként a terhességekhez, az abortuszokhoz és a szülésekhez kapcsolódó – elsődlegesen az adultus korú nőket sújtó – elhalálzáshoz vezető események szolgálnak.

A koponyák metrikus jellemzői

A vizsgált koponyaméreteket, a méretek szórását, a minimum és maximum terjedelmet és az esetszámot a férfiaknál és a nőknél táblázatban közöljük (4. táblázat).

A méretekből számított legfontosabb koponyajelzőket (5. táblázat) szövegesen értékeljük. A férfiak a hosszúság-szélességi jelző alapján hosszúfejűek (dolichokran), a hosszúság-magassági jelző alapján közép magas, alacsony koponyájúak (orthokran, chamaekran), a szélesség-magassági jelző alapján közepes és magas agykoponyájúak (metriokran, akrokran). A transversalis frontoparietális jelzőjük szerint közepesen széles, széles homlokúak (metriometop, euryometop). Az arckoponya jelzői alapján a férfiak felső arca széles (euryen), közepesen széles (mesen), a szemüreg leggyakrabban alacsony (chamaekonch), az orrüreg pedig közepesen széles (mesorrhin).

A nők a koponyajelző alapján hosszú (dolichokran), igen hosszú fejűek (hyperdolichokran), a hosszúság-magassági jelző alapján közép magas (orthokran), a szélesség-magassági jelző alapján közepesen magas (metriokran) agykoponyájúak. A transversalis frontoparietális jelző szerint a homlokuk széles (euryometop), közepesen széles (metriometop). Az arckoponya jelzői alapján a nők felső arca közepesen széles (mesen), a szemüreg legtöbbször alacsony (chamaekonch), az orrüreg közepesen széles (mesorrhin).

A koponyák egyéni metrikus paramétereit a 6. és a 7. táblázatban adjuk meg.

A koponyák morfológiai és nem-metrikus jellemzői

A járulékos varratok és varratcsontocskák nemenkénti megoszlását a 8. táblázatban foglaljuk össze. Megemlítjük a sutura supranasalis és a wormiana csontok mindkét nemnél megfigyelt jelentős számát. Egy esetben (453. leltári szám) oszoni csontot figyeltünk meg. Ez a morfológiai variáció a mongol nagyrasszban fordul elő.

A koponyák morfológiai jellemzőit a 9. táblázat tartalmazza nemenkénti bontásban. A férfiak homloka leggyakrabban meredek, de gyakori az átmeneti típus is. A nőknél a meredek homlok fordul elő legtöbbször. A nyakszirt általában ívelt, de

minden harmadik férfi és nő bathrocran nyakszirtű, ami összhangban van a nyakszirti varratban megfigyelt nagy ossa wormiana gyakorisággal. Bocquet-Appel¹⁷ elemzése szerint a számfeletti varratcsontok azokban a népeiségekben fordulnak elő nagyobb számban, amelyeknél a táplálkozásban hosszabb-rövidebb ideig tartó zavar, szélsőséges esetben éhezés fordult elő.

A koponya felülnézeti alakja ovális, ebből a szempontból a népesség nagyon egységes képet mutat. A szemüreg a férfiaknál dominánsan szögletes, a nőknél a kerek szemüreg kétszer gyakoribb, mint a férfiaknál. Az orr általában keskeny, de a férfiak több mint egyharmadának széles, a nőknél a széles orr csak fele olyan gyakori, mint a férfiaknál. A spina nasalis anterior leggyakrabban Broca 2 fokozatát mutatja. Az apertura piriformis döntően anthropin jellegű. Az alveolaris prognathia általában kicsi, a fossa canina sekély. A glabella a férfiaknál legtöbbször Broca 4, a nőknél Broca 2 fokozatú.

Taxonómiai jellemzés

A zömében tisztán europid népesség taxonómiai szempontból nagyon egységes képet mutat. Mind a férfiak, mind a nők között dominál a gracilis mediterrán típus. A nők koponyái igen kicsik, néhányuk már a mikrokefál tartomány közelébe esik. Jellemző még, hogy a férfiak koponyái is nőies jelleget mutatnak. A nordikus és a cromagnoid típus szinte teljesen hiányzik a népességből. A nők között előfordult néhány mongoloid vonásokat mutató koponya is, amelyeket idegen elemnek tekintünk.

A patológiai adatok elemzése

A koponyákon a következő patológias elváltozásokat vettük észre:

Cribra orbitaliat három férfinél (442, 452, 513. leltári szám) és három nőnél (496, 520, 538. leltári szám) találtunk. Paccioni gödröt öt férfinél (448, 452, 527, 528. és 530. leltári szám) és három nőnél (458, 511, 533. leltári szám) észleltünk. Egy esetben az orrüreg alsó peremén egykori gyulladás nyomai láthatók (450. leltári szám). Az 543. leltári számú férfi jobb orrcsontja törött, diszlokálódva gyógyult. Gyógyult koponyasérüléseket találtunk a 477. leltári számú koponya bal oldali falcsontján (33 mm × 5 mm) és a 495. leltári számú egyénnél a bregmapont közelében a homlokcsonton (12 mm × 7 mm). Osteoporotikus területet fedeztünk fel a 495. leltári számú koponya jobb falcsontján (30 mm × 25 mm) és az 534. leltári számú nő homlokcsontjának bal oldalán (10 mm × 10 mm). Az 501. leltári számú koponya homlokcsontja a sinus frontalis felé megnyílvá perforálódott egy 10 mm × 11 mm-es területen. Az 502. leltári számú egyén jobb falcsontja két helyen (1 mm × 1 mm) és a bal falcsontja egy helyen (1 mm × 1 mm) perforálódott. A 453. leltári számú személy koponyáján a bregmapont mellett gyógyult, szimbolikus trepanáció látható (22 mm × 16 mm), a koponya bázisa porotikus, számos csontkinövással. Egy-két milliméter mély bemélyedést találtunk a 540. leltári számú férfi homlokcsontjának jobb oldalán (10 mm × 13 mm), az 515. leltári számú nő bal falcsontjának hátsó felén (20 mm × 15 mm), valamint az 531. leltári számú nő jobb falcsontján (12 mm × 12 mm). A bal halántékcsontról külső oldalán 35 mm × 20 mm-es

¹⁷ BOCQUET-APPEL 1984.

csontdudor alakult ki az 509. leltári számú nőnél. Végül az 541. és az 543. leltári számú férfi jobb condylusa simára és fényesre kopott, alakja megváltozott, széttért (32 mm × 22 mm, illetve 30 mm × 19 mm).

Fogpatológiai vizsgálatok

A 102 koponya közül 90 volt alkalmas fogpatológiai elemzésre. A populáció korindexe 41,7. Az optimális fogszám (áttört fogak száma) 2786. A széria különlegessége, hogy csak a maxillákat lehetett vizsgálni, ezért az ADI-t megadjuk, csak a maxillára vonatkoztatva (42,61) és a teljes fogsorra is (17,7). A CE index a teljes fogsorában vizsgálható négy egyénnél 5,75. A CRE index 28,3.

A szuvas fogú maxillák száma 31 (34,4%), a premortem foghiányos maxillák száma 62 (68,9%), a cista/abscessusos maxillák száma 18 (20%). Adataink a mandibula hiánya miatt csak nehezen hasonlíthatóak össze más szériák adataival.

A vizsgálható fogak száma 438, a szuvas fogak száma 68 (ez a vizsgálható fogak 15,5%-a), a premortem elvesztett fogak száma 306, a cista/abscessuszok száma 23, e két utóbbi adatot a vizsgálható állcsontfelülethez viszonyítottuk (1338 fogegység) – 22,9% és 1,7%.¹⁸

A kis elemszám miatt csak néhány, meglehetősen közismert következtetést állapíthatunk meg a népesség fogpatológiájával kapcsolatban, és ezeket sem tudtuk matematikailag igazolni. Az életben elvesztett fogak száma és a carieszes fogak száma az életkor előrehaladtával mindkét nemnél nő. A fogkopás mértéke az életkor előrehaladásával nő.

Összehasonlító vizsgálatok

Az összehasonlító vizsgálatot a koponyák méret és forma hasonlósága alapján végeztük el. A temetőket a férfiak kraniológiai méretátlagaival jellemeztük. Az alábbi 10 Martin szerinti méretet vettük alapul: 1, 8, 9, 17, 45, 48, 51, 52, 54, 55.

1. A koponya legnagyobb hossza (g-op)
8. Legnagyobb koponyaszélesség (eu-eu)
9. Legkisebb homlokszélesség (ft-ft)
17. Basion-bregma magasság (ba-b)
45. Járomívszélesség (zy-zy)
48. Felsőarc magassága (n-pr)
51. Szemüregszélesség (mf-ek)
52. Szemüregmagasság
54. Orrszélesség
55. Orrmagasság

Az első 6 méretet úgy választottuk meg, hogy azok a koponya nagyságát, alakját többirányból globálisan jellemezzék. Az utolsó 4 mérettel az arc finomabb részleteit kívántuk leírni. Az összehasonlításra használt módszer a szisztematikus

¹⁸ SZIKOSSY-BERNERT 1996.

cluster analízis.¹⁹ A vizsgálatot IBM kompatibilis személyi számítógépen végeztük el, Breiner erre a célra fejlesztett programjával.²⁰ A bemutatott dendogramokban az adatokat C-transzformációval transzformáltuk, Penrose módszere szerint számoltuk a biológiai távolságot, a távolságmátrixot dual sequential módszerrel elemeztük.

A Keszthely-kultúra népességét Keszthely, Városi temetők,²¹ Lesencetomaj-Piroskereszt,²² valamint a jelen tanulmányban bemutatott *Keszthely környéki temetők* reprezentálják.

Az összehasonlításba elsősorban a római kori anyagot vontuk be. Arra kerestük a választ, hogy a Keszthely-kultúra népessége mennyire hozható kapcsolatba a korábban is itt élt emberekkel. A következő temetők adatait vettük figyelembe: délkelet-dunántúli rómaiak (Vörösmart, Fazekasboda, Hidas, Zengővárkony),²³ északkelet-dunántúli rómaiak (Brigetio, Csákvár, Intercisa),²⁴ Keszthely-Dobogó,²⁵ Pécs,²⁶ Tác-Margittelep,²⁷ Tokod,²⁸ Visegrád-Dió.²⁹

A Keszthely-kultúra népességét az avar kori lakossággal is összevetettük, ezek közül csak az antropológiai értelemben legjobban hasonlókat említjük: Fészerlak,³⁰ Garabonc I,³¹ Környe,³² Sopronkőhida I,³³ Virt,³⁴ Zalaszabar-Dezsősziget.³⁵

A régészeti szakirodalomban eléggé elterjedt az a vélemény, hogy a Keszthely-kultúra gyökereit a helyi pannon lakosság körében lehet megtalálni. A rendelkezésünkre álló római kori temetőkkel összehasonlítva a Keszthely-kultúra temetőit megállapíthatjuk, hogy az antropológiai anyag nem támogatja, hanem cáfolja ezt a véleményt (1. és 2. dendogram). A Keszthely-kultúra temetői, élesen elkülönülve a római kori népességtől, külön csoportba (clusterbe) tömörülnek. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a római kori temetők mindegyike egy másik clusterba tartozik. Külön ki kell emelnünk, hogy a helyi római kori népességet reprezentáló Keszthely-Dobogó népessége is eltér a Keszthely-kultúra népétől, azaz nem tekinthető a Keszthely-kultúrát alkotó népesség előzményének.

Még inkább kitűnik a Keszthely-kultúra és a római kori lakosság különbsége, ha az összehasonlításba bevonjuk azokat az avar kori temetőket, amelyek antropológiailag legközelebb állnak a keszthelyiekhez (az avar kori összehasonlítást itt helyszűke miatt nem részletezzük, csak az idevonatkozó eredményt használjuk fel).

¹⁹ FÓTHI-FÓTHI 1992.

²⁰ BREINER 1989.

²¹ WENGER 1977.

²² FÓTHI-BÍRÓ é. n.

²³ WENGER 1968.

²⁴ NEMESKÉRI 1954; NEMESKÉRI 1956a; NEMESKÉRI 1956b.

²⁵ VARGA-BERNERT-FÓTHI é. n.

²⁶ ÉRY 1973.

²⁷ ÉRY 2001.

²⁸ ÉRY 1975.

²⁹ MERCZI 2001.

³⁰ FÓTHI 1988.

³¹ ÉRY 1992.

³² TÓTH 1971.

³³ GONDA 1993.

³⁴ HANÁKOVÁ-STLOUKAL-VYHNÁNEK 1976.

³⁵ ÉRY 1992.

A két korszak népessége itt is élesen elkülönül: az egyik clusterbe kerülnek a Keszthely-kultúra és a hozzá antropológiai értelemben leginkább hasonló, a tágabb értelemben vett földrajzi környezethez tartozó dunántúli avar kori népességek (Zalasabar-Dezsősziget, Környe, Garabonc I, Sopronkőhida I, Fészlerlak), míg a másik csoportban kizárólag római kori temetők vannak (2. dendogram).

Ez egyben azt is jelenti, hogy a Keszthely-kultúra népessége nem távozott a kultúra megszűnése után sem, hanem továbbélt a helyi környékbéli népességben.³⁶

IRODALOM

ACSÁDI-NEMESKÉRI 1970.

Acsádi, Gy.–Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest, 1970.

ALEKSZEJEV–DEBEC 1964.

Alekszejev V. P.–Debec G. F.: *Kraniometria. Metodika anthropologitsheskih isledovanij*. Moszkva, 1964.

BOCQUET-APPEL 1984.

Bocquet-Appel, J. P.: *Biological Evolution and History in 19th century Portugal*. In.: G. N. Van Vark and W. W. Howells: *Multivariate Statistical Methods in Physical Anthropology*. Dordrecht–Boston–Lancaster, 1984. 289–323.

BREINER 1989.

Breiner L.: *Cluster analízis program-csomag*. Budapest, 1989.

BROTHWELL 1963.

Brothwell, D. R.: *Digging up Bones*. London, 1963.

ÉRY 1973.

Éry, K.: *Anthropological data to the late roman population at Pécs, Hungary*. – *AnthrHung* 12 (1973) 63–114.

ÉRY 1975.

Éry, K.: *Anthropologische Analyse der Population von Tokod aus dem 5. Jahrhundert*. In.: *Die spätrömische Gräberfeld und Siedlung von Tokod*. (Hrg. Mócsy, A.) Budapest, 1975.

ÉRY 1992a.

Éry K.: *Útmutató a csontvázleletek feldolgozásához*. ELTE Embertani Tanszék, posztgraduális szakképzés jegyzete. (kézirat) Budapest, 1992.

ÉRY 1992b.

Éry, K.: *Antropologische Untersuchungen an drei Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn*. *Anteus* 21 (1992) 337–591.

ÉRY 2001.

Éry, K.: *A short anthropological description on a Late Roman period population at Herculia (Tác-Margittelep)*. *Alba Regia* XXX (2001) 21–33.

³⁶ Munkánkat a T 34717 számú OTKA pályázatok segítségével végeztük el.

ÉRY-KRALOVÁNSZKY-NEMESKÉRI 1963.

Éry K.-Kralovánszky A.-Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. *AnthrKözl* 7 (1963) 41-90.

FÓTHI 1988.

Fóthi, E.: The anthropological investigation of the Avar-age cemetery of Fészerlak. *AnthrHung* 20 (1988) 31-53.

FÓTHI-BÍRÓ é. n.

Fóthi E.-Bíró A.: Antropológiai adatok a Lesencetomaj-Piroskereszt temetőből. (kézirat)

FÓTHI-FÓTHI 1992.

Fóthi, E.-Fóthi, Á.: Systematic cluster analysis for the grouping of anthropological series. *Anthropologie* XXX/1 (1992) 1-4.

GONDA 1993.

Gonda K.: Sopronkőhida IX. századi temetőjének embertani feldolgozása. *AnthrKözl* 35 (1993) 101-118.

HANÁKOVÁ-STLOUKAL-VYHNÁNEK 1976.

Hanáková, H.-Stloukal, M.-Vyhnánek, L.: Kosty ze slovansko-avarského pohřebiště ve Virtu. *Sbornik Nár. Muz.* 32B (1976) 57-113.

HUSZÁR 1976.

Huszár Gy.: A fogkopás vizsgálatának újabb módszerei és ezek alapján végzett összehasonlító értékelések eredményei. Budapest, 1976.

KISS 1968.

Kiss A.: A Keszthely-kultúra helye a pannóniai római kontinuitás kérdésében. *ArchÉrt* 95 (1968) 93-101.

KISS 1992.

Kiss G.: Adatok a Keszthely-kultúra kutatástörténetéhez. *JAMÉ* XXX-XXXI (1992) 245-252.

KOVRIG 1958.

Kovrig I.: Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez. *ArchÉrt* 85 (1958) 66-74.

LAMENDIN-BACCINO-HUMBERT-TAVERNIER-

NOSSINTCHOUK-ZERILLI 1992.

Lamendin, H.-Baccino, E.-Humbert, J. F.-Tavernier, J. C.-Nossintchouk, R. M.-Zerilli, A.: A Simple Technique for Age Estimation in Adult Corpses: The Two Criteria Dental Method. *Journal of Forensic Sciences, JFSCA* 37/5 (1992) 1373-1379.

LENGYEL 1971.

Lengyel, I.: Die Laboratoriumsuntersuchungen des Gräberfeldes von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert. *JRGZ* 18 (1971) 191-199.

MARTIN-SALLER 1957.

Martin, R.-Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie I.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart (1957) 426-596.

MEINDL-LOVEJOY 1985.

Meindl, R. S.-Lovejoy, C. O.: Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 57-66.

MERCZI 2001.

Merczi M.: Embertani adatok a Dunakanyar (Visegrád-Dió) késő római kori népességéhez. *AnthrKözl* 42 (2001) 33–44.

MÜLLER 1987.

Müller R.: Megjegyzések Fenékpuszta történetéhez. *Zalai Múzeum* 1 (1987) 105–122.

NEMESKÉRI 1954.

Nemeskéri, J.: Antropologische Skizze der Bevölkerung von Intercisa im spätrömischen Zeitalter. *ArchHung* 44 (1954) 124–141.

NEMESKÉRI 1956a.

Nemeskéri, J.: La population le Brigetio (II–IVe siècles). *CranHung* 1 (1956) 37–46.

NEMESKÉRI 1956b.

Nemeskéri, J.: La population de Csákvár dans l'époque romaine tardive. *CranHung* 1 (1956) 3–12.

NEMESKÉRI-HARSÁNYI-ACSÁDI 1960.

Nemeskéri, J.–Harsányi, L.–Acsádi, Gy.: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *AnthrAnz* 24 (1960) 103–115.

SÁGI 1961.

Sági, K.: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. *Acta Antiqua* 9 (1961) 397–451.

SÁGI 1970.

Sági, K.: Das Problem der pannonischen Romanisierung im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuszta. *Acta Antiqua* 18 (1970) 147–196.

SZIKOSSY-BERNERT 1996.

Szikossy I.–Bernert Zs.: A Kereki-Homokbánya temető paleoszotomatológiai vizsgálata. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság.* (Szerk.: Pálfi Gy.–Farkas Gy.–Molnár E.) Szeged, 1996. 189–198.

TÓTH 1971.

Tóth, T.: The cemetery of Környe (6th–7th c.). In: *Salamon–Erdélyi: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe.* *StudArch* 5 (1971) 153–184.

VARGA-BERNERT-FÓTHI é. n.

Varga P.–Bernert Zs.–Fóthi E.: A Keszthely-Dobogó római kori temető embertani adatai. (kézirat)

WENGER 1968.

Wenger, S.: Data to the Anthropology of a Late Roman Period Population in the SE Transdanubia. *Annales Hist. Nat. Mus. Nat. Hung.* 60 (1968) 313–342.

WENGER 1977.

Wenger, S.: Analyses anthropologiques de nouvelles d,convertes de Keszthely (Transdanubie) provenant de l',poque avare. *AnthrHung* 15 (1977) 125–190.

**Anthropological Analysis of the Human Skeletal Material Inherited from
Vilmos Lipp's Excavations in the Keszthely Region**

- Péter Varga-Zsolt Bernert-Erzsébet Fóthi-Gyula Gyenis -

Resume

At the end of the last century Lipp, Vilmos uncovered more than 6000 graves that might have belonged to Keszthely Culture, the graves of the cemeteries of Fortress Keszthely-Fenekpuszta and Keszthely-Dobogó among them. Lipp's crew followed the routine practice of their days: the only parts of skeletons taken into storage were well-preserved skulls, all the other bones were reburied without examination. We analysed 102 skulls from these excavations. The findings of the two burial sites were evaluated as a combined entity, as the archeological documentation did not indicate clearly their accurate origin. We inherited only a very limited amount of well-preserved anthropological material of Keszthely Culture, therefore the results of our present analysis could provide a significant contribution to the general anthropological understanding of the populations bearing this culture.

The population had a unified anthropological image according to the results of our analysis. The gracile Mediterranean type dominated both men and women, associated with an oval shaped brain-case in view from above. Female skulls were extremely small, some of them fell almost in the category microcephal. Male skulls also presented female characteristics as another typical feature of the population. Nordic and Cromagnoid types were almost completely missing from the population. A few craniae bearing Mongoloid features turned up both with men and women.

Opinions disagreed on the origins of this population. Kovrig³⁷ stated that some surviving romanized indigenous population created the Keszthely Culture in the Avar Period, and this population kept its cultural independence after the Avar conquest too. According to the view of Kiss³⁸ – based on the jewelry different to early Avar finds – a population fragment of unknown origin and of late antique culture settled in a comparatively small territory of the Avar Empire. The fortress was inhabited partly by some surviving late antique population and partly by immigrated Western Germanic people according to Sági,³⁹ and the geographical position of the Fenékpuszta fortress made the establishment of vivid trade links with Byzantium and Italy possible for them. Müller⁴⁰ concluded that in 568 the Langobard in general – with a considerable portion of the romanized population of Pannonia – moved to Italy, but the late antique population of the Keszthely region stayed put, and the fortress of Fenékpuszta was their center. According to Len-

³⁷ KOVRIG 1958.

³⁸ KISS 1992.

³⁹ SÁGI 1961; SÁGI 1970.

⁴⁰ MÜLLER 1987.

gyel's osseochemical analysis⁴¹ the population of Fenékpusztá fortress was made up of two layers in the years between 568–630. The smaller group was made up of the practically grave- goodless burials of the local late antique population, the bigger one consisted of the graves of the immigrants of 568 with their typical finds. Some enforced reason ended the life of the Fenékpusztá settlement sometime around the year 630. The idea was forwarded by Kovrig that at the beginning of the 7th Century – after some large scale destruction – the inhabitants left the fortress and lived on at the site of the town of Keszthely. This could be a possible explanation for the unprecedented appearance of "the people of basketed earrings" at the beginning of the 7th Century.⁴²

In our view the appearance of a long headed, gracile Mediterranean population on this scale could only be attributed to immigration from the South. When looking for local foundations we examined the Roman Period population of Keszthely-Dobogó: it turned out to be decisively Cromagnoid and Nordic. This population was fundamentally different to the skulls uncovered by Lipp's excavations. If we do accept these gracile Mediterranean skulled men and women as the bearers of Keszthely Culture, then this culture probably got with a considerable number of ethnic groups into the area of Keszthely from the Mediterranean region.

(Translated by Gy. Molnár)

Varga Péter, Bernert Zsolt, Fóthi Erzsébet
MTM Embertani Tár
1083 Budapest, Ludovika tér 2.
v-pzs@elender.hu
bernert@nhmus.hu
fothi@ant.nhmus.hu

Gyenis Gyula
ELTE Embertani Tanszék
1117 Budapest,
Pázmány Péter sétány 1/c.
gyenis@cerberus.elte.hu

⁴¹ LENGYEL 1971.

⁴² KOVRIG 1958.

1. táblázat.

A vizsgált nemi jellegek átlagos értékei és megfigyelhetőségük gyakorisága

A jelleg elnevezése	Férfiak			Nők		
	M	N	%	M	N	%
1. Tuber frontale et parietale	+0,33	48	100,00	-0,74	53	98,15
2. Glabella, arcus superciliaris	+0,46	48	100,00	-0,65	54	100,00
3. Processus mastoideus	+0,19	47	97,92	-0,98	51	94,44
4. Protuberantia occipitalis externa	+0,23	47	97,92	-1,06	48	88,89
5. Squama occipitalis	+0,30	47	97,92	-0,92	50	92,59
6. Margo supraorbitale	-0,38	47	97,92	-1,31	54	100,00
7. Arcus zygomaticus	+0,34	38	79,17	-0,53	49	90,74
8. Facies zygomaticus	+0,77	39	81,25	-0,62	52	96,30
9. Corpus mandibulae	-0,43	7	14,58	-1,00	3	5,56
10. Protuberantia mentalis	+0,29	7	14,58	-0,33	3	5,56
11. Angulus mandibulae	+0,57	7	14,58	-0,33	3	5,56
12. Caput mandibulae	+0,67	6	12,50	-1,00	3	5,56
Az összes jelleg átlaga	+0,15	32,33	35,14	-0,41	35,25	34,06

2. táblázat.

A Keszthely környéki temetők népességének rövidített halandósági táblája

Korcsoport beosztás	Meghaltak		Várható átlagos élettartam (ex)
	száma (Dx)	százaléka (dx)	
0	0,00	0,00	42,95
1-4	0,00	0,00	41,95
5-9	0,00	0,00	37,95
10-14	0,00	0,00	32,95
15-19	3,89	3,82	27,95
20-24	3,33	3,27	23,96
25-29	11,50	11,28	19,72
30-34	14,00	13,73	17,10
35-39	12,27	12,04	15,05
40-44	13,21	12,96	12,75
45-49	12,08	11,85	10,85
50-54	10,14	9,95	9,04
55-59	8,10	7,94	7,12
60-64	8,34	8,18	4,91
65-69	3,67	3,60	3,87
70-74	0,92	0,90	2,50
75-79	0,48	0,47	0,00
Összesen	102	100	

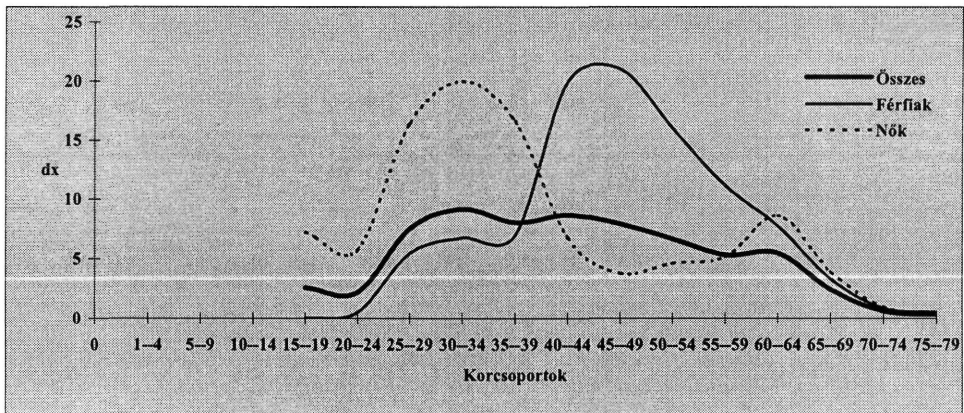
2. táblázat, folytatás

Korcsoport beosztás	Meghaltak		Várható
	száma (Dx)	százaléka (dx)	átlagos élettartam (ex)
Férfiak	(Dx)	(dx)	(ex)
15-19	0,00	0,00	32,65
20-24	0,24	0,50	27,65
25-29	2,61	5,43	22,77
30-34	3,23	6,73	18,94
35-39	3,33	6,95	15,21
40-44	9,58	19,98	11,31
45-49	10,06	20,98	9,22
50-54	7,66	15,98	7,79
55-59	5,33	11,12	6,40
60-64	3,70	7,72	4,91
65-69	1,57	3,28	3,95
70-74	0,40	0,84	2,50
78-79	0,24	0,50	0,00
Összesen	48	100	
Nők	(Dx)	(dx)	(ex)
15-19	3,89	7,21	23,78
20-24	3,09	5,73	20,43
25-29	8,89	16,48	16,61
30-34	10,77	19,96	14,91
35-39	8,94	16,56	14,80
40-44	3,63	6,73	15,78
45-49	2,02	3,75	14,05
50-54	2,48	4,59	10,88
55-59	2,76	5,12	7,91
60-64	4,64	8,59	4,90
65-69	2,10	3,90	3,81
70-74	0,51	0,95	2,50
75-79	0,24	0,44	0,00
Összesen	54	100	

3. táblázat.
A korcsoporti és a nemi megoszlás a vizsgált mintában

Korcsoport \ Nem	Férfiak	Nők	?	Együtt
Juvenis	0	4	0	5
Adultus	10	31	0	40
Maturus	33	11	0	44
Senium	5	8	0	13
?	0	0	0	0
Együtt	48	54	0	102

1. ábra.
A Keszthely környéki temetők népességének halandósági görbéje

4. táblázat. A koponyák paraméterei

Martin	Férfiak					Nők					
	No.	N	M	Vmax	Vmin	S	N	M	Vmax	Vmin	S
	1	46	182,9	200,0	171,0	6,7	45	176,6	187,0	160,0	6,0
	5	38	100,4	114,0	91,0	4,7	39	96,8	104,0	89,0	3,2
	8	44	138,1	155,0	130,0	5,6	46	133,8	144,0	126,0	4,4
	9	47	96,1	106,0	87,0	5,0	47	93,1	115,0	85,0	5,0
	10	46	118,8	135,0	101,0	7,0	48	113,5	130,0	98,0	5,9
	11	43	121,6	133,0	110,0	5,4	44	116,7	126,0	103,0	5,2
	12	44	110,5	124,0	100,0	5,8	46	107,8	119,0	98,0	5,0
	17	38	133,5	148,0	119,0	5,8	39	128,8	140,0	119,0	5,3
	20	43	113,8	124,0	105,0	4,0	42	109,6	120,0	101,0	3,9
	32	35	85,5	99,0	72,0	5,4	44	85,4	94,0	76,0	4,1
	38	43	1407,1	1680,9	1211,3	90,4	39	1265,0	1432,4	1060,0	80,4
	40	29	93,8	101,0	87,0	4,0	33	90,1	97,0	82,0	3,3
	43	44	103,6	112,0	95,0	3,9	47	99,8	108,0	91,0	3,5
	45	24	129,6	141,0	122,0	4,5	40	123,6	132,0	116,0	4,3
	46	33	93,4	101,0	83,0	4,6	43	92,0	118,0	83,0	5,5
	47	2	120,0	122,0	118,0	2,8	2	106,0	111,0	101,0	7,1
	48	29	67,0	75,0	46,0	5,7	37	64,8	72,0	54,0	3,9
	51	35	40,7	45,0	37,0	2,1	44	40,2	45,0	36,0	2,2
	52	35	31,6	35,0	23,0	2,5	44	32,8	38,0	24,0	3,0
	54	37	24,3	29,0	21,0	1,7	43	24,0	29,0	20,0	2,3
	55	37	50,5	55,0	34,0	3,7	44	49,6	56,0	41,0	2,9
	62	30	44,5	50,0	38,0	2,9	38	42,9	56,0	38,0	3,4
	63	19	39,9	47,0	29,0	4,4	32	37,6	42,0	31,0	2,9
	65	2	102,5	103,0	102,0	0,7	1	96,0	96,0	96,0	-
	66	2	30,0	32,0	28,0	2,8	1	29,0	29,0	29,0	-
	70	1	61,0	61,0	61,0	-	1	53,0	53,0	53,0	-
	71	2	29,5	30,0	29,0	0,7	1	32,0	32,0	32,0	-
	72	29	86,9	98,0	79,0	4,0	34	86,2	94,0	79,0	3,8
	73	33	87,7	98,0	80,0	4,2	40	88,2	97,0	76,0	4,6
	74	24	80,5	95,0	58,0	7,9	32	81,9	93,0	67,0	6,7
	75	13	61,8	73,0	30,0	11,5	18	65,2	82,0	57,0	7,3
	75(1)	11	22,7	34,0	16,0	6,2	16	23,9	33,0	14,0	4,2
	8:1	44	75,7	88,1	69,1	3,9	44	75,8	81,4	70,3	2,9
	17:1	38	72,9	80,2	65,0	3,2	38	73,3	78,5	67,4	2,8
	17:8	37	96,9	105,9	84,4	5,5	38	96,7	107,8	87,9	4,4
	20:1	43	62,3	67,2	58,0	2,2	40	62,2	66,5	57,1	2,1
	20:8	43	82,6	88,7	73,5	3,3	40	82,0	91,4	75,9	3,1
	9:8	44	69,4	76,6	64,9	2,9	45	69,7	85,8	64,0	3,7
	47:45	2	93,4	94,6	92,2	1,7	2	85,2	86,3	84,1	1,6
	48:45	19	51,6	59,5	35,4	5,2	33	52,7	59,7	42,9	3,6
	52:51	35	78,1	89,7	53,5	8,2	44	81,6	97,4	66,7	6,9
	54:55	37	48,4	70,6	40,7	5,4	43	48,6	59,2	39,2	5,1
	63:62	15	88,8	100,0	63,8	8,5	28	88,1	100,0	58,9	10,4

5. táblázat. Az Alekszejev- és Debec-féle koponyajelzők osztálykategóriái

Martin	Osztályozás	Férfiak		Nők		Együtt	
		N	%	N	%	N	%
8 : 1	Hyperdolichokran	67,7-73,2	11 24,4	68,5-74,1	14 32,6	25 28,4	
	Dolichokran	73,3-76,4	21 46,7	74,2-77,3	15 34,9	36 40,9	
	Mesokran	76,5-79,9	7 15,6	77,4-80,8	12 27,9	19 21,6	
	Brachyokran	80,0-83,1	5 11,1	80,9-84,0	2 4,6	7 8,0	
	Hyperbrachyokran	83,2-88,7	1 2,2	84,1-89,7	0 0,0	1 1,1	
	Összesen	45		43		88	
17 : 1	Ultrachamaekran	-67,7	2 5,1	-63,8	0 0,0	2 2,7	
	Hyperchamaeekran	67,8-69,2	3 7,7	63,9-69,4	5 13,5	8 10,8	
	Chamaekran	69,3-72,3	10 25,6	69,5-72,5	8 21,6	18 24,3	
	Orthokran	72,4-75,6	18 46,1	72,6-75,8	18 48,6	36 48,6	
	Hypsikran	75,7-78,7	5 12,8	75,9-78,9	6 16,2	11 14,3	
	Hyperhypsikran	78,8-84,2	1 2,6	79,0-84,5	0 0,0	1 1,3	
	Összesen	39		37		74	
20 : 1	Hyperchamaekran	55,0-59,4	3 6,8	55,2-59,6	5 12,5	8 9,5	
	Chamaekran	59,5-61,8	18 40,9	59,7-62,0	14 35,0	32 38,1	
	Orthokran	61,9-64,7	16 36,4	62,1-64,9	17 42,5	33 39,3	
	Hypsikran	64,8-67,1	6 13,6	65,0-67,3	4 10,0	10 11,9	
	Hyperhypsikran	67,2-71,6	1 2,3	67,4-71,8	0 0,0	1 1,2	
	Összesen	44		40		84	
17 : 8	Hypertapeinokran	-87,9	3 7,9	-87,1	0 0,0	3 4,0	
	Tapeinokran	88,0-92,3	3 7,9	87,2-91,4	4 10,8	7 9,3	
	Metriokran	92,4-97,0	12 31,6	91,5-96,1	15 40,5	27 36,0	
	Akrokran	97,1-101,4	10 26,3	96,2-100,4	9 24,3	19 22,3	
	Hyperakrokran	101,5-109,2	10 26,3	100,5-108,2	9 24,3	19 22,3	
	Összesen	38		37		75	
20 : 8	Hypertapeinokran	,75,8	1 2,3	-75,1	0 0,0	1 1,2	
	Tapeinokran	75,9-78,9	3 6,8	75,2-78,2	3 7,7	6 7,2	
	Metriokran	79,0-82,8	19 43,2	78,3-82,1	20 51,3	39 46,9	
	Akrokran	82,9-85,9	15 34,1	82,2-85,2	11 28,2	26 31,3	
	Hyperakrokran	86,0-91,8	6 13,6	85,3-91,0	4 10,2	10 12,0	
	Ultraakrokran	91,9-	0 0,0	92,1-	1 2,6	1 1,2	
	Összesen	44		39		83	
9 : 8	Hyperstenometop	57,0-62,7	0 0,0	57,3-63,0	0 0,0	0 0,0	
	Stenometop	62,8-66,0	3 6,6	63,1-66,3	7 15,9	10 11,2	
	Metriometop	66,1-69,6	20 44,4	66,4-69,9	16 36,4	36 40,4	
	Eurymetop	69,7-72,9	18 40,0	70,0-73,2	17 38,6	35 39,3	
	Hypereurymetop	73,0-78,7	4 8,8	73,3-79,0	3 6,8	7 7,9	
	Ultraeurymetop	78,8-	0 0,0	80,1-	1 2,3	1 1,1	
	Összesen	45		44		89	
47 : 45	Euryprosop	80,6-85,8	0 0	80,2-85,4	1 50	1 25,0	
	Mesoprosop	85,9-91,6	0 0	85,5-91,1	1 50	1 25,0	
	Leptoprosop	91,7-96,9	2 100	91,2-96,4	0 0	2 50,0	
	Összesen	2		2		4	

5. táblázat, folytatás

Martin	Osztályozás	Férfiak		Nők		Együtt	
		N	%	N	%	N	%
48 : 45	Hypereuryen	-48,3	2 10	-48,1	4 12,5	6 11,5	
	Euryen	48,4-51,4	8 40	48,2-51,2	5 15,6	13 25,0	
	Mesen	51,5-54,9	5 25	51,3-54,7	16 50,0	21 40,4	
	Lepten	55,0-58,0	4 20	54,8-57,8	5 15,6	9 17,3	
	Hyperlepten	58,1-	1 5	57,9-	2 6,2	3 5,8	
	Összesen	20		32		52	
52 : 51	Ultrachamaekonch	-65,0	2 5,5	-67,3	1 2,3	3 3,8	
	Hyperchamaekonch	65,1-73,8	8 22,2	67,4-76,4	8 18,6	16 20,2	
	Chamaekonch	73,9-78,7	9 25,0	76,5-81,5	16 37,2	25 31,6	
	Mesokonch	78,8-84,3	8 22,2	81,6-87,3	8 18,6	16 20,2	
	Hypsikonch	84,4-89,2	6 16,7	87,4-92,4	6 13,9	12 15,2	
	Hyperhypsikonch	89,3-98,0	3 8,4	92,5-101,5	4 9,3	7 8,9	
	Összesen	36		43		79	
54 : 55	Hyperleptorrhin	35,4-42,5	3 7,9	36,-43,3	9 21,4	12 15,0	
	Leptorrhin	42,6-46,6	10 26,3	43,4-47,5	9 21,4	19 23,8	
	Mesorrhin	46,7-51,1	17 44,7	47,6-52,1	14 33,3	31 38,7	
	Chamaerrhin	51,2-55,2	5 13,1	52,2-56,3	8 19,0	13 16,3	
	Hyperchamaerrhin	55,3-62,4	2 5,3	56,4-63,6	2 4,8	4 5,0	
	Ultrachamaerrhin	62,5-	1 2,6	63,7-	0 0,0	1 1,2	
	Összesen	38		42		80	
63 : 62	Hyperleptostaphylin	-75,7	1 6,7	-75,8	3 10,7	4 9,3	
	Leptostaphylin	75,8-82,6	2 13,3	75,9-82,7	8 28,6	10 23,3	
	Mesostaphylin	82,7-90,3	4 26,6	82,8-90,5	0 0,0	4 9,3	
	Brachystaphylin	90,4-97,2	7 46,7	90,6-97,4	13 46,4	20 46,6	
	Hyperbrachystaphylin	97,3-109,6	1 6,7	97,5-109,8	4 14,3	5 11,5	
	Összesen	15		28		43	
38	Oligenkephal	-1227	1 2,3	-1096	1 2,6	2 2,4	
	Euenkephal	1228-1337	10 22,7	1097-1195	5 13,2	15 18,3	
	Aristenkephal	1338-1462	23 52,3	1196-1307	22 57,9	45 54,9	
	Hyperaristenkephal	1463-1572	8 18,2	1308-1406	9 23,7	17 20,7	
	Hyperaristenkephal	1573-1770	2 4,5	1407-1582	1 2,6	3 3,7	
	Összesen	44		38		82	

6. táblázat. A koponyák metrikus adatai (férfiak)

Sírszám Martin No.	442.	446.	447.	448.	449.	450.	452.	456.	457.	460.	461.	462.
1	186	180	176	179	-	192	191	185	200	193	187	175
5	100	97	-	-	-	-	105	100	114	101	103	99
8	141	137	133	148	-	145	-	140	146	140	139	138
9	94	96	87	97	98	104	106	98	102	99	101	92
10	116	116	115	125	113	130	131	120	124	120	122	113
11	128	119	121	-	-	129	-	122	126	127	133	121
12	110	112	108	118	-	124	-	113	118	117	124	117
17	132	130	-	-	-	-	136	137	148	131	141	130
20	115	111	110	-	-	122	-	116	124	112	115	109
32	-	-	-	-	-	-	-	80	-	87	-	82
40	-	-	-	-	-	-	-	94	-	96	92	94
43	-	-	95	101	-	109	111	103	112	107	110	101
45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	134	-	130
46	-	-	-	-	-	-	-	-	-	91	93	99
47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48	-	-	-	-	-	-	-	-	-	67	69	46
51	-	-	-	-	-	-	-	40	-	40	-	39
52	-	-	-	-	-	-	-	32	-	30	-	32
54	-	-	23	-	-	-	-	23	-	25	26	22
55	-	-	49	-	-	-	-	51	-	54	49	54
62	-	-	-	-	-	47	-	45	-	46	-	39
63	-	-	-	-	-	30	-	-	-	-	-	-
65	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
72	-	-	-	-	-	-	-	85	-	90	-	86
73	-	-	-	-	-	-	-	86	-	90	-	88
74	-	-	-	-	-	-	-	76	-	95	-	77
75	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
75(1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8:1	75,8	76,1	75,6	82,7	-	75,5	-	75,7	73,0	72,5	74,3	78,9
17:1	71,0	72,2	-	-	-	-	71,2	74,1	74,0	67,9	75,4	74,3
17:8	93,6	94,9	-	-	-	-	-	97,9	101,4	93,6	101,4	94,2
20:1	61,8	61,7	62,5	-	-	63,5	-	62,7	62,0	58,0	61,5	62,3
20:8	81,6	81,0	82,7	-	-	84,1	-	82,9	84,9	80,0	82,7	79,0
9:8	66,7	70,1	65,4	65,5	-	71,7	-	70,0	69,9	70,7	72,7	66,7
47:45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48:45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50,0	-	35,4
52:51	-	-	-	-	-	-	-	80,0	-	75,0	-	82,1
54:55	-	-	46,9	-	-	-	-	45,1	-	46,3	53,1	40,7
63:62	-	-	-	-	-	63,8	-	-	-	-	-	-

6. táblázat, 1. folytatás

Sírszám	463.	470.	473.	476.	477.	478.	479.	483.	484.	485.	486.	493.
Martin No.												
1	179	177	172	186	177	188	189	179	180	181	180	184
5	-	104	98	107	96	100	97	95	107	104	92	94
8	130	130	133	131	139	130	137	147	136	133	140	138
9	88	91	97	98	96	95	105	98	91	92	97	104
10	110	111	114	101	119	110	128	125	121	115	124	121
11	119	118	117	121	127	121	126	124	126	120	112	126
12	112	110	112	110	113	107	114	113	110	110	102	112
17	-	129	135	133	135	132	139	128	141	138	132	134
20	111	114	111	108	108	110	116	113	116	118	117	117
32	80	82	93	80	85	86	90	82	85	86	99	92
40	-	90	-	99	87	93	90	94	101	96	90	88
43	103	103	104	110	103	105	102	109	99	99	100	105
45	123	131	128	133	-	-	-	137	-	125	129	-
46	95	94	94	100	-	93	91	95	85	-	91	88
47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48	60	66	-	69	68	61	63	66	69	62	69	-
51	42	41	40	44	42	44	42	42	41	41	40	40
52	31	33	30	30	31	32	32	30	31	29	35	34
54	25	23	24	23	27	24	24	29	22	21	24	26
55	49	54	48	49	54	51	49	48	53	49	52	55
62	46	41	45	43	-	45	45	44	-	41	45	41
63	38	39	39	43	47	41	42	-	-	-	-	-
65	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
72	85	90	-	88	88	89	86	-	83	94	85	-
73	88	98	86	90	87	90	87	-	82	92	86	89
74	78	67	-	85	78	82	88	-	87	-	85	-
75	65	73	-	56	62	69	63	66	49	-	-	-
75(1)	20	17	-	32	26	20	23	-	34	-	-	-
8:1	72,6	73,4	77,3	70,4	78,5	69,1	72,5	82,1	75,6	73,5	77,8	75,0
17:1		72,9	78,5	71,5	76,3	70,2	73,5	71,5	78,3	76,2	73,3	72,8
17:8		99,2	101,5	101,5	97,1	101,5	101,5	87,1	103,7	103,8	94,3	97,1
20:1	62,0	64,4	64,5	58,1	61,0	58,5	61,4	63,1	64,4	65,2	65,0	63,6
20:8	85,4	87,7	83,5	82,4	77,7	84,6	84,7	76,9	85,3	88,7	83,6	84,8
9:8	67,7	70,0	72,9	74,8	69,1	73,1	76,6	66,7	66,9	69,2	69,3	75,4
47:45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48:45	48,8	50,4	-	51,9	-	-	-	48,2	-	49,6	53,5	-
52:51	73,8	80,5	75,0	68,2	73,8	72,7	76,2	71,4	75,6	70,7	87,5	85,0
54:55	51,0	42,6	50,0	46,9	50,0	47,1	49,0	60,4	41,5	42,9	46,2	47,3
63:62	82,6	95,1	86,7	100,0	-	91,1	93,3	-	-	-	-	-

Lipp Vilmos vezetésével feltárt, Keszthely környéki temetők elemzése

6. táblázat, 2. folytatás

Sírszám Martin No.	495.	497.	501.	503.	506.	507.	510.	513.	514.	516.	517.	521.
1	186	178	171	179	171	173	-	177	176	185	186	185
5	101	97	-	-	96	95	-	96	102	102	103	-
8	134	140	141	135	130	134	-	135	155	130	137	140
9	96	101	92	93	93	87	-	90	105	87	92	93
10	120	116	116	120	110	118	-	111	135	109	118	113
11	110	126	128	122	110	121	-	117	131	118	124	123
12	-	108	111	109	100	102	-	103	120	101	108	110
17	134	127	-	-	128	126	-	142	133	134	140	-
20	116	108	113	108	105	111	-	119	114	112	114	111
32	87	-	78	85	86	87	-	83	72	83	95	84
40	94	-	-	-	96	89	-	87	100	96	94	-
43	104	105	106	98	99	99	-	100	108	100	103	102
45	126	-	132	128	122	125	-	127	141	128	134	-
46	93	-	88	91	100	86	-	87	98	95	93	93
47	-	-	-	118	-	-	-	-	-	-	-	-
48	75	-	-	72	70	65	-	-	70	-	66	75
51	43	-	40	38	37	39	-	41	45	37	39	39
52	23	-	35	34	30	31	-	35	32	29	32	35
54	26	-	23	23	27	23	-	22	25	24	23	26
55	55	-	50	52	50	48	-	46	54	34	49	50
62	47	-	44	44	50	38	-	43	42	48	43	48
63	40	-	40	42	-	-	-	38	-	-	-	-
65	-	-	-	102	-	-	103	-	-	-	-	-
66	-	-	-	32	-	-	28	-	-	-	-	-
69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	-	-	-	61	-	-	-	-	-	-	-	-
71	88	-	-	30	-	-	29	-	-	-	-	-
72	89	-	98	84	87	92	-	83	79	-	88	82
73	87	-	-	83	83	93	-	85	80	89	90	83
74	58	-	-	90	84	-	-	-	75	-	83	76
75	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	72	-
75(1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	-
	72,0	78,7	82,5									
8:1	72,0	71,3	-	75,4	76,0	77,5	-	76,3	88,1	70,3	73,7	75,7
17:1	100,0	90,7	-	-	74,9	72,8	-	80,2	75,6	72,4	75,3	-
17:8	62,4	60,7	66,1	-	98,5	94,0	-	105,2	85,8	103,1	102,2	-
20:1	86,6	77,1	80,1	60,3	61,4	64,2	-	67,2	64,8	60,5	61,3	60,0
20:8	71,6	72,1	65,2	80,0	80,8	82,8	-	88,1	73,5	86,2	83,2	79,3
9:8	-	-	-	68,9	71,5	64,9	-	66,7	67,7	66,9	67,2	66,4
47:45	59,5	-	-	92,2	-	-	-	-	-	-	-	-
48:45	53,5	-	87,5	56,3	57,4	52,0	-	-	49,6	-	49,3	-
52:51	47,3	-	46,0	89,5	81,1	79,5	-	85,4	71,1	78,4	82,1	89,7
54:55	85,1	-	90,9	44,2	54,0	47,9	-	47,8	46,3	70,6	46,9	52,0
63:62				95,5	-	-	-	88,4	-	-	-	-

6. táblázat, 3. folytatás

Sírszám Martin No.	525.	526.	527.	528.	529.	530.	536.	539.	540.	541.	543.	544.
1	187	188	183	192	192	192	192	180	183	180	174	186
5	-	98	100	104	91	105	106	106	99	101	103	99
8	-	132	139	135	143	145	135	137	138	147	142	142
9	95	92	92	96	101	103	94	96	99	96	100	98
10	120	110	120	115	126	-	115	121	121	128	130	127
11	-	115	116	119	120	128	122	120	122	126	113	115
12	119	105	110	109	104	112	112	107	101	105	107	114
17	-	126	119	133	132	140	143	133	128	124	135	136
20	-	113	117	116	116	118	118	112	112	120	113	114
32	-	81	-	87	92	89	85	84	81	89	81	95
40	-	89	-	-	93	101	-	96	92	94	99	95
43	103	103	98	105	105	108	102	104	107	102	106	101
45	-	124	-	131	130	-	-	129	130	134	-	-
46	-	91	-	101	101	95	94	97	94	100	94	83
47	-	-	-	-	-	-	-	122	-	-	-	-
48	-	70	-	-	66	70	67	74	70	67	71	60
51	-	39	-	40	41	39	38	38	44	41	44	43
52	-	34	-	31	33	34	32	34	31	31	33	26
54	-	22	-	26	26	25	25	26	25	24	24	23
55	-	52	-	48	51	48	51	54	52	54	53	49
62	-	46	-	-	47	49	45	-	-	42	47	-
63	-	38	-	-	-	45	43	43	40	-	42	29
65	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
72	-	93	-	-	84	85	-	83	89	86	87	83
73	-	92	-	94	85	82	95	82	91	88	87	85
74	-	-	-	-	78	78	-	87	87	86	78	73
75	-	-	-	-	-	67	-	-	62	69	-	-
75(1)	-	-	-	-	-	18	-	-	27	17	-	-
8:1	-	70,2	76,0	70,3	74,5	75,5	70,3	76,1	75,4	81,7	81,6	76,3
17:1	-	67,0	65,0	69,3	68,8	72,9	74,5	73,9	69,9	68,9	77,6	73,1
17:8	-	95,5	85,6	98,5	92,3	96,6	105,9	97,1	92,8	84,4	95,1	95,8
20:1	-	60,1	63,9	60,4	60,4	61,5	61,5	62,2	61,2	66,7	64,9	61,3
20:8	-	85,6	84,2	85,9	81,1	81,4	87,4	81,8	81,2	81,6	79,6	80,3
9:8	-	69,7	66,2	71,1	70,6	71,0	69,6	70,1	71,7	65,3	70,4	69,0
47:45	-	-	-	-	-	-	-	94,6	-	-	-	-
48:45	-	56,5	-	-	50,8	-	-	57,4	53,8	50,0	-	-
52:51	-	87,2	-	77,5	80,5	87,2	84,2	89,5	70,5	75,6	75,0	60,5
54:55	-	42,3	-	54,2	51,0	52,1	49,0	48,1	48,1	44,4	45,3	46,9
63:62	-	82,6	-	-	-	91,8	95,6	-	-	-	89,4	-

7. táblázat. A koponyák metrikus adatai (nők)

Sírszám Martin No.	443.	444.	451.	453.	454.	455.	458.	459.	464.	465.	466.	467.
1	178	160	170	182	182	181	185	177	178	176	175	186
5	96	92	89	104	99	95	98	101	96	94	97	98
8	135	126	136	144	141	139	-	140	127	128	135	136
9	92	87	89	99	97	100	91	91	90	91	98	98
10	112	103	110	121	125	122	112	116	109	110	114	119
11	116	110	122	126	126	121	122	124	110	113	120	122
12	107	101	109	108	111	112	119	106	104	110	114	111
17	125	121	125	135	126	130	132	139	120	130	127	133
20	110	101	108	115	107	116	111	115	103	110	112	113
32	79	87	-	83	81	84	83	87	76	88	84	85
40	-	90	82	94	89	90	92	93	90	93	92	82
43	-	91	96	102	100	104	106	100	98	99	105	103
45	-	116	-	129	126	130	129	122	-	120	126	121
46	-	88	-	97	88	96	91	96	83	93	93	96
47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48	-	60	65	67	64	68	69	70	60	64	59	65
51	41	40	-	41	41	42	44	38	42	39	45	42
52	36	38	-	32	38	34	38	30	33	29	35	38
54	-	22	-	29	22	29	28	22	20	27	26	24
55	-	47	48	54	53	54	52	52	51	48	48	52
62	-	41	39	38	44	45	44	-	-	48	43	40
63	-	39	-	-	36	35	-	39	35	35	-	33
65	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
72	-	80	-	90	88	84	86	86	86	84	89	89
73	-	79	-	90	88	85	87	87	90	83	88	91
74	-	74	-	85	93	83	74	87	67	80	91	88
75	-	-	-	-	65	57	62	58	-	-	62	65
75(1)	-	-	-	-	23	27	24	28	-	-	27	24
8:1	75,8	78,8	80,0	79,1	77,5	76,8	-	79,1	71,3	72,7	77,1	73,1
17:1	70,2	75,6	73,5	74,2	69,2	71,8	71,4	78,5	67,4	73,9	72,6	71,5
17:8	92,6	96,0	91,9	93,8	89,4	93,5	-	99,3	94,5	101,6	94,1	97,8
20:1	61,8	63,1	63,5	63,2	58,8	64,1	60,0	65,0	57,9	62,5	64,0	60,8
20:8	81,5	80,2	79,4	79,9	75,9	83,5	-	82,1	81,1	85,9	83,0	83,1
9:8	68,1	69,0	65,4	68,8	68,8	71,9	-	65,0	70,9	71,1	72,6	72,1
47:45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48:45	-	51,7	-	51,9	50,8	52,3	53,5	57,4	-	53,3	46,8	53,7
52:51	87,8	95,0	-	78,0	92,7	81,0	86,4	78,9	78,6	74,4	77,8	90,5
54:55	-	46,8	-	53,7	41,5	53,7	53,8	42,3	39,2	56,3	54,2	46,2
63:62	-	95,1	-	-	81,8	77,8	-	-	-	72,9	-	82,5

7. táblázat, 1. folytatás

Sírszám Martin No.	468.	469.	471.	472.	474.	475.	480.	481.	482.	487.	488.	489.
1	182	174	170	179	174	183	167	181	170	172	183	176
5	-	102	93	99	98	100	97	100	-	94	-	94
8	137	130	132	130	129	139	130	134	138	134	134	131
9	96	91	88	97	92	89	85	92	96	90	102	92
10	116	98	110	107	108	118	107	117	120	115	116	113
11	122	114	119	116	113	119	109	103	117	117	122	110
12	113	109	110	106	106	111	-	110	110	110	110	110
17	-	127	126	131	124	133	125	137	-	129	-	124
20	110	111	-	110	104	111	106	110	105	106	109	109
32	81	80	82	85	83	85	83	84	84	83	78	92
40	-	-	-	90	90	91	97	89	-	89	-	93
43	102	96	98	105	100	97	95	103	100	101	106	97
45	130	-	-	130	120	126	118	127	125	126	132	124
46	93	-	-	97	88	96	86	93	95	94	88	90
47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	111	-
48	66	-	-	-	61	54	62	64	59	67	59	66
51	41	40	-	42	-	40	38	43	40	40	42	40
52	33	32	-	32	-	31	30	31	32	32	35	31
54	24	-	-	29	22	24	25	23	24	25	24	23
55	51	-	-	49	51	49	49	48	46	55	52	49
62	45	-	-	43	41	41	56	41	40	45	44	46
63	35	-	-	-	31	41	33	39	40	37	-	35
65	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
72	-	-	-	-	89	89	79	89	84	84	85	83
73	76	-	93	92	91	91	80	89	85	88	86	88
74	77	-	-	-	81	79	76	90	84	78	87	-
75	78	-	-	82	75	67	58	-	-	63	60	-
75(1)	-	-	-	-	14	22	21	-	-	21	25	-
8:1	75,3	74,7	77,6	72,6	74,1	76,0	77,8	74,0	81,2	77,9	73,2	74,4
17:1	-	73,0	74,1	73,2	71,3	72,7	74,9	75,7	-	75,0	-	70,5
17:8	-	97,7	95,5	100,8	96,1	95,7	96,2	102,2	-	96,3	-	94,7
20:1	60,4	63,8	-	61,5	59,8	60,7	63,5	60,8	61,8	61,6	59,6	61,9
20:8	80,3	85,4	-	84,6	80,6	79,9	81,5	82,1	76,1	79,1	81,3	83,2
9:8	70,1	70,0	66,7	74,6	71,3	64,0	65,4	68,7	69,6	67,2	76,1	70,2
47:45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	84,1	-
48:45	50,8	-	-	-	50,8	42,9	52,5	50,4	47,2	53,2	44,7	53,2
52:51	80,5	80,0	-	76,2	-	77,5	78,9	72,1	80,0	80,0	83,3	77,5
54:55	47,1	-	-	59,2	43,1	49,0	51,0	47,9	52,2	45,5	46,2	46,9
63:62	77,8	-	-	-	75,6	100,0	58,9	95,1	100,0	82,2	-	76,1

Lipp Vilmos vezetésével feltárt, Keszthely környéki temetők elemzése

7. táblázat, 2. folytatás

Sírszám Martin No.	490.	491.	492.	494.	496.	498.	499.	502.	504.	505.	508.	509.
1	182	167	174	-	175	182	177	170	169	171	177	174
5	-	100	93	96	-	95	98	95	94	99	97	96
8	135	136	131	140	139	134	126	132	129	127	130	131
9	92	92	89	92	92	91	90	92	94	90	92	92
10	117	114	108	112	118	118	106	110	116	105	110	114
11	-	118	118	-	118	116	110	114	112	115	115	113
12	115	110	108	119	111	102	100	101	103	106	103	98
17	-	127	130	123	-	124	129	129	130	131	131	125
20	-	111	107	-	110	104	110	109	109	108	-	109
32	-	88	88	-	91	87	85	89	94	83	90	88
40	-	-	-	93	-	86	93	89	85	89	91	88
43	100	99	95	95	100	98	96	100	98	99	99	101
45	-	121	119	116	125	119	117	122	117	124	120	127
46	91	92	88	88	87	89	97	87	89	90	90	92
47	-	-	-	-	-	-	101	-	-	-	-	-
48	66	67	66	63	-	71	62	-	64	65	-	-
51	41	43	42	41	37	36	38	36	37	38	40	40
52	36	33	35	32	33	24	30	27	35	32	34	30
54	26	25	27	20	21	24	25	24	23	21	23	24
55	51	51	51	50	45	53	45	41	47	49	48	47
62	-	43	42	44	-	38	45	41	38	42	43	-
63	42	39	41	41	-	37	41	38	37	40	-	-
65	-	-	-	-	-	-	96	-	-	-	-	-
66	-	-	-	-	-	-	29	-	-	-	-	-
69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	-	-	-	-	-	-	53	-	-	-	-	-
71	-	-	-	-	-	-	32	-	-	-	-	-
72	-	85	84	-	-	93	82	-	87	92	-	-
73	-	86	-	-	88	93	84	97	87	95	91	95
74	-	78	-	-	-	93	74	-	85	82	-	-
75	-	-	-	-	-	-	-	-	-	59	-	-
75(1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	33	-	-
8:1	74,2	81,4	75,3	-	79,4	73,6	71,2	77,6	76,3	74,3	73,4	75,3
17:1	-	76,0	74,7	-	-	68,1	72,9	75,9	76,9	76,6	74,0	71,8
17:8	-	93,4	99,2	87,9	-	92,5	102,4	97,7	100,8	103,1	100,8	95,4
20:1	-	66,5	61,5	-	62,9	57,1	62,1	64,1	64,5	63,2	-	62,6
20:8	-	81,6	81,7	-	79,1	77,6	87,3	82,6	84,5	85,0	-	83,2
9:8	68,1	67,6	67,9	65,7	66,2	67,9	71,4	69,7	72,9	70,9	70,8	70,2
47:45	-	-	-	-	-	-	86,3	-	-	-	-	-
48:45	-	55,4	55,5	54,3	-	59,7	53,0	-	54,7	52,4	-	-
52:51	87,8	76,7	83,3	78,0	89,2	66,7	78,9	75,0	94,6	84,2	85,0	75,0
54:55	51,0	49,0	52,9	40,0	46,7	45,3	55,6	58,5	48,9	42,9	47,9	51,1
63:62	-	90,7	97,6	93,2	-	97,4	91,1	92,7	97,4	95,2	-	-

7. táblázat, 3. folytatás

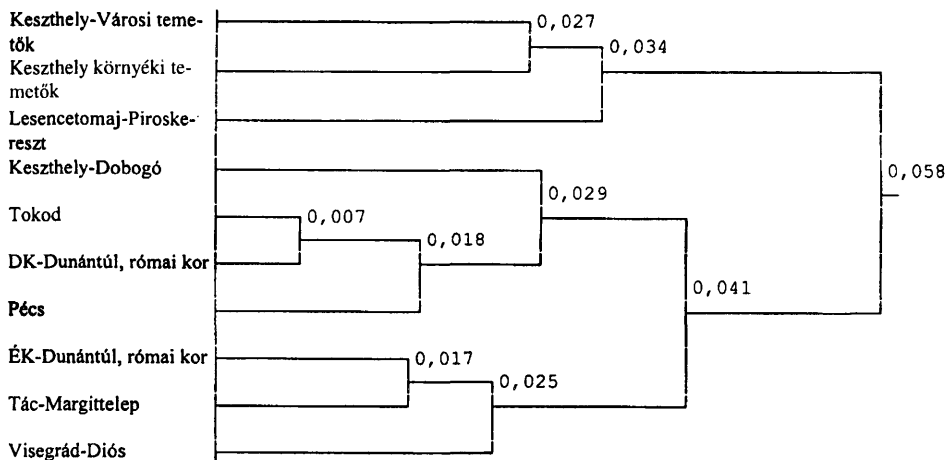
Sírszám Martin No.	511.	512.	515.	518.	519.	522.	524.	531.	532.	533.	535.	537.
1	179	176	177	187	182	187	174	-	178	182	-	167
5	-	92	95	97	102	101	94	-	95	-	-	100
8	139	134	142	135	128	135	132	-	133	133	134	135
9	93	101	95	97	93	-	89	91	90	87	115	96
10	110	130	120	113	112	118	113	113	107	108	119	118
11	124	112	121	114	116	119	109	-	115	-	117	125
12	117	103	107	106	109	104	103	-	98	102	112	103
17	-	132	134	140	138	135	119	-	120	-	-	129
20	110	110	117	120	117	-	105	109	106	-	111	109
32	82	93	90	94	84	88	89	84	87	-	82	85
40	-	90	86	89	95	91	91	-	-	-	-	90
43	98	105	100	103	104	97	97	98	97	97	108	103
45	128	126	126	124	122	123	118	-	120	-	126	127
46	93	100	93	93	90	90	118	93	88	-	87	90
47	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48	70	70	-	69	65	72	67	64	64	-	-	62
51	41	44	40	38	44	39	36	41	39	-	40	38
52	35	32	29	37	34	32	31	30	35	-	32	35
54	22	25	24	25	25	24	22	21	21	-	25	25
55	56	48	49	48	51	48	47	51	52	-	47	48
62	-	42	43	44	43	43	45	47	38	-	47	39
63	34	42	41	-	-	39	36	37	36	-	-	38
65	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
66	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
72	94	82	89	83	83	92	86	85	-	-	81	90
73	95	83	89	93	86	92	88	83	-	-	84	92
74	88	72	85	83	68	88	84	85	-	-	-	82
75	-	-	65	-	-	72	-	58	-	-	-	68
75(1)	-	-	24	-	-	20	-	27	-	-	-	22
8:1	77,7	76,1	80,2	72,2	70,3	72,2	75,9	-	74,7	73,1	-	80,8
17:1	-	75,0	75,7	74,9	75,8	72,2	68,4	-	67,4	-	-	77,2
17:8	-	98,5	94,4	103,7	107,8	100,0	90,2	-	90,2	-	-	95,6
20:1	61,5	62,5	66,1	64,2	64,3	-	60,3	-	59,6	-	-	65,3
20:8	79,1	82,1	82,4	88,9	91,4	-	79,5	-	79,7	-	82,8	80,7
9:8	66,9	75,4	66,9	71,9	72,7	-	67,4	-	67,7	65,4	85,8	71,1
47:45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48:45	54,7	55,6	-	55,6	53,3	58,5	56,8	-	53,3	-	-	48,8
52:51	85,4	72,7	72,5	97,4	77,3	82,1	86,1	73,2	89,7	-	80,0	92,1
54:55	39,3	52,1	49,0	52,1	49,0	50,0	46,8	41,2	40,4	-	53,2	52,1
63:62	-	100,0	95,3	-	-	90,7	80,0	78,7	94,7	-	-	97,4

8. táblázat. Járulékos varratok és varratcsontok

Járulékos varratok, varratcsontok	Férfiak			Nők			Együtt		
	N	n	%	N	n	%	N	n	%
Sutura metopica	48	1	2,1	54	1	1,9	102	2	2,0
Sutura supranasalis	46	22	47,8	52	12	23,1	98	34	34,7
Ossa suturae coronalis (bal)	47	0	0,0	52	2	3,8	99	2	2,0
Ossa suturae coronalis (jobb)	42	2	4,8	53	2	3,8	95	4	4,2
Os bregmaticum	46	0	0,0	53	0	0,0	99	0	0,0
Ossa suturae sagittalis	41	3	7,3	52	5	9,6	93	8	8,6
Os epiptericum (bal)	35	6	17,1	49	10	20,4	84	16	19,0
Os epiptericum (jobb)	34	2	5,9	47	6	12,8	81	8	9,9
Ossa suturae squamosa (bal)	43	2	4,7	53	2	3,8	96	4	4,2
Ossa suturae squamosa (jobb)	45	2	4,4	52	4	7,7	97	6	6,2
Os astericum (bal)	44	7	15,9	53	4	7,5	97	11	11,3
Os astericum (jobb)	42	5	11,9	54	3	5,6	96	8	8,3
Os lambdae	41	3	7,3	52	12	23,1	93	15	16,1
Ossa suturae lamboidea (bal)	43	20	46,5	50	19	38,0	93	39	41,9
Ossa suturae lamboidea (jobb)	42	17	40,5	57	26	45,6	99	43	43,4
Os incae	41	0	0,0	52	0	0,0	93	0	0,0

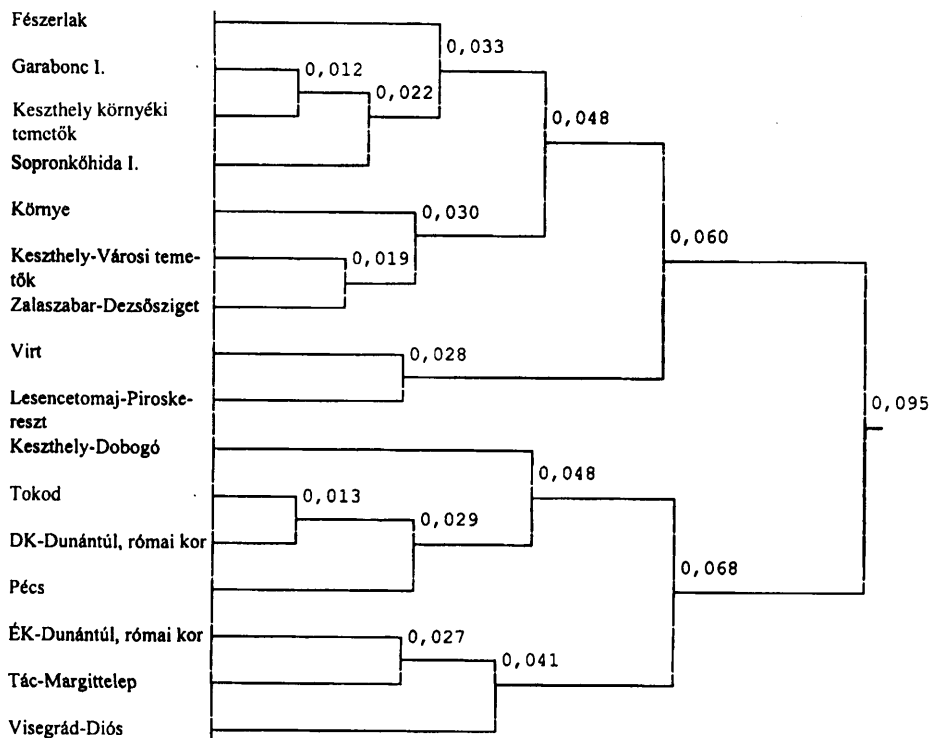
1. dendogram.

A Keszthely-kultúra és a római kor népességeinek összehasonlítása
(C-transzformáció, Penrose távolság, Dual sequential eljárás)

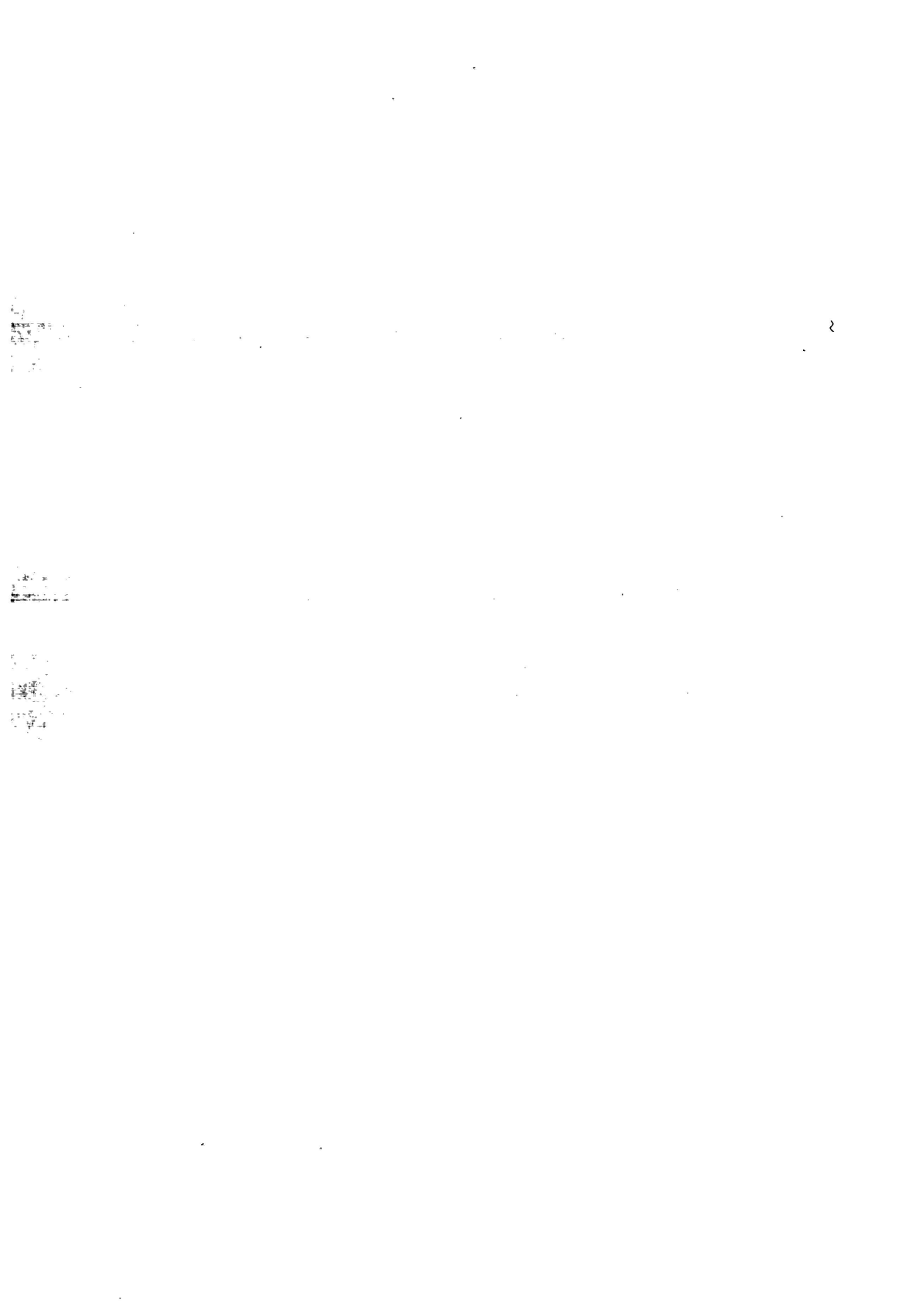
2. dendogram.

A Keszthely-kultúra, a római kor és az avar kor népességeinek összehasonlítása (C-transzformáció, Penrose távolság, Dual sequential eljárás)

9. táblázat. A morfológiai adatok

Jellegek		Férfiak		Nők		Együtt	
		N	%	N	%	N	%
Homlok íve	Meredek	16	34,0	37	68,5	53	52,5
	Átmeneti	18	38,3	14	25,9	32	31,7
	Lapos	13	27,7	3	5,6	16	15,8
	Összesen	47		54		101	
Nyakszirt profilja	Curvoccipital	30	62,5	29	55,8	59	59,0
	Bathrokran	14	29,2	21	40,4	35	35,0
	Planoccipital	4	8,3	2	3,8	6	6,0
	Összesen	48		52		100	
Orbita alakja	Kerek	7	18,9	20	37,0	27	29,7
	Szögletes	30	81,1	34	63,0	64	70,3
	Összesen	37		54		91	
Orr	Keskeny	23	62,2	45	86,5	68	76,4
	Széles	14	37,8	7	13,5	21	23,6
	Összesen	37		52		89	
Spina nasalis anterior	Broca 1	4	11,1	8	18,2	12	15,0
	Broca 2	13	36,1	19	43,2	32	40,0
	Broca 3	9	25,0	12	27,3	21	26,2
	Broca 4	7	19,5	4	9,1	11	13,8
	Broca 5	3	8,3	1	2,2	4	5,0
	Összesen	36		44		80	
Apertura piriformis	Anthropin	30	73,2	46	92,0	76	83,5
	Fossa praenasalis	3	7,3	2	4,0	5	5,5
	Sulcus praenasalis	8	19,5	2	4,0	10	11,0
	Összesen	41		50		91	
<i>Alveolaris prognathia</i>	Nincs	4	11,8	4	8,2	8	9,6
	Kicsi	23	67,6	29	59,1	52	62,6
	Nagy	7	20,6	16	32,7	23	27,8
	Összesen	34		49		83	
Fossa canina	Sekély	17	43,6	24	45,3	41	44,6
	Közepes	12	30,8	20	37,7	32	34,8
	Mély	10	25,6	9	17,0	19	20,6
	Összesen	39		53		92	
Glabella	Broca 1	1	2,1	5	9,3	6	5,9
	Broca 2	12	25,0	32	59,2	44	43,1
	Broca 3	12	25,0	16	29,6	28	27,4
	Broca 4	21	43,7	1	1,9	22	21,6
	Broca 5	2	4,2	0	0,0	2	2,0
	Összesen	48		54		102	

FENÉKPUSZTA (PUSZTASZENTEGYHÁZI-DŰLŐ)
12–16. SZÁZADI TEMETŐJÉNEK EMBERTANI VIZSGÁLATA
(Előzetes közlemény)

– Targubáné Rendes Katalin – Tóth Gábor – Suskovics Csilla –

Bevezetés

Éry Kinga Kárpát-medencei népességekre vonatkozó összegző munkái alapján¹ a késő középkor emberének képe egységes jellemzőket mutat.² A kor embertani képéhez jelent újabb kiegészítést a Straub Péter és Müller Róbert által 1999-ben feltárt templomkörüli temető 104 sírjának és a szórványanyagának a vizsgálata.

A vizsgálat anyaga és módszerei

A több mint egy évszázada folyó ásatások során³ sikerült igazolni, hogy a terület az őskor óta lakott, s több régészeti korszak népességeinek temetkezései kerültek elő. Jelen vizsgálat a középkori település temetőjének embertani eredményeivel foglalkozik. A település, amelyhez a temető tartozott, valószínűleg a török korban néptelenedett el. A templom körüli temetkezésnek megfelelően a koporsós sírok sűrűn egymás közelében, több rétegben, szuperpozícióban helyezkedtek el. A még nem lezárt embertani vizsgálat során, az embertani alapadatok meghatározása mellett, osteometriai vizsgálatot, demográfiai analízist és paleopathológiai vizsgálatot is végeztünk.⁴

Eredmények

A sírszámok egy részét (1998-as ásatás sírszámjai) duplán adták ki, egyes sírszámok pedig hiányoznak. A legmagasabb sírszám a 122-es. Az embertani vizsgálatot összesen 104 egyén maradványain, valamint a jelentős szórványanyagon tudtuk elvégezni. A nemi és életkori alapadatokat az 1. táblázat tartalmazza. Összefoglalónkban, terjedelmi okok miatt is, csupán rövid ismertetésre vállalkozunk.

Az elhaltak korcsoportonkénti relatív gyakoriságát az 1. ábra szemlélteti. A vizsgálat alapján a legnagyobb halálozási gyakoriság a matus korcsoportban figyelhető meg, 38,46%. A rövidített halandósági tábla alapján a születéskor várható átlagos élettartam 33,23 év. A nők esetében a 15–19 éves korcsoportban több mint

¹ ÉRY 1991. 43–44; ÉRY 1994. 4, 13–14; ÉRY 1998. 13–30; ÉRY 2001. 17–28. (A viszonylag kevés feldolgozott embertani széria alapján is.)

² A balkáni eredetű, török kori populációkat nem számítva (Dombóvár és Zombor. I. ÉRY 1979–1980. 225–298; ÉRY 1991. 43–44.)

³ A temető régészeti jellemzéséről és a feltárások körülményeiről áttekintés: DANI–STRAUB 2002. 135–140.

⁴ A vizsgálatoknál KNUSSMANN 1988; ÉRY 1991; ÉRY 1992. ajánlásait követtük. A paleopathológiai körismérés makroszkópos megfigyelésekre és esetenként radiológiai vizsgálatokra épül.

egy évvel hosszabb várható átlagos élettartamra lehetett számítani. Szembetűnő a 0 évesek csaknem teljes hiánya (1 eset). Ennek okaként számításba jöhet több ok is: az elhalt újszülötteket máshová temették, a gyengébben ellenálló gyermekcsontok a talajban elporladtak, a sekélyebb gyermeksírokat az erózió és a földmunkák megsemmisítették. A halandósági táblamodellek felhasználásával⁵ további 51 csecsemőt kell a modellben pótolni. A korrekcióval készült halandósági tábla (2. táblázat) alapján a születéskor várható élettartam 22,46 év. A 2. képen látható, hogy a legmagasabb halandóság a 0–1 éves időszakra tehető. Gyermekkorban átmenetileg ismét magasabb a halandóság. Az ezt követő csökkenés után egy emelkedő tendencia az 50-es év környékén mutatja a legmagasabb halandóságot. A halandósági csúcs férfiak esetében ennél fiatalabb életkorra tehető. Nők esetében a magas halálózási csúcst két kisebb is megelőzi, a 19–20 éves időszakban és a 30-as évek első felében. Ennek okaként a szüléssel és gyermekágygal kapcsolatos halálokokat feltételezhetjük. A 3. kép a túlélési görbén a csökkenő tendenciát, illetve a fiatalabb férfiak és a 35 év feletti nők jobb túlélési lehetőségeit mutatja. A várható élettartam (4. kép) azonban a nők esetében jobb kilátásokat mutatott, leszámítva a 45–55 éves időszakot, amikor átmenetileg a férfiak esetében magasabb várható élettartamot lehet találni.

A paleopathológiai kórismézés alapján⁶ a végtágcsonatokon és a csigolyákon általánosnak tekinthetők a fizikai stress okozta elváltozások. Viszonylag magas a gyógyult sebzések és törések száma (5–6. kép). Egy esetben megfigyelhető a *Pectus excavatum* előfordulása (44. sír).⁷ Kuriózumnak tekinthető a 27. sírből (50–59 éves férfi) származó csigolyákon megfigyelhető elváltozás. A háti csigolyákon (4–12-es csigolyák, valamint az ágyéki csigolyák vannak meg) a bordák mindkét oldalon hozzácsontosodtak a csigolyákhoz. Az 5–6–7-es, valamint a 8–9-es csigolyák blokkcsigolyát alkotnak (7. kép). Ez az elváltozás megfelel Baló kórbonctani adatokkal és fényképpel illusztrált leírásának, a Spondylarthritis ankylopoetica képeknek.⁸ (Ennek az elváltozásnak az előfordulási gyakoriságát, honfoglaló és Árpád-kori anyag vizsgálata alapján, Józsa László nem tartja a gerinc megbetegedései közt magasnak.)⁹ A 65. sírban (38–45 éves férfi) talált maradványokon a gyógyult koponyasérülés, a fizikai stress, a csigolyák degeneratív elváltozása mellett, a jobb kéz és alkar kóros megjelenése a temető kórtani összegzésének legérdekesebb és még differenciáldiagnózisra váró elváltozása. A jobb radius, a kéztőcsontok és három kézközépcsont összezsugorodott egymással (8. kép). Röntgenfelvételen törésre utaló elváltozás nincs. Kórokként felmerülhet tompa erőművi behatás következtében fellépő fokozott csontosodási és degenerációs folyamat, de valószínűbbnek tűnhet a Haematogen osteomyelitis okozta elváltozás. Ezt valamely vérárammal közvetített kórokozó vagy pedig külső sérülés útján bejutó gennykeltő agens idéz-

⁵ COALE-DEMÉNY 1966. Kelet 5. modell.

⁶ Az érdekes őskórtani esetek nagy száma miatt (a folyamatban lévő őskórtani értékelés alapján) e témával külön tanulmányban kívánunk foglalkozni.

⁷ Közlés jelen tanulmánykötetben: TÓTH-LAZÁRY-TARGUBÁNÉ RENDES: *Pectus excavatum* előfordulása Fenékpusztza 4. századi és középkori embertani anyagában.

⁸ BALÓ 1952. 425–426.

⁹ JÓZSA 1996. 96–99.

hette elő. A kialakuló következményes és hosszan tartó suppuratio, idült sepsis kiindulópontjaként, halálökként is szerepelhetett.¹⁰

Éry Kinga már említett összefoglalói alapján tudjuk, hogy az időszak Kárpát-medencei népessége europid. A koponyaforma rövidebb és szélesebb, mint a megelőző időszakban. A mesobrachycran koponyaalkat oka a honfoglalók szélesebb koponyaformájának túlsúlyra jutása, illetve a Európa-szerte megfigyelt rövidfejűsödési folyamat. A termetre jellemző, hogy a termetértékek homogénnek tekinthetőek, lassú növekedés kezdődött. Osteometriai vizsgálataink a koponyajelzőre és a termetre vonatkozóan is megfelelnek a már kialakult képnek. Keszthely-Fenekpuszta (Pusztaszentegyházi-dűlő) középkori lakosainak embertani képe illeszkedik a korról kialakult ismereteink sorába.

IRODALOM

BALÓ 1952.

Baló J.: Kórbonctan II. Budapest, 1952.

COALE-DEMÉNY 1966.

Coale, A. J.–Demény, P.: Regional Model Life Tables and Stable Populations. Princeton, 1966.

DANI-STRAUB 2002.

Dani M.–Straub P.: Késő középkori temetkezés erdeifenyő koporsómaradványa Keszthely-Fenekpusztáról. BDF Tud. Közl. XIII. Term. Tud. 8 (2002) 135–144.

ÉRY 1979–1980.

Éry K.: Balkáni eredetű török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából. BBÁMÉ 10–11 (1979–1980) 225–298.

ÉRY 1991.

Éry K.: Paleoantropológia-Paleodemográfia. ELTE Postgradualis jegyzet. Budapest, 1991.

ÉRY 1992.

Éry K.: Útmutató csontvázletek vizsgálatához. ELTE Postgradualis jegyzet. Budapest, 1992.

ÉRY 1994.

Éry K.: Embertani tanulmányok a Kárpát-medence IV–XVII. századi népességeiről. Kandidátusi Értekezés Tézisei. Budapest, 1994.

ÉRY 1998.

Éry, K.: Length of Limb Bones and Stature in Ancient Populations in the Carpathian Basin. Humanbiol. Bud. 26. Budapest, 1998.

ÉRY 2001.

Éry K.: Régi magyarokról – újból. AnthrKözl 42 (2001) 17–28.

JÓZSA 1996.

Józsa L.: A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei. Budapest, 1996.

¹⁰ TÖRÖK 1995. 61–64.

KNUSSMANN 1988.

Knussmann, R.: Anthropologie I. Wesen und Methoden der Anthropologie. Gustav Fischer Verlag. Stuttgart, New York, 1988.

TÖRÖK 1995.

Török K.: Ostitis-osteomyelitis az Alsórajk-Kastélydomb avar kori temető anyagában. AnthrKözl 37 (1995) 61–64.

**An anthropologic survey of the 12–16th century graveyard
of Fenékpuszt (Pusztaszentegyházi-dűlő)
(Preliminary publication)**

– Targubáné, Katalin Rendes–Gábor Tóth–Csilla Suskovics –

Resume

According to the anthropological series surveyed, the picture of the late mediaeval man shows uniform features. A survey of the grave no. 104 of the graveyard around the church explored at the end of the 1990s by Péter Straub and Róbert Müller supplies us with new contributions to the anthropological image of the age. In addition to determination of the anthropological basic data, osteometric and paleopathologic examination, as well as demographic analysis have been carried out. The anthropological particulars fit into the anthropological features of the age. The large number of pathologic cases is striking, out of which, beside the generally observable physical stress, the recovered fractures and injuries, a case with funnel-shaped chest and the (inflammatory) clinical pictures resulting in reossifying of articles are to be underlined.

Targubáné Rendes Katalin
Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat
Keszthely Városi Intézete
8360 Keszthely, Kossuth Lajos u. 42.
katalin.rendes@freemail.hu

Tóth Gábor
Berzsenyi Dániel Főiskola
Állattani Tanszék
9700 Szombathely,
Károlyi Gáspár tér 4.
tgabor@deimos.bdtf.hu

Suskovics Csilla
Kaposvári Egyetem,
Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar
Testnevelési Tanszék
7400 Kaposvár, Bajcsy-Zsilinszky u. 10.
suskovics@csoki.pfk.u-kaposvar.hu

1. táblázat. Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi-dűlő 12–16. századi sírjainak nemi és életkori alapadatai

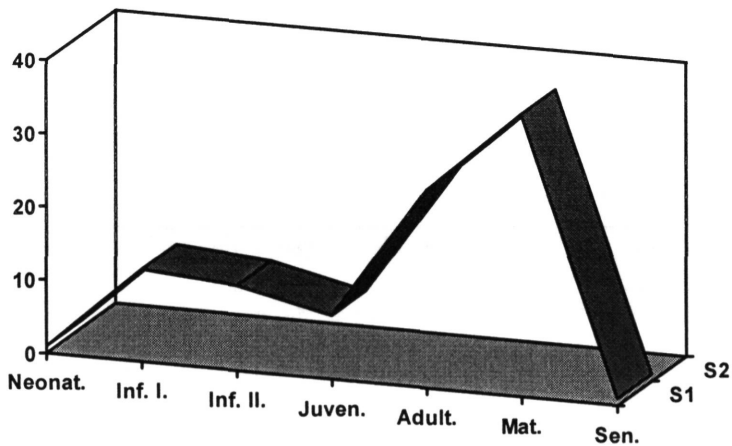
Sorszám	Sírszám	Nem	Életkor
1.	2.	Férfi	30-45 év
2.	3.	Férfi	36-43 év
3.	4.	Nő	50-58 év
4.	5.	Nő	40-55 év
5.	6.	Nő	44-52 év
6.	7.	Férfi	30-50 év
7.	9.	indiff.	5-7 év
8.	11.	indiff.	11-14 év
9.	12.	Férfi	30-50 év
10.	13.	nő?	20-30 év?
11.	14.	Férfi	40-50 év
12.	15.	férfi?	30-50 év?
13.	16.	férfi	30-45 év
14.	19.	férfi	58-64 év
15.	19. (1998)	férfi	48-54 év
16.	20.	nő	30-60 év
17.	21. (1998)	indiff.	4-5 év
18.	21. (1998)	indiff.	4-6 év
19.	22.	férfi	30-50 év
20.	23.	nő?	30-45 év
21.	24.	férfi	35-50 év
22.	25.	indiff.	3-5 év
23.	26.	férfi	30-50 év
24.	26.	indiff.	19-23 év
25.	27.	férfi	50-59 év
26.	28.	férfi	30-45 év
27.	33.	nő?	13-15 év
28.	34.	férfi	30-60 év
29.	36.	férfi	23-30 év
30.	38.	férfi	35-39 év
31.	41.	férfi	27-35 év
32.	42.	nő	46-52 év
33.	42. mellett	férfi	30-42 év
34.	43.	indiff.	5-8 év
35.	44.	férfi	18-20 év
36.	44.	férfi?	35-60 év
37.	46.	indiff.	neonatus
38.	47.	férfi	30-50 év
39.	47.	nő	36-51 év
40.	48.	nő?	30-50 év

Sorszám	Sírszám	Nem	Életkor
41.	49.	férfi	30-50 év
42.	50.	nő	44-48 év
43.	51.	indiff.	8-11 év
44.	52.	férfi	43-52 év
45.	53.	férfi	54-62 év
46.	53.	nő	50-59 év
47.	54.	férfi	50-56 év
48.	55.	férfi	45-55 év
49.	56.	indiff.	3-5 év
50.	57.	indiff.	10-12 év
51.	58.	férfi	30-50 év
52.	59.	indiff.	10-14 év
53.	61.	férfi	30-45 év
54.	62.	férfi	30-45 év
55.	62.	indiff.	12-14 év
56.	63.	férfi	29-33 év
57.	65.	férfi	38-45 év
58.	69.	(nő?)	9-11 év
59.	69.	nő?	44-52 év
60.	69.	nő?	35-55 év
61.	69.	férfi	40-60 év
62.	69.	nő	45-65 év
63.	69.	nő	40-60 év
64.	70.	nő?	48-54 év
65.	71.	férfi	30-50 év
66.	80.	indiff.	5-7 év
67.	81.	férfi	40-55 év
68.	82.	férfi	59-63 év
69.	83.	indiff.	15-17 év
70.	84.	férfi	40-70 év
71.	85.	indiff.	10-13 év
72.	87.	nő	40-60 év
73.	88.	nő	16-20 év
74.	89.	indiff.	8-13 év
75.	89.	férfi	18-20 év
76.	91.	nő	40-60 év
77.	92.	indiff.	5-7 év
78.	93.	nő	44-50 év
79.	96a.	férfi	44-50 év
80.	96.	indiff.	4-5 év
81.	96.	indiff.	6-8 év
82.	96.	férfi	30-50 év

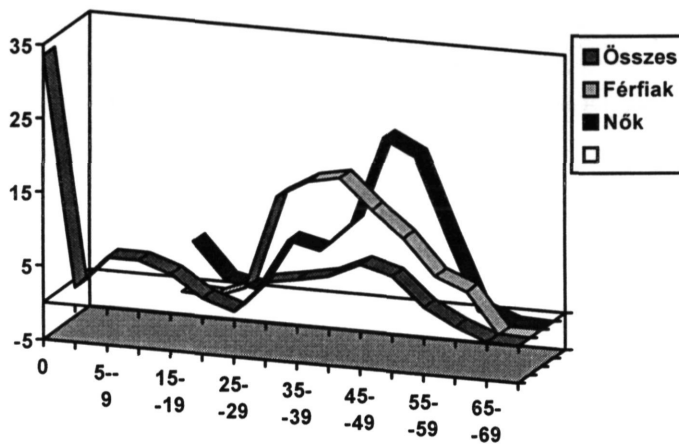
Sorszám	Sírszám	Nem	Életkor
83.	97.	férfi?	33-39 év
84.	99.	nő	53-57 év
85.	101.	indiff.	5-7 év
86.	102.	indiff.	14-16 év
87.	103.	nő	32-36 év
88.	105.	indiff.	15-18 év
89.	106.	férfi	19-20 év
90.	107.	férfi	40-60 év
91.	108.	indiff.	5-8 év
92.	109.	indiff.	10-12 év
93.	110.	nő	30-36 év
94.	111.	férfi	18-20 év
95.	112.	indiff.	3-4 év
96.	112.	indiff.	13-15 év
97.	112.	indiff.	20-60 év
98.	113.	férfi	18-22 év
99.	114.	indiff.	13-15 év
100.	115.	indiff.	40-65 év
101.	116a.	férfi	48-52 év
102.	116b.	férfi	48-52 év
103.	117.	férfi	48-56 év
104.	122.	nő?	14-16 év

2. táblázat. Pusztaszentegyházi-dűlő középkori népességének a csecsemőkorúak korrekciója utáni halandósági táblája (a két nem együttesen)

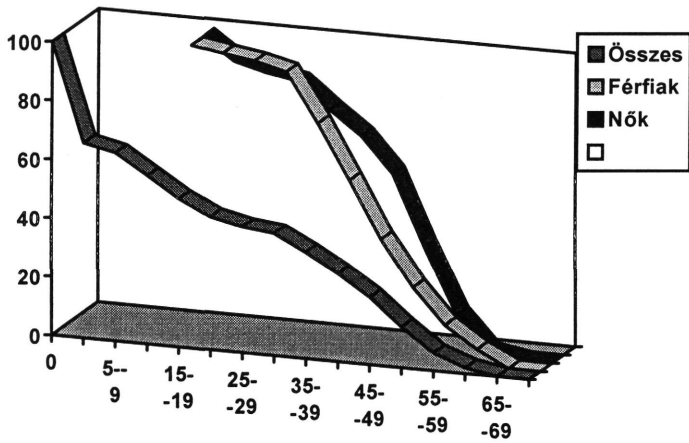
Korcsoport-beosztás	Meghaltak száma (Dx)	Meghaltak százaléka (dx)	Továbbélők százaléka (lx)	Halálozási valószínűség (qx)	Lx	Tx	Várható átlagos élettartam (ex)
0	52,00	33,55	100,00	0,52	83,23	2246,83	22,46
1-4	3,67	2,37	66,45	0,06	261,08	2163,15	32,55
5-9	10,50	6,77	64,09	0,16	303,49	1902,08	29,68
10-14	10,50	6,77	57,31	0,18	269,62	1598,58	27,89
15-19	8,23	5,31	50,54	0,16	239,41	1328,96	26,30
20-24	3,93	2,53	45,23	0,09	219,80	1089,55	24,09
25-29	1,73	1,12	42,69	0,04	210,66	869,76	20,37
30-34	8,49	5,48	41,57	0,20	194,17	659,09	15,85
35-39	9,58	6,18	36,09	0,27	165,02	464,92	12,88
40-44	10,88	7,02	29,91	0,36	132,02	299,91	10,03
45-49	13,94	8,99	22,89	0,61	91,99	167,89	7,33
50-54	12,18	7,86	13,90	0,88	49,85	75,90	5,46
55-59	6,28	4,05	6,04	1,04	20,07	26,05	4,31
60-64	2,80	1,81	1,99	1,41	5,43	5,98	3,01
65-69	0,25	0,16	0,18	1,37	0,50	0,56	3,08
70-74	0,0322581	0,02	0,02	1,55	0,05	0,05	2,50
Összesen	155,00	100,00					

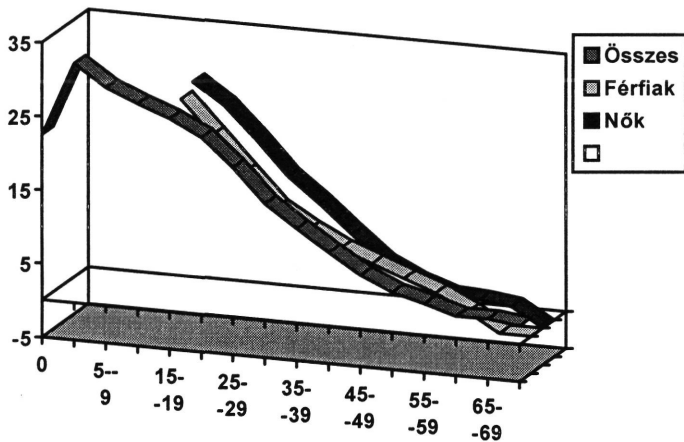
1. kép. A korcsoportonkénti halálozási relatív gyakoriság (korrekció nélkül)

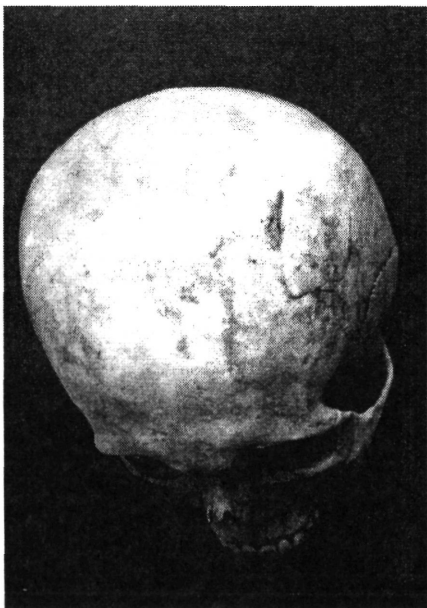
2. kép. Pusztaszentegyházi-dűlő középkori népességének korrekció utáni halandósági görbéje (meghaltak százaléka, dx)

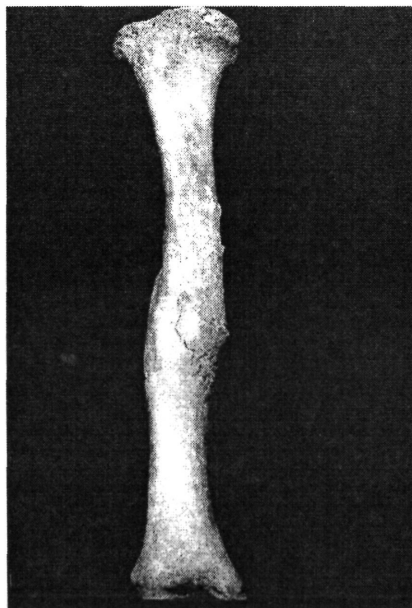
3. kép. Pusztaszentegyházi-dűlő középkori népességének korrekció utáni túlélési görbéje (továbbélők százaléka, lx)

4. kép. Pusztaszentegyházi-dűlő középkori népességének korrekció utáni várható átlagos élettartama (ex)

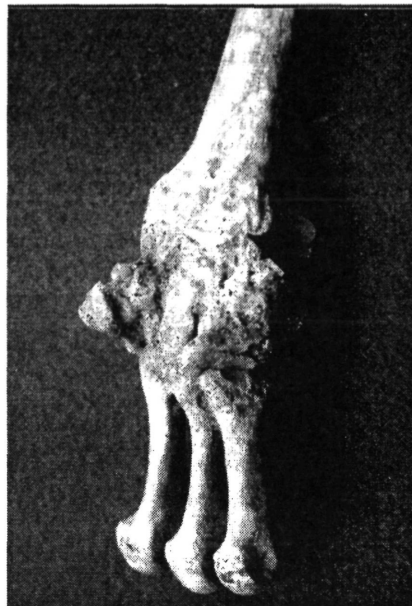
5. kép. Bal frontoparietalis területen lemetszett csontlemez szövődmény nélkül visszafortt (38. sír)

6. kép. Jobb oldali tibia gyógyult törése (19. sír)

7. kép. Spondylarthritis ankylopoetica (44. sír)

8. kép. A jobb kézen valószínűleg Haematogen osteomyelitis (65. sír)

RÖVIDÍTÉSEK – LIST OF ABBREVIATIONS – ABKÜRZUNGEN

- Acta ArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
- AI = Arhaeologia Iugoslavia (Beograd)
- AJMK = Az Arany János Múzeum Közleményei (Nagykőrös)
- Annal. Hist. Nat. Mus. Nat. Hung. =
= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici (Budapest)
- Anteus = Anteus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
- AnthrAnz = Anthropologischer Anzeiger (München)
- AnthrHung = Anthropologia Hungarica (Budapest)
- AnthrKözl = Anthropológiai Közlemények (Budapest)
- APA = Acta Praehistorica et Archaeologica (Berlin)
- ArchAust = Archaeologia Austriaca (Wien)
- ArchAustMon = Archaeologia Austriaca Monographien (Wien)
- ArchÉrt = Archaeológiai Értesítő (Budapest)
- ArchHung = Archaeologia Hungarica (Budapest)
- ArchKözl = Archaeológiai Közlemények (Budapest)
- ArchSlov-Catalogi = Archaeologica Slovaca – Catalogi (Bratislava)
- ArhSof = Arheologija. Organ an Arheologičeskija Institut i Muzej pri Bălgarskata Akademija na Naukite (Sofija)
- BBÁMÉ = A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
- BDF Tud. Közl. Term. Tud. =
= Berzsenyi Dániel Főiskola Tudományos Közleményei, Természettudományok (Szombathely)
- BMÉ = A Bihari Múzeum Évkönyve (Berettyóújfalu)
- BML = Békés Megyei Levéltár (Gyula)
- BMMK = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
- BRGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Frankfurt am Main)
- BRMTÉ = A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve (Gyula)
- ComArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
- CranHung = Crania Hungarica (Budapest)
- Dph = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften (Wien)
- Ed. Inst. Bot. = Editio Instituti Botanici Universitates Debreceniensis (Debrecen)
- EMÉ = Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
- Ethn = Ethnographia (Budapest)
- FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
- Fol. Hist.-nat. Mus. Matr. =
= Folia Historico Naturalia Musei Matraensis (Gyöngyös)

Rövidítések – List of Abbreviations – Abkürzungen

Fontes ArchHung	= Fontes Archeologici Hungariae (Budapest)
HBML	= Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen)
HIM-HT	= Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Térképtár (Budapest)
HMRK	= Heves Megyei Régészeti Közlemények (Eger)
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HOMK	= A Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)
Humanbiol. Bud.	= Humanbiologia Budapestinensis (Budapest)
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
KJb	= Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte (Köln)
LDM	= Laczkó Dezső Múzeum (Veszprém)
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)
MFMÉ–StudArch	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
MMM.Ta	= Munkácsy Mihály Múzeum, Történeti adattár (Békéscsaba)
MNYTESZ	= A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Budapest)
MN	= Magyarság néprajza, Budapest
MNL	= Magyar néprajzi lexikon, Budapest
MonAvarArch	= Monumenta Avarorum Archaeologica (Budapest)
MoRT	= Magyarországi rendeletek tára (Budapest)
MRT	= Magyarország régészeti topográfiája (Budapest)
MT	= Magyar törvénytár (Budapest)
MTsz	= Magyar tájszótár (Budapest)
NéprÉrt	= Néprajzi Értesítő (Budapest)
NéprÚtm	= Néprajzi Útmutató (Budapest)
NL	= Nemzeti Levéltár (Arad)
NMGy	= A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei (Budapest)
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények (Budapest)
OL	= Országos Levéltár (Budapest)
Ref.Egyh.Ir.Pr.Jkv.	= Református Egyház Irattára, Presbiteri Jegyzőkönyvek (Gyoma)
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Budapest)
SIA	= Slovenská Archeológia (Bratislava)
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
StudArch	= Studia Archaeologica (Budapest)
StudCom	= Studia Comitatus (Szentendre)
SzMMÉ	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
SZMNA	= Szolnok megye néprajzi atlasza (Szolnok)
SzSzSz	= Szabolcs-Szatmári Szemle (Nyíregyháza)
ÚMTsz	= Új magyar tájszótár (Budapest)
Varia ArchHung	= Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
VSz	= Vasi Szemle (Szombathely)
WMMÉ	= A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZB	= Zetemata Byzantina (Amsterdam)
ZM	= Zalai Múzeum. Közlemények Zala megye múzeumaiból (Zalaegerszeg)

A Munkácsy Mihály Múzeum:

Arany fokozatú főtámogatója

CITROËN
InterFlott Center Kft.

Médiapartnere a

Rádió 1

Bronz fokozatú támogatója

Allianz
Hungária

Allianz Hungária Biztosító Rt.

Első fokozatú támogatója

Tondach
Magyarország
Jamina

Tégla- és Cserépgyártó Rt.

Bronz fokozatú támogatója

Autó Körös Kft.

Első fokozatú támogatója

Csabahús Kft.

Másod fokozatú támogatója

Békés Megyei Hírlap

Első fokozatú támogatója

**Gallicoop Pulykafeldolgozó
Rt.**

Másod fokozatú támogatója

COFINEC
KNER

**Cofinec Kner Címkegyártó
Kft.**

Másod fokozatú támogatója

Prima Protetika Kft.

Másod fokozatú támogatója

Unicon Ruházati és Szolgáltató Rt.

Támogatók:

Alexandra Könyvesbolt
Agrimill – Agrimpex Rt.
Békéspasztt Kft.
Berény Color
Burek Pékség
Csaba-Lénia Papír Üzletház
Igazi Könyvdiszkont
Leskovics Prirotechnika
Német Pékáru
Novák és Fiai Bt.
Rajki Cukrászda
Vár-játék

